

ISSN: 2602-4276

Journal of Social Sciences and Humanities

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi - Journal of Social Sciences and Humanities (SBBD-JSSH), 2017 yılında yayın hayatına başlamış olan Karabük Üniversitesi'nin bilimsel bir yayın organıdır.

Karabük Üniversitesi **Journal of Social Sciences and Humanities** de sosyal bilimlerle (dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb.) alakalı konularda özgün ve nitelikli bilimsel çalışmalar yer almaktadır.

SBBD, yılda iki kere yayın yapmaktadır. Yayın tarihleri Haziran-Aralık aylarını kapsamaktadır.

Journal of Social Sciences and Humanities aşağıdaki indeksler tarafından taranmaktadır.

BAŞ EDİTÖR

Prof. Dr. Adem SAĞIR - Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

EDİTÖRLER KURULU

Prof. Dr. Nurbek Omuraliev - Kuseyin Karasayev Adınhaki Bişkek Devlet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Doç. Dr. Sharshembieva Taalai - Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi, Sosyolojik Araştırma Merkezi

Doç. Dr. Ayşegül Demir - Sinop Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Erkan Dikici - Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi. Sait Yıldırım - Iğdır Üniversitesi Psikoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Arif Çiçek - Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Dr. Zehra SEVİM ADIGÜZEL - Siirt Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü

Dr. Selim Eraslan - Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Cevdet Yılmaz - Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Nuri Gültekin - Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Talimciler - İzmir Bakırçay Üniversitesi
Prof. Dr. Güven Büyükbaykal - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Emet Gürel - Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya - Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Harun Ürer Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Vehbi Bayhan - İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Ünal Şentürk - İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Suat Kolukırık - Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç Özen Güçlü - Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Cem Olgun - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Yıldırım - Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Cumhuriyet Arslan - Çanakkale On dokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Elif Yılmaz - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Doç. Dr. Şerife Yalçınkaya - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Duva Kaya - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Mediha Korkmaz - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Gülgün Meşe - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Emin Elmacı - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Yurdağül Bezirgan Arar - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tozan - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. İlker Özdemir - Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Çağrı Eryılmaz - İzmir Bakırçay Üniversitesi
Doç. Dr. Cem Koray Ergun - Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Şen - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur Metin - Sakarya Üniversitesi

**“I. ULUSLARARASI IRAKTA OSMANLI İZLERİ” SEMPOZYUM
ÖZEL SAYISI**

ÖZEL SAYI EDITÖRÜ

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM - Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi/kamu yönetimi anabilim dalı/ Hukuk bilimleri /bilim dalı
- abdulazimibrahim@karabuk.edu.tr

SAYININ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Murat AĞARI - Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı - muratagari@karabuk.edu.tr

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM - Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi - aulucam@karabuk.edu.tr

Prof. Dr. Ender Ethem ATAY - Özyeğin Üniversitesi Hukuk Fakültesi- Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanı- ethem.atay@ozyegin.edu.tr

Prof. Dr. Ali ASKER - Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Uluslararası İlişkiler Bölümü- aliasker2068@gmail.com

Prof. Dr. Adem SAĞIR – Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. ademsagiroglu@gmail.com

Prof. Dr. Nurgün KOÇ - Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - nurgunkoc@karabuk.edu.tr

Prof. Dr. Vehbi GÜNAY - Ege Üniversitesi /Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - vehbi.gunay@ege.edu.tr

Prof. Dr. SALIH KHOUDER MOHAMMED University of Kirkuk – College of Education History Department - dr.salihkader@gmail.com

Doç. Dr. Mustafa İNCE - Karabük Üniversitesi /Türker İnanoğlu İletişim Fakültesi - muratagari@karabuk.edu.tr

Doç. Dr. Ahmet KILINÇ - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Türk tarih kurumu başkan yardımcısı - avahmetkilinc@gmail.com

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK - Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi /İslami İlimler Fakültesi - akavak@karabuk.edu.tr

Doç. Dr. Sakine GAYBALİYEVA - Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Folklor Enstitüsü - sakina051@rambler.ru

Assit. Prof. Dr. Samer Mazen sh. QUBBAJ - Ürdün İstinaf Şerii Mahkemeler Başkanı ve Müftüsü - samerqubbaj1964@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM - Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/kamu yönetimi anabilim dalı/ hukuk bilimleri /bilim dalı - abdulazimibrahim@karabuk.edu.tr

Asst. Prof. Bilal Mohammed Qasim - University of Kirkuk – College of Engineering – Mechanical Department - bilal196932@uokirkuk.edu.iq

Önsöz

Komşu ve kardeş ülke Irak Türk devletinin selefi olduğu Osmanlı imparatorluğu yönetimi altında 1515-1917 tarihleri arasında yaklaşık 400 yılı bulmuştur. Bu süreçte genel anlamdaki Osmanlı devlet anlayışı ve kurumsal yapısını Irak'ta idari örgütlenmesini derinden etkilemiştir. Bu anlamda olmak üzere 1917 tarihinden itibaren bağımsızlığına kavuşan Irak Cumhuriyeti idari yapılanmasını ve devletin örgütlenmesinde Türkiye örneğini büyük bir ölçüde takip etmiştir.

Bununla birlikte bağımsızlığına bağlı olmak üzere merkezi bir otorite oluşturma amacı ülkenin bulunduğu coğrafi ve etnik yapısına bağlı olarak kendine özgü birtakım farklılıklar göstermektedir.

1.Uluslararası Irak'ta Osmanlı izleri sempozyumun, Irak'ın Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu dönemde Osmanlı'nın siyasi, hukuki, sosyal ve kültürel yaşantısı bölge üzerinde önemli derecede etkili olmuştur. Buna bağlı olarak ekonomiden şehirleşmeye, mimariden müziğe, hukuksal kurum ve kurallardan yemek kültürüne uzanan bu etkileşimin değerlendirilmesi ve günümüzdeki yansımalarının, konuların uzman katılımcılar tarafından çok boyutlu olarak değerlendirilecektir.

Sempozyum 15-16 Kasım tarihleri arasında 13 oturumdan ve 62 konu uzmanları tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Konular tam metin ve özet bildiri olarak sunulmuştur. Özet bildirileri ayrı bir kitapçık halinde yayınlanmıştır. Sempozyum konuşmacılarımız, Türkiye-Irak- Azerbaycan- Suriye- Mısır- Ürdün gibi toplam 6 ülkenin muhtelif üniversitelerinden katılmaktadırlar.

Dr. Öğretim. Üyesi: Abdülazim İBRAHİM

1. Uluslararası Irak'ta Osmanlı İzleri

Düzenleme Kurulu Başkanı

TAKDİM

Irak'ta Osmanlı İzleri sempozyumu 15-16 Kasım 2021 tarihleri arasında Karabük Üniversitesi ve Kerkük Üniversitesi iş birliğinde online olarak gerçekleştirildi. İlk etapta yüz yüze yapılması düşünülen sempozyum, pandemi koşulları nedeniyle zorunlu olarak online yapıldı. Umudumuz, bundan sonraki sempozyumların Karabük ve Kerkük merkezli olarak yüz yüze düzenlenmesi olacaktır. Özellikle Kerkük merkezli olarak düzenlenecek sempozyumun Türkiye'den katılacak arkadaşlarımız açısından son derece faydalı olacağı kanaatini taşımaktayım.

Sempozyum boyunca farklı üniversitelerden akademisyen arkadaşlarımız kendi alanlarına özgü bildirimlerini sundular. Gerek üretilen bilginin paylaşılması ve gerekse bu bilgilerin yeni bilgilere kaynaklı etmesi yönüyle sempozyum son derece başarılı olmuştur. Sempozyumdaki bildirimlerin bir bütün haline getirilerek okuyucunun hizmetine sunulması ayrıca önemli bir hadisedir. Böylelikle bu kıymetli bilgilerin sonraki nesillere aktarılması yönünde önemli bir çaba sergilenmiş olmaktadır. Bu çabada emeği olan bütün arkadaşlarıma teşekkürü bir borç biliyorum. Irak coğrafyası gerek İslâm tarihi ve gerekse Türk tarihi açısından son derece önemli bir bölgedir. Bu bölge, İslâm tarihiyle birlikte gelişmiş ve önem kazanmıştır. Hz. Ömer döneminde kurulan Basra ve Kûfe ile erken Abbâsî döneminde kurulan Bağdat şehirleri söz konusu coğrafyanın önemini göstermektedir. Türk tarihi açısından gerek Selçuklu devleti ve gerekse Osmanlı devleti dönemlerinde son derece önemli bir bölge olmuştur. Günümüze geldiğimizde ise, Türkiye ile Irak arasında var olan tarihî ve ticarî ilişkiler her iki ülke açısından akademik iş birliğini zorunlu kılmaktadır.

Karabük Üniversitesi çeşitli ülkelerden on binden fazla yabancı öğrencisi ve akademisyeni ile uluslararası bir üniversitedir. Başta Rektör Prof. Dr. Refik Polat olmak üzere, üniversitenin bütün unsurları bu yolda yoğun bir çaba sergilemektedir. Edebiyat Fakültesi olarak Irak sempozyumunun ardından Libya ve Pakistan üniversiteleri ile iş birliği içerisinde yeni sempozyumların hazırlıkları içerisindeyiz. Gerek İslâm dünyası ve gerekse Türk dünyası bizim gönül coğrafyamızdır. Bu coğrafyalar ile yapılacak her türlü akademik organizasyon bizden sonraki nesillere bırakacağımız birer kültür mirası olacaktır.

Prof. Dr. Murat AĞARI
EDEBİYAT FAKÜLTESİ DEKANI

İÇİNDEKİLER

HUKUK	
Osmanlıda Devlet Anlayışı Ve Teşkilatı.....14 (Prof. Dr. Ender Ethem ATAY)	
Hak ve Hürriyetler Bakımından Osmanlı Anayasal Belgelerinin Irak 1925 Kanun-i Esasiyeye Tesiri.....39 (Dr. Öğretim Üyesi Abdülazim İBRAHİM)	
Selman-ı Pak Zaferinin Irak'taki Askeri, Hukuki ve Siyasi Boyutları .....57 (Ülkü Fitnet KARSLI)	
Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın Mahalli İdari Yapısı.....78 (Sümeyye Büşra AVCI)	
MİMAR-TARİH, EDEBİYAT, MEDYA	
Köysancak İlçesindeki Osmanlı Dönemi Hanları (Mahmut Ağa Hanı ve Kayseryan Hanı).....90 (Uzman Jange Zrar Khudhur DZAE/Prof. Dr. Zidan Rashed Bradosty)	
İslam Coğrafyacılarında Irak Bahisleri.....115 (Prof. Dr. Murat AĞARI)	
Süleymaniye Belediye Teşkilatı Ve Belediye Başkanları (1875-1914).....164 (Dr. Öğr. Üyesi Tahir BİLİRLİ)	
Tahrir Defteri Kerkük Livası .....183 (Asst. Prof. Dr. Nihad Davut HASSAN/Asst. Prof. Dr. Najad Qader OMER/Dr. Nada S. ABDULLMAJEED)	
Kuzey Kafkasya'dan Ortadoğu Çöllerine Irak Çerkezleri: Ruslar'ın Kuzey Kafkasyalılara Uyguladığı Sürgün/ Soykırımdan Bir Kesit .....197 (Prof. Dr. Nurgün KOÇ)	
Osmanlı Döneminde Yezidilerin Irak'ın Toplumsal Hayatına Adaptasyonu (Lâleş Tapınağının Medreseye Dönüştürülmesi Örneği).....219 (Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK)	
Bâbilerin Irak'taki Faaliyetleri ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkisi (1844-1922).....245 (Dr. Öğr. Görevlisi Zikrullah AYKAÇ)	

Bağdat'ta Üç Osmanlı Eseri	261
(Araş. Gör. Rumeysa TEKE/Araş. Gör. Zübeyde UZUN)	
Osmanlı Döneminde Irak'ta Tasavvufi Hayata Genel Bir Bakış	281
(Dr. Öğr. Üyesi Mesut AKDOĞAN)	
Irak'taki Türk Şehitlik ve Anıtları	295
(Prof. Dr. Vehbi GÜNAY)	
Irak'ta Türk Basınının Tarihine Bir Bakış	320
(Doç. Dr. Sakine GAYBALIYEVA)	
Kerkük'te Osmanlı Eserlerinden: Kerkük Kayseri Kapalı Çarşısı Örneği.....	334
(Necat KEVSEROĞLU)	
The Ottoman Reformist Policy In Iraq During The Reign Of Calıph Abdulhamıd II	347
(Mohammed Ali ALAHMAD/Nezhat SAĞLAM)	
Osmanlı Döneminde Irak'taki Mimari Anıtlar (Model Olarak Camiler ve Hanlar)	355
(Öğr. Gör. Abdalwahab I.A. ZIDAN)	
Illuminations On The Waqf In Iraq During The Ottoman Era	369
(Dr. Öğr. Üyesi Khaled Dershawi)	
Irakta'ki Osmanlı İzlerinden Halil Paşa Caddesi (Reşid Caddesi) ve Bağdat'taki Derin Tarihi.....	377
ا.م.د. وداد جابر غازي	
An Engineering Overview Of Structural Aspects Of Buildings During Ottoman Empire	388
(Majid HAMED/Khamees N. ABDULHALEM)	
The Impact Of The Qishla On Urban Planning For The Cities Of Iraq	397
م.م. ارمين سرکيس خسروف م.م. فرح احمد ذياب	
Basra'da Osmanlı Mimarisi: Osmanlı Döneminde Mimari ve Kentsel Doku Analizini Belgeleyen Bir Çalışma.....	408
م.م. ارمين سرکيس خسروف ا.د. خليل ابراهيم علي	

Osmanlı Döneminde Meydan Mahallesi, Özelliklerinin En Belirgin Olanı ve Onlardan Geriye Kalanlar 421

أ.م. د. نادية ياسين عبد

Characteristics The Residential Space Of The Ottoman House In The City Of Kirkuk Mulasedik's House As A Case Study 438

(Sumbul Muhammed YUNUS/ Asst. Prof. Dr. Qubad Sabah HASEEB/ Adil İbrahim AZİZ)

Naming The Archaeological Hous Of Saied Fateh Said Omer In Kirkuk Citadel. A Field Study 452

(Inst. Maher Hassan MOHAMMED/Inst. Dr. Ali AHMAD)

Ata Terzibaşı Ve Irak Türkman Edebiyatı 464
(Orxan QERİMAN)

The Ottoman Presence In Iraq: A Civilized Project or a Colonial Occupation?.....474

(Dr. Öğr.Üyesi Muhammed NADİR ALİ)

HUKUK

OSMANLIDA DEVLET ANLAYIŞI VE TEŞKİLATI

Prof. Dr. Ender Ethem ATAY¹

ÖZ

Osmanlılar ilk devlet teşkilatını düzenlerken Selçuklular ve İlhaniler'den örnek almış, devletin yönetim felsefesi ve idari yapılanmasını İslam-i devlet ve Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar intikal eden Türk töresine göre şekillendirmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet yönetiminde eski Türk devletlerinde uygulanan töreyle (Örfi Hukukla) İslam Hukukunu bir arada uygulanmış, teorik olanın aksine padişah devlet yönetiminde tek başına karar vermemiş, önemli meselelerde devlet adamlarının görüşlerinden yararlanmıştır. Diğer bir söyleyişle Osmanlı padişahlarının yetkileri sınırsız olmakla beraber yetkilerini **şer'i ve örfi kurallara** uyularak kullanır, devlet işleri Divan'da görüşülerek karara bağlanırdı. Örfü uygun sosyal ve ekonomik hayatı düzenleyici kurallar, padişahın iradesinin ürünü olarak yazılı hale dönüştürülür ve "**kanunname**" veya "**ferman**" adını alırdı. Bu düzenlemelerden nadirde olsa mevcut hukuk sistemimizde varlığını koruyan veya yakın tarihlere kadar yürürlükte kalanlar olmuştur. Padişahların devleti yönetme yetkisi dışında orduya komuta etmek, fetihlerde bulunmak gibi önemli görevleri de bulunmaktaydı. Padişah önemli meselelerde tek başına karar vermemiş bir kısım devlet adamlarının fikrine de müracaat etmiş ve bu uygulama daha sonra Divân adı verilen meclis tarafından yerine getirilmiştir. Divân-ı Hümayun XVII. Yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin en önemli idari mekanizmasıdır. Osmanlı Divanı, günümüz anlamıyla Bakanlar Kurulu (Cumhurbaşkanı kabinesi), Danıştay, Yargıtay, Anayasa Mahkemesi gibi devlet kurumlarının görevlerini yerine getiren bir meclis gibi nitelendirilebilir ve aldığı kararlar, Osmanlı Hukuk Sistemi gereğince maddi anlamda kanun sayılırdı. Ancak alınan kararların kanun niteliğini kazanabilmesi için gerekli şartları taşıyıp taşımadığına bakılır, gerektiğinde Şeyhülislâma sorulur ve bunun için fetva alınırdı. Divan, hangi din ve millete mensup olursa olsun hangi meslek ve tabakada bulunursa bulunsun kadın erkek herkese açıktı. Osmanlı taşra (eyalet) teşkilâtı uzun ve çeşitli aşamaları izlemek suretiyle 16. asırda Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Kuzey Afrika'da en gelişmiş şekline ulaşmıştır. Osmanlı eyalet idaresi daha önceki Türk ve İslâm devletlerine ait idarelerden birçok temel unsuru almış, ancak bu teşkilâtı hayli geliştirmiştir. İdari taksimatta en geniş idari birim olarak belirlenen eyaletten sonra sancaklar, kazalar, nahiyeler ve nihayet köyler oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Teşkilatı, Örfi Kuralları, Taşra, Osmanlı Divanı, Hukuk Sistemi, İslam Hukuku

STATE UNDERSTANDING AND ORGANIZATION in THE OTTOMAN

ABSTRACT

When organizing their first state structure, the Ottomans took the Seljuks and the Ilhanids their models, and they shaped the management philosophy and administrative structure of the state according to Islam, and Turkish tradition that had passed from Central Asia to Anatolia. Therefore, in the Ottoman Empire, the custom (*Orfi Law*) which had been applied in the old Turkish states in the state administration was applied together with the Islamic Law, contrary to the theoretical, the sultan did not decide alone in the state administration, but consulted with the statesmen on important issues. In other words,

¹ Özyeğin Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ABD Öğretim Üyesi: ORCID: 0000-0002-2041-5727

although the powers of the Ottoman sultans were unlimited, they used their powers in accordance with the religious and customary rules, and the state affairs were discussed and decided in the *Divan*. The rules regulating the social and economic life with respect to the custom were put into written form as a product of the sultan's will, and were called "*kanunname*" or "*ferman*" (edict). Although rare, some of these regulations have survived in our current legal system or have remained in force until recently. Apart from the authority to administer the state, the sultans also had important duties such as commanding the army and making conquests. The sultan did not decide alone on important matters, and referred to the opinion of some statesmen, and this practice was later fulfilled by the assembly called the *Divan*. *Divan Humayun* was the most important administrative mechanism of the Ottoman Empire until the middle of the XVIIth century. The Ottoman Court, in today's sense, could be described as a parliament that performed the duties of state institutions such as the Council of Ministers (President's Cabinet), the Council of State, the Supreme Court, and the Constitutional Court, and its decisions were regarded as law in the material sense as required by the Ottoman Legal System. However, it was checked whether the decisions taken had the required terms concerning the quality of law, and if necessary, the Sheikh al-Islam was referred to, and issuing a *fatwa* was ensured. The *Divan* was open to both men and women, regardless of religion, nationality, profession and stratum. The Ottoman provincial organization, passing through long and various stages, reached its most developed form in Rumelia, Anatolia, Arabia and North Africa in the 16th century. The Ottoman provincial administration borrowed many basic elements from the administrations of the previous Turkish and Islamic states, however developed this organization considerably.

Keywords: Ottoman Organization, Customary Rules, Provincial, Ottoman Supreme Court, Legal System, Islam Law.

GENEL AÇIKLAMALAR²

"Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için kati etmek münasibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil dalar"

Fatih Sultan Mehmet

Eski Türk geleneğinde yönetme yetkisi Tanrı tarafından hükümdar ve ailesine verildiğine inanılan **Kut**'a dayanır. Ülkenin hanedanın ortak malı sayılması taht kavgalarına yol açmış, devletlerin kısa ömürlü olmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nden önceki Türk devletlerinde hükümdarların, ülkeyi, kardeşleri ve kendi çocukları arasında paylaştırmaları geleneği, onların da hükümdar kadar egemenlik hakkına sahip oldukları anlayışı dolayısıyla uygulanmıştır. Bu paylaşırma sistemi, güçlü Türk devletlerinin bir süre sonra parçalanmalarına ve yıkılmalarına sebep olmuştur. Bu nedenle Osmanlılar, şehzadelere, geniş yetkilerle büyük eyaletlerinin valiliğini vermemişler, Osmanlı şehzadeleri ancak yetkileri de son derece sınırlı bir şekilde, sancakbeyi olabilmişlerdir. Ayrıca ülke içinde herhangi bir aileye ve aşirete imtiyaz tanınmamıştır. Osmanlılar, Selçuklularda olduğu gibi, bir bölgeyi fetheden komutanlara, o bölgenin yönetimini vermemişler, fetheden kim

---

² **MUMCU Ahmet:** *Türkler; Devlet ve Hukuk*, Ankara 2019.

olursa olsun, alınan topraklar mutlaka padişaha ait olmuş ve bu yolla da merkezîyetçi uygulamalar vücut bularak devlet, gelişip, güçlenmiştir.

Osmanlı Hanedanlığı Oğuz Boyundan Kayılar'a mensuptur ve Osmanlı İmparatorluğu, adını devletin kurucusu olan ve Hanedana da ismini veren Osman Gazi'den almıştır. İmparatorluğun kuruluşunda başlangıcında Türk beyleri, akıncı gaziler, ulema ve tasavvuf erbabının önemli rolleri olduğu genel kabul gören bir vakıadır. Devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen altı asırlık uzun dönemde tahta geçen 36 padişahın tamamı Osmanlı Hanedanı'na mensuptur. Altı yüz yıllık bu imparatorluk, tek bir ailenin adıyla anılır ve tarihte bu Hanedanlık kadar uzun ve kesintisiz iktidarda kalan başka bir hanedan bulunmamaktadır. Altı yüz yıllık tarih boyunca, “hanedan politikaları” ile “devlet politikaları” iç içe geçmiş ve birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Bu kadar uzun zaman içinde çok şey değişmiş, ancak temel özellik değişmeden kalmıştır.³

Türklerin kurucusu ve hâkim unsuru olduğu, hâkimiyetin kaynağı bakımından yapılan klâsik ayrıma göre, despotik nitelik taşımayan mutlak bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti, geniş ülkesi içinde ve evrensel şekli altında çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış, ilerleme devrelerinde Avrupa'da rastlanan bir devlet tipidir. Bir ailede (Hanedânı Âli Osman) toplanan hakimiyet, toplumun dışında ve üstünde, beşerî ve dünyevi olmayan bir kaynaktan gelmesi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin asıl karakterinin teokratik olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla, dönemi itibariyle Batı'daki benzerlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde da hakimiyetin sahibi millet değil, ilahi iradedir (Tanrıdır). Halk bu sistemde, devletin bir organı değil, sadece bir unsurudur. “Reaya” (Halk) çalışır, eker, biçer, asker olur, devletin gelir kaynağını teşkil eder, fakat devlet iradesine katılmazdı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gayesi, yani hâkimiyetin kimler tarafından ve nasıl kullanılacağı, devletin nasıl idare edileceği, ferde ve devlete ait kaidelerin tümü hep İslami esaslarla yani Tanrı'nın kulları için koyduğu din ve dünya kaidelerinin tümü olarak kabul edilen Şeriat ile açıklanmaya çalışılmıştır. Adalet, devletin sınırları içinde şeriatın yerine getirilmesidir. Devletin bu ödevini, herkesten önce devletin, padişahı gerçekleştirir. O, devlet örgütünün beynidir.⁴

³ **BELGE Murat:** *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, sh. 117.

⁴ **CEMALOĞLU Necati:** “*Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları Ve Sonuçları (1839-1876)*”, Sosyal Bilimler Dergisi, sh. 153. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/844598>

Osmanlı Devleti, 13. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden Dünya tarihinde görülen en uzun ömürlü imparatorluklarından bir olarak başlangıcından bir beylik niteliği taşıırken 16. yüzyılın sonlarında Asya, Avrupa ve Afrika'da üç kıta üzerine yayılmıştı. Bu coğrafyada birbirinden çok uzak bölgeler, tek bir siyasal otoritenin egemenliği altında toplanmış dünyanın başka bölgelerinde meydana gelen değişikliklerle birlikte kendi kurumlarının zaman içindeki değişimine sahne olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatı ve buna bağlı olarak merkez teşkilatı İslamiyet'ten önceki eski Türklerdeki devletin, hanedanın ortak mülkü olma telakkisi şeklinde özetlenen Türk devletleri ile İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan Müslüman Türk devletlerin birikimlerinin başarılı bir sentezidir.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti *Klasik Dönem*, *Klasik Sonrası Dönem* ve *Modernleşme Dönemi* diye adlandırılan üç ana bölümde incelenmekte olup 16. yüzyılın sonlarına kadarki süreci kapsayan ilk dönemde, padişahın mutlak otoritesine dayanan merkezî bir yönetim modeli tesis edilmiştir. Dönemim ayırt edici özelliği devletin temel sistemleri kurulmuş, kurumsal yapıyla uyumlu politikalar uygulamaya aktarılmıştır.

Padişahın otoritesinin zayıfladığı ve devletin yönetim yapısı ve sistemde, özellikle tımar ve kul sistemlerindeki⁵ bozulma ve değişimler, devletin duraklama dönemi olarak kabul edilir ve bu süreç 17. yüzyılda somutlaşarak gerileme dönemi olarak kabul edilen 18. yüzyılda *Klasik Sonrası Dönem* olarak adlandırılmaktadır. *Modernleşme Dönemi* ise 19. yüzyıl başlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğinde devletin yıkılışına kadar sürmüştür. Bu dönemde, Avrupa'da yaşanan bilimsel ve teknik anlamdaki gelişmişliğin arkasında kalma karşısında çare olarak başta askeri alanlarda olmak üzere, Batılı tarzda birtakım yeniliklerin gerçekleştirilmeye gayreti içine girilmiştir.

Osmanlı devlet anlayışı "**Devlet-i Ebed Müddet**" yani devletin sonsuza kadar yaşatılması, dünya düzeninin, adalet ve barışın sağlanması (**Nizam-ı Alem**) ve kamu hukuk kurallarının üstünlüğü (**Kanun-ı Kadim**) şeklinde ifade edilen üç temel üzerine kurulmuştur. Osmanlı devletinde tüm yönetim ve kanunlar töre ve İslam dinine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve bunun yanında bilinen en önemli örnekleri olan Fatih Sultan Mehmet (Fatih Kanunnameleri ya da Kanunname-i Ali Osman) ve

---

⁵ Bu sistemler hakkında genel bilgi için bkn. **DİNLER VEYSSEL**: "Osmanlı Devleti'nin İdari Yapısı", sh. 2-4. <https://veyseldinler.com/wp-content/uploads/2018/11/osmanli%C4%B1-devletinin-idari-yap%C4%B1s%C4%B1.pdf>

Kanuni Sultan Süleyman olmak üzere bazı hükümdarlar kanunlar da çıkarmışlardır.

II. Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Hukuk Sistemi⁶

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sisteminin başlamasından söz edilemez. Devleti kuranlar, daha önce kurulmuş Türk İslam devletlerinden birçok şeyin yanı sıra, o zaman kadar yürürlükte olan ve büyük ölçüde birlik arz eden bir hukuki yapıyı da almışlar, bu sebeple, bu devleti vücuda getirenler, Roma Hukuku'nda olduğu gibi sıfırdan bir hukuki yapı kurmak zorunda kalmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde hukuki ve kültürel mirasını devraldığı Abbasi, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri, esas itibarıyla İslam Hukuku'na dayanan bir hukuk geleneğine sahiptiler. Kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu dinin icaplarına göre bir hukuk sistemini kabul eden Osmanlıda gerek cezaî gerekse vergi konuları ile müslim ve gayr-ı müslimlerin tabii oldukları esaslar ve bunların birbirleriyle olan münasebetleri, bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre düzenlenmiştir. Şer'i Hukukun (İslâm Hukuku), nazari olarak her alanda uygulandığı göze çarpmaktadır. Ancak bunun yanı sıra, bilhassa idare ve teşkilât sahası ile amme müesseseleri sahasında, eski Türk devletlerinden gelen bir idarecilik geleneği veya fethedilen memleketlerdeki bazı vergi teşkilât ve usullerinin, millî veya örfî denilebilecek bir hukuk sistemini de ortaya çıkardığı bilinen bir gerçektir.⁷

Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi sırasıyla, *İslam Hukuku* (şeriat), *Örfî Hukuk* ve *Fethedilen Yerlerin Mahalli Hukuku* olmak üzere üç ana temele dayanır. Buna göre Osmanlı Hukuk Sisteminde birincisi *şer-i şerif* denilen dini hukuk, diğeri ise *kanun-ı münif* denilen şeriat hükümleri, dini hukuk dışında kalan uygulamaları içeren adet ve gelenek hukuk olmak üzere iki hukuk kodu ortaya çıkmıştır. İslam dininin toplum düzeninin sağlanması için koyduğu emir ve yasaklardan oluşan, kaynakları Kur'an, sünnet-hadis, icma (içtihat) ve kıyas olan şeriat hukuku, Osmanlı Hukuk Sisteminin temelidir. Örfî Hukuk, Türk toplumu bünyesinde Orta Asya'dan beri süregelen adet ve geleneklere dayanır ve özellikle kamu hukuku alanında ön plana çıkmaktadır. Devlet hayatını, toprak düzenini tayin eden kanunnameler şeri hukukla uyum içinde değildir. Osmanlı idaresi toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini şeri hukuktan çok, örfî kanunlar, hatta

⁶ Özet bilgi için bkn. **MUMCU Ahmet:** *Kısa Osmanlı Hukuk*, Ankara 2020.

⁷ **YÜRÜK Hüseyin:** "Osmanlı Devleti'nde Adalet Sistemi Ve Teşkilatı İçinde Bir Örnek Şahsiyet Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa", *Adalet Dergisi*, S.2020/2 65, sh. 635, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adaletdergisi/issue/58576/846891>, Erişim tarihi: 20.10.2021.

gelenekler ve teamüllerle düzenlemeyi tercih etmiştir. Kamu hukuku alanındaki İslam Hukuku kurallarının azlığı, geniş topraklara ve birbirinden ırk, din, kültür bakımından büyük farklılıklar gösteren insan gruplarına hükmeden devletin şartlara ve zamana uyma ihtiyacı devletin hukuk yapma zorunluluğunu doğurmuştur.

Türkler Müslüman olduktan sonra da töre koymayı Türk hükümdarlarının bir geleneği olarak, Osmanlı Devleti'nde de padişahlar Şer'i Hukukun boş bıraktığı alanlarda yasama yetkilerini kullanarak kanunnâme, ferman, adaletnâme, yasaknâme gibi isimlerle anılan düzenlemelerle bu geleneği sürdürmüşler, Padişahların bu düzenlemelerine, fıkıh ve fetva kitaplarındaki hükümlerle karışmaması için *Örfî Hukuk* ismi verilmiştir. Bu durumda fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümler şer'i hukuku, padişahların emrû fermanları ile oluşan hükümler de Örfî Hukuku oluşturmaktadır. Kanunnâmelerde örfî hukuku ifade etmek için "örf-i padişâhî", "örf-i sultânî", "yasâğ-ı pâdişâhî", "siyaset", siyaset-i şer'îye" gibi kavramlarının kullanıldığı da görülmektedir. Yine örfî hukuka padişahın onayından geçerek yürürlüğe girdiği için kanun hukuku da denmektedir. Şer'i ve örfî hukuk birbirinden bağımsız iki hukuk sistemi olmayıp birlikte Osmanlı Hukukunu oluşturduğu için teorik olarak Örfî Hukuk, Şer'i Hukuka aykırı olamaz. Çünkü Örfî Hukuk, Şer'i Hukukun düzenlemediği alanlarda devlet başkanının kendisine tanınan sınırlı yasama yetkisini kullanması sonucu meydana gelmiştir. Ayrıca kanunnâmelerin kaynağı örf ve âdet ile devlet başkanının kamu yararını (mesâlih-i mürseleamme maslahatı) gözeterek koyduğu hükümler oluşturmaktadır. Bilindiği üzere hem örf ve âdet hem de amme maslahatı Şer'i Hukukun kaynaklarındandır. Dolayısıyla Şer'i Hukuka aykırı olmayan Örfî Hukuk kaidelerinin Şer'i Hukukta yeri vardır.⁸

Osmanlı fethettikleri yerlerde uygulanan kanun ve nizamları kaldırma yoluna gitmemiş, şeri ve Örfî Hukuka ters düşenleri kaldırmışlar, diğer kısmı ise yerli halk tarafından uygulanmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti yeni fethettiği eyaletlerde daha önce uygulanan yerel kanunları değiştirmemiş, ancak önceki yerel kanunların yerel ahali üzerinde baskı ve haksızlıklara yol açan maddeleri varsa ve yerel ahali tarafından eski kanunun değiştirilmesi hak ve adaleti sağlayacak kanunların

---

⁸ **KAŞIKCI Osman**: *Anayasal Açıdan Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi*, <https://www.altayli.net/anayasal-acidan-fatihin-teskilat-kanunnamesi.html>, Erişim tarihi: 20.10.2021.

yapılması için Osmanlı Devleti'ne başvurulduğunda merkezî devlet eski yerel kanunu kaldırıp yerine yeni kanun çıkarmıştır.⁹

Hukukun düzenlemesi yetkisi genel olarak padişahadır. Şariat, padişaha askeri, idari ve mali konularda kanun koyma yetkisi tanımaktadır. Padişah, şariat hükümlerine aykırı olmamak koşuluyla istediği kanunu çıkarma hakkına sahiptir. Padişah ancak özel hukuk alanında kanun yapamaz. İslam Hukukunun özel hukuk alanındaki düzenlemeleri hemen hiç değiştirilmeden yüzyıllarca uygulanmıştır. Uygulamada, şeyhülislam, kazaskerler ve hukuku iyi bilen ulema kanun koyma konusunda padişaha yardımcı olmuşlardır. Kalemîye denilen Osmanlı bürokrasisinin başında bulunan ve divan üyesi olan Nişancının örfî kanunların yapılmasında ve uygulanmasında önemli bir etkisi olmuştur.

Çeşitli konularda meydana getirilen kanun ve nizamlara **kanunname**¹⁰ denmektedir. İlk önemli kanunname Fatih tarafından meydana getirilmiştir. Yavuz Selim ve Kanuni'nin kendi adlarıyla anılan kanunnameleri vardır. Ayrıca her eyaletin ve sancığın kendi sosyo-ekonomik koşullarına göre düzenlenmiş olan sancak kanunnameleri vardır. Toprak tasarrufu, vergi düzeni ve tımar ile ilgili ayrıntılar bu kanunnameler ile düzenlenirdi.¹¹

⁹ **ÜÇEL-AYBET, Gülgün**: “Fatih Sultan Mehmed’in Avrupa’da Merkezî Devletçilik Düşüncesinde Öncülüğü”, sh. 3280 <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%9c%c3%87EL-AYBET-G%c3%bc%bcn-FAT%c4%b0H-SULTAN-MEHMED%e2%80%99%c4%b0N-AVRUPA%e2%80%99DA-MERKEZ%c3%8e-DEVLET%c3%87%c4%b0L%c4%b0K-D%c3%9c%c5%9e%c3%9cNCES%c4%b0NDE-%c3%96NC%c3%9cL%c3%9c%c4%9e%c3%9c.pdf>, Erişim tarihi: 20.10.2021.

¹⁰ Osmanlılar 'da devlet tarafından belirlenen ve derlenen kanunları ifade eden bir terim hakkında bkn. **İNALCIK Halil**: “Kanunnâme”, Bu madde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2001 yılında İstanbul'da basılan 24. cildinde, 333-337 numaralı sayfalarda yer almıştır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanunname>; **KENANOĞLU M. Macit**: “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.3, S.5, 2005, ss. 141-186, <https://dergipark.org.tr/pub/talid/issue/43403/529001>, Erişim tarihi: 20.11.2021.

¹¹ Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan kanunname geleneği sonraki padişahlar tarafından devam ettirilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde tamamlanarak zirveye ulaşmıştır. Fatih döneminde genel kanunnameler olarak Teşkilat Kanunnamesi, Umumi Osmanlı Kanunnamesi, Tapu Tahrir Kanunnamesi ve İhtisap Kanunnamesi hazırlanmıştır. Bunların yanında özel kanunnameler diyebileceğimiz çok sayıda eyalet ve sancak kanunnameleri hazırlanmıştır. Fatih kanunnameleri sonsuza dek geçerli olması için hazırlanmış kanunlardır. Kanunnamede yer alan “ebedül-abad mamulün bih” ifadesi, bu kanunların sonsuza kadar uygulanması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca kanunnamenin başında da bu kanunların diğer padişahlar döneminde de uygulanması gerektiği ifade edilmektedir: “Evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin, bununla amil olalar.

Fatih kanunnamelerinde yer alan hükümlerin önemli bir kısmı daha önceki padişahlar dönemine aittir. “Bu kanunname atam ve dedem kanunudur.” ifadesi bunu anlatmaktadır. Bununla birlikte “Ve benim dahi kanunumdur.” ifadesinde yer aldığı gibi kanunların bazıları ise Fatih'in kendisine aittir: “Defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanunumdur”, “Cenab-ı şerifimle kimesne taam yemek kanunum değildir, meğer ehl-i iyalden ola. Ecdad-ı izamım vüzerasile yerlerimş, ben ref' etmişimdir.” (**DEMİR Abdullah**: “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, sh. 119-120. https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=hukuk-tarihimiz-acisindan-fatih-sultan-mehmet_abdullah-demir_636903130625410797.pdf)

Kanunname, devlet tarafından belirlenen ve derlenen belirli bir konuya dair hukuki maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade etmekte olup, ulü'l-emrin emir ve fermanlarıyla, zamanın şeyhülislamlarının fetvalarına dayanılarak idari, mali, cezai vb. alanda meydana getirilen kanun hükümlerinin bir kanun kitabında derlenmesidir. Osmanlı kroniklerinde Ebu'l-feth diye anılan Fatih (II. Mehmed), Osmanlı Devleti'nde teşrifat ve teşkilat kaidelerini ilk defa bir mecmuada toplatarak bir kanun adamı olarak tarihlere geçmiştir. XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bilhassa tarihi şartların bir neticesi olarak, mutlak, bölünmez bir hakimiyet anlayışı yerleşerek devlet, hanedanın ortak mirası düşüncesi terkedilmiş ve böylece kabile-devlet gelenekleri bertaraf edilerek mutlak yönetim anlayışı benimsenmiştir. İlk dönemlerde görülen taht mücadeleleri de ananevi gelenekle mutlak yönetim anlayışının bir çatışması olarak değerlendirilmektedir. Hâkim olan bölünmez bir otorite fikri, teşkilat yapılanmasında birçok gelişmeye neden olmuştur. Padişahın düzenleyici ve teşkilatlandırıcı otoritesi toplumun bütün kesimleri üzerinde kontrol yetkisi vermiş, köylerden vakıflara, saraydan medreseye kadar kısacası her şey padişahın sıkı denetimi altına girmiştir. Bu uygulamalar bilhassa Fatih dönemiyle tam anlamıyla hayat bulmuştur.¹²

Osmanlı klasik hukuk yapısını 17. ve 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Hukukunun kaynakları arasında Batı Hukuku da yer almaya başlamıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarında Batı Hukukunun tesiri açıkça görülmektedir. 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanıp, Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilen Tanzimat Fermanı ile modern hukuk anlayışına geçilmesi hedeflenmektedir. Bu dönemde yeni kanunların hazırlanmasında Şeri ve Örfi Hukuk kaynakları kadar Batı kanunları da etkili olmuştur. Tanzimat dönemi devlet adamları Batı kanunlarını tercüme ederek ortak bir kanunlar külliyatı meydana getirmeye çalışmışlardır. Bu dönemin en önemli eseri Abdullah Cevdet Paşa'nın Mecelle'sidir.¹³

Tanzimat'ın ilanı sıralarında merkez örgütünde yapılan düzenlemelerle hükümet biçiminde şeklen de olsa Batıya benzemesi gerçekleştirilmiş, bu dönemde yapılan yeniliklerle Osmanlı hükümet yapısında yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Kurulan yeni nezaretlerle iş bölümü genişletilmiş, oluşturulan

¹² **ÇAKIR İbrahim Etem:** "Fatih Dönemi Teşkilat Kanunnamesi: Kanunname-iAl-i Osman ve Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli", 1 Uluslararası Hünkara Vefa Sempozyumu Bildiriler, Gebze Belediyesi Yayını, Gebze 2013, sh. 193, https://www.academia.edu/30610968/Fatih_D%C3%B6nemi_Te%C5%9Fkilat_Kanunnamesi_Kanun_name_i_Al_i_Osman_ve_Osmanl%C4%B1_Devleti_nde_Karde%C5%9F_Katli, Erişim tarihi: 25.11.2021.

¹³ **DİNLER Veysel:** *agm*, sh. 5-6.

meclislerin çalışmaları, bakanlıklara düşen işlerin azalmasına ve daha iyi hizmet görülmesinde etkili olmuştur. Ancak bakanlıklara atananların da görevlerinde uzun süre kalma olanağını bulamamaları yanı sıra, yetişmiş, bilgili eleman yokluğu ve benzeri nedenlerle yönetimde istenilen başarı elde edilememiştir.¹⁴

Teokratik ve monark bir devlet yapısına sahip Osmanlı Devleti'nin teokratik niteliği, Arap devletlerindeki yönetim biçiminden oldukça farklı olup, kendine özgü nitelikler taşımış, Şer'î Hukuk (Şeriat) ve Örfî Hukuk (kanun) olmak üzere ikili bir hukuk sistemini bir arada uygulamıştır.¹⁵ Şer'î Hukuk, devletin dininin İslam olması nedeniyle uygulanan, esas ve belirleyici nitelik taşıyan İslam Hukukudur. Ancak Osmanlılar eski Türk örf, âdet ve geleneklerine dayanan ve ayrıca fethedilen memleketlerdeki fetihten önceki uygulamaları da içine alan Örfî Hukuku da toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanan birçok alanda şeriatla birlikte kullanmışlardır. Örfî Hukuku oluşturan yasa ve kuralların Şer'î Hukuk kurallarına aykırı olmaması gerekirdi. Genellikle padişah fermanları şeklinde ortaya çıkan ve kanûn-ı kadîm olarak isimlendirilen¹⁶ Örfî Hukuk yasa ve kurallarını Osmanlılar, devlet yönetiminde ve toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanan birçok alanda geniş ölçüde kullanmışlar, Osmanlı sultanları tamamen kendi yetkileriyle ihtiyaç halinde kural koymuşlar ve yasa çıkarmışlardır. Şeriatın bağımsız olan ve kanun diye bilinen bu yasalar, dinî değil, akılcı ilkelere dayanır ve öncelikle kamu ve yönetim hukuku alanlarında çıkarılırdı.¹⁷

Yönetimi dini esaslar üzerine inşa edilen Türk-İslam devlet modelini örnek alan Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren eski Hint-İran ve Orta Asya Türk

¹⁴ **ÇADIRCI Musa:** "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2035/tur>, Erişim tarihi: 25.11.2021.

¹⁵ Şer'î Hukuk fıkıh kitaplarında yerini almış olan ve daha ziyade özel hukuk alanlarında, Örfî Hukuk ise devlet başkanı tarafından düzenlenen ve daha ziyade kamu hukuku alanlarında geçerli olan hukuktur. İslam Hukuku, devlet başkanına geniş bir takdir ve düzenleme yetkisi tanımıştır. Bu yetki özellikle devlet yönetimini ilgilendiren ve kamu hukuku ağırlıklı olan hukuk dallarında kullanılmıştır. Bu şekilde oluşan hukuka Örfî Hukuk adı verilirken, bunun dışında kalan hukuka ise Şer'î Hukuk denilmiştir. Osmanlı Hukuku bu iki hukukun birleşmesinden meydana gelmektedir. "Örfî Hukuk terimine ilk defa Fatih devrinde rastlanmaktadır. O dönemin tarihçisi Tursun Bey, Şer'î Hukukun yanı sıra var olan bir hukuk olarak, Örfî Hukuktan bahsetmektedir. Tursun Bey Örfî Hukuku şu şekilde tanımlamaktadır: "Nizam-ı alem için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizamı, siyaset-i sultanî veya yasağ-ı padişahi denir... Yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizam-ı alem-i zahir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler, siyaset-i sultanî ve yasağ-ı padişahi derler ki örfümüzce ona örf derler." (**DEMİR Abdullah:** *agm*, sh. 119).

¹⁶ Padişahların emir ve iradelerini hatt-ı hümayun, biti, ferman, berat, irade ahidnâme, emannâme gibi belgelerle ifade ettikleri, bunlardan hatt-ı hümayunun bizzat padişahın kendi el yazısı olduğu, diğerlerinin onun adına Divân-ı Hümayun'dan çıktığı bilinmektedir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nde, padişahın fermanları, emirleri ve buyrukları gibi özel nitelik taşıyan kanunlar dışında kalanların tamamı divan tarafından hazırlanır ve uygulamaya konurdu. Bunlar arasında günümüz anlamında kanun, kararname, yönetmelik gibi farklılıklar yoktur. İrade-i seniyye, beraat-ı ali, kanun, hüküm organik olarak aynı, sadece biçim olarak farklıdır.

¹⁷ **İNALCIK Halil:** "Kanunnâme", <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanunname>, Erişim tarihi: 29.11.2021.

devlet geleneğinden gelen ve *Dâire-i adliye* (Adalet çemberi) olarak isimlendirilen bir devlet kavramı ve yönetim anlayışıyla yönetilmiştir. Bu anlayışın kaynağı Yusuf Has Hâcib'in 1069 tarihli *Kutadgu Bilig* isimli eserde yer alan ve bütün İslam eserlerinde refere edilen (yollamada bulunulan) söz konusu devlet kavramı ve yönetim anlayışında: “*Devleti denetlemek için büyük bir ordu gerekir. Orduyu beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalıdır. Halkın zengin olması için de yasalar adil olmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır.*”

Kutadgu Bilig'de yer alan, İslami düşünce ile de örtüşen Türk-İslam devletleri aracılığıyla intikal eden bu devlet kavramı ve yönetim anlayışı Osmanlılarca da kabul edilmiş, uygulanmış ve geliştirilmiştir. Bu yönetim anlayışına göre; devletin uyruğu olan halk, Allah tarafından padişaha emanet edilmiş (vedâyi-i hâlik-i kibriyâ), padişah, bu emanetleri adaletli bir şekilde yönetmekle bunun karşılığında da halk dine göre padişaha itaat etmekle yükümlüdür. Osmanlı düzeninde yönetilen halkın tümüne *reâyâ* denilmiştir. Adaletli yönetimin reâyâyâ huzur sağlayacağı, huzur ve güven içinde bulunan halkın bol üretim yapacağı, bunun ise zenginlik getirip, devlet hazinesine çok vergi gireceğinden, hazinenin zengin olacağı, bunun sonucunda padişahın güçlü ordular besleyebileceği ve dolayısıyla padişahın iktidarının güçlü olacağı düşüncesi hâkimdi. Bu düşünce, Osmanlılardan çok önceleri Ortadoğu'da kurulmuş devletlerden beri süregelen ve gelenekselleşen bir yönetim anlayışdır. Osmanlılar, bu yönetim anlayışının 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu ve İlhanlı Devletleri tarafından değiştirilmiş bir biçimini almışlar ve bu anlayışı benimseyerek uygulayacak kurumları geliştirmişlerdir.¹⁸

Kuruluşundan itibaren Osmanlılarca da uygulanan bu devlet kuramı ve yönetim anlayışında adalet, uyrukların iktidar temsilcilerinin kötü davranışlarına karşı, özellikle de yasadışı vergi alınmasına karşı, korunması demektir. Bu korumayı sağlamak hükümdarın en önemli görevidir. Hükümdarın iktidarı bütün

---

¹⁸ “Bizzat padişahın, bulunmadığı takdirde vezirin başkanlığı altında devlet başşehirinde veya hükümdarın bulunduğu yerde kurulan bakanlar kuruluna divan denilirdi; devlet işlerinin birinci derecede yani en son kesin olarak görüldüğü yer burası idi. Bu Osmanlı divanı yarım asır kadar İlhanlıların divanını örnek yaparak devam etmiştir. İlhanlıların zamanında onların vezirleri, erbab-ı seyf denilen askeri sınıftan olmayıp kalem erbabından oldukları gibi Osmanlılarda da Cendereli Kara Halil'e kadar ulema sınıfından olarak devam etmişti. Yani ulema sınıfından gelen vezirle ordu kumandanı ayrı ayrı idi. Kara Halil, Hayreddin Paşa unvaniyle hem vezir ve hem de ordu kumandanlığını eline alınca hundan sonraki vezir-i azamlar her iki hizmeti Üzerlerine almışlardı. O tarihe kadar birinci derecede olan beylerbeyilik yani askeri kumandanlık bundan sonra ikinci dereceye düşmüştür.” **(UZUNÇARŞILI İ. Hakkı: Osmanlıların İlk Devlet Teşkilâtı in Osmanlı Tarihi I. Cilt (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar), sh. 501** <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanlilarin-ilk-devlet-teskilati/>, Erişim tarihi: 25.11.2021.)

toplum yapısının dayanağı sayıldığından, bu politikanın temel amacı, gene hükümdarın güç ve iktidarını korumak ve güçlendirmektir. Özet olarak, devletin gelirleri ve gücünü artırma gereği, adaletin uygulanmasını gerektiriyordu. Sasani hükümdarları ve Abbasi halifeleri bunu çeşitli yönetim kurumları ile gerçekleştirmişlerdi.

Hint-İran devlet geleneği, adaleti hükümdarın mutlak iktidarının bir lütuf ve keremi olarak gördüğünden hükümetin tarafsız ve adaletli bir yönetim göstermesini temelde hükümdarın ahlâkî nitelikleriyle ilişkin bulur. Orta Asya Türk geleneği ise adaleti, devlet kurucusunun bir araya getirdiği kanunlar bütününe ya da kanunların taraf tutulmaksızın uygulanması olarak görür. Buna göre Türk devlet anlayışında devletin en önemli amacını emniyet ve asayiş sağlamaktır, adaleti temin etmek oluşturmuştur. Osmanlılar, eski Hint-İran ve Orta Asya Türk devlet geleneğinden gelen ve Türk-İslam devletleri aracılığıyla kendisine ulaşan İslami düşünce ile de uyum içinde olan daire-i adliye olarak isimlendirilen bu yönetim anlayışını Klasik Dönemde başarıyla uygulamışlardır.¹⁹

III. Osmanlıda Devlet Örgütlenmesi (Teşkilat)

Kuruluşu öncesindeki Türk-İslam devletlerinden 14. yüzyıla kadar gelen devlet yönetimi alanındaki tecrübe birikiminden yararlanan Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu ve İran devlet geleneğinden de büyük ölçüde etkilenmiştir. Nitekim dini karakteri dolayısıyla idari ve şer'î teşkilatlanmasında diğer İslam Devletleri olan Emevi, Abbasi ve Selçuklu Devletlerini örnek alan Osmanlı İmparatorluğu'nun yargı teşkilatını oluşturması aşamasında bu devletler kaynaklık etmiş ancak, bunlardan yargı teşkilatını alırken Osmanlı İmparatorluğu kendi toplumsal yapısının gerektirdiği şartları göz önünde bulundurarak bazı değişikliklere gitmiştir.

Devletin başlangıcında yönetim ve hukuk alanında, iç bölgelerin yüksek kültür merkezlerinden kaynaklanan ve özellikle de vezir sınıfında ulemanın etkisinden söz edilmektedir. Bu bağlamda 14. yüzyıl kaynaklarında, Ortadoğu devletlerine özgü bürokratik geleneklerin söz konusu dönemde Osmanlı yönetiminde uygulama alanı

---

¹⁹ <https://acikders.ankara.edu.tr/resource/view> Osmanlı'da halka adalet dağıtmada adaletnamelerin önemli bir yeri olduğu dikkat çeker. Devlet otoritesini temsil edenlerin otoritelerini halka karşı kötüye kullanmalarının önlenmesinde, yetkileri olağanüstü tedbirlerle yasaklayan padişah hükümleri olan adaletnamelerde eski İran imparatorluklarına kadar uzanan Orta-Doğu devlet ve hükümdar anlayışı bulunmaktadır. Hükümdarın bütün otoriteler üzerinde yer alan mutlak otoritesi, bir haksızlığın giderilmesi için son çare biçiminde ortaya çıkmaktadır. İran geleneğinde adaletin yerine getirilmesi, hükümdarın sınırsız otoritesinin ortaya çıkması için bir fırsattır. Zira adalet, yasalar ve mahkemelerin uygulamalarıyla değil bizzat hükümdarın af ve bağışlamasıyla ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Türk-Moğol geleneği, adaleti değişmez bir töre ve yasanın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde algılamaktadır (İNALCIK Halil: *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000, sh. 75).

bulduğunu ortaya koymaktadır. Dönemde yöneticilerinin, Anadolu Selçuklu merkezleri, İran ve Mısır'dan gelerek, eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramlarını bu yeni kurulan devletin bünyesine yansıttığı bilinmektedir. İslam öncesi dönemde ortaya çıkan Hint-İran kaynaklı bu devlet ve yönetim anlayışı, İranlı ve Hıristiyan bürokratların istihdamı yoluyla da Abbasilere geçmiş, XI. ve XIII. Yüzyıllarda da Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle bütünleşmek suretiyle Osmanlı'da uygulanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı'da devlet anlayışının temelinde eski Ortadoğu coğrafyasındaki anlayış egemen olmakla birlikte, eski Türk geleneklerinin varlığını belli bir ölçüde muhafaza ettiğine tanık olunmaktadır.

Fethedilen yerlerde uygulanan kanun ve nizamların kaldırılmadığı yerel hukuk haricinde Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'i ve örfi olmak üzere iki tür hukuk uygulanmıştır. Bunlardan Şer'i Hukuk, kaynağını İslam Dininden Örfi Hukuk ise, Türk gelenek ve göreneklerinden alır. Fatih kendinden önceki tüm kanunları bir araya getirerek "Kanunname-i Âli Osman" adında ilk Osmanlı örfi kanunnamesini hazırlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman kanunlara bağlı olduğu için *Kanuni* ünvanlı verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük davalara kadılar, büyük davalara Kazaskerler bakardı. Kadıların verdiği kararlardan memnun olmayanların davalarına Divanda Kazaskerler bakardı. Müslüman olmayanların davalarına kendi kurallarına göre kilise veya havralarda bakılırdı.²⁰

Bir başka ifadeyle Şer'i ve Örfi Hukukun birlikte uygulama alanı bulduğu bir hukuk sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, monark ve eski Türk devletlerindeki merkezî yönetimlerdeki zayıf niteliğin aksine merkeziyetçi bir yönetim tarzına sahipti ve bütün güç yani yasama, yürütme ve yargı yetkileri devlet yönetiminde tek otorite olan, ortak olunamaz bir iktidara sahip, padişahta toplanmıştı.²¹ Klasik dönemde padişahın otoritesi ve merkeziyetçi yönetim anlayışı,

²⁰ "Osmanlı Devleti'ndeki adliye teşkilatı İslam'ın ilk yıllarından beri süregelen adalet sisteminin devamı niteliğindedir. Abbasiler döneminde önemli ölçüde sistemli hale gelen bu örgüt Selçuklulara, onlardan da Osmanlılara intikal etmiştir. Esas olarak ilmiye teşkilatı ile adliyeyi ayırmak oldukça güçtür. Adliye teşkilatı görevlileri ilmiye sınıfından gelmektedir. Fetva bir yargı ögesi olmamakla birlikte, yargılamayı etkilememesi imkansızdır. Şeyhülislam adli teşkilatta yer almamasına karşın, adliye üzerinde tartışılmaz bir etkinliği vardır. Padişah yargı yetkisini kadılar marifetiyle kullanırdı. Doğrudan padişah fermanıyla atanan kadıların özlük işlerini kazasker yürütmektedir. Kadı kazanın en büyük mülki amiridir ve yargı görevi dışında mülki, beledi, askeri, mali ve noterlik konularında geniş yetkileri vardır. Kadılar ilk olarak kazalara tayin edilirdi. Kaza kadılığından sancak kadılığına terfi eden mevleviyet payesi alı ve geliri yükselirdi." (**DİNLER Veyssel**: *agm*, sh. 24-25).

²¹ Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisi temel olarak hükümdarın elinde olmakla birlikte, sistem içerisinde yargı yetkisi açısından bir istisnai durum söz konusu olup buna göre şer'i konularda yargı yetkisi hükümdarca tayin edilen ve kadı adı verilen bir devlet görevlisine aittir. Kadı, şeriat adına ve onun kurallarına göre hüküm vermekte ve verdiği hükümler ise kesin bir nitelik taşımaktadır. Örfi hukuk alanında ise padişahın bizzat kendisi yetkili olup, şeriat kurallarına aykırı olmamak şartı ile toplumun düzenini sağlamak adına koyduğu kurallardan kaynaklanan sorunları kendisi çözmekte veya görevlendirdiği bir kişi vasıtasıyla çözüme kavuşturmaktadır. Bu alanda ise kadının kendi başına karar verme yetkisi bulunmamakta ve karar verme aşamasında kendisine ulaşan talimatlar çerçevesinde

kul ve tımar sistemleri aracılığıyla merkezden taşradaki sınır bölgelerine kadar imparatorluğun her tarafına etkin bir şekilde götürülebilmekteydi.²²

Osmanlı soyundan gelen hükümdarlar devleti yönettikleri hükümdarlık anlayışı Osmanlılar'da devam etmiş, hükümdarlık babadan oğula intikal etmiş, ancak hükümdar soyuna mensup her üyenin devlet ve memleket idaresinde aynı hakka sahip olma geleneği taht kavgalarına sebep olmuştur. Bunu önlemek için Fatih Sultan Mehmed bir kanunla tahta çıkan hükümdarın memleket ve devletin bekası için hanedan soyunun erkek üyelerini öldürebilmesine cevaz vermiş, bu kanun I. Ahmed (1603-1617) tarafından değiştirilerek soyun en yaşlı ve en bilgili üyesinin hükümdar üyesi olması ilkesi getirilmiştir.

Kardeş katli sadece Osmanlı Devleti'ne mahsus bir uygulama olmayıp Osmanlı'dan önceki Türk devletlerinde de zaman zaman görülmektedir. Eski İran'da hanedandan biri hükümdar seçilince rakiplerini yok etmek düşüncesiyle aile üyelerini idam ettirirdi. Osmanlıları böyle bir uygulamaya iten şey siyasi zaruretlerdir. Osmanlı Hanedanı, hakimiyetin bölünmezliği ve devletin birlik ve bütünlüğü anlayışına uygun olarak kendi fertleri için bu sonuca katlanmak zorunda kalmışlardır. Bu uygulamanın en önemli nedeni Türk devlet geleneğidir. Hükümdarın erkek çocuklarının tahta geçmede eşit hakka sahip olması kardeş kavgalarına zemin hazırlamıştır.²³ Osmanlılar bu problemi tahta geçen padişahın kardeşlerini öldürtmesiyle aşmaya çalışmışlardır. Aslında bu uygulama ile Osmanlı Devleti'nin eski Türk geleneğinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Fatih'in kanunnamesine bu ilkeyi yerleştirmesindeki amacı hakimiyetin bölünmezliğini sağlamak ve imparatorluğu ileride taht iddialılarının tehlikelerinden kurtarmaktır. Dahası, fethettiği yerlerde saltanat iddiasında bulunan eski hanedan mensuplarını ortadan kaldırmaya çalışması da benzer bir amaç taşımaktadır.²⁴

Devletin mutlak hâkimi olan ve halkı adaletli bir şekilde yönetmekle sorumlu tutulan padişah, idari, askeri, mali ve hukukla ilgili her konuda söz sahibi olmakla

---

hareket etme zorunluluğu bulunmaktadır. Ancak 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile padişah bu yetkisinin vazgeçmiş ve bu gibi durumlarda sorunların şeriat ve kanunlara uygun bir biçimde mahkemeler aracılığıyla çözüme kavuşturulacağı hükmü getirilmiştir.

²² **ARMAĞAN Abdüllatif**: “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, Akademik Bakış, C.5, S.9, Kış 2011, sh. 144, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gav/issue/6522/86469>, Erişim tarihi: 22.11.2021.

²³ Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıla kadar kesin bir veraset sistemi bulunmamaktaydı. Bu nedenle bazı şehzadeler düşman devletlerin de desteğini alarak ayaklanmış, bu ayaklanmalar sonucunda ülke perişan olmuş, pek çok insan ise hayatını kaybetmiştir. Osmanlılar yaşanan bu durumlardan ders alarak **devlet-i aliyye** uğruna aile mensuplarını feda etmekten başka bir yol bulamamış ve **Osmanlı'da kardeş katli** gündeme gelmiştir.

²⁴ **ÇAKIR İbrahim Etem**: agm, sh.200.

birlikte bu yetkiler onun her istediğini yapabileceği anlamını taşımaz, sınırsız bir yasama yetkisi yoktur, Şer'i ve Örfî Hukukun sınırları padişahın yasama yetkisinin de sınırındır.²⁵ Padişahlar kanunların dışına çıkamaz, yürütmenin başı sıfatıyla, bu yetkilerini tayin ve azillerde mutlak yetki sahibi olduğu dünya işlerinde sadrazamlara, dinî işlerde ise önceleri kazaskerlere, daha sonra şeyhülislamlara devretmişlerdir. Divan-ı Hümayun toplantılarında alınan her türlü kararın arz yolu ile son karar verici makam olan padişahın onayına sunulur. Devletin merkez yönetim ve karar organı olan ve aynı zamanda da en yüksek mahkeme konumunda bulunan Divan-ı Hümayuna Fatih dönemine kadar bizzat başkanlık yapmış olan padişahlar, halk arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve hukukî davalara bakmak üzere yargı yetkilerini ise kadırlara devretmişlerdi.

II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmet) dönemi Osmanlı saltanat ve padişahlık anlayışında bir dönüm noktası olmuş, Fatih bir yandan kendi adıyla anılan kanunnâmesine koyduğu hükümler, diğer yandan da kendi zamanındaki uygulama ile mutlak bir hükümdar modelini oluşturmuştur. Başlangıçta örfî nitelikli ve gelenek ağırlıklı hükümdarlık anlayışının giderek şer'i ağırlık kazandığı gözlenmektedir.

Kısacası Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinin siyasi, idari, askeri ve sosyal alanlardaki kültür mirasını da devralmıştır. Özellikle Anadolu Selçukluları ve İlhanlı Devleti'ne ait teşkilat ve kanunları Osmanlılar örnek almışlardır. Bu anlamda, Anadolu Selçuklularının da birçok kurumu kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden, (örneğin Abbasilerden Abbasiler ise Emeviler'den, Emeviler de birçok kurumu Sasaniler ve Bizans'tan) aldıkları bilinen bir vakıadır.

14. yüzyıla kadar devlet yönetimi konusunda oluşan bu tecrübe birikimi Osmanlı devlet bürokrasisinde üst seviyede uygulama alanı bulmuş, Devlet yönetiminde döneminin anlayış ve uygulamasının çok üstündeki bu durum Beylikten İmparatorluğa yükselişte önemli bir rol üstlenmiştir. Kısacası Osmanlılar, önceki Türk devletlerinde uygulanan idari teşkilat ve ilkeleri inceleyerek iyi olanlarını almışlar ve geliştirmişlerdir. Bunda en büyük pay, Osmanlı hizmetine giren Anadolu Selçuklu devlet adamlarınınındır. Onlar, devlet yönetimi konusundaki

---

²⁵ Mutlak yetkilere sahip olduğu sanılan Osmanlı padişahlarını kısıtlayan çeşitli unsurların varlığı bilinmekte olup Yavuz, Kanunî gibi en güçlü Osmanlı padişahları bile iktidarlarının sınırlılığını tecrübe edilen çeşitli' hadiselerde görmüşlerdir. Bu kısıtlamaların başında Şer'i Hukuk kaideleri gelmektedir. Nitekim Ebussuûd Efendi devlet idaresi ile ilgili olarak verdiği bazı fetvalarında "Nâ meşru' nesneye emri sultanî olmaz" ifadesini kullanmıştır. Yerleşmiş örfî kaideler olan kanûn-ı kadîmin de padişahların icraatında kısıtlayıcı bir unsurdur. Diğer taraftan yerleşmiş saray âdabı ve toplumsal baskısı da özellikle günlük hayatta padişahların birçok isteklerinin yerine getirilmesine engel teşkil etmiştir.

bilgi ve tecrübelerini akılcı bir şekilde kullanarak Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasını sağlamışlardır.

IV. Osmanlı Devletinin Merkez Teşkila

Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler karşısında başarılı olmasının temel sebeplerinden birisi merkeziyetçi bir idari yapıya sahip olduğu ifade edilmektedir. Aynı dönemde Avrupalı devletlerde feodal bir idari sistem uygulanmakta, kral yetkilerini feodal beyler ile paylaşmış ve dolayısıyla da kral sadece eşitler arasında birinci statüsündedir. Malikane adı verilen geniş topraklara sahip feodal beyler yasama, yürütme, yargılama, cezalandırma ve vergi toplama yetkilerine sahip olmanın yanında kendilerine ait orduları da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ise başlangıçtan itibaren feodalitenin karşısında yerini almış ve gün geçtikçe merkeziyetçiliği artırmanın yollarını aramıştı. Avrupa'daki feodal beylerin mukabili olan Osmanlı'da sipahiler, feodal beyler gibi muktedir ve neredeyse bağımsız hükümdarlar olmayıp, merkezi yönetim tarafından tayin edilmiş ve çoğu zaman da doğup büyüdüğü topraklardan uzaklarda görevlendirilmiş memurlardı. Dolayısıyla babadan oğula süregelen asil bir ailenin yüzyıllar boyunca bir bölgede kökleşmesi engellenmiş ve merkeziyetçilik kuvvetlendirilmiştir.²⁶

Osmanlı merkezî devlet sisteminde her şey devletin gücü ve otoritesinin kalıcılığını korumak için düzenlenmiştir. Devletin gücünü aldığı iki önemli kurum ordu ve adalettir. Her iki kurum da İslam Hukukunun ilkesini yerine getirmekle mükelleftir.²⁷

Merkeziyetçi yönetim anlayışını benimseyen Osmanlı Devleti'nde toplum, yönetenler ve reaya (yönetilenler) olarak ikiye ayrılırdı. Devlet yönetiminin en tepesinde padişahтан sonra, padişahın mutlak vekili sadrazam yer alırdı. Sadrazam devlet işlerinin yönetiminde padişaha tam yetkisiyle yardım ederdi. İlk sadrazamlar ilmiye mesleğinde olanlar arasında seçilirdi. Sadrazam padişahтан sonra devletin en büyük başkanı ve padişahın mutlak vekili olduğu için, sözü ve yazısı padişahın iradesi ve fermanı addedilir, divana da başkanlık ederdi. Divanda bitmeyen işler, öğleden sonraları sadrazamın konağında ikinci divanında görüşülürdü.

Osmanlı'nın merkez yönetimi başında Osmanlı soyundan gelen, önemli işlerde büyük devlet adamlarının düşüncelerini almakla birlikte son kararları kendileri veren, ordulara komuta eden, büyük devlet adamlarını atama, gerektiğinde divana

²⁶ DEMİR Abdullah: *agm*, sh. 118.

²⁷ ÜÇEL-AYBET, Gülgün: *agm*, sh. 3275.

başkanlık etmek görevleri olan bir padişah ve Divan'dan oluşur. Divan günümüzdeki Bakanlar Kuruluna benzeyen, Devletin önemli işlerinin (örneğin savaşa ve barışa karar verme gibi) görüşüldüğü ve karara bağlandığı ilk kez Orhan Bey zamanında kurulan, Fatih'ten itibaren başkanlığını sadrazamın yaptığı, alınan kararlarının "Arz Odasında" padişaha arz edildiği, II. Mahmut tarafından kaldırılarak yerine "Nazırlıklar (Bakanlıklar)" kurulduğu, toplantılarının Topkapı Sarayındaki "Kubbealtı" denilen yerde gerçekleştirilirdi.²⁸

Divân-ı Hümâyün²⁹ toplantıları ilk ve orta devirlerde çok önem taşımış, birinci ve ikinci derecedeki siyasi, idari, askeri, örfî, şer'î, adli ve mali işler, şikâyet ve davalar görüşülüp karara bağlanmıştır. Divân hangi din ve millete mensup olursa olsun, hangi meslek ve tabakadan bulunursa bulunsun, kadın erkek herkese açıktı. Yetkileri genel olarak siyasi, hukuki ve idari olmak üzere üç gruptur. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikâyeti bulunanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için Divân açıktı.³⁰

---

²⁸ Bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan Divâna Divân-ı hümâyün denilir ve Osmanlı Divânı Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nde Sultan Orhan zamanından itibaren Divân'ın bulunduğu bilinmektedir. Divan toplantıları Sultan I. Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde de devam etmiştir. Yıldırım Bâyezid, halkın şikâyetlerini yüksek bir yere çıkararak dinlediği ve haksızlığa uğrayanların davalarına çözüm getirdiği tarihi bir vakiadır. Hükümdar nerede bulunursa Divân orada kurulurdu. Fâtih'e kadar Divâna hükümdarlar başkanlık etmiştir. Bundan sonra veziriazamlar Divâna reislik yapmış ve mühr-i hümâyün da kendisine verilmiştir. Bu durum veziriazamın devlet adamları üzerindeki gücünü artırmıştır. Padişaha ise, divan toplantılarını kafes arkasından dinlemek suretiyle onları sürekli denetim altına alınması mümkün olmuştur. Divân toplantıları Kanuni zamanına kadar bugünkü Kubbealtı denilen binanın bulunduğu yerin arkasındaki Divânhanede yapılmış, Kanuni devrinde veziriazam Damat İbrahim Paşa bugünkü binayı yaptırarak, Divân toplantıları ondan sonra burada gerçekleştirilmiştir.

²⁹ Bkn. **MUMCU Ahmet:** *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.

³⁰ **TOZDUMAN TERZİ Arzu:** *Osmanlı Teşkilat Ve Kültür Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, sh. 35. "Asırlar boyunca Osmanlı devlet yönetiminin en yetkili kurulu olan divân-ı hümâyünün yönetiminde veziriazam (daha sonra sadrazam) ve vezirler hükümdarın birinci derece yardımcılarıydı. Her şey belli nizam ve kanunlar çerçevesinde yürütülürdü. Fâtih'e kadar örfe dayalı olan bu şekil, Fâtih'le birlikte yazılı kanun hâline getirilmiştir. Devletin genel kanunları dışında, her kaza ve sancağın özelliklerine göre kanunları vardı. Bunlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar için ayrı ayrı hükümler taşımaktaydı. Kanunlar şer'î ve örfî olarak iki ayrı hukuka bağlanmıştır. İşte divân-ı hümâyün bu kanunlar esas alınarak faaliyet göstermiştir. İdarede bütün yetki padişahın ve dolayısıyla onu temsil eden Divânın elinde toplanmıştı. Bütün meseleler bu mecliste görüşülür ve karara bağlanarak padişahın onayına sunulurdu. Bu durum mutlak bir merkezî otoriteyi getirmiş, bütün tayin ve aziller merkezin bilgisi altında yapılmıştır. Birinci ve ikinci derecedeki işler dışında kalan idarî, mâlî ve kazaî meseleler ise veziriazam ve kadıasker Divânlarına bırakılmıştır. Divânın asli üyeleri arasında buldukları görevleri dâhilinde tam bir iş bölümü söz konusudur. Her biri kendi yetki alanları dâhilinde divânda görevlerini yerine getirmişlerdir. Divânda alınan kararlar ve görüşmeler divana ait büro çalışanlarınca kaydedildiği gibi yine alınan kararların bürokratik yazışmaları yine bu kalemlerce yerine getirilmiştir." (**TOZDUMAN TERZİ Arzu:** *age*, sh. 52).

Divân-ı Hümâyün'un siyasi yetkileri, devletin tebaasının tamamının güvenliğinin, konar-göçer ve göçebe toplulukların kontrolünün sağlanması, güvenliğe yönelik yapılan olayların bastırılması, teşebbüs edenlerin cezalandırılması, nüfus hareketlerinin kontrol altında tutulması, divanın iç işlerdeki yetki ve sorumluluğunun bilinen en önemli örnekleridir. Divânın dış ilişkilerle ilgili yetkileri genel olarak devletin güvenliğini sağlamak, barışı korumak, devlet çıkarlarını sağlamak, İslam'ı yaymaktır. Yabancı elçilerin karşılanması Divânın sorumluluğundadır. Uluslararası hukukta daimî temsilcilikler ilk defa Osmanlı Devleti'nde kurulmuştur.

Divân-ı Hümâyün'un hukuki yetkileri yasama ve yargılamadan oluşur. Osmanlı Devleti'nde, padişahın fermanları, emirleri ve buyrultuları gibi özel nitelik taşıyan kanunlar dışındaki bütün yasalar divan tarafından hazırlanır ve uygulamaya konurdu. Hazırlanan yasalar arasında günümüz anlamında farklılıklar söz konusu olmayıp, irade-i seniyye, beraat-ı ali, kanun, hüküm organik olarak aynı, sadece biçim olarak farklıdır. Çoğunlukla örfi davalarda ilk yargılama yeridir ve kesin nitelikte değiştirilemez hükümler verir. Tebaanın doğrudan bir dava için divana başvurma hakkı vardır ve bu çoğu kez, kişilerin kendi yerel mahkemesini atlayarak, doğrudan Divana başvurmuşlardır. Kendinden üst bir makam olmadığı için verdiği hükümler ve kararlar kesindir. Yargıda bir üst mahkeme görevi yapar ve yargıda düzeltme (temyiz) merciidir. Yerel mahkemenin tarafsızlığından şüphe edenler ya da verilen kararın doğru olmadığına inananlar davanın doğrudan Divan tarafından görülmesini isteyebilmekteydiler. Ayrıca Müfettiş-i Hükkam vasıtası ile kadı ve naiblerin denetimini yapmıştır.

Divân-ı Hümâyün'un idari yetkilerin en önemlileri üst düzey yöneticilerin ve kadıların tamamının atamasını yapmak, hakkında şikâyet olan bir yöneticinin soruşturmasını yaparak neticelendirme, gerektiğinde rütbesi ve unvanı ne olursa olsun bir memurun azil ve uzaklaştırılması yanında adil ceza da vermektir. Din, vakıf, eğitim ve tüm idari mekanizmanın denetimini yapmak, nüfus listeleri yaptırmak, buhranlı dönemlerde tedbirler almak, mahkeme sayısını artırmak, hazineden para çıkarılması ve vergi işlerinin düzenlenmesi gibi görevleri de vardır.³¹

Osmanlı Devleti'nde padişah payitaht adı verilen yönetim merkezinde oturmuş, devleti saray adı verilen yönetim merkezinden yönetmiştir. Saraylar aynı zamanda Osmanlı padişahlarının ikametgâhı olarak kullanılmıştır. Saray, devletin idare

---

³¹ **DİNLER Veysel:** *agm*, sh. 16-17.

edildiği bir yer olmakla beraber devlet adamı yetiştirilmesinde de merkez olarak görülmektedir.

V. Osmanlı Devleti'nde Taşra Yönetimi

Bir beylik olarak kurulan Osmanlı Devleti, Orhan Gazi döneminde devlet hüviyeti kazanmış ve devletin teşkilatlanması oluşmaya başlamıştır. Subaşılık denilen ilk yerleşim yerlerine kadı ve subaşı tayin edilmiş, devlet sınırlarının hızla genişlemesi üzerine idari birimler sancak kelimesiyle anılmaya başlanmıştır. Rumeli'ye geçildikten sonra sancak sayısında artışlar yaşanmış ve buna bağlı olarak da sancakların üzerinde denetimi sağlayacak bir idari birim ihtiyacı doğmuştur. Bu da I. Murat'ın emri ile Osmanlı Devleti'nin ilk eyaleti olan Rumeli Beylerbeyliği'nin kurulmasına ve böylece eyalet sistemine geçilmesi sağlanmıştır. I. Bayezid döneminde Anadolu'daki beylikler devletin birer sancağı haline getirilmiş, Anadolu'daki sancakların artması ve tek bir eyaletin yetersiz kalması üzerine Anadolu Beylerbeyliği kurulmuş, ilerleyen zaman içinde Osmanlı taşra teşkilatı biçimlenmiş ve birçok yeni eyalet oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, İstanbul dışında kalan tüm eyaletler taşra olarak tanımlanmış olup, kuruluş döneminde topraklar genişlemeye başlayınca ülke idari birimlere ayrılmıştır. Taşradaki temel idari birimler büyükten küçüğe doğru; eyalet (beylerbeylik), sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde düzenlenmişti. Eyaletleri beylerbeyi, sancakları sancakbeyi, kazaları kadı, nahiyeleri naib, köyleri ise imam, kethüda veya tımarlı sipahiler yönetmiştir.

Tarihsel süreçte, devletlerin önce merkezden yönetim, sonra yerinden yönetimle idare edildiğini ve daha sonra tekrar toplanıp merkezden yönetime dönülme olgusuna Osmanlı Devleti'nde de tanık olunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve klasik döneminde tüm yetki ve otorite merkezde toplanarak devlet idaresinde merkeziyetçilik etkili olmuş, merkezde padişahın mutlak otoritesi geçerli kılınmış, taşra teşkilatında merkezin yoğun denetimi gerçekleştirilmiştir. 16. yüzyıldan itibaren merkeziyetçi yapı sarsıntı geçirmiş, merkezin taşra üzerindeki etkisi azalmış, 19. yüzyıl da II. Mahmut'la birlikte merkezi otoritenin gücünü yeniden tesis edilmeye çalışılmış, Tanzimat döneminde hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin özünde mutlak merkezi bir devletçi anlayış olduğu rahatlıkla söylenilebilmekle beraber, bu özelliğin zaman ve şartlara göre değişkenlik gösterdiği de yadsınamayacak bir gerçekliktir. Merkeziyetçiliğin yoğunluğunun azaltılmasında hukuk sisteminin yerel hukuklara da dayanıyor olmasının da etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlı fetih geleneğinin en önemli özelliklerinden biri, fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir beyin (subaşının) tayin edilmesi olup, bu uygulama taşra idaresinin temelini oluşturmuştur. Orhan Gazi, I. Murad ve I. Bayezid zamanlarında gerçekleştirilen fetih hareketleri ile Osmanlı Devleti önemli ölçüde genişlemiş ve bu gelişmeye paralel olarak teşkilatlanma da hız kazanmıştır. Yıldırım Bayezid ile başlayan merkezî devlet yapısı ve anlayışı Fâtih Sultan Mehmed ile en mükemmel şekline ulaşmış, geniş Osmanlı ülkesinde bu merkezî yapıyı temin ve özellikle eyaletlerin merkeze bağlantısını sağlamlaştırmak maksadıyla, devlet yapısında önemli değişikliklere gitmiştir. Bunların başında kul sistemi benimsenmek suretiyle merkeze bağlı olarak eyaletlerin idaresi ve eyaletlerin yönetimini üstlenen beylerbeyleri oluşturulmuştur.

Eyaletlerin alt kısmı olan ve eyalet teşkilatının en önemli birimi niteliğini taşıyan sancakların özellikleri ve sancak beylerinin görevleri de önem kazanır. "Fâtih Sultan Mehmed, Osmanlı'ya karşı rekabet içinde olan ve Timur istilâsı ile yeniden canlanan köklü Türk ailelerine büyük bir darbe indirerek bütün önemli mevkileri kendi kullarına tahsis etmiştir. Askerî hüviyete ve misyona sahip Osmanlı Devleti'nde savaşın en önemli gelir kaynağı ve mükâfatlandırılma aracı olan mirî toprakların zamanla bazı nüfuzlu kimselere ve ulemâya "temlik" edilmesi ve ardından bu yerlerin bir kısmının vakıf arazi hâline dönüşmesinin devletin ve askerinin gücünü zayıflattığını fark eden Fâtih, çok zor ve radikal bir teşebbüsle bu toprakların mülkiyet ve vakfiyet statülerini lağvederek tekrar mirî hâline getirmiştir. Yine bu dönemde sınırlarda serbest hareket etmeye meyyal uç ve akıncı beylerinin faaliyetleri sınırlandırılmış, doğuda irsiyet üzere hükümet eden aşiret özelliğine sahip bölgelerdeki yöneticilerin faaliyetleri, o bölgelere yeniçeri birliklerinin yerleştirilmesi ve ayrıca merkeze kadı tayini ile devamlı kontrol altında tutulmuştur.

Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin merkezî tutum ve uygulamasını teyit eden hususlar olmuştur. Osmanlı taşra (eyalet) teşkilâtı uzun ve çeşitli merhalelerden geçtikten sonra XVI. asırda Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Kuzey Afrika'da en gelişmiş şekline ulaşmıştır. Osmanlı eyalet idaresi daha önceki Türk ve İslâm devletlerine ait idarelerden birçok temel unsuru almış, ancak bu teşkilâtı hayli geliştirmiştir. İdarî taksimatta en geniş idari birim olarak belirlenen eyaletten sonra sancaklar, kazalar, nahiyeler ve nihayet köyler teşekkül etmiştir. Taşrada yöneticileri ehl-i örf ve ehl-i şer', diğer bir ifade ile ümerâ ve ulemâ olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Ehl-i örf zümresinden yöneticiler olarak beylerbeyi, sancak beyi, subaşı, kapı kethüdası, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, ayan, voyvoda,

dizdar, kethüdâyeri, derbendci, yasakçı, kocabaşı, çorbacı; ehl-i şer' zümresinden ise kadı, müftü, nâib, nakîbüleşraf kaymakamı, kassâm-ı askerî, müteveli, câbî, müderris, imam, hatip, vaiz sayılabilir.”³²

Osmanlı Devleti'nde İstanbul dışında kalan bütün ülke topraklarına *taşra* adı verilmektedir. Taşra teşkilatının teşekkülü tımar sisteminin etrafında şekillenmiştir. Tımar sistemi, ülke topraklarından elde edilen gelirlerin bir kısmının belirli hizmet karşılığında kişilere bırakılması esasına dayanmaktadır. Mülkiyeti devlete ait olan araziler dirlik adı verilen parçalara ayrılmıştır. Her bir parçası önceleri has ve tımar olarak ikiye ayrılırken I. Murad döneminde zeametın katılmasıyla dirlik sayısı üçe çıkarılmıştır. Dirlikler savaşta yararlılık gösteren askerlere ve belirli hizmet karşılığında memurlara verilmiştir. Osmanlı Devleti tımar sistemi sayesinde savaşa her an donanımlı süvarilerden oluşan büyük bir orduyu elinde bulundurmuştur. Osmanlı taşra yönetimi kaza, sancak ve eyalet biçiminde ayrılmıştır. Kazaların başında kadılar bulunmaktadır. Kadılar buldukları kazalarda devletin şer'î ve örfi kanunlarını uygulamakla sorumludur.³³ Merkezden gelen emirlerin yerine getirilmesi görevleri arasındadır.

Sancak, Osmanlı Devleti'nde kazaların bağlı olduğu yönetim birimleridir. Sancak beyi tarafından kanunlara uygun biçimde yönetilmiştir. Sancağın asayişinin sağlanması, devlet adına vergilerin toplanması görevleri arasındadır. Sancakların birleşmesiyle oluşan en büyük yönetim birimine eyalet denilmektedir. Eyaletlerin başında beylerbeyi adı verilen yönetici bulunmuştur. Kuruluş yıllarında Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki beylerbeyi vardı. Beylerbeyi bulunduğu eyaleti padişah adına temsil etmek, sorunları çözmek, güvenliği sağlamak ve tımar ile ilgili işleri yürütmekle görevlendirilmiştir. Savaş durumlarında orduya katılmakla yükümlüdür.

Osmanlı Devleti Anadolu, Rumeli ve Arabistan olmak üzere başlıca üç ana bölgeden oluşmaktadır. Buralarda temel idari birim eyalettir. Ancak üç kıtada geniş 62 topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nde eyalet dışında özel statüsü olan yerler de bulunmaktaydı. *Haremeyn* terimiyle ifade edilen Mekke ve Medine, eyalet statüsü ile doğrudan merkeze bağlı olmayıp emirlik (emaret) olarak Hz. Peygamber soyundan gelenler tarafından idare edilmiştir. Kırım, Osmanlı Devleti'ne tâbi bir hanlık olarak

³² TOZDUMAN TERZİ Arzu: *age*, sh. 81.

³³ Bkn. BOZATAY Şeniz Anbarlı, DEMİR Konur Alp: “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.10, 2014-Haziran, ss. 71-89, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/makusobed/issue/19442/206782>, Erişim tarihi: 20.11.2021.

yönetilmiş; Kuzey Afrika'da eyalet statüsünde olan Tunus ve Cezayir ise önceleri beylerbeyiler daha sonra da Tunus beyler, Cezayir dayılar tarafından idare edilmiştir. Eflak ve Boğdan ise voyvodalıkla idare edilmekte olup stratejik öneme sahip bu yerlerin yöneticileri topladıkları voyvodalık divanı ile kendi bölgelerini idare eder ve burada dava dinlerler, idari, mali kararlar alırlardı. Buraların yöneticileri halkın güvendiği yerli Hristiyan ailelerden seçilirdi.

Osmanlı Devleti'nde eyaletler üç kısma ayrılırdı. Bunlar:

A. Merkeze Bağlı Eyaletler (Miri Arazi Rejimine Bağlı Eyaletler): Bunlar üzerlerinde tımar sistemi uygulanan eyaletlerdir. Bunlar başlangıçta Anadolu ve Rumeli eyaletleri olarak ikiye ayrılırken Kanuni zamanında 30'u aşmıştır. Merkeze bağlı eyaletlerde idari teşkilatlanma büyükten küçüğe doğru şu şekilde gösterilebilir. Rumeli Beylerbeyliği Anadolu Beylerbeyliği

B. Özel Yönetimi Olan Eyaletler (Salyaneli Eyaletler): Bu tür eyaletlerin merkezden oldukça uzakta bulunmaları kurulma sebebini oluşturur. Aradaki mesafe nedeniyle buradaki dirliklerin denetimi zorlaştıracığı gibi, söz konusu eyaletlerde genellikle göçebe halkın yaşaması da denetimi güçleştirecektir. Bu nedenle salyaneli eyaletlerde önceden oluşturulmuş toprak ve vergi rejimi değiştirilmemiş, yıllık gelirlerinden miktarı genellikle kanunnamelerle belirlenen bir kısmı merkeze gönderilmiştir. Salyaneli eyaletler, miri arazi rejimine bağlı eyaletlere göre daha özerk statüdedirler. Bu tür eyaletler devletin yüksek hâkimiyetini tanımıştır; ancak aralarındaki bağ hükmi ve siyasi olmaktan öteye gidememiştir. Merkezden uzak salyaneli eyaletler, Osmanlı hâkimiyetini tanıyarak varlıklarını teminat altına almıştır. Özetle bu gruba giren eyaletler merkezden uzak olan bu nedenle de üzerinde tımar sistemi uygulanamayan topraklardır. Bunlar Mısır, Bağdat, Basra, Yemen ve Trablusgarp Tunus, Cezayir'dir. Buradaki vergiler mültezimler tarafından toplanırdı.

C. Bağlı (İmtiyazlı, Mümtaz) Eyaletler: Osmanlı Devleti fethettiği topraklardan genellikle merkeze uzak, ancak stratejik olarak önemi bulunanlarını doğrudan ilhak etmek yerine, birtakım tarihi, siyasi, iktisadi ve dini sebeplerle bu bölgelere imtiyaz tanımış, bazı imtiyazlarla birlikte buraların çoğunda eski yöneticilerin görevine devam etmesine müsaade etmiştir. Böylece mümtaz eyalet statüsü ortaya çıkmış ve bunlar şeriflik, hanlık, hidivlik, voyvodalık ve mutasarrıflık gibi özel yönetim biçimleriyle yönetilmişlerdir. Tarihi ve siyasi gerekçelere binaen bu gruba dahil eyaletlerin statülerinin her biri farklı bir sebebe dayanır ve bu eyaletler devletin hâkimiyetini kabul etmekle birlikte içişlerinde özerktirler. Devlete yıllık

maktu bir vergi verir, sefer zamanında orduya asker gönderen bu tür eyaletlerde merkezi otoritenin temsilcisi olan beylerbeyi bulunmaz, yöneticileri kendi asilzadeleri arasından seçilirdi. Mümtaz eyaletlere tanınan bu imtiyazlar sayesinde uzun yıllar devlete bağlı kalmaları sağlanmıştır. Bu serbesti ve imtiyazlar ile ademi merkezîyetçi yapılanmalar kontrol altında tutularak, devletin merkezi otoritesi korunmuştur.

Özetle bu gruba dahil eyaletler içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlıdır. Osmanlı Devleti gerekmedikçe bu beyliklerin içişlerine karışmazdı. Yöneticilerini kendileri seçerlerdi. Kırım, Eflak, Boğdan, Erdel bu tür eyaletlerdendi.

Özetlemek gerekirse Osmanlı'da geniş bir taşra örgütlenmesi söz konusu olup, merkez tarafından denetlenmiş ve giderek karmaşık hale gelen taşra yönetiminde merkezîyetçi devlet teşkilatlanması benimsenmiştir. Taşra idarecilerinin hemen hemen tamamı merkez tarafından atanmıştır. 1864 yılında kabul edilen Vilayet Nizamnamesiyle taşra yönetimi, vilayet, sancak, kaza ve köy olarak idari birimlere ayrılmıştır. Taşra yönetiminde ademi merkezîyet söz konusudur ve devlet sadece güvenlik ve adaleti sağlamak, ayrıca vergi toplamak ile görevlidir. Her birime bir idari, bir de adli amir atamakta, idarenin iyi olmasına ve adaletin sağlanmasına çalışmaktadır.

SONUÇ

Osmanlıların, kısa zamanda güçlü bir devlet kurmaları tesadüf eseri olmayıp, tutarlı bir devlet anlayışının sonucu olduğu genel kabul gören bir olgudur. Osmanlı Devleti, daha önceki Türk-İslâm devletlerinin kültürel mirasları üzerine kurulmuş, 14. yüzyıla kadar, devlet yönetimi konusunda tecrübe birikiminden en iyi şekilde yararlanmıştı. Osmanlı devlet teşkilâtının kuruluşunda, Orta Asya Türk Geleneği (töre), İslam Hukuku ve hâkim olunan coğrafyalardaki kültür yapısı etkili olmuştur. Devlet anlayışında, Türk-İslâm devletlerinin ve Orta Asya geleneğinin etkisi bulunmakla birlikte Osmanlılar, gelişen zamana uygun olarak, merkez ve taşra yönetiminde, kendilerine özgü bir yönetim geliştirmiştir.

Osmanlı devlet teşkilâtı, padişahın mutlak egemenliğini gerçekleştirmek için kurulmuş, devletin bütün yönetim birimleri doğrudan padişaha bağlı olarak teşkilâtlandırılmıştı. Meydana getirilen bu teşkilâtın merkezinde, padişah ve saray teşkilâtı yer almıştır. Önceki Türk ve Türk-İslam devletlerinden farklı olarak Osmanlı Devleti'nde daha merkezi bir yönetim kurulmuş; hükümet, ordu ve

eyaletler doğrudan doğruya padişahın şahsında bağlı bir bütün olarak düşünülmüştür.

Osmanlı Devleti merkezîyetçi bir yapıya sahip, toplum askerî (yönetenler) ve reaya (yönetilenler) olmak üzere iki sınıfa ayrıldığı, devlet yönetiminde sömürgeci bir anlayışın görülmediği, geçmişten aldıkları yönetim, askerlik kültür ve medeniyet alanlarındaki mirası, yaşadıkları dönemin koşullarına uygun olarak geliştirmiş bir devlettir. Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminde temel anlayış; adalet, hoşgörü ve himayedir. Osmanlı cihan hâkimiyeti anlayışının temeli; İslâmiyet'ti yaymak esasına dayanmaktaydı. Osmanlı Devlet yönetimindeki ölçü adalettir.

Osmanlı devletinde eyaletler idari açıdan genel bir ifadeyle “merkeze bağlı eyaletler” ve “özerk eyaletler” olmak üzere ikiye ayrılır. Yöneticileri (Beylerbeyi), İstanbul'dan atanan merkeze bağlı eyaletler, kendi arasında Saliyaneli eyaletler (Yıllıklı) ve Saliyanesiz (Yıllıksız) eyaletler şeklinde ikiye ayrılır. Saliyaneli eyaletlerde devlet görevlilerine ve askerlere hizmet karşılığı toprak geliri tahsis edilmez yani dirlik sistemi uygulanmaz, “İltizam sistemi” uygulanırdı. Bu eyaletlerde yaşayan halktan yılda bir defa vergi toplanırdı. Toplanan vergilerin bir kısmı eyalette bulunan devlet görevlilerine ayrılır, geriye kalanı ise İstanbul'a gönderilirdi. Bağdat, Basra, Mısır, Cezayir, Trablusgarb, Yemen ve Tunus gibi eyaletler bu gruba girer. Saliyanesiz eyaletlerde vergi gelirleri hizmet karşılığı askerlere ve devlet görevlilerine bırakıldığı Dirlik sistemi uygulanırdı. Dirlik sahipleri vergi gelirlerinin bulunduğu bölgenin idaresinden sorumluydu. Devlet bu sistemin uygulandığı eyaletlerde vergi toplama zahmetinden kurtulmuştur. Rumeli, Anadolu, Sivas, Karaman, Diyarbakır ve Şam gibi eyaletler saliyanesiz eyaletlerdir.

Özerk eyaletler Osmanlı Devleti'nin Hicaz, Kırım, Eflak, Boğdan ve Erdel gibi eyaletleridir. Bu eyaletlerin yöneticileri yerel hanedanlar içerisinde, padişah tarafından atanır, içişlerinde bağımsız, dışişlerinde merkeze bağlıdırlar. Özerk eyaletler yılda bir defa devlete vergi verirlerdi. Osmanlı eyaletleri içerisinde en ayrıcalıklısı kutsal topraklar olmasından dolayı vergi ve askerlikten muafiyeti olan Hicaz idi. Kırım eyaletinden ise vergi alınmazdı.

KAYNAKÇA

ARMAĞAN Abdülatif: “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, Akademik Bakış, C.5, S.9, Kış 2011.

BELGE Murat: *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

BOZATAY Şeniz Anbarlı, DEMİR Konur Alp: “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.10, 2014-Haziran.

CEMALOĞLU Necati: “Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları Ve Sonuçları (1839-1876)”, Sosyal Bilimler Dergisi. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/844598>.

ÇADIRCI Musa: “Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)”, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2035/tur>.

ÇAKIR İbrahim Etem: “Fatih Dönemi Teşkilat Kanunnamesi: Kanunname-iAl-i Osman ve Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli”, 1 Uluslararası Hünkara Vefa Sempozyumu Bildiriler, Gebze Belediyesi Yayını, Gebze 2013.

DEMİR Abdullah: “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=hukuk-tarihimiz-acisindan-fatih-sultan-mehmet_abdullah-demir_636903130625410797.pdf.

DİNLER Veysel: “Osmanlı Devleti'nin İdari Yapısı”, <https://veyseldinler.com/wp-content/uploads/2018/11/osmanl%C4%B1-devletinin-idari-yap%C4%B1s%C4%B1.pdf>.

İNALCIK Halil: “Kanunnâme”, Bu madde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2001 yılında İstanbul'da basılan 24. cildinde, 333-337 numaralı sayfalarda yer almıştır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanunname>.

İNALCIK Halil: *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000.

KAŞIKCI Osman: *Anayasal Açidan Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi*, <https://www.altayli.net/anayasal-acidan-fatihin-teskilat-kanunnamesi.html>.

KENANOĞLU M. Macit: “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahli”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.3, S.5, 2005.

MUMCU Ahmet: *Kısa Osmanlı Hukuk*, Ankara 2020.

MUMCU Ahmet: *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.

MUMCU Ahmet: *Türkler; Devlet ve Hukuk*, Ankara 2019.

TOZDUMAN TERZİ Arzu: *Osmanlı Teşkilat Ve Kültür Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı: *Osmanlıların İlk Devlet Teşkilâtı in Osmanlı Tarihi I. Cilt (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar)*, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanlilarin-ilk-devlet-teskilati/>.

ÜÇEL-AYBET, Gülgün: “Fatih Sultan Mehmed’in Avrupa’da Merkezî Devletçilik Düşüncesinde Öncülüğü”, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%9c%c3%87EL-AYBET-G%c3%bclg%c3%bcn-FAT%c4%b0H-SULTAN-MEHMED%e2%80%99%c4%b0N-AVRUPA%e2%80%99DA-MERKEZ%c3%8e-DEVLET%c3%87%c4%b0L%c4%b0K-D%c3%9c%c5%9e%c3%9cNCES%c4%b0NDE-%c3%96NC%c3%9cL%c3%9c%c4%9e%c3%9c.pdf>.

YÜRÜK Hüseyin: “Osmanlı Devleti’nde Adalet Sistemi Ve Teşkilatı İçinde Bir Örnek Şahsiyet Adliye Nazır Abdurrahman Nureddin Paşa”, *Adalet Dergisi*, S.2020/2 65.

HAK VE HÜRRIYETLER BAKIMINDAN OSMANLI ANAYASAL BELGELERİNİN IRAK 1925 KANUN-İ ESASİYEYE TESİRİ

Abdülazim İBRAHİM³⁴

ÖZ

Anayasalar modern devletlerin yönetilmesinde en önemli belgelerdir. Anayasalar, devletin işleyişini, temel yapısını ve örgütlenmesini düzenleyen kuralları belirlemektedir. Anayasalarda, demokratik toplumların olmazsa olmazı temel hak ve özgürlükler kavramının özellikle üzerinde durulmaktadır. Temel hak ve hürriyetler yalnızca devletlerin iç hukukunda değil uluslararası boyutta da önemli bir konumdur. Ülkeler anayasa maddelerini belirlerken öncelikle temel hak ve hürriyetler konusuna değinmektedir. Türkiye 1876 yılından itibaren anayasalarla yönetilen bir devlet olmuştur. İlk anayasa 1876 Kanun-i Esasi'dir. Bu anayasayla birlikte temel hak ve hürriyetler önem kazanmıştır. 1921 Anayasası'nda ise temel hak ve hürriyetler konusuna değinilmemiştir. 1961 Anayasası 1921 ve 1924 Anayasalarından daha çok temel hak ve hürriyetler konusuna değinmiştir. Irak 1515 yılında Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. 1534 yılı ile birlikte bütün topraklar Kanun-i Sultan Süleyman tarafından fethedilmiştir ve 1917 yılına kadar Osmanlı tarafından yönetilmiştir. Modern Irak ise 1920 yılında Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesi sonucu oluşmuştur. 1925 yılında Irak'ın ilk anayasası kabul edilmiştir. Anayasa hazırlanırken temel hak ve hürriyetler dikkate alınmıştır. Uzun yıllar Irak anayasalarında siyasi haklara yer verilirken 1925 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetlere de yer verilmesi Irak halkı için önemli bir gelişme olmuştur. Anayasada en dikkat çekici nokta Irak halkının kanunla eşit olarak görülmesi olabilir. Temel hak ve hürriyetler konusunda anayasada bahsedilmesine rağmen uygulamada bu maddelerin güvence altına alınması tartışılmaktadır. Irak siyasetinde birçok lider savaş öncesinde zaten tecrübe kazanmışlardı. Bu sebeple Irak, Kanun-i Esasi'yi hazırlarken birçok noktada Osmanlı Kanun-i Esasisi'nden de yararlanmıştı. Yıllarca Osmanlı topraklarında olmaları Osmanlı'dan birçok noktada etkilenmelerine sebep olmuştur. Çalışmada 1925 Irak Kanun-i Esasiden bahsederken Osmanlı belgelerinden etkilendikleri noktalardan bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Irak 1925 Kanun-i Esasi, Hak, Anayasa, Hürriyet, Osmanlı belgeleri, senedi ittifak, İnsan hakları.

IN RESPECT OF RIGHTS AND FREEDOM THE INFLUENCE OF THE OTTOMAN CONSTITUTIONAL DOCUMENTS ON IRAQ 1925 PRINCIPLES

ABSTRACT

Constitutions are the most important documents in the management of modern states. Constitutions determine the rules governing the functioning, basic structure and organization of the state. In the constitutions the concept of fundamental rights and freedoms, which are indispensable for democratic societies, is particularly emphasized. Fundamental rights and freedoms have an important position not only in the domestic law of states, but also in the international arena. When countries determine the articles of the constitution, they primarily address the issue of fundamental rights and freedoms. Turkey has been a state governed by constitutions since 1876. The first constitution was 1876 Kanun-i Esasi. Fundamental rights and freedoms gained importance with this constitution. Fundamental rights and freedoms were not mentioned in the 1921 Constitution. The 1961 Constitution addressed the issue of fundamental rights and freedoms more than the 1921

³⁴Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimleri ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Hukuk Bilimleri (e-posta: azim_2006@hotmail.com) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7617-2429>. Bu Çalışma (Irak anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin gelişimi) adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir

and 1924 Constitutions. Iraq joined the Ottoman Empire in 1515. With the year 1534, all the lands were conquered by Kanun-i Sultan Süleyman and were ruled by the Ottomans until 1917. Modern Iraq, on the other hand, was formed in 1920 as a result of the defeat of the Ottoman Empire in the First World War. In 1925, Iraq's first constitution was adopted. Fundamental rights and freedoms were taken into account while preparing the Constitution. While political rights were included in Iraqi constitutions for many years, the inclusion of fundamental rights and freedoms in the 1925 Constitution was an important development for the Iraqi people. The most striking point in the constitution may be that the Iraqi people are seen as equal to the law. Despite the fact that fundamental rights and freedoms are mentioned in the constitution, securing these articles in practice is discussed. Many leaders in Iraqi politics had already gained experience before the war. For this reason, Iraq benefited from the Ottoman Kanun-i Esasi at many points while preparing the Kanun-i Esasi. Being in the Ottoman lands for years caused them to be affected by the Ottomans at many points. In the study, while talking about the 1925 Iraqi Constitution, the points that were affected by the Ottoman Kanun-i Esasi will be mentioned.

Keywords: 1925 Iraq Basic Law, Right, Constitution, Freedom, Ottoman documents, deed alliance, human rights.

GİRİŞ

İnsanlar var oldukları andan itibaren bazı haklara sahiptir. Yaşama hakkı, hürriyet hakkı bunlardan bazılarıdır. Ancak daha fazla özgürlük için daha fazla haklara sahip olmak istemişlerdir. Devletlerin kurulması ve devletlerin yazılı metinler düzenlemesiyle insan hak ve özgürlükleri farklı boyutlara gelmiştir. Özellikle modern çağlara gelmesi insanların farklı isteklerinin olmasına neden olmuştur.

Modern zamanlara gelince insanlar daha konforlu bir yaşama sahip olmuşlardır. Ekonomik alanda gelişmelerin yaşanması ve ekonomik yaşamın değişmesiyle ekonomik alanda haklara sahip olmuşlar, siyasi değişmelerin meydana gelmesi ve devletlerin yönetim şeklinin değişmesiyle siyasi alanda daha farklı ve fazla haklara sahip olmuşlardır. Sahip oldukları hakları savunmak isteyen insanlar devlete karşı haklarının korunmasını da istemişlerdir.

Devletlerin gelişmesiyle ya da savaşların, barışmaların yaşanmasıyla birlikte devletler kendi aralarında da birtakım değişmeler yaşamışlardır. Bazı vatandaşlar yaşadıkları devletten ayrılarak farklı bir devlet kurmuşlardır. Örneğin Iraklılar, Birinci Dünya Savaşıyla birlikte Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ve kendi devletlerini kurmuşlardır.

Irak her ne kadar Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olsa da beş asır Osmanlı Devleti'nde yaşadıklarından dolayı kendi anayasalarını yaparken Osmanlılardan esinlenmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları hak ve hürriyetleri kendi anayasalarına eklemişler, aynı zamanda orada sahip olmadıkları bazı hakları da anayasalarına dahil etmişlerdir.

Çalışmamın birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nde insan haklarının gelişimini anlatmak için Osmanlı anayasalarından ve 1925 Irak kanuni esasının en çok etkilendiği Kanun-i Esasi'den bahsedeceğim. İkinci bölümde ise 1925 Kanuni esasiden bahsederek, Osmanlı döneminde hangi haklar noktasında etkilendiğine değineceğim.

OSMANLI'DA İNSAN HAKLARI

Osmanlı Devleti'nde insan hakları İslam dinine dayanmaktadır. İslam dininde hak ve hürriyet kavramları Avrupa ülkelerine göre farklıdır. İnsan hakları, İslam dininde Tanrı'nın insanlara tanıdığı ayrıcalıklar olarak değerlendirilmektedir.³⁵

İnsan haklarına İslam hukuku bakış açısıyla bakılmıştır. 2. Mahmut dönemine kadar da insan haklarından bahseden bir belge çıkarılmamıştır. Çünkü aslında Osmanlı Devleti'nde insanları birbirinden ayıran bir eşitsizlik durumu bulunmamaktaydı. Aynı zamanda İslam hukuku; mülkiyet hakkı, yaşama hakkı, miras hakkı gibi hakları korumaktaydı.³⁶

Sened-i İttifak

Fransız Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı Devleti'nde anayasal hareketler başlamış ve insan haklarını güvence altına almak için yeni adımlar atılmıştır.³⁷ 19. yüzyılda ilk kez bir metine bağlı kalınmıştır. Padişah ve ayanlar arasında Sened-i İttifak imzalanmıştır.³⁸ 2. Mahmut döneminde imzalanan Sened-i İttifak bir sözleşme ya da iki taraflı bir belge olarak kabul edilebilmektedir. Ancak kanun veya anayasa değildir. Bu noktada en doğru kavram sözleşme olacaktır.³⁹ Sözleşme yedi maddeden oluşmaktadır. Yoksulların ve reayanın haklarının korunması vurgulanmıştır.⁴⁰

Sened-i İttifak için özellikle ayanların yönettiği yerlerde güvenliğin sağlanması ve vergilerin aşırı olmadan, haksız şekilde alınmayacağı insan hakları konusunda

---

³⁵ Belkıs KONAN, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti'ne Bakış”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 4, Ankara 2011, s.258.

³⁶ Ahmet KILINÇ, **Kanun-i Esasi'nin İnsan Hakları Yönünden Analizi**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2005, s.77.

³⁷ Hasan Mahmut KALKIŞIM, “İnsan Hakları Noktasında Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit: 1876 ve 1961 Anayasaları”, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, 2019, s.151.

³⁸ Zamira HOŞTEN, **Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Güvenceleri**, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.35.

³⁹ Bilal TUNÇ, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi”, KARAM Dergisi, Cilt 17, Sayı 67, 2020, s.658.

⁴⁰ Abdülazim İBRAHİM, **19. Ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması**, YBHD ,Yıl 6 , Sayı 2021/1, s. 126

önemli bir adımdır.⁴¹ Zaten beşinci şartta zulüm ve işkence yasağı açık açık ifade edilmiştir. Zulüm yasağının bu kadar karmaşık bir ortamda Sened-i İttifak'ta yer alması insan hakları noktasında önemli bir gelişmedir. Haksız işlem yapılması yasağı da cezası olan suçlar içerisinde yer almıştır.⁴² Aynı zamanda fakir halkın vergilendirilmesi ve zulüm görmemesi ifade edilmiştir. Bugünkü işkence ve kötü muamele yasağı bu madde ile bağlantılı olabilmektedir.⁴³

Tanzimat Fermanı

Sened-i İttifak'tan sonra Mustafa Reşit Paşa tarafından Tanzimat Fermanı okunmuştur. Bu ferman ile Padişah ilk defa kendi yetkilerini kendi isteği ile kısıtlamıştır. Ferman anayasal bir belge niteliğindedir. Burada önemli olan noktalardan biri de Tanzimat Fermanı eşitlik noktasında ilk maddelere yer vermiştir.⁴⁴Bu açıdan insan hakları konusunda önemli bir belgedir. Birçok insan hak ve özgürlüğüne değinilmiştir. Bir maddede suçlu insanların yasalara bakılmadan ceza, idam, zehirlenme gibi işlemlerin yapılamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁵ Başka bir madde de suçlu bir kişinin mirasçılarının miras haklarından yoksun bırakılmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁶

Mali güce göre vergi alınması, askere alınırken adaletli davranma, can güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığı gibi maddelerde fermana yer almaktadır. Bu eşitlikler din ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti'ndeki bütün vatandaşlar için aynı şekilde uygulanmıştır.⁴⁷

Tanzimat Fermanı'nda insan hakları konusunda eksik bilgiler olsa da sonuç olarak haklara değinilmiştir. Bu yönüyle fermanı ilk haklar bildirgesi olarak kabul edebiliriz. Ancak yine de Batı'daki belgelerle kıyaslanamayacak kadar eksiktir.⁴⁸

---

⁴¹ Nurettin BİLMEZ, “Osmanlı Devleti’nde İnsan Hakları Alanında Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme”, Social Science Development Journal, Cilt 3, Sayı 9, 2018, s.149.

⁴² Zehra ARSLAN, “Sened-i İttifak’ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, International Journal of Social Science, Cilt 6, Sayı 8, 2013, s.86-87, https://www.researchgate.net/profile/Zehra-Aslan/publication/272987932_SENED-I_ITTIFAK'IN_ORTAYA_CIKISI_ve_INSAN_HAKLARI_BAKIMINDAN_DEGERLENDIRILMESI/links/5a990a7745851535bce1524d/SENEDE-I-ITTIFAKIN-ORTAYA-CIKISI-ve-INSAN-HAKLARI-BAKIMINDAN-DEGERLENDIRILMESI.pdf, Erişim tarihi: 27.06.2021.

⁴³<https://www.evrensel.net/yazi/81939/osmanli-anayasalarinda-insan-haklari>, Hüsnü ÖNDÜL, **Osmanlı Anayasalarında İnsan Hakları**, Erişim Tarihi: 27.06.2021.

⁴⁴ HOŞTEN, s.39.

⁴⁵ İBRAHİM, S.134

⁴⁶ Coşkun Can AKTAN, “**Haklar ve Özgürlükler Antolojisi**”, 3. Baskı, BER Ajans, Ankara 2018, s.6, <https://dergipark.org.tr/en/download/issue-full-file/38991>, Erişim Tarihi: 27.06.2021.

⁴⁷ Z. Arzu BEHRAM, **1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması**”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s.8.

⁴⁸ BİLMEZ, s.151.

Islahat Fermanı

Islahat Fermanı ise Tanzimat Fermanı'ndaki eksiklikleri tamamlamak üzere 1856 yılında çıkmış, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki eşitliği sağlayan bir fermanıdır.⁴⁹ Tanzimat Fermanı'ndaki hak ve hürriyetler aynen alınmış, ek olarak Hıristiyan halka değinilmiştir. Hıristiyan halkın ibadet ve vicdan hürriyetleri, Müslüman halkla eşit duruma getirilmiştir. Aynı zamanda vergi, askerlik, memur olma, adalet, yargılama konularında da eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁰ Gayrimüslimlere karşı işkence ve eziyet yasaklanmış, bunlara göz yuman memurlara ceza verileceğine karar verilmiştir.⁵¹

Islahat Fermanı'nda hak ve özgürlüklerin güvencesi kesin olarak verilmiştir. Ancak mahkemeler karşısında Gayrimüslimlere verilen hakların Müslümanlar halkın aleyhine olduğu durumlar da olmuştur. Bu noktada eşitlik yine tam anlamıyla sağlanamamıştır. Yine de Batıdaki tanınan hak ve hürriyetlerin birçoğu Osmanlı'da da vatandaşlara tanınmıştır.⁵²

Görüldüğü üzere Osmanlı'da insan hakları kesin ifadelerle korunmaya başlanmıştır. Dinleri ve ırkları ayırt edilmeden hak ve hürriyetler vatandaşlara tanınmıştır. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'yla bu hak ve hürriyetler güvence altına alınmaya başlanmış ve ileride çıkarılacak anayasalara temel oluşturulmuştur.

Kanun-i Esasi (1876-1908)

Kanun-i Esasi, Padişah'ın atadığı üyeler tarafından oluşturulan Cemiyet-i Mahsusa tarafından oluşturulmuş ve 1876 yılında ilan edilmiştir. Kanun-i Esasi olması gerektiği gibi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda elde ettiği tecrübelerden yararlanılarak yazılmamıştır.⁵³ Sultan Abdülhamit, Sultan Abdülaziz'in ölümü ve IV. Murad'ın aklını yitirmesi sebebiyle kendini korumasız hissetmiştir. Bunun sonucunda Kanun-i Esasi yeterince demokratik olmayan bir ortamda ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Kanun-i Esasi'de siyasal sistem değil, siyasi ortamda meydana gelen çekişmeler anayasanın düzenlenmesinde etkili olmuştur. Ters olarak Batıda ilk

---

⁴⁹ KONAN, s.276.

⁵⁰ HOŞTEN, s.37.

⁵¹<https://www.evrensel.net/yazi/81939/osmanli-anayasalarinda-insan-haklari>, Hüsnü ÖNDÜL, **Osmanlı Anayasalarında İnsan Hakları**, Erişim Tarihi: 27.06.2021.

⁵² BİLMEZ, s.152.

⁵³ KALKIŞIM, s.152.

⁵⁴ BEHRAN, s.12.

anayasalar çok daha farklı faktörler dikkate alınarak hazırlanmıştır.⁵⁵ Yinede Kanun-i Esasi hazırlık aşamasında Belçika Anayasası'ndan, Fransız Anayasası'ndan ve Prusya Anayasası'ndan etkilenilmiştir.⁵⁶

Kanun-i Esasi bir ferman anayasasıdır. Padişah tarafından tek yanlı olarak ilan edilmiştir. İlk defa yasama, yürütme ve yargı birbirinde ayrılmıştır. Fakat Padişah yine de yasama üzerinde etkilidir.⁵⁷Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle I. Meşrutiyet başlamış ve Meşrutiyet döneminde ilk anayasa yazılmış olmuştur.⁵⁸

Kanun-i Esasi'de Hak ve Hürriyetler

Kanun-i Esasi Osmanlı Devlet için demokratikleşme adına son fırsattır. Ancak anayasanın demokratik olmadığı da düşünülmektedir. Çünkü daha en baştan anayasayı hazırlayanlar Padişah tarafından seçilmiştir, halkın bu konuda bir görüşü alınmamıştır.⁵⁹ Yine de insan hakları noktasında önemli bir adım atılmıştır. İlk yazılı Anayasa ile insan hakları güvence altına alınmıştır.⁶⁰

Kanun-i Esasi'nin 8 ile 26. maddeler arasında temel hak ve özgürlüklere yer vermiştir.⁶¹ Vatandaşların din ve mezhep gözetilmeksizin eşit sayılacağını 8. maddesinde ifade etmiştir. Ek olarak 17. madde ile kanun karşısında da eşit haklara sahip olunacağı belirtilmiştir.⁶²

8. ve 17. Maddeler dışında; vatandaşlık hakkı, eşitlik ilkesi, öğretim hakkı, devlet memuru olma hakkı, kanuni hakim güvencesi, dilekçe hakkı, basın hürriyeti, hak arama hürriyet, kişi güvenliği, ibadet hürriyeti, yasal vergi ilkesi, müsadere ve angarya yasağı, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, işkence yasağı gibi temel hak ve hürriyetler Kanun-i Esasi'de yer almıştır.⁶³ Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'nda temel hak ve hürriyetler konusuna yeterince değinmemiş, yazılı olarak ifade etmemiş bir devlet için bu haklara ilk anayasada yazılı olarak yer vermesi, devletin insan haklarını daha fazla önemsemeye başladığını göstermektedir.

Anayasada belirlenen insan hakları kanun ile sınırlandırılmıştır. Ancak sınırlamanın hangi ölçüde olacağı, hakların nasıl güvence altına alınacağı

---

⁵⁵ KILINÇ, s.94.

⁵⁶ KALKIŞIM, s.152.

⁵⁷ TUNÇ, s.660.

⁵⁸ BİLMEZ, s.153.

⁵⁹ Hakan TÜRKKAN, "**Osmanlı Devleti'nde Demokratikleşme ve Kanun-i Esasi'nin Demokratik Hürriyeti**", Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Özel Sayı, 2018, s.372, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/39776/471445>, Erişim tarihi: 30.06.2021.

⁶⁰ BİLMEZ, s.153.

⁶¹ BEHRAM, s.20.

⁶² TUNÇ, s.660.

⁶³ BİLMEZ, s.153.

belirtilmemiştir. Hakları sınırlayan kanunun bir sınırı yoktur. Bu durumyasama organının yetkilerini kötüye kullanabileceği gerçeğini doğurmaktadır. Anayasaya aykırı kanunların yapılması ihtimali çoğalmaktadır.⁶⁴

Sorunların nedeni her ne kadar meclis üyelerinin Padişahın seçtiği üyeler olması yani genel oy ilkesinin olmaması olsa da Kanun-i Esasi maddeleri arasında yargıda hak arama hürriyeti vardır.⁶⁵ Kanun-i Esasi hakim güvenliği (m.81), iddia ve savunma hakkı (m.83), mahkemelerin davaya bakma mecburiyeti (m.84), mahkemelerin bağımsız olmaları (m.86) gibi maddelerle temel hak ve hürriyetleri güvence altına almıştır.

Kanun-i Esasi'yle alakalı tartışılan bir başka konu ise anayasanın ifade özgürlüğüne yer vermemesi olmuştur. Aynı zamanda toplanma ve dernek kurma hakkı gibi haklara da yer verilmemiştir. Ancak basın özgürlüğü yer almaktadır.⁶⁶ Oy hakkı ise yalnızca erkeklere tanınmıştır. Bu nedenle genel oy hakkından ayrılmıştır.⁶⁷

Kanun-i Esasi'de demokrasi ile asla yan yana yer alamayacak iki madde vardır: Padişahın meclisi kapatma ve sürgün etme yetkileridir. Eğer Padişah devletin güvenliğinin ihlal edildiğini tespit ettiyse ülke dışına gönderebiliyor ve sürgün edebiliyor.⁶⁸ Kanun-i Esasi'yi hazırlayan kurulun başkanı olan Mithat Paşa'da bu madde sebebiyle sürgüne gönderilmiştir. Görüldüğü gibi Kanun-i Esasi'de hürriyetler noktasında hiçbir sınırlama yoktur. Padişah yasama dahil bütün yetkileri elinde tutmaktadır. Kanunda yer alan hak ve hürriyetler tamamen Padişahın inisiyatifine kalmış ve günlük yaşamda tam olarak uygulanamamıştır.⁶⁹

1909'da Hak ve Hürriyetlerde Yapılan Değişiklikler ve Yeni Haklar

II. Abdülhamit tahttan indirilip, II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra 1909'da Kanun-i Esasi değiştirilmiştir. Sonrasında 1912, 1914 ve 1916 yıllarında da değişikliğe uğramıştır.⁷⁰ II. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra yerine Mehmet Reşat getirildi. 1876'da seçilen milletvekilleri yeni bir anayasa yapmadan 1876 Kanun-i Esasi'de değişiklik yaptılar. Eski anayasadan üç madde çıkarılarak bir madde eklendi.⁷¹

---

⁶⁴ KILINÇ, s.102.

⁶⁵ KALKIŞIM, s.154.

⁶⁶ TUNÇ, s.660.

⁶⁷ KALKIŞIM, s.154.

⁶⁸ TUNÇ, s.660.

⁶⁹ BİLMEZ. S153.

⁷⁰ KALKIŞIM, s.154.

⁷¹ BEHRAM, s.14.

Hak ve hürriyetler noktasında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Madde 10'a göre; kimse kanunun belirttiği sebepten başka bir sebeple cezalandırılmaz. Ceza verilirken kanun dışına çıkılmaz.⁷² Aynı zamanda sansür yasağı, haberleşmenin gizliliği, toplanma ve dernek kurma hakları da anayasada tanınmıştır. Padişahın sürgün etme yetkisi de kaldırılmıştır.⁷³ Padişahın, devletin düzenini bozan kişileri sürgün etme yetkisi 113. madde ile kaldırılmıştır. Bu madde Anayasa'nın en önemli maddesidir.⁷⁴ Postanelerde belgeler ve mektuplar mahkeme kararına göre açılmayacaktır.⁷⁵ Yapılan değişiklikler Anayasa'yı daha çok demokratikleştirmiştir.

1924 Anayasası

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda temel hak ve hürriyetler konusuna değinilmemiştir. Bu sebeple tam bir anayasa olarak değerlendirilmemiştir. İlk Meclis üyeleri de tam olarak devlet oluşturma prosedürlerine uyulmadığından kanunu yeni bir anayasa olarak görmemişlerdir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yalnızca Kanun-i Esasi maddelerinde değişiklik yapılmış bir belge olarak görülmüştür.⁷⁶ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda temel hak ve hürriyetlere yer verilmemesinin nedeni ise ülkenin savaş içerisinde olmasıdır. İlk olarak ülkenin savaştan kurtulması gerektiği düşünülmüştür.

1924 Anayasası ise hak ve hürriyetlere yer vermiştir. Hak ve hürriyetler için ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Hak ve hürriyetler düzenlenirken 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'nden yararlanılmıştır.⁷⁷ Anayasa'da hak ve hürriyetler teminat altına alınmış ancak etkili kurallar konulmamıştır.⁷⁸ Yine de hemen hemen bütün kişi haklarına yer vermiştir. Bununla birlikte bazı siyasal haklar ve ekonomik haklar da anayasada yer almaktadır. Ancak sosyal haklara yer verilmemiştir. Sebebi ise anayasayı hazırlayanların sosyal haklara yabancı kalmaları ve Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış olunmasıdır.⁷⁹

---

⁷² Burhan GÜRDOĞAN, “**İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri**”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, Ankara 1959, s.99, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auhfd/issue/42802/517298>, Erişim tarihi: 03.07.2021.

⁷³ HOŞTEN, s.39.

⁷⁴ BEHRAM, s.14.

⁷⁵ Mehmet Kaan ÇALEN, “**1909 Kanun-i Esasi Tadilatı**”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 2012, s.138.

⁷⁶ Müzehher YAMAÇ, “**Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 22, Tbm'nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, 2020, s.209, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1197181>, Erişim tarihi: 27.06.2021.

⁷⁷ Adnan KÜÇÜK, “**1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler**”, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt 82, 2016, s.7, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48152/609180>, Erişim tarihi: 27.06.2021.

⁷⁸ TUNÇ, s.664.

⁷⁹ Ömer ANAYURT, “**1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler**”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 7, 2003, s.6.

1961 Anayasası

1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 tarihinde darbe yaparak yönetimin başına geçen askeri güç tarafından kurucu bir meclis kurularak yapılmıştır. Anayasanın ikinci bölümünde temel hak ve ödevler başlığı bulunmaktadır. 1961 Anayasası'nın bu bölümünde kişi haklarına, sosyal ve ekonomik haklara ve siyasi haklara yer verilmiştir.⁸⁰

1925 IRAK KANUN-İ ESASİ

1925 Irak Kanuni esasi koyucuları, hem İnsan haklarının 1789 yılında ilan edilen ve Fransız vatandaşlarının tercüme ettiği devrimin ilkelerine duyarsız olmamışlardır. Ancak bu, bildirgenin, Irak Anayasası ahkamı için tek kaynak olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu (anayasa) Fransız insan haklarının temas etmediği hakları da düzenlemiştir. Hem de Osmanlı dönemi belgelerden büyük ölçüde kanun koyucuların yararlandığını görülmektedir.

Kısaca Irak'ın Anayasal Gelişimi

Irak Anayasası'nın 2005 tarihinden öncesini üç aşamaya ayırabiliriz. Bu dönemler: 1925-1958 yılları arasında monarşi devlet, 1958'de meydana gelen 14 Temmuz Devrimi'yle birlikte günümüze kadar milliyetçi veya sosyalist tek parti devleti ve İdare Kanunu ile yönetilen geçiş dönemidir.⁸¹

Irak 1921 yılında kurulmuş ve kurulduktan sonra ilk anayasasını 11 Mart 1925 yılında yazmıştır. İlk anayasadan sonra 1958, 1963, 1964, 1968, 1970 ve son olarak 2005 Anayasaları kabul edilmiştir. Bu kadar sık aralıklarla anayasa yazılmasının sebebi ise; birçok kez anayasalar iktidarda kim varsa ona yönelik hazırlanmış ve iktidarın kaybedilmesiyle yeni anayasalar benimsenmiştir.⁸²

Irak çok fazla siyasi kargaşalar yaşadığı için çok fazla ülkenin de anayasalarından etkilenmiş oldu.⁸³ 1789 Fransız insan hakları bildirisi, Mısır Anayasası gibi.⁸⁴

---

⁸⁰ Sinem BİROL, "1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 43, 2012, s.43, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifd/issue/22893/244996>, Erişim tarihi: 29.06.2021.

⁸¹ Introduction to the Laws of Kurdistan, Iraq Working Paper Series Constitutional Law of Iraq Pub. 2013, s.7, <https://law.stanford.edu/publications/introduction-laws-iraq-iraqi-kurdistan-series-overview/>, Erişim tarihi: 27.06.2021.

⁸² Adil Sakran Zine El ABDIN, **Birleşik Devlet Modeli ve Irak Uygulaması**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s.25.

⁸³ Constitutionnet internet sitesi, <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-iraq>, Erişim: 01.07.2021.

⁸⁴ Abdülazim M. İBRAHİM, **Irak Anayasalarında Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s.29.

Kanun-i Esasi'deki Hak ve Hürriyetlerin Irak Anayasası Üzerine Etkisi

Irak 1920 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ve İngiliz himayesi altına alınmıştır. İngiltere yayınladığı bir bildiriye Irak'ta bulunan halkın ve toplulukların istekleri göz önünde bulundurularak, halkın da katılımıyla bir anayasa hazırlamasını istemiştir.⁸⁵ 1921 yılında Büyük Britanya mandası olarak kabul edildi. 1925 Kanuni Esasinin ilk izleri de 1921 yılında düzenlenen Kahire Konferansı'na kadar dayanmaktadır. İngiltere'nin Irak mandası ile ilişkilerini denetleyen ve yeni atanan sömürge sekreteri, Winston Churchill tarafından toplantıya çağrıldı. Böylece 1925 Kanuni Esasinin temelleri atılmış oldu.⁸⁶

Irak Anayasası Kurucu Meclis tarafından 21 Mart 1925 yılında yürürlüğe girmiştir.⁸⁷ Irak Kraliyetinin Kanunu Esasisi olarak adlandırılmıştır. Dini, dili ve ırkı hiç ayırım olmadan herkes eşit olarak kabul edilmiştir.⁸⁸

Eşitlik

Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde eşitliğe verilen önem Irak Kraliyetinin Kanuni Esasisi'nde de önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı hem İslam Hukuku'nda hem de anayasalarında eşitlik kavramında büyük önem vermiştir. Eşitlik özünde aynı zamanda insana saygıyı, insan haklarına önemi de getirmiştir.

Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde eşitlik ve hürriyet kavramlarını Padişah el yazısı ile yazmıştır. Bu noktada iki kavramın ne kadar önemli olduğu görmekteyiz.⁸⁹ Irak Kanuni Esasisi'nin 6. maddesi de eşitliğe vurgu yapmaktadır. Maddeye göre, herkese karşı kanun tektir. Hak verici veya yasaklayıcı olması bu durumu değiştirmiyor. Makamlar, görevler veya kabiliyetlerle de eşitlik uygulamasının önüne geçilmiyor.⁹⁰ Osmanlı Devleti Kanun-i Esasi'de herkesin eşit olduğu, din ve mezhep fark etmeksizin eşit davranılacağı 8. madde de yer verilmiştir. Irak kanunlarında olduğu gibi mezhep ayrımı yapılmamıştır.⁹¹

---

⁸⁵ El ABDIN, s.26.

⁸⁶ Introduction to the Laws of Kurdistan, Iraq Working Paper Series Constitutional Law of Iraq Pub. 2013, <https://law.stanford.edu/publications/introduction-laws-iraq-iraqi-kurdistan-series-overview/>, s.7.

⁸⁷ Abdulkadir KAHRAMAN, **Irak'ın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Üzerine Muhtemel Senaryolar**, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.10.

⁸⁸ El ABDIN, s.4.

⁸⁹ KILINÇ, s.113.

⁹⁰ İBRAHİM, s.30.

⁹¹ KONAN, s.264.

Kişi Özgürlüğü

Irak Kanuni Esasisi'nde kişi özgürlüğünden bahsedilmiştir. Kişi özgürlükleri bütün Irak vatandaşı için ayırım gözetilmeksizin uygulanmıştır.⁹² Osmanlı Devleti ise Kanuni Esasi'nin 9. ve 10. maddelerinde de kişi özgürlüğüne yer vermiştir. Aynı zamanda 10. maddeye göre kişilere kanunsuz suç ve ceza verilemez.⁹³ İki anayasa baktığımızda da kişi hürriyetleri taarruz edilemez cümlesi yer almaktadır.

Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü

Düşünce açıklama ve basın özgürlüğüne baktığımız zaman; 1921 Osmanlı Kanun-i Esasisi vatandaşlarına ifade özgürlüğünü ve basın özgürlüğünü tanımıştı. Yalnız düşünce özgürlüğü açık olarak anayasada yer almamıştır. Biz basın özgürlüğü maddesinden düşünce özgürlüğüne yer verildiği görüşüne bakarak buna çıkarım yapmaktayız. Ne kadar basın ve ifade özgürlüğü yer alsada da Osmanlı Devleti toplanma ve dernek kurma hürriyetini 1924 değişikliği ile tanımıştı.

Irak Kanuni Esasisi'ne baktığımız zaman yine vatandaşlarına ifade ve basın özgürlüğü verilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilk anayasasına üç sene sonra eklediği toplanma ve dernek kurma hakkı daha ilk Irak Anayasası'yla vatandaşlarına tanınmıştır.⁹⁴ Bu noktada Irak ilk anayasasında dahi hürriyet noktasında ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir. Ek olarak Irak Devleti'nin Osmanlı'dan bağlarını yeni kopardığını ve 1924 Osmanlı Kanun-i Esasisi'ni takip ettiğini söyleyebiliriz.

Eğitim Özgürlüğü

Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde 15. ve 16. maddesinde eğitim hürriyetine yer verilmiştir. 16. maddeye göre, bütün okullar devletin gözetimindedir. Birlik ve düzenin sağlanması için gerekli her şey sağlanacak, farklı inançlara sahip vatandaşların inançlarına zarar gelecek bir durum yaşanmayacaktır. 15. ve 16. madde hürriyetler noktasında yeterli değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin resmi dili Türkçedir. Kanun-i Esasi'nin ilk metninde yabancı vatandaşların kendi dillerinde eğitim alabilecekleri yer almamaktadır.⁹⁵ Irak Kanuni Esasisi'nin 16. maddesinde ise vatandaşların kendi dillerinde eğitim alabilecek ve okul açabilecek oldukları yer almaktadır.⁹⁶

---

⁹² İBRAHİM, s.30.

⁹³ KILINÇ, s.130.

⁹⁴ İBRAHİM, s.31.

⁹⁵ KILINÇ, s.120.

⁹⁶ KAHRAMAN, s.11.

Mülkiyet Hakkı

Osmanlı Devleti'nin düzenlediği ve konuyla alakalı çok sayıda madde bulan bir diğer konuda mülkiyet hakkıdır. 21. maddeye göre, herkes kanuna uyduğu müddetçe mülkiyet hakkına sahip olabilmektedir ve malı güvendedir. Kanun izin vermediği müddetçe kimse başkasının malına ve mülkine sahip olamaz.⁹⁷ Irak Anayasası'nın 10. maddesinde de mülkiyet hakkının korunduğu belirtilmiştir.⁹⁸

Vergilerin Yasallığı

Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde verginin yasallığı iki madde ile ifade edilmiştir. 25. maddeye göre, yasadışı vergi alınmaz. 96. maddeye göre ise kanun belirtmedikçe kimseden vergi alınmaz.⁹⁹ Irak Kanuni Esasisi'nin 9. maddesinde de, hiçbir verginin kanuna uygun olmadan alınamayacağı belirtilmiştir.¹⁰⁰

Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı

Kamu hizmetlerine girme hakkı ise Osmanlı'da 18. ve 19. maddeler ile düzenlenmiştir. 18. maddeye göre, vatandaşların kamuda çalışabilmeleri için Türkçeyi bilmeleri gerekmektedir. 19. maddeye göre ise, vatandaşlar kendi uyruklarına uygun memuriyetlere atanmaktadırlar.¹⁰¹ Irak Kanuni Esasisi'nde de 18. madde kamu görevinde eşitlik incelenmiştir. Bu maddeye göre, Irak vatandaşları medeni ve siyasi haklar noktasında eşittirler. Sivil ve askeri görevler sadece Iraklılara mahsustur. Bu açıdan bakıldığında eşitlik konusundan bahsedilemez. Ancak alınacak bir eğitimle görevi icra edilebilmektedir.¹⁰²

Dernek Kurma Özgürlüğü

1925 Irak Kanuni Esasinin 12. maddesine göre, Iraklılar toplanma, dernek kurma ve derneklere katılabilme hakkına sahip olmuşlardır. Toplanma hakkı 1327-1909 yılında çıkarılan Osmanlı Umumi Toplantılar kanununda düzenlenmiştir. Bu kanuna göre toplanma olmadan önce izin alınması gereklidir.¹⁰³

Osmanlı Devleti'nde dernek kurma özgürlüğü meşrutiyetin ilanından önce konuşulan bir konu dahi değildi. Bu sebeple 1876 Kanun-i Esasi'de dernek kurma

---

⁹⁷ KILINÇ, s.118.

⁹⁸ İBRAHİM, s.33.

⁹⁹ Selçuk BUYRUKOĞLU, Doğan BOZDOĞAN, “**Danıştay İçtihatlarında Vergilendirmede Kanunilik**”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, 2015, s.272, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/803036>, Erişim tarihi: 08.07.2021

¹⁰⁰ İBRAHİM, s.33.

¹⁰¹ KILINÇ, s.124.

¹⁰² İBRAHİM, s.44.

¹⁰³ İBRAHİM, s.67.

hakkıyla alakalı bir yasa bulunmamaktadır.¹⁰⁴ 1909 yılında eklenen maddeyle birlikte Osmanlılar dernek kurma özgürlüğüne sahip olmuşlardır. 1924 Teşkilat-ı Esasiye ile de dernek kurma hakkı Türklerin doğal hakları sayılmıştır.¹⁰⁵

Siyasi Parti Kurma Özgürlüğü

1925 Irak kanuni esasininve 1982 Türk Anayasası siyasi parti kurma özgürlüğü noktasında benzer noktalara değinmişlerdir. Bireyler 18 yaşından itibaren istedikleri siyasi partilere kurma ve ayrılma hakkına sahiptirler.¹⁰⁶ Hem Irak hem de Osmanlı siyasi partilerinin geçmişine bakıldığında; siyasi parti kurma özgürlüğünün aslında dernek kurma özgürlüğüne dayandırıldığı görülmektedir.

Dilekçe Hakkı

1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde dilekçe hakkı 14. madde de yer almıştır. Maddeye göre, sadece vatandaşlara dilekçe hakkı tanınmıştır. Vatandaşlar toplu olarak ve bireysel bir şekilde dilekçe hakkına sahip olmuşlardır. Aynı zamanda kamuyla alakalı konularda da dilekçe hakkını elde etmişlerdir.¹⁰⁷ 1925 Irak kanuni esasinin da 14. maddesinde dilekçe hakkı düzenlenmiştir. Ancak Osmanlı Anayasasına göre biraz daha farklıdır.

1925 Irak kanuni esasiye ye göre, vatandaşlar kendilerini ilgilendiren konularla veya genel konularla ilgili önerilerini Krala veya Millet Meclisi'ne yapmaktadır. Ancak genel makamların görevlilerine topluluk olarak hitap edecekler ise bu resmi heyetler ve tüzel kişilikler tarafından yapılabilmektedir.¹⁰⁸

Seçme ve Seçilme Hakkı

1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi seçme ve seçilme hakkını açıkça ifade etmemiştir. 65 ve 69. maddeler arasında açıkça olmasa da dolaylı bir şekilde bu hakka değinilmiştir. Ancak Osmanlı'da ilk seçimlerde Kanun-i Esasi'nin maddelerine göre değil, 1786 talimat-ı muvakkate hükümlerine göre yapılmıştır.¹⁰⁹ Milletvekili seçilmek için bazı şartlar vardır. Bunlar; Türkçe bilmek, bir suçtan

---

¹⁰⁴ İlhan F. AKIN, “**Dernek Kurma Özgürlüğü**”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 32, Sayı 2-4, 1966, s.477, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9099/113704>, Erişim tarihi: 08.07.2021.

¹⁰⁵ BEHRAM, s.21.

¹⁰⁶ İBRAHİM, s.72.

¹⁰⁷ Mehmet AYKANAT, **Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2019, s.82-83.

¹⁰⁸ İBRAHİM, s.82.

¹⁰⁹ KILINÇ, s.123.

hüküm giymemiş olmak, Osmanlı vatandaşı olmak, 25 yaşından küçük olmamak, memur olmamak.¹¹⁰

1925 Irak kanuni Esasiye ye baktığımızda ise seçme ve seçilme hakkını yalnızca otuz yaşından büyük erkeklere verildiğini görüyoruz. Kadınlar seçme haklarından mahrumdur.¹¹¹ 18. maddede Iraklıların eşit olduğunu belirtilirken 36. maddede kadınların seçme ve seçilme hakkında mahrum bırakılması temel hak ve hürriyetler noktasında önemli bir açıktır. Aynı zamanda 1924 Temsilci Seçme Kanunu'nun 3. maddesine göre de seçme hakkı vergi verme şartına bağlanmıştır.¹¹²

SONUÇ

Devletler, birbirleriyle iletişim halinde olmaları, birleşmeleri veya ayrılmaları sonucunda birbirlerinden etkilenmektedirler. Bu etkilenmeler devletlerin anayasalarını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti de kendi anayasasını oluştururken başka devletleri örnek almıştır.

Sened-i İttifak ile Osmanlı'da anayasal hareketlilik başlamıştır. Bu belge ile hem halk hem de ayanlar aynı zamanda devlet bazı haklar kazanmışlardır. Öyle ki bugünkü anayasada bulunan hak ve hürriyetlerin temelleri bu belge ile atılmış sayılabilir. Sened-i İttifak Türklerin ilk anayasal belge özelliğini taşıyan belgesidir. 1839 yılında ise Tanzimat Fermanı yayınlanmıştır. Bu ferman ile birlikte vatandaşlar sahip oldukları haklarında dışında başka haklara da sahip olmuşlardır. Asker almada adalet, mali güce göre vergi, ceza yargısına ilişkin güvenceler, can güvenliği, mülkiyet hakkı, eşitlik, kanunun üstünlüğü ilkesi gibi. Aynı zamanda bu ferman ile Padişahın hakları sınırlandırılmıştır.

1856 Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti'nde temel hak ve hürriyetler noktasında önemli bir adımdır. Bu ferman ile Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik sağlanmaya çalışılmış; askerlik yapma, vergi ödeme, devlet memuru olma, eğitim alma gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır. 1876 yılında Kanun-i Esasi hazırlanmıştır. Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında Belçika, Prusya ve Polonya Anayasaları etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde temel hak ve hürriyetlerden en fazla bahseden anayasadır.

---

¹¹⁰ Servet ARMAĞAN, “**Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri**”, Kanun-i Esasi'nin 100. Yılına armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s.149-176.

¹¹¹ İBRAHİM, s.41.

¹¹² Yasir A. ALİ, **Irak Anayasaları'nda Siyasi Haklar ve Güvenceleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.31.

Kişi güvenliği, kişi dokunulmazlığı ve özel hayatın gizliliği, din ve vicdan hürriyeti, mülkiyet hakkı, eğitim öğretim hakkı, düşünce ve basın hürriyeti, şirket kurabilme hürriyeti, seçme seçilme hakkı, dilekçe hakkı, kamu hizmetlerine girme hakkı, vergi eşitliği ve vergilerin kanuniliği ilkesi, hak arama hürriyeti Kanun-i Esasi'nin vatandaşlara verdiği haklardır.¹¹³Kanun-i Esasi'nin insanlara tanıdığı haklar hiç azımsanacak gibi değildir. Ancak yine de bu hakların yargıda teminatı olmaması büyük bir eksikliklerdir.

Kanun-i Esasi'nin eleştirel başka bir noktası da genel oy ilkesinin olmaması, hakların bütün sivil ve siyasi hakları kapsamaması ve basın özgürlüğü olmasına rağmen ifade ve düşünce özgürlüğüne yer verilmemesidir. Ayrıca hakların sınırlanmasının bir ölçütünün olmamasıdır.¹¹⁴ Tabi ki bu gibi eksiklikler anayasanın tam olarak hak ve hürriyetleri koruyamadığını ve insanların bazı konularda özgür olamadığının kanıtıdır. 1909 Kanun-i Esasi düzenlemesiyle birlikte Padişahın yetkileri sınırlandırılmış ve meclisin yetkileri genişlemiştir. Bu sayede de daha demokratik bir sisteme geçiş yapılmıştır diyebiliriz. 1921 Anayasası ilan edildiğinde temel hak ve hürriyetler konusuna hiç değinilmemiştir. Bu yüzden tam bir anayasa değildir. Sadece Kanun-i Esasi'nin maddelerin değiştiren bir kanun olarak sayılabilir.

1924 Anayasası ise hak ve hürriyetleri düzenlememiş sadece tanımıştır. Yani hakların nasıl kullanılacağı, şartları, koruma ve sınırları anayasada yoktur. Temel hak ve hürriyetlerden anayasanın başında değil sonunda yer vermiştir. Anayasaya baktığımız zaman tanına haklar; kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, seyahat, toplantı, dernek kurma hakkı, hayat hakkı, tutuklama ve yakalamanın kanuniliği, işkence ve eziyet yasağı, dini ve felsefi görüşlerinde dolayı kişilerin kınanmaması, konut dokunulmazlığı, sansür yasağı, kamulaştırma yasağı, seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, vatandaşlık hakkı, vergi ödevi ve verginin kanuniliği ilkesi, kamu hizmetlerine girme hakkıdır.¹¹⁵ Bu anayasada siyasi haklarda yer almıştır.

Bütün bu hak ve hürriyetler demokratikleşme konusunda Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti hem kendi devletindeki eksiklere bakarak hem de diğer devletlerin anayasalarına bakarak kendi anayasalarını düzenlemiştir. Sadece Osmanlı Devleti değil birçok devlet başka devletlerden etkilenmişlerdir.

---

¹¹³ KILINÇ, s.110.

¹¹⁴ KALKIŞIM, s.6.

¹¹⁵ ANAYURT, s.6-7.

Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletlerde daha çok Osmanlı Devleti anayasalarında ve gelişmelerinden etkilenmiştir. Bu noktada çalışmamda yer verdiğim Irak Devleti de 1920 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır. İngiliz himayesi altına girmişlerdir. 1932 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süre zarfında 1921 yılında bir anayasa hazırlamak isteyen Irak hükümeti 1925 yılında ilk anayasasını ilan etmiştir. Anayasa maddelerini hazırlarken farklı ülkelerin anayasalarından yararlandığı gibi Osmanlı Devleti Kanun-i Esasisi'nden de etkilenmişlerdir. Bu durumun Türkiye'nin Irak'la ilgilenmesinin de etkisi vardır.

Irak temel hak ve hürriyetler noktasında oldukça dikkatli davranmıştır. Ancak sosyal ve iktisadi hürriyetlere 1925 Anayasası'nda değinilmemiştir. Ayrıca gösteri hakkı da bu anayasada yoktur.¹¹⁶Sebebini daha yeni kurulan bir devletin sosyal ve iktisadi haklardan çok devletin oluşumuna ve siyasi haklara ağırlık verilmiştir. 1925 Irak kanuni esasının Irak vatandaşlarının eşit olduğu savunsa da bu pratikte böyle olmamıştır. Diğer ülkelerinde anayasalarından örnek alınan 6. madde her ne kadar dini, dili ve milleti farklı olan insanların eşit olduğunu söylese de, eşitlik ilkesi tam olarak açıklanmadığından pratikte eksik kalmıştır.¹¹⁷

KAYNAKÇA

İBRAHİM, Abdülazim, **19. Ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması**, YBHD ,Yıl 6 , Sayı 2021/1, s. 119–170

AKIN İlhan F., **“Dernek Kurma Özgürlüğü”**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 32, Sayı 2-4, 1966.

AKTAN Coşkun Can, **“Haklar ve Özgürlükler Antolojisi”**, 3. Baskı, BER Ajans, Ankara 2018.

ALİ Yasir A., **Irak Anayasaları'nda Siyasi Haklar ve Güvenceleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

ANAYURT Ömer, **“1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler”**, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 7, 2003.

ARMAĞAN Servet, **“Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”**, Kanun-i Esasi'nin 100. Yılına armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

---

¹¹⁶ İBRAHİM, s.219.

¹¹⁷ALİ, s.38.

ARSLAN Zehra, “Sened-i İttifak’ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, International Journal of Social Science, Cilt 6, Sayı 8, 2013.

AYKANAT Mehmet, **Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2019.

BEHRAM Z. Arzu, **1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması**”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.

BİLMEZ Nurettin, **“Osmanlı Devleti’nde İnsan Hakları Alanında Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme”**, Social Science Development Journal, Cilt 3, Sayı 9, 2018.

BİROL Sinem, **“1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü”**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 43, 2012.

BUYRUKOĞLU Selçuk, Doğan BOZDOĞAN, **“Danıştay İçtihatlarında Vergilendirmede Kanunilik”**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, 2015.

ÇALEN Mehmet Kaan, **“1909 Kanun-i Esasi Tadilatı”**, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 2012.

EL ABDIN Adil Sakran Zine, **Birleşik Devlet Modeli ve Irak Uygulaması**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

GÜRDOĞAN Burhan, **“İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri”**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, Ankara 1959.

HOŞTEN Zamira, **Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Güvenceleri**, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Introduction to the Laws of Kurdistan, Iraq Working Paper Series Constitutional Law of Iraq Pub. 2013, <https://law.stanford.edu/publications/introduction-laws-iraq-iraqi-kurdistan-series-overview/>.

İBRAHİM Abdülazim M., **Irak Anayasalarında Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

KAHRAMAN Abdulkadir, **Irak’ın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Üzerine Muhtemel Senaryolar**, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

KALKIŞIM Hasan Mahmut, “**İnsan Hakları Noktasında Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit: 1876 ve 1961 Anayasaları**”, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, 2019.

KILINÇ Ahmet, **Kanun-i Esasi'nin İnsan Hakları Yönünden Analizi**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2005.

KONAN Belkıs, “**İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış**”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 4, Ankara 2011.

KÜÇÜK Adnan, “**1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler**”, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt 82, 2016.

ÖNDÜL Hüsnü, **Osmanlı Anayasalarında İnsan Hakları**, <https://www.evrensel.net/yazi/81939/osmanli-anayasalarinda-insan-haklari>, Erişim Tarihi: 27.06.2021.

TUNÇ Bilal, “**Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi**”, KARAM Dergisi, Cilt 17, Sayı 67, 2020.

TÜRKKAN Hakan, “**Osmanlı Devleti'nde Demokratikleşme ve Kanun-i Esasi'nin Demokratik Hüviyeti**”, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Özel Sayı, 2018.

YAMAÇ Müzehher, “**Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 22, Tbm'nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, 2020.

Constitutionnet internet sitesi, <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-iraq>, Erişim: 01.07.2021.

SELMAN-I PAK ZAFERİNİN IRAK'TAKİ ASKERİ, HUKUKİ VE SİYASİ BOYUTLARI

Ülkü Fitnet KARSLI¹¹⁸

ÖZ

Irak coğrafyası, stratejik konumu, sulak ve bereketli toprakları hasebiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bu topraklar tarihte Mezopotamya olarak isimlendirilen ve uğruna birçok kavmin kan döktüğü medeniyetlerin beşiği olarak görülmüştür. Yine coğrafi konumu gereği İslamiyet öncesi ve sonrası dönemde Arapların dikkatini çekmiş tarihsel süreçte birbirinden farklı unsurları bir arada bulundurmıştır. Osmanlı Devleti'nin Irak'a olan yönelimi ise Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethetmesinden sonra başlamıştır. Osmanlıların Irak coğrafyasına ilgisinin artmasında iktisadi sebepler dışında şüphesiz dini amillerde etkili olmuştur. 1534 yılında Osmanlı'nın Irak'ı topraklarına katmasıyla beraber siyasi, dini ve sosyo-kültürel gelişmeler hızlı şekilde devam etmiştir. Osmanlı belgelerinde cennet olarak nitelendirilen Irak, idarecilerin de göz bebeği olup en güzel zamanlarını da yine bu dönemde yaşamıştır. Fakat Osmanlı'nın devlet gücünün zayıfladığı dört bir yandan çıkmaza sürüklendiği süreçte Irak üzerindeki nüfuzu da kırılmaya başlamıştır. İngilizler bölgedeki zengin petrol yataklarına sahip olmak ve Müslüman unsurları ortadan kaldırmak için Birinci Dünya Savaşı'nda Irak topraklarını işgal etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşında birçok cephede savaştığından dolayı Irak Cephesi'ne gereken önemi verememiştir. Irak Cephesi'nde bulunan birliklerin çoğu askeri eğitimden yoksun, eski silahlarla donatılmış gerilla düzenine sahiptir. İngilizlerin Bağdat'a yönelmesiyle birlikte orduya takviye yapılma ihtiyacı duyulmuş ve Süleyman Bey buraya gönderilmiştir. Süleyman Askeri Bey İngilizlerin asker sayısını eksiltmede büyük direnç göstermiştir. Şuaybe' de yaralanmasına rağmen tedavisini yarım bırakıp savaş meydanlarına geri dönen çevik Süleyman Askeri Bey Şuaybe yakınlarında yenilgiye uğrayınca durumu hazmedemeyerek kendi hayatına son vermiştir. Selman-ı Pak Muharebesi ilk başlarda İngilizlerin istediği gibi giderken savaş esnasında hiç ummadıkları bir anda Halil Paşa kolordusunun Osmanlı birliklerine yetişmesi ile General Townshend'in hayalleri yıkılmış ve geri püskürtme gerçekleşmiştir. İngiliz General yardım alabileceği düşüncesiyle Kut'a sığınmıştır. Selman-ı Pak Çanakkale siperlerindeki destansı çabanın ve fedakârlığın gösterilmesi ve zaferin Mehmetçikten yana olmasından dolayı büyük öneme sahiptir. Selman-ı Pak strateji hamlesiyle birlikte Kut zaferi gelmiştir. İngiliz General konu ile ilgili savunma konusunda Avrupa'daki hiçbir askerin Türk askeri kadar iyi olamayacağını ileri sürmüştür.

Anahtar Sözcükler: Irak Cephesi, Süleyman Askeri Bey, Nureddin Paşa, Selman-ı Pak, Kutü'l Amare

¹¹⁸ Karabük Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı, ulkuukarsli@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0172-0128.

MILITARY, LAW and POLITICAL DIMENSIONS of SELMAN-I PAK'S VICTORY in IRAQ

ABSTRACT

Iraq has hosted many civilizations due to its geography, strategic location, and wet and fertile lands. These lands, which are between the Tigris and Euphrates rivers, were seen as the cradle of civilizations called Mesopotamia in history and for which many tribes shed blood. Again, due to its geographical location, it has attracted the attention of Arabs in the pre-Islamic and post-Islamic periods, and it has kept different elements together in the historical process. The orientation of the Ottoman Empire to Iraq started after Yavuz Sultan Selim conquered Syria and Egypt. Apart from economic reasons, undoubtedly, religious factors were influential in the increase of the Ottomans' interest in the geography of Iraq. With the Ottoman annexation of Iraq in 1534, political, religious, and socio-cultural developments continued rapidly. Described as a paradise in Ottoman documents, Iraq was the apple of the eye of the administrators and lived its best times in this period. However, in the process when the Ottoman state power weakened and was dragged into a dead end on all sides, its influence over Iraq began to break down. The British began to occupy Iraqi lands in the First World War to have rich oil deposits in the region and to eliminate the Muslim elements. Since the Ottoman Empire fought on many fronts in the First World War, it could not give the necessary importance to the Iraqi Front. Most of the units in the Iraqi Front have guerrilla formations equipped with outdated weapons, lacking military training. With the British turning to Baghdad, the need to reinforce the army was felt and Süleyman Bey was sent here. Süleyman Military Bey showed great resistance in reducing the number of British soldiers. Despite being injured in Şuaybe, the agile Süleyman Military Bey, who left his treatment unfinished and returned to the battlefields, was defeated in the vicinity of Şuaybe, and could not digest the situation and ended his own life. While the Battle of Selmân-ı Pak was going as the British wanted at first, General Townshend's dreams were shattered when Halil Pak's corps caught up with the Ottoman troops at an unexpected moment during the war, and the repulse was realized. The British General took refuge in Kut, thinking that he could get help. Selmân-ı Pak is of great importance because of the epic effort and sacrifice in the Çanakkale trenches and the victory is on the side of the Mehmetçik. Kut victory came with Selmân-ı Pak strategy move. The British General claimed that no soldier in Europe could be as good as the Turkish soldier in terms of defense on the subject.

Key Words: Iraqi Front, Süleyman Military Bey, Nureddin Pasha, Selmân-ı Pak, Kutü'l Amare

GİRİŞ

IRAK CEPHESİ'NİN GENEL DURUMU

Osmanlı Devleti'nin Irak'a yönelmesi 1533 yılında Irakeyn Seferi ile başlamıştır. Bölgenin Osmanlı Devleti'nin tam himayesine girmesi ise 1546'da Basra'nın Bağdat Beylerbeyliği sancağına girmesi ile mümkün olmuştur. Irak şüphesiz Ortadoğu'nun

en nadide ülkelerinden bir tanesidir ve yaklaşık 400 sene boyunca Osmanlı yönetiminde kalmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde küresel güçler Ortadoğu politikalarını Irak'ı işgal etme merkezinde geliştirmiştir. Başta İngiltere ve Almanya olmak üzere Fransa, ABD gibi devletler Irak topraklarının eşsiz güzellikleri ve zengin petrol rezervlerinden faydalanmak için büyük girişimlerde bulunmuşlardır.¹¹⁹

Batılı devletlerin 19. Yüzyılda sanayi toplumu olma yolunda büyük gelişmeler sarf etmesi o dönemde yaşanan teknolojik gelişmeler, ülkelerin her yönden üstünlük sağlamasına ve bu gelişmeleri takip edemeyen devletleri himaye altına almasına yöneltmiştir.¹²⁰ Uluslararası alanda giderek hız kazanan ekonomik çıkar kaygıları ve sömürgeci devletlerin uyguladıkları politikalar Osmanlı Devleti gibi ham madde kaynağına sahip geri kalmış ülkeleri hedef kitle haline getirmiştir.¹²¹

İngiltere ve Fransa'nın hızlı şekilde sanayileşmesinin ardından sömürgeciliğe daha geç başlayan Almanya'da rekabet ortamına katılmıştır. Almanya'nın sömürge rekabetine katılımı ise siyasi dengelerin bozulmasına, yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına ve sömürgecilik çatışmasının Avrupa topraklarından uzaklaşarak Osmanlı topraklarına sıçramasına neden olmuştur.¹²² Osmanlı himayesi altında bulunan Irak coğrafyası da zengin petrol kaynakları hasebiyle sömürgeci güçlerin ilgi odağı olmuştur. Başta İngiltere olmak üzere Fransa, Almanya gibi büyük devletlerin siyasi politikalarını Ortadoğu ve Irak coğrafyasının zengin tabiatına sahip olma yönünde uygulamaya koymuşlardır.¹²³

Kıt kaynakların paylaşımı konusunda çıkan karmaşa kısa sürede Birinci Dünya Savaşı'na dönüşmüş ve Osmanlı Devleti de bu savaşa dâhil olmuştur. O dönemde Osmanlı himayesindeki Irak, özellikle İngiltere açısından Ortadoğu'nun kaynaklarını elde edebilmenin haricinde Hindistan'ın güvenliğini sağlamak için de çok önemliydi. Almanlar, Bağdat demiryolu tasarısı ile eski İpek yolunu yeniden aktifleştirme planları yaparken İngiltere Hint Denizi'ne sınırı olan güçlü bir devlet istememekteydi. Osmanlı'nın Almanların safında savaşa dâhil olması İngiltere'nin Hindistan ile bağıntı kesmiş ve savaştaki geleceğini tehlikeye düşürmüştü.¹²⁴

---

¹¹⁹ Abdülazim İBRAHİM, "19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, C, S.1, 2021, s.121

¹²⁰ Mehmet OKUR, "Mondros Mütarekesi'nin Irak ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere'nin Yaklaşımı", Atatürk Dergisi, C.3, S.2, 2010, s.229

¹²¹ Zekeriya TÜRKMEN, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutül Amare Zaferi", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C.116, S.228, 2017, s.64

¹²² OKUR, s.229

¹²³ TÜRKMEN, s.64

¹²⁴ Mahir KÜÇÜKVATAN, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutül Amare Zaferi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.13, S.26, 2013, s.56

Irak Cephesi aslında Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmeden önce açılan bir cephedir. İngiltere Orta Doğu coğrafyasını ele geçirmek için tüm fikri alt yapıyı hazırlamış, Osmanlı himayesindeki İslam coğrafyasını parçalamaya odaklanmıştır. 1914 yılı Ekim ayı başlarında Poona Tümeni 16. Piyade Tugayı, “*Bombay’dan gizlice Basra Körfezi’ne sevk*” edilir. “*Tugayın görevi, petrol işlerinin güvenliği için körfezdeki Abadan adasının ve mümkün olursa Basra limanının işgalidir*”. 5 Kasım 1914 günü Osmanlı’ya savaş açan İngiltere tugayın geri kalanıyla birlikte yaklaşık 15 bin kişiyi gönderir. Böylelikle savaş hazırlıklarını önceden tamamlamış olan İngiltere işgale başlamıştır. İngilizler Mezopotamya Seferi olarak gördükleri cepheyi büyüterek askerlerini 15 Ekim günü Bahreyn’e çıkarırlar. 21 Kasım’da ise Basra Körfezi’nden Fav Yarımadası’na çıkartarak işgali genişletmişti. Kara birliklerini Hindistan’ın Bombay şehrinden, topçuları Karaçi’den gemilere bindiren İngiliz ve Hintli birlikler, 3 Kasım 1914 günü Fav önlerine konuşlanmıştı. İngilizlerin uzun süre boyunca hazırlıkları devam ettiği halde Osmanlı birlikleri burada hazırlıksız yakalanmıştır.¹²⁵

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve Balkan Savaşı’nda yenilgiye uğramasından dolayı Irak bölgesine gerekli önemi veremedi. Kafkasya, Suriye, Filistin ve Boğazlar askeri cepheleler olarak görülmüş ve daha çok bu cephelere önem verilmişti. Osmanlı idaresini elinde bulunduran İttihatçı kadro, Türk- İslam Birliği’ni gerçekleştirmek üzere Orta Asya’daki nüfuza yönelerek oradakicephelere daha çok önem göstermiştir. Seferberliğin ilanı ile söz konusu bu cephelere takviye gönderilmesi için Irak’ta bulunan birtakım birlikler buradan alınmıştır. Savaş öncesinde askeri kuvvet olarak Irak’ta 4. Ordu Müfettişliği emri altında bulunan 12. ve 13. Kolordular bulunmaktaydı. Seferberliğin ilanı ile 13. Kolordu 3. Ordu emrine verilmiş ve bu kolorduda görev alan askerlerin Erzincan’da toplanması istenmiştir. 12. Kolordu ise 2. Orduya bağlanarak ve Bağdat’ta toplanması kararlaştırılmıştır.¹²⁶

Fakat Osmanlı yöneticileri bu bölge üzerinde İngilizlerden herhangi bir saldırı geleceğini düşünmedikleri için seferberliğin ilanından sonra buradaki birlikleri çeşitli bölgelere yönlendirmişlerdir. Bu girişim Irak bölgesinin savunma gücünün azalmasına da sebep olmuştur. İngiliz birlikleri Irak’ı hâkimiyet altına almak için Hindistan’da 12 piyade taburu, bir tane süvari alayı, 7 sahra ve 2 dağ olmak üzere 9 bataryadan oluşan bir ekip hazırlamıştır. Ayrıca Irak Cephesi için 18 deniz aracı ve 6

---

¹²⁵ TÜRKMEN, s.64

¹²⁶N. Fahri TAŞ, “Selmân-ı Pak Meydan Muharebesi”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, S.2, 2018, s.102

istimbot ekibi oluşturmuştur. İngilizler hazırlıklarını tamamladıktan sonra İngiliz Hint tümenini Bahreyn adalarına çıkartmıştır.¹²⁷

Osmanlı bölükleri ise yapı ve sayı itibarıyla değiştirilmeden Tabur ismini aldı. Yapılan değişikliklere göre Irak Cephesi'nde; Basra'da üç, Bağdat'ta dört, Musul'da istenilen nitelikte olmasa da iki jandarma taburunun oluşturulması kararlaştırıldı. Gerekliğinde aşiretlerden de yardım alınabileceği kararlaştırılmıştı. Birliklerin silahları güncel teknoloji ile donatılmadığından eski ve birbirinden farklı silahlar tahsis edilmişti. Ordunun elinde çoğunlukla IV. Sultan Murat'tan kalma 36 top ve 6500 eski tüfek bulunmaktaydı. Birliklerde genellikle yerli halktan oluşturulmuş, iyi eğitim alamamış ve disiplinden uzak askerler bulunmaktaydı.¹²⁸

İlerleyen dönemde Irak Cephesi'ne savaşmak üzere esirlerden oluşturulan "Asya Taburu" ismi verilen binlerce asker gönderilmiştir. Konu ile ilgili kaynaklardan elde edilen bilgilere göre askeri yardımda en ilginç olanı Kadı Abdürreşid İbrahim Efendi'nin gerçekleştirdiği yardımdır. İbrahim Efendi o dönemde Almanya'da esir tutulan Rusya Türklerinden İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı savaşmak için gönüllü askerler topladı. Bunlar içinde en önemlisi olan Asya Taburu, Irak Cephesi'nde mücadele etmek için Osmanlı topraklarına getirildi ve Irak'taki savaşta birçok asker şehit düştü. Tabur Rusya'nın saldırı yapabilme ihtimali üzerine Şile sahiline yönlendirilip iki ay da burada görev aldı. Daha sonra Şile'den İstanbul'a geri gelen tabur Musul'a oradan Fırat'ı geçerek Bağdat'a hareket etmiş ve Dir-zur adı verilen sancağa sevk edilmiştir.¹²⁹ Tarihler 11 Kasım'ı gösterdiğinde halife Mehmet Reşat, seferberliğe destek olma mahiyetinde Cihad-ı Ekber ilan etti. Cihad-ı Ekber sayesinde Osmanlı Devleti Müslüman dayanışması sağlayarak, Mezopotamya topraklarını işgalden kurtarmayı hedeflemekteydi. Böylelikle Osmanlılar Birinci Dünya Harbi'ne Alman kontrolündeki Osmanlı ordusu Genelkurmay'ının hazırladığı plan ile girdi.¹³⁰

Savaş başlayınca Irak'ta komutanlık görevine Süleyman Askeri Bey getirilmiştir. Süleyman Askeri Bey ülkesi ve devleti uğruna canını feda etmekten hiç çekinmeyecek, sayısız başarılar elde etmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi bir askerdir. Irak

---

¹²⁷ Deniz KURT/Erdal KORKMAZ, "Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi'nde Karşıt Güçlerin Havacılık Faaliyetlerinin Analizi", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18, S.32, 2020, s.36

¹²⁸ TAŞ, s.102

¹²⁹ Abdülkadir İNALTEKİN, "Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Müslüman Askerler", Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.25

¹³⁰ Aysel FEDAİ, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusu'nun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.62

Cephesi'ne komutan olarak getirilmesinde askeri dehası ve Trablusgarp'ta elde ettiği başarıların duyulması çok etkili olmuştur.¹³¹

Enver Paşa, Süleyman Bey'in Irak'taki yerel birliklerle İngilizleri durdurabileceğine inanıyordu. Irak'taki Uceymi Sadun Paşa aşiret reisi ve ona bağlı aşiret güçleri de Süleyman Askeri Bey'e destek verdi. Süleyman Bey Bağdat'ta Jandarma Komutanlığı yapmış harp yöntemini iyi bilen bölgeyi ve aşiret yapılarını iyi tanıyan biriydi. İngilizler karşısında gayr-ı nizami harp usulleriyle mücadele eden Süleyman Bey 7 Ocak'tan itibaren düşmana ağır kayıplar verdirmiştir. 1915 yılı Şubat raporunda "2 subay ve 17 askerin şehit düştüğünü, 5 subay ve 68 askerin yaralandığını açıklarken, İngilizlerin 400 ölü 1000 asker üzerinde de yaralı olduğunu belirtmiştir." Bazı kaynaklara göre Süleyman Bey savaştığı cephede ayağından yaralanmasına rağmen cepheden ayrılmamış hatta tedavi süreci devam ederken de yaraları iyileşmeden görevinin başına geri dönmüştür.¹³²

1.İNGİLTERE'NİN IRAK POLİTİKASI

Ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda oluşturduğu politikalar uluslararası çevre ile ilişkilerini düzenlemektedir. Bu çıkarlar da genellikle tarihsel süreçte edinilen tecrübeler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bazı durumlarda ise beklenmedik olağanüstü gelişmeler politikaların yeniden yorumlanmasına ve biçimlenmesine neden olabilmektedir. Devlet yetkilileri ve temsilcileri dış politika ideallerini kendi ulusal çıkarları çerçevesinde şekillendirmektedir. Bunun yanı sıra ulusal politikaların gelişiminde devlet erkânının ulusal çıkarları ve değerleri nasıl algıladığı, uygulamaya koyduğu da bilhassa önem taşımaktadır. Tüm bu etmenler sonrasında lider karakteri de politikayı biçimlendiren unsurlar arasında yerini almaktadır. Bu bağlamda 19. Yüzyılda İngiltere'nin çıkar politikası, ulus sınırlarının çok uzağında yer alan stratejik suyollarının ülkeyi ve politikalarını nasıl şekillendirdiği, uluslararası alanda stratejik dengelerin nasıl değişim göstererek yeniden yorumlandığı irdelenecektir.¹³³

19. yüzyıl sömürgeci devletleri hammadde ve Pazar arayışına itmiştir. Ham madde arayışları bu devletlerin yönünü tekrar Doğu'ya çevirmelerini sağlamıştır. Üzerinde güneşin batmadığı ülke olarak bilinen İngiltere ise dönemin en büyük sömürge ülkeleri arasında yer almaktadır. İngiltere kendi sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği ve Pazar arayışı konusunda Osmanlı'ya büyük önem vermekteydi. 19.

---

¹³¹ Sinan TEZEL, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey", Tarih Kritik Dergisi, C.6, S.2, 2020, s.225

¹³² TÜRKMEN, s.70

¹³³ Esin YURDUSEV, "İstanbul'dan Lozan'a İngiltere'nin Boğazlar Politikası 1915-1923", Belleten Dergisi, C.71, S.260, 2007, s.161

Yüzyılda İngiltere, Hindistan'a güvenli şekilde gidebileceği güzergâh olarak Fırat-Basra yolunu seçmiştir. Bu seçim İngiltere'nin bölgeye daha hızlı şekilde girmesini sağlamış olup Osmanlı üzerinden nüfuz oluşturmasını da kolaylaştırmış. Ortadoğu'ya İngiliz devleti katkısıyla giren sermayenin güçlü şekilde ilerlemesi ve kendi sahasını oluşturması Osmanlı'nın yeni bir sorunu olarak doğmuştur.¹³⁴

İngiliz Hükümeti Doğu Akdeniz'i kullanarak Fırat Nehri ve Basra Körfezi üstünden Hindistan'a ulaşma projesini geliştirmiştir. O dönemde İngilizler ve Fransızlar, Irak toprakları üzerinden hakimiyet ve mücadele yarışına girişmişlerdir. İngiltere, 1830'lu yıllarda Davud Paşa'nın izni sayesinde Dicle-Fırat su yollarından faydalanarak, Birecik- Basra arasında bir hat kurmak için faaliyete başlamıştır. İngiltere Hükümeti ve Doğu Hindistan Şirketi Irak'taki su yollarını işletebilmek için program hazırlamışlardır. Fakat söz konusu proje 5 yıl boyunca icraata geçememiştir. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa sorunu ile alakadar olduğu için İngiltere'ye Fırat Nehri'nde ticaret yapabilmeler konusunda izin vermiştir. 16 Ağustos 1838 tarihinde bu doğrultuda İngiltere ile ticaret antlaşması yapılmıştır. Ticaret antlaşması İngiltere'ye Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde sulama ulaşım vb. konularda siyasi nitelik kazandırmıştır. İngilizlerin nehirler üzerinde sulama ve ulaşım ticari açıdan önem vermesi Birecik'te tersane kurmalarına hatta buharlı gemi yapımına başlamalarına neden olmuştur. 1836 yılında tamamlanan iki gemi ile Fırat - Dicle nehirlerinde deneme amaçlı seferler yaptıysa da hedefledikleri sonuçlara ulaşamamışlardır. 1868 yılında dönemin Valisi Namık Paşa, İngiliz şirketine karşı cephe almak için Osmanlı-Umman deniz nakliye şirketini kurmuş fakat İngilizlerin faaliyetlerine engel olamamıştır. İngilizler 1870'li yıllarda Körfez şeyh ve emirleri üzerinde gayri resmi nüfuzu kırmış ve Osmanlı'nın hâkimiyetini güçlü şekilde sarsmıştır.¹³⁵

İngiltere doğu politikası gereği önemli projeler üretmiştir. Bu projelerden birincisi, Süveyş Kanalı açılmasıyla ilişkilidir. Fakat daha öncede bahsedildiği gibi Hindistan'a gidebilmek için daha kısa yol arayışına girmesi sonucu Fırat Nehri'nde ticaret yapımını Osmanlı Devleti'ne onaylatarak bu yolda işletme yapmayı tercih etmiştir. İngilizlerin diğer stratejik çalışması ise Basra Körfezi'ni nehir ve demiryolu ile Akdeniz'e bağlamak olmuştur. Bir diğer hedefi Aden'e yerleşmek olan İngilizlerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne hâkimiyet kurarak Hint Okyanusu ve etrafında kontrol noktası oluşturmaktır. Bu sebeplerden dolayı Bağdat Demiryolu projesinin

¹³⁴ Zafer YILDIRIM, "XIX Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı- İngiltere Nüfuz Mücadelesi", Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.20, S.4, 2020, s.906

¹³⁵ Ömer Osman UMAR, "İngiltere'nin Irak Politikası (1900-1918)", Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.562

Almanya'ya bırakılmış olmasını endişe ile karşılamıştır. İngiltere'nin geçiş yollarına hakimiyet kurmak için geliştirdiği siyasi hamleler Irak içinde bizzat geçerli olmuştur. İngiltere'nin gözünde Irak hem ekonomik hem de stratejik olarak çok büyük anlam ifade etmekteydi. Ayrıca Akdeniz'den Hindistan'a geçişin tam ortasında bulunması Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e deniz ve kara yollarının kontrolünü sağlaması Irak'ı daha da cazip hale getiriyordu.¹³⁶

İngiltere 19. Yüzyıl ortasında Hindistan'a oradan da Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin giriş çıkış uçlarına yerleşerek Hint Okyanusu'nun çevresinde en büyük güç konumuna gelmiştir. İngilizlerin Basra Körfezi'nde yürüttüğü ticaret 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi nüfuz oluşturma politikalarına dönüşmüş ve Osmanlı ile İngiliz rekabetine sebep olmuştur. İngiltere daha sonra yaptığı anlaşmalarla birlikte Basra Körfezinin batı kıyılarının da kontrolünü sağlamıştır. İngiltere, elde ettiği sömürgeleri Fransa ve Rusya gibi güçlü devletler karşısında korumuştur. Fakat Almanya'nın Haydarpaşa- Bağdat Basra demiryolu yapımını üstlenmesiyle etki alanlarına girmesine engel olamamıştır. Bu durumdan dolayı da bölgede İngiltere ve Almanya rekabeti başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1902 yılında Bağdat demiryolu inşasını Almanlara vermesi İngilizleri bölge üzerindeki nüfuzunu koruma konusunda daha da endişelendirmiştir.¹³⁷

Osmanlı'da Alman etkisinin hızla artması ve Almanların çabası neticesinde Bağdat demiryolu projesi Almanlara verilirken özellikle coğrafi sebeplerin etkisiyle Bağdat savaş hattı bitirilememiştir. İngiltere'nin ticari menfaatlerini koruyabilmesi içinse Bağdat hattı büyük önem taşımaktaydı. Bu olaylar neticesinde 19. Yüzyılda Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte buharlı gemiler bu yolu ve Kızıldeniz'i kullanarak Hint Okyanusu'nu resmen işgal etmişlerdir. 1872'li yıllarda Fransızların Uzak Doğu'da ulaşım hattı oluşturması, 1873 tarihinde Rusların Odessa-Bombay arasında buharlı gemi şirketi açması İngiltere'nin işgal düşüncesini olumlu yönde arttırmıştır.¹³⁸

Arap Yarımadası'nın petrol bakımından zengin olmasının ortaya çıkması İngiltere'de adaya hâkim olma düşüncesi kazandırmış ve bu topraklar apaçık İngiltere'nin hedefi olmuştur. Irak coğrafyası Ortadoğu topraklarında petrol arama ve işletme ayrıcalıkları açısından büyük devletlerin birbirleriyle yarış içine girdikleri

---

¹³⁶ Sibel Ceylan YİĞİT, "Jeopolitik ve Jeostratejik Eksende İngiltere'nin Irak Politikası: Kutü'l Amare Muharebesi", Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.650

¹³⁷ UMAR, s.564

¹³⁸ Cezmi ERASLAN, "Irak'ta Türk İngiliz Rekabeti (1876-1915)",Tarih Dergisi, C.0, S.35, 1994, s.232

bölgedir. 1871 yılında araştırmalar yapan Alman uzmanlar, bölgenin zengin petrol rezervlerine sahip olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. II. Abdülhamit verimli bölgede arama ve sondaj çalışmalarını hızlandırmış 1888 yılında iki özel ferman çıkararak Musul ve Bağdat'taki petrol bölgelerini Hazine-i Hassa'ya bağımlı hale getirmiştir. İngiltere ise 1908 yılından itibaren Mezopotamya topraklarında petrolle ilgilenerek Osmanlı ile yakın ilişki kurmaktan kaçınmıştır.¹³⁹

Petrol bölgesini ilk olarak Almanların keşfetmesi üzerine imtiyaz da ilk onlara verilmiş ve Berlin-Bağdat Demiryolu yapımını üstlenmişlerdir. Almanya'nın Osmanlı Devleti ile anlaşarak demiryolu şirketinin gelirlerini Deutsche Bank'a aktarması, o bölgeyi kaybetmek istemeyen İngiltere'yi harekete geçirmiştir. 1901 tarihinde İran'da petrol işletme hakkını elinde bulunduran William Knox D'Archy, İngiltere'nin desteğini alarak Osmanlı ile görüşmelere başlamıştır. Fakat II. Abdülhamit'in bölgeyi Memalik-i Şahane'ye dönüştürmesi, Ticaret ve Ziraat Bakanlığına devretmesi D'Archy grubunun görüşmelerini kesmiştir. Almanya doğumlu İngiliz Sir Ernest Cassel, Osmanlı topraklarındaki petrolü işletmek için Turkish Petroleum Company'yi kurmuştur. İlerleyen süreçte D'Archy grubu %50, Deutsche Bank ve Anglo Saxon oil Company gibi grupların da %25'er hisse ile katılmasıyla ortaklık haline gelmiştir. 1914 yılında ortakların birleşmesi ile güç kazanan bu şirket ile Osmanlı Devleti arasında anlaşma imzalanarak Osmanlı topraklarında petrol arama hakkı verilmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanından sonra İngiliz Hükümeti'ne petrol ayrıcalığı konusundaki taleplerini oyalama yoluna başvurmuştur. Öncelikli olarak Bağdat Demiryolu meselesinin çözümüne odaklanmıştır. Dönemin Maliye Nazırlığı 1911 yılında petrolün tekel altına alınmasından vazgeçtiğini açıklamıştır. Ayrıca petrol giderlerine vergi konulması hususunda kararlar alındığını yabancı hükümetlere bildirilmesi talebini vermişlerdir.¹⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Turkish Petroleum Company'nin ayrıcalığını yürütmesini askıda bırakmıştır. Savaşın başlaması İngiltere'nin petrol ihtiyacını daha da arttırmıştır. İngilizler petrol temini sağlamak için Amerika'ya bağlı kalmak istememiştir. Bu sebepten dolayı İngiltere petrol stratejisi oluşturmuştur. İlk hedefi D'Archy hisselerinin büyük bir kısmını satın almak olmuştur. Siyasi ve stratejik

---

¹³⁹ UMAR, s.565

¹⁴⁰ Haşim ERDOĞAN/Enes ÖZ, "İngiliz Mandası Döneminde Türkmenler ve Türkmeneli Özelinde Irak (1918-1932)", Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi, C.9, 2017, s.234

¹⁴¹ Önder KOCATÜRK, "İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", C.6, S.3, 2011, s.1452

ideallerini gerçekleştirecek programların hazırlanması amacıyla Asya Türkiye'sini İnceleme Komisyonu'nu kurmuştur. Hazırlanan raporlarda Asya Türkiye'sinde bulunan petrol ve iktisadi tüm ayrıcalıklara sahip çıkmanın devletin yegâne ideali olduğu belirtilmiştir.¹⁴²

Bu bağlamda 19. Yüzyıl sonu ve 20.yüzyıl başındaki tüm politikalar petrolün keşfedilmesiyle birlikte şekillenmiş ve Avrupalı devletlerin Ortadoğu'yu ele geçirme savaşı etrafında birleşmiştir. Arapların o dönemde milliyetçilik akımının etkisinde olmasıyla Osmanlı'ya karşı kışkırtılmaları da çok kolay olmuştur. Batılı devletler Arapları kendi taraflarına çekmekte zorluk çekmemişlerdir. İngiltere'nin bölgede hâkimiyet kurmak istemesi petrol rezervlerinin bölgede yoğun olmasından kaynaklanmakla beraber rezerv yollarını da güvenli hale getirmek istemesi tüm bölgeyi rekabet sahasına çevirmiştir.¹⁴³

İngiltere'nin Irak'a karşı yürüttüğü politikalarından bir diğeri de milliyetçilik üzerinden şekillenmiştir. Osmanlı Devleti 18. ve 19. Yüzyıllarda iktisadi, askeri alanlarda zayıflamasıyla birlikte Avrupalı devletlerin Ortadoğu hayallerinde canlanmalar olmuştur. 18. Yüzyıl da özellikler imtiyazlar neticesinde Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmek ve Ortadoğu'ya yerleşmekte hızlanmışlardır. 18. Yüzyılda milliyetçilik fikrinin yaygınlaşması farklı etnik tebaaya sahip Osmanlı Devleti'ni de vurmuş, önce Balkanlarda daha sonra Lübnan, Mısır ve Suriye'de eğitim kurumları aracılığıyla tüm Ortadoğu'ya yayılmıştır.¹⁴⁴

İngiltere'nin özellikle Irak ve diğer Arap topraklarına hâkimiyet kurmasını engellemek amacıyla II. Abdülhamit Arap vilayetleriyle özel olarak ilgilenmeye başlamıştır. II. Abdülhamit'in bu hareketine karşı İngiltere'de karşı projeler üretmeye başlamıştır. Bu projeler doğrultusunda halifeliğin Osmanlı'dan Araplara geçmesi için çalışmalar yürütmüşlerdir. Osmanlı halifeliğinin meşruluğunun olmadığı halifenin mutlaka Kureyş'ten gelmesi gerektiğine dair propagandalar yapmışlardır. Bu propaganda başarılı sonuç vermeyince halifeliğin Abbasilerle son bulduğu üzerinde söylemler çıkarıp Osmanlı'nın Araplar üzerindeki etkinliğini sonlandırmak istemişlerdir. II. Abdülhamit Araplar üzerindeki olumsuz fikirleri ortadan kaldırmak ve İstanbul'a bağlamak maksadıyla Arap şeyhlerini ve ileri gelenlerini sarayda toplamıştır. Ayrıca Yıldız Sarayı'nın güvenliğini sağlamak amacıyla Araplarda oluşan

---

¹⁴² Umar, s.566

¹⁴³ Hadiye YILMAZ, "Mustafa Kemal Paşa- Emir Faysal Antlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.20,2014, s.293

¹⁴⁴ Bayram SOY, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", Bilig Dergisi, S.30, 2004, s.174 ss.173-202

bir tabur kurmuştur. Arap milliyetçilik akımları Osmanlı'ya karşı yürütülen propagandalar ve İkinci Meşrutiyet'in getirmiş olduğu özgürlükler karşısında hızlı şekilde artış göstermiştir.¹⁴⁵

2. SELMAN-I PAK MEYDAN MUHAREBESİ

Irak Cephesi'nin Bağdat Demiryolu Hattı'nın Halep- Musul- Bağdat güzergâhını takip etmesi, söz konusu hattın Basra'ya uzatılmasının düşünülmesi, Musul topraklarının petrol rezervleri açısından zengin olması ve İngilizlerin Anadolu bölgesinin güneyini tehdit etmesiyle birlikte önem kazandığı söylenebilir. İngiltere Osmanlı Devleti henüz savaşa girmeden, İngiliz ve Hintlerden oluşan tümeni 15 Ekim 1914 tarihinde Bahreyn Adaları'na, bu tümenin başka birliğini de savaş ilan edilmeden 10 gün önce sadece 100 Türk askerinin savunduğu Basra güneyinde kalan Fav'a çıkarmışlardır.¹⁴⁶

İngilizler 3 Kasım 1914 günü saldırı başlatarak Basra'nın girişindeki Fav kasabasını ele geçirmiş ve Basra'ya doğru hareket etmeye başlamışlardır.¹⁴⁷ Tarihler 6 Kasım'ı gösterdiğinde İngiliz öncüleri ve Osmanlı ordusuna bağlı birlikler arasında ilk sıcak çatışma top ve tüfek atışlarıyla başlamıştır. 8-10 Kasım 1914 tarihleri arasında 16. İngiliz Tugayı gemilerle birlikte Şattü'l Arap bölgesine girmiş ve İngiliz kuvvetinin büyük çoğunluğunu Abadan'ın güney kıyılarına çıkarmıştır. Türk kuvvetleri ise Basra'yı savunmak isterken İngilizlere karşı ağır kayıplar verip kuzeye doğru çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁸

Şattü'l Arap bölgesi Fırat ve Dicle nehirlerinin denize döküldüğü yerdir. Bu bölgede İngilizler nehir yolunu kullanarak taarruza geçmişler ve başarılı bir savunma hattı oluşturamayan Osmanlı birlikleri kuzey bölgesinde kalan Kurna'ya kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. İngilizler, Arap milliyetçilerini kışkırtması ve kara propagandaları sonucunda Arap aşiretlerinin de büyük ölçüde desteğini alarak Basra'ya olan hareketlerine güç katmışlardır.¹⁴⁹

Tüm bu aktarılanlardan yola çıkarak İngiliz Hükümetinin 29 Ekim 1914 tarihinde gerçekleştirdiği Karadeniz baskını öncesi Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmaya, Irak'ı ele geçirmeye karar vermiş ve bu doğrultuda hazırlıklar

---

¹⁴⁵ Umar, s.571

¹⁴⁶ Cemal KEMAL, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Musul Meselesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C.10 S.40, 2007, s.649,

¹⁴⁷ KÜÇÜKVATAN, s.57

¹⁴⁸ TÜRKMEN, s.68

¹⁴⁹ Barış METİN, "Türk Basımına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Kutü'l Amare Zaferi", Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.98

gerçekleştirmiştir. General Barrett'ın emrindeki İngiliz ve Hintli birliklerden meydana gelen kuvveti 14-15 Kasım 1914 günlerinde gerçekleştirilen muharebelerde Suphi Bey komutasındaki sayıca az olan askerler Basra'yı müdafaa edememiştir. İngiltere'nin hem karadan hem de denizden kuşatma altına aldığı Basra, 22 Kasım günü İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiştir. O sırada Bağdat'ta Irak Havalisi olarak görev yapan Mirliva Cavit Bey, İngiliz birliklerine karşı müdafaa yapılamayacağını anlamış ve bu konu hakkında bir şey yapamamıştır¹⁵⁰

Dağınık bir şekilde yerleştirilen Irak Ordusu, Kurna Harekâtı öncesi üç grupta toplanmıştır. “I. Grup Miralay Suphi Bey, II. Grup Bağdat Jandarma Komutanı Binb. İrfan Bey, III. Grup Erkân-ı Harp Binb. Adil Bey'in komutasına verilmiştir.” Irak ordusu bu şekilde gruplara ayrıldıktan sonra karargâhın Azîr'de yer almasına karar verilmiştir. Yerli halkın desteği sayesinde oluşturulan kuvvetler ise Kurna mevkiine savaşa gireceklerini duyunca firar etmişlerdir. Harabe Muharebesi sonrasında Suphi Bey tarafından Azîr'de toplanan askerler haricinde geride kalan Jandarma, Depo, Hudut, Kerkük, Süleymaniye taburları disiplinsiz hazırlanmaları ve bir araya gelmede zaman kaybı yaşamaları sebebiyle Kurna Muharebesine yetişememişlerdir.¹⁵¹

4 Aralık 1914 tarihinde Kurna mevziine saldırı düzenleyen İngiliz birlikleri, 9 Aralık günü Türk askerlerinin kuzeye çekilmesi sebebiyle üstünlüğü sağlamışlardır. 4 Aralık ve 7 Aralık tarihlerinde yapılan muharebelerde İngilizler galip gelerek, 38. Tümen komutanı Suphi Bey ve emrindeki 45 Subay 989 er teslim olmuştur. 2 Ocak 1915 günü Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Teşkilat-ı Mahsusa Örgütünün ileri gelenlerinden hatta kurucu üyelerinden sayılan Süleyman Askeri Bey getirilmiştir.¹⁵²

1884 tarihinde Prizren'de doğan Süleyman Askeri Bey'in babası Erkan-ı Harp Livası Vehbi Paşa, annesi ise Güzide Hanım'dır. Süleyman Bey, Edirne Askeri İdadisi'nden mezun olup 1900 tarihinde Harp Okulu'na girmiş başarılı bir askerdir. Harp Okulu'ndan 1902 yılında teğmen olarak çıkıp daha sonra katıldığı Harp Akademisi'nden 1905 yılında mümtaz yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Mezun olduktan hemen sonra Makedonya Üçüncü Ordu emrine verilen Süleyman Bey, Redif Alayının İkinci Bölüğüne tayin edilerek Manastır'da göreve başlamıştır.¹⁵³

---

¹⁵⁰ Figen ATABEY, “Kütü'l Amare Kuşatması' na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi”, Kütü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.206

¹⁵¹ TAŞ, s.109

¹⁵² TÜRKMEN, s.69

¹⁵³ Hüsnü TEKEŞİN, “Süleyman Askeri Bey'in İntihar Olayı”, Kütü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), s.265

O dönemde gizli bir teşkilat olarak kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Enver Paşa'nın yakın arkadaşı Süleyman Askeri Bey olmuştur. Ağustos ve kasım ayları arasında görev yapan Süleyman Bey, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri arasında da yer almıştır. Fakat yine Teşkilat-ı Mahsusa için çalışan Bahattin Şakir Bey ve arkadaşları ile sorun yaşaması üzerine Irak'a gönderilerek yerine Halil (Kut) Bey getirilmiştir.¹⁵⁴

Manastır'da bulunduğu dönemlerde Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olan Süleyman Bey, Enver Paşa'nın oluşturduğu bilinen Teşkilatı-ı Mahsusa'nın da ilk reisi olarak tanınmaktadır.¹⁵⁵ Teşkilat-ı Mahsusa Birinci Dünya Savaşı başlayınca Balkanlarda, Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da etkinlik göstermiştir. Hamit Pehlivanlı teşkilatın kuruluş gayesini, emperyalist baskıların şark vilayetlerinde artmasından, İslam âlemi ve Batı arasında dinmeyen çekişmelerden sonra hem İslam âleminin hem de Osmanlı topraklarının her türlü işgal ve tehditten korunması şeklinde değerlendirmiştir. Bu teşkilatın Panislamizm ve Pantürkizm düşüncelerinden temellendirildiği amacının Müslüman ve Türklerin yaşadığı topraklarda güvenliği sağlamak ve onları korumak olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁶

Süleyman Askeri Bey güçlü askeri kimliğinin ve çevik yapısının yanı sıra Irak'ta azımsanmayacak sayıda atlı askere sahip aşiretlere güvenerek kesin başarı kazanacağını düşünmekteydi. Süleyman Bey, bölgedeki aşiretlere o kadar güvenmekteydi ki konuyla ilgili *"Irak'a muntazam asker göndermek yazıktır. Orada müsellâh ahâli-i aşâ'ir Irak'ı muhafazaya kâfidir"* sözlerini kullanmaktaydı. Süleyman Bey'e göre aşiretlerin hepsi bir araya gelecek ve İngiliz askerleri denize dökülecekti. Bu muzafferiyetin neticesinde de İran'dan Hindistan'a kadar gidilecekti. Bu sürede Tahran'a gidecek olan Türk birlikleri Afganistan'a geçecek oradaki heyet ve Almanlar, Hindistan seferini tamamlayıp o bölgeden İngilizleri atacaktı.¹⁵⁷

Süleyman Askeri, gönüllülerin katılımıyla oluşturduğu Oscancık Taburu, 26. Alaya bağlı 1. Tabur ve yanında bir itfaiye alayı ile 24 Aralık 1914 günü Bağdat üzerinden yola çıkmıştır. Oscancık Taburunda birçok önemli subay bulunmaktayken Süleyman Bey, bu gönüllü alayın kumandanlığını yapmaktaydı. Irak'a hareket ettiklerinde ise alayın içerisinde Teşkilat-ı Mahsusa üyesi pek çok asker bulunmaktaydı. Süleyman Askeri Bey ekibi 2 Ocak 1915 günü Üzeyir'e

---

¹⁵⁴ Çağdaş YÜKSEL, Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa, Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi SBE, 2019, s.31

¹⁵⁵ TEKEŞİN, s.265

¹⁵⁶ Muharrem ÖZDEMİR, Süleyman Askeri Bey ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Dönemi Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi SBE, 2018, s.46

¹⁵⁷ TAŞ, s.110

varmıştır. Süleyman Bey'in devir teslim töreninde eski komutanlar ile aralarında geçen konuşmada İngilizlere karşı, gönüllü birlikler ve aşiret reislerinin bir araya gelerek savunma yapılabileceğini düzenli birlikler olmadan da bu işin yapılabileceğini yinelemekteydi. ¹⁵⁸

Süleyman Askeri, Irak Cephesi'nde komutanlık görevini alır almaz 3 Ocak 1915 günü Kurna taarruzunda İngiliz askerlerini geri püskürtmüştür. İngilizlerin Dicle şeridindeki petrol hattının bir kısmı tahribata uğratılmıştır. İngilizlere karşı ilk başarısını bu şekilde kazanan Osmanlı birliklerinin taarruzları 19 Ocak günü Dicle üzerinde bulunan İngilizlere gece baskısıyla devam etmiştir. Türklerin süvari alayının 20 Ocak 1915 günü Zebir' de bulunan İngilizlere karşı saldırıları devam etse de büyük kayıplar verilmiştir. Çarpışma esnasında Süleyman Askeri Bey'in sağ bacağına kurşun isabet etmiş ve kemiğini parçalamıştır. Tedavi için Bağdat'a gitse bile orduyu buradan yönetmeye çalışmıştır. Yerine ise 1. Kuvve-i Seferiye Komutanı Kazım Karabekir'in vekâlet etmesini istemiştir. Kazım Karabekir 24 Ocak 1915 tarihinde Yüzbaşı Saffet Bey'i de yanına alıp Bağdat'a gelmiştir. Fakat Kazım Karabekir göreve başlayamadan Süleyman Askeri Bey yaralı halde tekrar cepheye dönmek istemiştir ve Kazım Bey geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁹

Zeki ve çevik bir asker olan Süleyman Bey, Nasıriye' deki düzensiz birlikleri Fırat ve Dicle grubu şeklinde ikiye ayırıp Şuaybe güzergâhından ileri hareket etmiştir. Süleyman Askeri ve emrindeki askerler 11 Nisan 1915 günü Bercisiyye ve Şuaybe 'deki İngilizlerle taarruza geçmişse de üç gün süren bu taarruza başarılı olunamamıştır. Taarruzun daha ikinci günü aşiretlerden oluşturulan birliklerin kaçmasıyla asker sayısı yarı yarıya düşmüştür. 14 Nisan günü sayıca azalan askerleriyle birlikte geri çekilmek zorunda kalmıştır. Süleyman Askeri Bey, bu esnada ümitsizliğe düşmüş, yenilgiyi gurur meselesi yapıp Bercisiyye 'de kendi hayatına son vermiştir.¹⁶⁰

Süleyman Askeri Bey'in elim bir hadise sonucu intihar etmesiyle onu vekâleten yarbaylığa terfi alan Ali Bey geçmiştir. Ali Bey, İstanbul'a 4 Nisan 1915 tarihinde Irak Cephesi'ndeki son gelişmelerle ilgili rapor göndermiştir. Rapora, Aşâ'ir elden çıkmıştır şeklinde başlayıp, zayiata uğradıklarını ve tekrar harekete geçme taarruz yapma imkânlarının kalmadığını vurgulamıştır. Şimdilik müdafaa yapılabileceğini de eklemiştir. Şuayyibe çarpışmaları neticesinde İngiliz ordusu da değişikliğe uğramıştır.

---

¹⁵⁸ ÖZDEMİR, s.53

¹⁵⁹ TAŞ, s.110

¹⁶⁰ ATABEY, s.208

9 Nisan 1915 günü General Johnson Nixon Irak'taki birliğin Komutanı ilan edilmiştir. Bu tarihe kadar Osmanlı ordusu eğitimsiz yerli halktan oluşmaktaydı ve İngilizler karşısında sürekli yenilgilere uğrayarak geri çekilme planı uygulamak zorunda kalmaktaydı. Osmanlı Ordusunda durumları düzeltebilmek için Albay Nureddin Bey tam bu esnada göreve getirilmiştir. Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı'na getirilen Nureddin Bey konu ile ilgili düşüncelerini askerlik görevinin yanı sıra kutsal toprakların savunulmasının vermiş olduğu coşku ve sevinçten duyduğu gururu bir beyanname ile halka göstermiştir.¹⁶¹

İngiltere'nin Irak Seferi'nin yönetimi Hindistan karargâhı üzerinden gerçekleştirilmekteydi. General Barrett'ın Irak'tan ayrılarak Hindistan'a geçmesi üzerine karargâh başarılı olacağını düşündüğü General Townshend'i 6. Tümenin başına geçirmiştir. Townshend 22 Nisan 1915 tarihinde İngiliz üssünden ayrılarak kendisine verilen birliğin komutasını devralmıştır. Her ne kadar Süleyman Askeri'nin saldırıları olumsuz sonuçlansa da İngilizleri korkutmaya yetmişti. Bu sebeple İngiliz birlikler Basra güvenliğini elde tutabilmek için Kurna' nın kuzeyini kontrol etme çabasına girmişti. Bu bağlamda Townshend birlikler kuzeye ilerleme yönünde göreve gelmişti. 31 Mayıs günü kuzeye ilerlemeye başlayan İngiliz birlikleri 3 Haziran'da Amâra'yı, 25 Temmuz'da Nasiriye' yi işgal etmişlerdi. İngiliz birlikleri tarihler 27 Eylül'ü gösterdiğinde Aziziye'yi işgal etmiş, 12 Kasım 1915'te Bağdat'a yürümüştür. Nitekim tarihler 2 Kasım 1915'i gösterdiğinde Nurettin Paşa'nın kuvvetleri ve İngilizler Selman-ı Pak adı verilen yerde karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁶²

İngiliz kuvvetleri Kutü'l Amare' den sonra Türk askerlerini Aziziye' ye kadar takipte kalmışlardır. Burada sonra takip edememelerinin ilk sebebi, Türk kuvvetlerinin düzenli bir şekilde 48 saati bulan süre içerisinde Selman-ı Pak bölgesine çekilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci sebebi ise Dicle Nehri sularının çekilmesinden dolayı vapurların karaya oturmasındandır. Türk kuvvetleri nizami şekilde geri çekildiği için İngilizler gambotlar ile takip yapılmasının riskli olacağını düşünmüşlerdir. Bir diğer sebep ise özellikle Kuzey Hindistan'a mensup Müslüman Hint askerlerinin, Selman-ı Farisi olarak bilinen sahabenin yaşadığı yer olarak tarihe geçen Selman-ı Pak bölgesine saldırmak istememesinden kaynaklanmaktadır. Hatta konu ile ilgili olarak Binbaşı J.B.K Davie yayınladığı bildiride, Hint askerlerinin bazılarının tetik parmaklarını vurarak ellerini sarıp Türk

---

¹⁶¹ TAŞ, s.111

¹⁶² Bahattin DEMİRTAŞ/Mustafa ALPASLAN, Kutü'l Amare Kuşatması' na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi, Kütü'l- Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 28-29 Nisan 2016), 2016, s.85

birliklerine ateş etmekten kaçındıklarını rapor etmiştir. Irak'taki askerlerin $\frac{3}{4}$ ü Hint askerlerinden oluşmaktaydı ve bu askerlerin savaş esnasında Türk birliklerine geçmeleri ya da firara kalkışma tehlikeleri bulunmaktaydı. General Townshend bu riski göze alamayıp bu taburu Basra'ya geri göndermek zorunda kalmıştır. İngiliz takibini bıraktıran bir diğer neden ise o dönemde bazı askerlerde sarı hastalığı salgınının başlaması ve tüm tabura yayılmasından korkulmasıydı. Nixon Türk askerleri takip edilebilseydi, Çanakkale hezimetinden sonra Bağdat zaferi gelecek ve İngiliz şerefi kurtarılacaktı, Türklerin İran ve Afganistan işbirliği gerçekleşmeyecek ve Hindistan- Afganistan kuzey şeridinde bulunan aşiretler ayaklanma cesaretinde bulunamayacaklardı. Nixon, Türk birliklerinin kısa sürede gayet nizami bir şekilde Selman-ı Pak'a ricatini tahmin edememiş ve zaten takip etmeleri de mümkün olmamıştır.¹⁶³

Nurettin Bey 3 Ekim ve 22 Kasım tarihleri arasında Bağdat mevkiindeki son savunma bölgesi olan Selman-ı Pak'ta çok iyi hazırlanmış ve iki savunma kolu oluşturmuştur. Dicle Nehri'nin solunda yer alan Selman-ı Pak bölgesi, Nehir, Selman-ı Pak ve Der 'iye şeklinde dört savunma mevziisinden oluşturulmuştur. Bu mevkiye oluşturulmuş ilk hat yaklaşık 10 km. uzunluğuna sahiptir ve 15 tabya ile desteklenmiştir. Bu hattı koruma görevi ise 38. Ve 45. Piyade Tümeni'ne verilmiştir. Mevziinin yaklaşık 3 km. gerisinde Osmanlı birliklerinin oluşturduğu ikinci savunma hattı görev almıştır. İkinci savunma hattının gerisinde ise 51. Piyade Tümeni'nin bekletilmesi uygun görülmüştür. Nehrin güney bölümüne ise 35. Piyade Tümeni yerleştirilmiştir. Nurettin Paşa ise bu birliğin sol kanadında süvariyle birlikte mevzilenmiştir.¹⁶⁴

Selman-ı Pak Meydan Muharebesi 19 Ekim 1915 tarihinde İngiliz kuvvetlerinin Türklere iki koldan saldırması ile başlamıştır. İngilizlerin Aziziye'deki komutanı Townshend bu muharebenin de genel komutasından sorumlu kişiydi. Townshend komutasında "7. Mızraklı ve 16. Süvari Alayı'na mensup 3,5 bölük, 63. Sahra Bataryası ve 18. Piyade Livası" bulunmaktaydı. 20 Ekim tarihinde bir Arap istihbaratçısının Townshend'e gelip Türk askerlerinin saldırıya geçeceğini söylemesi üzerine cephe hareketlilik başladı. Selman-ı Pak ileri harekâtı başlayınca bölgedeki Araplar ve aşiretleri Türk askerlerini desteklemeye ve İngilizlere ateş etmeye başladılar. Türk birliklerine destek veren aşiretlerin başında Gazze ve Şammar aşiretleri de bulunmaktaydı. Bahsedilen aşiretler Selman-ı Pak bölgesinin en güçlü

---

¹⁶³ TAŞ, s.112

¹⁶⁴ ATABEY, s.213

aşiretleri içinde yer almaktaydı. Aşiretlerin İngilizlere karşı hareketi 23-24 Ekim tarihlerinde daha da hızlandı. Aşiretlerin Türklerle birlikte hareket etmesinin en önemli nedeni ise yine Müslüman sahabe Selman-ı Farisi'nin burada yaşamasından ve bölgenin İngilizler tarafından işgal edilmesinin istenmemesinden kaynaklanıyordu.¹⁶⁵

Sahabe Selman-ı Farisi'nin türbesinin burada bulunması ve bölgenin adını bu sahabeden alması Hintli askerlerin savaş isteklerini kırabilir ve İngilizlere bağlılıklarını zedeleyebilirdi. Townshend bunları göz önünde alarak dini inançlarından dolayı askerlerin tereddüt etmesini önlemek amacıyla bölgenin ismini Helenistik dönemde kullanılan Ctesiphon olarak değiştirmiştir.¹⁶⁶

İngilizlerin gerçekleştirdiği taarruzdan sonra Townshend, Osmanlı kuvvetlerinin dağınık vaziyette Diyale Nehri'ne çekildiğini düşünerek öğle saatlerine doğru Vital Point adı verilen hayati noktaya ilerlemeye karar vermişlerdir. Moral ve motivasyonu düşen 38. Tümen öğleden sonra 13.30 civarında Selman-ı Pak'a çekilmiştir. Öğle saatlerinde Türk birliklerinin ilk hat üzerinde yaptığı savaş İngilizlerin lehine hal alırken, Osmanlı ordusunun ön siperleri ve tabyalarının çoğu kaybedilmiştir. Nurettin Paşa, Der 'iye grubunda bulunan cansız bedenlerle dolu olan Birinci Savunma Hattındaki siperleri boşaltarak, geriye kalan birlikleri İkinci Savunma Hattına çekmiştir. Nurettin Albay, Der 'iye grubunun kaybedilmesi ve 45. Tümenin de geri çekilmesiyle hazır beklettiği Cevat Bey komutasında bulunan 51.Tümen ile Irak süvari alayını taarruza geçirmiştir. Taarruz mevkiine bir gece öncesinde yetişen bu birliklerin İngilizlere sol taraftan saldırması onlarda büyük bir şaşkınlık ve endişe uyandırmıştır. Tümen'in taarruza başlaması İngiliz komutanı Townshend' in fikirlerini değiştirmiş ve kendi tabiriyle her şey birden bire kötü bir hal almıştır. İngiliz kuvvetleri Türklere bir yandan hücum yapıp diğer yandan kuşatma altına almak isterken, Osmanlı birlikleri tarafından çevreleri sarılmıştır. O andan itibaren İngiliz kuvvetleri arkalarında birçok teçhizat, ölü ve ağır yaralı asker bırakıp 22 Kasım gecesi geri çekilmeye başlamıştır.¹⁶⁷

İngiliz birliklerinin 6. Fırka'sı 5 Aralık 1915 günü Selman-ı Pak'ta bulunan Kasabiye üzerinden taarruza geçmeye çalışsa da büyük kayıplar verdiğinden daha fazla devam etmemişlerdir. 7 Aralık 1915 tarihinde Nureddin Bey İngiliz birliklerinin birinci savunma hattını çevreledikleri yönünde haber alması üzerine, Türk birlikleri

---

¹⁶⁵ TAŞ, s.115

¹⁶⁶ KÜÇÜKVATAN, s.60

¹⁶⁷ ATABEY, s.217

ikinci savunmaya çekilmiş ancak bunun doğru olmadığı ortaya çıkınca ertesi gün birinci mevzii de tekrar karşılaşma olmuştur. Townshend bu geri çekilme ve tekrar ileri hatta gelme durumunu Türklerin yeni takviye aldıkları şeklinde değerlendirmiş ve 8 Aralık 1915 tarihinde geri çekilmeye başlamıştır. Tarihler 9 Aralık'ı gösterdiğinde İngiliz geri çekilişini anlayan Nureddin Paşa İngiliz birlikleri takip etmiştir. Son çarpışmalarda büyük bir kısmı aşiretlerden yeni oluşturulan 45. Türk Fırkası'nın büyük bir kısmı saf dışı kalmıştır. Türk kuvvetlerinden 9500 kişi kaybedilmiştir. Bu kayıplar içinde 1300 kişi İngiliz birliklerinin eline esir olarak geçmiş, diğerleri bataklıklarda boğulmuş ya da elbiselerini Dicle Nehri'ne atarak firar etmişlerdir. Türkler Townshend emrinde geri çekilen İngilizleri Kutü'l Amare'ye sıkıştırmıştır. Bu yenilgi İngiltere ve Fransa'da büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. İtilaf Devletleri Çanakkale yenilgisine karşı misilleme olarak gördüğü Irak savaşlarının aksi yönde tezahür etmesi, İtilaf Devletlerinin çok daha fazla itibar kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁶⁸

Selman-ı Pak Meydan Muharebesi'nin çok kanlı ve çetin geçmesi sonucunda İngilizler İngilizlerin 1915 yılında Bağdat'a yönelik tehditleri son bulmuştur. 25 Kasım 1915 tarihinde geri çekilme sürecinde süvari tugayının yanlış istihbarat vermesi sonucu karmaşa yaşanmış, Nurettin Bey bu karmaşada dağılan birliklerin Osmanlı askerlerinden olduğunu düşünerek geri çekilmeye başlamıştır. Neyse ki durumu erkenden fark eden Binbaşı Basri Bey, İngilizlerin yenilgiye uğradığını Bağdat'a gelmediklerini hatta Kutü'l Amare'ye kaçtıklarını bildirmesi üzerine birlikler Selman-ı Pak bölgesine geri dönüp başarıyı getirmiştir.¹⁶⁹

SONUÇ

Selman-ı Pak şehri birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Hristiyanlık ve İslami unsurları bir arada taşımış manevi değeri yüksek olan bir şehirdir. Topraklarında dini amilleri de bir arada bulunduran şehrin, 1915 yılında Nureddin Bey ve birliklerinin gösterdiği büyük başarı ile Hristiyan unsurların eline geçmesi bir müddet gecikmiştir. Kendini İslam dinine adanmış bir sahabeden ismini alan Selman-ı Pak'ın İngiliz general tarafından Müslüman Hintlilerin tepkisini çekmemesi için Ctesiphon ismiyle kullanılması o bölgede neyin savaşının verildiğini bizzat gözler önüne sermektedir.

Selman-ı Pak zaferi, dönemin süper güçleri arasında yer alan Büyük Britanya'nın Çanakkale'den sonra uğradığı ikinci büyük hezimetidir. Bu muharebeden

---

¹⁶⁸ TAŞ, s.118

¹⁶⁹ ATABEY, s.220

sonra İngilizler prestij kaybına uğramış ve tıpkı Çanakkale’de olduğu gibi hayalleri yıkılmıştır. İngilizler çok ilginçtir ki savaşın seyrini değiştirebilmek için yanlış haberler yayacak kadar ahlak dışı tavırlara başvurmuştur. Savaşı kendi lehlerine çevirebilmek için her yolu deneseler de Türk birlikleri bu topraklarda İngiliz inancını tekrar yerle bir ederek Bağdat üzerindeki tehditleri bir müddet ortadan kaldırmıştır.

Bu meydan muharebesinden sonra Osmanlı birlikleri İngilizleri takip etmiştir. Takip sürecinde güneye çekilen ve Kutü’l Amare’ye sığınan İngilizler be aş boyunca kuşatma altına alınmıştır. Bu sayede Ruslara gidecek yardımı engelleyen Osmanlı ordusu Kut’u kuşatıp almanın yanı sıra İngilizleri mağlup etmesi ayrı bir gurur kaynağı olmuştur. Irak Cephesi’ne içinde bulunan durumlarda dolayı fazla önem verilememesine karşı düzensiz ve sayıca eksik olan Mehmetçiklerin bu bölgelerde vermiş olduğu mücadele takdire şayandır.

Çanakkale mücadelesinden sonra kazanılan en büyük ikinci zafer olarak görülen Kut Zaferi’nin elde edilmesinde Selman-ı Pak zaferinin etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Kutü’l Amare zaferiyle birlikte Selman-ı Pak her ne kadar gölgede kalsa da bu zaferi Nureddin Bey ve birliklerinin üstün askeri stratejisine ve yeteneklerine atfetmemek mümkün değildir. Bu zaferlerle birlikte dünya devleri olarak anılan büyük sömürge devletlerinin böl parçala ve sömür politikaları bir müddet de olsa gecikmiş ve İtilaf Devletleri’nde endişe uyandırmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı topraklarında başlayan bu politikalar günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin güneydoğu sınırlarında hâlâ farklı şekillerde tezahür etmektedir.

KAYNAKÇA

ATABEY, Figen. “Kutü’l Amare Kuşatması’ na Giden Yolda Osmanlı’nın Selman-ı Pak Zaferi” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

DEMİRTAŞ Bahattin / ALPASLAN Mustafa. “Askerî Raporlar ve Hatıralara Göre Irak Cephesi”(Ankara, 28-29 Nisan 2016).

ERASLAN, Cezmi. “Irak’ta Türk İngiliz Rekabeti (1876-1915)”.Tarih Dergisi. C.0, S.35, 1994, ss.223-252

ERDOĞAN Haşim / ÖZ Enes. “İngiliz Mandası Döneminde Türkmenler ve Türkmeneli Özelinde Irak (1918-1932)”. Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi. C.9, 2017, ss. 232-246

FEDAİ, Aysel. “Irak Cephesi’nde Türk Ordusu’nun İaşe ve İkmal Faaliyetleri (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

İBRAHİM, Abdülazim. “19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması”. Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi. C, S.1, 2021, ss.119-170.

İNALTEKİN, Abdülkadir.“ Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Müslüman Askerler” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

KEMAL, Cemal. “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Musul Meselesi”. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. C.10 S.40, 2007, ss.643-691

KOCATÜRK, Önder “İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. C.6, S.3, 2011, ss.1449-1462

KURT Deniz / KORKMAZ Erdal. “Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi'nde Karşıt Güçlerin Havacılık Faaliyetlerinin Analizi”. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi. C.18, S.32, 2020, ss.31-70.

KÜÇÜKVATAN, Mahir. “İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l Amare Zaferi”. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. C.13, S.26, 2013, ss.55-85.

METİN, Barış “Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Kutü'l Amare Zaferi” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

OKUR, Mehmet. “Mondros Mütarekesi'nin Irak ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere'nin Yaklaşımı”. Atatürk Dergisi. C.3, S.2, 2010, ss. 229-247.

ÖZDEMİR, Muharrem. Süleyman Askeri Bey ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Dönemi Faaliyetleri. Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi SBE, 2018, s.46

SOY, Bayram. “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”. Bilig Dergisi. S.30, 2004, s.174 ss.173-202

TAŞ, N. Fahri, “Selmân-ı Pak Meydan Muharebesi”. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, S.2, 2018, ss.101-125.

TEKEŞİN, Hüsnü. “Süleyman Askeri Bey'in İntihar Olayı” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

TEZEL, Sinan. “Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey”. Tarih Kritik Dergisi. C.6, S.2, 2020, ss. 224 - 228

TÜRKMEN, Zekeriya. “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü'l Amare Zaferi”. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. C.116, S.228, 2017, ss.63-98.

UMAR, Ömer Osman. “İngiltere’nin Irak Politikası (1900-1918)” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

YILDIRIM, Zafer. “XIX Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı- İngiltere Nüfuz Mücadelesi”. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. C.20, S.4, 2020, ss.905-930

YILMAZ, Hadiye. “Mustafa Kemal Paşa- Emir Faysal Antlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak”. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi. S.20,2014, ss.196-37

YİĞİT, Sibel Ceylan. “Jeopolitik ve Jeostratejik Eksende İngiltere’nin Irak Politikası: Kutü’l Amare Muharebesi” (Ankara, 28-29 Nisan 2016).

YURDUSEV, Esin. “İstanbul’dan Lozan’a İngiltere’nin Boğazlar Politikası 1915-1923”. Belleten Dergisi. C.71, S.260, 2007, ss.161- 222

YÜKSEL, Çağdaş. Birinci Dünya Savaşı’nda Teşkilat-ı Mahsusa. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi SBE, 2019, s.31

OSMANLI DÖNEMİ'NDE IRAK'IN MAHALLİ İDARİ YAPISI

Sümeyye Büşra AVCI¹⁷⁰

ÖZ

Mahalli idareler halka en yakın idari birimlerdir. Bu idareler modern anlamda 1982 yılında düzenlenmeden önce Osmanlı Dönemi'nde halk ile idare arasında iletişim sağlayanlar, bağ kuranlar vardı. Bunlar; loncalar, ayanlar ve şehir kethüdalarıdır. Özellikle şehir kethüdalarını devlet kendisi atamaktaydı. Osmanlı Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ı topraklarına kattıktan sonra buralarda kendi idari yönetim anlayışını uygulamıştır. Irak 1515 yılında Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Ancak Kanuni'nin düzenlediği Irakeyn Seferi ile gerçek anlamda Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı Irak'a yaklaşık 400 yıl ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte Irak, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında olduğundan idari yapısı da zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Irak bölgesi Musul, Bağdat ve Basra olmak üzere üç eyalete ayrılmıştır. Musul 1878 yılına kadar İstanbul'a bağlı bir vilayet olmuştur. Bu eyaletler Osmanlı Devleti'nde olduğu sürece hem Osmanlı kültüründen etkilenmiş hem de Osmanlı siyasi yapısını benimsemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı toprak reformları ve idari düzenlemeler de Irak Devleti'nin etkilendiği noktalar. Buna bağlı olarak Modern Irak Devleti'nin anayasal düzenlemelerine ve yönetimine baktığımız zaman Osmanlı'nın izlerine rastlamaktayız. Irak'ın idari yapısına bakacak olursak tarihi Osmanlı Dönemi'nde Mithat Paşa'nın Irak Valiliği yaptığı düzenlemelerle başlamaktadır. Mithat Paşa valilik görevine başladıktan sonra Irak'ı 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne uygun olarak yönetmiştir. Böylece Irak ilk defa mahalli idare ile tanışmış olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin mahalli idari yapısına değinerek; Irak'ın bu noktada nasıl yönetildiği ve Modern Irak kurulduktan sonra Osmanlı'nın idari yapısına bağlı kalıp kalmadıkları incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Irak, yönetim, İdari Düzenlemeler, Anayasa

THE INFLUENCES OF THE OTTOMAN STATE ON THE IRAQ ADMINISTRATION

ABSTRACT

Local governments are the closest administrative units to the public. Before these administrations were organized in the modern sense in 1982, there were those who provided communication and bonded between the public and administration in the Ottoman Period. These; guilds, ayans and city kethüdas. After the Ottoman annexed Northern Iraq, they implemented their own administrative approach. Iraq came under Ottoman rule in 1515. However, with the Irakeyn Campaign organized by Kanuni, he really joined the Ottoman lands. The Ottomans hosted Iraq for about 400 years. In this process, since Iraq was under the sovereignty of the Ottoman Empire, its administrative structure also changed from time to time. The Iraqi region is divided into three provinces: Mosul, Baghdad and Basra. Mosul was a province attached to Istanbul until 1878. As long as these provinces were in the Ottoman Empire, they were both influenced by the Ottoman culture and adopted the Ottoman political structure. The land reforms and administrative regulations implemented by the Ottoman State are also the points that the Iraqi State was affected. Accordingly, when we look at the constitutional arrangements and administration of the Modern Iraqi State, we come across the traces of the Ottoman Empire. If we look at the administrative structure of Iraq, its history begins with the arrangements made by Midhat Pasha as the Governor of Iraq in the Ottoman Period. After Mithat Pasha started his governorship, he ruled Iraq in accordance with the 1864 Provincial Regulations. Thus, Iraq met the local administration for the first time. In this study,

¹⁷⁰ Karabük Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı, avcibusra006@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6277-2637.

by referring to the local administrative structure of the Ottoman Empire; At this point, it will be examined how Iraq was governed and whether they remained attached to the administrative structure of the Ottoman Empire after the establishment of Modern Iraq.

Keywords: Ottoman Empire, Iraq, Administration, Administrative Regulations, Constitution

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, I. Selim'in 1516 Suriye ve 1517 Mısır seferleriyle birlikte neredeyse tüm Arap yarımadasını ele geçirmiştir. Seferler düzenlenmesine rağmen hakimiyet altına alınamayan Fas, Uman gibi bölgelerle de sıkı ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Öyle ki I. Selim'in Kahire'ye kadar ilerlediği bilgileri de önemli tarihçiler tarafından söylenmektedir.¹⁷¹Kuzey Irak ise 1515 yılında Çaldıran Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Fakat Kanuni ile birlikte tamamen Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir.¹⁷² Bağdat ise Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 Irakeyn Seferi ile Osmanlı idaresine katılmıştır. 1538'de Basra Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmiştir.¹⁷³Böylece Irak yaklaşık 400 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁷⁴

Osmanlı gerek politik sebeplerle gerekse ekonomik sebeplerden dolayı Ortadoğu'da hakimiyet sahibi olmak istemektedir. Irak'ın bu kadar önemli olmasının sebeplerinden bir tanesi Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinde çeşitli malların taşınmak istenmesidir. Irak yalnızca Osmanlı Devleti için önemli bir konuma sahip değildir. İran da Irak üzerinde hakimiyet kurmak istiyordu.

Osmanlı'nın Avrupa'ya yöneldiği dönemde İran Safevi Devleti Şiilik propagandası yaparak bölgeyi tekrar almak istemiştir. 1555'te İran ile Osmanlı arasında Amasya Antlaşması imzalanarak Irak-ı Arap Osmanlı'ya bırakılsa da, Osmanlı'nın Irak üzerinde kurduğu hakimiyet kesintiye uğramıştır.¹⁷⁵İran da bölgede güçlü olmaya çalışırken güç kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı ve İran'ın güç kaybetmesiyle bölgeye başka dış güçler hakim olmuştur. Araplar Körfez bölgesinde

---

¹⁷¹ Zekeriya KURŞUN, “**Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)**”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.12, İstanbul 2018, s.13, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/606069>, Erişim: 22.09.2021.

¹⁷² İbrahim ŞABAN, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Irak'ında Edebi ve Kültürel Çevre**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.25.

¹⁷³ Hemn Mohammed QADIR, **Osmanlı İdaresinde Bağdat**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019, s.37.

¹⁷⁴ Abdülazim İBRAHİM, “**19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması**”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Dergisi*, S.1, s.121.

¹⁷⁵ ŞABAN, s.26.

faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁷⁶ Safevilerin ve Memlûklerin bölgedeki kısa süreli hakimiyetinden sonra 1831’de Irak eyaletleri tam olarak Osmanlı yönetimi altına alınmıştır. Osmanlı’nın Safevilerle mücadelesi sadece ekonomik nedenlere bağlı değildir. Sünnilik ve Şiilik mücadelesi de yaşanmaktadır.¹⁷⁷

1. Osmanlı Devleti’nde Mahalli İdare Yapısı

Osmanlı devleti eyalet sistemine 1. Murad tarafından 1362 yılında başlamıştır. İlk beylerbeylik Rumeli Beylerbeyliği’dir. Osmanlı Devleti topraklarını genişlettikçe eyalet sayıları da artmıştır.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti’nin eyaletlerde uyguladığı iki farklı idare tarzı vardır. Bunlar miri ve salyaneli idare tarzlarıdır. Osmanlı Devleti idare tarzlarını uygularken eyaletlerin coğrafyasına, sosyal ve ekonomik özelliklerine uygun hareket etmiştir.¹⁷⁹

1.1. Miri Arazi Rejimi

Miri araziler, mülkiyet hakkı devlete ait olan topraklardır.¹⁸⁰Miri arazi kavramı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Miri araziler Osmanlı döneminde kullanılma amaçlarına göre ayrılmıştır. Bazı çeşitleri şunlardır: Havass-ı Hümayun, Paşmaklık, Malikane, Yurtluk, Ocaklık ve Mukataadır.¹⁸¹Osmanlı Devleti de topraklarında genel itibariyle miri rejimi uygulamaktaydı. Miri rejimin en önemli unsuru coğrafyadır ve Osmanlı Devleti hem coğrafi şartlara hem de iktisadi durumuna göre genel olarak miri rejimi uygulamıştır.¹⁸²

Miri sisteme dahil olan eyaletlerde tımar sistemi uygulanmaktaydı. Osmanlı Devleti de kendisinden önceki tarım devletlerinin de uygulamış olduğu tımar sistemini uygulamıştır.¹⁸³Ancak bütün eyaletlerde tımar sistemi uygulanmamıştır. Buralar sınır boylarına kurulmuş eyaletlerdir: Cezayir, Tunus, Mısır, Yemen, Trablusgarp, Osmanlı Habeşistan’ı, Basra, Lahsa ve Bağdat.¹⁸⁴

---

¹⁷⁶ Selda KAYA KILIÇ, “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 54, Ankara 2014, s.321.

¹⁷⁷ Levent KÜÇÜK, “Osmanlı’nın XIX. Yüzyıl Ortadoğu Politikası Ekseninde Irak Yönetiminde Rol Alan Haşimi Soyundan Bürokratlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt 1 Sayı 29, 2016, s.123.

¹⁷⁸ QADİR, s.54.

¹⁷⁹ İBRAHİM, s.128.

¹⁸⁰ QADİR, s.57.

¹⁸¹ İBRAHİM, s.132.

¹⁸² Mustafa ÖZTÜRK, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s.327.

¹⁸³ Mustafa ÖZTÜRK, “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 18, 2016, s.3.

¹⁸⁴ Halil SAHİLLİOĞLU, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”, *BELLETEREN*, C. 54, S. 211, 1990, s.1235.

Tımarları yöneten kişiler devlet arazisini yönetmekteydi. Bunun karşılığında devletin kendilerine verdiği görevleri yapmaktaydılar.¹⁸⁵Bu topraklar üzerinde tarım yapan çiftçiler; toprağı kiralayamaz, satamaz hatta toprağı ekmek gibi bir karar veremezdi. Çünkü toprak devlete aitti. Toprağı ekmesi ve biçmesi zorunluydu. Çiftçi ancak kanunlar doğrultusunda hareket edebilirdi.¹⁸⁶Devlete ait toprakları yöneten kişilere reaya denmekteydi. Bugün devlet memurlarının bulunduğu konumda o dönemde reaya bulunmaktaydı. Reaya statüsünde olabilmek için casusluk yapmamak, devlete isyan etmemek, eşkiyalık yapmamak, adam öldürmemek, hırsızlık yapmamak ve dine küfretmemek gibi şartlara sahip olmak gerekiyordu.¹⁸⁷

Bir çiftçinin tımara sahip olması demek devletin himayesinde olmak demektir. Bu durum çiftçileri tımar sahibi olma konusunda teşvik eden önemli bir husustur. Tımara sahip olan reayalar işlettikleri toprakları oğullarına da bırakabiliyorlardı. Böylece devlet memurluğu statüsü de etnik kökenlere bakılmadan babadan oğula geçen bir sistem olmuştu.¹⁸⁸

Miri rejime dahil bölgelerdeki mukataalar da miri mukataalardı.¹⁸⁹ Miri mukataalar zirai işletmelerin dışında kalan, çoğunlukla şehir ve kasabalarda olan ticari işletmelerin, esas olarak merkezin hazinesine bazen de belli kişilere veya belli bir kesime verilmesine denirdi.¹⁹⁰ Miri mukataaların denetimi mahalli kadılar veya merkez tarafından gönderilen paşa rütbeli müfettişler tarafından yapılmaktaydı.¹⁹¹ İltizam süreleri 1-2 yıl arasında değişmekteydi ve mukataalar bir kişi veya ailenin üzerinde uzun yıllar kalamazdı.¹⁹²

Miri mukataaların bir sancakta tımar ve vakıf arazilerinden fazla olması demek, valiler için o sancağın verimli olması demektir. Valiler, sancakbeyleri ve paşalar kendilerine ilzam edilen bu arazileri daha yüksek değerde başkalarına iltizam etmekteydi. Bu durumun sonucunda ömür boyu iltizama verilebilen malikane sistemi ortaya çıktı.¹⁹³

---

¹⁸⁵ ÖZTÜRK, 2016, s.3.

¹⁸⁶ Mehtap ÖZDEĞER, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Miri Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, 2003, s.4.

¹⁸⁷ İBRAHİM, s.130.

¹⁸⁸ ÖZTÜRK, 2016, s.3.

¹⁸⁹ ÖZTÜRK, 2010, s.329.

¹⁹⁰ İBRAHİM, s.130.

¹⁹¹ ÖZTÜRK, 2010, s.329.

¹⁹² ÖZTÜRK, 2016, s.3.

¹⁹³ Orhan KILINÇ, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati”, *Elazığ* 1997, s. 32.

Miri rejime dahil vilayetlerin muhasebe defterleri tutulmaktaydı.¹⁹⁴ Bu defterlerin tutulduğu vilayetlerin sınırları miri rejimin sınırlarıydı. Miri rejimin uygulandığı bölgeler merkezden yönetiliyordu. Bu şekilde çiftçilerde merkezle bütünleşmiş olmaktaydı. Bu topraklar da merkezden ayrılmamış, Anadolu topraklarının bir parçası olmuştur.¹⁹⁵ Anadolu'nun tamamı, Şam vilayeti, Rakka'dan Irak'ın kuzeyindeki Musul (Suriye Çölü hariç), Kerkük vilayetleri, Tebriz, Batum'da miri rejim uygulanıyordu. Bağdat'ta ise hem tımar hem salyane sistemi uygulanmıştır.¹⁹⁶

1.2. Salyaneli Vilayetler

Osmanlı maliyesinde ve taşra teşkilatında yıllık ödenmesi gereken maaşların ve vergilerin belli bir rakam üzerinden ve buna göre ödenen eyaletleri ifade etmektedir.¹⁹⁷ Salyaneli eyaletlerin gelirleri eyalet defterdarları tarafından toplanarak, beylerbeylerinin ve devlet için görev yapan sivil ve askerlerin ulufeleri ve maaşları çıkartılır ve geri kalan kısım ise çevrede ihtiyacı olan diğer eyaletlere gönderilmekteydi.¹⁹⁸

Osmanlı Devlet üzerinde 9 eyalette, genel itibariyle Asya ve Afrika kıtalarında, salyaneli sistem uygulanmaktaydı. Bunlar Bağdat, Basra'yla birlikte Ahsa, Mısır, Yemen, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletleridir.¹⁹⁹ Bağdat'ın bazı sancakları miri rejime bazı sancakları da has arazisine dâhil olmuştur.²⁰⁰ Bu sancaklarda aynı zamanda tımar sistemi de uygulanmaktaydı.²⁰¹ Yalnızca Mısır vilayetinden merkeze düzenli bir gelir gelmekteydi. Mısır vilayetinin dışında diğer vilayetlerden asker veya vergi alınmazdı²⁰² Ayrıca bu vilayetlerin beylerine maaşlar genel olarak merkez hazineden ödenmekteydi.²⁰³

Eyaletler devlete bağlıdır. Ancak devlet yalnızca eyaletlerin iç ve dış güvenliğini sağlamakla yükümlüdür. Salyaneli eyaletlerde merkezi otorite tam olarak kurulamamış, merkezle de tam bir bütünleşme sağlanamamıştır.²⁰⁴ Çünkü bu

---

¹⁹⁴ ÖZTÜRK, 2016, s.3.

¹⁹⁵ ÖZTÜRK, 2010, s.329.

¹⁹⁶ Halil İNANCIK, **Tımar**, C. 41, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.168-173.

¹⁹⁷ İdris BOSTAN, **Salyane**, C. 36, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s. 59-60.

¹⁹⁸ Sinan MARUFOĞLU, "**Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Hizmetler ve Ücretler**", *History Studies*, C.3, S.3, 2011, s.270.

¹⁹⁹ Sinan MARUFOĞLU, "**19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları**", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarih Peşinde*, C. 5, S. 9, 2013, s.237.

²⁰⁰ QADİR, s.55.

²⁰¹ BOSTAN, s.59-60.

²⁰² ÖZTÜRK, 2016, s.5.

²⁰³ ÖZTÜRK, 2010, s.330.

²⁰⁴ ÖZTÜRK, 2016, s.5.

eyaletler merkezden uzak kalmışlardır. Eyaletlerin merkezle olan bağları hükmi ve siyasi olmaktan öte gidememiştir.²⁰⁵

2. Osmanlı İdaresinde Irak

1523 yılında Musul'un, 1534 yılında Bağdat'ın ve sonrasında bütün Irak'ın Osmanlı Devleti'ne katılmasıyla Irak; Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerine ayrılmıştır. Basra eyaleti salyaneli, Bağdat eyaleti ise bazen salyaneli bazen de miri rejime dâhildi. Musul eyaleti daima miri rejime dâhil edilmişti.²⁰⁶

Musul eyaletinde miri rejim sancak durumuna göre yapılmaktaydı. Asker kökenli olan sancak beylerinde Osmanlı vergi sistemleri uygulanıyordu. Burada görüldüğü üzere miri mukataalarda iltizam veya emanet usulleri geçerliydi. Musul'da bu sebeple Osmanlı için asker yetiştiriyor ve vergi ödüyordu.²⁰⁷ Musul'un idari yapısı sürekli değişmiş; hatta Osmanlı'ya katıldığı ilk zamanlarda bazen Bağdat'a bazen de Şehr-i Zor'a bağlı bir eyalet olmuştur. 1587 yılında Musul eyaleti 8 sancaktan oluşmuştur. Bu sancaklar: Erbil, Nusaybin, Sincar, Ağca Kal'a, Bacvan, Zaho ve Eski Musul'dur. 1609 yılı itibariyle bu sancaklar Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Harun ve Bane olarak değişmiştir. 18. Yüzyıla gelindiğinde ise Irak; Bağdat, Şehr-i Zor, Basra, Musul ve El Ahsa olarak eyaletlere ayrılmıştır. Musul ise Eski Musul, Kerşan ve Hervan olmak üzere üç sancağa sahip olmuştur.²⁰⁸

Musul eyaletinde birçok kez idareyi düzenlemek ve güvenliği sağlamak için değişiklikler yapılmıştır. 1855 yılında Musul bu sefer mutasarrıflık olarak Van eyaletine bağlanmıştır. 1861 yılından itibaren ise Şehr-i Zor, Basra ve Musul mutasarrıflıktan kaymakamlığa dönüştürülerek Bağdat eyaletine bağlanmıştır.²⁰⁹

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı ve 1864 vilayet nizamnamesinden sonra Bağdat, Basra ve Musul'u İstanbul'a bağlamışlar ve merkezileştirme politikalarını hızlandırmışlardır. II. Mahmut merkeziyetçilik politikasını geliştirmek istiyordu ve Irak topraklarında da bu politikayı uygulamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Irak üzerinde izleyeceği politikanın nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir rapor hazırlaması için Halet Efendi'yi bölgeye göndermiştir.²¹⁰

---

²⁰⁵ ÖZTÜRK, 2010, s.330.

²⁰⁶ ÖZTÜRK, 2016, s.7.

²⁰⁷ İBRAHİM, s. 132.

²⁰⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, ORSAM

²⁰⁹ Davut HUT, **Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı(1864-1909)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.27.

²¹⁰ KÜÇÜK, s.124.

Genel olarak baktığımız zaman miri rejim Irak halkını Osmanlı'ya bağlamış ve devlet ile bütünleştirmiştir. Bu bütünleşme sayesinde Irak hem iktisadi hem de sosyal düzen olarak Osmanlı merkezi yönetimi ile kaderlerini birleştirmiştir. Tanzimat döneminde yaşanan reformlar dahi Irak vilayetlerini etkilemiştir. Ancak etkilerini hemen göstermemiş; Irak Osmanlı Devleti'nden daha geç tarihte etkilenmiştir.²¹¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında Vali Mithat Paşa ile birlikte Irak politikası değişim geçirmeye başlamıştır. Bağdat valiliği yaptığı esnada Mithat Paşa reformları uygulamış, köylüye toprak dağıtmış, sulama kanalları inşa etmiş ve merkezi denetimi yaygınlaştırmaya çalışmıştır.²¹²

Tanzimat'tan sonra Osmanlı toprak sisteminde değişimler meydana gelmiş; tımar sistemi kaldırılmış ve miri topraklar haline getirilmiştir. Bu topraklar emanet ve iltizam usulüyle işletilmiştir. Devlet nazarında görev yapan herkese maaş bağlanmış ve vergiye tabi tutulmuştur. Mithat Paşa zamanında uygulanmaya başlanan vilayet sistemi de Irak'ta uygulanmaya başlanmıştır.²¹³ Irak'ta düzenlenmeye çalışılan askeri ve toprak düzenlemeleri çok uzun yıllar tapu ve mülkiyet sorunlarına sebep olmuştur. Bu sorunlardan en önemlileri de toprakların terk edilmesi, sahte mülkiyet edinme, tapu sisteminde usulsüzlükler ve yabancı vatandaşlarında mülk sahibi olması konularıdır.²¹⁴

19. yüzyılın başlarında Osmanlılar Irak bölgesindeki yerel eşraf ve kölemen valilerin arasında köprü kurmak, ilişkileri ılımanlaştırmak için idari düzenlemeler yapmıştır. Ancak Irak'ta yapılmak istenen toprak reformları şii din adamları tarafından hoş karşılanmamıştır.²¹⁵ Ayrıca Irak vilayetlerinde halk genel olarak kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu sebeple toplumsal yapıyı yerleşik ve göçebe olan Kürt ve Arap aşiretler yönlendiriyordu. Ancak yerleşik ve göçebe halk sürekli bir çatışma halindeydi. Çıkan sorunlar neticesinde yerleşik köylüler topraklarını terk etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla vergi gelirlerinde azalma olmuştu. Boş kalan topraklara aşiretler el koymuş ve bunun beraberinde de tapu ve mülkiyet sorunları ortaya çıkmıştı.²¹⁶ Osmanlı Devleti ilk olarak boşalan toprakları tekrar iktisadi hayata kazandırmak için sorun yaratan göçebe aşiretleri buralara yerleştirmeye çalışmış yani yeni bir iskân politikasına başvurmuştu. Bu politika ile birlikte toprakları göçebe aşiretlere tapu ile dağıtmaya başladı. Mithat Paşa göçebe olarak yaşam süren

---

²¹¹ İBRAHİM, s.133.

²¹² KÜÇÜK, s.125.

²¹³ MARUFOĞLU, 2011, s.277.

²¹⁴ İBRAHİM, s.135.

²¹⁵ KÜÇÜK, s.125.

²¹⁶ İBRAHİM, s.136.

aşiretleri yerleşik hayata teşvik etmiş; bu sayede hem göçebe aşiretler yerleşik hayat geçmiş hem de yerleşik hayata geçmeyen aşiretler tespit edilerek yapacakları saldırılara karşı önceden önlem alınmıştır.²¹⁷

Osmanlı Devleti ikinci olarak Irak eyaletlerinde toprak sahipleri vefat etmiş, soyları tükenmiş ya da başka bir sebeple toprakları boş kalan kişilerin veya aşiretlerin topraklarının sahte belgelerle sahiplendirilen topraklarını kontrol altına almaya çalışmıştır. Çok fazla sahte belgesi olması demek merkezi otoritenin zayıflamış olduğunu göstermektedir. Ancak devlet bu duruma tepkisiz kalmayarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından Irak toprakları için Layiha çıkarmıştır.²¹⁸ Layiha'nın 1. bendinde Bağdat ve Şehr-i Zor topraklarının aslında haraci topraklar olduğunu ancak daha sonra toprak sahiplerinin ölmesi ve ya soyalarının bitmesiyle buraların miri arazilere dönüştüğü belirtilmiştir. 11. bendinde de bu toprakların devlete ait olduğunu ancak halktan kişilerin buralara el koyarak sahte belgeler oluşturduklarına değinilmiştir. Bir komisyon kurularak bu belgelerin ve toprakların incelenmesi gerektiğine 12. bend ile karar verilmiştir.²¹⁹

Osmanlı topraklarındaki bir başka sorunda tapuların dağıtılması sorunudur. Tanzimat dönemi ile kaldırılan tımar sistemi neticesinde toprakların tapularıyla alakalı sorunlar yaşanmıştır. Bu sebeple tapulaştırılan toprakların kayıtlarının tutulması gerekliydi.1869-1872 yıllarında Mithat Paşa ile birlikte tapulaştırma sürecine hız verilmiştir. İlk verilen karara göre tapular İstanbul'dan verilecekti. Ancak İstanbul'un uzak kalması sebebiyle tapuların Bağdat'tan verilmesine karar verildi.²²⁰ Ancak Bağdat ve Musul vilayetleri arasında Kerkük Sancağı noktasında hem sınır hem de nüfus konularında çekişmeler yaşanmaktaydı. Bağdat tapu dağıtımını Kerkük Sancağı üzerinde de uygulamak isteyince Musul buna karşı çıkmıştır. Konu Şura-yı Devlet'te görüşülerek; Kerkük Sancağı'ndaki toprak sahiplerinin ihtiyaç duydukları toprakların kendilerinde kalmasına, ihtiyaç fazlası toprakların ise müzayede yoluyla isteyenlere satılmasına karar verilmiştir.²²¹

Irak vilayetlerinde, 1865 yılında çıkarılan toprak layihası maddeleri üzerine yapılan tapulaştırma, toprakların iltizam ve emanet amacıyla ihaleye verilerek işletilmesi sonraki dönemlerde de baz alınarak uygulanmaya konulmuştur. Yinede sonraki yıllarda sorunlar çıkmaya devam etmiştir. Fakat 1892 yılında Bağdat

---

²¹⁷ MARUFOĞLU, 2013, s.240.

²¹⁸ İBRAHİM, s.137.

²¹⁹ MARUFOĞLU, 2013, s.240-241.

²²⁰ BOA, Bağdat Ayn. Def, 851, s.137.

²²¹ İBRAHİM, s.141.

Valiliği'ne bir yazı gönderildi. Bu yazıya göre miri topraklar ile ilgili hak isteme davaları artık kabul edilmemesi talep ediliyordu.²²²

Osmanlı Devleti Tanzimat'la birlikte pek çok alanda düzenlemeye gitmiş ve görüldüğü üzere eyaletlerde de bu düzenlemeleri uygulamıştır. 1843 yılında Bağdat ve Şehr-i Zor eyaletlerinde, 1848 yılında da Musul'da Tanzimat düzenlemeleri gerçekleşmiştir. Sonrasında Musul merkeze bağlanmış ve eyalette iç karışıklıklar, isyanlar başlamıştır.²²³ Hem isyanları bastırmak hem de değişiklikleri halka daya doğru aktarabilmek için Musul Valiliği'ne Mehmet Vecihi Paşa atanmıştır. Ancak Musul eyaletinde Tanzimat reformları noktasında istenilen başarı elde edilememiştir. Bunun sebeplerinin başında yöneticilerin ve bürokratların sayıca az olması gelmektedir. Bir diğeri Osmanlı topraklarında iyi bir yönetim anlayışının olmaması ve yolsuzlukların yaşanmasıdır. Kuzey Irak halkının medeniyete kapalı olması ve aşiret olaylarının fazla olması da çok önemli sebepler arasındadır. Göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi için ne kadar çaba gösterilse de bu çabalar yetersiz kalmıştır.²²⁴

SONUÇ

Osmanlı Devleti ülke idaresinde iki farklı idare tarzını benimsemiştir. Bunlar miri rejim ve salyaneli rejimdir. Miri rejimin uygulandığı vilayetlerde asker yetiştirilir ve vergi alınır. Bu vilayetlerde aynı zamanda tahrir ve tımar vardır. Ancak salyaneli rejim de tımar ve tahrir yoktur. Bu vilayetler asker de çıkarmazlar.

Miri rejimin uygulandığı vilayetler: Şam, Rakka, Bağdat, Tebriz, Revan, Batum, Bulgaristan, Makedonya, Bosna Hersek, Arnavutluk, Kuzey Yunanistan, Kıbrıs, Oniki Adalar ve Rodos'tur. Salyaneli rejimin uygulandığı vilayetler ise: Bağdat, Basra'yla birlikte Ahsa, Mısır, Yemen, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletleridir.

Osmanlı Devleti yıllarca birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Çok fazla milleti idare etmek, bir arada sorunsuz bir yaşam sürmek çok kolay değildir. Bu sebeple idare tarzında değişimlere giden Osmanlı bu değişimleri yalnızca merkezde değil eyaletlerinde de uygulamıştır. Irak bölgesinin de Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında olması bölgede Osmanlı idaresinin uygulanmasına neden olmuştur.

Irak yaklaşık 400 yıl Osmanlı topraklarında hüküm sürmüştür. Bu süre zarfında Osmanlı'dan her alanda etkilenmiştir. Bu etkilenme Irak Osmanlı

---

²²² MARUFOĞLU, 2013, s.245.

²²³ Musa ÇADIRCI, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ankara 1994, s.101.

²²⁴ İBRAHİM, s.149.

Devleti'nden ayrıldıktan sonra anayasalarına dahi yansımıştır. Çünkü devletlerin sınırları değişebilir, idari tarzları değişebilir ancak ortak tarihleri değişmez.

Irak üzerindeki değişimler genel olarak Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerindeki toprak sisteminde olmuştur. Osmanlı Devleti ülkedeki sorunların çözümüne ulaşmak amacıyla çok fazla değişimlere başvurmuştur. Bu değişimler daha çok Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönem Osmanlı'nın modernleşmeye çalıştığı bir dönem olmuştur.

Geç de olsa Musul'da da Tanzimat reformları uygulanmıştır. Ancak Musul reformlar karşısında çok başarılı olamadı. Sebebi ise iyi yetişmiş idarecilerin olmamasıydı. Aynı zamanda Irak vilayetlerinde tapuyla alakalı sorunlarda yaşanmıştı. Sonrasında aşiretlerin ve kişilerin topraklarını bırakması terk edilmiş topraklar sorununun çıkmasına da sebep oldu. Toprakların boş kalması sonucunda kişiler sahte belgeler düzenleyerek topraklara sahip oldular. Osmanlı bu sorunlarla da epeyce uğraşmıştır.

Sorunların çözümü olarak Layiha çıkartılmıştır. Layihanın çıkartılması demek sorunların çözümü için yasal yollar oluşturulması demektir.

KAYNAKÇA

BOSTAN İdris, **Salyane**, C. 36, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.

ÇADIRCI Musa, “**Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)**”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ankara 1994, s.s. 97-104.

HUT Davut, **Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı(1864-1909)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2006.

İBRAHİM Abdülazim, “**19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Hukuk Sisteminin Irak'ta Uygulanması**”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Dergisi*, S.1, s.s. 119-170.

İNANCIK Halil, **Tımar**, C. 41, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.

KAYA KILIÇ Selda, “**19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler**”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 54, Ankara 2014, s.s. 319-336.

KILINÇ Orhan, “**18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**”, Elazığ 1997.

KURŞUN Zekeriya, “**Osmanlı Devleti’nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)**”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.12, İstanbul 2018, s.s. 1-27.

KÜÇÜK Levent, “**Osmanlı’nın XIX. Yüzyıl Ortadoğu Politikası Ekseninde Irak Yönetiminde Rol Alan Haşimi Soyundan Bürokratlar**”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt 1 Sayı 29, 2016, s.s. 121-134.

MARUFOĞLU Sinan, “**Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Hizmetler ve Ücretler**”, *History Studies*, C.3, S.3, 2011, s.s. 267-283.

MARUFOĞLU Sinan, “**19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları**”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarih’in Peşinde*, C. 5, S. 9, 2013, s.s. 235-248.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, ORSAM

ÖZDEĞER Mehtap, “**Osmanlı İmparatorluğu’nda Miri Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği**”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, 2003, s.s. 1-13.

ÖZTÜRK Mustafa, “**Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi**”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s.s. 325-352.

ÖZTÜRK Mustafa, “**Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları**”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 18, 2016.

QADIR Hemn Mohammed, **Osmanlı İdaresinde Bağdat**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

SAHİLLİOĞLU Halil, “**Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı**”, *BELLETEREN*, C. 54, S. 211, 1990, s.s. 1233-1257.

ŞABAN İbrahim, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Irak’ında Edebi ve Kültürel Çevre**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

MİMARLIK, TARİH VE DİĞER BİLİMLER

KÖYSANCAK İLÇESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ HANLARI (MAHMUT AĞA HANI VE KAYSERYAN HANI)

Uzman Jange Zrar Khudhur DZAE²²⁵

Prof.Dr.Zidan Rashed BRADOSTY

ÖZ

İslam mimarisi, ihtiyaçların çeşitliliğine bağlı olarak çeşitli binalar meydana getirmesi ve bu binaları ibadethaneler, konutlar, yaşam ve yönetim, askeri ve diğer amaçlarla kullanılmıştır. Hanlar ise şehir içinde yapıldı için ticari amaçlı, seyahat halinde yolcuların, geceyi rahat ve emniyet içerisinde geçirebilmeleri için inşa edilmiş aynı zamanda hem misafirhane hem de pazar olarak kullanılmıştır²²⁶. Koysancak Şehir hanlar tamamen ticari amaçla kullanılmaktadır. Hanın bir bölümünde genelde üst katta gelen misafirlerin (tüccarların) konaklamaları için odalar bulunur, diğer bölümünde ise ambarlar ve geniş avlular yer alırdı, genelde giriş katta olan ahırlar ise bu malları taşıyan katırcı kervanlarının hayvanları ile dolup taşardı. Araştırmanın amacı Şehrin pazarlarının ve ticaret alanlarının önemli bir bölümünü işgal eden Koysancak şehrinin hanlarından biri olan (Mahmud Ağa ve Kayseryan Hanı) hanı ile İslam mimarisindeki Hanlık yapılarının mimari planların analizi yoluyla netleştirmektir²²⁷.

Anahtar Kelimeler: Erbil, Koysancak, han, Osmanlı mimarisi

ABSTRACT

Caravans khany spread along the inner paths of the Silk Roads network, which are large lodges or lodges designed to receive traveling merchants and their caravans as they cross these trade routes. These khans in the countries that crossed the Silk Roads from Turkey to China provided a permanent opportunity for merchants to enjoy food, have a rest and prepare safely to continue their journey, to exchange goods, trade in local markets and meet other traveling merchants as well, allowing them to exchange cultures and languages. And ideas. Consequently, the caravanserai's role was more than just places of rest along the Silk Roads, but rather as an important center for cultural exchange along these routes. Each khan was far from the next one a day's march, an ideal distance intended to prevent merchants (and their precious cargo in particular) from having to sleep in the open and exposed to the dangers of the road. On average, this led to the construction of a khan every 30 to 40 kilometers in well-served areas, including, for example, the khans located in the city of Kirkuk and Erbil or Kwisanjak and Erbil, in addition to that, the walls of some khans that were also used as fortresses or military points were fortified. In the name of Rabat, especially those khans near the border or border regions. The caravanserais also played a major role in terms of transmitting regional and international news alike, with horses used to carry messages and were always ready to transmit any important news that travelers might bring. The internal structure of the Caravanserai facilitated this process of interaction, especially by dint of the bathrooms and markets they contained, which provided additional opportunities and incentives for travelers to communicate with each other. In fact, commercial activities started

---

²²⁵ Uzman Jange Zrar Khudhur DZAE, Erbil Selahaddin Üniversitesi, jangekurda@gmail.com.

Prof.Dr.Zidan Rashed BRADOSTY, Erbil Selahaddin Üniversitesi.

²²⁶ Asdaa Abdel-Hamid Al-Taafi'nin, Mimaride İslam Hanlığı planlarının biçimsel özellikleri) Analitik Çalışma Damaşk University Lil Hulum AL-Handese, Cilt Yirmi Sekiz - 2012 - Birinci Sayı. S207

²²⁷ Bradosti, Zidan Reşid Hanavdil; AL-himaer AL-hedemiye Fi Medinet köysincek Fi AL-hesir AL-Osmani; AL-hanat ve AL-kayseryat Nmuzecen; Dirase Eseriye mkarene. AL-mekteb AL-arebi Lil meharf. S235

in these places as well, and the markets located within the caravanserai often provided the first opportunity for merchants to start selling their goods.

Anahtar Kelimeler: Erbil, Koysancak, han, Osmanlı mimarisi

Koysancak ilçesi

Erbil'in 70 km doğusunda yer almaktadır²²⁸. Yüzölçümü 2050 km² dir. 1260 m deniz seviyesinden yüksektir. Bazı tarihçilere göre ilçenin tarihi M.Ö 2500 yıllarına dayanmaktadır.Önemli bir coğrafi konuma sahip olan ilçe, Süleymaniye, Kerkük ve Erbil olmak üzere üç il arasında olma özeliği taşımaktadır. Doğu ve güneyde Kerkük ve Süleymaniye'den ayıran Aşağı Zap Nehri ile sınırlanmıştır.Kuzeydoğudanise Bavaci ve Heybet Sultan sıra dağları ile çevrelemektedir²²⁹.İlçe güneyden Koysancak Ovası'na bakması, ilçe doğru geçiş yapan ticaret kervanları için önemli bir geçit haline getirmiştir. Erbil, Süleymaniye ve Kerkük ilerini birbirine bağlayan köprüyü haline gelmiştir²³⁰.Koysancak adı Türkçe bir kelime olduğunu köy ve Sancak anlamına gelen iki kelimededen oluşmaktadır. Sancak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari bölümlerden birisi olup, Liva adıyla bilinen bölge, vilayet ve bayrak anlamına gelmekteydi²³¹.

Ekonomik olarak, Koysancak ilçenin coğrafi ve stratejik konumu, ticaretin refahında önemli rol oynamaktaydı. Yağmurun bolluğu, su, nehir ve kaynakların bolluğu nedeniyle tarım gelişmesinde büyük katkı sağlamaktaydı. Başta koyun yetiştiriciliği olmak üzere Hayvancılıkta büyük rol oynamıştır. Osmanlı döneminde ilçe özellikle ekonomik açıdan büyük özen gösteren Mithat Paşa²³² zamanında gelişmiştir. 21 Nisan 1858'de Osmanlı Toprakları Kanunu çıktıktan sonra Irak'ta Osmanlı vilayetleriyle toprak hukuku uygulanmaya başlamıştır. Bölgedeki ekonomik büyüme, ticari kervanların artması, kervanların dinlenme ve pazarlama açısından ihtiyaç duydukları şeyleri yapıp sağlayarak ticari yolların canlandırılması ihtiyacı ortaya çıkması nedeni ile bir dizi hanın ve ticari pazarın ihtiyaç duyulmuştur.

---

²²⁸ İsmail, Zübeyir Bilal, tarih Arbil ve nahaiha minzu akdem husur hatta AL- Harb AL- Almiye AL-Aula, Mtbaa AL- Sekafe, S9

²²⁹ AL Kurani, Ali sidu, Min Aman ele AL- amadiye Au ceule fi Kurdistan AL- cnubiye, Dar AL- Beşir, Aman,(1996), s127

²³⁰ Abdulsamad, Rafida Abdulla: Erbil in cuneiform Source historical revision of historical ages, (The First International Scientific Conference for Renovation of Hawler (Erbil) Citadel), (Erbil, 2004), S.18

²³¹Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, Dersaadet: 1317, s.737

²³²Medhat Paşa1822'de İstanbul'da doğdu ve babası Hacı Hafız Eşref Efendi adında bir yarığıçı. Babasının bazı açılardan hakim olduğu Bulgaristan'da büyüdü. Medhat çocuk zeka gösterip Kuran'ı ezberledi ve anadilinin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrendi. Ayrıca hat ve yazmada da başarılıydı. Medhat Paşa, sadece üç yıl (MS 1869-1872) yaşamasına rağmen Bağdat'ı yöneten en ünlü Osmanlı valilerinden biri olarak kabul edildi, ancak Irak ve El-Bağdadi toplumunun alıştığı monoton yaşamı değiştirecek şekilde başarılı ve reformlarla dolu yıllardı. Başa, Midhat, Muzakkirat Midhat Başa, tercume, usuf kemal beg hetata, Maṭbaha Hindiya bi-Miṣr, Mısır, 1913, S4 ; Ahmed Amin, Fayz Al-hater, (C6),Muaseese Hindauililtehlilm ualsekafa, Kahire, 2012, s.187

Pazarlar ve kervansaraylar, ticari kuruluşların biçimlerinden ve ekonomik hayatının bel kemiği oldukları için bir şehrin hayati ve önemli bir parçasıdır. İster yerel tüccar ister yabancı, ticaret arasında alım, satım ve ihracattan işlemlerin yapıldığı bir buluşmanın gerçekleştiği ve diğer alanlarda özellikle de kültürel konularda fikir alışverişinin yapıldığı bir yerdir²³³.

Osmanlı belgelerinde, Koysancak ilçesinde 340 dükkân bulunduğu bahsedilmektedir²³⁴. Koysancak kentinin Irak'taki Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sancaklarından biri olarak ekonomik açıdan kazanmış olduğu ve bunun sebebinin de güney ve kuzey şehirleri ile İran'ı birbirine bağlayan önemli stratejik konumdan kaynaklandığı görülmektedir²³⁵.

Hanlar Terimi

Hanlar kitâbelerinde ve kaynaklarda kervansaray, ribât olarak da anılmaktadır. Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir kelime olmuştur. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirler arasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir²³⁶. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı²³⁷.

Ribât olarak da anılmaları kervansarayların kaynağını işaret etmektedir. İslamiyetin yayılış dönemlerinde askeri maksatla ve sınır emniyetini korumak için kurulan ribatlar, sonraki devirlerde ticari maksatla kullanıldı ve bu binalara, kervansaray adı verildi. Türklerin Müslüman olmasından sonra, genişleyen İslam toprakları üzerinde ortaya çıkan kervansaraylar, Selçuklular zamanında en gelişmiş şeklini aldı. Anadolu'da bulunan çeşitli ticaret yolları üzerinde yüze yakın kervansaray yapılmaktaydı²³⁸.

Osmanlı döneminde genellikle yerleşim merkezlerinin ticaretle ilgili bölümlerinde ya da külliyelerin içinde kervansaraylara rastlanmaktadır. Osmanlı

---

²³³ Lazarif, M,S, AL Mesala AL Kurdiye (1891_1917), T,Akber Ahmet, Merkez Kurdistan LiLdrasat AL Stratiticiye, Sülemani (2001), S54.

²³⁴ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,237

²³⁵ Heuyzi, Tahir Ahmad, Mujuy Köye ya köysincak, 1Basık, Bağdat(1984), S127.

²³⁶ Heuyzi, Tahir Ahmad, Mujuy Köye ya köysincak, 1Basık, Bağdat(1984), S127.

²³⁷Risk, Hasım Mahamad, Muhcem mustelehat u AL- Fnun AL- İslamiye, mektebe Medbuli, Kahire, 1. Bask, 2000, S91; Galıp, Abdulrehim, Musuha AL- imare AL- ıslamiye, Beyrut, 1988, S15

²³⁸ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,237

devlet politikası, menzilleri iskân etmek ve ıssız bölgeleri geliştirmek için menzil külliyelerinin yapımına önem vermiştir. Bu sebeple menzil külliyesi içindeki menzil kervansaraylarının ayrı bir yeri vardır. Osmanlı devri kervansaraylarının çoğu işlev olarak açık bir avlu ve kapalı bölümlerden oluşmaktadır. Kare ya da dikdörtgen biçiminde ve revaklı olan bu avlunun çevresindeki mekânlar çoğunlukla iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yolcuların kaldığı bölümde peykeler ve ocaklar bulunmakta, avlunun çevresinde ahırlar, depolar, yönetim birimleri vb. yer almaktadır.

Mahmut Ağa Hanı

Erbil'e bağlı Koysancak ilçesinin merkezinde yer alıyor. 1860'de Mahmut Ağa Gafuri tarafından yapılmıştır²³⁹. Mahmut Ağa Hanı olarak ün salmıştır. Malların taşınması için çok sayıda Eşek kullanılmasından dolayı Eşek Hanı olarak da geçmektedir. Yapılış tarihi ve kim tarafından yapıldığına dair bilgiler ana girişin üzerinde ki Farsça kitabede mevcuttur (Bradosti, 2013: s.80).

Han kare yakın dikdörtgen şeklinde yapılmış olup, ölçüsü 1467.m, Boyutu 34.00 x 37,55.m'dir. Han iki katlı ve dört cepheye ayrılmıştır. Doğu cephe (ön cephe) uzunluğu 37.50.m'dir. Bu cephenin güney yönünde ana girişi bulunmaktadır. Konik bir kemeri, yüksekliği (4 m) ve genişliği (3.45 m) içerir.Kemerin ayakları, birkaç parçadan oluşan mermer sütunlar üzerinde desteklenmiştir.

Ana giriş boyutu 3,05 m x 2,50 m olan konik mermer kemer ile kıvrılırdır. Kemerin cephesi ise, üstten ve alttan birbirine bağlanan kare şeklinde yedi kanattan oluşan palmet ve palmiye şeklinde bitki bezemeli bir grup birimden oluşmaktadır. Kemerin alt kısmını ve ön yüzünü de benzer süslemeler süslemektedir. Ayrıca girişe estetik bir hava katan geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Sağ kemerin alt kısımdan ortaya doğru dairesel bir pelvis ile ve iç başlıkları dairesel bir şekilde birleşen on iki lobdan oluşan bir gül ile süslendiğini görmekteyiz. Dikey kareler iki çizgi arasına sıkıştırılmıştır. Karelerin her biri dört küçük kare ile dekore edilmiştir. Bunu büyük, dört loblu bir dizgin izleyip, üst ve alt loblar yarım daire şeklindedir. İki yan loblar ise uzatılıp, içi palmiye ile sonlandırılmaktadır. Solu ve ortası 'da küçük bir çiçekle süslenmiştir. Sekiz loblu yuvarlak şekilli bir küre bulunmaktadır. Giriş, iki sıra küçük oyma baklava dilimlerinden oluşan süslemelerle süslenmiş dikdörtgen bir çerçeve ile çevrilidir²⁴⁰. Giriş kapısı iki kanatlı ahşaptan yapılmış olup, yarım küre

²³⁹ O, Koysinjac şehrinin ağalarından ve önde gelen isimlerinden Mahmud Ağa Ibn Hassan Ağa Al-Ghafouri ve şehrin en büyük klanlarından biri olan Al-Ghafouriyin klanının şefidir.

²⁴⁰ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,247

başı çiviler ve demir çekiçle süslenmiştir. Doğu cephesinin hemen üstünde bir oda bulunmaktadır. Boyutu 3x3m'dir.

Kuzey Cephenin uzunluğu 34.50.m'dir. Daha sonraki zamanda eklemeler yapılmıştır. Cephenin boyutu 1.20.m'dir. Cephe direk avluya açılıyor. Batı Cephenin uzunluğu 37.50.m'dir. Doğu cephesiyle aynıdır bir tek fark var o da geniş olmamasıdır. Güney cephe ise uzunluğu 32.30.m olup, Kuzey cepheyle hemen hemen aynıdır. Hanın girişi dikdörtgen bir şekilde yapılmış, boyutu 3.43 x 2.09.m'dir. Ana giriş kapısı ahşaptan yapılmış iki kanatlıdır. Girişten direkt koridora giriş yapılmaktadır. Uzunluğu 9.40.m, genişliği 3.15.m, yüksekliği 3,80m'dir. Koridor²⁴¹ yarım daire kemerlerle süslenmiştir. Uzunlukları 1.20.m. koridor sivri kemerle son bulmaktadır.

Koridorun çatısı beşik şeklindedir. Koridorun başlangıcında iki dükkân bulunmaktadır. Dükkânların boyutları 2.40 x 1.90.m. Koridor tepesi (sırtüstü) kemerlerle süslenmiştir. Boyutları 1.57 x 0,86.m. Üst bölümde beş küçük kemerle ayrılmış, dördü yarım daire, diğeri sivri şeklindedir. Karşılıklı iki giriş bulunmaktadır. Girişler iki odaya yönlendirilip, ölçüleri 2.60 x 2.30.m'dir. Çatıları 'da kubbeye örtülü ve her odada Mermerden yapılmış küçük pencereler mevcuttur. Boyutları 0.85 x 0.60.m. Pencereler sırt üstü kemerlerle süslenmiş ve üç küçük yarım daire kemerlerle güçlendirilmiştir. Hanın değer girişi ise, Boyutu 2.10 x 1.95.m olup, Sağ ve solda ikişer dükkân bulunmaktadır. Uzunlukları 7.60.m, genişlikleri 0.80.m'dir. Hanın avlusu ise ölçüsü, 21.05 x 0.18.m'dir. Dört cepheye ayrılan han. Doğu cephesi, Uzunluğu 37.50.m. ve büyük bir revaktan oluşuyor. Uzunluğu 22.00.m genişliği başlangıçta 2.m, sonunda 1.50.m'dir. Revak 7 sivri kemerden oluşuyor yani her iki oda arası kemer bulunmakta ve beş odadan oluşmaktadır. Genişlikleri 3.30.m, uzunlukları 4.40.m, yükseklikleri, 3.m'dir. İkinci odadan hemen sonra dikdörtgen basamaklı bir merdiven bulunmakta, ikinci katın revakına çıkmaktadır. Odaların girişleri sırtüstü kemer şeklinde yapılmıştır.

Odaların kapıları ise ahşap malzeme ile yapılmış ve birkaç küçük ahşap yatay ve dikey olarak eklenmiş ve çivi ile sabitlenmiştir. Her odada küçük pencere bulunmaktadır. Boyutları 0.70.m x 0.60.m'dir. Odaların çatıları da beşik şeklindedir. Kuzey Cephe'de uzunluğu 34.30.m, revak ise uzunluğu 22.m, genişliği başlangıçta 2.10.m, sonunda 2.m'dir. Revak beş sivri kemerli olup, yüksekliği 2.30.m, genişliği

---

²⁴¹ Koridor Bir kattaki odaları birbirine bağlayan dar,uzun geçit. Doğan Hasol – Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü. S278

2,70.m'dir. Bu cephe 6 odadan oluşmaktadır. Numaraları (7-13 Nolu) tüm odaların ölçüleri aynıdır. Odaların uzunluğu 3,30 m, genişliği 3, 50 m, yüksekliği 3 m'dir. 7 numaralı oda ölçüsü farklıdır. Uzunluğu 6,40.m, genişliği 3,30.m, yüksekliği 3.m'dir. 7 ve 9 numaralı odaların arasında bir giriş bulunmakta, bu girişte dışarıya çıkılmaktadır. Genişliği 1,45.m'dir. Odaların çatısı kubbeli ve 4 ve 5 Nolu odaların arasında bir merdiven bulunmaktadır. Genişliği 1,50.m. 12 basamaklıdır.

Batı cephenin uzunluğu 37,50.m, büyük bir revaka sahiptir. Uzunluğu 27, 90.m, genişliği 1,80.m'dir. Revak 6 sivri kemerli ve gösterildiği şekilde omuz destekçileri üzerinde taş ve alçıdan yapılmıştır. Genişliği 1,70 m, kemerin yüksekliği 2,70.m, genişliği 2,75.m, kalınlığı 0,50.m'dir. Revakın çatısı ise beşik şeklindedir. Bu cephede 9 oda bulunmaktadır. (14 -22 Nolu). 14 ve 22 Nolu oda ölçüleri aynı ve büyük ölçülüdür. Diğer odaların boyutları ise 5,10 x 4,30 m'dir. 7 Nolu Oda ise uzunluğu 4,30.m, genişliği 3,30.m, yüksekliği 3.m'dir. 7 ve 22 Nolu odalarda küçük nişler bulunmaktadır. Odaların girişleri sırtüstü kemer şeklinde yapılmıştır. Boyutları 0,70 x 0,60 m. Çatıları beşik şeklindedir. Güney cephesi ise uzunluğu 34,30.m, revakı ise uzunluğu 23.m, genişliği 2.m'dir. Bu cephe Kuzey cephe tarzında yapılmıştır. Revakı beş kemerli 'dir. Bu cephede 7 oda bulunuyor (23-28 Nolu) boyutları 3,70 x 3,40.m, 24 ve 25 odaların arasında, 8 basamaklı merdiven bulunmaktadır. Uzunluğu 1,20 m, genişliği 0,20.m, kalınlığı 0.22.m'dir. Taş ve alçı malzemedan yapılmıştır. Hanın ikinci katıda aynı birinci kat gibi dört cepheye ayrılmıştır. Doğu cephesi büyük bir eyvana sahip ve 5 odadan oluşuyor. (2-6 Nolu). Revakı ise beş kemerlidir. Şekil ve ölçü olarak ilk kattın aynisidir. İkinci katta bir adet Eyvan yapılmış, uzunluğu 7,40 m, genişliği 3,30 m, yüksekliği 3,90.m'dir. Kuzey ve güney olmak üzere karşılıklı iki oda bulunmaktadır²⁴².

Kuzey odanın ölçüsü 4,35 x 3,20 m'dir, güney odanın ise ölçüsü 4,20 x 2,70 m'dir. her İki odada sağır nişler ve pençeler mevcuttur. Nişlerin ölçüleri genişlikleri 0.45.m Yükseklikleri 0,75.m, derinlikleri 0,25.m'dir. Pencerelerin ölçüleri ise Yükseklikleri 1,40 m, genişlikleri 0,66.m, derinlikleri 0,30.m. Doğu duvarlarında bulunan pencere ise dışa açılmaktadır. Yüksekliği 1,06.m, genişliği 0,66.m, derinliği 0,40.m. Odaların çatısı da beşik şeklindedir. Eyvanın giriş boyutu 1m x 1,70 m. Girişi dış odaya yönlendiriyor. Batı cephesi 9 odadan oluşuyor (13,21. Nolu) odaların ölçüleri ilk katın batı cephesinde bulunan odalarla aynıdır. Tek fark bu katta şömine ve nişin bulunmasıdır. Bu katın revakı 6 kemerli ölçü olarak ilk katla aynıdır. 13 Nolu

---

²⁴² Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,244

oda ise boyutu 5,10 x 4, 30 m, beş Nişli ve şömineli nişlerin ikisi batı duvarındadır. Boyutu 0,75 x 0, 95 x 0,30.m'dır, iki tanesi de kuzeyde aynı ölçülü diğer iki tane de doğudadır. Genişliği 0,50.m yüksekliği 0, 60.m, derinliği 0,25.m'dir. Odaların doğu duvarında bir şömine ve batı duvarlarında iki niş bulunmaktadır. Yüksekliği 1m, genişliği 0,60.m, derinliği 0,20 m, 21 Nolu odada beş niş bulunuyor. Biri doğuda iki tanesi de batıdadır. diğer ikisi de güneyde ve kuzey cephede 6 odadan oluşmaktadır. (7-12 Nolu), kuzey batı köşesinde küçük bir eyvan bulunuyor. Son bölüm ise avluya uzanıyor çatısı da beşik şeklindedir. Bu cephenin revakı ise açık şekilde kemersiz ve sütunsuzdur. Güney cephesi ise 7 odadan oluşuyor. (22-28, Nolu) revakı ise ilk kattın revak ile aynı ölçüde ve güney batı köşesinde 11 basamaklı bir merdiven bulunuyor. Merdiven güney batı köşesinin üst katına çıkmak içindir. Girişi dikdörtgen şeklindedir, boyutu 0,85 x 1,90 m'dir. Odaların ölçüleri ise diğer cephedeki odaların aynisidir.

Hanın avlusu²⁴³:

Odaların ve salonların çoğu, üzerine eşya ve hayvanların bırakıldığı hana baktığından, avlu hanların ana unsurudur.Han kabaca kare şeklindedir ve 18 x 23 m boyutlarındadır.

Dört koridor ile çevrelenmiştir, böylece koridorlar, odalara bireyleri ve eşyaları gölgeleyerek yağmur ve güneş ışığı gibi doğal etkenlerden koruyan ve oda içini etkilemelerini engelleyen çatılı yanıtıcı bir oda oluşturması, Avlunun ortasında bir su

havzası vardır²⁴⁴.

²⁴³ Avlu; Bir yapının veya yapı grubunun ortasında kalan üstü açık, duvarla çevrili alan. Doğan Hasol – Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü. S55

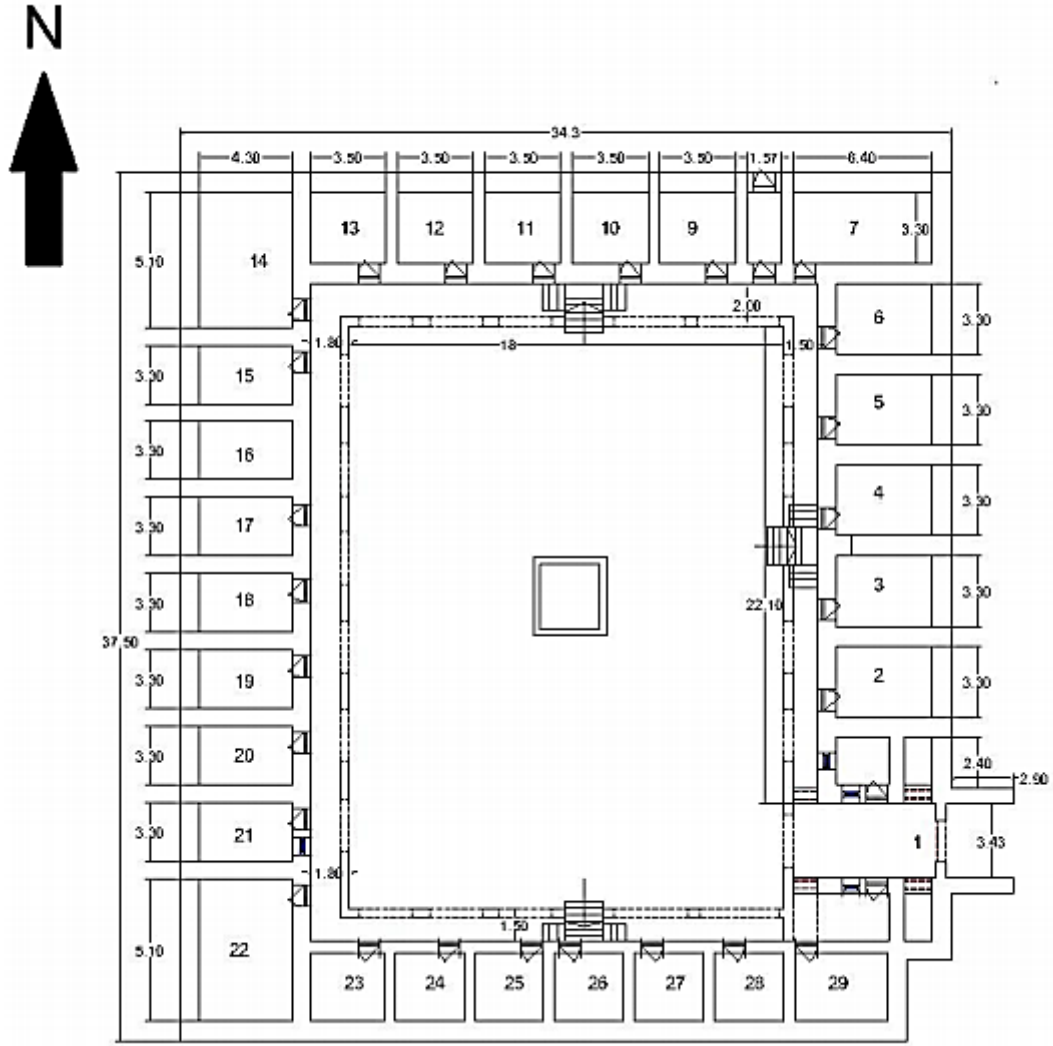
²⁴⁴ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,244

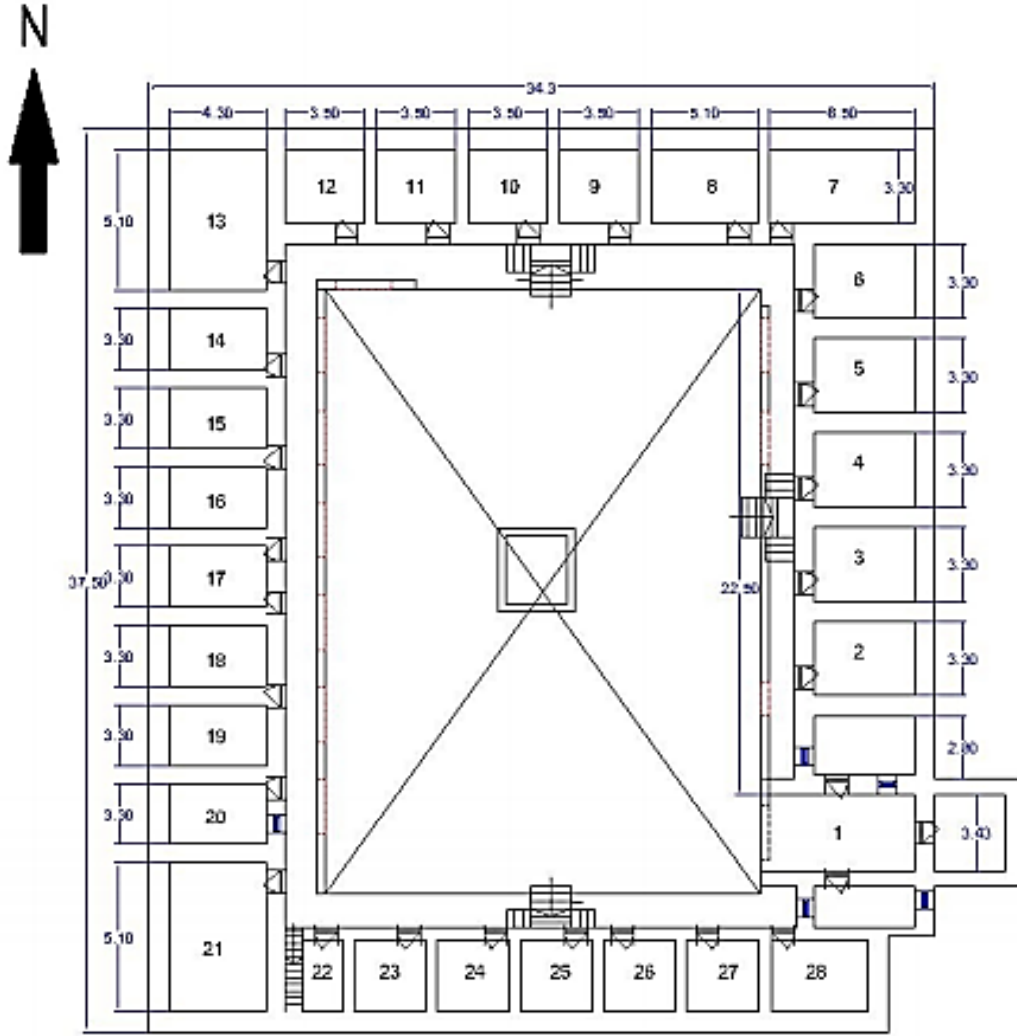
Mahmut Ağa Han'ı

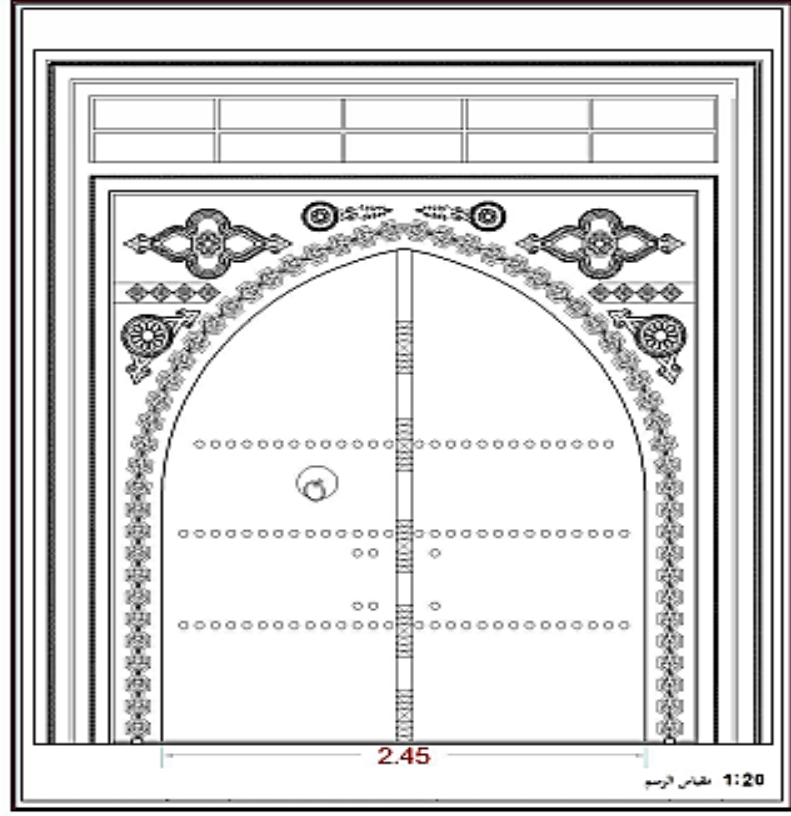
Mahmut Ağa Han'ı

Mahmut Ağa Hanın planı (alt kat)

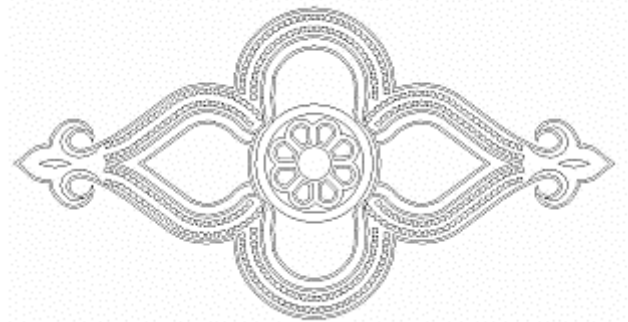
Mahmut Ağa Hanın planı (birinci kat)

Ana giriş planı ve süslemeleri

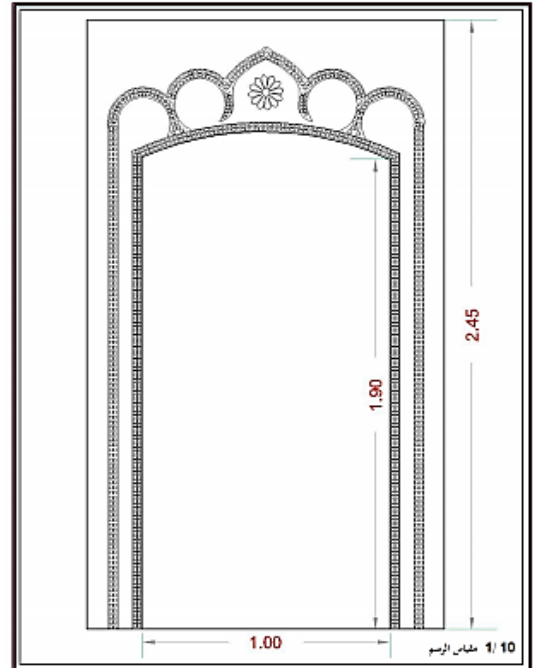
Doğu tarafı

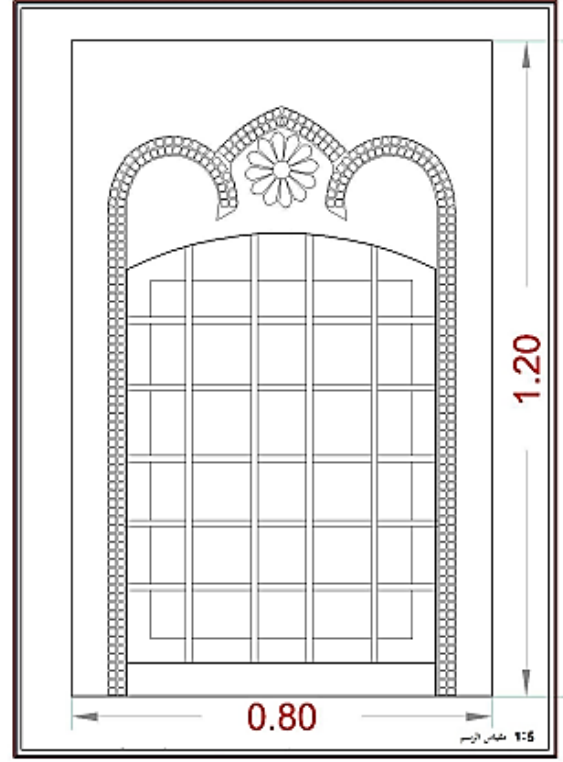

Ana giriş için süslemeler

Han'ın koridor

Oda kapısı

Pencere odaları

Han'ın Revakları

Odanın içi

Hanın atısı

Hanın avlusu

Hanın odası

Han'ın bazı kısımlarının yıkılması

Kayseryan Hanı

Köysancak'tan geçen Süleymaniye; Erbil şehri arasındaki ana yol üzerinde, Köysancak merkezine yaklaşık (6 km) güneydoğusunda ve Kayseryan köyünde yer almaktadır. İsmi bulunduğu köyden almaktadır. Han olmasına rağmen köy halkı tarafından Han yerine Kayseri (kapalı çarşı) denmektedir. Hanın yapılış tarihine ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Belgeler ve diğer Osmanlı Hanları ile karşılaştırdığınız zaman hanın 19. yüzyılda (1845-1860) yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır²⁴⁵. Han plan olarak, Laliş bölgesinde bulunan Laliş Hanı ve Antalya'daki Şarapsa Hanı ile yakın benzerlik gösterdiği görülmektedir²⁴⁶.

Planı

Han Dikdörtgen plan şemasına sahip ve bölgedeki diğer hanlardan farklı bir mimari üsluba ve düzene sahiptir. Uzunluğu 14,60 m; genişliği 6,5 m'dir. On sivri kemer ve beş taş sütun içerir. Kuzey ve güney cephelerde, her biri farklı şekillerde, düzensiz boyutlarda birkaç odadan oluşmaktadır. Günümüzde bazıları yıkık hâldedir.

²⁴⁵ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,138

²⁴⁶ Doğan; Nermin Şaman (2013). Anadolu selçuklu Yapılarından Örnekler, DergiPark, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S 754 ; (Bakkal, Ali. "Antalya Selçuklu Kervansarayları" Turkish Academic Research Review 4 (2019): 548-550)

Dış cephe

Doğu cephesi: Hanın ana cephesi olan ve 6,5 m uzunluğunda olup, ana girişi içerir. Dış arazlıların yükselmesi sebebi ile dış duvarın yüksekliği günümüzde belirsizdir.

Kuzey cephesi: uzunluğu 14.60 m'dır. Cephenin kalan bazı duvar kanıtlarının yüksekliği 1.35 m'dır. Bu cephenin kuzeydoğu köşesinde küçük bir girişi mevcuttur.

Batı cephesi: cephesinin uzunluğu 6.5 m'dır. Cephenin kalan bazı duvar kanıtlarının yüksekliği 1.40 m'dır.

Güney cephesi: cephesinin 14,60 m uzunluğunda ve cephenin kalan bazı duvar kanıtlarının yüksekliği 1.60'm kadardır.

İç kısmı

Han, üç girişten olma özeliği taşımaktadır. Doğu cephesinde yer alan doğu girişi ana giriş olarak kabul edilmektedir. Genişliği 2,40 m, yüksekliği 2,4 m'dır. Sivriltilmiş bir kemer tepesinde bulunması ile ayırt edilmektedir. Kuzey girişi kuzey duvarında yer almaktadır. Genişliği 0,70 m, yüksekliği 40. M'dır.

Güney girişi daha sonraki dönemlerde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Batı duvarından yaklaşık 80 m uzaklıktadır. Genişliği 0,80 m, yüksekliği 1,50 m olduğu anlaşılmaktadır.

İç avlu

Dikdörtgen plan şemasına ve Kendine özgü ve benzersiz bir mimari tarza sahiptir. Uzunluğu 14,60 m, genişliği 6,0 m'dır. İçten uzunlukları 13,70 m, genişlikleri 20,00.m ve yüksekleri 0,95 m arasında değişen beş adet dikdörtgen taş sütunlardan içermektedir. Sütunlar Dikdörtgen kaidelerde otururken alt uçları yeraltında kalmıştır. Tüm sütunlar boylamasına avlunun ortasında yer almaktadırlar. İlk sütun doğu duvarından yaklaşık 1,05 m uzaklıktadır. Birbirlerinden yaklaşık 2,10 m; 2,30 m uzaklıktadırlar. Sütunların üstü taşlarla kaplıdır. Kemer ve kubbelerin kesişme noktada açıklar bulunmaktadır. Avluda 10 adet sivri kemer bulunur ve bunların her biri mevcut zeminden yaklaşık 2,30 m yükselir. Avlusunda ayrıca her bir sütun arasında sivri bir kemer bulunmaktadır²⁴⁷. Diğer kemerlerden farklı olarak enine uzanmaktadırlar. Plan ve tasarım açısından diğer kemerlere benzemekle birlikte kalınlığı 0.50 m'dir. Avluda 10 adet konik

²⁴⁷ Bradosti, AL-himaer AL-hedemiye, S,138

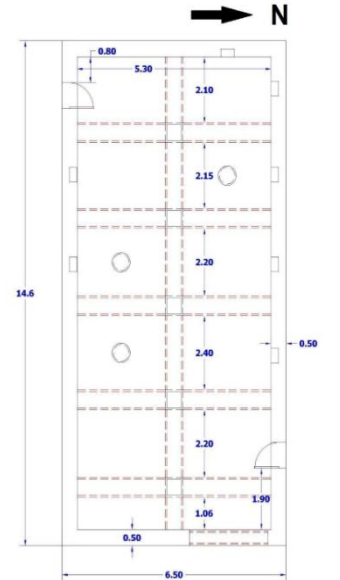
kubbe içerir, her biri mevcut kat seviyesinden yaklaşık 15,00 m yükselir. Han Pencere sayısının az olması ile ayırt edilir. Üç yuvarlak pencerenin yanı sıra (C) Odasında iki pencere kalıntıları mevcuttur. Pençeler küçük boyutlu dairesel ve kubbe şekliindedir. Avluda ek olarak küçük boyutlu 8 adet sağır nişler bulunmaktadır. Nişler kuzey, güney ve batı duvarlarından yaklaşık 1.30; 1,40 m yüksekindedirler. Han, bazı küçük değişiklikler dışında herhangi bir bakım veya restorasyon çalışmasına tanık olmamıştır. Han genel olarak taş, kil, tuğla, alçı ve iri taş malzemelerden yapılmıştır.

İnşa malzemesi:

Hanın inşa ettiği malzemeler genel olarak yontma Kesme taş²⁴⁸ ve alçı ile kil ve ahşap sütun kullanımından oluşmakta olup, mermer ise kemer, giriş, oda ve pencere yapımında kullanılmıştır.

SONUÇ

Osmanlı döneminde ticari yerler ve kervansaray gibi hizmet binalarının mimarisi ile ünlü olan Koysancak kenti güney ve doğu kesimlerinde çok sayıda han ve çarşı bulunmaktaydı. Hanlar bir bütün olarak oluşturulan ticaret, satış işlemleri, tedarik, muhafaza, depolama hizmeti, tüccarlar, müşteriler için gerekli kolaylıkları sağladıkları, uyumaları için yeterli yeri sağladıkları, mallarını rahat ve saklayıp sakladıkları, hayvanları için gerekli barınak sağlayan önemli merkezlerdir.

²⁴⁸ Kesme Taş; Dikdörtgenler Pirzmesi biçiminde olan taş; Bütün yüzeyleri Projesine göre düzgün ve geometrik şekilde yontulmuş taş. . Doğan Hasol – Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü. S456

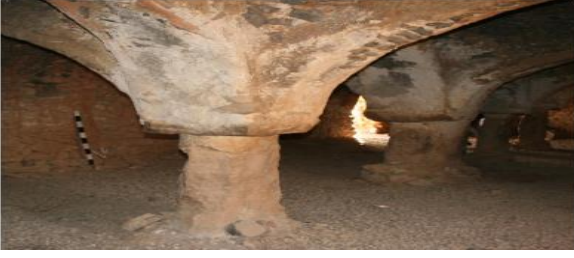
Hanın planı

Güney Cephesi

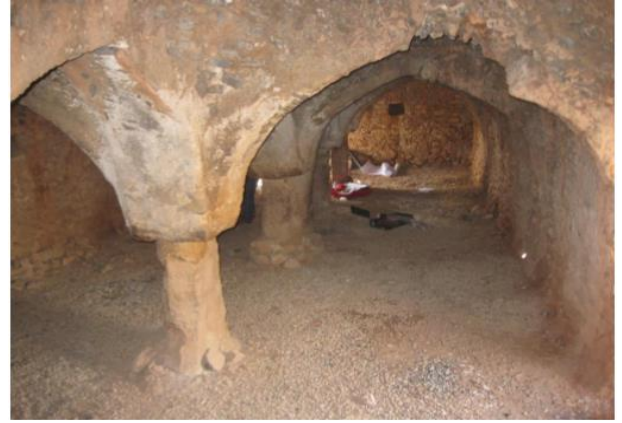

Kuzey Cephesi

Ana

giriş içeride

Diğer girişler

Sütunlar

İ avlu

Havalandırma ve ışık için kubbenin çatısında delikler

KAYNAKÇA

Abdulsamad, Rafida Abdulla: Erbil in cuneiform Source historical revision of historical ages, (The First International Scientific Conference for Renovation of Hawler (Erbil) Citadel), (Erbil, 2004).

Ahmed Amin, Fayz Al-hater, (C6), Muasese Hindauililtehlim ualsekafa, Kahire, 2012, Asdaa Abdel-Hamid Al-Taafi'nin, Mimaride İslam Hanlığı planlarının biçimsel özellikleri) Analitik Çalışma

Damaşk University Lil Hulum AL-Handese, Cilt Yirmi Sekiz - 2012 - Birinci Sayı.

Başa, Midhat, Muzakkirat Midhat Başa, tercume, usuf kemal beg hetata, Matbaha Hindiya bi-Miştir, Mısır, 1913.

Bradosti, Zidan Reşid Hanavdil; AL-himaer AL-hedemiye Fi Medinet köysincek Fi AL-hesir AL-Osmani; AL-hanat ve AL-kayseryat Nmuzecen; Dirase Eseriye mkarene. AL-mekteb AL-arebi Lil meharfe.

Doğan; Nermin Şaman (2013). Anadolu selçuklu Yapılarından Örnekler, DergiPark, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S 754 ; (Bakkal, Ali. "Antalya Selçuklu Kervansarayları" Turkish Academic Research Review 4 (2019).

Hasol; Doğan – Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü.

Heuyzi, Tahir Ahmad, Mujuy Köye ya köysincak, 1Basık, Bağdat(1984).

Galıp, Abdulrehim, Musuha AL- imare AL- ıslamiye, Beyrut, 1988.

İsmail, Zübeyir Bilal, tarih Arbil ve nahaiha minzu akdem husur hatta AL- Harb AL-Almiye AL-Aula, Mtbaa AL- Sekafe.

AL Kurani, Ali sidu, Min Aman ele AL- amadiye Au ceule fi Kurdistan AL- cnubiye, Dar AL- Beşir, Aman,(1996).

Lazarif, M,S, AL Mesala AL Kurdiye (1891_1917), T,AkberAhmet, Merkez Kurdistan LiLdrasat AL Stratiticiye, Sülemani (2001).

Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, Dersaadet, Mısır .

Rısk, Hasım Mahamad, Muhcem mustelehat u AL- Fnun AL- Islamiye, mektebe Medbuli, Kahire, 1. Bask, 2000.

İSLAM COĞRAFYACILARINDA IRAK BAHİSLERİ

Prof Dr Murat AĞARI²⁴⁹

ÖZ

Bu tebliğde, erken dönem İslam coğrafyacılarının eserlerinde geçen Irak bahislerinden bahsedilmeye çalışılacaktır. Bunlar Ya'kûbî, İbnHurdazbih ve İstahrî'de geçen bahislerdir. Ya'kûbî'de başlı başına bir Irak bahsi söz konusu değildir. Ya'kûbî burada Bağdat ve Samarra'yı kuruluşlarından itibaren anlatarak eserine Irak'tan başlamıştır: "Dünyanın ortası, yeryüzünün göbeği olduğu için Irak'tan, Irak'ın ortasında bulunması ve büyük bir şehir olması nedeniyle Bağdat'tan başladım. Zira, büyüklüğü, genişliği, bayındırlığı, sularının çokluğu, sıhhatli olması ve havasıyla yeryüzünün doğusunda ve batısında bir benzeri yoktur." sözleriyle bu bölgeye verdiği önemi gösterir. İbnHurdazbih ise Irak bahsini Sevâd başlığı altında verir: "Fars hükümdarları Irak'ın kalbi anlamında Dil-i İranşehr tabirini kullanmışlardır. Sevâd 12 idârî bölgeden oluşur. Bu idârî bölgelerin her birinin bir (merkezî) ili ve 60 kasabası mevcuttur." sözleriyle konuyu anlatmaya başlar. İstahrî, İslâm dünyasının anlatımı şeklinde tasarladığı eserini 20 bölgeden oluşturmuştur. Bu bölgelerden sekizinci bölgeyi Irak başlığı oluşturur. Irak konusuna şu şekilde giriş yapar: "Irak'ın sınırları şu şekildedir: Uzunluğu, Tikrit sınırından, Fars denizi kıyılarında Abbâdân'a, Bağdâd yakınlarındaki topraklarda Kâdisiyetü'l-Kûfe'denHulvân'a kadardır. Genişliği, Vâsıt'ta, Vâsıt'tan et-Tib yakınlarına, Basra'da, Basra'dan Cübbâ sınırlarına kadardır. Burası Tikrit'ten itibaren doğu yönünde Şehrezûr sınırını geçer, Hulvân sınırını, Seyrevân sınırını, Saymera'yı, et-Tib sınırını, Sûs sınırını geçer ve Cubbâ sınırına varır. Buradan denize ulaşır. Tikrit'ten denize kadar olan bu sınır, yay gibi kıvrılarak batıya doğru döner. Basra'nın arka taraflarından Sevâdü'l-Basra kırsalına/bâdiye ve bataklıklarına, Vâsıt'a, Sevâdü'l-Kûfe kırsalına/bâdiye ve bataklıklarına, Fırat'ın arka taraflarından Enbâr'a, Enbâr'dan Dicle ve Fırat arasındaki Tikrit'e varır. Bu şekilde denizden Tikrit'e doğru yine bir yay gibi kıvrılır. İşte bu geniş alan Irak'tır."

Anahtar kelimeler: İslam coğrafyacıları, İstahrî, Ya'kûbî, İbnHurdazbih

TOPIC IRAQ ON ISLAMIC GEOGRAPHERS.

ABSTRACT

In this paper, it will be tried to talk about Iraq in the works of early Islamic geographers. These are the ones mentioned in Ya'kûbî, İbnHurdazbih and İstahrî. There is no talk of Iraq in Ya'qûbî. Ya'kûbî started his work from Iraq by describing Baghdad and Samarra from their foundation here: "I started from Iraq because it is the middle of the world, the navel of the earth, and from Baghdad because it is in the middle of Iraq and is a big city. For, with its size, breadth, public works, abundance of waters, health and air, it is unmatched in the east and west of the earth." In his words, he shows the importance he gives to this region. İbnHurdazbih, on the other hand, talks about Iraq under the title of Sevâd: "Persian rulers used the term Dil-i İran shahr to mean the heart of Iraq. Sevâd consists of 12 administrative regions. Each of these administrative regions has a (central) province and 60 towns. He begins to explain the subject with his words. İstahrî created his work, which he designed as a narrative of the Islamic world, from 20 regions. Iraq is the eighth region of these regions. "The borders of Iraq are as follows: its length is from the Tikrit border to Abbadan on the shores of the Persian Sea, from Qadisiyet al-Kufato Hulwan on the territory near Baghdad. Its width is from Vâsıt, from Vâsıt to near al-Tib, in Basra, from Basra to the borders of the Robe. From Tikrit, this place crosses the Shahrezûr border in an easterly direction, crosses the Hulvan border,

²⁴⁹ Prof. Dr., Murat AĞARI, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, muratagari@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1720-4598

theSeyravanborder, Saymera, the et-Tibborder, theSusborderandreachestheCubbaborder. Itreachestheseafrom here. ThisborderfromTikrittotheseaturnstothe west, curvinglike an arc. Itreachesthecountryside of Sevad al-Basra/badiyaanditsmarshesfromthebacksides of Basra, Vasit, thecountryside of SevDec al-Kufa/ badiyaanditsmarshes, Anbarfromthebacksides of theEuphrates, AnbartoTikritbetweentheTigrisandtheEuphrates. Inthisway, it bendslike a bowagainfromtheseatoTikrit. This is a largearea of Iraq.”

Keywords: Islamicgeographers, Istahri, Ya'qubi, IbnHurdazbih

İslam Coğrafyacılarında Irak Bahisler

1. Ya'kûbî/ (ö: 292/905'ten sonra)

A. Hayatı ve Eserleri

Bağdat'ta doğan Ya'kubi küçük yaşlarda Ermenistan'a seyahat etmiştir. Bu da bundan sonraki seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir. Ermenistan ve Horasan'da uzun müddet kalmış ve Tahirîler'in hizmetinde bulunmuştur. Ancak bu dönemde hangi tür bir memurluk yaptığı bilinmemekle beraber bürokraside kâtiplik yaptığı, ya da istihbarat teşkilatına benzer bir posta servisinde çalıştığı sanılmaktadır. Uzun süre Ermenistan ve Horasan'da yaşadığını belirttiğimiz Ya'kubi, Hindistan, Çin, Magrib, İran, Endülüs ve Suriye'nin yanısıra diğer birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur. Hayatının geri kalan kısmını Tolunoğulları döneminde Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirmiştir. Ölüm tarihi hususunda iki rivayet mevcuttur. Bazılarına göre 284/897 yılında vefat ettiği kaydedilmekteyse de Tolunoğullarının yıkılışının ardından, onların güzelliklerini dile getirmesi, yukarıdaki beyanların doğru olmadığını ve Tolunoğullarının yıkılışına kadar yaşadığını göstermektedir. Ancak bu dönemle ilgili yaşamı konusunda bir kayda rastlamadığımızdan, onun en erken olarak Tolunoğullarının yıkılış tarihi olan 292/905 yılında vefat ettiği söylenebilir. Bunun da ne derece sıhhatli olacağı konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır.

Aynı zamanda tarihçi olan Ya'kûbî'nin, kendi adını taşıyan bir de tarih kitabı bulunmaktadır. Bu eser, coğrafya ile ilgili olan eserinden daha çok tanınmaktadır. Ya'kûbî *Tarih*'ini Tahiroğulları döneminde yazmıştır. Genel İslâm tarihi türüne giren bu eserde Ya'kûbî, Adem (*as*) ile başlayarak olayları izah etmeye çalışır. Hicretten sonra ise olayları yıllara göre verir. Kitabına yaratılışla başlar. Ancak bu başlangıç kısmı ve kitabın önsözü kayıptır. Kitabın birinci cildi daha ziyâde kültür tarihi özelliği taşımaktadır. Geçmiş peygamberler, Süryani, Babil, Hind, Yunan, Rum, Fars kralları ve hükümdarları ve İslam öncesi Arap toplumunun dini ve şiiri hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin ikinci cildi ise Hz. Peygamber'in doğumundan itibaren Abbasi

halifesi Muhammed Mühtedî'ye kadar olan dönemi ele almaktadır. Ya'kûbî'nin günümüze ulaşan diğer eseri, *Müşakletü'n-Nas liZamanihimvemaYağlibu aleyhim fi Külli Asrin* adını taşımaktadır. Bunların dışında günümüze ulaşmayan ama Ya'kûbî'nin olduğu bilinen eserleri de bulunmaktadır. Bunlar; *Fethu'l-İfrikkiye*, *Ahbaru'Umemi's-Salife*, *Memâlikve'l-Mesâlik* ve Tahiriler ile ilgili olarak kaleme aldığı müstakil bir eserdir. Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân) Ya'kûbî'nin coğrafya ile ilgili olan eseridir. Bu eser coğrafyaya yeni bir çehre kazandırmıştır. Ya'kûbî'nin bu eserinin iki tane el yazması nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Petersburg Üniversitesi'nden A. Mukhliniski'nin Doğudan getirmiş olduğu nüshadır. Diğeri ise F. Kern'in sahip olduğu nüshadır. Yazma eserleri tahkik eden Michael Janus de Goeje tarafından ilk olarak 1860'ta Leiden'de neşredilmiştir. Yine aynı yıllarda bir başka neşri yine Leiden'de T.G. J. JuyNboll tarafından yapılmıştır. (1860-61)M. J. de Goeje'nin yayınladığı Leiden 1860 baskısı Ebî Ali Ahmed b. Ömer b. Rusteh'in *Kitâbu'l-A'laki'n-Nefise* adlı eseri ile birlikte, ACES'nin VII. cildinde (Leiden, 1892) tekrar basılmıştır. Çalışmamızda kullandığımız da bu baskıdır.²⁵⁰

B. Irak Bahsi

B.1. Bağdat

Dünyanın ortası, yeyüzünün göbeği olduğu için Irak'tan, Irak'ın ortasında bulunması ve büyük bir şehir/ medîne olması nedeniyle Bağdat'tan başladım. Zira, büyüklüğü, genişliği, bayındırlığı/ imâret, sularının çokluğu, sıhhatli olması ve havası yönüyle yeryüzünün doğusunda ve batısında bir benzeri yoktur. Ayrıca büyük şehirlerden/ emsâr ve idâri bölgelerden/ küver topluluklar/ sükkân buraya gelip yerleşti. Uzak/ kâsiye ve yakın/ dâniye bütün ülkelerden/ buldân insanlar buraya geldi. Uzak bölgelerin insanları/ ehlü'l-âfâk kendi yurtlarında/ evtân ondan etkilendiler. Bunlar için yerleşim alanları/ mahalle, ticaret alanları/ metcer ve harcama alanları/ mütesarraf mevcuttu. Böylelikle dünyada herhangi bir şehirde/ medîne bulunmayan unsurlar burada bir araya geldi.

İki tarafından iki büyük nehir, Dicle ve Fırat akar. Kara ve deniz yoluyla ve az bir mesâi/ sa'y ile mallar ve tâcirler buraya gelirler. Doğudan ve batıdan İslâm topraklarından/ ard ve diğer Müslüman olmayan topraklardan/ ard getirilen mallar burada toplanır. Zira Hind, Sind, Çin, Tibet, Türk, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer ülkelerden/ beldelelerden mallar buraya getirilir.

---

²⁵⁰Ya'kûbî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bkz: Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA*, C: 43, s. 287

Tüccarların çıktıkları bu ülkelerdeki/ buldân ticaretten daha fazlası burada gerçekleşir. Zira burada mallar vardır ve ticaret mümkündür. Böylelikle dünyanın iyiliği buraya akar. Dünyanın zahiresi burada toplandı ve böylelikle bütün alemin bereketi orada gerçekleşti. Bütün bunlarla birlikte burası Benî Hâşim'in kurduğu bir şehir/ medîne ve onların iktidar merkezi, saltanat mekanlarıdır. Onlardan önce orada kimse yoktu. Ayrıca onlardan başka yerleşen hükümdar mevcut değildi.

Benim atalarım da orada oturuyorlardı ve hatta birisi yöneticiliğini yaptı; meşhur birisi olduğu için ayrıca bahsetmeye gerek duymadım. Bütün matematikçilerin ortak beyanıyla burası dünyanın ortasıdır. Eski hakimler burayı Dördüncü İklim'de değerlendirdiler. (Dördüncü İklim) her zaman ve her mevsim havası ılıman olan orta iklimdir.

Sıcaklar yaz ortasında, soğuklar ise kış ortasında şiddetli olur. Baharlarda hava ılımandır. Kıştan bahara, bahardan kışa geçiş anlaşılmaz. Bu nedenle her mevsimde havası yumuşak, toprağı nemli, suları tatlı, ağaçları bol, meyveleri lezzetli, tarımı verimli, nimeti boldur ve bu yüzden insanların çoğu oraya gelir.

Havasının yumuşak, toprağının verimli, sularının tatlı olması nedeniyle halkının/ ehl karakteri güzel, yüzleri aydınlık, zihinleri berraktır. Hatta anlayışları, edepi, görgüleri; ticaret ve üretimdeki becerileri ve kavrayışları ile diğer insanlardan üstündür. Bu sebeple en bilgili âlimler, en sahih râviler, en münâzaracı kelimciler, en fasih Arap dilcileri, en mahir tabipler, en iyi okuyucu kurrâlar, en zarif şarkıcılar, en becerikli zanaatkarlar, en edib yazarlar, en muhâkemeli mantıkçılar, en âbidsüfiler, en muttakizâhidler, en güçlü filozoflar ancak Bağdat'tadır. Ayrıca hatipleri gibi konuşanı, şairleri gibi şiir söyleyeni, mizahçıları gibi de kırıp geçireni yoktur.

Eskiden, yani Acemlerin ve kistrâların döneminde, Bağdat'ın olduğu yer şehir/ medîne hükmünde bir yer değildi; Bâdûraya kasabasının/ tassûc köylerinden/ kurâ birisiydi. Burası daha sonra, bugünkü Bağdat'tan 7 fersah²⁵¹mesâfede, KistrâEnûşirvân'ın eyvanlarının²⁵²bulunduğuMedâin şehrinin/ medîne yerini alan bir Irak şehri/ medîne haline geldi.

---

²⁵¹ Fersah, eskiden kullanılan bir yol mesafesi ölçüsüdür. Kâmûs-ı Osmânî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. Dolayısıyla 3 mil 5,985 km. etmekteydi. Bkz: Yûsuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, C: 12, s. 412

²⁵² Eyvan, İslâm mimarisinin en önemli elemanlarından birisidir. Farsça bir kelime olup Arapça (ivân, livân) ve Türkçe'ye de geçmiştir. Genel olarak binaların ortasında bulunan ve iç avluya açılan üç tarafı kapalı, üstü tonoz örtülü bir mekândır; özellikle İran ve Orta Asya'da tercih edilmiş ve cami, medrese, bimaristan gibi binalarla birlikte evlerin planlarında da sıkça kullanılmıştır. Bkz: A. Engin Beksaç, "Eyvan", *DİA*, C: 12, s. 12

Daha önce Bağdat'ın bulunduğu yerde *Karnü's-Surât* denilen, Dicle'nin Basra'ya döküldüğü yerdeki kiliseden başka bir şey yoktu. Varlığını bugüne dek sürdüren ve Nastûrî Hıristiyanlarının²⁵³lideri olan baş piskoposun yaşadığı bu kilisenin ismi Deyrû'l-Atîk'dir.

İslâm'ın geldiği dönemlerdeki Araplar zamanında da Bağdat'ta bir şey yoktu. Araplar Basra ve Kûfe'yi kurdular. Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ raâmili²⁵⁴olan Sa'd b. Ebî Vakkâs ez-Zührî H. 17/ M. 638'de Kûfe'yi kurdu.

Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ raâmili Utbe b. Gazvân el-Mâzinî -Mâzin Kays- H. 17/ M. 638'de Basra'yı kurdu.

Araplar şehrin/ medîne iki yakasına yerleşti. (Ayrıca, pek çok) topluluk/ kavm, seçkinlerini/ vücûh ve ticarî zenginliklerini Bağdat'a götürdüler. Benî Ümeyye Şam'a gittikleri için Irak'a yerleşmedi. Muâviye b. Ebî Süfyân, Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın/ ra ve Hz. Osman b. Affân'ın/ ra 20 sene süresince Şam âmiliydi. Kendisiyle beraber ailesi de Şam'a yerleşmişti. İdareyi eline alıp hükümdar olunca Dımaşk'ı evi/ menzil ve yurdu/ dâr haline getirdi. Zira hükümdarlığı, yardımcıları ve taraftarları oradaydı.

Sonraları burada Benî Ümeyye'nin hükümdarları yaşadı. Ümeyye ailesi Şam'da kendi içlerinde evlenerek öylesine çoğaldı ki, artık aileden çoğu kimse birbirini tanımaz hale geldi. Saltanat Hz. Rasûlullah'ın/ sav amcası Benî Abbâs'a geçince, sağlam görüşleri, geniş basiretleri ve olgun düşünceleri ile Irak'ın üstünlüğünün, görkemini/ celâle, genişliğinin ve dünya üzerindeki merkezî konumunun farkına vardılar. Çünkü Irak, Şam gibi havası bunaltıcı, keder verici, evleri/ menâzil dar, arazisi/ ard engebeli, halkı/ ehlzâlim ve tâunlu²⁵⁵ bir yer değildir.

Mısır gibi havası değişken ve vebalı, ayrıca yiyecekleri bozan, hastalıkları ortaya çıkaran, çok sisli, nemli ve mikroplu deniz ile pınar (su kaynağı)/ ayn olmayan, bir ot bile yetişmeyen, (arazisi) çorak ve tuzlu, sarp kayalık, engebeli dağlar arasında bir yer değildir.

İslâm topraklarından ve Beytullâhi'l-Haram'dan uzakta, halkı/ ehl zalim, dümanlığın çok olduğu Afrika gibi bir yer hiç değildir.

²⁵³Nastûrîlik, İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir hıristiyan mezhebidir. Doğu Süryânî veya Aşurî kilisesi olarak da bilinen Nestûrîlik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestûr, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Maraş) şehrinde doğmuş, öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. Bkz: Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *DİA*, C: 33, s. 15

²⁵⁴Âmil, İslâm tarihinde genel olarak memur ve özellikle vergi memuru anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz: Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, C: 3, s. 58

²⁵⁵Tâun, kitlesel ölümlere sebep olan veba hastalığıdır. Bkz: Nühket Varlık, "Tâun", *DİA*, C: 40, s. 175

Ayrıca, uzakta yer alan, soğuşu şiddetli, (arazisi) engebeli, düşmanlarca kuşatılmış İrmîniye gibi bir yer değildir. (Aynı şekilde) yüksekleri karlı, (arazisi) engebeli Cebel idâri bölgeleri/ küver gibi bir yer değildir. Doğuda, güneşin doğduğu yerde, etrafı azgın düşmanlar ve savaşçılarla çevrili tâunlu Horasan gibi değildir.

(Bunların dışında) yiyeceği dışarıdan temin edilen, üretimin az, geçimin zor olduğu Hicaz'a benzemez. Allah Teâlâ, *Kitâb*'ında Hz. İbrahim'in/ as ağzından şöyle buyurmuştur: “*Rabbim! Muhakkak ki ben, tarımın olmadığı bir yere yerleştim.*”²⁵⁶

Hâsılı, havası ve yiyecekleri bozuk, bedenleri küçük, saçları kıvrıkcık, renkleri değişik Tibet gibi bir yer de değildir.

Ülkelerin/ buldân en iyisi olduğunu öğrendikleri zaman bütün ileri gelenler/ muhtârîn buraya yerleştiler. Halife Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib olarak Kûfe'ye yerleşti; sonra Enbâr'a geçti ve Fırat kenarında *Hâşimiye* olarak isimlendirdiği bir şehir kurdu.

(Halife) Ebü'l-Abbâs/ ra şehir tamamlanmadan önce orada vefat etti. Kardeşi EbüCa'ferMansûrAbdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib yerine hilâfete geçince, Kûfe ile Hîre arasında bir şehir/ medîne kurdu ve Hâşimiye adını verdi. Oğlu Muhammed Mehdi'yi H. 140/ M. 758 senesinde Slavlar/ Sakâlibe²⁵⁷ile savaşa gönderinceye kadar orada kaldı.

Daha sonra Bağdat'a ulaştı ve burada durdu: “*Buranın adı nedir?*” diye sordu; “*Bağdat*” denildi. Bunun üzerine: “*Vallahi burası babam Muhammed b. Ali'nin dediği yerdir; buraya yerleşeceğim ve bir şehir/ medîne kuracağım. Benden sonra da oğlum buraya yerleşecek. Allah'ın tedbiri benim için tamam oluncaya ve burada iktidarım gerçekleşinceye kadar, Câhiliye'dekive İslâm dönemindeki hükümdarlar burayı farkedememişlerdi. Dünyaya bir alâmet olan, batısında Fırat'ın, doğusunda Dicle'nin yer aldığı, Dicle ile Fırat arasındaki yarımada ile ilişkin alametleri ve rivayetleri burası doğruluyor; deliller görünüyor. Basra, Vâsıt, Übülle, Ahvaz, Fâris (Fars),*

Ummân, Yemâme ve Bahreyn'den gelen herşey Dicle vasıtasıyla buraya ulaşır; burada yüklenir ve indirilir. Aynı şekilde Mevsıl (Musul), Diyâr-ı Rebîa, Azerbaycân ve İrmîniye'dengelen herşey yine gemiyle Dicle üzerinden taşınır.

²⁵⁶*Kur'an*, 14/ İbrahim, 37

²⁵⁷Sakâlibe, Ortaçağ İslâm kaynaklarında Slavlar'la Slav kökenli kölelere verilen isimdir. Bkz: Ahmet Taşağıl, “Sakâlibe”, *DİA*, C: 36, s. 3

*Diyâr-ı Mudar ve Rakka, Şam, Sugûr,*²⁵⁸ *Mısır ve Magrib'den gelenler de gemilerle Fırat'ta taşınır; burada yüklerini boşaltırlar ve tekrar yüklenirler. Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinin insanları da bu yolu kullanırlar. Allah'a hamdolsun ki, sanki burasını benim için saklamış; ben ise Allah'ın bana sunduğu şeyin farkında değilim. Vallahi ben buraya yerleşeceğim ve hayatımı burada geçireceğim. Çoluk çocuğum ve benden sonra gelenler de buraya yerleşecekler. Burası dünyanın en bayındır/ mâmur şehri olacak. Ardından birisi bile harap olmayacak 4 şehir daha kuracağım.” dedi ve (henüz) ismini koymadığı Râfika'yı, Massîsa (bölgesindeki) Malatiye'yi, ve Sind bölgesinde Mansûra'yı kurdu. Halife Mansûr, *Medînet-ü EbîCa'fer* olarak bilinen şehri kurarken arazi/ ard ölçme ve parselleme işinden anlayan mühendis ve ustaları buraya getirmeye başladı.*

İnşaatçı, oduncu, hafriyatçı ve demirciler getirdi. Bunlar toplandıklarında, onlara yemek ve ücret tahsis edildi. Her bir tarafa inşaat işinden anlayanların getirilmesi için mektuplar yazıldı.

İleri gelenlerden/ meşâyih bir topluluk/ cemâ'a bana, çeşitli mesleklerden 100.000 civarında işçi ve sanatkârın geldiğini; hatta hazırlıklarla birlikte, bu 100.000 civarında kişinin gelmesi tamamlanıncaya kadar EbûCa'ferMansûr'un inşaata başlamadığını anlattı.

H. 141/ M. 758 senesinin Rebiülevvel ayında (şehir) kuruldu. Burası dâirevî bir planda tasarlandı. Bu şekilde dâirevî bir şehir/ medîne, dünyanın kıtalarında/ aktârü'd-dünya başka yoktur.

Şehrin temeli münecim Nevbaht ve Mâşâ'allah b. Sâriye'nin belirlediği bir zamanda atıldı. Temele, eni ve boyu 1'er arşın (zirâ),²⁵⁹ağırlığı 100 rıtl²⁶⁰olan 4 köşe

²⁵⁸Sugûr, İslâm devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgeleridir. Bkz: Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, C: 37, s. 473

²⁵⁹Zirâ', dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. "Bilek" ve "kol" manasına gelen kelimenin çoğulu "azru" ve "zirâ'a"dır. Bu uzunluk ölçüsüne Türkçe'de "arşın" denir. Genellikle kabul edilen uzunluğu 54.04 cm.'dir. Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü. Türk lehçelerinde arşun, arçın, arjın ve alçin şeklinde yer alan kelime, Pehleviceareşn'den (yeni Farsça âreş, reş) gelmektedir. Dirsekten orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder; Arapça'sızirâ'dır (çoğulu ezrû', zur'ân). Arşın kelimesi Türkçe'den de Rusça'ya ve Balkan dillerine geçmiştir. Bkz: Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C: 3, s. 411

²⁶⁰Rıtl, ağırlık ölçüsü birimidir. Mısır'da 449.28 gr., Suriye'de 3.202 gr., Beyrut ve Halep'te 2.566 kg'dır. Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimidir. Rıtl (ratl, çoğulu ertâl) kelimesi Grekçe litranınSüryânice yoluyla Arapça'ya geçmiş şeklidir. Aslı Latince "dengelemek, denkleştirmek, tartmak" anlamındaki librodan türeyen "denge, terazi, tartı" mânasındakilibradır. Fıkıh kitaplarındaki rıtl ile Bağdat rıtlı kastedilir. Fitre, toprak mahsulünün zekât nisabı ve abdest suyunun miktarı gibi hususlarda ölçü birimi rıtlıdır. Diğer ölçü birimleri gibi yer, zaman ve tartılan şeyin cinsine göre değişiklik göstermişse de bunun değeri genellikle 12 ukıyyeye veya kantarın % 1'ine eşit olmuştur. Birçok ülkede meselâ yağ, sirke, biber ve ipek gibi mallar için müstakil rıtlar kullanılmıştır. Çeşitli bölgelerin kendilerine has kütle ölçü birimlerinin asıl mahalli isimleri yerine bazı kaynaklarda rıtl (ağırlık) kelimesiyle anılması karışıklığı arttırmıştır. Bkz: Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, 35, s. 52

kare büyük tuğlalar ile bunların yarısı kadar olan uzunluğu 1 arşın (zirâ), eni 0.5 arşın (zirâ) ve ağırlığı 100 rıtlı olan tuğlalar konuldu. Su kuyuları kazıldı. İçme ve sulama suyu ile sulama suyu için Fırat'ın kollarından olan Kerhâyâ nehrinden şehre akıtacak su kanalları açıldı. Şehrin 4 büyük girişi vardı; bunlar Şam kapısı, Horasan kapısı, Kûfe kapısı ve Basra kapısıdır. Kapıların birbirleri ile arası, hendeğin dışından 5.000 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ').²⁶¹ Girişlerde demirden büyük birer kapı bulunuyordu. Bu kapılar, bir kimsenin yalnız başına kapayamayacağı ve birkaç kişi olmadan açamayacağı derecede büyüktü.

Hatta uzun bir mızrak ve alemlerle bu kapılardan giren bir atlı, bunları eğip bükme zorunda kalırdı. (Şehrin) suru, harcanan çamurun miktarını hesap edemediğimiz derecede mükemmel büyüklükte tuğlalardan inşa edildi.

Surun temel genişliği 90 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ') ve bunun 25 arşınlık (zirâ) bölümü yerin altındadır. Yüksekliği mazgallarla beraber 60 arşındır (zirâ). Surun çevresinde büyük bir kanal vardır. Kanal ile sur arası 100 kara arşınıdır (zirâu's-sevdâ').

Bu kanallarda büyük burçlar ve yuvarlak mazgallar bulunur. Kanalın dışı içiçe geçmiş tuğla ve kirişlerle örülerek sağlam bir şekilde yükseltilmiştir. Bu örülü sağlam yapıdan sonrası hendektir ve Kerhâyâ'dan gelen sular akar. Hendeğin arka kesiminde büyük caddeler/ şevâri' yer alır.

Şehrin/ medîne girişlerinde 4 adet mazgallı büyük dehliz vardır. Bunların tümü uzundur ve uzunlukları 80'er arşındır (zirâ). Bu dehlizler alçı taşı ve tuğla ile örülüdür.

Birisi kanalın kenarındaki dehlizden içeri girdiğinde, taş döşeli bir alana/ rahabe varır. Bir topluluğun ancak açabileceği, bir kişinin ise kapatamayacağı demir kapının bulunduğu büyük surda da bir dehliz vardır; şehrin diğer 4 kapısında bu şekilde dehlizler mevcuttur. Büyük surdaki dehlizden giren kişi, alçı taşı ve tuğladan yapılmış olan kemerlerin bulunduğu geniş alana/ rahabe varır. Kemerlerin üzerinde rûmateşi (Grejuva)/ kivâ'urûmiyye²⁶²delikleri bulunur. Bunlardan gün ışığı geçer

²⁶¹Sevdâ' zirâ'/ ez-zirâu's-sevdâ' (kara arşın), Abbâsi Halifesi Hârûnürreşid tarafından ihdas edilmiştir; Nil nehrinin ölçümleri ile kumaş ve inşaat malzemesi ölçmekte kullanılmıştır. Bu ölçü, 24 parmak genişliğinde, yaklaşık 54.04 cm'dir. Bkz: M. Erkal, a.g.m., C: 3, s. 411

²⁶²Rumateşi/ Grejuva, Eskiden bir savaş silâhı olarak kullanılan yanıcı, yakıcı ve patlayıcı bir maddedir. Daha çok Bizanslılar'ca kullanıldığı için bu adla meşhur olmuştur. İlk önce Çinliler tarafından bulunduğu ve Çin'den yayıldığı hakkındaki kanaat ise daha yaygındır. Bizanslılar'ın ilâhî bir güç olarak kabul ettikleri, terkibi yüzyıllarca bir sır gibi saklanan bu ateşin esasının o çağlarda kullanılan güherçile olduğu, bunun kükürt ve zift maddeleriyle karışımına nefis yağının eklenmesiyle de mâyi haline getirildiği daha sonra anlaşılmıştır. Su üzerinde dahi yanabilme özelliğinden dolayı "âteş-i bahri" adıyla da anılmıştır. "Grejuva ateşi" de denilen bu ateşin birleşimine kömür tozu ilâve edilerek bu maddenin bir

ama yağmur geçmez. Aynı zamanda kölelerin/ gilmân evleri de/ menâzil buradadır. Bu 4 kapının hepsinde kemerler yer alır. Şehrin/ medîne büyük surundaki kapıların her birinde süslü, büyük bir kubbe ve kubbelerin çevresinde oturma yerleri ve dayanacak mekânlar bulunur. Buraya oturan kişi olanı biteni gözetler. Bu kubbeler, bir kısmı alçı taşı ve tuğladan, diğer bir kısmı kerpiçten yapıma direklere dayanır. Bu arada, bir kısmı diğer bir kısma oranla daha yüksek olan mazgallar gördüm. Bu mazgallara giren kişinin görevi etrafı gözetleme ve korumadır.

Mazgalların arka tarafında, kapıların üzerindeki kubbelere çıkmak için basamaklar vardır. Kapılar bu basamakların veya bir binek hayvanının üzerinden kapatılır. Dışarıdan birisi (şehre) geldiği zaman kemerlerden geçer ve bir alana/ rahabe çıkar. İşte burada mazgallı, duvarları alçı taşı ve tuğla ile örülü ve demir bir kapısı bulunan geçiş yer alır. Bu kapıdan geçtikten sonra merkezî büyük meydana/ rahabe çıkılır. Diğer 4 kemer de aynı bunun gibidir.

Alanın/ Rahabe orta yerinde kapısı *Altın kapı* olarak adlandırılan bir kasır bulunur. Kasrın yanında Cuma mescidi yer alır; civarında ise herhangi bir bina, ev/ dâr ya da mesken mevcut değildir; sadece Şam kapısı civarında muhafız komutanına ait ev/ dâr ve birinde emniyet âmirinin, diğerinde gece bekçisinin oturduğu tuğla ve alçıdan bir temel üzerine bina edilmiş büyük ve uzun gölgelik mevcuttur. Bugün buralarda insanlar namaz kılar. Alanın etrafında/ rahabe Mansûr'un küçük çocuklarının ve kendilerine yakın olanların evleri/ menâzil ile birlikte Beytül-mâl/ Hazine, Hizânetü's-Silâh/ Silah Deposu, Divânü'r-Resâil, Divânü'l-Harac, Divânü'l-Hâtim, Divânü'l-Cünd, Divânü'l-Havâic, Divânü'l-Ahşâm, umum mutfak ve Divânü'n-Nafakât yer alır.

Kemerler arasında, komutanları, mevâlisi²⁶³ya da oturanı ile bilinen sokaklar/ es-sekeke'd-dürûb bulunur. Basra kapısından Kûfe kapısına doğru Şurat sokağı/ sekke, Heysen sokağı/ sekke, içerisinde *Matbak* olarak isimlendirilen, suru güçlü ve kuvvetli büyük bir hapishanenin bulunduğu Matbak sokağı/ sekke, Nisâ sokağı/ sekke, Sercis sokağı/ sekke, Hüseyin sokağı/ sekke, Atiye sokağı/ sekke, Mucâşi' sokağı/ sekke, Abbâs sokağı/ sekke, Gazvân sokağı/ sekke, EbiHanîfe sokağı/ sekke ve Dayyika sokağı/ sekke vardır.

Basra kapısından Horasan kapısına doğru Hares sokağı/ sekke, Nu'aymiye sokağı/ sekke, Süleyman sokağı/ sekke, Rebî' sokağı/ sekke, Mühelhil sokağı/

---

bakıma barutun basit bir şekli olduğu söylenebilir. Bkz: Abdülkadir Özcan, "Âteş-i Rûmî", *DİA*, C: 4, s. 57

²⁶³Mevâlî, Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terimdir. Bkz: İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, C: 29, s. 424

sekke, Şeyh b. Amîra sokağı/ sekke, Merverrûziye sokağı/ sekke, Vâdîh sokağı/ sekke, Sukkâ'in sokağı/ sekke, İbnBüreyhe sokağı/ sekke, İsâ b. Mansûr sokağı/ sekk, EbîAhmed sokağı/ sekke ve dar yollar vardır.

Kûfe kapısından Şam kapısına doğru Akkiyyi sokağı, EbiKurrâ sokağı, Abdüye sokağı, Semeyda sokağı, Alâ'î sokağı, Nâfi sokağı, Eslem sokağı ve Minare sokağı vardır.

Şam kapısından Horasan kapısına doğru Müezzinin sokağı/ sekke, Dârim sokağı/ sekke, İsrâyil sokağı/ sekke, şimdilerde *Kuvvârîriyyi sokağı/ sekke* olarak bilinen ancak sahibinin ismini unuttuğum sokak/ sekke, Hakem b. Yûsuf sokağı/ sekke, Semâ'a sokağı/ sekke, Sâ'id Mevlâ EbîCa'fer sokağı/ sekke, şimdilerde *Ziyâdiyyi sokağı/ sekke* olarak bilinen ancak sahibinin ismini unuttuğum sokak ve Gazvân sokağı/ sekke vardır.

Bu sokaklar/ sekâk şehrin/ medîne ve surun içerisinde bulunan kemerler arasındadır. Sokakların/ Sekâkherbirinde güvenilir komutanlarla beraber yerleşen bir topluluk/ kavm ile kendilerine önemli işlerde ihtiyaç duyulan kişilerden oluşan mevâliden bir topluluk/ kavm oturur. Sokakların/ sekâk iki tarafında sağlam kapılar yer alır. Meydanı/ Rahabe çevreleyen surun etrafındaki yol dâire şeklinde olduğu için, içerisinde Hilâfet merkezinin/ Dârü'l-Hilâfe bulunduğu meydanı/ rahabe geçmeden bir sokaktan diğerine ulaşılmaz. Şehri/ medîne bu şekilde Abdullah b. Muhriz, Haccâc b. Yûsuf, İmran b. Vaddâh,

Şihâb b. Kesirbi-HadretiNevbaht, İbrahim b. Muhammed el-Fezârî ile müneccim ve mühendis et-Taberî planladı. Araziler (parsel)/ erbâd 4 bölgeye/ erbâ' bölündü ve her bir bölgeye/ rub' işlerin idaresinden sorumlu bir mühendis verildi. Her bir bölgenin/ erbâ' sorumluları, yer sahiplerine yetecek miktarda arazi/ katî'a verdi ve yer/ rabd yer/ rabd çarşısı olacak (alanları) belirledi. Kûfe kapısından Basra kapısına, Muhavvel kapısına ve Kerh'e kadar uzanan ve buraların bitişiğinde bulunan yerlerin tümünden Müseyyeb b. Züheyr, mevlâsı Rebî' ve mühendis İmran b. Vaddâh sorumlu tutuldu.

Kûfe kapısından Şam kapısına, Enbâr yoluna ve Harb b. Abdullah'ın bölgesinin sınırına/ hadd kadar olan yerlerden Süleyman b. Mecâlid, mevlâsı Vâdîh ve mühendis Abdullah b. Muhriz sorumlu tutuldu.

Şam kapısından Harb'ın arazisine (parsel)/ rabd kadar olan bölge/ rub' ile (bu araziye) bitişik olan (yerler), ayrıca Bâbü's-Şam caddesi/ şâri' ile Dicle'nin ucundaki köprüye kadar bu caddeye/ şâri' bitişik olan (yerlerden) Harb b. Abdullah,

mevlâsıGazvân, mühendis Haccâc b. Yûsuf sorumlu tutuldu. Horasan kapısından Dicle üzerindeki köprüye kadar nehrin kenarından uzanan caddeye/ şâri', ayrıca Bağayyîn'e ve Katrabbul kapısına kadar olan (yerlerden) Hişâm b. Amr et-Taglibî, İmâre b. Hamza ve mühendis Şihabuddin b. Kesir sorumlu tutuldu. Her bir bölgenin/ rub' sorumluları, kendi arazilerini (parsel)/ rabd çiftçiler ile beraberinde bulunanların sayısına göre tahsis ettiler. Ayrıca her bölgede dükkanların ve çarşıların yerlerini belirlediler. Bütün bölgelerde tâcirleri bir arada toplayacak şekilde çarşılar geniş tutuldu ve evleri/ menâzil ortalayacak şekilde birbirine çıkan ya da çıkmayan sokaklar/ dūrûb açıldı. Her bir sokağa/ derb ya buraya ilk gelen komutanın veya onu inşa edenin ya da oturan halkın/ ehl şehrinin/ beled ismi verildi. Caddelerin/ Şevâri' genişliği 60 kara arşını (zirâu's-sevdâ'), sokakların/ dūrûb genişliği ise 15 kara arşını (zirâu's-sevdâ') şeklinde belirlendi. Bu arazilerde (parsel)/ erbâd, çarşılarda ve sokaklarda, her yönden/ nevâhî ve mahalleden (olanlara) yetecek kadar mescit ve hamam inşa edildi.

(Aynı şekilde) komutanların ve askerlerin/ cündiktalarında, (değişik) ülkelerden/ buldân (gelen) halkın/ ehl ve insanların alışveriş etmeleri ve tâcirlerin gelip yerleşmeleri için belirli bir miktar (yer) ayrılmasını emretti.

Şehrin/ medîne dışarısında iktâ²⁶⁴edinen ilk kişi Ehl-i Beyt'ten Abdülvahhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'dır. Burası Kûfe kapısının karşısında, Fırat'ın kollarından Surâtü's-Süflâ'nın kenarındadır;

Süveyka Abdülvahhâb olarak bilinir; kasrı da oradadır. (Kasır) şimdilerde harabolmuş bir vaziyettedir.

Bana gelen bilgilere göre Süveyka da harabolmuş vaziyettedir. Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'e iki nehir arasındaki bölgeyi/ el-cezîreiktâ olarak verdi. Abbâs burayı verimli bir bahçe haline getirdi. İşte burası yazın veya kışın, senenin her döneminde ürünü eksik olmayan meşhur Abbâsiye'dir.

Abbâs, el-Cezîre'yibahçe yapınca, kendisi için güneydoğu yönünde ve Abbâsiye'nin sonunda bulunan yeri iktâ edindi. Burası iki suyun birleştiği yerdir ve burada *Patriğin değirmeni/ Raha'l-Batrîk* olarak bilinen büyük bir değirmen vardır.

---

²⁶⁴İktâ, herhangi birisinin mülkiyetinde bulunmayan toprakların hizmet ve maaşlarına karşılık olarak tahsisidir. Bkz: Osman Turan, "İktâ", *MEBİA*, C: 5/2, s. 949

Burası 100 evden/ hucer oluşun ve bütün sene boyunca tümünden 100 milyon dirhem ürün elde edilen bir yerdi. Bunların hesabını patrik tutmaktaydı. Bu nedenle Rûm hükümdarları tarafından ona verildi ve dolayısıyla kendisine nisbet edildi.

Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın mevâlisi olan Şeravîye kendilerine Süveyka Abdülvahhâb'ın aşağısında ve Kûfe kapısı tarafında bulunan yeri iktâ edindiler. Onlar (halifenin) muhafızlarıydılar ve liderleri Hasan eş-Şeravîydi.

Divânü's-Sadakât başkanı Muhâcir b. Amr, meydanda/ rahabe, Kûfe kapısına bakan yer iktâ edildi; Divânü's-Sadakât da oradadır. Buranın karşısında Neciblilerin lideri Yasin'in iktâsı ile Neciblilerin hanı vardır. Hanın aşağı kısmında ise mevâlinin ahırları/ istabl yer alır.

Emniyet Âmiri/ Sâhibü's-Şurta Müseyyeb b. Züheyred-Dabbî şehrin Basra kapısı tarafından iç kesiminde, Kûfe kapısının sağına düşen yeri iktâ edindi. Burada Müseyyeb'in evi/ dâr ve uzun minareli Müseyyeb Mescidi vardır.

Müseyyeb'in kardeşi Ezher b. Züheyr, Müseyyeb'in iktâsının arkasında ve kible/ güney yönünde bulunan yeri iktâ edindi. Burası Surât nehrinin kenarındadır ve şu ana kadar burada Ezher'in evi/ dâr ve bahçesi mevcuttur.

Müseyyeb'in ve ailesinin yerlerine Mansûr'un mevlâsı Ebi'l-Enbâr'ın kible/ güney yönüne düşen yeri bitişiktir. Surât nehri kenarında Kureyş, Ensar, Rebîa, Mudar, Yemen gibi değişik Arap kabilelerinden olanların ve ashabın iktâları yer alır. Ayyâş Mantûf ve diğerlerinin evleri/ dâr buradadır. Daha sonra devlet adamlarından/ ricâl ve Ashâbü'd-Da've'den²⁶⁵ birisi olan Yaktîn b. Mûsâ'nın yeri/ katî'a vardır.

Daha sonra Yukarı Surât ile Aşağı Surât'ın birleştiği yer olan Büyük Surât gelir. Üzerinde mermer ve tuğladan yapılmış, *Eski köprü* olarak adlandırılan sağlam bir köprü vardır.

Zira o ilk olarak inşa edilen ve sağlam olan köprüydü. Köprüden sağa, güneye doğru döndüğünüzde İshak b. İsa b. Ali'nin iktâsı yer alır; kasırları ve evleri/ düver doğu yönünde Surâtü'l-Uzmâ boyunca sıralıdır. Evler/ Düver ile Surât arasında büyük bir yol vardır.

İsa b. Ali'nin iktâsından Mansûr'un mevlâsı Ebi's-Serrâ eş-Şâmi'nin iktâsına varırsın. Burada üzerinde *Muhavel kapısı* olarak bilinen kapının yer aldığı kemer bulunur. Buradan Humeyd b. Kahtabe et-Tâî'nin arazisine (parsel)/ rabd varırsın.

---

²⁶⁵Ashâbü'd-Da've, Abbâsî ihtilaline katılanlara ve ihtilalin öncülerine verilen isimdir.

Humeyd'in arazisi (parsel)/ rabdSurât el-Ulyâ caddesi/ şâri' boyunca uzanır. Burada Humeyd ve arkadaşları ile Âl-i Kahtabe b. Şebîb'in topluluğunun/ cemâ'a evi/ dâr vardır. İşte burası *Dârü'r-Rûmiyyûn* olarak bilinen ve Kerhâyâ nehri boyunca uzanan Ferrâşiniktâsına bitişiktir. Buradan büyük caddeye/ şâri'ü'l-a'zam dönersin. Bu (cadde) Bâbü'l-Muhavvel caddesidir/ şâri' ve içerisinde ticaret esnafını barındıran büyük bir çarşı vardır. Burası eski bir su havuzuna bitişir ve eski Sâsânî şâhinin yakın adamları olan Farslıların evleri/ menâzil mevcuttur. Daha sonra *Kunâse* olarak bilinen mevkiye doğru varırsın. Burada umum hayvanların bağlandığı yer/ merâbit ile hayvan tüccarlarının yerleri vardır. Buranın ilerisinde Fırat'ın kollarından Îsâ b. Ali nehri kenarında uzanan *Kunâse* olarak bilinen eski bir kabristan ve dericiler yer alır.

Hemen karşısında Rûmlarıniktâsı ile Rûmiyyîn diye bilinen köprünün bulunduğu Kerhâyâ nehrinin kenarında Bağdat'ta hurma fidanı yetiştiren bahçıvanKa'yûbe'nin evi/ dâr bulunur. Ka'yûbe'l-Basri'nin fidan yetiştirdiği bahçeler *Barâsâ* olarak bilinen yere bitişiktir.

İşte buradan, Eski köprüye doğru geri döneriz. Doğuya doğru bu köprüyü geçmeden önce Beytü'l-Mâl hazinedarı Ebi'l-Verd Kevser b. Yemân'ın mahallesi ve *SüveykaEbi'l-Verd* olarak bilinen, değişik alışveriş mekânlarının bulunduğu Bâbü'l-Kerh'e kadar olan bir çarşı yer alır. Ebi'l-Verd Kevser b. Yemân'ıniktâsının arka tarafında Habîb b. Rağbân el-Humsi'niniktâsı bulunur. Burada İbnRağbân mescidi ile Divânü'l-Harac'ın kâtipliğini yapan Enbârlıların mescidi vardır. Kûfe kapısının ilerisindeki Eski köprüye dönmeden önce, büyük caddede/ şâri'ü'l-a'zamEmirü'l-Mü'minininmevlâsı ve Divânü'l-Harac'ın başkanı Süleym ile Eyyüb b. Îsâ eş-Şeravî'niniktâları yer alır.

Sonra Ribâve el-Kirmânî ve arkadaşlarının iktâsı gelir. Bu iktâ şehrin/ medîne Basra kapısına kadar sürer. Burası hem Dicle hem de Surât kenarındadır. Karşı tarafta en son inşa edilen köprü olan Yeni köprü yer alır. Kenarında birbirine bitişik değişik ticaret erbabının yer aldığı büyük bir çarşı bulunur. Daha sonra Emirü'l-Mü'minin'inmevlâsı, Hizânetü's-Silah/ Silah Deposu başkanı Vaddâh'ın, *Kasr-ı Vaddâh* olarak bilinen mahallesi ve bir çarşı yer alır. Bu zamana kadar bu çarşıda kağıt tüccarı ve bunlara ait 100'den fazla dükkân vardı. Buradan Amr b. Sem'ân el-Harrânî'niniktâsına varılır. Harrânî kemeri buradadır.

Sonra Şarkiye gelir. Dicle'nin doğusunda (Halife) Mehdi'nin yerleşmesinden önce onun için bir şehir/ medîne düşünülmüş ve bu nedenle *Şarkiye* olarak isimlendirilmiştir. Bu şekilde isimlendirilmesinin bir başka sebebi şudur: Burada

cuma günü toplanılan ve içerisinde minber²⁶⁶bulunan büyük bir mescit vardır; işte bu mescitte Doğu kadısı oturduğundan dolayı bu adı almıştır. İçerisindeki minber sonraları çıkarılmıştır. Bu yol Şarkiye'den, Ca'fer b. Mansûr'un Dicle kenarındaki iktâsına doğru ilerler. Burada İsâ b. Ca'fer'in, hemen yakınında Ca'fer b. Ca'fer b. Mansûr'un evleri/ dâr vardır.

Bahsettiğimiz bu 4 yoldan da Bâbü'l-Kerh caddesine/ şâri' çıkarsın. Buradaki ilk iktâ, Nuhhâsîn kapısının yanındadır. Caddenin/ şâri' iki kenarında, sıralı dükkânlar vardır. Bu yol, Kerh kapısından sağa doğru Horasanlı kumaş tüccarlarının ve Horasan'dan kumaş getiren esnafın bulunduğu, Emîrû'l-Mü'minininmevlâsıRebî'niniktâsına çıkar. Burada kumaştan başka birşey yoktur.

Yine burada Kerhâyâ nehri kollarından Deccâc nehri ve kenarında tâcirlerin evleri/ menâzil vardır. Senenin bu zamanlarında nehrin kenarında tavuk satıldığı için bu isim verilmiştir. Rebî'niniktâsının arka tarafında tâcirlerin evleri/ menâzil ve her şehriden/ beled gelen karışık/ ehlât bir halk/ ehl vardır. Her sokak/ derb halkıyla/ ehl, her mahalle sâkini ile bilinir. Kerh, Kasr-ı Vaddâh'dan Salı pazarına/ Sûkü's-Sülesâi doğru 2 fersah uzunluğunda büyük bir çarşıdır.

Rebî'niniktâsından Dicle'ye doğru enine 1 fersah uzunluğunda büyük bir çarşı yer alır. Her tür tâcir ve ticaret için belirli caddeler/ şevâri', bu caddelerde/ şevâri' bölümler, dükkânlar ve arastalar/ arrâs vardır. Bu nedenle bir topluluk/ kavm diğeriyle, bir ticaret bir başka ticaret ile ya da bir esnaf bir başka esnaf ile karışmaz. Aynı şekilde zanaatkar ile işçi de birbirine karışmaz. Her bir zanaat müstakil olduğundan, bir iş grubu diğerinden soyutlanmıştır.

Anlattığımız bu araziler/ erbâd tarif ettiğimiz bu iktâlar arasında Araplar, ordu mensupları/ cünd, toprak ağaları/ dehâkin²⁶⁷ve tüccarlardan karışık/ ehlât bir halk/ ehl kesiminin evleri/ menâzil vardı. Sokaklar/ dürûb ve sekek kendilerine nisbet edilirdi. İşte, Bağdat'ın 4 bölgesinden/ erbâ' biri olan burası/ rub', büyük bir bölgedir/ rub' ve Emîrû'l-Mü'minininmevlâsıRebî', Müseyyeb b. Züheyr ve mühendis İmran b. Vaddâh'ın sorumluluğundadır. Bağdat'ta buradan daha büyüğü ve iyisi yoktur.

²⁶⁶ Şehirlerdeki belirli mescitlerde Cuma namazı kılındığından, minberler ancak bu camilerde bulunurdu. Minber bu haliyle dinî, siyasî bir sembol olarak belirir.

²⁶⁷Dihkan,Sâsânîler'leOrtaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Aslı Farsça dih (köy) ile -gânnisbet ekinden meydana gelen dihgân olup dihkan şeklinde Arapça'ya geçmiştir. Sâsânîler devrinde İran'da ve Orta Asya'da, sayıları hiç de az olmayan soylular sınıfına dihkan deniliyordu. Bkz: Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, C: 9, s. 289

Kûfe kapısından Şam kapısına kadar olan bölgede Süleyman b. Mecâlid'in arazisi (parsel)/ rabd vardır; bu bölgeyi/ rub' idare ettiğinden dolayı kendisine nisbet edilmiştir. İçerisinde Vâdih'iniktâsı yer alır. Daha sonra Âmir b. İsmail el-Müslî'niniktâsı gelir. Daha sonra Hasan b. Kahtabe'nin arazisi (parsel)/ rabd ve evleri/ menâzil gelir; aile ve yakınlarının evleri/ menâzil ise *Hasan* olarak bilinen sokakta/ derb sıralanır.

Sonra Hâris b. Rukâd el-Hârizmî ve yakınlarına ait olan Hârizmiye arazisi (parsel)/ rabd vardır. Hâris'iniktâsı sokağın/ derb içerisindedir. Daha sonra Emîrül-Mü'minininmevlâsıSâhibü'r-Rikkâb'iniktâsı gelir. Burası sonraları İshak b. İsâ b. Ali el-Hâşimî'nin evi/ dâr olmuş, sonradan burayı *kâtip Tâhir b. Hâris* denilen Muhammed b. Abdullah b. Tâhir satın almıştır. Daha sonra Halil b. Hâşim el-Bâverdi'nin arazisi (parsel)/ rabd yer alır. Devamında Hattâb b. Nâfi'î et-Tahâvî'nin arazisi (parsel)/ rabd vardır. Daha sonra Akfâs sokağında/ derb bulunan Hâşim b. Ma'ruf'uniktâsı gelir. Devamında Hasan b. Ca'ferât'ın yine Akfâs sokağında/ derb bulunan ve Kaddârın sokağına/ derb bitişik iktâsı yer alır.

Enbâr yolu caddesinde/ şâri' bulunan iktâların ilki, Emîrül-Mü'minininmevlâsıVâdih ile oğlunun iktâsıdır. Daha sonra KûfeliEyyûb b. Muğîre el-Fezârî sokağı/ derb ile Kûfiyyîn diye bilinen sokak/ derb gelir. Daha sonra Selâme b. Sem'ân el-Buhârî ve arkadaşlarının iktâsı ile yeşil minareli Buhâriye mescidi gelir. Daha sonra Leclâc el-Mütetabbib'iniktâsı yer alır. Devamında Avf b. Nizâr el-Yemâmi'niniktâsı ve Süleyman b. Mecâlid'in evine/ dâr bakan Yemâmiye sokağı/ derb gelir. Daha sonra Fadl b. Ca'vene er-Râzî'niniktâsı vardır; burası sonraları Dâvûd en-Nebatî diye bilinen ÜmmüCa'fer'in kâtibi Dâvûd b. Süleyman el-Kâtib'in olmuştur. Daha sonra Seyyib'in ve Hübeyre b. Amr'ın evi/ dâr gelir. Seyyib'in (evinin) kenarında, Sâlih el-Beledî'ninSüveykaAbdülvahhâb'a bakan Sabbâh sokağındaki/ derbiktâsı ve Kâbûs b. Semeyda'nıniktâsı vardır. Bunun karşısında *Düver-i EbîSâlih* olarak bilinen ve (halife) Hârûn er-Reşid döneminde Divânü'l-Harac başkanının kâtibi EbîSâlihYahyâ b. Abdurrahman'ın olan, Hâlid b. Velîd'iniktâsı yer alır. Daha sonra Şu'be b. Yezîd el-Kâbili'niniktâsı gelir.

Devamında Mansûr'unmevlâsıKuss'un arazisi (parsel)/ rabd ile bu adla bilinen *Bustânü'l-Kuss* yer alır. Daha sonra *BeşşârSûkü'l-Heysem* olarak bilinen Heysem b. Muâviye'nin arazisi (parsel)/ rabd ve buraya bitişik büyük bir çarşı vardır. Evlerin/ Menâzil, ve sokakların/ dūrûb ve sekek hepsi Beşşâr-ı Sûkü'l-Heysem'enisbet edilir. Daha sonra EbîHâlid el-Enbârî ailesine ait olan Merverrûziyeiktâsı gelir. Buranın devamında Muhammed b. Ali'nin mevlâsıYezîd eş-Şevevî ve arkadaşlarının arazisi

(parsel)/ rabd bulunur. Daha sonra (halife) Mansûr döneminde asayıştan/ şurta sorumlu olan Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî'niniktâsı gelir.

(Devamında) Bişr b. Meymûn'uniktâsı ve evleri/ menâzil yer alır. Ardından Saîd b. Da'lec et-Temîmî'niniktâsı bulunur. Daha sonra Zekeriyya b. Şihhîr'iniktâsı olan Şihhîr gelir. (Buranın devamında) EbîEyyûb el-Hûzî el-Mûriyânî diye bilinen EbîEyyûb Süleyman b. Eyyûb'un arazisi (parsel)/ rabd vardır. Mûriyân, *Menâzir* de denilen Ahvaz eyaletindeki köylerden/ kurâ birisidir. Daha sonra Raddâd b. Zâzân'ın *Raddâdiye* olarak bilinen iktâsı gelir. Daha sonra Mumeddâr vardır. Daha sonra Harb'in arazisinin (parsel)/ rabd sınırı/ hadd gelir; buranın alt tarafı kumluktur/ remliyye. İşte buralar sorumluluğunu Süleyman b. Mecâlid ile Emîrül-Mû'minînin mevlâsı Vâdîh ve mühendis İmran b. Vaddâh'ın üstlendiği bölgedir/ rub'.

Gelelim Şam kapısı tarafındaki bölgeye/ rub': Buradaki ilk iktâ Fadl b. Süleyman et-Tûsî'niniktâsıdır. Bitişğinde *Şam kapısı hapishanesi* ismiyle meşhur hapishane ve *Şam kapısı çarşısı* olarak bilinen çarşı vardır. Burası, büyük tâcirlerin ve satıcıların sağlı sollu yer aldığı, caddeleri/ şevâri', sokakları/ dūrûb ve arastalar/ arrâs ile gelişmiş/ âhil ve bayındır/ âmire bir çarşıdır. Büyük cadde/ şâri'ül-a'zam boyunca uzun sokaklara/ dūrûb rastlanır. Her bir sokak/ derb, yerleşenlerin şehrine/ beled nispet edilir. Her iki tarafında Harb b. Abdullah el-Belhî'nin arazisi (parsel)/ rabd yer alır. Bağdat'ta bundan daha büyük, daha geniş ve çarşısı ve sokağı bundan daha fazla olan bir arazi (parsel)/ rabd yoktur. Halkı/ EhîBelh halkı/ ehl, Merv halkı/ ehl, Huttel halkı/ ehl, Buhâra halkı/ ehli, Esbîşâb halkı/ ehl, İştâhanc halkı/ ehl, Kâbulşâh halkı/ ehl ve Huvârizm/ Hârizm halkından/ ehl oluşur. Her şehir/ beled halkının/ ehl bir komutanı ve bir lideri vardır.

Sonra Asayiş komutanı/ Sâhibül-Hırâb Hakem b. Yûsuf el-Belhî'niniktâsı gelir. Kendisi asayışle/ şurta görevliydi. Şam kapısından Dicle üzerindeki köprüye doğru uzanan caddede/ şâri', sağlı sollu dükkânların bulunduğu bir çarşı vardır.

Sonra *Dârü'r-Rakîk* olarak bilinen arazi (parsel)/ rabd gelir. EbîCa'fer'in uzaklardan/ âfâk satın aldığı köleler/ rakîk buradaydı ve mevlâsı Rebî'nin yakınında duruyorlardı.

Sonra Kirmâniye arazisi (parsel)/ rabd gelir. Komutanı Bûzân b. Hâlid el-Kirmâni'dir. Daha sonra Soğdiktâsı ve Harfaş es-Soğdî'nin evi/ dâr yer alır. Daha sonra Mâhân es-Sâmegânî ve arkadaşlarının iktâsı gelir.

(Devamında) Merzûbân EbîEsed b. Merzûbân el-Fâreyâbî ve arkadaşları olan Ashâbü'l-Umud'uniktâları başlar; (bu iktâ) köprüde sona erer. İşte buralar

sorumluluğunu Emirü'l-Mü'mininin mevlâsı Harb b. Abdullah ile mühendis Haccâc b. Yûsuf'un üstlendiği bölgedir/ rub'.

Şimdi de Horasan kapısından Dicle'deki köprüye kadar olan bölge/ rub' ile buradan sonrasını anlatalım. Buranın karşısı boştur/ huld.

İçerisinde ahırlar/ istablât, merasim alanı/ mevda'ü'l-ard ile Dicle kenarında uzanan ve EbîCa'fer'in yerleşik olduğu kasır vardır.

(Halife) Mehdî, Dicle'nin doğusundaki Rüsâfe'de bulunan kasırına geçmeden önce bu kasırda kalmıştı. Köprüyü ve bu mevkiyi geçince karşınıza Emniyet Meclisi/ Meclisü's-Şurta ve köprü inşaat merkezi/ Dâr-ü Sınâ'ali'l-Cisr çıkar. Burayı geçince ilk iktâ Dicle kenarındaki geniş caddede/ şâri' bulunan Süleyman b. EbîCa'fer'in *Süleyman sokağı*/ derb olarak bilinen sokakta/ derb bulunan iktâsıdır. Süleyman'ın iktâsının yanında, büyük caddede/ şâri'ü'l-a'zam Emirü'l-Mü'minin Mansûr'un oğlu Sâlih'in iktâsı vardır ve sonraları Abdullah b. Tâhir'in olan (halife) Mansûr'un mevlâsı Necîh'in evine/ dâr doğru uzanır.

Sâlih'in iktâsının sonunda *EbîAvn* olarak bilinen Abdülmelik b. Yezîd el-Cürcânî ve Cürcânî adamlarının iktâları vardır. Daha sonra Temîmü'l-Bâzegîsi'nin, EbîAvn'in iktâsına bitişik olan iktâsı gelir. Daha sonra Abbâdü'l-Fergânî ve Ferganlı adamlarının iktâsı vardır. Bunun peşinde Îsâ b. Necîh'in, *İbn Ravda ve Gilmâni'l-Hicâbe* olarak bilinen iktâsı gelir. Daha sonra Afrikalıların, devamında da Temâmed-Deylemî'nin Tebbânin köprüsüne doğru uzanan iktâsı yer alır.

Sonra Hanbel b. Mâlik'in iktâsı ile sonra Hafs b. Osman'ın ashâbının iktâsı ve Hafs'ın, sonradan İbrahim b. İshak'ın olan evi/ dâr vardır. Daha sonra Dicle kenarındaki iskelede bulunan çarşı gelir. Buranın devamında Emirü'l-Mü'minin Mansûr'un oğlu Ca'fer'in iktâsı vardır. *ÜmmüCa'fer'in iktâsı* olarak bilinen Bâb-ü Kutrabbul civarı ÜmmüCa'fer'in oldu. Buranın kible/ güney yönünde Merrâr el-Iclî'nin ve Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî'nin iktâları vardır. Ezdî asayiş/ şurta sağlıyordu; (sonradan) azledildi ve Horasan'a vali olarak görevlendirildi. Burada isyan etti. (Halife) Mehdî ordusu ile üzerine yürüdü ve onu yendi. (Halife) Mehdî, Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî'yi EbîCa'fer'e götürdü. EbîCa'fer onun boynunu vurup çarmıha gerdi.

Bu iktâlar ve araziler (parsel)/ erbâd içerisinde adlarını zikretmediklerimiz de vardır; zira insanların bir kısmı bu yerleri iktâ yoluyla edindiler; diğer bir kısmı ise miras yolu ile sahip oldular.

Sokakları/ ed-dürübve's-sekek, mescitleri, hamamları tek tek saydım; sayabildiğim kadarıyla 6.000 civarında sokak/ derb ve sekke, 30.000 civarında mescit, 10.000 civarında hamam vardı. Fırat'ın kollarından Kerhâyâ nehrinin sularını şehre akıtan kanalların zemini tuğla ve alçı taşıyla sağlam bir şekilde döşenmişti. Kanalların üst tarafları da sağlam bir yapı ile inşa edilmişti. Bu kanallar şehre/ medîne girer ve şehrin/ medîne çoğu arazilerin (parsel)/ erbâd caddelerinden/ şevâri' yazları ve kışları devamlı olarak akar. Zira suları kesilmeden akacak şekilde hesap edilmiştir. Dicle'den akan Düceyl adı verilen diğer kanal da bu şekildedir ve Kerh halkına/ ehl hizmet verir.

Deccâc nehri denilen nehrin suları, Düceyl kanalına bitişir. Kenarında tavuk yetiştiricileri/ ashabü'd-deccâc bulunduğu için bu ismi almıştır. (Burada) Tâbık b. *Sümeyye nehri* olarak isimlendirilen bir nehir ile

Büyük Fırat'ın kollarından olup *Îsâ'l-Azm* (olarak isimlendirilen) bir nehir (daha) vardır. Rakka'dan un getiren büyük gemiler buradan girer. Mısırlı ve Şamlı tüccarlar, kenarlarında tâcirlerin dükkânları ile çarşılar bulunan limana/ furda uğrar. Bütün sene ticaret sürekli işler; suyu da kesilmez. Bunların dışında bu su kanalları vasıtasıyla suyunu şehre/ medîne akıttıkları su kuyuları mevcuttur. Bu kuyuların suları tatlıdır; halkın/ ehl hepsi bu sulardan içer.

Dolayısıyla şehir/ beled büyüyüp genişledikçe su kanallarını büyütme ve genişletme ihtiyacı doğmuştur. Dicle ve Fırat arasındaki bütün sular bu kanallara dökülür ve böylelikle Basra'dan getirilen hurma fidanları yetiştirilir. Bağdat'ta, Basra, Küfeve Sevâd'da bulunandan daha çok hurma bulunur. Bu ağaçlar yetişerek çok miktarda ürün verir. Suların çok ve tatlı olmasından dolayı Bağdat'ın her yanında bağlar ve bahçeler çoğalmıştır. Değişik ülkelerden/ buldân gelen işçiler buralarda çalışmış, mesleklerinde hünerli ve usta olan nice insan her taraftan gelip Bağdat'a göç etmiştir. Uzak ve yakın her taraftan insanlar buraya akın edip yerleşmiştir. İşte burası Bağdat'ın batı tarafı, aynı zamanda şehir/ medîne, Kerh ve arazilerin (parsel) / erbâd (bulunduğu) tarafıdır.

Buranın her tarafında bir mezarlık, bitişiklerinde köyler/ kurâ ve bir dizi binalar/ imârât uzanır. Bağdat'ın doğusu, babasına veliaht olan (halife) Mehdî b. Mansûr'un yerleştiği taraftır. H. 143/ M. 761 senesinde bu tarafın inşaatına başladı. Mehdî sarayını, büyük Cuma mescidinin bulunduğu Rüsâfe'de kurdu. Doğudan geçen ve Nehravan nehrinden akan *Nehrü'l-Mehdûs*imli bir nehir yatağı kazdırdı.

Kardeşi Mansûr ve komutanlar, Batı, yani şehir/ medîne tarafında iktâ edinmişlerdi.

Tıpkı merkez tarafında taksim edildiği gibi, *Askerü'l-Mehdî* olarak bilinen doğu tarafında da topraklar parsellendi. İnsanlar, (halife) Mehdî'ye olan sevgilerinden ve şehrin/ medîne bu tarafının genişliğinden dolayı bir an önce buraya yerleşip Mehdî'nin yakınında bulunma konusunda birbirleri ile yarıştılar. Aynı zamanda burası iki taraftan daha geniş olanıydı. İnsanlar Fırat ile Dicle arasında bir yarımada şeklinde olan batı tarafına önceden yerleşmişler, binalarını inşa etmişler, çarşılar ve ticarethaneler kurmuşlardı. Doğu tarafında yapılaşma/ binâ başlayınca, herkesin istediği büyüklükte bina yapması yasaklandı. Bu taraftaki iktâların ilki, köprü'nün başında bulunan, (halife) Mehdî'ninasayıştan/ şurta sorumlu komutanı Huzeyme b. Hâzim et-Temîmî'niniktâsıdır.

Sonra İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'iniktâsı yer alır. Daha sonra Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'iniktâsı gelir. Zira o, batı tarafındaki yerini bahçe yapmıştı. Bunun devamında Serrâ b. Abdullah b. Hâris b. Abbâs b. Abdülmuttalib'in yeri gelir. Daha sonra EbîCa'fer'in YemâmeâmiliKusam b. Abbâs b. Ubeydullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'iniktâsı vardır. Daha sonra Emîrü'l-Mü'minininmevlâsıRebî'niniktâsı gelir. Zira o Kerh'in civarındaki/ nâhiye yerini çarşılara ve gelir getiren (alanlara)/ müstegillât dönüştürmüştü. Bu nedenle Mehdî ile birlikte (tekrar) iktâ edindi. Burası Kasr-ı Fadl b. Rebî ve meydandır/ meydân. Daha sonra Cibril b. Yahyâ el-Becelî'niniktâsı, sonra Esed b. Mâlik b. Heysem el-Huzâ'î'niniktâsı, sonra Selm b. Kuteybe el-Bâhili'niniktâsı, sonra Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî'niniktâsı, sonra Ravh b. Hâtim, Eban b. Sadaka el-Kâtib'in iktâsı, sonra (halife) Mehdî'ninmevlâsıHamûye el-Hâdim'iniktâsı, sonra yine (halife) Mehdî'ninmevlâsıNusayr el-Vasîf ve (halife) Mehdî'ninHizânetü's-Silah/ Silah deposu başkanı Seleme Vasîf'iniktâları yer alır. Daha sonra Bedrû'l-Vasîf'in Sûkû'l-Atş'la beraber olan yeri gelir. Burası geniş ve büyük bir çarşıdır. Daha sonra Mehdî'ninmevlâsıAlâü'l-Hâdim'iniktâsı, sonra Yezîd b. Mansûr el-Himyeri ve Ziyâd b. Mansûr el-Hârisi'niniktâları bulunur. Buranın devamında Ebî Ubeyd Muâviye b. Bermek el-Belhi'ninBaradân köprüsü kenarındaki iktâsı yer alır. Daha sonra Umâre b. Hamza b. Meymûn'uniktâsı vardır.

Sonra Sabit b. Mûsâ el-Kâtib'in Kûfe çıkışında, Fırat'ın geçtiği yerde bulunan iktâsı gelir. Buranın devamında Hicaz, Mevsıl (Musul), el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycândivânı kâtibi Abdullah b. Ziyâd b. Ebî Leylâ el-Has'amî'niniktâsı bulunur.

Sonra Ubeydullah b. Muhammed b. Safvân el-Kâdi'niniktâsı gelir. Daha sonra hilâfeti döneminde (halife) Mehdî'nin kâtipliğini yapan Ya'kûb b. Dâvûd es-Sülemî'niniktâsı yer alır. Daha sonra (halife) Mehdî'ninmevlâsıMansûr'uniktâsı gelir. Burası *Bâbü'l-Mukayyer* olarak bilinen yerdir. Daha sonra EbîHureyre Muhammed b. Ferruh el-Kâid'in*Muharrim* olarak bilinen yerdeki iktâsı vardır. Daha sonra İshak b. Yahyâ b. Muâz'ın dedesi Muâz b. Müslim er-Râzî'niniktâsı gelir.

Bunlardan sonra armatör/ sahibü'l-bahrGamr b. Abbâs el-Has'amî'niniktâsı, sonra (halife) Mehdî'ninmevlâsıSellâm'ınMuharrim'de bulunan ve Mezâlim tarafına düşen iktâsı, sonra Ukbe b. Selm el-Hünâî'niniktâsı, sonra Saîd el-Haraşî'ninHaraşî bölgesindeki iktâsı, sonra Mübârek et-Türki'nin iktâsı, Emirü'l-Mü'minininmevlâsıSevvâr'ıniktâları ile buranın devamındaki Sevvâr meydanı/ rahabe gelir. Daha sonra Emirü'l-Mü'minininmevlâsı, seyisbaşıNâzî'niniktâsı vardır. Daha sonra Muhammed b. Eş'âs el-Huzâî'nin, Ömer b. el-Hattâb'ın kardeşi Abdülkebir b. Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattâb'ın ve Emirü'l-Mü'mininMehdî'ninmevlâsıEbîGassân'ıniktâları vardır. Bu iktâlar arasında ordu mensupları ile inşaat işiyle uğraşanların/ bennâ ve tüccar kesiminden insanların evleri/ menâzil vardır. Her mahallenin kenarında bir çarşı bulunur.

Tâcirlerin, satıcıların ve zanaatkarların toplandığı bu büyük kesim, köprüden başlayarak doğuya doğru, sağlı sollu değişik ticarethaneler ve zanaat (atölyeleri) ile doludur.

Askerü'l-Mehdî olarak bilinen doğu tarafının yolları 5 kısma ayrılır. İlki düz bir yoldur ve Rüsâfe'ye doğru ilerler. Bu yolda (halife) Mehdî'nin kasrı ve Cuma mescidi bulunur. Bir diğer yol *Sûk-u Hudayr* denilen çarşıdadır.

Hudayr, Çin taraflarının bir madenidir. Buradan meydana/ meydân ve Fadl b. Rebî'nin evine/ dâr çıkılır. Bir diğer yol sağ taraftadır ve Bâbü'l-Baradân'a çıkar. Burada Hâlid b. Bermek'in ve oğullarının evleri/ menâzil vardır. Köprü yolu, Huzeyme'nin evinden/ dâr *Yahyâ b. Velîd çarşısı* olarak bilinen çarşıya, *Düver* olarak bilinen mevkiye/ mevda' ve *Şemmâsiye* olarak bilinen Bağdat kapısına çıkar. Sâmerrâ'ya gitmek isteyen kişi, işte bu yoldan çıkar. Bir başka yol batıdan gelenlerin üzerinden geçtiği ilk köprü'nün yanındadır. Bu yol da Dicle'ye, Bâbü'l-Mukayyer'e, Muharrim'e ve buralara bitişik yerlere doğru gider. Batı tarafını anlatırken belirttiğimiz üzere buralar, ticaretin ve çarşıların daha çok bulunduğu yerdir ve iki taraftan daha geniş olanıdır.

Hem veliaht olduğu dönemde ve hem de hilafetinde (halife) Mehdi buraya yerleşmişti. Aynı şekilde (halifeler) Mûsâ el-Hâdî, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn ve Mu'tasım buraya yerleşti. Burada 4.000 sokak ve geçit, sayabildiğim kadarıyla 15.000 mescit ve 5.000 hamam vardı. Bu sayılara daha sonra ilave edilenler dahil değildir. Bu dönemde Bağdat'ın iki tarafındaki çarşıların tümünün geliri, Raha'l-Batrîk'dekiler ve ona bitişik olanlarla beraber senelik 12 milyon dirheme ulaşmıştı.

Bağdat'ta 7 halife yaşadı. Bu (halifeler), Mansûr, Mehdi, Mûsâ el-Hâdî, Hârûn er-Reşîd, Muhammed Emîn, Abdullah Me'mûn ve Mu'tasım'dır. Halifelerden, Bustânü'l-Tâhir'in yanındaki Bâbü'l-Enbâr'da öldürülen Muhammed Emîn b. Hârûn er-Reşîd haricindekiler Bağdat'ta vefat etmemiştir.

Anlattığımız bu iktâlar ile cadde, sokak ve yollar (halife) Mansûr döneminin ilk zamanlarında kurulduğu şekliyledir. Bunlar giderek değişmiş, ilk gelip mülk edinenler ölmüş, bir topluluktan /kavm sonra bir başka topluluk /kavm, bir nesilden sonra bir başka nesil mülk edinmiştir. Bazı bölgelerde iskan fazlalaşmış, bir bölgeye bir topluluk/ kavm yerine diğer bir topluluk/ kavm sahip olmuştur. Önemli kişiler/ el-vücûhve'l-cülle, devlet erkânı, komutanlar ve halkın/ ehl ileri gelenleri/ ehlü'n-nebâhe (halife) Mu'tasım'la beraber H. 223/ M. 838'de Sâmerrà'ya göçtüler. Daha sonra Vâsık ve Mütevekkil zamanlarında hilâfet Sâmerrà'ya taşındı.

Yine de Bağdat harap olmadı ve ticareti azalmadı; zira Sâmerrà, Bağdat'ın yerini dolduramadı. Bağdat ve Sâmerrà arasındaki evler/ menâzil ve yapılaşma/ imârât karada/ berr ve denizde birbirine bitişti. Bunu söylerken Dicle'yi ve Dicle'nin iki tarafını kastetmekteyim.²⁶⁸

B.2. Sâmerrà

Bağdat'ı, başlangıç dönemlerini, (halife) EbûCa'ferMansûr'un onu kurduğu zamanı anlattık. Şehrin/ medîne nasıl kurulup, arazilere (parsel)/ erbâd ayrıldığını, iktâlarını, çarşılarını, sokaklarını/ dürûb ve sekek, *Medîne* ve *Kerh* olarak bilinen Dicle'nin batı tarafındaki yerler ile *Askerü'l-Mehdi* olarak bilinen doğu tarafında, Rûsâfe'de bulunan mahalleleri anlattık, bildiklerimizi dile getirdik. Şimdi ise Sâmerrà'dan bahsedelim. Burası Benî Hâşim halifelerinin ikinci şehridir.

8 halife burada ikâmet etmiştir.²⁶⁹ (Halife) Mu'tasımSâmerrà'yı ilk kuran ve inşa eden kişidir. Daha sonra (sırasıyla) Vâsık/ Hârûn b. Mu'tasım, Mütevekkil/Ca'fer b.

²⁶⁸Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İst., Ayışığı Kitapları, 2021, ss. 11-40

²⁶⁹Sâmerrà dönemi Abbâsî hilafeti için bkz: Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrà ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrà Dönemi", *İSTEM*, Y: 9, S: 18, 2011, s. 83

Mu'tasım, Müntasır/ Muhammed b. Mütevekkil, üstâin/ Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım, Mu'tez/ Ebû Abdullah Mütevekkil ve Mühtedî (burada ikamet etmiştir.)

Ahmed b. EbiYa'kûb şunları söyledi: Sâmerâ'nın (bulunduğu yer), eskiden Tayrhanarazisinde/ ard bulunan bir çöldü ve burada herhangi bir yapılaşma/ imârât yoktu. Burada, sonraları *Dârü'l-Âmme* olarak bilinen ve sultanın evinin/ dâr bulunduğu yerde Hıristiyanların bir kilisesi vardı. Bu kilise Beytûlmâl/ Hazine binası oldu.

(Halife) Mu'tasım, kendisine halife olarak biat edilen H. 218/ M. 833 senesinde Tarsus'tan dönünce Bağdat'a ayak bastı ve (halife) Me'mûn'un evine/ dâr yerleşti. Daha sonra Bağdat'ın doğu yönünde bir ev/ dâr inşa edip oraya geçti. H. 218/ M. 833, H. 219/ M. 834, H. 220/ M. 835 ve H. 221/ M. 836 senelerinde burada kaldı. Onunla beraber olanların içerisinde Arapça bilmeyen/ Acem Türkler de vardı.

Ca'fer el-Huşşekî bana şunları anlattı: "(Halife) Mu'tasım, (halife) Me'mûn zamanında Türk köle satın almak için Semerkand'a, Nuh b. Esed'e adam gönderiyordu. (Ben de) her sene Türklerden bir topluluğu ona gönderirdim."

Yine (halife) Me'mûn döneminde onun için yaklaşık 3.000 civarında Türk köle toplamıştı. Kendisi hilâfete geçince bu talebini sürdürmüş ve Bağdat'ta insanların elinde bulunan Türk köleleri satın almıştı. Satın aldığı köleler arasında Nuaym b. HâzimebûHârûn b. Nuaym'ın memlûkü Eşnâs, Sellâm b. Ebraş'ın memlûkü Eytâh, Âl-i Nuaym'ın memlûkü zırhçı Vasîf, Zî'r-Riâseteyn Fadl b. Sehl'in memlûkü Sîmâed-Dîmaşkî vardı.

Bunlar Arapça bilmeyen/ Acem Türklerdi. Atlarına binip koşturdukları zaman sağlarındaki ve sollarındaki insanlara çarpıyor, (halkın) ayak takımı/ gavgâ' üzerlerine hücum ediyor, bazılarını dövüp, bazılarını da öldürüyordu. Kanları heder oluyor, kendilerini taciz edenlere karşı bir şey yapamıyorlardı. Bu durum (halife) Mu'tasım'ın zoruna gitti. Bağdat'tan çıkmaya karar verdi, Şemmâsiye'ye vardı. Burası (halife) Me'mûn'un sıklıkla gittiği, günlerce ve hatta aylarca kaldığı (bir yerdi). Burada, Bağdat'ın dışında bir şehir/ medîne kurmaya yeltendi. Fakat bu yeri/ ard beğenmedi; zira Bağdat'a yakın olmasını istemiyordu. H. 221/ M. 836 senesinde veziri Fadl b. Mervân'la istişârede bulduktan sonra Baradân'a geçti. Günlerce Baradân'da kaldı. Mühendisler getirtti. Ancak bu mevkiyi de/ mevda' beğenmedi. Daha sonra Dicle'nin doğusuna düşen ve *Bâhamşa* denilen mevkiye/ mevda' yöneldi. Burada Dicle'ye bakan bir şehir/ medîne kurmayı düşündü. İçerisinden nehir geçecek bir yer/ mevda' bulmak istedi; fakat bulamadı. Daha sonra *Matîra* denilen

köye/ karye vardı. Burada bir müddet kaldı, oradan Kâtûl'e geçti ve: "*Burası en uygun yerdir/ mevâdi'.*" dedi. Kâtûl diye bilinen nehri şehrin/ medîne ortasına yönlendirdi. Binalar Dicle'ye ve Kâtûl'a bakacaktı. İnşaata başladı. Komutanlara, kâtiplere ve diğer insanlara iktâlar verildi. Nihayet inşaatlar çoğaldı, binalar yapıldı. Dicle ve Kâtûl kenarında çarşılar kuruldu. Kimileri kendi inşa ettiğinde oturdu, kimileri de gelip yerleşti.

(Fakat, daha sonra) "*Kâtûl arazisinin uzun olmadığını, çakıllı ve kumlu olduğunu, binalaşmanın/ imârât zor olduğunu*" söyledi. Ardından halife avlanmak üzere atına bindi. Sâmerîâ arazisine kadar ardına bakmadan devam etti. Burası Hıristiyan manastırından başka bina ve insan bulunmayan, Tayrhan topraklarındaki/ ard çorak bir araziydi/ sahrâ. Burada durdu; manastırdaki ruhbanlarla konuştu ve "*bu yerin/ mevda' ismi nedir?*" diye sordu. Ruhbanlardan birisi şunları söyledi: "*Kitaplarımızdan bu yerin/ mevda' ismini Sâmerîâ/ Surra Men Raé²⁷⁰ olarak biliriz. Orası Sam b. Nuh'un şehriydi. Burası seneler sonra güzel bir hükümdarın eliyle imar edilecek; o hükümdar kudretli ve muzafferdir ve ona arkadaşları yardım edecek. Yüzleri çöl kuşları gibidir. Buraya yerleşecekler, çoluk çocukları da buraya yerleşecek.*"

Bunun üzerine (halife) Mu'tasım şunları söyledi: "*Vallahi burayı kurup yerleşeceğim, oğlum da yerleşecek.*" (Halife) (Hârûn) er-Reşîdbirgün oğluna ava çıkmayı emretti. Muhammed, Me'mûn ve ileri gelenlerle birlikte ava çıktık. Hepimiz bir şey avladık. Ben ise bir baykuş avlamıştım; sonra birbirimizden ayrıldık. Ben avımı kendisine sundum. Hizmetçilerden/ hadem birisi, içimizdekilerin her birinin avını, şu şunun, bu bunun diye söyledi; sıra benimkine gelinceye kadar devam etti. Hizmetçi/ hadem baykuşu görünce bunu sunmakta tedirgin oldu. Zira baykuşun uğursuzluk getirdiği düşünülüyordu. Bu esnada (halife): "*Bunu kim avladı?*" diye sordu. "*Ebû İshak*" dediler. Sevindi, mutluluğu belli oldu. Daha sonra şöyle dedi: "*Muhakkak o hilâfeti eline alacak; ordusu ve arkadaşları ile yüzleri bu baykuşun yüzü gibi kendilerine dönük bir millete karşı muzaffer olacak. Eski bir şehri yeniden inşa edecek; işte bunlar oraya yerleşecekler. Ondan sonra da oğlu bu şehre yerleşecek. O gün (halife) (Hârûn) er-Reşîd bu baykuştan mutlu olduğu kadar başka bir şeyden mutlu olmamıştı.*" dedi.

Daha sonra (halife) Mu'tasım bu mevkiye/ mevda' yöneldi. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ı, İbnEbîDuâd'ı, Ömer b. Ferec'i ve Ebi'l-Vezir lakaplı Ahmed b. Hâlid'i getirtti. Onlara "*burayı kilise sahiplerinden satın almalarını, değeri olarak 4.000 dinar ödemelerini*" söyledi; onlar da bu şekilde yaptılar. Daha sonra

---

²⁷⁰ "Surra men raé", gören mesrur olur anlamında göreni mutlu eden şehir demektir. Bkz: H. Viollet, "Sâmarrâ", *MEBİA*, C: 10, s. 144

mühendisler getirterek onlardan “*bu mevkinin/ mevda’ en iyi yerini seçmelerini*” istedi.

Kasırlar için birkaç yer/ mevâdi’ seçtiler. (Halifenin) arkadaşlarının herbiri için bir kasır (yeri) belirlediler. Adamlarından herbiri için kasır inşa ettirdi. Hakan Urtûc b. Ebi’l-Feth b. Hakan’a Cevsek el-Hâkânî’yi, Amr b. Ferec’e, *Amrî* olarak bilinen kasrı, Ebi’l-Vezir’e *Vezîrî* olarak bilinen kasrı yaptırdı. Daha sonra askerlerin, kâtiplerin ve halkın/ ehl yerleşeceği iktâları belirledi. Cuma mescidinin yerini tayin etti. Cuma mescidinin etrafına dükkânları yerleştirdi. Dükkânların aralarını geniş tuttu. Bütün tüccar ve kavimler Bağdat çarşılarında olduğu şekliyle tek başınaydı.

Ameleler/ eşhâsü’l-fi’le, inşaat işçileri/ bennâin ile demirciler/ haddâdîn, marangoz/ neccârîn ve diğer zanaât erbabını yazdı. Basra ve civarından, Bağdat’tan, Sevâd’ın değişik yerlerinden, Antakya’dan, Şam havalisinin değişik bölgelerinden saç, odun ve kereste taşıttı. Lazkiye’den mermer işi ve mermer döşemeciliği yapan ustalar getirtti. Türklerin iktâlarını diğer insanların iktâlarından tümüyle ayırdı. Ferganalılar dışında onlara komşu olan yoktu ve müvelledinden²⁷¹ bir topluluk/ kavm ile karışmıyorlardı.

Eşnâs ve adamlarına *Kerh* denilen yeri iktâ olarak verdi. Onun yanına bazı Türk kumandanları ile devlet adamlarını verdi; mescitler ve çarşılar inşa etmelerini emretti.

Hakan Urtuc ve arkadaşlarına Cevsek el-Hakânî’yi takip eden yerleri iktâ olarak verdi. Ona, adamlarını etrafında tutmasını ve halkla/ nâs haşir neşir olmalarına izin vermemesini emretti. Vasîf ve adamlarına *Hayr* denilen yerden sonraki kesimi iktâ olarak verdi. Burada *Hâirü’l-Hayr* denilen uzun bir duvar inşa etti. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen/ acem Ferganalılarını iktâları çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle/ şevâri’ ve uzun sokaklarla/ dürûb ayrılmış haldeydi. Kendi yerlerinde ve sokaklarında/ dürûb onlarla düşüp kalkan tâcir veya başka birisi yoktu.

Sonra Türk cariyeler/ cevârî satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledîn ile evlenmelerini ve akrabalık kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra birbirleri ile evleneceklerdi.

---

²⁷¹Müvelledîn Arap-Acem melezlerine verilen isimdir. Sözlükte “doğmuş, doğurulmuş” anlamındaki müvelled kelimesi terim olarak ilk devir İslâm tarihinde Doğu’da, dışarıdan getirilen ya da Araplar arasında doğan ve Arapça eğitim alan yabancı kökenli müslüman köleler (Hz. Peygamber’in Fars ve Habeş asıllı bazı âzatlıları ile aralarında Abbâsî halifeleri EbûCa’fer el-Mansûr, Vâsiq-Billâh ve Kâhîr-Billâh’ın annelerinin de bulunduğu Berberî asıllı cariyeler gibi), Batı’da (Endülüs) İslâmiyet’i kabul eden ilk İspanyollar’ın çocukları hakkında kullanılmıştır. Bkz: Mehmet Özdemir, “Müvelledün”, *DİA*, C: 32, s. 228

Türklerin cariyeleri/ cevârî için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını hesap defterlerine kaydettirdi. Bu Türklerin hiçbiri karısından ayrılmıyordu. Eşnâs et-Türki için şehrin en batı kesimini iktâ olarak ayırınca, adamlarına da onun yanında iktâ verdi. Bu yere Kerh adı verildi. Eşnâs'a tüccarların ve başka yabancıların onlarla komşu olmasına engel olmasını ve müvelledin ile ilişki kurmasından kaçınmasını emretti.

Diğer topluluklara/ kavmKerh'in üst tarafındaki *Düver* denilen bölgeyi iktâ olarak verdi. Düver'in ve onların iktâlarının civarında mescitler ile hamamlar inşa ettirdi. Herbir yere küçük bir çarşı yaptırdı. Buralarda manavların ve kasapların dükkânları vardır; bunların benzerleri olmadığı gibi, daha zenginleri de yoktur. Afşin, Hayzer b. Kâvus el-Usrûşeni'ye 2 fersah civarında, *Matîra* olarak isimlendirilen doğudaki en son yeri/ mevda' verdi.

Usrûşene'den yakın arkadaşları ve başkaları onun evinin/ dâr civarına yerleştiler. Afşin'e buraya içerisinde tacirler için dükkânlar bulunan küçük bir çarşı inşa etmesini emretti. Söz konusu çarşı, mescitler ve hamamlar hâlâ mevcuttur. Hasan b. Sehl, çarşıların sonunda kalan (bölgeyi) iktâ edindi; artık buradan/ mevda' sonrası dağdır. Burası ile Afşin'in yeri olan *Matîra* arasında kalan yer/ mevda' HaşebetüBâbek'e dönüştü. Bu yerde/ mevda' o zamanlar yapılaşma/ imârât yoktu. Daha sonra etrafını binalar sardı ve Hasan b. Sehl'in yeri Sâmerâ'nın ortasında kaldı.

Her tarafta binalar yapıldı ve bunlar *Matîra*'ya kadar uzandı. Ordu mensupları ile ücretli askerlerden/ şâkeriye Horasanlı komutanların ve arkadaşlarının iktâlarına doğru caddeler açıldı. Caddelerin sağında ve solunda sokaklar vardı. Bu sokaklar tümüyle insanların evleri/ menâzil ile doludur. *Serîce* olarak bilinen bir cadde vardı. *Matîra*'dan, şimdilerde *İshak b. İbrahim vadisi* olarak tanınan vadiye kadar uzanan büyük bir caddedir. Zira İshak b. İbrahim, (halife) Mütevekkil döneminde iktâsından ayrılıp, bu vadinin başında inşaat yapmıştı; sonraları burada yapılaşma/ imârât çoğaldı.

Daha sonra İshak b. Yahyâ b. Muâz'ın iktâsı yer alır. İnsanların iktâları sağlı sollu bu büyük caddeye bitişiktir. Büyük caddenin iki tarafındaki yollar bir taraftan EbîAhmed/ EbûAhmed b. Reşid caddesine, daha yakın olan diğer taraftan Dicle'ye çıkar.

Buradaki iktâlar Büyük Divânü'l-Harac'a/ Divânü'l-Haracü'l-A'zam kadar uzanır. Büyük Divânü'l-Harac işte bu büyük caddededir/ şâri'. Aynı zamanda bu büyük caddede/ şâri' Horasanlı komutanların iktâları yer alır.

Buradan Hâşim b. Bânicûr, Uceyf b. Anbese, Hasan b. Ali b. Me'mûnî, Hârûn b. Nu'aym ve Hizam b. Gâlib'iniktâlarına varılır. Hizam'ıniktâsının arka tarafında, halifenin hassa hayvanları ve umum hayvanlar için ahırlar/ istablât bulunur. Burayı Hizam ve kardeşi Ya'kûb işletir. Daha sonra hurmacıların yerleri/ mevâdi' ile 4 köşe bir alanda/ murabba' köle pazarı/ sükû'r-rakîk yer alır. (Bu alanda) köleler/ rakîk için tahsis edilmiş dükkânlara, evlere/ hucer ve odalara/ guraf giden yollar vardır. Daha sonra Emniyet Meclisi/ Meclisü's-Şurta, büyük hapisane, insanların evleri/ menâzil ve çarşılar, diğer esnaf ve zanaâtkârın sıralandığı gibi caddenin sağında ve solunda sıralanır. İşte bunlar Haşebet-ü Bâbek'e bitişiktir. Daha sonra evlerin/ menâzil (birbirine) karışmadığı, bütün tâcirlerin müstakil olduğu ve zanaât erbabının bir diğeri ile karışmadığı büyük çarşı yer alır. Daha sonra Eski cami gelir. (Halife) Mütevekkil zamanına kadar insanlar burada toplanırdı; ancak sonra dar geldiği için onu yıktı ve yerine Hayr tarafında yeni ve geniş bir cami inşa etti.

Cuma mescidi ile çarşılar bir tarafta, iktâlar ve evler/ menâzil ile zahire, tatlı ve meşrubat gibi şeyler satan esnaf diğer taraftadır. Daha sonra Râşid el-Mağribî ile Mübârek el-Mağribî'nin iktâları gelir. Daha sonra Mübârek Çarşısı/ SüveykaMübârek ile içerisinde Ca'fer'iniktâsının yer aldığı Ca'ferHayyât dağı vardır.

Daha sonra Ebi'l-Vezîr'in, Abbâs b. Ali b. Mehdî'niniktâsı ve Abdülvahhâb b. Ali b. Mehdî'niniktâsı yer alır. Cadde, buradan itibaren, Kâdı'l-Kudâtlık yaptığı (halife) Mütevekkil döneminde Yahyâ b. Eksem'in gelip yerleştiği ev/ dâr olan Dârü'l-Âmme'nin yanındaki (Halife) Vâsık'ın/ Hârûn b. Mu'tasım evine/ dâr kadar uzanır. Ayrıca buralarda umuma ait iktâlar yer alır.

Sonra Bâbü'l-Âmme ile Dârü'l-Halife gelir. Burası halifenin pazartesi ve perşembe günleri kaldığı Dârü'l-Âmme'dir. Daha sonra hassa ve umum hazineler mevcuttur. Buranın ilerisinde MesrûrSemâne el-Hâdim'iniktâsı vardır. Daha sonra Horasanlı Karkâs el-Hâdim'iniktâsı, sonra Sâbit el-Hâdim'iniktâsı, sonra Ebi'l-Ca'fâ ve diğer önde gelen hâdimleriniktâları bulunur. İkinci cadde/ şâri', *EbiAhmed (caddesi)* olarak bilinir. EbiAhmed, EbûAhmed b. Reşid'dir. Bu caddede/ şâri' ilk olarak doğu yönünde tabip Bahtîşû'nun (halife) Mütevekkil zamanında inşa ettiği evi/ dâr vardır.

Sonra Horasan komutanlarının iktâları gelir. Aralarında Arap olanlar ile Kum, İsfahan, Kazvin, Cebel, Azerbaycân halkından/ ehl olanlar bulunur. Güney yönüne düşen kible tarafı, Serice'l-A'zam caddesine/ şâri' bakar. Kible/ güney yönünün arka tarafına düşen kuzey tarafı EbiAhmed caddesine bakar. Büyük Divânü'l-Harac, Ömer'in, katiplerin ve diğer insanların iktâları buradadır. EbîAhmed b. Reşîd'iniktâsı caddenin/ şâri' ortasındadır; sonunda ise *İbrahim b. Riyâh vadisi* denilen batı vadisi bulunur. Daha sonra İbnEbîDuâd, Fadl b. Mervân ve Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ıniktâları gelir. İbrahim b. Riyâh'ıniktâsıŞâriü'l-A'zam'dadır.

Bu caddenin/ şâri' sağındaki ve solundaki iktâlarBuğâ (Boğa) es-Sağır ile Buğâ (Boğa) el-Kebîr'ıniktâlarına bitişir. Daha sonra Simâed-Dımaşkî ile Bermeş'iniktâları gelir.

Daha sonra Vasîf'in eski iktâsı ve İtâc'ınBâbü'l-Bustân'a ve halifenin kasırlarına bitişik olan iktâsı gelir. Üçüncü cadde/ şâri' Şâriü'l-Hayr'dır. Buradaki ilk bina (halife) Mütevekkil dönemindeki Ahmed b. Hasîb'in evidir/ dâr. Bu caddenin/ şâri' başı doğudan ve İshak b. İbrahim vadisine bitişik olan vadidendir. Burada ordu mensupları ile ücretli askerlerin/ şâkeriye ve karışık/ ehlât insanların iktâları vardır. Cadde İbrahim b. Riyâh vadisine kadar uzanır. Dördüncü cadde/ şâri' *Berğâmuş et-Türkî caddesi*/ şâri' olarak bilinir. Burada Türklerin ve Ferganalılarıniktâları vardır. Türklerin sokakları/ dürüb ve Ferganalılarınsokakları/ dürüb tek başlarındadır. Türklerin sokakları/ dürüb kible/ güney yönünde, Ferganalıların sokakları/ dürüb ise karşısındaki kible/ güney yönünün tersi istikâmettedir. Karşılıklı sokaklardaki/ dürüb insanlar birbirlerine karışmaz.

Türklerin evlerinin/ menâzil ve iktâlarının doğudaki en uç kısmı Hazarların iktâsıyla biter. Bu cadde/ şâri' sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşin'in iktâsının yanındaki Matîra'dan başlayıp, İbrahim b. Riyâh vadisine bitişik vadiye kadar uzanır. Beşinci cadde/ şâri' Sâlih el-Abbâsî diye tanınır. Bu cadde/ şâri' el-Asker caddesidir/ şâri. Burada Türklerin ve Ferganalılarıniktâları vardır. Orada Türkler ve Ferganalılar tek başlarındadır. Bu cadde/ şâri' Matîra'danSâlih el-Abbâsî'nin, vadinin başındaki evine/ dâr kadar uzanır. Buraya komutanların, kâtiplerin ve diğer pek çok insanın iktâları bitişiktir.

el-Asker caddesinin/ şâri' alt tarafında *Hayrü'l-Cedîd* denilen bir cadde/ şâri' daha vardır. (Bu caddede) Fergana, Ustrüşeniye, İştâhanciye ve diğer Horasan idâri bölgelerinden/ küver komutanlar karışık/ ehlât halde bulunur. Hayr caddesinden/ şâri' itibaren bütün caddeler/ şevâri' toplulukların/ kavmiktâlarına bitişiktir. Duvar yıkıldı ve bu duvarın arkasına bir başkası inşa edildi. Duvarın arka tarafında, dişi ve

erkek geyikler, yabanî eşekler gibi yabanî hayvanlar ile tavşanlar ve koyunlar bulunur. (Buranın) kenarında (ise) burayı geniş ve güzel bir biçimde çevreleyen, çorak arazide/ sahrâ' bir duvar (daha) yer alır. Dicle'nin kenarındaki caddeye/ şâri' Halic denir. Burada bir liman/ furad ve gemiler vardır. Bunlarla Bağdat, Vâsıt, Kesker, Sevâd, Basra, Übülle, Ahvaz ve buralara bitişik olan (yerler) ile Mevsıl (Musul), Ba'rebâyâ ve Diyâr-ı Rebîa ile buralara bitişik olan (yerlerden) ticaret yapılır.

Bu caddede/ şâri', Mağriblilerin tümünün veya çoğunun iktâları yer alır. Burası/ mevda' *Evlâc (Ezlâh)* olarak bilinir; zira Sâmer râ'ya ilk gelip yerleşen Mağribliler/ reccâle'l-megâribe buraya yerleşmişlerdi/ ihtettat. İnsanların yapılaşması/ binâ sayesinde Sâmer râ, Bağdat'tan daha fazla genişledi. Geniş evler/ menâzil inşa ettiler. Fakat yine de içme suyunu develerin ve katırların sırtlarında tulumlarda/ revâyâ Dicle'den taşıyorlardı; çünkü su kuyularının dibi derindi/ baîdetü'r-reşâ. Bu kuyuların suları tatlıydı ama azdı.

Ancak Dicle yakın ve tulumları çoktur. Bu sebeple Sâmer râ'nın ve çarşılarının geliri/ müstegillât ve kazancı/ gillât senelik 10 milyon dirheme ulaştı. Dicle üzerinden gemilerle Mevsıl (Musul), Ba'rebâyâ ve diğer Diyâr-ı Rebîa'dan gıda/ mîre taşınan yerler/ muhammel gelenlerin buldukları yerler Sâmer râ'ya yakınlaştı ve fiyatlar iyileşti.

(Halife) Mu'tasım, Sâmer râ'nın tasarlanan inşaatını tamamladıktan sonra, Dicle'nin doğu tarafında yeni binaların temelini attı. Burası köprüden batı yönüne doğru olan Sâmer râ tarafıdır. Bu tarafta binalar/ imârât, bahçeler ve bağlar oluşturdu. Dicle'den su kanalları kazdırdı. Çevrede/ Nevâhî her bir komutan için bir bölge/ nâhiye oluşturdu. Bağdat, Basra ve diğer Sevâd bölgelerinden hurma, el-Cezîre, Şam, Cebel, Rey, Horasan ve diğer ülkelerden/ buldân taze fidanlar getirtti. Sâmer râ'nın doğu tarafında sular fazlalaştı. Hurmalar ve ağaçlar büyüdü; güzel meyve, sebze ve kokulu bitkiler yetişti. İnsanlar tarım ürünlerini, kokulu bitkileri, sebzeleri ve taze hurmayı ekip biçtiler.

Toprak binlerce senedir ekilmemişti. Ekilen bütün filizler kökleşti. Tarım, İshakî diye bilinen nehrin kenarlarına, İtâhî'ye, Umerî'ye, Abdülmelikî'ye, Dâliye b. Hammâd'a, Mesrûri'ye, Seyf'e, 5 köyden/ kurâ oluşan Arabâtü'l-Muhaddes'e, 7 köyden/ kurâ oluşan Kurâtü's-Süflâ'ya, Ecinne'yeve Besâtin'e kadar yayıldı. Tarımdan elde edilen gelir senelik 400.000 dinardı.

(Halife) Mu'tasım bir işle uğraşan kişileri, işin ustalarını, inşaat, tarım, hurmacılık, fidancılık, su çıkarma ve getirme işinde çalışanları, suyun bulunduğu yerleri bilenleri getirtti.

Mısır'dan papirüs/ kâğıt, Basra'dan cam, porselen, kilim, Kûfe'den boya işini bilenleri, diğer ülkelerden/ buldân ustaları getirtti. Bu işlerle uğraşanlar aileleriyle birlikte geldiler ve yerleştiler. Bunlar için şehirde/ medîne yerler ayırdı. Burada şehirdeki zanaat erbabı için çarşılar yaptırdı.

(Halife) Mu'tasım binalar ve kasırlar inşa ettirdi. Bütün bahçelik yerlerin içerisine bir kasır inşa ettirdi. Bu kasırlarda kamelyalar, küçük havuzlar ve geniş oturulacak alanlar/ mecâlis vardı. Yapılaşma/ imârât (giderek) güzelleşti. İnsanlar en aşağıdaki yerlere/ ednâard kadar buralara teveccüh ettiler ve (küçük bir arazi parçasına sahip olabilmek için) birbirleri ile yarıştılar. Bu yüzden bu yerlerin/ ard kıymeti/ cerîb büyük servetlere/ mâl ulaştı. (Halife) Mu'tasım-Billah H. 227/ M. 842 senesinde vefat etti.

Yerine (halife) HârûnVâsık b. Mu'tasım geçti. (Halife) Vâsık, Dicle kenarında *Hârûnî* diye bilinen bir kasır inşa etti. Sağında ve solunda geniş oturulacak alanlar/ mecâlis oluşturdu; kendisi de buraya geçti. Buralarda iktâlar çoğaldı. Yakınına bir topluluk/ kavm gelirken, aynı hizadaki bir başka topluluğu/ kavm yeri/ diyâr uzakta kaldı. VasîfeMatîra'dakiDâru Afşin'i iktâ olarak verdi ve eski evinden/ dâr Dâru Afşin'e geçti. Arkadaşları, adamları ve çevresi ise orada kalmayı sürdürdü. Çarşılar genişledi. Bağdat, Basra, Mevsıl (Musul) ve Vâsıt'tan gelen gemilerin demirlediği liman/ furad büyüdü. İnsanlar, önceleri *el-Asker* diye isimlendirdikleri (yerin) bayındır/ âmire bir şehir/ medîne haline geldiğini görünce, binaları yenileyip sağlamlaştırdılar.

(Halife) Vâsık H. 232/ M. 847 senesinde vefat etti. Yerine (halife) Ca'fer/ Mütevekkil b. Mu'tasım geçti. Hârûnî sarayını (halife) Mu'tasım'ın diğer kasırlarına tercih etti ve oraya yerleşti.

Oğullarından Muhammed Müntasır, (halife) Mu'tasım'ın *Cevsek* diye bilinen kasrına, İbrahimMüeyyed, Matîra'ya, Mu'tez ise Matîra'nın *Belkuvârâ* denilen doğu tarafından alt kesimine yerleşti. Belkuvârâ'dan, Düver'in sonuna kadar olan 4 fersah uzunluğundaki mesâfe binalarla doldu ve bu binalar birbirine bitişti; özellikle el-Asker, Cedid ve Hayr caddelerinde/ şevâri' yoğunlaştı. Hayr caddesinin/ şâri başına, evlerin/ menâzil dışındaki geniş yere/ mevd'a bir Cuma mescidi inşa edildi. (Bu yere) herhangi bir çarşı ya da iktâ bitişik değildir. Cami binası sağlam ve geniş bir biçimde

inşa edildi. İçerisine suyu kesilmeyen bir su çeşmesi/ fevvâre yapıldı. İbrahim b. Riyâh vadisinden başlayan, geniş ve büyük 3 değişik yol açıldı.

Bütün bu yollarda tâcir, esnaf ve zanaât erbabının dükkânları vardı. Yollar 100 kara arşını (zirâu's-sevdâ') genişliğindeydi ve Cuma günleri askerlerle halkın/ ehl çoğu mescide geldiğinde dar gelmemesi için geniş tutulmuştu. Bu yolların aralarında sokaklar/ dürüb ve sekek ve halka/ ehl ait iktâlar vardı. Sokaklar/ dürüb ve evler/ menâzil geniş tutuldu. Cuma mescidine giden yollarda bulunan esnaf, tüccar ve zanaât erbabı da çarşıları ve dükkânları geniş tuttular.

Necâh b. Seleme el-Kâtib'e mescidin kible/ güney yönüne düşen yolun en sonu iktâ olarak verildi. Ahmed b. İsrayil el-Kâtib'e hemen yanındaki yer iktâ olarak verildi. Aynı şekilde Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim, kardeşleri, kâtiplerden, komutanlardan, Hâşimîlerden ve diğer kesimlerden oluşan insanlara iktâlar verildi. (Halife) Mütevekkil yerleşeceği, kendisi ile anılacak, sözü edilecek bir şehir/ medîne kurmaya niyetlendi. Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim'den ve huzuruna getirttiği mühendislerden bir mevki/ mevda' seçmelerini istedi. Onlar *Me'hûze* denilen yeri/ mevda' seçtiler.

Söylenildiğine göre, (halife) Mu'tasım buraya bir şehir/ medîne kurmak, eski zamanlarda varolan su yatağını kazdırmak üzereydi. Kendisi bu işe yeltendi ve H. 245/ M. 859 senesinde çalışmalara başladı. Şehrin merkezi/ vasatü'l-medîne olması için bu su yatağını kazdırmayı düşündü. Su yatağının kazılması işlemine 1 milyon 500.000 dinar ayırdı; ayrıca bu miktarı tek başına karşıladı ve bu duruma rıza gösterdi. Kazı başladı ve bu işe önemli miktarda harcama yaptı. Evlerinin/ menâzil ve kasırlarının yerini/ mevda' belirledi.

Veliahdları, diğer çocukları, komutanları, kâtipleri, ordu mensupları/ cünd ve insanların tümüne iktâlar dağıttı. Sonradan Feth b. Hakan'ın olan, Kerh'deki Eşnâs'ın evinden/ dâr kasrına kadar 3 fersah uzunluğunda büyük bir cadde/ şâri' açtırdı. Kasrın aşağı kesimine, atlıların mızrakları ile beraber girebildiği 3 tane büyük ve görkemli/ celile kapı yaptırdı. İnsanlar bu büyük caddenin/ şâri' sağında ve solunda iktâlar edindiler. Büyük caddenin/ şâri' genişliği 200 arşın (zirâ) idi ve bu caddenin/ şâri' iki yanına, Büyük nehirden su akıtacak iki su kanalı kazdırmayı düşündü. Kasırlar inşa edildi, binalar yükseldi ve evler/ düver belirlendi; bunlar kendi içerisinde bir dâire oluşturuyordu. Burayı görüp de bina yapmak isteyenlere izin verildi. Bu sebeple insanlar birbirleriyle yarışmasına binalar yaptılar.

(Halife) Mütevekkil bu şehri/ medine *Ca'feriye* olarak isimlendirdi. Binalar *Ca'feriye*'den *Düver'e*, sonra *Kerh'e* ulaştı.

Sâmerrâ, oğlu *Ebû Abdullah Mu'tez'in* yerleştiği yere kadar uzanmış, bu ikisi arasındaki 7 fersahlık mesâfede boşluk/ *fedâ* ya da içerisinde bina olmayan bir yer/ *mevda'* kalmamıştı. 1 sene içerisinde binalar yükseldi.

Boş alanlara/ *mevda'* *mu'tezil* çarşılar yapıldı. Her bölgeye ve alana çarşı kuruldu; Cuma mescidi inşa edildi. (Halife) Mütevekkil H. 247/ M. 861 senesinin Muharrem ayının ilk günü buradaki kasrına yerleşti. Gelip oturduğu zaman insanlara güzel hediyeler sundu; komutanlara, kâtiplere ve sorumluluk üstlenmiş olanlara ihsanda bulundu.

Böylelikle huzuru sağladı. Şunları söyledi: “*Biliyorum ki, ben şu anda hükümdarım. Zira kendime içerisinde oturacağım bir şehir kurdum.*” *Divânü'l-Harâc*, *Divânü'd-Diyâ'*, *Divânü'z-Zimâm*, *Divânü'l-Cündve's-Şâkeriye*, *Divânü'l-Mevâlîve'l-Gilmân*, *Divânü'l-Berîd* ve diğer tüm *divânlar* buraya nakledildi. Nehrin kazım işi henüz tamamlanmamış ve küçük bir akıntının haricinde içerisinden su akmamıştı. Ne bir bağlantı ve ne de bir su akıntısı vardı. Bu işe 1 milyon dinar harcanmıştı; ama nehrin kazım işi gerçekten zordu. Küçük taş parçalarını kazıyorlar ve kazma aleti kullanamıyorlardı.

(Halife) Mütevekkil, *Ca'feriye*'deki kasrına yerleştikten sonra burada 9 ay 3 gün ikâmet etti. H. 247/ M. 862 senesinin Şevval ayının bitimine 3 gün kala *Ca'feriye*'deki kasrında acımasızca öldürüldü.

Yerine (Halife) Muhammed/ Müntasır b. Mütevekkil geçti ve *Sâmerrâ'ya* yerleşti. Halkından/ *NâsMe'hûze*'den ayrılmasını, evlerini/ *menâzil* yıkmasını ve enkazını *Sâmerrâ'ya* taşımasını istedi. Bunun üzerine insanlar *Me'hûze*'den ayrıldılar ve evlerinin/ *menâzil* enkazını *Sâmerrâ'ya* taşıdılar. *Ca'feriye* şehrinin/ medine kasırları, evleri/ *menâzil*, meskenleri/ *mesâkin*, çarşıları kısa sürede haraboldu. Bu mevki ıssız/ *mûhiş*, içerisinde canlıların ve oturanın bulunmadığı, yaşamın ve iskanın olmadığı harap bir yer/ *belâka'* haline geldi. (Halife) Müntasır H. 248/ M. 862 senesinin *Rebîülâhir* ayında *Sâmerrâ'da* öldü.

Yerine (halife) Müstâin/ Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım geçti. H. 251/ M. 865 senesinin Muharrem ayında konumu bozulup Bağdat'a gidinceye kadar 2 sene 8 ay boyunca *Sâmerrâ'da* kaldı. (Halife) *Mu'tez'in* taraftarları ile savaşarak 1 tam seneyi orada geçirdi. (Halife) *Mu'tez*, Türkler ve diğer *mevâlî* ile birlikte *Sâmerrâ'daydı*.

Daha sonra (halife) Müstâin hal' edildi; yerine (halife) Mu'tez geçti; (halife) Müstâin'in hal edilmesinden sonra öldürülünceye kadar geçen 3 sene 7 aylık sürede orada kaldı.

Sonra (halife) Muhammed/ Mühtedî b. Vâsık'a H. 255/ M. 869 senesinin Receb ayında biat edildi. Cevsek bölgesine yerleşerek, öldürülmesine kadar geçen sürede burada ikâmet etti; Allah rahmet eylesin.

Yerine (halife) Ahmed/ Mu'temid b. Mütevekkil geçti. Sâmerâ'nın Cevsek bölgesinde hilâfet kasrında kaldı. Daha sonra Sâmerâ'nın doğu tarafına geçti. *Ma'sûk* olarak isimlendirilen ve güzelliği ile bilinen bir kasır inşa etti; oraya geçti. Konumu bozuluncaya kadar orada kaldı; oradan Bağdat'a, oradan da Medâin'e geçti. İşte bu anlattıklarımız, kurulduğu zamandan itibaren bu kitabı yazdığımız zamana kadar olan süre içerisinde Sâmerâ'da meydana gelen şeylerdir. Bu süre içerisinde 8 halife hükümdar oldu ve vefat etti. Bunlardan 5 tanesi öldürüldü. (Öldürülen bu halifeler:) Mu'tasım, Vâsık, Müntasır, Mu'tez, ve Mühtedî'dir. Sâmerâ'nın yakınlarında ve sınırları dahilinde/ harim öldürülen ise 2 tanedir. (Öldürülen bu halifeler:) Mütevekkil ve Müstâin'dir. Buranın ismi eski kitaplarda *Benî Abbâs'ın Eğrisi/ Zevrâu Benî Abbâs* olarak geçer.

Mescitlerin kibleleri bunu doğrular; hepsi eğridir ve sapma vardır. Harap halde olmayan ve ismi unutulmayan biri dışında, kiblesi doğru olan yoktur. Buraya kadar Bağdat ve Sâmerâ'yı anlattık. Bu ikisinden başladık, zira ikisi de hükümdarlar şehri/ medînetâ ve Hilâfet merkezidir/ Dârü'l-hilâfe. Her ikisinin kuruluş dönemlerini zikrettik. Şimdi ise diğer ülkeleri/ buldân, şehir şehir (yöre yöre)/beled ve beled, şehir şehir/ medîne ve medîne uzaklıkları, yeryüzünün topraklarının/ aktârü'l-ard bölündüğü 4 bölgeyi (kesim); doğu ve batı ile Süheyl'in doğduğu yer olup, *Hüssâb-ü Teymen* denilen güney yani kible ile BenâtuNa's'ın kürsüsü olan ve *Hüssâb-ü Cedy* denilen kuzey yönündeki (şehir ve ülkeleri) ele alalım. Ülkeleri/ buldân, (bu 4) bölgedeki/ rub' yerine göre anlatalım. Tevfik Allah'tandır.²⁷²

2. İbnHurdazbih (ö: 300/912-913)

A. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadi el-Fârisi'dir. Aslen İrânlıdır. Erken dönem İslam coğrafyacılardan. Bu nedenle kimi kaynaklarda "İslam coğrafyacılarının babası" olarak nitelenmektedir. Ataları Zerdüş olmasına rağmen ailesinden büyük babası Bermekiler döneminde İslam dinine

²⁷²Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, ss. 41-57

girmiştir. Babası Me'mun döneminde Taberistan valisiydi. Onun döneminde Belazur, Şiraz ve Deylem fethedilmiştir. Horasan'da doğmasına rağmen yetişmesi Bağdat'ta olmuştur.

Seçkin bir aileye mensup olan İbnHurdazbih, iyi bir eğitim görmüş, Abbasi halifesi Mu'temid (H.256-272/869-885) zamanında Cibal yöresinde Berid sorumlusu olarak görev yapmıştır. Ancak bu göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Berid Teşkilatına mensup olanlar halifeler adına istihbarat toplamakla görevli olduklarından dolayı halifelerin güvenini kazanmış olanların arasından seçilirdi. Halifeler Berid mensuplarının gönderdiği bilgiler ışığında yöre ile ilgili kararlarını verirlerdi. Berid mensupları Halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin yanısıra, yörenin iktisadi ve kültürel durumu ile ilgili geniş bilgiler de aktarırlardı. İbnHurdazbih de yöre ile ilgili bilgi verirken zaman zaman yörenin kültür ve medeniyetine de yer vermektedir.

Berid sorumlusu iken merkeze gönderdiği raporlarla dikkat çeken İbnHurdazbih, başarılı bir Berid görevinden sonra Bağdat'a çağrıldı. Bağdat'ta Halife'nin oluşturduğu alimler topluluğu arasında yer aldı. İbnHurdazbih, edebiyat ve tarih alanında geniş kültüre sahipti. O bu geniş kültüründen dolayı Abbasi sarayında kendisine önemli bir yer edindi. Halife'ye edebiyat ve müzik tarihi ile ilgili bilgiler aktardığı gibi bu alanda birtakım kitaplar da yazdı. Eserini H. 232/M. 846-47 yıllarında kaleme almıştır. Bunun ikinci nüshası ise H. 272/M. 885/86 yıllarında yazılmıştır.

Orjinal tarzda coğrafya eseri telif eden ilk kişi olması hasebiyle daha sonraki coğrafyacıardan Ceyhani, İbnu'l-Fakih ve Makdisi gibi müellifler kendisinden istifade etmişlerdir. İbnHurdazbih, H.300/M.912/913 yılına doğru vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.

İbnHurdazbih'in eserleri tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi ile ilgilidir. Bunlardan edebiyata dair olanlar fazla tanınmamalarına rağmen tarih ve coğrafyaya ait olan eserlerinin ünü günümüze kadar ulaşmıştır.

Çeşitli alanlarda eserler veren müellifin kaynaklarda zikri geçen eserleri şunlardır: *KitabuEdebû's-Semâ'*, *KitabuCemheretü'l-Ensabu'l-Furs ve'n-Nevaî*,*Kitabu't-Tabîh*,*Kitabu'l-Lehvve'l-Melâhi*,*Kitabu'ş-Şarab*, *Kitabu'n-Nudemave'l-Culesa*, *Kitabu'l-Envac* ve meşhur eseri *Kitabu'l-Mesâlikve'l-Memâlik*.

İbnHurdazbih'in coğrafyaya dair olan *el-Mesâlikve'l-Memâlik* adlı eseri muhtemelen Abbâsî saray teşkilatına mensup birinin isteği üzerine yazılmıştır. Eserde yazarın gözlemlerine dayanan oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Eserin değişik kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır. İbnHurdazbih'in bu eseri önce Barbier de Meynard tarafından 1865 yılında yayınlandı. Daha sonra de Goeje bu değişik nüshaları göz önüne alıp, Arap Coğrafya Eserleri Serisi(ACES)'nin 6. cildi olarak 1889'da yayınlamıştır. Bu eser, Kudame b. Ca'fer'in*Kitabu'l-Harac*'i ile beraber basılmıştır. Bu şekilde daha sonraki baskısı 1928 yılında Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir. Bizim üzerinde çalışmış olduğumuz nüsha ise Muhammed Mahzum tarafından hazırlanan Beyrut baskısıdır. Bu baskıda Kudame b. Cafer'in *Kitabu'l-Harac*'i bulunmamaktadır. İbnHurdazbih, bu eserinde Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını çıkarmıştır. Ancak De Goeje tarafından yapılan baskıda harita bulunmamaktadır.²⁷³

B. Irak/ Sevâd Bahsi

Şimdi Sevâd²⁷⁴bahsine başlayalım.Fars hükümdarları, Irak'ın kalbi anlamında *Dil-i İrânşehr* tabirini kullanmışlardır. Sevâd 12 idâri bölgeden/ kûra oluşur. Bu idâri bölgelerin/ kûra her birinin ili/ istânve 60 kasabası/ tasâsîc vardır.

İstân'ın tercümesi ihâze/ il, tassûc'un tercümesi ise nâhiye/ kasaba demektir. ŞâzFeyrûz il/ istânidârî bölgesi/ kûra bu şekildedir. Burası Hulvân'dır ve 6 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) FeyrûzKubâz kasabası/ tassûc, Cebel kasabası/ tassûc, Tâmarrâ kasabası/ tassûc, İrbil kasabası/ tassûcve Hâfeteyn kasabasıdır/ tassûc.

B.1. Dicle ve Tamarrâ'nın Suladığı Doğu Tarafı

Şâz Hürmüzil/ istânidârî bölgesinin/ kûra 7 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Buzurcasâbûr kasabası/ tassûc, Nehr-i Bûk kasabası/ tassûc, Kalvâzey kasabası/ tassûc, Nehr-i Bîn kasabası/ tassûc, Câzira kasabası/ tassûc, Medînetü'l-Atika kasabası/ tassûc, Râzân el-A'lâ kasabası/ tassûc ve Râzân el-Esfel kasabasıdır/ tassûc.

²⁷³İbnHurdazbih'in hayatı ve eserleri için bkz:İbnHurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019, ss: 5-7

²⁷⁴Sevâd, Irak'a verilen başka bir addir. Irak kelimesi Orta İran dillerinden geldiği halde, Sevâd/ siyah memleket Dicle ile Fırat arasındaki alüvyon bölgenin en eski adıdır; bu ad buranın Arap çölü ile tezat teşkil eden görünüşüneistinat etmektedir. Mana üç istikamette gelişmiştir. 1. Irak'ın aynı sayılmıştır. 2. Bu isim bir ülkenin iç kısımlarında ziraat yapılan bölge manasına da gelir. 3. Şehir adlarının önünde, bunu çevreleyen, muntazam bir şekilde sulanan ve ziraat yapılan ova demektir. Bkz: H. H. Schaefer, "Sevâd", *MEBİA*, C: 10, s. 522

ŞâzKubâz il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 8 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Rûstukbâz kasabası/ tassûc, Mehrûz kasabası/ tassûc, Silsîl kasabası/ tassûc, Celûlâ kasabası/ tassûc, Celulta kasabası/ tassûc, Zîbîn kasabası/ tassûc, Bendenicîn kasabası/ tassûc, Barâze'r-Rûz kasabası/ tassûc, Deskere kasabası/ tassûcve Rastâkayn kasabasıdır/ tassûc.

Bâzîcân Hüsrev il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Nehrevân el-A'lâ kasabası/ tassûc, Nehrevân el-Evsat kasabası/ tassûc, Benî Cüneyd'in ve Cercerâyâ havalisinin kundura/ iskâf (imalatçısı) olan Nehrevân el-Esfel kasabası/ tassûc, Bâderâyâ kasabası/ tassûc ve Bâkusâyâ kasabasıdır/ tassûc.

B.2. Dicle ve Fırat'ın Suladığı (Yerler)

ŞâzSâbûr il/ istânidârî bölgesi/ kûraKesker'dir ve 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:)Zendeverd kasabası/ tassûc, Sersûr kasabası/ tassûc, İstân kasabası/ tassûcve Cevâzir kasabasıdır/ tassûc.

ŞâzBehmen il/ istânidârî bölgesi/ kûra Dicle idârî bölgesidir/ kûra ve 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) BehmenErdeşîr kasabası/ tassûc, Meysân kasabası/ tassûc; burası Milvâ'dır, Dest-i Meysân kasabası/ tassûc; burası Übülle'dir, ve Eber Kubâz kasabasıdır/ tassûc.

Geylân b. Seleme es-Sekafî şöyle dedi:

“Tavuk sesleri ile birleşir ve gölgelenir,
Übülle'de kapanan kapının gıcırtiları...”

Dicle'nin haracı 8 milyon 500.000 dirhemdir.

B.3. Dicle'nin Batısında Fırat ve Düceyl'in Suladığı (Yerler)

Âlî il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) FeyrûzSâbûr kasabası/ tassûc; burası Enbâr'dır, Meskin kasabası/ tassûc, Katrabbul kasabası/ tassûcve Bâdüreyâ kasabasıdır/ tassûc.

İbnRukkiyyat şöyle dedi:

“Meskin günündeki felaket,
Bir musibet ve faciadır...”

ErdeşirBâbekân il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Behûrasîr kasabası/ tassûc, Rûmekân kasabası/ tassûc, Kûsâ kasabası/ tassûc, Nehr-i Durkît kasabası/ tassûcve Nehr-i Cevber kasabasıdır/ tassûc.

BihziyevmâSûfân il/ istânidârî bölgesi/ kûra, aynı zamanda Zevâbî'dir. 3 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Zâb el-A'lâ kasabası/ tassûc, Zâb el-Evsat kasabası/ tassûc ve Zâb el-Esfel kasabasıdır/ tassûc.

Bihkubâz el-A'lâ il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 6 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Bâbil kasabası/ tassûc, Hutarniye kasabası/ tassûc, Fellûce el-Ulyâ kasabası/ tassûc, Fellûce es-Süflâ kasabası/ tassûc, Nehreyn kasabası/ tassûcve Aynü't-Temr kasabasıdır/ tassûc.

Bihkubâz el-Evsat il/ istânidârî bölgesinin/ kûra 4 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) Cübbetüve'l-Budât kasabası/ tassûc, Sûrâ ve Berbîsemâ kasabası/ tassûc, Bârûsemâ kasabası/ tassûc ve Nehrü'l-Melik kasabasıdır/ tassûc. Söylenildiğine göre (bu son ikisi/ Bârûsemâ ve Nehrü'l-Melik) birdir. (Böylelikle) 4. kasaba/ tassûc es-Sibeynve'l-Vukûftur; arazileri/ dıyâ' buraya nakledilmiştir.

Bihkubâz el-Esfel il/ istânidârî bölgesinin 5 kasabası/ tasâsîc vardır. (Bunlar:) FurâtBâdeklâ kasabası/ tassûc, Seylehîn kasabası/ tassûc, Nister kasabası/ tassûc, Rûzimestân kasabası/ tassûc ve Hürmüzcerd kasabasıdır/ tassûc. Söylenildiğine göre, çok sayıdaki kasaba/ tasâsîc içerisinde Rûzimestân ve Hürmüzcerd'in arazileri/ dıyâ' ayrılmıştır.

C. Sevâd'ın Değerlendirmesi/ Takdir

C.1. Fırat ve Düceyl'in Suladığı Batı Tarafı

Enbâr kasabasının/ tassûc 5 kazası/ resâtîk, 250 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.300 arpa, 1.400 kurdur.²⁷⁵ Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Katrabbul kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 200 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

Meskin kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 150 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Bâdüreyâ kasabasının/ tassûc 14 kazası/ resâtîk, 420 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.500, arpa, 2.000 kurdur. Parası/ varak 1.000.000 dirhemdir.

²⁷⁵Kurr, eski bir ölçü birimidir. Buğday ticaretinde 1.250, arpa ticaretinde 1.000 menn üzerinde işlem gören br ölçektir. Yukarıdaki rakamlar ise buğdayda 1015.6 kg, arpada ise 812.5 kg'a karşılık gelmektedir. Bkz: WalterHinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 53

Behürasîr kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.900, arpa 1.700 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Rûmekân kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.300, arpa, 3.050 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

Kûsâ kasabasının/ tassûc 9 kazası/ resâtîk, 210 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Nehr-i Durkît kasabasının/ tassûc 8 kazası/ resâtîk, 125 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 200.000 dirhemdir.

Nehr-i Cevber kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 227 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.700, arpa 6.000 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Zevâbî kasabasının/ tassûc 12 kazası/ resâtîk, 244 harman yeri/ beyâdir vardır.

Buğday 1.400, arpa 7.200 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

Bâbil ve Hutarniye kasabalarının/ tâssûcey 16 kazası/ resâtîk, 378 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 5.000 kurdur. Parası/ varak 350.000 dirhemdir.

Fellûce el-Ulyâ kasabasının/ tassûc 15 kazası/ resâtîk, 240 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 500, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 70.000 dirhemdir.

Fellûce es-Süflâ kasabasının/ tassûc 6 kazası/ resâtîk, 72 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 3.000 kurdur. Parası/ varak 280.000 dirhemdir.

Nehreyn kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtîk, 181 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 300, arpa 400 kurdur. Parası/ varak 1.045 dirhemdir.

Aynü't-Temr kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtîk, 14 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 300, arpa 400 kurdur. Parası/ varak 1.045 dirhemdir.

Cübbetüve'l-Budât kasabasının/ tassûc 8 kazası/ resâtîk, 71 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.200, arpa 1.600 kurdur. Parası/ varak 150.000 dirhemdir.

Sûrâ ve Berbisemâ kasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 265 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 700, arpa ve pirinç 400 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Bârûsemâ ve Nehrü'l-Melikkasabasının/ tassûc 10 kazası/ resâtîk, 664 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.500, arpa 4.500 kurdur. Parası/ varak 250.000 dirhemdir.

es-Sıbeynve'l-Vukûf çok sayıda kasabanın/ tasâsıc arazisinin bir araya getirilmesiyle oluşmuş ve tek bir arazi/ dî'a kabul edilmiştir. İki kasabanın/ tassûceyn (büyüklüğünden) daha büyüktür. Öşürü/ 1/10²⁷⁶buğdaydan 500, arpadan 5.500 kurdur. Parası/ varak 150.000 birimdir.

FurâtBâdeklâ kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtık, 271 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa ve pirinç 2.500 kurdur. Parası/ varak 900.000 dirhemdir.

Seylehîn kasabasının/ tassûc ve içerisindeki Havernak ve Tayzenâbâz'ın 34 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.700 kurdur. Parası/ varak 140.000 dirhemdir.

Rûzimestân ve Hürmüzcerd kasabalarının/ tassûceyn buğday 500, arpa 500 kurdur. Paraları/ varak 10.000 dirhemdir.

Nister kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtık, 173 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.250, arpa ve pirinç 2.000 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

ÎgâruYaktîn birkaç kasabadan/ tasâsıc oluşur. Değeri para/ varak olarak 204.000 dirhemdir. 840 dirhem ise Beytûlmâl'in/ Hazine hakkıdır.

C.2. Dicle ve Fırat'ın Suladığı (Yerler)

Keskeridârî bölgesinin/ kûrave içerisindeki Nehrü's-Sille, Berka ve Reyân'ın haracı giderek artar. Diğer mal kalemleri/ ebvâb 70 milyon dirhemdir. Değeri/ takdir buğdaydan 3.000, arpa ve pirinçten 20.000 kurdur. Parası/ varak 200.000 dirhemdir.

C.3. Doğu Tarafı

Buzurcasâbûr kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtık, 271 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa ve pirinç 2.500 kurdur. Parası/ varak 300.000 dirhemdir.

Râzânayn kasabasının/ tassûc 16 kazası/ resâtık, 362 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 4.800 kur, arpa 4.800 kurdur. Parası/ varak 120.000 dirhemdir.

Nehr-i Bûk kasabasının/ tassûc buğday 200, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

---

²⁷⁶ Öşür, toprak ürünlerinden alınan zekâttır. Sözlükte "onda bir" anlamına gelen uşr (çoğulu uşûr, a'şâr) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan öşür fıkihta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâti ifade eder. Bkz: Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, C: 34, s. 97

Kalvâzey ve Nehr-i Bîn kasabasının/ tassûc 3 kazası/ resâtik, 34 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.600, arpa 1.500 kurdur. Parası/ varak 330.000 dirhemdir. Câzira ve Medînetü'l-Atika kasabalarının/ tassûcey 7 kazası/ resâtik, 116 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.500 kurdur. Parası/ varak 1 milyon 140.000 (dirhemdir.)

Rûstukbâz kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa ve tütün 400 kurdur. Parası/ varak 170.000 (dirhemdir.)

Mehrûz ve Silsil kasabalarının/ tassûcey buğday 2.000, arpa 2.500 kurdur. Parası/ varak 250.000 (dirhemdir.)

Celûlâ ve Celûltâ kasabalarının/ tassûcey 5 kazası/ resâtik, 76 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 1.000, arpa 1.000 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir. Zeybeyn kasabasının/ tassûc 4 kazası/ resâtik, 230 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 700, arpa 1.300 kurdur. Parası/ varak 40.000 (dirhemdir.)

Deskere ve Rustâkayn kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 44 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 2.000, arpa 2.000 kurdur. Parası/ varak 70.000 (dirhemdir.) Barâzü'r-Rûz kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 86 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 3.000, arpa 5.500 kurdur. Parası/ varak 120.000 (dirhemdir.)

Bendenicîn kasabasının/ tassûc 5 kazası/ resâtik, 54 harman yeri/ beyâdir vardır. Buğday 600, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Nehrevân kasabalarının/ tasâsîc 11 kazası/ resâtik, 380 harman yeri/ beyâdir vardır. Nehrevân el-A'lâ kasabasının/ tassûc buğday 2.700, arpa 1.800 kurdur. Parası / varak 350.000 (dirhemdir.)

Nehrevân el-Evsat kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa 500 kurdur. Parası/ varak 100.000 dirhemdir.

Nehrevân el-Esfel kasabasının/ tassûc buğday 1.000, arpa 1.200 kurdur. Parası/ varak 150.000 (dirhemdir.) Bâderâyâ ve Bâkusâyâ kasabasının/ tassûc 7 kazası/ resâtik, 207 harman yeri vardır. Buğday 4.700, arpa 5.000 kurdur. Parası/ varak 330.000 (dirhemdir.)

ŞâzFeyruz il/ istânidârî bölgesi Hulvân'dır. Hulvân'ın (vergi) tutarı/ vazife Câbârîka²⁷⁷ ve Kürtlerle birliktedir. Parası/ varak 1 milyon 800.000 (dirhemdir.).

---

²⁷⁷Câbârîka, Cibâl yöresinde yaşayan bir aşiret ismidir.

C.4. Sevâd'ın Vergisinin/ Cibâyeye Miktarı

Sevâd'ın vergisinin/ cibâyeye eski dönemlerdeki miktarına gelince: Hükümdar KubâzİbnFeyrûz 150 milyon dirhem-miskâl vergi topladı. Hz. Ömer b. el-Hattâb/ ra, Sevâd (arazisinin) ölçülmesini istemiştir. Bu arazi boyu/ tül 'Als ve Harbâ'danAbbâdân'a doğru 125 fersah; eni/ ardise AkabetüHulvân'danUzeyb'e doğru 80 fersaktır. (Parsellerin) toplamı/ cerbân 36 milyon parseldir/ cerib.²⁷⁸ (Hz. Ömer/ ra), her bir parsel/ cerib için buğday 4, arpa 2, hurma 8 üzüm 6 ve yeşil hurma için 6 dirhem (ölçü koydu.) 500.000 insan ile sınıflarına göre cizye ödemek üzere anlaşma yapıldı. Hz. Ömer b. el-Hattâb/ ra, Sevâd'dan128 milyon dirhem vergi topladı. (Halife) Ömer b. Abdülaziz 124 milyon (dirhem) vergi topladı.

Haccâc b. Yûsuf bu rakamı 100 milyon değil, 18 milyon dirhem vergi toplamıştır. Bu durum onun zulmü, adaletsizliği ve beceriksizliği (sonucudur.) Ondan öncekiler milyonlarca dirhem (vergi) toplarken, (kendisi) 16 milyon dirhem (vergi geliri) elde etmiştir. Sevâd halkı/ ehl ekim-dikim ve ziraatın artması için sığır boğazlamaktan menedilmiştir.

Bu konuda şâir şöyle dedi:

“Kendisine *Sevâd*'ınharab durumunu şikayet ettik,

Cahilâne bir şekilde bize sığır etini yasakladı...”

H. 18/ M. 640 senesinde KisrâEbrezî'nin iktidarı döneminde ülkesinin/ memleke haracı olarak 420 milyon miskal²⁷⁹vergi toplandı. Bunun yedidebiri/ 1/7, 60 milyon (miskaldır.) Sonrakidönemlerdeülkesinin/ memlekevergisi 600 milyon 600.000 miskaleulaştı.²⁸⁰

---

²⁷⁸Cerib, 1592 metre kareye karşılık gelmektedir. Bugün ise 1 cerib 1 hektar karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bkz: W. Hinz, *Ölçü*, s. 81. Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Cerib kelimesi “vadi” anlamında olup belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmıştır; çoğulu ecribe ve cürbândır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde ziraî toprakların ve emlakın ölçülmesinde, bilhassa haraç vergisinin tayininde resmî alan ölçü birimi olarak ceribin büyük önemi vardı. Hz. Ömer'in Sevâd (Irak) bölgesindeki âmilleri haraç vergisi için toprakların ölçülmesinde ceribi esas almışlar ve Sevâd'ın 36 milyon cerib yüzölçümünde olduğunu tesbit etmişlerdir. Hulefâ-yiRâşidîn, Emevîler ve Abbâsiler'in ilk dönemlerinde de haraç vergisi yanında özellikle halife ve emirleriniktâlarının miktarı da yine alan ölçüsü olarak cerib kullanılmak suretiyle belirtilmiştir. Bkz: Mustafa Fayda, “Cerib”, *DİA*, C: 7, s. 402

²⁷⁹ Miskal, eski bir ağırlık ölçüsü ve para birimidir. Sözlükte “ağır olmak” mânasındakisikal kökünden türeyen miskâl kelimesi “ağırlık” demektir. Terim olarak altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder. Ayrıca örfte 1 miskal ağırlığındaki dinarlara da (altın sikke) bu isim verilmiştir. Bkz: Cengiz Kallek, “Miskal”, *DİA*, C: 30, s. 182

²⁸⁰İbnHurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, ss: 14-23

3. İstahrî (ö: 340/951-952)

A. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî'dir. Kerhî olarak da bilinir. Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı yoktur. Coğrafya kitabında da hal tercümesine rastlanmaz. İran'ın İstahr şehridir. Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar İslâm ülkelerini, tanımak amacıyla ziyaret etmiştir.İbnHavkal'in eserinden 340/ 952 yılı civarında İstahrî'ninİbnHavkal ile görüşmüş olduğunu anlıyoruz. Bu bilgiktleİbnHavkâl'in çağdaşı olduğunu öğreniyoruz.Eseri hakkında daha önce Belhî'nin yazdığı eserin yeniden işlenerek meydana getirildiği şeklinde bir iddia bulunmaktadır. İbnHavkal ise kendisiyle görüştüğünde ona eserini teslim ederek, kendi kitabı üzerinde birtakım değişikliklerde bulunmasını istemiştir. Bu durumda onun X. asrın ilk yarısında hayatta olduğu ve muhtemelen de 340/ 952'den sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Mesâlikü'l-Memâlik, İstahrî'nin bilinen ve günümüze ulaşan tek eseridir. Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839'da özet şeklinde yayınlanmış, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber 1849'da fasiküller halinde Hamburg'da tekrar basılmıştır. F. Meyer tarafından 1856'da bir baskısı daha yapılmıştır. M. J. de Goeje tarafından yapılan incelemesi ACES'nin içinde 1870'te yayınlandı. Eserde renkli haritalar mevcuttur. İkinci bir tercümesi R. B. Burke tarafından yapılarak Philedalphia'da 1928'de yayınlandı. Daha sonra Muhammed Cabir AbdulâlHini tarafından gözden geçirilen bir baskısı 1961 yılında Kahire'de yayınlandı. Bir başka baskısı da Bağda'ta 1966'da gerçekleştirildi. Atlas şeklinde düzenlenen bu eserde bilginin yanında bolca harita da bulunmaktadır.²⁸¹

B. Irak Bahsi

Irak'ın sınırları şu şekildedir: Uzunluğu, Tikrit sınırından, Fars denizi kıyılarında Abbâdân'a, Bağdâd yakınlarındaki topraklarda Kâdisiyetü'l-Küfe'denHulvân'a kadardır. Genişliği, Vâsıt'ta, Vâsıt'tan et-Tib yakınlarına, Basra'da, Basra'dan Cübbâ sınırlarına kadardır. Burası Tikrit'ten itibaren doğu yönünde Şhrezûr sınırını geçer, Hulvân sınırını, Seyrevân sınırını, Saymera'yı, et-Tib sınırını, Sûs sınırını geçer ve Cubbâ sınırına varır. Buradan denize ulaşır. Tikrit'ten denize kadar olan bu sınır, yay gibi kıvrılarak batıya doğru döner. Basra'nın arka taraflarından Sevâdü'l-Basra kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına,

²⁸¹İstahrî'nin hayatı ve eserleri için bkz: İstahrî, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020, ss: XI-XII

Vâsıt'a, Sevâdü'l-Kûfe kırsalına/ bâdiye ve bataklıklarına, Fırat'ın arka taraflarından Enbâr'a, Enbâr'dan Dicle ve Fırat arasındaki Tikrit'e varır. Bu şekilde denizden Tikrit'e doğru yine bir yay gibi kıvrılır. İşte bu geniş alan Irak'tır.

Bu bölgedeki mesâfelereşunlarıdır: Tikrit'ten denize kadar, batı yönünde yay gibi kıvrılarak 1 aylık mesâfedir. Denizden batı sınırında dönerek ve yay gibi kıvrılarak Tikrit'e kadar yine 1 aylık mesâfedir. Bağdâd'danSâmerrâ'ya 3, Sâmerrâ'danTikrit'e 1, Bağdâd'danKûfe'ye 4, Kûfe'denKâdisiye'ye 1, Bağdâd'danVâsıt'a 8, Bağdâd'danHulvân'a 6, Bağdâd'danSaymera sınırına ve Sayrevân'a aynı şekilde 6, Vâsıt'tan Basra'ya 8, Kûfe'denVâsıt'a bataklık yoluyla 6, Basra'dan deniz kıyısına 2 merhaledir.

Irak'ın Bağdâd'da genişliği Hulvân'danKâdisiye'ye 11 merhaledir. Sâmerrâ yakınlarında genişliği, Azerbaycân yönünden Şehrezûr'a doğru yaklaşık 5 merhaledir. Bu mesâfe hem daha bayındır/ mamur ve hem de mesâfe olarak daha azdır. Vâsıt'ta genişliği yaklaşık 4 mildir. Basra'da genişliği, Basra'dan Cubbâ sınırına yaklaşık 2 merhale/ merhale hafifedir.

Şehirlerinden Basra, büyük bir şehirdir. Acemler döneminde²⁸²bu şehir yoktu. Burayı Ömer b. el-Hattâb zamanında Müslümanlar kurdu. Şehri kuran, kabileleri yerleştiren ve sokaklarını oluşturan kişi Utbe b. Gazvân'dır. Batısında, yay şeklinde kuşatan kırsal/ bâdiye bulunur. Nehirler²⁸³dışında akarsuyu yoktur. Tarihçilerin anlattığına göre, bu nehirler Bilal b. EbiBurde zamanında sayılmış ve 120.000'den²⁸⁴fazla olduğu hesaplanmıştır. Bilâl b. EbiBürde döneminde bu nehirlerin sayıları ile ilgileri bilgileri kabul etmiyorum. Zira, ben bu toprakların çoğunu gördüm. Hatta, bu nehirlerde yüzen küçük kayıkları/ av tekneleri ve keşif kayıkları gördüm. Bu nehirler, ya kendilerini kazdıran kişilere veya bulunduğu bölgeye atfen isimlendirilir. Bunlara benzer isimleri vardır. Bu mesâfelerin enlem ve boylamının bu şekilde olduğunu ben de görüp onayladım. Yapılarının/ imâret çoğunluğu tuğladandır. Burası diğer Irak şehirleri arasında öşürlük bir şehirdir. Abdesî'denAbbâdân'a kadar 50 fersahlık bir mesâfede hurmalık vardır. Buralarda nehir veya hurma bulunan yerler ile her ikisinin birden bulunduğu yerler dışından insan görünmez. Düz bir alandır ve üzerinde Basra taraflarındakinin dışında dağ yoktur. Şehir merkezinde Ashâb-ı Kirâm'danTalhâ b. Ubeydullah'ın kabri vardır. Hayvan ahırlarının/ Mirbed dışında, kırsalda/ bâdiye Enes b. Mâlik, Hasan el-

²⁸² Acemler dönemi ile İslâm öncesi dönemi kastetmektedir.

²⁸³ Enhâr/ nehirler kelimesi burada dere cinsinden küçük akarsular anlamında kullanılmıştır.

²⁸⁴ İfade şu şekildedir: Mieteelfnehrun ve 'ısrineelfnehrun.

Basrî, İbnSîrîn ve diğer Basra'nın meşhur âlim ve zahidlerinin kabirleri bulunur. Burada Übülle nehri denilen bir nehir vardır. Basra ve Übülle arasındaki bu nehrin uzunluğu 4 fersahtır. Bu nehrin her iki yakasında birbirine bitişik bağlar, bahçeler, bostanlar ve saraylar mevcuttur. Tek bir duvar boyunca devam eden yekpâre bir bağ-bahçe gibidir. Bu nehir çok sayıda kollara ayrılır ve bu kolların bazıları büyüklükte kendisine yaklaşırlar. Hurmaları tek bir duvar/ hâit üzerine dikilmiş gibidir. Nehir kollarının bazıları diğer bazılarını delerek geçer. Genellikle Basra'nın bütün nehirleri bu şekildedir. Denizde med meydana geldiğinde, bu nehirler, duvarlar/ havâit ve hurmalıklar su ile dolar. Bölgedeki bütün nehirler bu şekildedir. Cezir olup sular çekilip azaldığında, hurmalıklar ve bağ-bahçeler boşalır. Nehirlerde sadece tuzlu sular kalır. Sular Ma'kıl nehrinin sınırına kadar çekilince sulama yapılır. Sonra su tatlanır ve deniz suyu onun tadını bozmaz.

Übülle, deniz kenarındadır. Bir köşesinde, çok tehlikeli bir körfez/ halic vardır. Muhtemeldir ki, gemiler diğer yerlerde rahatlıkla hareket ederken, bu körfezde/ halic batarlar. Burası Übülle körfezi/ halic olarak bilinir. Übülle, küçük, toprağı bereketli ve bayındır/ mamur bir şehirdir. Bir taraftan Basra'ya doğru Übülle nehri, diğer taraftan Dicle'den kıvrılarak ayrılan bu nehir sınırdır. Dicle'den ayrıldıktan sonra düz bir istikâmette ilerleyerek Abbâdân'da denize dökülür. Basra'nın şehir yerleşimleri şunlardır: Abbâdân, Übülle, Meftah ve Mezâr. Bütün bunlar Dicle kenarındadır. Bunlar Übülle dışında büyüklükleri birbirine yakın küçük şehirler vardır. İçlerinde en büyüğü Übülle'dir. Basra sınırlarında köylerin arazileri arasında sık ağaçlık alanlar çoktur. Bataklıkların çoğu sağ tarafa düşer ve buralar derindir. Burası Basra kurulmadan önce, bir zamanlar açık bir araziye benziyordu. Nehirler kollara ayrıldı ve bunlardan bazıları diğer bazıları ile köylerde ve kanallarda birleşti. Sular birbirine karıştı ve aşağısındaki araziye kapladı. Böylelikle denizler ve bataklıklar oluştu.

Vâsıt, Diclennin iki yakasında, doğusunda ve batısında olmak üzere iki kısımdır. İki yaka arasında kesme taştan/ sefen bir köprü vardır. Her iki yakasında da birer Cuma Mescidi/ Mescidü'l-Câmi' mevcuttur. İslâm döneminde kurulmuştur. Burayı kuran kişi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'dir. Çevresi şu şekildedir: Batı yönünde sınırı sağ yönde ekilebilir arazilerden sonrası kırsaldır/ bâdiye. Ekilebilir arazisi bereketli topraklardır. Ağaçları, hurmalıkları ve tarımı boldur. Basra'dan daha sıhhatli bir havaya sahiptir. Bataklık yoktur ve yerleşim yerleri hem bayındır/ mamur bir haldedir ve hem de birbirine bitişik olarak yer alır.

Kûfe büyüklük olarak Basra'ya yakın bir şehirdir. Suları Basra sularından daha tatlı, havası da Basra'nın havasından daha sıhhatlidir. Fırat kenarındadır. Kuruluşu tıpkı Basra'nın kuruluşu gibidir. Şehri kuran kabileleri yerleştiren ve sokaklarını oluşturan kişi Sa'ad b. EbiVakkâs'tır. Fakat Basra'nın aksine burası haracîdir. Zira, Kûfe'nin toprakları Câhilîdir; halbuki Basra'nın toprakları ölüden diriltirmiştir.²⁸⁵

Kâdisiye, Hîre ve Havernak, batı kırsalı/ bâdiye tarafındadır. Doğu tarafında hurmalıklar, nehirler ve ekilebilir araziler vardır. Kûfe buralara 1 merhaleden az bir mesâfededir. Hîre, Câhiliye döneminden kalma bir şehirdir. Toprağı verimlidir. Büyük binâların yayılmış olduğu bir şehirdir. Fakat Kûfe kurulduktan sonra halkı burayı boşaltmıştır. Havası ve toprağı Kûfe'den daha sağlıklıdır. Kûfe ile arası yaklaşık 1 fersah'tır. Kûfe yakınlarında Hz. Ali'nin (as) kabri vardır. Fakat kabrinin yeri ihtilâfıdır. Kûfe camisinin kapısının yanındaki köşede olduğunu, Ümeyyeoğullarından gizlendiğini söyleyenler vardır.

Bu mevkide yem dükkânları gördüm. Yaklaşık olarak Kûfe'ye 2 fersah uzaklıktadır. Üzerinde bir köprü ve eski zamanlardan kalma mezarlar mevcuttur. Kâdisiye, kırsalın/ bâdiye bir ucundadır. Hurmalıkları, suları ve ekilebilir arazileri bol, küçük bir şehirdir. Irak'ta buradan sonra akarsu ve ağaç yoktur.

Bağdâd, İslâm döneminde sonradan kurulmuş bir şehirdir. Daha önceleri buralada bir yapılaşma/ imâret yoktu. Mansur batı yönünde bir şehir kurdu. Şehri mevâlisi ve kendisine tâbi olanları için iktâlara böldü. Rebî' iktâ'sı, Harbiye iktâ'sı ve diğerleri gibi. Daha sonra da burayı bayındır/ mamur hale getirdi. Mehdî döneminde şehrin batı tarafı, Mu'askerü'l-Mehdî adıyla bir garnizon/ muasker haline getirildi. Daha sonra binâlarla ve insanlarla bayındır/ mamur bir hale geldi. Şehrin doğu tarafı Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe oldu. Şu anda bu yönde, biraz daha alt tarafta devâsâ bir şekildedir. Şehrin arka tarafına bitişik ya da yayılmış halde imâret/ yapılaşma/ imâret yoktur. Hilâfet kasırları, bağlar ve bahçeler, ilk duvardan nehre doğru 2 fersahlık bir mesâfede, Dicle kıyısına bitişik bir haldedir. Hilâfet merkezindeki binâlar yukarıya, Dicle kıyısındaki Şemmâsiye'ye doğru, giderek yükselerek 5 millik bir mesâfedir. Şemmâsiye'ninhizâsında, batı yönünde Harbiye vardır. Dicle'ye doğru alçalarak Kerh'e doğru gider. Bu doğu yönü Tâk ve Rusâfe yönüdür. Askerü'l-Mehdî'den sonra Tâk gelir. Tâk yönü denilmesinin sebebi

---

²⁸⁵ İfade şu şekildedir: *Diyâ'u'l-Küfecâhiliyyeten ve diyâ'u'l-Basra ehyâenmevâtin*. Bu ifade ile Kûfe topraklarının Câhiliye döneminde de kullanılan toprakları olduğu, Basra topraklarının ise bataklıkların kurutulması ile elde edilen topraklar olduğu kastedilmektedir.

şudur: Buranın girişinde tâk²⁸⁶vardır. Büyük çarşının bulunduğu yerdir. Tâk'tan sonra Rusâfe, Rusâfe'den sonra Cuma Mescidinin/ Mescidü'l-Câmi' yanında Reşîd'ininşâ ettiği kasır vardır. Ondan sonra da Askerü'l-Mehdî gelir. Mehdî askerlerini MedînetiEbîCa'fer'inhizâsında bulunan bu yere yerleştirmişti.

Batı yönü Kerh olarak anılır. Bağdâd'da Cuma Mescidleri/Mescidü'l-Câmi' 3 tanedir. Bunlar, Medînetü'l-Mansûr, Rusâfe ve Hilâfet Merkezindedir/ Dâru'l-Hilâfe. Yapılaşma/ imâretKêlvâze'ye kadar ulaşır. Burada da bir Cuma Mescidi/Mescidü'l-Câmi' vardır. Bağdâd'da bu 4 Cuma Mescidine/ Mescidü'l-Câmi' izin verildi. İki taraf arasına, Dicle üzerinde kesme taşlardan/ sefen 2 köprü kuruldu. BâbuHorasân'danBâbuYâsiriye'ye iki yönün genişliği/ enlemi yaklaşık 5 mildir. Şehrin en bayındır/ mamur arazileri buradadır. Kerh, çoğu tüccarın evinin bulunduğu bolluk/ el-yesâr bir bölgedir. Ağaçlar ve nehirler ile Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe, şehrin doğu tarafına düşer. Burası Nehrevân ve Tâmerrâ nehirlerinin bulunduğu yerdir. Dicle'nin suları buraya kadar ulaşmaz; zira Diclenin suları mamur alanlara gelinceye kadar azalır ve sulama dolablar yardımıyla yapılır. Batı yönünde, buraya doğru Dimimmâ köprüsü yakınlarında, Fırat'ın kollarından Îsâ nehri akar. Bu nehirden ayrılan kollar toplanır ve Sarât nehrini oluşturur. Bu nehirden de çok sayıda kol ayrılır. Batı yönünde imâret/ yapılaşma vardır. Sarât nehrinin suları irili ufaklı Dicle'ye dökülür. En sonunda Bağdâd şehrinin koyunda Îsâ nehri Dicle'yle birleşir. Îsâ nehri, Fırat'tan gelen gemilerin Dicle'ye döküldüğü yere kadar ilerleyebildikleri bir nehirdir.

Sarât nehri, içerisinde gemilerin geçişine engellerin bulunduğu bir nehirdir. Gemiler bu nehirde Sarât köprüsüne kadar gelir. Burada geminin içinde bulunan şeyler boşaltılır, geçişe engel olan yer geçilir ve bir başka gemiyle yola devam edilir.

Bağdâd ile Kûfe arasında Sevâd bölgesi vardır. Burası yekpâre bir alandır. Fırat'ın kolları bu alanın içerisinden akarak ilerler. Bunların ilki Bağdâd yönünden gelen Sarsar nehridir. Kenarında Sarsar şehri vardır. Küçük, bayındır/ mamur bir şehirdir. Ekilebilir arazileri, hurmalıkları mevcuttur. Başka meyveler de burada yetişir. Bağdâd'dan yaklaşık 3 fersahlık bir mesâfededir. Daha sonra 2 fersah ötede Melik nehri vardır. Bu nehir ve suladığı arazi Sarsar nehrinin suladığı araziden büyüktür. Üzerinde karşıya geçmek için kesme taştan/ sefen yapılma bir köprü bulunur. Daha sonra Dicle'ye döküldüğü yerlerden biri olan Kasr-ı Ömer b. Hübeyre el-Fezâri'ye ulaşır. Bir diğer döküldüğü yer, Kûsâ yakınlarında Kîl olarak bilinen

---

²⁸⁶Tâk, özel günlerde, [bayramlarda](#) ve [festivallerde](#), geçit yapılacak caddelere geçici veya sürekli olarak kurulan, günün anlam ve önemine göre yazı, çiçek vb. ile süslenen kemere verilen addır.

yerdir. Fırat'ın ana gövdesi Sûrâ nehrinin ayrıldığı yere kadar ilerler. Sûrâ nehri, su hacmi büyük bir nehirdir. Fırat'ın bundan daha büyük bir kolu yoktur. Bu nehir Sevâdü'l-Kûfe içerisinde ilerledikten sonra bataklıklara ulaşır. Kerbelâ, Fırat'ın batısındadır. Kasr-ı İbnHübeyre'ninhizâsına düşer.

Sâmerrâ, tümüyle Dicle'nin batısına düşen bir şehirdir. Onunla birlikte doğu yönünde akarsu yoktur. Buna rağmen, yapılaşması/ imâratuhâ, tarımı ve ağaçları Dicle'nin batısı ile aynıdır. Sâmerrâ, İslâm döneminde kurulan bir şehirdir.

Kuruluma Mu'tasım başlamış, Mütevekkil tamamlamıştır. Hilâfet Merkezi/ Dâru'l-Hilâfe bir müddet burada kaldı. Havası ve meyveleri Bağdâd'dan daha sıhhatlidir.

Nehrevân, Nehrevân nehrinin ayrıldığı yerin ortasında, küçük ve bayındır/ mamur bir şehirdir. Bağdâd'dan 4 fersahlık bir mesâfededir. Nehrevân nehri, Sevâdü'l-Bağdâd'ı, Hilâfet Merkezinin/ Dâru'l-Hilâfe alt tarafından itibaren yukarıya doğru şehirleri ve köyleri sular. Nehrevân'danDeskere'ye doğru geçince, sular ve hurmalıklar azalır. Deskere'den itibaren Hulvân sınırına doğru, bayındırlık/ mamurluk azalır, evler tek tük hale gelir ve kırsal/ bâdiye bir görünüm alır. Buradan Tâmerrâ'ya döner, ŞehrezûrsınındanTikrit sınırına ulaşır.

Medâyin, Câhiliye döneminden kalma, küçük bir şehirdir. Bir zamanlar büyük bir şehirdi. Binâlarının tamamı Bağdâd'a götürüldü. Burası Bağdâd'dan 1 merhalelik bir mesâfededir. Burası kistrâların yaşadığı yerd. KistrâlarınneyvânıHâlâayaktadır. Bu eyvân, kireç taşı ve tuğladan inşâ edilme büyük bir binâdır ve kistrâlara ait bundan daha büyük bir eyvân yoktur. Bağdâd'ın vasıflarını çok anlatmadık; zira burası avâm ve havâs nezdinde çok meşhurdur. Bu kadarlık bilgi ile yetindik. Bundan daha uzun şekilde anlatmak kitabın uzamasına neden olacaktır.

Bâbil, küçük bir köydür; ancak Irak topraklarındaki en eski binâlar buradadır. Geçmişî eski olması nedeniyle bu iklim Babil'e nisbetle anılır. Ken'ân²⁸⁷hükümdârları ve diğerleri burada oturuyorlardı. Burada bulunan eski

---

²⁸⁷İbrânice'de "Eretzİsrâel" (İsrâil diyarı) denilen bu bölge Ahd-i Atik'te "Ken'an diyarı" (Tekvîn, 11/31; 17/18; Çıkış, 6/4), "diyar" (Tesniye, 26/15; İşaya, 57/13), "gurbet diyarı" (Tekvîn, 17/8), "memleket" (Tekvîn, 26/2-3) diye de zikredilmektedir. İkinci Mâbed döneminden itibaren ise "arz-ı mev'üd" diye adlandırılmış olup Ahd-i Cedid'de de bu isimle geçmektedir (İbrânîler'e Mektup, 11/9). Ahd-i Atik'te burası ayrıca "iyi ve geniş diyar" (Çıkış, 3/8), "süt ve bal akan diyar" (Çıkış, 3/8; Levililer, 20/24; Tesniye, 11/9; Yeremya, 11/5; 32/22; Hezekiel, 20/6, 15), "bütün memleketlerin süsü olan diyar" (Hezekiel, 20/6, 15) diye tavsif edilmiştir. Bkz.: Abdurrahman Küçük, Arz-ı Mev'üd", C.: 3, s. 443 vd.

eserlerden, bir zamanlar üyük bir medeniyet şehri/ mısır olduğu anlaşılır. Söylenildiğine göre burayı ilk kuran kişi Dahhâk'tır.²⁸⁸

KûsâRabbâ, söylenildiğine göre Hz. İbrahim Halil'in (as) ateşe atıldığı yerdir. Kûsâ iki tanedir; birisi Kûsâ et-Tarîk, diğeri KûsâRabbâ'dır. KûsâRabbâ'da külden büyük bir tepe vardır. Bu tepenin Hz. İbrahim'i (as) ateşe atan Nemrûd b. Ken'ân'ın ateşi olduğu düşünülür.

Câmi'ân, küçük bir minberdir. Etrafında yerleşim yerleri vardır. Bayındır/ Mamur ve toprakları bereketli bir yerdir. Bağdâd'dan, Dicle'nin doğusundan Medâyin'e 1 merhaledir. Söylenildiğine göre, Zülkarneyn/ Ze'l-Karîneyn, ölünceye kadar burada yaşamıştır. Fakat tarihî gerçekler bunun yanlışlar. Zira kendisi hayatını geçirdiği Sîn/ Çin topraklarında zehirlenerek öldürülmüş ve tabutu annesinin bulunduğu İskenderiye'ye götürülmüştür. Söylenildiğine göre, Medâyin'in her iki tarafı Dicle ile kuşatılmıştır. Farslılar zamanında, iki yakayı birbirine birleştiren tuğladan inşâ edilmiş bir köprü vardı. Şimdi böyle bir eser yoktur.

Ukbarâ', Beradân, Nu'mâniye, Deyru'l-Âkûl, Cebbel, Cercerâyâ, Femü's-Silh, NehruSâbus ve diğeri Dicle kenarında bulunan şehirlerdir ve büyüklükleri birbirine yakındır. Bu civarda büyük bir şehir yoktur. Binâları birbirine geçmiş/ sık örülü gibidir. Bu yerleşim yerleri birer köydür.

Hulvân, bayındır/ mamur bir şehirdir. Irak topraklarında, Basra, Kûfe, Bağdâd, Vâsıt, Sâmerâ ve Hire'den sonra ondan daha büyük bir şehir yoktur. Çoğu meyvesi incirdir. Yakınında bir dağ vardır. Irak'ta dağ yakınında kurulu Hulvân'dan başka bir şehir yoktur. Bu dağa kar yağar ve tepe noktalarından kar eksik olmaz.

Deskere, hurmalıkların ve ekilebilir arazilerin bol bulunduğu, bayındır/ mamur bir şehirdir. Dış çevresinde çamurdan bir kale/ hısn vardır. İç kısmı boş alandır. Burası bir çiftlik/ mezra'adır. Söylenildiğine göre, hükümdâr senenin belirli dönemlerinde burada otururdu. Deskeretü'l-Melik olarak isimlendirilmesinin sebebi budur.

---

²⁸⁸Dahhak, Eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insandır. İslâmî kaynaklarda Dahhâk olarak geçen kelime Avesta'daAziDahâka, Pers literatüründe Azdahâ, Pehlevî metinlerinde Az [i] dahâg, Ermenice'deAzdahak şeklindedir. Avesta'daazi (ortak Hint-İranca'da ahi) "yılan" veya "ejder" anlamında kullanılır. Bu kelimenin Latince'dekianquis ile akraba olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kelime Sanskritçe ve Sırpça'da az, Ermenice'de iz, Polonya dilinde vaz, Grekçe'de ise ekhis şeklindedir. Dahhâk kelimesinin Sanskritçe'de "köle" anlamında dasa, Persçe'de "düşman" anlamında dahadan geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte genellikle dahhâkin "insan" anlamına geldiği ve Sanskritçe kökenli olduğu kabul edilmektedir. Bkz.: Kürşat Demirci, "Dahhâk", *DİA*, C.: 8, ss. 408-409

Tikrit'ten itibaren bir yay şeklinde Sâmerâ'yîls yakınlarından geçerek Deskere'ye varırsın. Aynı şekilde yay çizerek Vâsıt arazisine ulaşırsın. Bu şekilde Irak sınırından Cebel sınırına varmış olursun. Burası yapılaşmanın/ imâret az olduğu ve tek tük köylerin bulunduğu bir alandır. Halkının çoğunluğu Araplar ve Kürtlerden oluşur. Burası onların merâlarıdır. Tikrit'ten batı yönünde, Dicle ve Fırat arasından Enbâr'a varırsın. Burası da yapılaşmanın/ imâret az olduğu bir bölgedir. Buradaki yapılaşma/ imâret, millerce ötede/ emyâlenyesiraten Sâmerâhizâsındadır.

Geriye kalanı kırsaldır/ bâdiye. Irak'ı anlatırken konuyu fazla detaylandırmamaya, herkesin bildiği şeyleri anlatmamaya dikkat ettim. Genel olarak, kısa ve öz biçimde özellikleri bunlardır. Amacım, burasının ve diğer yerlerin ana hatlarıyla çerçevesini sunmaktır.²⁸⁹

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat, "Ya'kûbî", *DİA*, C: 43, s. 287
- Albayrak, Kadir, "Nestûrîlik", *DİA*, C: 33, s. 15
- Avcı, Casim, "Sugûr", *DİA*, C: 37, s. 473
- Beksaç, A. Engin, "Eyvan", *DİA*, C: 12, s. 12
- Demirci, Kürşat, "Dahhâk", *DİA*, C.: 8, ss. 408-409
- Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, C: 3, s. 58
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, C: 3, s. 411
- Erkal, Mehmet, "Öşür", *DİA*, C: 34, s. 97
- Fayda, Mustafa, "Cerîb", *DİA*, C: 7, s. 402
- Halaçoğlu, Yûsuf, "Fersah", *DİA*, C: 12, s. 412
- Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 53
- İbnHurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019, ss: 5-7
- İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020

---

²⁸⁹İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss: 85-95

- Kallek, Cengiz, "Miskal", *DÍA*, C: 30, s. 182
- Kallek, Cengiz, "Rıtl", *DÍA*, 35, s. 52
- Küçük, Abdurrahman, "Arz-ı Mev'ûd", C.: 3, s. 443 vd.
- Özcan, Abdülkadir, "Âteş-i Rûmî", *DÍA*, C: 4, s. 57
- Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn", *DÍA*, C: 32, s. 228
- Schaeder, H.H., "Sevâd", *MEBİA*, C: 10, s. 522
- Sümer, Faruk, "Dihkan", *DÍA*, C: 9, s. 289
- Taşagıl, Ahmet, "Sakâlibe", *DÍA*, C: 36, s. 3
- Topuz, Hatice Kübra, "Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi", *İSTEM*, Y: 9, S: 18, 2011, s. 83
- Turan, Osman, "İktâ", *MEBİA*, C: 5/2, s. 949
- Varlık, Nükhet, "Tâun", *DÍA*, C: 40, s. 175
- Viollet, H., "Sâmerâ", *MEBİA*, C: 10, s. 144
- Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İst., Ayışığı Kitapları, 2021
- Yiğit, İsmail, "Mevâli", *DÍA*, C: 29, s. 424

SÜLEYMANİYE BELEDİYE TEŞKİLATI VE BELEDİYE BAŞKANLARI (1875-1914)

Tahir BİLİRLİ*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar beledi hizmetleri hem kadı, muhtesip ve ihtisap Ağası gibi devlet yetkilileri tarafından hem de vakıf ve lonca gibi sosyal kurumlar tarafından yerine getirilmiştir. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bu hizmetlerin aksamasına neden olmaya başlamış ve özellikle Tanzimat sonrasında yaşanan gelişmeler modern belediyeciliğin Osmanlı Devleti'nde de uygulanmasını beraberinde getirmiştir. 1857 yılında İstanbul'da oluşturulan Altıncı Daire-i Belediye modern belediyeciliğin ilk örneği olarak karşımıza çıkmış ardından İstanbul 14 ayrı belediyeye ayrılarak belediyeler tüm İstanbul'a yayılmıştır. 1867 yılında çıkarılan "*Vilayatta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat*" adlı nizamname ile valiler öncülüğünde birkaç büyük vilayette kurulan belediye teşkilatları tüm Osmanlı coğrafyasında teşekkül etmeye başlamıştır. Süleymaniye belediye teşkilatı da modern belediyeciliğin teşekkül ettiği ilk yerlerden birisi olmuştur. Bu bildiride Süleymaniye Belediyesi'nin ne zaman ve nasıl kurulduğu, belediye başkanları ve azalarının kimler olduğu ve bu kişilerin yaptıkları hizmetler ve haklarındaki şikayetler üzerinden Modern belediyeciliğin örneği olarak Süleymaniye Belediyesi değerlendirilecektir. Beledi hizmetler çerçevesinde temizlik işlerinin yürütülmesi, altyapı ve kanalizasyon problemleri, semt pazarlarının denetlenmesi ve kamu binalarının yapımında belediyenin sorumluluk dairesi içerisinde olmasına rağmen Süleymaniye Belediyesi bu konulardan ziyade özellikle uzun süre görev yapan Şeyh Ahmet Efendi ve Abdurrahman Ağa gibi belediye başkanlarının halka karşı zalim ve adaletsiz davranmaları ve bazı yolsuzluklara karışmaları gibi problemlerle uğraşmıştır. Bu olumsuzlukların yanında görevini layıkı ile yerine getiren belediye başkanlarının ortaya koyduğu hizmetler bu çalışmada değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Irak, Süleymaniye, Belediye, Belediye başkanı

SULAYMANİYE MUNICIPALITY ORGANIZATION AND MAYORS (1875-1914)

ABSTRACT

XIX. of the Ottoman Empire, until the second half of the century, municipal services were carried out by state officials such as kadi, muhtesip and ihtisap ağa, as well as social institutions such as foundations and lonca. However, the abolition of the Janissary Corps in 1826 started to cause disruption of these services. Especially the developments after the Tanzimat brought the application of modern municipality in the Ottoman Empire. The Sixth Department of Municipalities, which was established in Istanbul in 1857, emerged as the first example of modern municipalism. Then, Istanbul was divided into 14 separate municipalities and the municipalities were spread all over Istanbul. With the regulation titled "*Vilayatta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat*" issued in 1867, municipal organizations established in several large provinces under the leadership of governors began to be established in the entire Ottoman geography. The municipality of Suleymaniye was one of the first places where modern municipality was formed. In this paper, Suleymaniye Municipality will be evaluated as an example of modern municipality through when and how the Municipality of Suleymaniye was established, who the mayors and

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5275-4654, E-mail: tahirbilirli@karabuk.edu.tr

members are, the services provided by these people and the complaints about them. Despite the fact that the municipality is under the responsibility of carrying out cleaning works within the framework of municipal services, infrastructure and sewerage problems, inspection of neighborhood markets and the construction of public buildings, the mayors such as Şeyh Ahmet Efendi and Abdurrahman Ağa, who served for a long time, act cruelly and unjustly towards the people, rather than these issues. and has dealt with problems such as their involvement in some corruption. In addition to these negativities, the services provided by the mayors who fulfill their duties duly are evaluated in this study.

Keywords: Ottoman Empire, Iraq, Sulaymaniye, Municipality, Mayor

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde şehir kavramı basitten karmaşığa doğru evrilmiş, bu karmaşık yapı şehirlerde birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan problemlerin çözüm yollarından birisi hiç şüphesiz 19. yüzyılda ortaya çıkan modern belediyecilik olmuştur. Osmanlı Devleti bu yüzyıla kadar kent ve kasabaları kadı, lonca ve vakıf sistemleri aracılığı ile yönetmeye devam etmiştir. Ancak bu yüzyılın getirdiği ağır koşullar devleti Avrupa tarzında şehir yönetimi olan belediye teşkilatlarının kurulmasına zorlamıştır. Özellikle 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrası hem şehir yönetimleri için kurulan İhtisap Nezareti'nin istenilen neticeyi vermemesi hem de Kırım Savaşı'nın (1853-1856) getirdiği ağır koşullar en önemli sebepler arasında sayılabilir. İstanbul'da ilk olarak 1854 yılında Şehremaneti, ardından 1855 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulmuştur. 1857 yılında ise İstanbul içinde Altıncı Daire-i Belediye'nin de olduğu 14 daireye ayrılmıştır. Ancak tüm bu düzenlemelerde eski ile yeninin bir arada yürümesinden kaynaklı sebeplerden dolayı istenilen amaç gerçekleşmemiş olsa da modern belediyecilik bu kurumlar üzerinde tesis etmiştir. İstanbul'daki uygulamalardan sonra belediyecilik hızla içinde Süleymaniye'nin de olduğu tüm Osmanlı şehirlerinde tesis edilmeye başlamıştır. Süleymaniye Belediyesi ilk olarak 1875 yılında kurulmuş, Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu süre içerisinde genel olarak belediye başkanı olarak seçilen kişiler, belediye hizmetleri yapmak yerine aşiretler arası mücadelelere dahil olarak belediye hizmetlerini ihmal etmişlerdir. Ancak Süleymaniye şehrine hizmet eden belediye başkanları da mevcuttur. Her iki durumda bu bildiride değerlendirilmiştir.

A. Osmanlı Devleti'nde Modern Belediyeciliğin Doğuşu

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar kadı devletin yerel yönetiminin merkezinde yer almıştır. Kadının mülki ve askeri görevlerinin yanı sıra yol, köprü, çeşme yapım ve onarım gibi beledi hizmetlerden de sorumlu olarak şehrin

imarını sağlamaya çalışmıştır.²⁹⁰Kadırlara bu tür hizmetleri yaparken İhtisap Ağası, Subaşı, Kadı Naibi, Böcekbaşı, Çöplük Subaşısı, Tulumbacıbaşı, ve Mimarbaşı gibi yardımcıları da yardımcı olmuştur.²⁹¹ Şehirlerinde hizmetlerin yerine getirilmesinde sadece kadılar sorumlu olmamış bunun yanında vakıf ve lonca teşkilatlarının da çok önemli görev ve hizmetleri olmuştur. Vakıfların yol, köprü, su şebekeleri, çeşme ve kanalizasyon yapmak gibi hizmetleri belediye hizmetleri kapsamında sayılabilir.²⁹²Geleneksel yerel yönetim şekli olan bu durum XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış, özellikle askeri yenilgilerin bir sonucu olarak içeride asayişin bozulması köylerden şehirlere göçü artırmış, bu durum da şehirlerin alt ve üst yapı anlamında birçok problemini ortaya çıkarmıştır.²⁹³Böylece kadıları, vakıfları, loncaları ile kendi kendini yöneten, Osmanlı şehirlerinde bu sistem bozulmaya başlaya başlamış ve son olarak XIX. yüzyılda büyük değişimler meydana gelmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılması ile kadının da görevlerinde birçok değişiklikler yaşanmıştır. Yeniçeriler şehrin güvenliğinde kadıya yardımcı olduğundan kadıların mülki görevleri bitmiş, 1836 yılında da Evkaf Nezareti kurularak kadının vakıflar üzerindeki denetimine son verilmiştir.²⁹⁴Kadının görevleri arasında yer alan vergileri toplamak, güvenliği sağlamak, narhın uygulanması ve şehir hayatının düzenini korumak amacı ile 1826 yılında İhtisap Nazırlığı kurulmuştur.²⁹⁵ Ancak İhtisap Nezareti kadı kadar etkili ve başarılı olamamış, dolayısıyla yeni hizmet birimleri ortaya çıkmıştır.²⁹⁶ Bu hizmet birimlerinden en önemlisi hiç kuşkusuz şehirlerin imarı, alt yapının tesisi, inşaat kontrolü, yangına karşı tedbirler almak gibi büyüyen şehrin idaresinde daha aktif ve yapıcı işleri yürütebilecek Şehremanetinin 1854 yılında kurulmasıdır.²⁹⁷Şehremaneti'nin kurulmasını hızlandıran belki de en önemli olay Kırım Savaşı'nda müttefik devlet ordularının İstanbul'a gelmesi, zaten çok kalabalık olan kentin nüfusunu olağanüstü artmasına, bu durumun temizlik, sağlık, ulaşım, alt yapı gibi birçok sorunu büyüterek içinden çıkılmaz bir hale

---

²⁹⁰ İlber Ortaylı, "Kadı", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 73.

²⁹¹ İlhan Yerlikaya, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Cilt VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 131.

²⁹² Bahaeddin Yediıldız, "Vakıf", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s.480.

²⁹³ Orhonlu, "Osmanlı'da Şehircilik ve Çevre Anlayışı", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Cilt 10, Ankara, 2014, s. 530.

²⁹⁴ Ortaylı, a.g.m., s. 72.

²⁹⁵ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Cilt XII, Ankara, 2014, s. 791.

²⁹⁶ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret yayınları, 2010, s. 202.

²⁹⁷ Ortaylı, "Belediye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt X, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 399.

getirmesi olmuştur.²⁹⁸Şehremanetinin başlıca görevleri temel ihtiyaç maddelerinin teminine dikkat etmek, narh koymak ve uygulamak, yol ve kaldırım gibi alt yapı hizmetlerini yürütmek, şehrin temizliğini sağlamak ve esnafın denetlemek kısacası şehrin düzenlenmesi yerine getirmektir.²⁹⁹

Şehremaneti belediyeçilik hizmetlerinin yerine getirilmesi için gerekli birçok görevin kendisinden alınması ya da hiç verilmemesi gibi sebeplerden dolayı istenilen neticeyi verememiş, bunun üzerine 9 Mayıs 1855 tarihinde “İntizam-ı Şehir Komisyonu” kurulmuştur.³⁰⁰ Komisyonun görevi cadde ve sokakların düzenlenmesi, temizlenmesi ve aydınlatılması gibi hizmetlerin yerine getirilmesi sağlamaktır. Birçok farklı kişilerden oluşan komisyon kısa bir süre sonra Ticaret Nezareti’ne bağlanarak 1857 yılında dağıtılmıştır.³⁰¹1857 yılı sonunda İstanbul on dört belediye dairesine bölünerek yeni bir örgüt modeli oluşturulmuştur. Bu dairelerden modern belediyeçiliğin temelini atıldığı Beyoğlu ve Galata semtleri “Altıncı Daire-i Belediye” olarak isimlendirilerek direk Sadaret’e bağlanmıştır.³⁰²

İstanbul dışında ilk olarak 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi’ne göre her köyde belediye idaresi kurulması planlanmıştır³⁰³ ancak istenilen gerçekleşmemiştir. Fakat bazı gayretli valiler belediye meclislerini kurabilmiş ve çalışmalarına destek olmuşlardır.³⁰⁴ 1868 yılında İzmir’de, 1869’da Selanik’te ve 1869 yılında Bağdat’ta belediye teşkilatları kurulmuştur.³⁰⁵ 1867 yılında ise 1864 Vilayet Nizamnamesine benzer bir nizamname daha çıkarılmış tüm taşrada belediye teşkilatının kurulması gerektiği yenilenerek belediye meclisinin görevleri; şehrin bayındırlık işlerinin yürütmek, temizlik, güvenlik ve ulaşım hizmetlerini sağlamak, çarşı pazar denetimini yapmak olarak belirlenmiştir.³⁰⁶ Tüm kazalarda belediye teşkilatı kurulacak kararına rağmen birçok şehirde belediye teşkilatlarının peyder pey tesis edilmeye başlanmıştır. Süleymaniye belediyesi de ilk tespitlere göre 1875 yılında ihdas edilmiştir.³⁰⁷

---

²⁹⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeçiliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010, s. 3.

²⁹⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013. s. 274.

³⁰⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 139.

³⁰¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt I, İstanbul, 1922, s. 1403.

³⁰² Zafer Toprak, “Altıncı Daire-i Belediye,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, 1993, s. 220.

³⁰³ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

³⁰⁴ Ortaylı, “Belediye”, s. 400.

³⁰⁵ Mehmet Demiryürek, “Kıbrıs’ta Modern Belediye Teşkilatının Doğuşu (1868-1876)”, *Bellekten*, Aralık 2020, Cilt 84, Sayı 3012020, s. 1117.

³⁰⁶ Çetin- Yılmaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bartın’da Belediye Teşkilatının Kuruluşu ve Karşılaşılan Yönetimsel Sorunlar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2019, Cilt 7, Sayı 20, s. 39.

³⁰⁷ 1292 tarihli Bağdat Salnamesi

1871 Vilayet Nizamnamesi, yerel yönetimlerin gelişimi açısından önemli olmasına rağmen 1864 Vilayet Nizamnamesinden farklı olarak çok fazla yeni değişimler ortaya koyamasa da³⁰⁸belediye meclislerinin kuruluş ve çalışmalarını ayrıntılı olarak ele almıştır.³⁰⁹ Bu nizamnamenin 111. maddesine göre vali, mutasarrıf ve kaymakamın olduğu her şehir ve kasabada belediye meclisi kurulacaktır. Belediye meclisi bir başkan, başkan yardımcısı ve altı azadan oluşacak ayrıca bir mühendis ile bir tabip danışman olarak yer alacaktır. Belediye teşkilatında bir kâtip, bir sandık emini ve gereği kadar da hademe bulundurulacaktır.Belediye meclis üyeleri farklı sınıflardan, emlak ve arazi sahipleri arasından ikişer sene süre için seçilecektir. İkinci kez seçilen aza her sene yarısında değiştirilecektir. Ayrıca kimlerin belediye meclisine seçilemeyecekleri de ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Nizamnamenin 124. maddesinde de belediye meclisinin görevleri olarak;belediyeye ait binaların yapımı, kamu sularına ait işler, tehlike oluşturan binaların yıkım işleri, temizlik işleri, güvenlik işleri, ölçü ve tartı denetimi ve yangınla mücadele işlerinde yetkili ve görevlidir olarak belirlenmiştir.³¹⁰

1877 yılında çıkarılan Vilayet Belediye Kanunu'nda belediye meclisinin reis, aza ve diğer görevlilerin vazifeleri tekrardan ele alınarak çalışma alanları hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir. Birinci fasılda belediye idaresinin genel vazifelerinden, ikinci fasılda belediye meclisinin teşkili, üçüncü fasılda belediye meclisi azalarının seçim şekli, dördüncü fasılda belediyenin gelir durumu, beşinci fasılda belediye meclisi reisinin vazifeleri, altıncı fasılda belediye cemiyeti, yedinci fasılda belediye çavuşları ve vazifeleri, sekizinci fasılda belediyece yasaklanan durumlar, dokuzuncu fasılda belediyece icrası lazım gelen durumlar, onuncu fasıl mücâzât şeklinde toplam atmış altı maddeden oluşmuştur.³¹¹

B. Süleymaniye Belediye Teşkilatı ve Belediye Başkanları

Süleymaniye çok eski bir yerleşim yeri olmasına rağmen, gerçek anlamda Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın 1783 yılında, Baban Aşireti'nden İbrahim Bey'i bu bölgeye sancak mutasarrıfı olarak tayin etmesinden sonra, Mâlikkendi köyünün yerine İbrahim Bey tarafından Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın adına atfen 1784 yılında Süleymaniye adında bir sancak merkezi olarak inşa edilmiştir. Süleymaniye şehri 1821 ve 1842 yıllarında İranlılar tarafından birkaç defa işgal edilmiş ise de 1847

³⁰⁸ İbrahim Özgül-Nazım Kartal, *Osmanlıda Yerel Yönetimlerin Gelişimi ve Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Hiper Yayınları, 2019, s.121.

³⁰⁹ Çadircı, *a.g.e.*, s. 276.

³¹⁰ Özgül-Kartal, *a.g.e.*, s. 137.

³¹¹ Düstur, Tertip 1, C 4, s. 538-553

yılından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Devleti idaresi altında kalmıştır.³¹²Süleymaniye Caf ve Hemavend adlı iki büyük Kürt aşiretinin etkisi altında olmuştur. En büyük aşiret olan Caf 18. yüzyıldan 19. Yüzyıl ortalarına kadar Baban emirliğine bağlı olmuş, Emirliğin 1847 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra aşiret beyleri Süleymaniye'ye kaymakam olarak atanmaya başlamıştır. Süleymaniye'nin İran sınırına yakın olması sebebiyle bu aşiretler her yıl İran-Osmanlı sınırları üzerinden göç etmesi iki devlet arasında birçok probleme sebep olmuştur. Aşiretler bu problemlerde kendi lehlerine olacak şekilde, duruma göre bazen İran bazen de Osmanlı Devleti yanında yer almışlardır.

Şehir kurulduktan kısa bir süre içerisinde hem nüfusu hem de sınırları hızla büyümüştür. 1820 yılında şehrin nüfusu 10.000 iken 1880 yılında sadece erkek nüfusu 14.744 kişiye ulaşmıştır. Bu nüfus içeriğini büyük oranda Müslüman Kürt aşiretleri oluştururken, çok az sayıda Yahudi ve Hıristiyan unsurlarda bulunmaktadır. 1924 yılında ise şehrin nüfusu 191.450 olmuştur.³¹³ Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere kuruluşu çok da eski olmayan şehir kısa bir süre içerisinde hızla büyümeye başlamıştır. Hızla büyüyen bu şehrin bu büyümeye bağlı olarak birçok problemi de beraberinde getirdiği muhakkaktır. Bu problemlerin çözüm noktalarından birisi elbette belediye kuruluşu olacaktır. Şehrin alt yapı, üst yapı ve cadde ve sokakların temizlenmesi ve aydınlatılması gibi beledi hizmetlerin düzenli ve sistemli olarak yapılması şehrin büyümesine olumlu etki yapması beklenecektir.

Süleymaniye Belediyesi ile ilgili arşiv kayıtları incelendiğinde genel olarak belediye başkanlarının mensubu oldukları aşiretlerin iç çekişmelerine ve rakip aşiretlerle olan mücadelelere müdahil oldukları görülmektedir. Dolayısıyla belediye aralarındaki siyasi, örfi veya dini sayılabilecek çekişmelere bağlı olarak yaşadıkları çatışmalardan dolayı Süleymaniye şehrine beledi hizmetlerin götürülmesi noktasında pek de başarılı olduklarını söylemek oldukça zordur. Aşağıda arşiv kaynaklarına bağlı olarak verilen bilgiler, daha ziyade belediye başkanlarının bölge halkı ile olan çatışmalarına örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıfladığı bu son dönemde özellikle 1880 yılından sonra Berzenci ve Talabani aşiretleri arasındaki kan davası sebebi ile yaşadıkları çatışmalar buna en güzel örnek olarak gösterilebilir.³¹⁴

---

³¹²Ahmet Gündüz, "Süleymaniye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 111.

³¹³Gündüz, a.g.m., s.112.

³¹⁴Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999/2, s. 156.

Süleymaniye Belediye teşkilatının tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. Ancak ilk tespit edilen belediye başkanı H.1292-M.1875 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre Hacı İbrahim Efendi'dir. Dolayısıyla engeç 1875 yılında Süleymaniye Belediye teşkilatının kurulmuş olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu tarihten önce de kurulmuş olma ihtimali söz konusudur. Aşağıda tabloda arşiv kayıtları ve salnamelerden elde edilen bilgiler ışığında 1875-1914 yılları arasında Süleymaniye Belediye başkanı olarak görev yapmış isimler ile görev yaptıkları yıllar verilmiştir.

Yıl	Belediye Başkanı	Açıklama
1875	Hacı İbrahim Efendi	Bağdat Salnamesinde
1890/1891	Ali Bey	Musul Salnamesinde
1891	Hasan Nuri Efendi	Arşiv kayıtlarında
1892	Hasan Efendi	Musul Salnamesinde
1893	Hasan Nuri Efendi	Arşiv kayıtlarında
1894	Seyyid Ahmed Rıza Efendi	Aynı zamanda Musul Salnamesinde Seyyid Ahmed Efendi olarak geçiyor
1895	Seyyid Ahmed Rıza Efendi	Arşiv kayıtlarında
1896	Seyh Ahmed Efendi	Arşiv kayıtlarında
1897	Şeyh Ahmed Efendi	Arşiv kayıtlarında
1904	Abdurrahman Ağa	Arşiv kayıtlarında
1907	Abdülğafur Ağa	Musul Salnamesinde
1909	Abdülğafur Ağa	Arşiv kayıtlarında
1909/1910	Vekaleten Abdurrahman Ağa	Arşiv kayıtlarında
1912	Hacı Fethullah Ağa	Arşiv kayıtlarında
1912	Abdülğafur Ağa	Musul salnamesinde
1914	Gafur Ağa	Arşiv kayıtlarında

Yukarıda tabloda yer alan belediye başkanları isimleri salname ve arşiv kayıtlarına göre tespit edilmiştir. Bazı belediye başkan isimlerinde farklılıklar söz konusudur. Bu durum salname ve arşiv kayıtlarında aynı isimlerin bazen tek bazen de iki isimle birlikte kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin 1891, 1892 ve 1893 yıllarında görev yapan Hasan Nuri Efendi'nin ismi salnamelerde Hasan Efendi olarak geçerken arşiv belgelerinde Hasan Nuri Efendi olarak geçmektedir. Aynı şekilde Seyyid Ahmed Efendi bazı kaynaklarda Seyyid Ahmed Rıza Efendi olarak geçerken, Seyyid Ahmed Rıza Efendi'den sonra 1896 ve 1897 yıllarında görev yapan Şeyh Ahmed Efendi bazı kaynaklarda³¹⁵ Seyyid olarak geçmektedir. Bu iki ismin aynı kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Abdülğafur Ağa da Gafur olarak kayıtlarda geçmektedir. 1875 yılı ile 1914 yılları arasında yaklaşık 40 yıllık süreçte yedi belediye başkanı görev yapmıştır. Abdülğafur Ağa'nın bir dönem sonra tekrardan belediye başkanı olarak görev yaptığı görülmektedir. Tespit edilen ilk belediye başkanı Hacı

³¹⁵ BOA. Y. PRK. TKM. 34/20.

İbrahim Efendi'den sonra 1880'lerin sonlarında görev yapan Ali Bey'e kadar geçen süre içerisinde görev yapan belediye başkanları tespit edilememiştir.

Belediye başkanları Hacı İbrahim Efendi ile Ali Bey hakkında da bir kayıta rastlanılmamıştır. 1891-1894 yılları arasında görev yapan Hasan Nuri Efendi hakkında da çok fazla bilgi olmasa da 1891 yılında onun dönemine denk gelen ve Osmanlı Devleti, İran ve İngiltere arasında diplomatik bir krize de dönüşen Savuçbulak şehrinde ticaretle uğraşan bir İngiliz ailesinin kızı Katy Greenfield'in Mirza Aziz adından bir İran vatandaşı tarafından Savuçbulak'tan İran'a kaçırılıp orada Osmanlı şebkenderliğine sığınması meselesinde³¹⁶ problemin çözümünde bizzat yer almıştır. Bu sorunun çözümü için Avrupa'ya bile gitmiş, hatta Osmanlı Devleti kendisini bu sorunun çözümünde gösterdiği gayret ve başarılarından dolayı rütbe-i sâniye ile ödüllendirmiştir.³¹⁷ Kasım 1894 tarihinde Hasan Nuri Efendi Süleymaniye Tahrirat Müdürü Salih Salim Efendi'nin Aksaray Kaymakamı olarak tayin edilmesi ile boşalan yerine 1.233 kuruş maaşla tahrirat müdürü olarak tayin edilmiştir.³¹⁸

Yukarıda Süleymaniye'de bulunan özellikle Berzenci ve Talabani aşiretleri arasındaki siyasi çatışmalardan bahsedilmişti. Belediye başkanlarının büyük bir kısmının, lakaplarındaki seyyid ifadesinden Berzenci aşiretine mensup oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu belediye başkanlarının da aşiretler arası çatışmalara müdahil olmamaları beklenemez. 1886 yılı Sonbaharında aralarındaki mücadele "kan davasına" dönüşmesine ve uzun yıllar sürecek olacak çatışmalara neden olmuştur.³¹⁹ Berzenci aşiretinin seyyid kökenli (sülâle-i tâhire) olmasından dolayı Sultan Abdülhamid aralarındaki çatışmaların adalet ve eşitlikle çözümlenmesine dikkat etmiştir.³²⁰

Seyyid Ahmed Rıza Efendi'nin 1894 yılında evinin kurşun yağmuruna tutulması sonucu ev halkından bir kişinin ölmesi, öteden beri var olan husumetlerini daha da artırmıştır. Aralarındaki ihtilafın çatışmaya dönüşmesi üzerine gerekli tedbirler alınmıştır. Nakib Seyyid Mustafa, Şeyh Maruf ve Süleymaniye Belediye Başkanı Seyyid Ahmed'in başka bir vilayete gönderilmeleri, Caflı Mahmud Paşa'nın vilayete çağırılması, Caflı Osman Paşa'nın Gülanber kaymakamlığından azledilmesi alınan

---

³¹⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Mehmet Selim Temel, "Osmanlı-İran İlişkilerinde Diplomatik Problem: Bir İngiliz Kızın Kaçırılması", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 85-100.

³¹⁷ BOA., İ. DH. 1243/97405.

³¹⁸ BOA. DH. MKT. 313/1312.

³¹⁹ Çetinsaya, a.g.m., s. 156.

³²⁰ Çetinsaya, a.g.m., s. 157.

tedbirlerden bazılarıdır.³²¹1894 yılında Süleymaniye’de ortaya çıkan nifak ve fesadın son bulması için belediye başkanı Seyyid Ahmed Rıza ve avanesi bölgenin asayişini tehdit ettikleri gerekçesi ile vilayet merkezine mahkeme edilmeleri ve Başkan Ahmed Rıza’nın görevden alınmasına karar verilmiştir.³²²Ancak bu karar birkaç sene uygulanamadığından Ahmed Efendi görevine devam etmiştir. Bu sırada da rahat durmamış, zulüm ve eşkıyalığına devam ettiğine dair ahali tarafından merkeze birçok telgraf çekilmiştir. Seyyid Ahmed Efendi’nin Süleymaniye’nin önceki müftüsü Seyyid Mehmet Efendi³²³, Caflı Mahmud Paşa ile bir olarak her türlü eşkıyalığa girişerek köyleri yağma ettikleri, bazı köyleri yaktıkları hatta bir kısım ahalinin perişan bir vaziyette İran tarafına göç ettikleri bu telgraflarda yer almıştır.³²⁴Başka bir belgede belediye başkanı Seyyid Ahmed Efendi’nin Talabani aşiretinden Şeyh Ali Efendi’yi de yanlarına alarak yağma ve çapulculuk yaptıkları yer almaktadır.³²⁵ Bu dönemde Berzenci aşireti ile Talabani aşireti arasında çatışmalar söz konusudur. Aralarında ihtilafa rağmen eşkıyalık konusunda bir araya gelebilmeleri dikkat çeken bir durumdur. Ahmed Efendi, Caflı Mahmud Paşa ve Talabani Şeyh Ali Efendi bir olarak Hemvend eşkıyası ile birlikte Seyyid köyü olan Dile köyünü basmışlar, burada bulunan dergâh ve değirmenleri basarak yakmışlar ve ahalden bir kişiyi öldürmüşlerdir.³²⁶1896 yılında Şeyh Ahmed Efendi’nin ahaliye zulmetmeye devam etmesi ve buna bağlı olarak şikayetlerin gittikçe artması neticesinde merkezi hükümet, kanuni hükümler çerçevesinde yeni bir başkanın seçilmesini istemiştir.³²⁷1899 yılı başında Süleymaniye belediye başkanlığından gereksiz yere görevden alınmasına sebep olan iddiaların araştırılması isteği üzerine Şura-yı Devlet tarafından yapılan inceleme neticesinde belediye başkanının azli iddiası temelsiz olduğu ve vazifesinin başında olduğu yerel yöneticiler ile yapılan haberleşmeden anlaşılmaktadır.³²⁸

Bu arada Ahmed Efendi hakkında farklı bir konuda soruşturma daha açılmıştır. Süleymaniye hükümet konağının tamiratı ve özellikle konağın harem dairesinin tadilatı için belediye bütçesinden kanunsuz olarak 3.878 kuruş para aktarıldığı iddia edilmiş ancak Sadaret tarafından belediye başkanı Şeyh Ahmed Efendi’nin mahkeme

---

³²¹ BOA. DH. ŞFR. 184/10; BOA. DH. ŞFR. 181/41; BOA. DH. ŞFR. 189/41.

³²² BOA. DH. ŞFR. 191/42; BOA. DH. ŞFR. 202/34.

³²³ BOA. A. MKT. MHM. 587/11 numaralı belgede Müftü Seyyid Mehmed Efendi Süleymaniye Belediye Başkanı Seyyid Ahmed Efendi’nin kardeşi olarak geçmektedir.

³²⁴ BOA. Y. PRK. TKM. 34/20.

³²⁵ BOA. Y. MTV. 122/80.

³²⁶ BOA. Y. MTV. 122/80.

³²⁷ BOA. DH. TMIK. M. 3/55.

³²⁸ BOA. ŞD. 2178/20

edilmesine gerek görülmeyerek geri çevrilmiştir.³²⁹ Dolayısıyla bu durumda belediye bütçesinden resmi dairelerin tadilat ve tamiratları için para aktarıldığı ortaya çıkmaktadır.

1904 yılına gelindiğinde aşiretler arası çatışmaların hala devam ettiği görülmektedir. Süleymaniye Belediye Başkanı Abdurrahman Ağa'nın oğlu ve adamları köyden dönerken şehir kenarında Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmut ile adamlarına tesadüf etmişler, bu sırada çıkan çatışmada Abdurrahman Ağa'nın adamlarından birisi ölmüştür. Olayın büyüme ihtimalinden korkan ahali büyük bir telaşa kapılmıştır. Halka büyük zararlar verebilecek bir çatışmaya engel olmak için bölgeye hızlı bir şekilde silah ve asker sevk edilmesi ve bunun yanında bu kişilerin sürgün edilmesi gibi diğer tedbirlerin alınması hususlarında Musul valisi Nuri Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 6 Haziran 1904 tarihli tahrirat üzerine Sadrazam tarafından Serasker Paşa'dan asker durumunun sorulması ve diğer tedbirlerin alınması talep edilmiştir.³³⁰

Süleymaniye Belediye Başkanı Abdurrahman Ağa ve Serçınar müdürü Tevfik Ağa'nın adları 26 Eylül 1904 tarihinde cinayetle anılması üzerine İran'a kaçtıkları ve geri dönmedikleri duyumu sonrasında işledikleri suçun ne olduğu ve neden firar ettiklerinin araştırılması istenmiştir.³³¹ Yapılan araştırmada Abdurrahman Ağa ve Tevfik Ağa'nın İran'a firar ettikleri haberinin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.³³²

Elde edilen veriler ışığında yapılan tespit genel olarak belediye başkanları ve avanesi tarafından halka zulüm ve işkence yaptıkları yönündedir. Ancak bunun istisnaları da yok değildir. 18 Temmuz 1909 tarihinde Belediye Başkanı Abdülgafur ile şehrin ileri gelen esnaf ve tüccarı şehrin mutasarrıfı Ziya Paşa sancağı baskı ile yönettiği, bu sırada mutasarrıf tarafından görevden alınan Abdülgafur Efendi'nin mahkeme edilmeden ve seçim yapılmadan görevden alındığını bildirmişlerdir.³³³ İddiaya göre Mutasarrıf Ziya Paşa bazı şahsi harcamalarını karşılamak amacı ile belediyeden para çekmek istemiş ancak Belediye Başkanı Abdülgafur Ağa bu parayı vermeye yanaşmayınca onu görevden alarak yerine vekil tayin etmiştir.³³⁴ Süleymaniye mebusu Said Efendi aracılığı ile gönderdiği tahriratta Mutasarrıf Ziya Paşa'nın fikr-i hayatına uyum sağlamadığından 4 Temmuz 1909 tarihinde belediye başkanlığından el çektirildiğini, kendisinin yerine vekaleten atanan Abdurrahman

---

³²⁹ BOA. BEO. 975/73054.

³³⁰ BOA. Y.A. HUS. 473/122; BOA. BEO. 2348/176049.

³³¹ BOA. DH. TMIK. M. 183/13.

³³² BOA. DH. ŞFR. 334/7.

³³³ BOA. DH. MKT. 2884/100.

³³⁴ BOA. DH. MKT. 2902/3.

Ağa'nın ise kötü şöhretinden bahsetmiştir. Burada Abdülgafur Ağa kendisinin haksız yere alındığını iddia ederken yerine atanan Abdurrahman Ağa'yı da kötülemektedir.³³⁵ 3 Nisan 1910 tarihinde liva meclisi tarafından tahkikat yapılarak Abdurrahman Ağa görevden alınmış ancak Vali vekili Ragıp Efendi meclisin bu kararına uymayarak Abdurrahman Ağa'nın vekaletine devam ettirmiştir. Bunun üzerine Abdülgafur Efendi kendisinin meclis kararı gereği tekrardan atanmasını 20 Nisan 1910 tarihinde talep etmiştir.³³⁶ Bir süre sonra yeniden gönderdiği telgrafta ise Abdülgafur Efendi görev yaptığı süre içerisinde zorba takımından çekmediği eziyet ve cefanın kalmadığını, bütün malını bu kişiler ile uğraşmaya harcadığını belirtmiştir. Yine mutasarrıfın emel ve isteklerini yerine getirmediğinden işten el çektirildiğini, defalarca liva ve vilayet makamlarına müracaat ettiğini ancak mağduriyetinin giderilmeyerek tekrardan göreve iade edilmediğini, Musul Vali Vekili Naib Ragıp Efendi durumu araştırma yapmak yerine seçilmiş azadan olmadığı halde azadan Abdurrahman Ağa'yı başkan vekaletine tayin ettiğini telgrafında ifade etmiştir. Abdülgafur Ağa'nın iddiasına göre Musul Valisi Fazıl Paşa'nın bu durumdan bilgisi olması üzerine Abdurrahman Ağa'nın azledilmesi emrini vermiş ancak Liva Mutasarrıfı Rüşdü Efendi valinin emrine aykırı olarak Abdurrahman Ağa'nın vekaletinin devamına ve yenilecek olan belediye başkanlığı seçimine de onun başkanlığında icra edilmesine karar vermiş, yapılan seçimlere de hile karıştırılmıştır.³³⁷

Süleymaniye Belediye Başkanı Fethullah Ağa 1912 yılında Musevi Mira veled-i Moşe tarafından şikâyet edilmiştir. Süleymaniye'de bulunan Musevi Mira veled-i Moşe'ye ait bir hana Fethullah Ağa'nın müdahalesi üzerine Mira veled-i Moşe tarafından 13 Ekim 1912 tarihinde kaleme alınan tahriratta; Bezzazlar çarşısında bulunan hanın ¼ hissesi belediye başkanının kardeşi İbrahim Ağa'nın olduğunu, hanın iki seneden beri yıllık 150 kuruş vergisi kendisi tarafından verildiğini, diğer ortağından kendi hissesine düşen vergi miktarını talep ettiğini ancak Belediye Başkanı Fethullah Ağa'nın hakkı olmadığı halde, hanın kira hisselerini mahkeme kararı olmadan kiracılarından zorla gasp ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı adına müsteşar belediye başkanının bu müdahalesinin engellenmesini istemiştir.³³⁸

---

³³⁵ BOA. DH. ŞFR. 662/113.

³³⁶ BOA. DH. MÜİ. 89/51.

³³⁷ BOA. DH. MÜİ. 84/17.

³³⁸ BOA. DH. H. 56/7.

1913 yılında yapılan belediye başkanlığı seçimleri hem yapılması gereken tarihten önce yapıldığı hem de seçimlere fesat karıştırıldığı gerekçesi ile Süleymaniye'nin önde gelen esnaf, tüccar, ulema ve Gayrimüslim kişileri tarafından İstanbul'a çekilen telgrafta Fethullah Ağa'nın hakkının yenildiği bundan dolayı tekrardan göreve iade edilmesi isteğinde bulunmuşlardır. Çektikleri telgrafta Süleymaniye ile ilgili birçok bilgiye yer vermiştir. Ayrıca yukarıda Musevi Mira veledi-i Moşe şikâyet etmesi ve belediye başkanını zorba olarak tanımlamasına rağmen Fethullah Ağa, Müslim ve Gayrimüslim birçok kişi tarafından fazlası ile övülmektedir. Nakibüleşraf Masruf, Postnişin Hacı Şeyh ve Hafid Seyyid Hamid tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgraf şu şekildedir:

“Süleymaniye Belediye dairesinin kurulmasından geçen seneye (1912) kadar memleketimiz her türlü temizlik işleri ve ışıklandırma işleri gibi vesair işlerden tamamen mahrum olmuştur. Bundan başka gelirlerinin bulunmaması, yokluğu, birçok dükkânın başkalarına rehin olarak verilmesi gibi birkaç yüz liralık emlakı dahi zorba ellere geçmiştir. Geçen sene icra edilen ve genel olarak güvenilir bir seçimle, halkın itimat ederek belediye başkanı seçtiği dürüst ve istikameti herkes tarafından kabul edilen Hacı Fethullah Ağa işe başlaması ile son derece sebat ve gayretle belediye gelirlerini hiç görülmemiş derecede artırmıştır. Sahipleri elinden zorla elinden alınmış emlakı ortaya çıkarmış ve rehin alınmış dükkanları dahi sahiplerine geri vermiştir. Belediyeye ait olan bin liralık bir mülkü de ortaya çıkarmıştır. Süleymaniye'nin şiddetle muhtaç olduğu yol ve köprüleri yeniden inşa ettirmiştir. Cadde ve sokakların temizlikleri yapılarak, ışıklandırma işleri de yerine getirilmiştir. Ahalinin talepleri de hakkaniyet çerçevesinde yerine getirilmiştir. Böylece memleketleri adeta ihya edilmiş ve daha pek çok takdir edilen hizmetleri olmuş ve halkın memnuniyetini fazlası ile kazanmış iken son olarak yapılan seçimin belediye azasının yokluğu sebebi ile zaruri olarak idare azasından bir kişinin başkanlığı altında gerçekleşmiştir. Bu durum memleketimizin ilerlemesi ve gelişmesinden geri kalmaması ve ahalinin umutsuzluğa tekrardan düşürülmemesi için Hacı Fethullah Ağa'ya belediye başkanlığı süresini tamamlaması imkanının verilmesi talep edilmektedir.³³⁹”

---

³³⁹ Telgrafi çekenler: Nakibzade Seyyid Nuri, Baba Resulzade Seyyid Ahmed, Hakan Ahmed Efendi, Cenzade Seyyid Mehmed, Hafid Seyyid Ömer, vücuh Fettah, ulemadan Arif, ulemadan Hacı Kadir, ulemadan Nakşibendi Ömer, ulemadan Ali, ulemadan Mehmed, tüccar Ferac, tüccar Mehmed, vücuh Mehmed Emin, vücuh Salih, vücuh Salih, vücuh Abdurrahman, tüccar Fettah, tüccar Abdullah, tüccar Muhyiddin, tüccar Abdurrahman, tüccar Hüseyin, tüccar Reşid, bezzaz esnaf Abdullah, bezzaz Fettah, tüccar Mehmed, tüccar Abdülkerim, tüccar Mehmed, tüccar Salih, bezzaz Ahmed, Bezzaz Said, bezzaz Arif, tüccar Hüseyin, tüccar Hasan, tüccar Kadir, bezzaz Abdullah, bezzaz Salih, bezzaz Muhyiddin, bezzaz Emin, bezzaz Mustafa, bezzaz Abdullah, bakkal Emin, bakkal Atif, bakkal Said, bakkal Aziz,

Birçok esnaf, tüccar, ulema ve eşraf tarafından gönderilen telgrafta imzası bulunalar arasında çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan'ında bulunması Belediye Başkanı Fethullah Ağa'nın Süleymaniye şehrine beledî anlamda güzel hizmet ettiğini göstermektedir. Bu isteklere karşılıklıbulamadıkları Dahiliye Nezareti'nin Musul Vilayetine gönderdiği 4 Mart 1913 tarihli tahrirattan anlaşılmaktadır.³⁴⁰ Tahrirata göre Vilayet Belediye Kanunu'nda fesat karıştırılan seçimlerin esas ve feshedilmesi hakkında hiçbir kayıt veya işaret olmadığından iddia edilen fesadın gerçek olduğu belli değildir. Bundan dolayı feshi zaruri olan bir seçimin uygunluğu üzerine feshedilmeyip Şura-yı Devlet'in tahkik ve takdirine bırakılması gereklidir. Vilayet Belediye kanununun 43. maddesinde belediye encümen seçiminde belediye reisi yerine meclis idare azasından bir kişinin başkanlık etmesi seçimlere fesat karıştırıldığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla uygulamaya engel olacak bir durum meydana gelmediğinden Süleymaniye belediye başkanı seçiminin feshedilmesi ve azadan belediye başkanı olan kişinin de vazifesine son verilmesi uygulaması kanuna muhalefet olmakla belediye başkanlığı feshedilmiş kabul edilen heyetin hakkı kanunen saklıdır. Sonuç olarak adı geçen heyet azalarında dört seneden ibaret olan süresini tamamlamış olanlar var ise yalnız bunlar hakkında yeni bir seçim yapılması icap etmektedir.

C. Belediye Başkanlarına Verilen Rütbe ve Nişanlar

Osmanlı Devleti'nde devlete faydalı olan, bulunduğu işte yararlılık gösteren kişiler çeşitli şekillerde ödüllendirilmiştir. Bu ödül klasik dönemde tımar tevcihi veya bir yere idareci olarak atanma şeklindeydi. Ancak 18. yüzyıldan itibaren tımar sistemindeki bozulmalara ve değişen sisteme bağlı olarak değişmeye başlamış bu uygulamaların yerini rütbe, madalya ve nişanlar almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri teşkilatı ile oluşturulan rütbe, daha sonra ulema ve mülkiye sınıflarına da verilmeye başlanmıştır. İlk dönemlerde hocalık, kapıcıbaşılık, mir-i miranlık ve vezirlik olarak dört dereceden ibaret olan rütbelerin bürokrasideki büyümeye bağlı olarak sayıları da arttırılmıştır.³⁴¹ Madalya ve nişanlar da kişilere devlete sağladıkları fayda ve yarara bağlı olarak farklı isimler örneğin madalyalar için "Liyakat Madalyası", "İmtiyaz Madalyası", "İftihar Madalyası" gibi, nişanlar için

---

bakkal Aziz, bezzaz Ali, bezzaz Emin, bakkal Abdullah, Esnaf Abdullah, esnaf Mehmet, esnaf Hasan, bezzaz Emin, bezzaz Kerim, esnaf Faç, esnaf Abdullah, esnaf Emin, Kasap Maruf, bakkal Ahmet, bakkal Mehmet, kasap Hacı, kasap Ferç, kasap Abdullah, kasap Muhyiddin, kasap Abdullah, Esnaf Aziz, Yahudi milletinde Şalom, Hıristiyan Abdülkerim, Hıristiyan Fetuhi, Hıristiyan Hermez, Hıristiyan David, kasap Mehmet, Yahudi Neşi, Yahudi Moşi, Yahudi İlya, Hıristiyan Nasır, Hıristiyan Anton, Hıristiyan Salim, Yahudi Abdi, Yahudi Sarmon, Yahudi Mihail, Yahudi Selmeye. BOA. DH.İD.35/16.

³⁴⁰ BOA. DH.İD.35/16, lef 8.

³⁴¹ Kemal Saylan-İlhan Gök, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordulu Devlet Adamları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 87.

“Nişân-ı iftihar”, “Nişân-ı imtiyaz” “Mecidi nişanı” “Şefkat nişanı” gibi isimler adı altında verilmiştir.³⁴²Süleymaniye belediye başkanları ya da çalışanlarının almış oldukları ödül, rütbe ve nişan şeklinde olmuştur.

Belediye Başkanı Hasan Nuri Efendi 1891 yılında meydana gelen bir İngiliz kızın İran’a kaçırılması sonrasında krize dönüşen problemin çözümünde aktif olarak yer aldığından kendisi rütbe-i sâniye ile ödüllendirilmiştir.³⁴³Belediye Başkanı Seyyid Ahmed Efendi’ye güzel hizmetleri karşılığında 30 Ağustos 1894 tarihinde rütbe-i salise verilirken,³⁴⁴ yaptığı güzel hizmetlerin devam etmesi sebebi ile yaklaşık bir yıl sonra rütbe-i salise sınıf-ı sanisi olarak rütbesi yükseltilmiştir.³⁴⁵Belediye başkanlarından Hasan Nuri Efendi görevi sırasında rütbe-i salise almış, görevden ayrıldıktan sonra da görev sırasında yaptığı hizmetlerden dolayı bu rütbe, rütbe-i saniye olarak bir derece yükseltilerek tahrirat müdürlüğü görevine atanmıştır.³⁴⁶

1903 yılı sonlarında Süleymaniye’de yaşanan bir yangında 1.200 civarında dükkân yanmıştır. Bunların yeniden yapılmasında gayretleri görülen Belediye Başkanı Abdurrahman Ağa’ya haiz olduğu rütbe-i salisenin bir derece terfi ettirilmesi 9 Nisan 1904 tarihinde gönderilen tahrirat ile talep edilmiştir.³⁴⁷

Rütbe dışında nişan alan belediye başkanı ise Gafur Ağa’dır. Birinci Dünya Savaşı’nın hemen başında Osmanlı Devleti’nin seferberlik hazırlıkları için toplamaya başladığı Tekâlif-i Harbiye’nin toplanması sırasında gösterdiği fevkalade başarılarından dolayı Eylül 1914 tarihinde padişah iradesi ile kendisine dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir.³⁴⁸

D. Süleymaniye Belediyesi’nin Gelir ve Gider Durumu

Süleymaniye Belediyesi’nin gelir gider durumu ile ilgili arşiv kayıtlarından çok fazla bir bilgi edinilememiş olsa da tespit edilen bir belge gelir gider durumu hakkında yeterli bilgi vermektedir.³⁴⁹ 1903 ve 1904 senelerine ait gelir ve gider durum cetveline göre belediyenin gelir elde ettiği birimler şu şekildedir:

Pazar atları rüsumu, kasaphane ile kurbanlık kesim rüsumu, kantar rüsumu, büyük baş hayvan kesim rüsumu, çardak (Osmanlı Devleti’nde gümrük binası olarak

³⁴²T. Nejat Eralp, “Osmanlılarda Nişan ve Madalya”, *Türkler*, C. 13, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1232-1233-1234.

³⁴³ BOA., İ. DH. 1243/97405.

³⁴⁴ BOA., BEO., 472/35372; BOA., DH. MKT. 182/19.

³⁴⁵ BOA., DH. MKT. 375/57.

³⁴⁶ BOA., İ.HUS. 29/63; BOA., BEO.,481/36040.

³⁴⁷ BOA. DH. MKT. 847/4.

³⁴⁸ BOA., İ.TAL., 496/36; BOA., DH. KMS., 27/49.

³⁴⁹ BOA., ŞD. 2190/1.

yapılıp esnafa ve esnafı kontrol eden görevlilere tahsis edilen eşya ve erzak tartmak, vergi tayini ve vergi tahsili gibi işlerini yapıldığı bina), kireç kürelerinin yakacak rüsumu, belediyeye ait kiralık emlak, meyhane kirası, küre ocaklarının rüsumu, bina rüsumu, nakdi ceza hasılatı, hamam kirası, sergi hasılatı, çeşitli varidatlar, belediyeye ait emlak vergisi, çalgı rüsumu, araba taşıtlarının geçit vergisi olarak belirlenmiştir. Tüm bu kalemlerden 1903 senesinden kaydedilen gelir miktarı 33.350 kuruş olurken 1904 senesi için tahmini olarak bu gelirlerin miktarı 35.500 kuruş olmuştur. Her iki yıl arasındaki fark 2.150 kuruş olarak fazladan vermiştir. Kasaplar tarafından kesimi yapılacak koyun, keçi ve inek gibi hayvanlardan alınan vergi geliri beldenin kaldırım temizliği ve cadde ve sokakların ışıklandırılma masraflarına karşılık olmak üzere kullanıldığından 1903 senesinden 19.310 kuruş ve 1904 senesinde 24.900 kuruş ışıklandırma bedeli masrafı olmuştur. Bu rakamlarda yukarıdaki rakamlara eklendiğinde 1903 senesi için bildirilen gelirlerin toplamı 52.660 kuruş olurken bir yıl sonrasında yani 1904 yılında 60.400 kuruş gelir vergisi elde edilmiştir. Elde edilen vergilerde bir önceki yıla göre 7.740 kuruş bir artış söz konusu olmuştur. Burada ifade edilen gelir kalemlerine bakıldığında belediyenin, en fazla geliri 12.500 kuruş ile kasap ve kesim işlerinden aldığı vergiler ile belediyeye ait emlak ve meyhaneden aldığı 10.800 kuruş vergi başı çekmektedir. Dikkat çeken bir durum ise 1903 yılında nakdi ceza olarak 50 kuruş alınmış iken 1904 yılında bu rakam 1.000 kuruşa çıkmasıdır. Verilen ceza miktarı arasında 950 kuruş gibi çok büyük bir fark bulunmaktadır. Tabi bu durumda düşündürücüdür.

Belediyenin giderleri olarak da belediye başkanı maaşı, sandık emin ve sandık kâtibi maaşı, sayman müfettiş maaşı, belediye müfettişi maaşı, kâtip muavini maaşı, kırtasiye masrafları, müfettiş muavini maaşı, tabip vekili maaşı, dört çavuşun maaşı, çocukların nafakaları, duagüyan (duacı) masrafı, tadilat kesintileri, mefruşat masrafları, emlak vergisi, padişahların tahta çıkış ve çocuklarının doğum masrafları, emlak tamirleri, çeşitli masraflar, cenaze işlemleri, aydınlatma baş bekçisi ve 19 bekçinin maaşları, gaz ve kandil parası olarak belirlenmiştir. Genel olarak belediyenin giderleri belediye çalışanlarının maaşlarıdır. Burada dikkat çeken gider ise padişahların tahta çıkış ve çocuklarının doğumlarında gönderilen hediyeler için ayrılmış gider bütçesidir.

1903 yılına ait giderler toplamı 51.473 kuruş 1904 yılı gider toplamı 59.840 kuruş olarak belirlenmiştir. Her iki yıl arasında giderlerden fazla bir değişim gözlenmemektedir.

	H.1319/M.1903	H.1320/M.1904
Gelirler	52. 660 kuruş	60.400
Giderler	51.473 kuruş	59.840
Fark	1.187 kuruş	560 kuruş

Gelir ve giderlerin bütçesi hemen hemen aynı oranda olduğu görülmektedir.

SONUÇ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok alanında meydana gelen değişim ve dönüşüm kendisini yerel yönetimde de göstermiştir. Devlet kuruluşundan bu yüzyıla kadar şehirleri beledi anlamında kadı ve yardımcıları aracılığı ile yönetirken kadıya lonca teşkilatları ve özellikle vakıf kurumları yardımcı olmuştur. Yapılan hizmetler genel olarak yol ve kaldırım yapım, tamir ve bakımı, pazar yerlerinin denetimi, itfaiyecilik şeklinde olmuştur. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve sonrasında kurulan İhtisap Nezareti'nin yetersiz kalması, şehirlerin göç yoluyla hızla nüfuslarının artması ve özellikle Kırım Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılar ilk etapta 1854 yılında İstanbul'da ardından 1867 yılından itibaren de tüm Osmanlı coğrafyasında modern anlamda belediye teşkilatlarının kurulmasına neden olmuştur.

Süleymaniye şehri tarihi çok eski olmasa da kurulduktan kısa bir süre içerisinde bölgenin en önemli kent merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Bu şehirde Osmanlı Arşiv ve salname kayıtlarına göre tespit edilen ilk belediye başkanı 1875 yılında görev yapan Hacı İbrahim Efendi'dir. Dolayısıyla belediye teşkilatının da bu tarihte veya birkaç yıl önce kurulduğu iddia edilebilir. Araştırmalar neticesinde 1875 yılı ile 1914 yılları arasında en az sekiz belediye başkanı görev yapmıştır. Bazı belediye başkanlarının farklı belgelerde bir veya iki isimle anılması ya da seyyid veya şeyh lakaplarının kullanılması isim konusunda kafa karışıklığı meydana getirmektedir.

Süleymaniye şehrinde Caf, Hemavend, Berzenci ve Talabani gibi Müslüman Kürt aşiretlerinin egemenlik mücadelesi, aralarında uzun yıllar devam eden mücadeleye neden olmuştur. Bu mücadele belediye başkanlığı seçimlerine de yansımıştır. Özellikle 1850'den sonra seyyid kökenden geldiği bilinen Berzenciler ile Talabaniler arasında kan davasına kadar giden bir çatışmaya dönüşmüştür. Seyyidlerin Osmanlı Devleti'nde saygı ve hürmet gördükleri bilinmektedir. Özellikle II. Abdülhamid'in bu konuda hassasiyeti devletin aşiretler arasında yaşadıkları çatışmalara daha dikkatli yaklaşmasına neden olmuştur. Aralarındaki uzun süren

çatışmalar beledi hizmetlerinde yapılamamasına ya da aksamasına neden olmuştur. Belediye başkanlarının birçoğu bu çatışmaların içinde yer alarak birçok durumda ahaliye zorluk yaşatmışlardır. Ancak belediye başkanlarının aldıkları rütbe ve nişanlara bakıldığında devlete ve halka faydalı işlerde yaptıkları söylenebilir. Özellikle görevinden erken bir şekilde alınan Fethullah Ağa hakkında Sadaret'e gönderilen telgraflarda övgü dolu sözler edilmiştir. Kendisinden önce yapılmayan birçok beledi hizmetlerin Fethullah Ağa tarafından yerine getirildiği bu telgraflardan anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti modern belediyeçiliği Osmanlı coğrafyasının farklı birçok şehrinde tesis ederek, şehirlerin beledi hizmetleri almasını sağlamıştır. Bu hizmetler, Süleymaniye şehrinde de aşiretler arası siyasi mücadeleler yüzünden istenilen düzeyde alınamasa da belediyeçilik sonraki yıllara bir tecrübe olarak aktarılmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî A.MKT. MHM.: 587/11

Babîâli Evrak Odası (BEO): 472/35372; 481/36040; 975/73054; 2348/176049.

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Kalemî (DH. H.): 56/7.

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH. İD.): 35/16.

Dâhiliye Nezâreti Dahiliye Kalemî-i Mahsus Evrakı (DH. KMS.): 27/49.

Dâhiliye Nezâreti Mektübî Kalemî (DH.MKT.): 847/4; 182/19; 313/1312; 375/57; 2884/100; 2902/3.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ.): 84/17; 89/51.

Dâhiliye Şifre (DH. ŞFR.): 181/41; 184/10; 189/41; 191/42; 202/34; 334/7; 662/113;

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (TMİK. M): 3/55; 183/13.

İrade Dahiliye (İ. DH.): 1243/97405.

İrade Hususi (İ.HUS.): 29/63

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): 2178/20; 2190/1

Yıldız Sadâret Hususi Y.A. HUS. 473/122

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y. MTV.): 122/80.

Yıldız Perakende, Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği Y. PRK. TKM.: 34/20

II. Diğer Kaynaklar

Bağdat Vilayet Salnamesi, (H. 1292/M.1875).

Çadircı, M. (2013), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çetin, E. – Yılmaz, B. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bartın'da Belediye Teşkilatının Kuruluşu ve Karşılaşılan Yönetimsel Sorunlar, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2019, Cilt 7, Sayı 20, s: 35-59.

Çetinsaya, G., "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999/2, s. 153-168.

Demiryürek, M. (2020). Kıbrıs'ta Modern Belediye Teşkilatının Doğuşu (1868-1876), *Belleten*, Aralık 2020, Cilt 84, Sayı 301, s: 1115-1142.

Düstur, Tertip 1, Cilt 4.

Eralp, T. Nejat. (2002), "Osmanlılarda Nişan ve Madalya", *Türkler*, C. 13, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 683-686

Ergin, O. N. (1922). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt I, İstanbul.

Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret yayınları.

Gündüz, A. (2010), "Süleymaniye" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 111-113.

Musul Vilayet Salnamesi, (H. 1310/M. 1892).

Musul Vilayet Salnamesi, (H. 1312/M. 1894).

Musul Vilayet Salnamesi, (H. 1325/M. 1907).

Musul Vilayet Salnamesi, (H. 1330/M. 1912).

Orhonlu, C. (2014). Osmanlı'da Şehircilik ve Çevre Anlayışı", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Cilt 10, Ankara, s. 528-539.

Ortaylı, İ. (1992). Belediye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt X, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s: 398-402.

- Ortaylı, İ. (2001). Kadı, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s: 72-73.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgül, İ.– Kartal, N. (2019). *Osmanlıda Yerel Yönetimlerin Gelişimi ve Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Hiper Yayınları.
- Saydam, A. (2014). Tanzimat Devri Reformları, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Cilt XII, Ankara s: 782-804.
- Saylan, K. – Gök, İ. (2016), *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordulu Devlet Adamları*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2010). *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Temel, M. S., “Osmanlı-İran İlişkilerinde Diplomatik Problem: Bir İngiliz Kızın Kaçırılması”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 85-100.
- Toprak, Z. (1993). Altıncı Daire-i Belediye, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, ss: 220-223.
- Yediyıldız, B. (2012), Vakıf, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s:479-486.
- Yerlikaya, İ. (1999). Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devleti’nde Belediye Hizmetleri, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Cilt VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s: 130-144.

TAHRİR DEFTERİ KERKÜK LİVASI

Asst.Prof.Dr.Nihad Davut Hassan³⁵⁰

Asst.Prof.Dr.Najad Qader Omer³⁵¹

Dr. Nada S. Abdullmajeed³⁵²

ÖZ

Osmanlı Devleti yeni fethettiği memleketler ile kendi arazisini, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini ve vergi miktarını tayin ve tespit etmek gayesiyle belirli zamanlarda istatistik bilgiler edinmesine "Tahrir" denmektedir. Bu Tahrirler, Osmanlı Devleti'nin teşkilatmasında ve bu teşkilatın bir düzen içinde işlenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu sistemin kurulmasında ve uzun süre başarı ile uygulanmasında idari, mali ve askeri ihtiyaçların varlığı rol oynamıştır. Tahririn amacı, hükümdarın ülkesini tanıması yanında, toplumu yönetmek ve korumakla yükümlü ordu, devlet yönetim ve hizmetlerinin miktarı ve ihtiyacını karşılayacak gelir kaynaklarını, başka bir ifade ile hazine gelirlerinin saptanmasıdır. Bu çalışmada, Tahrir Defterlerin içeriği ve Kuyudu Kadimeyi oluşturan defterler incelenmiştir. Ayrıca, bu defterleri daha iyi kavrayabilmek için 111 NUMARALI KERKÜK LİVASI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ (Kanuni Devri) çalışmasından "Karye-i Üç-Kubbe tabi-i Kerkük" örneği alınmış ve Latin Alfabesi ve Arapça Harfi ile okunur duruma gelemesi için bazı tercüme yapılmıştır ki, bu eserlerin farklı dillere ve özellikle bölgede yaşayan halkın diline tercüme edilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tahrir Defterleri, Kuyudu Kadime, Mufassal Defteri, Kerkük Livası.

ABSTRACT

It is called recording when the Ottoman Empire acquires statistical information at certain times in order to determine and determine the newly conquered countries and its own land, the ownership and savings of the land and the amount of tax. These recording are of great importance in the organization of the Ottoman Empire and in the functioning of this organization in an orderly manner. The existence of administrative, financial and military needs played a role in the establishment and long-term successful implementation of this system. The purpose of the census is to determine the amount of army, state administration and services that are responsible for managing and protecting the society, as well as the ruler's recognition of his country and the income sources that will meet the needs, in other words, the treasury revenues. In this study, the content of recording books and the books that make up the Kuyudu Kadime (old recording) were examined. In addition, in order to better understand these books, the example of "Karye-i Üç-Kubbe Tabi-i Kirkuk" was taken from the study of KIRKUK LIVASI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ NO. 111, and some translations were made so that it could be read in Latin Alphabet and Arabic Letters. It is of great importance that these works are translated into different languages and especially into the language of the people living in the region.

Keywords: Recording Books, Old Record, Detailed Book, Kirkuk City.

---

³⁵⁰ Department of Surveying Techniques Engineering, Technical Engineering College of Kirkuk, Northern Technical University, Baghdad Road, 36001 Kirkuk, Iraq E-mail: nihadhassan@ntu.edu.iq

³⁵¹ Department of Surveying Engineering, College of Civil Engineering, University of Kirkuk, Kirkuk, Iraq.

³⁵² Department of Surveying Techniques Engineering, Technical Engineering College of Kirkuk, Northern Technical University, Baghdad Road, 36001 Kirkuk, Iraq, E-mail: nst_architecf

Giriş

Osmanlı devleti'nde askeri, idari ve mali amaçlarla yapılan nüfus, arazi ve gelirlerin tespit ve sayımına tahrir-i memleket veya bugünkü deyimi ile nüfus ve arazi sayımı adı verilmektedir (Barkan, 1941).

Aynı şekilde Osmanlılardan önceki Türk-İslam devletlerinde de bu tip sayımların yapılmakta olduğu, Arapların Mısır ve İspanya'da, İlhanlıların Hindistan'da, selcukluların İran'da nüfus ve arazi sayımları yaptıkları, egemenlikleri altındaki ülkeleri düzenli sayımlar yapmak suretiyle denetim altında tuttukları bilinmektedir. Ancak Osmanlı tahrir defterlerinin önemli bir kısmı bize ulaşmış olmasına rağmen Selcuklular ve daha eski dönemlere ait kayıtlar maalesef ulaşmamıştır. Bu durum Türk-İslam dünyasında Osmanlı tahrir defterlerinin önemini daha da arttırmaktadır. Çünkü, defterlere yapılan atıflardan Selçuklulara, hatta onlardan daha öncesine ait İslam ülkelerinin nüfus ve arazi durumları ile vakıf ve kültür eserleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Aynı durum Osmanlı egemenliği altına girmiş Avrupa ve Balkan devletleri için de söz konusudur (Barkan, 1941; Fekete, 1947; İnalçık, 1954, 1955).

Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Arazi Tahrirlerinin Başlangıcı:

Tahrir Defterleri yerli ve yabancı bütün tarihçiler itibar ettiği Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarıdır. Bu defterler Tuna'dan Kafkaslar'a, Basra Körfezine kadar uzanan ve bugün 30'a yakın devleti içine alan sahaya ait bilgileri ihtiva etmektedir. Defterlerin XV. Yüzyıldan başlamak üzere en eskileri İstanbul'da "Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı", XVI. Yüzyıl sonları ile XVII. Yüzyılın ilk yarısında tanzim edilmiş son defterler ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı'nda bulunmaktadır. İçindeki kayıt ve ilavelerden anlaşılacağı gibi bu defterler 1918 yılına kadar kullanılmıştır (Arıkan, 1995).

Osmanlılar ve daha önceki Türk topluluklarında bir anlamda tarımsal üretimle askerliği bağdaştıran bir toprak kullanımı ya da mülkiyet düzeni kurulmuştur. Bu amacı gerçekleştirmek üzere de özellikle tarım topraklarını konu alan tapu tahrirleri yapılmıştır.

İlk tahririn Orhan Gazi zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Bugün bu kayıtlar mevcut değildir. Daha sonra yapılan tahrirlerde bu kayıtlara Defteri Köhne adı ile atıflar yapılmasından bu sonuç çıkarılmaktadır (Erkan, 1980).

Tahririn içeriği ve uygulaması:

Tahririn amaçlarından biri de Sultanın yönettiği ülkeyi tanımasıdır. Ayrıca sayım vesilesi ile geniş ölçüde teftiş ve kontroller yapılarak haksızlık ve yolsuzlukları tespit edilmekte ve suçlular hemen orada mahkeme edilerek cezalandırılmakta, bu gibi yolsuzlukların bir daha tekrarına meydan verilmemek amacıyla gerekli önlemler alınmaktadır.

Bu maksatla sayıma tecrübeli beylerden veya din alimlerden uygulamadan anlayan yüksek rütbeli biri il yazıcısı olarak atanmakta ve yanına da sayım yapılacak bölgenin dilini, örf ve adetlerini iyi bilen bir katip verilmektedir. Sayım yapılacak bölgenin idari, mali, adli bütün yönetici ve sorumluları köy ve mahallelerin kethüda ve ileri gelenlerin adı geçen görevlilere yardıma mükellef tutlmaktadır.

Şehir, kasaba, köy, mezra, mahalle, bağ, bahçe ve her türlü arazi ve üzerinde yaşayan vergiye tabi nüfus; günlük, aylık ve yıllık olarak gelire bağlanmış kaynakları ve miktarları; bad-ı hava adı altında önceden kestirilemeyen vergi gelir kaynakları; tımar, evkaf ve emlaka ait topraklar ve bu topraklarda tasarruf eden kimseler ve buralarda yağcı, güreci, küreci, çeltikçi, yörük, canbaz, maden halkı, doğancı, katrancı, yaya ve müselleme halkı gibi muafiyetli sınıflar sayıma tabi tutulmaktadır.

Özetle, sayım yapılacak sancakta herkes ve herşey özel deyimi ile “ bir fert ve bir habbe kalmayacak şekilde” defterlere işlenmektedir (İnalçık, 1987).

Kuyudu Kadime veya Kuyudu Hakani:

Arazi tahriri, Fatih Sultan Mehmet zamanında başlayıp, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise hız ve önem verilen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki sınırları içinde bulunan il, ilçe ve köylerde büyük arazi tahrirleri yapılmıştır.

Bu defterler, “Sancak” itibari ile miri ve mevkuf arazinin belirtilmesi esasına dayalı olarak mali imkanların diğer bir deyişle envanter tesbiti yapılmış, idari taksimata göre her çeşit vergi ve resimlerin mahalli şartlara göre tahakkuk ve tahsilleri hedef tutulmuştur. Bu sebeptendir ki, nahiye esasına göre yapılan tahrirlerde tarım arazisi toplu bir şekilde bu defterlere kaydedilmiş ve vergiye tabi kişilerin isimleri verginin türü ve ödenecek miktarları da gösterilmiştir. Bütün bunlar, sözü edilen defterlerin bir mülkiyet düzeni kurmayı değil, Devlet için lüzumlu istatistiki bilgileri hedef tuttuğunu göstermektedir (Esmer, 1998). Kuyudu kadimeyi oluşturan defterler,

- a. **Mufassal Defterleri:** Bu defterler genellikle: İçindekiler, Padişah Tuğrası, Sancak kanunnamesi, Gelir kaynakları, bölümlerden oluşur. Gelir kaynakları kaza ve nahiye sırası ile has, zeamet ve tımar adı verilen dirliklerin gelirleridir,
- b. **İcmali Defterleri:** Bu defterler, mufassal (detaylı) defterler esas alınmak suretiyle sultandan başlayarak tımarlı sipahilere kadar gelirlerin hizmetler karşılığı maaş olarak tahsislerinin yapılıp kayıtlarının tutulduğu defterlerdir.
- c. **Vakıf Defterleri:** Bu defterler, ait oldukları sancakların her türlü mülk ve vakıf kayıtlarını ihtiva etmektedirler. Defterlerin, vakfın kurucusundan kuruluş tarihine kadar başka yerde bulunması zor, bazı bilgileri ihtiva etmesi bunların önemini artırmaktadır.
- d. **Ruznamçe Defterleri:** Bu defterler, günlük gelir kayıtlarını ihtiva eden defterlerdir. Bu defterler tımarlarla ilgili en son bilgileri içerdiği için tımar sisteminin kontrolü açısından da son derece önemlidir.,
- e. **Derdest Defterler:** XVI. yüzyıl sonlarından itibaren her tımarın maruz kaldığı aralıksız değişikliklere sahipsiz kalan tımarlar bu defterlerde yer almaktadır (Hasan, 2003).

İçerikleri bakımından birbirlerini tamamlayan bu defterler de Tımar, Zeamet tevcihlerine ve bunların isimleriyle vazife gördükleri tarih ve yerlere de yer verildiği görülmüştür. Ayrıca, fermanlar ve irade şeklindeki buyruklar ve bunlara dayanan tahsis ve tevfiz tasarrufları “Kuyudu kadime”nin arşivinde ve kıymetli evrak arasında yer almıştır.

Yoklama devrei:

Gayrimenkullerin tapu defterlerine “Defterhane-i Amire Kalemi”ne kaydı ve sahiplerine tapu senedi verilmesi 1263 (1847) tarih Tapu Nizamnamesiyle kabul edilen ve uygulamasına geçilen bir yenilik olmuş, özel mülkiyetin esaslarına ilişkin tapu sicilinin nüvesi ve hukuki düzeni, bu nizamname ile kurulmuştur.

Belirtilen bu lüzum ve ihtiyaç aynı zamanda belli tarihlerde, aralıkla olarak arazi ve emlak yoklamalarının yapılmasını gerektirmiştir. Esasen, Kuyudu Kadime veya Kuyudu Hakani ile tapu kayıtları arasındaki anlatım farkı bu suretle doğmuştur.

Defatiri müdevvere:

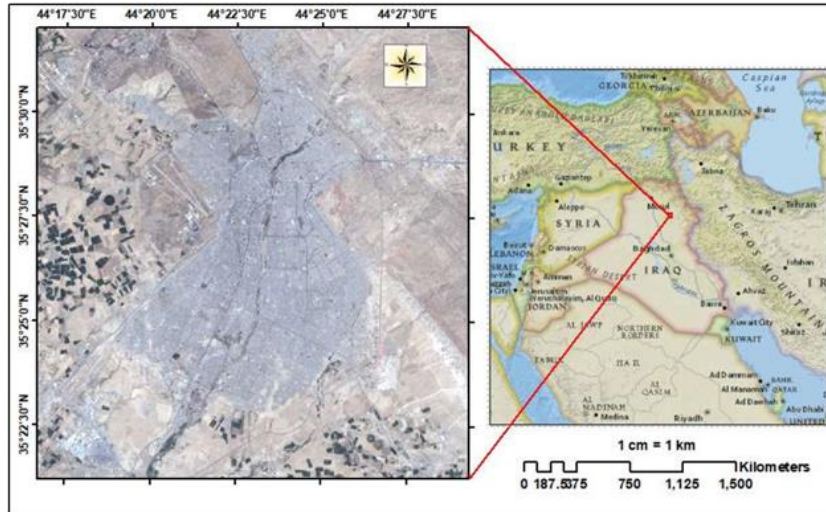
İstanbul ve mülhakatındaki uygulamaya özgü tutulan bir defterdir (Esmer, 1998).

Uygulama:

Kerkük Livası:

Kerkük Kuzey Irak bölgesinde Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan Cezire bölgesinin doğusunda yer almaktadır. Batı Dicle nehri ile bölgeyi ayıran Hamrin dağları, Küçük Zap suyu vadisi, güneydoğuda Diyale vadisi bulunmaktadır. Bölge 34-36 paraleller ve 44-45 boylamlar arasında, deniz seviyesinden yaklaşık 300 metre yükseklikte bulunmaktadır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 64, 2003).

Kerkük şehrin haritası şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Kerkük Şehrin haritası

Mufassal defterler:

Mufassal defterler genellikle:

- İçindekiler,
- Padişah tuğrası,
- Sancak kanunnamesi,
- Gelir kaynakları

Bölümlerinden oluşur. Gelir kaynakları kaza ve nahiye sırası ile Has, Zeamet ve Tımar adını verdiğimiz dirliklerin geliridir. Dirlik kayıtlarında Padişah ve Sancak Beyi Haslarına öncelik verilir. Bu kayıtlar şehir, köy ve köye bağlı veya bağımsız mezraa birimleri esas alınmak suretiyle yapılır. Her şehir, köy ve yerleşim yerindeki vergiye tabi veya muafiyetli:

- Nüfusun tek tek adları,
- Baba adı (ihtiyaç varsa),
- Özellikleri (ihtiyaç varsa),
- Verdikleri vergi çeşidi,
- Muafiyetlerde muafiyet sebepleri

İlk bakışta göze çarpacak şekilde kaydedilir.

Mahsul vergileri de yine göze çarpacak şekilde ayrı bir blok halinde yazılır. Ayrıca yerleşim yerlerini nüfus ve mahsul geliri toplam olarak da verilir. Bu suretle bir yerin nüfus ve mahsul gelirleri istenirse teker teker isimleri ve cinsleri ile istenirse toplu halde kolaylıkla görülebilecek şekilde deftere kaydedilir.

Kaza ve nahiye merkezi olan şehirler mahalle mahalle kaydedilir. Mahallelerde:

- Garimüslim,
- Şahısların meslekleri,
- Vergi veya muafiyet,
- Vergi tabi bekarlar

Kayda geçirilir.

Köy kayıtları ilk bakışta göze çarpacak bloklar halinde yapılır. Beş grup altında toplanabilecek bloklar aşağıdaki bilgileri içerir:

1- Köyün adıbağlı bulunduğu kaza veya nahiye:

Köylerin isimleri, varsa ikinci isimleri, tabi oldukları nahiye veya kaza belirtilmek suretiyle deftere kaydedilmektedir. Çoğu zaman köyü daha önce ve halen kimin dirliği, mülkü veya vakfı olduğu, kimden kime ne şekilde intikal ettiği hakkında bu kısımda bilgi verilmektedir.

2- Köyde vergiye tabi nüfus ve şahsa bağlı vergiler:

Yukarıdaki bilgileri kaydedildikten sonra o köydeki vergiye tabi erkek nüfus, baba adları ve tabi oldukları vergi belirtilmek suretiyle kaydedilmektedir. Burada vergi adlarından kişinin medeni durumu tespit etmek imkanı da vardır. Çünkü çift ve bennak vergileri evlilerin ve resmi mücerred ise bekarların ödemekle yükümlü oldukları vergilerdir. Ayrıca isimlerin altına müsait bir kısmına konulan imam, müezzin, sipahizade, nöker, nökerzade, ama ve muaf gibi kayutlar o kişinin mesleği veya kişisel özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Kaydı yapılan köyde gayrimüslimler varsa, müslüman haneler yazıldıktan sonra ayrı bir başlık altında kayda tabi tutulmaktadırlar. Bunların milliyetleri çoğunlukla belirtilmektedir. Bu

suretle bir köydeki müslim ve gayrimüslim nüfus adları ile tespit etme ve vergilendirme imkanı sağlanmış olmaktadır.

3- Mahsul, muamele ve cezai vergiler:

Yazım özelliği ile ilk bakışta göze çarpması sağlanan üçüncü grup kayıtları mahsul ve düğer vergi gelirleri teşkil etmektedir. Dirliğe esas teşkil eden bu vergilerin kaydına büyük bir hassasiyet gösterilmekte, mahsullerin birim fiyatları ve tutarları kaydolunmaktadır.

4- Hane ve hasıl kayıtları altında köyün nüfus ve vergi toplamı:

Bu kısımda da köyün nüfus ve vergi gelir toplamları fark edilecek tarzda verilmektedir. Ayrıca burada, köyün toplam gelirinden mülk veya vakfa ya da özel bir maksada tahsis edilenler varsa onlar da “mülk” veya “vakıf” hissesi gibi kayıtlarla belirtilmektedir.

5- Köye bağlı mezraa, tarla ve kışlaklarda konar göçer ve halkla ilgili kayıtlar:

Genellikle bir köye ait kayıtlar, o köyün toplam nüfus ve vergisi verildikten sonra tamamlanmaktadır. Ancak o civarda nüfuslu ve nüfussuz mezraalar varsa onların da gelir ve nüfusu belirlenmektedir. Yine o köyde veya civarında otlakçılık, yaylak ve kışlakçılık yapan konar göçerler varsa, onlara ait kayıtlar da bu köy düzenlemesi içinde yer almaktadır. Bunlar da köyden hemen sonra sağladıkları gelirlerle birlikte kaydedilmektedir (Hasan, 2003).

Bu defterin örneği şekil 2, 2.a, 2.b ve 2.c'de gösterilmiştir.

Şeyhullah veled-i Kulu	Kuluhan veled-i O	Murad biraderes	Hüseyin biraderes	Cafer veled-i Şeyh Abdul- Kerim	Han Ali veled-i Şeyh Ali
Şeyh İbrahim veled-i Abdullah	İsa veled-i O m.	Yusuf veled-i Şeyh Velican	Tohta veled- i O	Çoban biraderes	Veli Beğ-i İsa
Duyar veled-i Bayram Beğ	Keser biraderes	Nazarkulu veled-i Şeyh Hamza	Hamza veled-i O m.	Ahmedkulu veled-i Üveys	Pir Gayib veled-i Zeynüddin
Şeyh Kerek veled-i Mehmed	dahi Kerek biraderes m.	Mehdikulu veled-i Şahvirdi	Hüseyinkulu veled-i Devletgeldi	Alikulu biraderes	Şahverdi veled-i Kaya
Sadikkulu veled-i Bayezid		Hasan veled-i Yari		Yaramış veled-i Yusuf	
Hane : 24			Mücerred: 3		
Hasıl					
Resm-i ser tağar: 100	Resm-i hane- şümar: 120	Resm-i mevaşi: 100	Resm-i mera-i: 1350	Resm-i behayim: 24	
Resm-i hayyak: 15	Resm-i hayyat: 75	Mahsul-i muhaddarat: 40	Mahsul-i piyaz: 40	Hinta: 23 tağar Kıymet: 3450	
Şair: 25 tağar Kıymet: 1780	Resm-i daruga: 260		Resm-i sad-çehar: 145		
Nakdiyye: 40	Hinta: 2 tağar Kıymet: 300	Şair: 4 tağar Kıymet: 280	Hinta: 0.5 tağar Kıymet: 75	Şair: 1 tağar Kıymet: 70	
Resm-i arüs ve badhava: 600					
Yekün: 7999					
Malikane-i karye-i m. Der- tasarruf-ı verese-i Şeyh Mikail ve gayrihi ber müceb-i deter-i atik					
Hinta: 4 tağar Kıymet: 600			Şair: 5 tağar Kıymet: 350		
Yekün: 950					

Şekil 2.a. Mufassal defter örneği (Karye-i Üç-Kubbe tabi-i Kerkük) (Osmanlıca) (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 64'ten alınmıştır)

Şeyhullah veled-i Kulu Şeyhullah Kulu oğlu	Kuluhan veled-i O Onun oğlu Kuluhan	Murad biradereş Biraderi Murad	Hüseyin biradereş Biraderi Hüseyin	Cafer veled-i Şeyh Abdul- Kerim Cafer Şeyh Abdulkerim oğlu	Han Ali veled-i Şeyh Ali Han Ali Şeyh Ali oğlu
Şeyh İbrahim veled-i Abdullah Şeyh İbrahim Abdullah oğlu	İsa veled-i O m. Onun oğlu İsa m. (bekar)	Yusuf veled-i Şeyh Velican Yusuf Şeyh Velican oğlu	Tohta veled- i O Onun oğlu Tohta	Çoban biradereş Biraderi Çoban	Veli Beğ-i İsa Veli Beyi İsa
Duyar veled-i Bayram Beğ Duyar Bayram Bey oğlu	Keser biradereş Biraderi Keser	Nazarkulu veled-i Şeyh Hamza Nazarkulu Şeyh Hamza oğlu	Hamza veled-i O m. Onun oğlu Hamza m. (bekar)	Ahmedkulu veled-i Üveys Ahmedkulu Üveys oğlu	Pir Gayib veled-i Zeynüddin Pir Gayib Zeynüddin oğlu
Şeyh Kerek veled-i Mehmed Şeyh Kerek Mehmed oğlu	dahi Kerek biradereş m. dahi biraderi Kerek m. (bekar)	Mehdikulu veled-i Şahvirdi Mehdikulu Şahvirdi oğlu	Hüseyinkulu veled-i Devletgeldi Hüseyinkulu Devletgeldi oğlu	Alikulu biradereş biraderi Alikulu	Şahverdi veled-i Kaya Şahverdi Kaya oğlu
Sadıkkulu veled-i Bayezid Sadıkkulu Bayezid oğlu		Hasan veled-i Yari Hasan Yari oğlu		Yaramış veled-i Yusuf Yaramış Yusuf oğlu	
Hane (Ev) : 24			Mücerred (bekar) : 3		
Hasıl (Mahsul)					
Resm-i ser tagar: 100 Çiftlik vergisi: 100	Resm-i hane- şümar: 120 Ev vergisi: 120	Resm-i mevaşi: 100 Davar vergisi: 100	Resm-i mera-i: 1350 Mera vergisi: 1350	Resm-i behayim: 24 Behaim (Dört ayaklı hayvanlar) vergisini: 24	
Resm-i hayyak: 15 Dokuma vergisini: 15	Resm-i hayyat: 75 Terzi vergisi: 75	Mahsul-i muhaddarat: 40 Manav ürünleri: 40	Mahsul-i piyaz: 40 Tarım ürünleri kuru soğan: 40	Hınta: 23 tağar Kıymet: 3450 Buğday: 23 tağar Değer: 3450	

Şair: 25 tağar Kıymet: 1780 Arpa: 25 tağar Değer: 1780	Resm-i daruga: 260 Vali vergisi: 260		Resm-i sad-çehar: 145 Yüzde dört vergisi: 145	
Nakdiyye: 40 Nakit: 40	Hınta: 2 tağar Kıymet: 300 Buğday: 2 tağar Değer: 300	Şair: 4 tağar Kıymet: 280 Arpa: 4 tağar Değer: 280	Hınta: 0.5 tağar Kıymet: 75 Buğday: 0.5 tağar Değer: 75	Şair: 1 tağar Kıymet: 70 Arpa: 1 tağar Değer: 70
Resm-i arüs ve badhava: 600 Evlenme vergisi: 600				
Yekün: 7999 Toplam: 7999				
Malikane-i karye-i m. Der- tasarruf-ı verese-i Şeyh Mikail ve gayrihi ber müceb-i deter-i atik Eski defre mucibince, Şeyh Mikail vereseleri ve diğerleri zikr olunan köyün malikanesinde tasarruf etmektedirler.				
Hınta: 4 tağar Kıymet: 600 Buğday: 4 tağar Değer: 600		Şair: 5 tağar Kıymet: 350 Arpa: 5 tağar Değer: 350		
Yekün: 950 Toplam: 950				

Şekil 2.b. Mufassal defter örneği (Kerkük'e bağlı Üç-Kubbe köyü) (Türkçe)

Şeyhullah veled-i Kulu شيخ الله ابن قولو	Kuluhan veled-i O ابنه قولوخان	Murad biraderes أخوه مراد	Hüseyin biraderes أخوه حسين	Cafer veled-i Şeyh Abdul- Kerim جعفر ابن الشيخ عبد الكريم	Han Ali veled-i Şeyh Ali علي خان ابن الشيخ علي
Şeyh İbrahim veled-i Abdullah شيخ إبراهيم ابن عبد الله	İsa veled- i O m. ابنه عيسى (غير متزوج)	Yusuf veled-i Şeyh Velican يوسف ابن الشيخ ولي جان	Tohta veled- i O ابنه توها	Çoban biraderes اخوه جوبان	Veli Beğ-i İsa ولي بك عيسى
Duyar veled-i Bayram Beğ دويار ابن بايرام بك	Keser biraderes أخوه كسر	Nazarkulu veled-i Şeyh Hamza نزار قولو ابن الشيخ حمزة	Hamza veled-i O m. ابنه حمزة (غير متزوج)	Ahmedkulu veled-i Üveys أحمد قولو ابن أويس	Pir Gayib veled-i Zeynüddin بير غائب ابن زين الدين

Şeyh Kerek veled-i Mehmed شيخ كرك ابن محمد	dahi Kerek biraderes̄ m. أيضاً أخوه كرك (غير متزوج)	Mehdikulu veled-i Şahvirdi مهدي قولو ابن شاه وردى	Hüseyinkulu veled-i Devletgeldi حسين قولو ابن دولة كلدى	Alikulu biraderes̄ أخوه علي قولو	Şahverdi veled-i Kaya شاه وردى ابن قايا
Sadikkulu veled-i Bayezid صادق قولو ابن بايزيد		Hasan veled-i Yari حسن ابن يارى		Yaramış veled-i Yusuf يارامش ابن يوسف	
Hane (24: عدد المساكن)			Mücerred (3: غير متزوج)		
Hasıl (المحصول)					
Resm-i ser tağar: 100 رسوم المزرعة: 100	Resm-i hane-şümar: 120 رسوم المساكن 120	Resm-i mevaşi: 100 رسوم المواشي: 100	Resm-i merai: 1350 رسوم المراعي: 1350	Resm-i behayim: 24 رسوم البهائم: 24	
Resm-i hayyak: 15 رسوم الحياكة: 15	Resm-i hayyat: 75 رسوم الخياط: 75	Mahsul-i muhaddarat: 40 محصول المخضرات: 40	Mahsul-i piyaz: 40 محصول البصل: 40	Hinta: 23 tağar الحنطة: 23 تغار Kıymet: 3450 القيمة: 3450	
Şair: 25 tağar الشعير: 25 تغار Kıymet: 1780 القيمة: 1780	Resm-i daruga: 260 رسوم الوالى: 260		Resm-i sad-çehar: 145 رسوم الأربعة في المائة: 145		
Nakdiyye: 40 نقدي: 40	Hinta: 2 tağar الحنطة: 2 تغار Kıymet: 300 القيمة: 300	Şair: 4 tağar الشعير: 4 تغار Kıymet: 280 القيمة: 280	Hinta: 0.5 tağar الحنطة: 0.5 تغار Kıymet: 75 القيمة: 75	Şair: 1 tağar الشعير: 1 تغار Kıymet: 70 القيمة: 70	
Resm-i arüs ve badhava: 600 رسوم الزفاف: 600					
Yekün: 7999 المجموع: 7999					
Malikane-i karye-i m. Der- tasarruf-ı verese-i Şeyh Mikail ve gayrihi ber müceb-i deter-i atik يتصرف ورثة الشيخ ميكائيل وغيرهم في مالكانة القرية المذكورة بموجب دفتر العتيق					
Hinta: 4 tağar الحنطة: 4 تغار Kıymet: 600 القيمة: 600			Şair: 5 tağar الشعير: 5 تغار Kıymet: 350 القيمة: 350		
Yekün: 950 المجموع: 950					

Şekil 2.c. Mufassal defter örneği (قرية القيب الثلاثة التابعة لكروك) (Arapça)

Sonuç ve Öneriler:

Tahrirlerin Osmanlı Devletine sağladığı yararlar:

- 1- Tımar işlerinin kontrolü ve düzenlenmesi,
- 2- Eyalet sisteminin düzenli bir şekilde işlemesi ve kontrolü (Tahrirlerin sonucuda her bölgenin durumuna uygun özel kanunlar yapılmıştır),
- 3- Boşalmış yerlerin imar ve iskanı,
- 4- Gelir hizmet erbabını (piyade, derbenci, köprücü vs.) ihtiyaca göre tespit edip yapılması gereken bazı işlerin onlar tarafından yapılmasının sağlanması,
- 5- Islahat yolu ile bazı meseleleri çözüme kavuşturmak,
- 6- Tahta çıkan padişahın ülke üaerinde hakimiyet tesisinde yardımcı olmak,
- 7- Yeni fethedilen yerlerde Osmanlı nizamını kurmak,
- 8- Toprak tasarruf edenler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek,
- 9- Artan gelirlerden ve defter dışı kalmış yerlerden merkezi devlet hazinesinin faydalanmasını sağlamak,
- 10- Devletin yapacağı faaliyetleri mali vaziyetinden haberdar etmek ve ona göre düzenlemesidir.

Bu eserlerin farklı dillere ve özellikle bölgede yaşayan halkın diline tercüme edilmesi büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arıkan, M., (1995), Osmanlı İmparatorluğu'nda Sayım Sistemi ve Tapu-Tahrir Defterleri, TKD., 6: 46-47.

Barkan, Ö.L., 1941, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, I. İktisadi Macmuası, Yay1.y.1,İstanbul.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 64, 2003, 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri), ISBN 975-19-3532-6, Ankara.

Erkan, H., 1980, Türkiye Kadastro (Kurulul-Gelişme-Sorunlar), KDMMA. Yayınları, Konya.

Esmer, G., 1998, Mevzuatımızda Gayrimenkul Hükümleri ve Tapu Sicili, Tapu ve Kadastro Vakıf Yayınları, Ankara.

Fekete, L., 1947, Türk Vergi Tahrirleri, Belleten, 42: 299-329.

Hasan, N., 2003, Belgelerle Osmanlı'da Toprak Kayıt Sistemi ve Kadastroya Geçiş, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

İnalcık, H., 1954, İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1: 29-46.

İnalcık, H., 1955, XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar, Tarih ve Vesikaları Dergisi, 1: 16-17.

KUZEY KAFKASYA'DAN ORTADOĞU ÇÖLLERİNE IRAK ÇERKESLERİ: RUSLAR'IN KUZEY KAFKASYALILAR'A UYGULADIĞI SÜRGÜN/ SOYKIRIM'DAN BİR KESİT

Prof Dr Nurgün KOÇ *

ÖZ

Kuzey Kafkasya halkları olarak bilinen Adıge (Çerkes), Çeçen ve Dağıstanlılar, Ruslar'ın istilalarına yaklaşık üç asır direndiler. Mücadeleyi kaybeden Kuzey Kafkasyalılar, Ruslar tarafından vatanlarından sürüldüler. Yaygın olarak Çerkes olarak adlandırılan Kuzey Kafkas halkları Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Yüzbinlerce Çerkes, en hafifi yağma olmak üzere türlü eziyet ve tecavüzlerin yanında Sibiryaya sürülmek, ya da dinlerini değiştirmek gibi tehditleri, aslında ölümün farklı türleri gibi gördüklerinden, Osmanlı Halifesinin topraklarını tercih ettiler. XIX. yüzyılın sonlarında, özellikle 1864 yılında yoğunlaşan sayılara bakıldığında yaklaşık olarak bir milyonun üzerinde Kuzey Kafkas halkı vatanlarından sürülerek Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Osmanlı Devleti bu yoğun nüfus hareketi sırasında zaman zaman zorluklarla karşılaşmışsa da gelenlerin yerleştirilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından tutulmuş olan resmi kayıtlardan geçici barınma, iâşe ve iskân ile ilgili gelişmeleri takip etmek mümkün olmaktadır. Kuzey Kafkas halkları, Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere o dönemde Osmanlı Devleti'nin elinde olan Şam, Musul gibi vilayetlere de yerleştirilmişlerdir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonundaki Osmanlı yenilgisi ile beraber Rumeli'ye yerleştirilmiş olan Çerkesler bir kez daha göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılması ve topraklarının parçalanması üzerine Çerkesler de kurulan yeni devletler içerisinde varlıklarını ve kültürlerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Sayıları nispeten Türkiye, Suriye ve Ürdün'deki Çerkesler'e nazaran çok daha az olsa da bugünkü Irak Devleti içinde de Kuzey Kafkasya halkları yer almaktadır. Irak'ta yaşayan Çerkesler'in bölgenin etnik yapısında baskın olan Arap, Kürt ve Türkmen nüfusu içinde eridikleri ve kültürel kimliklerini büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Çerkes, Osmanlı Devleti, Irak, Sürgün/Soykırım.

IRAQI CIRCASSIANS FROM THE NORTH CAUCASUS TO THE DESERTS OF THE MIDDLE EAST: A SLICE OF THE EXILE/GENOCIDE BY THE RUSSIANS ON THE NORTH CAUCASIANS

ABSTRACT

North Caucasus, known as the Adige (Circassian), Chechen and Dagestanis, resisted the invasions of the Russians for about three centuries. The North Caucasians, who lost the struggle, were driven from their homeland by the Russians. The North Caucasian peoples, commonly called Circassians, took refuge in the Ottoman Empire. Hundreds of thousands of Circassians preferred the lands of the Ottoman Caliph, seeing threats such as deportation to Siberia or changing their religion, as well as various persecution and rape, the least of which was plunder, as different types of death. At the end of the 19th century, when the numbers intensified, especially in 1864, approximately one million North Caucasian people were exiled from their homeland and took refuge in the Ottoman Empire. Although the Ottoman Empire faced difficulties from time to time during this intense population movement, it made great

---

* Nurgün Koç, Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, nurgunkoc@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9064-0789.

efforts to settle the immigrants. It is possible to follow the developments related to temporary accommodation, subsistence and settlement, especially from the official records kept by the Ottoman Empire. The peoples of the North Caucasus were also settled in provinces such as Damascus and Mosul, which were in the hands of the Ottoman state at that time, especially in Anatolia and Rumelia. With the Ottoman defeat at the end of the 1877-78 Ottoman-Russian War, the Circassians, who were settled in Rumelia, had to emigrate once again. After the collapse of the Ottoman Empire at the end of the First World War and the disintegration of its lands, the Circassians tried to maintain their existence and culture in the new states established. Although their number is relatively less than the Circassians in Turkey, Syria and Jordan, there are peoples of the North Caucasus within the present Iraqi State. It is understood that the Circassians living in Iraq have dissolved into the Arab, Turkmen and Kurdish populations that are dominant in the ethnic structure of the region and have lost their cultural identity to a large extent.

Keywords: North Caucasus, Circassian, Ottoman Empire, Iraq, Exile/Genocide.

Kuzey Kafkasya'nın Coğrafi ve Etnik Yapısı

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bir berzah oluşturur. Batı kıyılarında Karadeniz memleketleriyle birleşen bu geçit, Boğazlar yoluyla Batı Avrupa medeniyeti ile temasa olanak sağlar. Hazar Denizi ise onun Yakın Doğu ve Orta Asya memleketleriyle birleştirir. Başları her zaman karla kaplı Elbrus, Kazbek gibi yükseklikleriyle meşhur dağların bir denizden diğerine uzanan başlıca silsilesi, bölgeyi Kuzey ve Güney (Mavera-yı Kafkasya) olarak ikiye ayırır. Dağlık bir coğrafya olmasına karşın Kafkasya, büyük nehirlerin suladığı geniş ovalara ve yaylalara sahiptir. *“Kafkasya'nın tarihi, topografyasıyla tam bir ahenk teşkil etmektedir. Geçit'in siyasi mukadderatı, kendisini yıkayan denizler kadar dalgalıdır. Burada yaşayan milletlerin geçirdikleri kaza ve kader, büyük dağlarla gölgeli derelerin çizgileri kadar inişli ve yokuşludur.”*³⁵³

Kuzey Kafkasya'nın en eski yerli halkları Adigeler (Abzahlar-Abedzax, Şapsığlar, Bjeduğlar, Natukhaçlar-Nathoy, Janeler, Kabardeyler-Kabartay, Besleneyle-Besni, Vubıhlar-Ubıh, Hatkoyle-Hatikoy, Makhoşlar-Mahoş, Kemirguveyle-Temirgoy); Abhaz-Abazalar; Asetin-Osetler; Karaçay-Balkarlar; Çeçen-İnguşlar; Dağıstanlılar (Avarlar-Andelal, Lezgiler, Gazi Kumuklar-Lak, Darginler)'dir.³⁵⁴

Kuzey Kafkasya'nın otokhton halklarından biri olan “Adige”ler İlkçağlar'da Yunanlılar'ın “*Kherkhetai*” dedikleri Çerkes'lerdir. Azak Denizi ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere yakın olan dağlık bölgede yaşayan Adigeler'in Kafkasya'ya herhangi

³⁵³ Mehmet Emin Resulzade, *İnsanlara Hürriyet Kafkasya'nın Özgürlüğü Yolunda*, Derleyenler: Ali Asker-Hümeıra Sümeyye Kahraman-MübarizGöyüşlü, Haz. ShafıgaBabayeva, Nestor Yayınları, İstanbul 2021, s.22-23.

³⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz., İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

bir yerden gelip yerleştiklerine dair bir veri olmadığı gibi Kafkasya dışındaki bir halkla akrabalığı da ispatlanamamıştır.³⁵⁵

Çerkesler kendilerine “*hemşehri, hemmillet*” anlamında “*Adige*” derler. Avrupalılar “*Circassien*”, Türkler ve Ruslar “*Çerkes*” derler. Kelimenin aslının “*Hati-He*” veya “*Hatti-He*” olabileceği belirtilmektedir. Çerkesler ile Hatiler’in ayrı milletler olmadıkları yönünde iddialar mevcuttur.³⁵⁶

Doğu ile Batı dünyası arasındaki bir geçit niteliğindeki Kafkasya’nın kuzeyi bir bakışta anlaşılacak kadar karmaşık bir etnik ve sosyo-kültürel yapıya sahiptir. Birbirinden farklı dillerin konuşulduğu coğrafya dünyanın en karmaşık bölgelerinden birisidir. Bölgenin en eski yerli halklarından olan Çerkesler “*Büyük Sürgün*” ile tarihin en büyük acılarından birini yaşamışlardır. “*Sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Kuzey Kafkasya’nın otokton halklarının yaşadığı bu sürgüne, dünyanın en büyük ulusal trajedilerinden biri olarak, soykırım denilebilir.*”³⁵⁷

Kuzey Kafkasya’da Rus İstilas ve Soykırım Girişimi

Moskova Knezliği, Altınorda Devleti’nin yıkılmasının ardından vakit kaybetmeksizin bulunduğu bölgede otorite inşa ederek yayılmacı bir siyaset izlemiş ve sınırlarını hem Sibiryaya’ya hem de Kafkasyaya’ya doğru genişletmeye başlamıştır. Kafkasya, Rusya’nın askeri ve siyasi hedefinin merkezine yerleştiğinde bölge ile ilgili anahtar kelime ‘*kolonizasyon*’ olmuştur. Sürecin başlarından itibaren Rusya’nın Kafkasya’daki ilk muhatapları Kabardey Çerkesleri olmuş, heyetler arasında başlayan diyalog ile Karadeniz’den Hazar Denizi’ne kadar tüm kritik noktalara inşa edilen kaleler ile Rus hakimiyeti bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Ruslar bu kaleler sayesinde yerli halkın birbiriyle olan iletişimini kesmiştir. Kuzeydoğu Kafkasya’nın kolonizasyonunda çeşitli halklar ve sosyal sınıfların temsilcileri etkili olmuştur. Ruslar Kafkasya’nın işgalinde kullanışlı bir işleve sahip olan kolonizatörleri, Rus Kazakları ve Kafkasya’nın yerli halklarından Gürcü ve Ermeniler olurken, kolonize edilen bölge halklarının temsilcileri ise prensler olmuştur. Kafkasya’da Kabardey ve Oset halklarında öne çıkan sınıfsal yapılanma Rusya’nın Kuzeydoğu Kafkasyaya’ya nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. “*Yani Rusya Kafkasyaya’ya sadece Kazaklar yoluyla yerleşmemiş, kolonizasyonda yerli unsurları da*

³⁵⁵ Hayri Ersoy- Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul 1992, s.84.

³⁵⁶ Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942, s.31.

³⁵⁷ Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 1, Yaz 2006, s.104.

kullanmıştır. Çünkü aksinin başarısızlık getireceği Rus yönetimi tarafından görülmüştür.”³⁵⁸

Özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ruslar’ın Kafkasya’ya yönelik sistematik yayılma planını devreye soktukları anlaşılmaktadır. Bunda Osmanlı Devleti’nin Rusya karşısındaki üstünlüğünü yitirmeye başlaması da etkili olmuştur. Özellikle Kırım’ın kaybedilmesiyle beraber süreç, Kafkas milletlerinin aleyhine işlemeye başlamış, XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Kuzey Kafkasya halklarının neredeyse tamamı Ruslar tarafından vatanlarından atılmışlardır.³⁵⁹

Kafkasya’nın özgürlük mücadelesinde Kuzeydoğu Kafkasya’da başlayan “gazavat savaşları”önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. 1829’dan itibaren gazavat savaşları ve İmam Şamil’in liderliğindeki “müridizm” hareketi ile gelen yeni aşamada mücadele birkaç kabilenin direnişi olmaktan çıkıp bütün Kuzey Kafkasya’nın özgürlük mücadelesine dönüşmüştür. Cesareti, politik ve taktik yeteneği ve halkları harekete geçirebilme başarısıyla Şeyh Şamil özgürlük mücadelesinin en kıdemli ve karizmatik lideri olmuştur.³⁶⁰

Kuzey Kafkasya’nın Çarlık Rusya’sı tarafından ilhaki 1860’lara kadar tam olarak sağlanamamıştır.³⁶¹Yüzyıl sonunda Kafkas Savaşı tam bir ulusal felaketle sonuçlanmış ve Çerkesler’in yüzde doksanı Osmanlı Devleti’ne sürülmüştür. Çerkesler vatan topraklarını kaybetmişlerdir.³⁶²

Ruslarla geçirdikleri köylerde, halkı göçe zorlamak için her türlü işkenceye başvurmuşlar, evlerini ve samanlıklarını yakmışlardır. “Çaresiz kalan halk sahillere üşüşerek bir an önce Anadolu kıyılarına ulaşmayı arzu etmekteydiler. Bir gemi, bir kayık, bir balıkçı teknesi bulanlar kendilerini şanslı sayarak Karadeniz’in korkunç fırtınalarına aldırış etmedendenize açılmaktaydılar, çünkü bütün tehlikesine rağmen denize açılmak kurtuluş için bir umut işaretiydi. Geride kalmanın ölüm demek olduğunu herkes bilmekteydi.”³⁶³

---

³⁵⁸ Didem Çatalkılıç, *Kafkasya’da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı (1552-1832)*, Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2021, s.1, 175-176.

³⁵⁹ Nurgün Koç, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kuzey Kafkasya’da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler ve Türkiye”, *Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı: 27, Kış 2019, s.112-113.

³⁶⁰ Aslan, a.g.m., s.117.

³⁶¹ *World Directory of Minorities*, Edited by Minority Rights Group, First published, London 1997, s.302.

³⁶² G. I. El’chinova- A. H. Makaovd., “Marriage and Migratory Characteristic of Circassians (Late 20th Century)”, *Russian Journal of Genetics*, C: LII, Sayı: 3, 2016, s.339.

³⁶³ Abdullah Saydam, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoglu, Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s.78.

Öncesi ve sonrasında da devam eden fakat 1864'te yoğunlaştırılmış olan Kafkasyalılar'ın vatanlarından atılması üzerinden oluşturulan söylem, konjonktürel olarak değişmektedir. Önceleri “göç” ya da “*muhaceret*” şeklinde adlandırılırken son dönemlerde “*sürgün*” ve/veya “*soykırım*” olarak nitelendirilmeye başlanmıştır.³⁶⁴

Sürgün sözcüğü insanlık tarihinin en kara sayfalarından biri olan bu olayı anlatmakta son derece yetersiz kalmaktadır. Sürgün, bir devletin sınırları içinde yaşayan bir topluluğun yerini zorla değiştirmesidir. Bu değişime karar veren, uygulayan ve yeni yerleşim alanını belirleyen aynı resmi otoritedir. Bu durum bazı Çerkesler'e 1863-64 yıllarında uygulanmış, Ruslar tarafından Sibiryaya ve Kuban ırmağının kuzeyine zorla sürülmüşlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'ne gidenlerin durumu farklıdır. Onlar, Rus Çarlığı'nın belirlediği “ölüm” ya da “*sürgün*” seçeneklerini redderek üçüncü bir seçenek olarak Osmanlı topraklarına “*hicret*”i seçmişlerdir. Çeşitli araştırmalarda Rus yetkililerin Çerkesler'in Amerikan yerlileri gibi vahşi ve uslanmaz topluluklar oldukları ve imha edilmelerinin bir devlet politikası olarak gerçekleştirildiğine dair bilgilere rastlandığından bu politikanın açıkça “*soykırım ve etnik temizlik*” amacı ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden soykırımdan kurtulmak amacıyla yüzbinlerce insan hurda gemilerle, batması kesin olan kayıklarla tıka basa kitleler halinde göç etmek zorunda kalmışlardır. Bir soykırım-kesin ölüm tehlikesinin olmadığı durumda bir milyondan fazla insanın vatanını terk etmesi, üstelik göç edenlerin yarısına yakınının çeşitli sebeplerle hayatını kaybettiği gerçeği bilinirken bu yola başvurmalarının mantıkla ve yaşanan gerçeklerle ilgisi yoktur. Osmanlı yöneticileri gelenleri kabul etmemenin onları Rus mezalimine terk etmek anlamına geleceğinden her gelenin ülkeye girişine izin verilmesine özellikle dikkat etmişlerdir. “Çerkes muhacirlerine ‘*memâlik-i mahrûsa*’nın kapısının açılmasının sebebi onları soykırımdan kurtarmaktan başka bir şey değildir. Hadisenin tam tanımını; *soykırımdan kurtulmak üzere yapılan zorunlu bir hicrettir.*”³⁶⁵ Zaten soykırım tanımlamasının oldukça geç tarihlerde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yapıldığını, insanlık tarihinin çeşitli zamanlarında soykırım ve girişimlerinin olduğunu hatırlamak gerekir.³⁶⁶

Hayatta kalabilmek için anavatanlarından çok uzaklara savrulan Çerkesler Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerine yerleştirildiler. Türkiye, Ürdün, Suriye,

---

³⁶⁴Gülmelek Doğanay, “Hatıralarla Kurulan Bir Toplumsal Kimlik: 21 Mayıs 1864 Sürgünü ve Türkiyeli Çerkesler”, *TurkishStudies*, C: X, Yaz 2015, s.371.

³⁶⁵ Saydam, *a.g.e.*, s.106-107.

³⁶⁶ Göç, zorunlu göç ve soykırım kavramının hukuki tanımları için Bkz., Reyhan Turğut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019, s.19-28.

Filistin ve Irak topraklarına dağıldılar. Çerkesistan'ın Rusya tarafından işgali ve Çerkesler'in sürgün süreci bir milletin vatansız kalması ve sürgün edildiği yerleri vatan bilmesi ile sonuçlanmıştır. Her zaman övgü ile anlatılan mücadeleleri ve maruz kaldıkları sürgün Osmanlı gazetelerinde tarihi birer vesika olarak yer almanın yanısıra geçmişin acı bir hatırası olarak ölümsüzleşmiştir.³⁶⁷ Ayrıca Çerkesler, edebiyat aracılığıyla³⁶⁸ bu acı hatırayı canlı tutarak unutulmamasını sağlamak istemişler, bunun için hikayeler, romanlar vb. yazmışlardır.³⁶⁹

Kuzey Kafkas Halklarının Osmanlı Devleti'ne Sığınması ve İskân

Rusya'nın soykırım girişimi neticesinde vatanlarından ayrılmak zorunda bırakılan Kuzey Kafkas halkları Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın başlarından beri çeşitli sorunlarla uğraşmaktaydı. Özellikle Balkanlar'daki isyanlar devleti oldukça güç durumda bırakmaktaydı. Bir taraftan toprak kayıpları yaşanmakta diğer taraftan korunması başarılı topraklardaki halkın yeni sorunlar üretmesini engellemeye çalışılmaktaydı. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen muhacirlerin sorunları çözülmeye çalışılmış ve yeni problemler de kaçınılmaz olmuştur.³⁷⁰

Kafkas göçünün Osmanlı Devleti'nin toprak ve insan kaybı yaşadığı dönemde gerçekleşmesinin devlete olumlu katkı sağladığı söylenebilir. Bu sığınmanın sadece Osmanlı'nın Müslüman oldukları için Çerkesler'e beslediği hoşgörüden kaynaklanmadığı, aynı dinden olmanın getirdiği yakınlık olsa da giderek zayıflayan imparatorluğun taze insan ve asker gücüne olan ihtiyacı karşılayacak olmasının avantajları dikkate alınmıştır.³⁷¹

1861 yılında İstanbul'da *Muhacirin Komisyonu*'nun kurulmasıyla göçmenlerin iskanı ve sorunların çözülmesi yolunda önemli bir adım atılmıştır. Kuzey Kafkas göçmenleri

---

³⁶⁷ Ayşenur Doğan, *Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Basınına Yansımaları (1863-1865)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019, s.106.

³⁶⁸Türkiye'ye yerleşen Çerkesler'in dillerini ve kültürlerini korumanın Anadolu'nun kültürel zenginliğini çoğaltacağı, bu kapsamda yapısal politikalar kültürel farklılıkları ülkenin zenginliği olarak gören dilsel, dini ve folklorik temsilin yer aldığı sosyo-politik yapının özgürce inşa edilmesi gerektiği ifade edilmektedir, Bkz., Nurettin Özgen, "Demographic Development and Some Cultural Characteristics of Anatolian Circassians", <https://dlwqtxts1xzle7.cloudfront.net/44063339/Ozgen-Chapter-with-cover-page-v2.pdf?Expires>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

³⁶⁹ Tarihi roman bağlamında Çerkez sürgününün edebiyata yansımaları ve Muhittin Kandur'un *Kafkas Üçlemesi* için Bkz., Pınar Alçiçek, "Kafkas Üçlemesinde 1864 Çerkez Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: XII, Sayı: 65, Ağustos 2019, ss.13-23.

³⁷⁰ Sedat Kanat, *Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s.69.

³⁷¹ Ayhan Kaya, *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Gelenegin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s.53.

için Karadeniz'in limanları başta Trabzon, Samsun olmak üzere göçmenlerle dolup taşmıştır. Buralardan ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdir.

Arazi yetersizliği yüzünden önceleri daha çok Anadolu ve Rumeli tarafında yapılan iskân çalışmaları; zamanla Irak, Suriye, Trablusgarp, Kıbrıs, Ege adaları, Bosna, Yanya taraflarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu arada 1865'ten sonra Rusya'nın kendi sınırlarına yakın coğrafyada hiçbir şekilde iskana izin verilmeyeceğini bildirmesi üzerine Osmanlı Hükümeti bu koşula uymak durumunda kalmıştır. Rusya, bu tarihte göç eden Çeçenler'in en fazla Erzincan ve Diyarbakır civarına yerleştirilmelerini kabul edeceğini bildirmişti.³⁷²

Osmanlı Devleti tarafından muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Salgın hastalıklar, muhacirlerin hava koşullarına uyum sağlayamamaları ya da yerleştirildikleri bölgede yerli halkla yaşanan çeşitli problemler dolayısıyla Osmanlı toprakları üzerinde iç göçün aralıklarla devam ettiği resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin; 1888 yılında iskan edilmek üzere sevk edildikleri Suriye ve Yemen taraflarının hava ve suyunu uyum sağlayamadıkları belirtilen üç yüz haneden ibaret Çerkes muhacirlerinin İzmit Sancağı'na gönderilmesi talep edilmiştir.³⁷³ Musul Kafkas Göçleri Komisyonu Reisi tarafından Hazine-i Hâssa Nezâret-i Celîlesi'ne 21 Şubat 1888'de gönderilen yazıda Zor Sancağı'na bağlı Re'sülayn Kazâsı'nda bulunan Çeçen muhâcirlerden bazılarının boş olan emlak-i hümâyûn arazilerinde iskân edilmeleri için izin istenmiştir.³⁷⁴ Dağıstan'dan hicret ederek Re'sülayn Kazâsı'nda iskân edilmiş bulunan muhâcirlerin, bölgenin havasıyla uyum sağlayamayarak pek çoğunun dağıldığı ve kalanların da hastalıklarla mücadele hâlinde olmaları üzerine Musul Vilâyeti'nde emlak-ı hümâyûn arazilerinde iskân edilmeleri hakkında yapılan mürâcaatın kabul olunduğu, 22 Şubat 1888'de bildirilmiştir.³⁷⁵

Samsun İskelesine ulaşıp oradan Tokat ve Zile taraflarına yerleştirilen 260 hane Kabardey (Kabartay) muhaciri, kendilerine yevmiye dahi verilmediğinden şikâyet ederek Kars sancağında yer alan Soğanlı Dağı civarında iskân edilmelerini istemişler fakat Kabartaylar'ın bu talebi Rus baskısından dolayı Soğanlı Dağının sınıra yakın olması gerekçesiyle Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmiş, Harput Vilayetine gitmeleri daha uygun görülmüştür. Nihayet Harput Mutasarrıfı tarafından

---

³⁷² Saydam, *a.g.e.*, s.96.

³⁷³ BOA, DH.MKT-1325-23.

³⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 121, İstanbul 2012, s.86.

³⁷⁵ *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 122, İstanbul 2012, s.316.

Diyarbakir, Musul ve Süleymaniye taraflarının daha uygun olduğu bildirilmiştir. Sivas Uzunyayla'daki Kabartaylar da aynı şekilde talepte bulunmuşlardır.³⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin Suriye, Halep ve Beyrut vilayetleri; Musul vilayetinin bir kısmı; Kudüs ve Lübnan sancakları gibi geniş bir alana yerleştirilmeleri bu coğrafyanın Rusya'ya uzaklığı dolayısıyla da tercih edilmiştir. Bu geniş coğrafyada Çerkesve diğer Kafkas muhacirleri Suriye, Yemen, Ürdün, Suriye vilayeti dâhilinde Kunaytara, Zerfa, Mansure karyesi, Hayfa/Gaybe karyesi, Salat kazası, Aclun kazası, Humus/Aynzat kazası, Telamri, Aynzivan karyeleri ve Amman Vadiülyesar mevkilerine iskân edilmişlerdir. Çerkesler ilk önce kendilerine gösterilen yerlere yerleştilerse de sonraları '*yaban ellerde*' ikamet etmek yerine daha önce gelmiş olan soydaş ve akrabalarının yanına gitmek istediler. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından siyasi açıdan devlete karşı herhangi bir güç oluşturabileceği endişesi taşısa da genellikle bu talepler geri çevrilmemiş, insani tutum sergilenmiştir. Örneğin, 9 Şevval 1295/6 Eylül 1878'de Kunaytara'da yerleşik 700 nefer Çerkesgöçmeni Suriye'de bulunan akrabalarının yanına gitmek taleplerini bildirmişlerdir. Bu oldukça büyük bir grup olsa da talebe olumlu yanıt verilerek, Çerkesler'in Beyrut İskelesi'ne nakilleri için Selanik Vilâyetinden bir vapur tahsis edilmiştir. Yapılan mukavele gereği nakliyyeye tahsis edilen vapurun peşin 400 lira ücretinin Halep hazinesince ödenmesi hususuna dair Muhacir Komisyonu tarafından bir tezkire gönderilmiştir.³⁷⁷ Halep bölgesine yerleştirilen Çerkesler'in önceki gerekçelere ek olarak bölgede artan Arap milliyetçiliğine karşın Türk-Müslüman unsuru güçlendirme çabası ve Hac yolu güzergahının korunması şeklinde ifade edilebilir.³⁷⁸

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki 93 Harbi (1877-78) Çerkesler açısından kutsal bir misyonu da ifade etmiş, Kafkasya'da kaybettikleri yakınlarının intikamını almak isteyen Çerkesler özellikle Rumeli'de ve Kafkas Cephesinde gönüllü olarak savaşmışlardır.³⁷⁹ Savaşın Osmanlılar'ın yenilgisiyle sonuçlanması Çerkesler için yeni bir felaketi daha getirmiştir. Evlerini tekrar terk etmek mecburiyetinde kalan Çerkesler bu süreçte de açlık, soğuk, hastalık gibi sebeplerle büyük kayıplara

---

³⁷⁶ Jülide Akyüz Orat- Mustafa Tanrıverdi, "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoglu, Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s.233-234.

³⁷⁷ Jülide Akyüz Orat -Nebahat Oran Arslan, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *a.g.e.*, s.486-487.

³⁷⁸ Habibe Polat, *Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2019, s.201-202.

³⁷⁹ Elbruz Aksoy, *Benim Adım 1864*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2018, s.28.

uğramışlardır. Balkanlar'dan diğer Türk ve Müslüman halk gibi göç eden Çerkesler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine ve Ortadoğu coğrafyasına yerleştirilmişlerdir.³⁸⁰

Kuzey Kafkas halklarının iskanı Osmanlı Devleti için bir süre önemli zorluklara yol açmışsa da uzun vadede hem ekonomik hem de siyasi pek çok kazanımı da beraberinde getirmiştir. Göçlerin yoğunlaştığı 1885 ve 1912 yılları arasındaki Osmanlı Devleti'nde üretim ve özellikle zirai üretimde büyük artış görülmüştür. Göçmenler boş, harap ve verimsiz alanlara yerleştirilerek buraları şenlendirilmiş, büyük çiftlik sisteminden küçük mülkiyete dayalı köy sistemine geçilmiştir. Osmanlı Devleti Çerkes göçmenler sayesinde demografik anlamda da kazanımlar elde etmiş, kaybedilen topraklarla birlikte azalan nüfus göçmenlerle dengelenmiştir. Savaşçı toplumlardan olan bu insanlardan orduda yararlanılmıştır. Ayrıca kendilerini anavatanlarından zorla çıkaran Rusya'ya karşı düşmanlıkları bitmediğinden ona karşı her zaman tetikte insanlar olarak Osmanlı toplumundaki Rusya'ya yönelik hassasiyeti canlı tutmuşlardır. Bu hassasiyet Çarlık Rusya'dan sonra kurulan Sovyetler Birliği için de aynı şekilde devam etmiştir.³⁸¹

Göçmenlerin ve yerleşik hayata geçenlerin resmi istatistiklere kısa sürede yansıtılmamasının nedenleri arasında bir kısmının yerleşmede kararsız olmaları, yerleşik nüfusla çelişmeleri vb. yanında vergi ödemeye ve askerliğe hemen başlamamış olmaları gösterilebilir. Göçmenlerin üretken işlere başlatılmasıyla birlikte kayıt tutulmalarına başlanmış fakat bu durum bir hayli gecikmiştir. Osmanlı yönetimi pek çok Çerkes göçmeni orduya ve güvenlik birimlerine almıştı. Örneğin şehirlerdeki zaptiyelerin çoğu Çerkes'ti. Fakat kayıtlar tam olarak tutulmuyordu. Osmanlı Devleti'nde Selahaddin Bey yeni gelen göçmen Çerkesler'in sayısını 1.008.000 olarak tahmin etmişti. Selahaddin Bey, Avrupa'ya 595.000, Anadolu'ya ise 413.000 Çerkes'inyerleşmiş olduğunu iddia etmiştir. (La Turquie à l'Exposition, 5. Bölüm) Karpat, bu tahminin yeni göçmen Çerkes nüfusuna dair en doğru yapılan ilk tahmin olduğunu söyleyerek Çerkesler'den söz eden az sayıdaki Avrupalının göçmen sayısını 200.000 olarak tahmin etmelerini bu göçün boyutu ile ilgili bilgisizliklerinin bir göstergesi saymıştır.³⁸²

XIX. yüzyılın ilk yarısında Balkanlarda Müslüman nüfusu toplam nüfusun %35'ini oluştururken ikinci yarısında bu oranın en az %43'e ulaştığı anlaşılmaktadır.

---

³⁸⁰ Cemile Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı: 8, 2016, s.2812.

³⁸¹ Tuncay Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s.111.

³⁸² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.87-88.

Bu artış az sayıda doğum oranındaki artışa bağlı olsa da çoğunlukla Kırım ve Kafkas Müslümanlarının büyük göçü ile ilgilidir. 1853-1878 yılları arasındaki göçlerle Balkanlardaki nüfus Müslümanların lehine artsa da yüzyılın son çeyreğinde neredeyse bütün Çerkesler de dahil olmak üzere Balkanlardan Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. “Böylelikle bu göç, geniş kapsamlı toplumsal ve siyasal sonuçları olan bir kültürler arası etkileşim, asimilasyon ve entegrasyon sürecini harekete geçirmiş oldu.” Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan Anadolu'ya ve oradan da Suriye ve Irak'a kadar yer değiştiren Müslüman göçmenlerin sayısı 1908'e gelindiğinde 5 milyon civarındaydı. Osmanlı topraklarında bu hareketlilikle birlikte 1878'den itibaren imparatorluğun ağırlıklı olarak bir Müslüman devlete dönüşmesine yol açmıştır. 1880'de Anadolu'nun Müslüman nüfusu %80'i bulmuştu. Bu oran bundan sonra da artarak devam etmiştir.³⁸³

Kuzey Kafkasyalılar'ın Irak'ta İskânı ve Günümüzdeki Durumları

Kafkasya'nın kuzeybatı kesiminin yerli halkı olan Çerkesler, 1864'te Ruslar'ın Çerkesya'yı işgal etmesinin ardından Irak'ı da içeren Osmanlı topraklarına sürüldüler.³⁸⁴ Irak'taki Kafkas kabilelerinden Çeçenler, Dağıstanlılar ve Çerkesler 1864 yılında Çarlık Rusyası tarafından anavatanlarından kovularak Osmanlı yönetimi tarafından bugünkü Türkiye, Ürdün, Suriye ve Irak topraklarına yerleştirilmişlerdir.³⁸⁵

İstanbul'da Babiali tarafından göçmenleri kabul etmek ve çıkan sorunları çözmek amacıyla 1869'da bir Mülteci Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon tıpkı Polonya, Bohemya, Macaristan'dan gelen mülteciler gibi Kafkasya ve Kırım'dan göç edenler, Anadolu'ya ve daha geniş coğrafyaya sahip olan Suriye (Şam) vilayetine yerleştirilmişlerdir. Milyonlarca mülteci ülke içi yardım ve beslenme, giydirme ve barınma gibi temel ihtiyaçlar için Komisyon tarafından şehirlere ve daha küçük yerleşim birimlerine gönderilerek köylere yerleştirilmeleri teşvik edilmiştir. Mülteci Komisyonunun çalışmaları emsal teşkil etmesi açısından son derece önemliydi. Gözaltı veya gözaltı kampları yoktu; sabit bir yerde temel acil yardım sağlamaya çalışmak yerine yerel toplulukları bu insanlık akışına yardımcı olmaya ve

---

³⁸³a.g.e., s.152-153.

³⁸⁴ 15 UNHCR Refworld, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples – Iraq: Overview, April 2008, URL, retrieved 21 April 2010, http://www.unhcr.org/refworld/topic_463af2212,49709c792,3ae6ad7d2c,0.html, Akt., MumtazLalani, “Still Targeted: Continued Persecution of Iraq's Minorities”, *Report*, Minority Rights Group International 2010, s.6.

³⁸⁵ Bayar Mustafa Seveden- Thomas Schmidinger, *Beyond ISIS: History and Future of Religious Minorities in Iraq*, Transnational Press, London 2019, s.18.

misafirperverlik sağlamaya yöneltmiş ve böylece Müslüman “kardeş”liği teşvik edilmiştir.³⁸⁶

Irak ve Suriye’ye gönderilen sürgünlere yerli halkın yaklaşımı çağdaş uluslararası kavramın dışında ve insani nitelikte olmuştur. Bu yaklaşım Osmanlı’nın son döneminin tarihsel bağlamı ve Arap vilayetlerine çok geniş bir alana yayılmış millet toplulukları sistemi ile etkileşimin sonucudur. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü ve savaş yıllarında İngiliz ve Fransız mandasının yeni sömürgeci dayatması ile, zorunlu ve gönüllü göç, bölgeyi baştan sona geniş ölçekli aile, soy ve kabile ağları oluşturarak karakterize etmiştir. Konukseverlik ve sığınak kavramları, hükümet kararnamesiyle değil, birey ve topluluk düzeyinde karşılık bulacak kavramlardır. Kaçış ve sürgün, doğaları gereği tehlikeli ve güvensiz olsalar da kamu bilincinde kolaylaştırılmıştır. Misafirperverlik verilmesi sadece bir kamu malı olarak değil, aynı zamanda ev sahibinin itibarını artıran bir eylem olarak da görülüyordu. Böylece, konukseverliğin bir yönü olarak sığınma, bireysel vatandaş için olduğu kadar toplumsal kolektif için de bir gereklilik haline gelmiştir. Bu sosyal ve etik normlar, Orta Doğu’da kendi kendine yerleşme ve yerel topluluk barındırma başarısının temelini oluşturmaktadır ve Kuzey Kafkasyalı sürgünler için de benzer normlar işletilmiştir.³⁸⁷

Irak’a yerleştirilen Çerkesler’in sayısı hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. İlk yerleştirmeler sonrasında da durum diğer bölgelere göre daha belirsiz durumdadır çünkü XX. yüzyıl boyunca Irak’taki Çeçen, Dağıstanlı ve Çerkesler’in sorunları ele alınmadığından nüfusa dair sağlam kayıtlar tutulmamıştır. Çerkesler’indağınık biçimde özellikle Irak’ın en uç kuzeybatı sınırı olan Fishabur bölgesinden itibaren Musul’dan geçip Irak’ın ortasına inen bir hat üzerinde yaşadıkları ve bu bölgenin aynı zamanda Türkmen bölgesi olduğu görülmektedir. Irak’ta yaşayan Çerkesler’in kendilerine Türkmenler’i daha yakın görerek onlarla birlikte varlıklarını sürdürdükleri söylenebilir. Bu yüzden Iraklılar Çerkesler’i Türk ya da Türkmen olarak adlandırmaktadırlar. Irak’taki Kuzey Kafkasyalıların yüzde 75’ini Çeçenler meydana getirmektedir. Önceleri Tikrit’in karşısına, Dicle Nehri’nin sol tarafına yerleşen Çeçenler, daha sonra diğer bölgelere geçmişler, Bağdat’a kadar inen Çeçenler bir mahalle etrafında toplanmışlardır. Bağdat’ta Çeçenler’in ikamet ettiği mahalle günümüzde bile Çeçen

---

³⁸⁶Dawn Chatty, “Guests and Hosts: Arab Hospitality Underpins a Humane Approach to Asylum Policy”, *Cairo Review*, Sayı: 9, 2013, s.80.

³⁸⁷Chatty, “The Duty to be Generous (Karam): Alternatives to Rights-based Asylum in the Middle East”, *Journal of the British Academy*, Sayı: 5, 2017, s.196.

Mahallesiolarak anılmaktadır. Çeçenler üst düzey yönetimde de bulunmuşlardır. Örneğin 1911'de Bağdat Valiliği'ni vekâleten yürüten Yusuf Akay'ın Çerkes olduğu bilinmektedir. Bağdat'ta tanınmış bir Çerkes ailesinin mensubu olan Ekrem Fehmi, Irak'ta krallık döneminde Milli Eğitim Müdürlüğü görevini yürütmüştür.³⁸⁸

Gerek iç gerekse dış göçler sayesinde Irak'ın demografik yapısı³⁸⁹ değişmiştir. Çerkesler ile Ruslar arasındaki savaşlar sonunda 1860'lardan itibaren gerçekleşen Çerkes sürgününde Irak'a göç eden Çerkes, Dağıstanlı ve Çeçenler'in sayısının 30.000 ile 50.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.³⁹⁰ Günümüzde Çerkesler'in Irak'taki sayılarının 2.000'den fazla olmadığı belirtilmektedir.³⁹¹ Rakamlar arasında büyük uyuşmazlıklar Iraklı Kuzey Kafkas halklarına ait sağlıklı nüfus verilerinin olmamasıyla ilgilidir.

Çerkes kökenli 1.890 ailenin ortalama 5'er kişiden oluştuğu varsayımına dayanılarak, Irak'ta toplam Çerkes nüfusunun 10 bin kişi civarında olduğuna dair tahminler yürütülmektedir. Irak'ta yaşayan Çerkes nüfusuna dair Irak'ta yapılan bazı yayınlarda farklı rakamlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin *'El-İtticah El-Akhar / Diğer Taraf'* Gazetesi'nin 21 Ağustos 2004 tarihli 183. sayısında Hasan Şruh imzalı *"Adige Evi Bağdat Cehenneminde Kaynıyor"* başlıklı yazıda, sadece Bağdat'ta 30.000'den fazla Adige ailenin varlığına işaret edilmişse de belirtilen rakamın kaynakları teyit edilememiştir. Bunun gibi Süleymaniye'nin Berzenci bölgesinde, 5 Çeçen Köyü'ne dağılmış ve sayısı bini geçen Adige bulunduğu iddia edilmiş fakat bu köylere ilişkin net bilgi elde edilemediği belirtilmiştir. Duhok'ta Adige köyü vardır. Zaho'da Adige (Kabardey) kökenli İmam Abdül Muhsin Han'ın türbesi bulunmaktadır. Musul'da da *"Abzah"* adlı bir köy mevcuttur. Birbirinden uzak ve farklı yerlerde yaşayan Çerkesler'in ekseriyetle asker oldukları ya da devlet kurumlarında çalıştıkları

---

³⁸⁸ Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.9.

³⁸⁹ 1987 yılına ait olan ve daha sonrasına ait güvenilir kayıtlara ulaşılamadığı ifade edilen resmi verilere göre Irak'taki etnik grupların oranı Arap %75-80, Kürt %15-20, diğer %5 (Türkmen, Yezidi, Şabak, Kaka'i, bedevi, Roman, Asur, Çerkes, Sabaeen-Mandaeen, Farisi) şeklindedir. Dinler: Müslüman (resmi) %95-98 (Şii %64-69, Sünni %29-34), Hristiyan %1 (Katolik, Ortodoks, Protestan, Doğu Süryani Kilisesi), diğer %1-4. Diller: Arapça (resmi), Kürtçe (resmi), Türkmençe (Türk lehçesi), Süryanice (Neo-Aramice) ve Ermenice, bu dillerin anadili olarak konuşulduğu bölgelerde resmi dildir, Bkz., William K. Warda-Hamed S.A. al-Maffraji vd., *Respond Working Papers Global Migration: Consequences and Responses, Iraq – Country Report Legal & Policy Framework of Migration Governance*, 06 May 2018, s.18.

³⁹⁰ a.g.e., s.16.

³⁹¹ 16 Chapman, C. and Taneja, P., *Uncertain Refuge, Dangerous Return: Iraq's Uprooted Minorities*, London, MRG, 2009, URL, retrieved 17 May 2010, <http://www.minorityrights.org/8132/reports/uncertain-refuge-dangerous-return-iraqs-uprooted-minorities.html>, Akt., Lalani, gös.yer.

aralarında doktor, mühendis, gazeteci ve yöneticilerin çoğunluğu oluşturduğu bilinmektedir.³⁹²

Kuzey Kafkasya'dan sürgün ile Irak'ayerleşenler kendi gelenek ve göreneklerinidevam ettirirken Irak'tayerleştikleri bölgelerde yaşayan halkların gelenekve göreneklerinden de etkilenmişlerdir.Irak'taki Çerkesler, gerek dini gerekse özeltoplumsal günlerde, Kuzey Kafkasya gelenekve göreneklerini yerine getirmeye özen göstermektedirler. Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigelergörünüş itibariyle Araplar'a uyum sağlamışlardır.Benzer durum, diğer Kürt ve Türkmenbölgelerinde yaşayan Çerkesler için de geçerlidir.Bu bölgelerde inanç ve geleneklerden de etkilenilmiştir. Diğer yandan kökene bağlılığı korunması, kendilerine ait geleneklerin sürdürülmesi aşamasında "*Adige Kanunları*"olarak bilinen "*Khabze*"ye bağlığa önem verilmektedir. Yemek kültürünün korunması Çerkesmutfağına özgü yemekler olanHıltmış, Kılmış, Kırzınş, Mehlebiye, ŞipsiPasta ve Haluj gibi çeşitli yemeklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla sağlanmaktadır. Dil konusuna gelindiğinde ise durumun parlak olmadığı, çok az sayıda kalmış olan yaşlının anadilini (Çeçence,Lezgice, Adigece) ve lehçeleri aile içinde konuştuğu belirtilmektedir.Genç neslin ise anadilini kullanma konusunda istekli olmaması dolayısıyla unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Kuzey Kafkas halkların Irak'ta dillerini tamamen unutmaları asimilasyon olasılığını büyük ölçüde arttıracaktır.³⁹³

Çerkesler'in Irak tarihinin farklı aşamalarında önemli rol oynadığı konusunda görüş birliği söz konusudur. Ayrıca Rafideyn topraklarına (Dicle ve Fırat Nehirlerinin arası) ruhen ve manen mensup olma ve sadakat duygularından hareketle, XX. yüzyılın başlarında, başta Irak Ordusu olmak üzere birçok siyasi ve askeri kurumda esas teşkil eden katkılar sunmuşlardır. Irak'ta önemli işler başarmış Dağıstanlı, Çeçen ve Adige şahsiyetlere bakıldığında, subay ve komutanların büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir."*Çerkeslerin maddi durumu genel olarak ortaveya iyi düzeydedir. Ancak, güvenlik açısındanözellikle de Şü milisleri tarafındantehdide maruz kalmaktadır. Örneğin, Diyalabölgesinde bir Çerkes köyü tamamen yakılmışve yaklaşık 25 aile sürgün edilmiştir.Saddam Hüseyin rejiminin baskısının yanında2003'ten sonra çoğunluk toplulukların yereldeelde ettikleri güçle ve kontrolle birlikteÇerkeslere yönelik baskı politikaları uyguladıkları bilinmektedir. Böyle bir*

---

³⁹²Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.10, 15.

³⁹³a.g.e., s.15.

*durum içinde Çerkes azınlık olarak Irak içinde etnik kimliğini muhafaza etmek ve varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadır.*³⁹⁴

Kuzey Kafkas halkları, etnik, dini veya diğer gerekçelerle kasıtlı şiddet görmediklerini fakat tartışmalı bölgelerde ve Arap ve Kürt güvenlik güçleri arasında şiddetli çatımlar görülen özellikle Musul, Kerkük, Tuzhurmatu'da güvenli sorunlarıyla karşı karşıya kaldıklarını bildirmişlerdir. Bazı Dağıstanlılar, Çeçenler ve Adigeler dahil olmak üzere, özellikle Sünni Çerkesler'in Şii milisler ve diğer gruplar tarafından hedef alındığı bilinmektedir. 2003'ten sonra iç savaş sırasında şiddet pek çok Çerkes'i yerinden etmiştir. Kafkasyalılar'a yönelik son yıllarda rapor edilmiş yeni hiçbir yerinden etme olayı bulunmasada, 2003 yılından sonra birçok Çerkes ailenin yerinden edildiği bildirilmektedir. Yerinden edilen aileler çoğunlukla Bağdat'ta şiddetin zirve yaptığı 2007 senesinde Hamdaniye alanı dışına itilmişlerdir. Anekdote raporlar yerlerinden edilmiş Çerkes ailelerin ya evlerine döndüğünü ya da çevredeki toplulukların içine yerleşmiş olduklarını bildirmişlerdir.³⁹⁵

Genel olarak ifade etmek gerekirse Irak'ta Kafkas halkları sayıları çok az olduğu için Arap, Kürt ve Türkmen toplumları arasında kaybolmuşlardır.³⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden bu yana Çerkesler, Irak toplumu içinde giderek zayıflamışlardır. Saddam Hüseyin rejimi sırasında gözden düşmeleri zulme dönüşmüştür. Çünkü geçmiş hükümetin uzantısı sayılarak merkezi otoriteye tehdit olmakla suçlanmışlardır. Sonuç olarak, rejimin baskısından kurtulmak amacıyla Çerkesler, yerel dilleri ve gelenekleri benimseyerek Irak toplumu içinde asimile oldular. Varlıklarını devam ettirebilmek için "Araplaştırma", "Kürtleştirme" ve "Türkmenleştirme"ye maruz kaldılar. Kuzey Kafkasya diasporası Irak'ın eritme potansiyelinin bir parçası olmasına rağmen, şu anda Çerkesler, Çeçenler ve Dağıstanlılar Irak Anayasasına göre resmi olarak etnik azınlık olarak tanınmamakta ve Irak Parlamentosu içinde ihtiyaç ve taleplerini temsil edebilecek bir üyesi bulunmamaktadır. Kuzey Kafkasya kabileleri onlarca yıldır Saddam Hüseyin rejimi altındaki baskıdan etkilenmiş ve durum ABD tarafından dayatılan Şii hükümetiyle de değişmemiş ve 2014'te İslâm Devletinin yükselişinden sonra daha da kötüleşmiştir. İslâm Devleti; uluslararası koalisyon ve Kürt peşmergeleri ve Irak

---

³⁹⁴a.g.e., s.15- 17.

³⁹⁵ Abdülazim İbrahim, *Mukayeseli Hukukta Azınlık Hakları/2005 Irak Anayasası Örneği*, Adalet yayınevi, Ankara, 2022 s.137, 140.

³⁹⁶Sevdeen- Schmidinger, *gös.yer.*

askeri güçlerinin işbirliğiyle neredeyse tamamen yenildiyse de azınlıkların durumu iyileşmemiştir.³⁹⁷

Ne yazık ki, mevcut siyasi ve güvenlik durumu Irak'ta, Bağdat ve Erbil arasında Kürt özerkliği ve İran ve Suudi Arabistan'ın jeopolitik etkisi bölgesel dengeler üzerinde önemli sonuçlar doğurmaktadır. Çerkes topluluğu ve "Çerkesler" olarak adlandırılabilirler diğer Kuzey Kafkas kabileleriyle akraba olanlar Çeçenler ve Dağıstanlılar'ın temsil edilmesi için etnik bir azınlık olarak tanınmasına şiddetle ihtiyacı vardır. Kürt referandumunun ardından Irak Hükümeti, herhangi bir özerklik ve bağımsızlık girişimini engellemek için azınlıklar üzerindeki kontrolünü güçlendiğinden, Çerkes topluluğunun resmi olarak tanınması zorlaşmıştır.³⁹⁸

Sözü edilen koşullarda 2003 sonrası yeniden şekillenen Irak'ta Çerkesler de kimliklerini yeniden tanımlama ve tanıtmaya gayreti içine girerek bu amaçla örgütlü bir yapı meydana getirmişlerdir. 2004 yılında Çeçenler, Dağıstanlılar ve Adigeler'i tek bir çatı altında bir araya getirmek için 'sıkı tutunma' anlamına gelen "El-Tadamun" Derneğini kurmuşlardır. Merkezi Kerkük'te olan derneğin Bağdat, Musul, Tikrit, Diyala ve Anbar gibi illerde de temsilcilikleri vardır. Dernek üyelerinin önemli kısmı Kerkük ile Bağdat'tandır. El-Tadamun Derneği üyeleri arasında kadınların oranı yaklaşık %30, gençlerin oranı yaklaşık %40'tır. 400'e yakın üyesi bulunan dernek üyelerinin çoğu lisans ile ön lisans mezunudur. Devlet dairelerinde çalışan memurlar, doktor, mühendis, öğretmen, tüccar ve serbest meslek sahibi olan üyeler de yer almaktadır.³⁹⁹

SONUÇ

Türkiye'nin özellikle son iki yüzyılında göç olgusu dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi de uluslararası göç hareketleriyle iç içedir. "Bu tarihin erken dönemi ulus-devlet yaratma süreci içinde daha türdeş bir toplumun yaratılması yönünde çabalara tanıklık etmiştir. Bu çerçevede yeni kurulan ulus-devletin sınırları içindeki gayri-Müslim nüfusun dışarıya göçü sağlanmıştır, ayrıca buna paralel olarak bu sınırların dışında komşu bölgelerde kalan Müslüman ve Türk nüfusların ülkeye göçü desteklenmiştir. Yirminci yüzyıl başında, İmparatorluğun çöküşünden bu yüzyılın ortasına kadar Türkiye toprakları üç milyona yakın gayri-Müslim nüfusu göçle kaybederken, yaklaşık iki milyon kadar Türk ve

³⁹⁷GiulianoBifolchi, "TheFate of theCircassianCommunity in IraqbetweentheStruggleforSurvivalandFormalRecognition", *IOSR Journal Of HumanitiesAndSocialScience*, C: XXIV, Sayı: 2, Şubat 2019, s.83-85.

³⁹⁸Bifolchi, *a.g.m.*, s.86.

³⁹⁹Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.18.

Müslüman nüfusu da yine göçle kazanmıştır. Bu dönemde uluslararası göç İmparatorluk sonrasında azalan ülke nüfusunun arttırılması için bir araç olarak da kullanılmıştır. Böylece bu erken dönemden başlayarak uluslararası göçün bir yandan siyasal, bir yandan ekonomik bir değişken olarak ülkedeki farklı siyaset ve siyasa üretme alanlarının önemli bir bileşeni olduğu görülmüştür. Bu dönem açık şekilde uluslararası göçün ulus-devlet merkezli bir anlayışla kurgulandığı yılları içermektedir.”⁴⁰⁰

Rusya'nın istilacı bir politika izlemeye başlamasıyla birlikte karşısına çıkan en önemli set Kafkas Dağları ve kadim halkı Çerkesler olmuşsa da; gerek nüfus gerekse askeri teçhizat üstünlüğünün Rusya'da olması, Osmanlılar'ın kimi zaman siyasi öngörüsüzlükle Ruslar karşısında Çerkesler'e gereken desteği tam ve zamanında vermemesi, Osmanlılar'ın da Ruslar karşısında üstünlüklerini kaybetmesiyle durumun daha da kötüleşmesi, Kafkasya'nın Avrupa'ya “uzak” sayılarak bu mesele ile ilgilenmemeleri, savaşta bile hukuk gözeten Kafkas halklarının bu tavrına karşın Ruslar'ın tüm barbarlıkları sergileyerek Kafkasya'yı istila etmek için ormanları bile yakmaktan çekinmemesi, bütün bunların yanında Kafkas halklarının milli kimlik inşasının eksikliğinin göstergesi sayılabilecek bir tutumla Ruslar'a karşı savaşta – Şeyh Şamil dönemi kısmen hariç olmak üzere- birlikte hareket edememeleri, üstelik bazı Kafkas Prenslüklerinin Rusya ile anlaşarak Rus istilasına fırsat sunmaları gibi pek çok nedene bağlı olarak Kuzey Kafkas halkları, Ruslar karşısında mücadeleyi kaybetmişlerdir.

Kuzey Kafkasya'yı istila etmek için her türlü yönteme başvuran Ruslar, evleri, köyleri, ormanları yakmışlar, insanlara yaşama hakkı tanımamışlardır. Sibiryaya sürülmek, çoğunluğu Müslüman olan halkın din değiştirmeye zorlanması seçeneklerini ölümle bir tuttukları için Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tek kurtuluş yolu olarak görmüşlerdir. Bu şekilde yaşamak için yola çıkışın sonu da çoğunlukla ölümle sonuçlanmış, sayısız insan bu süreçte hayatını kaybetmiştir. Anavatanları olan Kuzey Kafkasya'dan atılan halkların sayısı ile ilgili çok farklı bilgiler olsa da 1860'lı yıllarda sürgün edilenlerin bir buçuk milyondan daha az olmadığı anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkas halklarını tüm seçeneklerde ölüme gönderdiğinden ve sistematik biçimde bir halkı ve kültürünü yok etmek için tüm yöntemleri

---

⁴⁰⁰Ahmet İçduygu vd., *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*, Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2014, s.313.

kullandığından Rusya'nın bu girişimi soykırımdır. Ruslar sadece Kuzey Kafkasyalıları değil onların bir parçası olan atlarını bile yok etmekten çekinmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne sığınan Kuzey Kafkasyalıları'a iae ve barınma yardımı yapılmış Anadolu, Rumeli, Şam, Halep, Musul vb. vilayetlere iskân edilmişlerdir. İskân sürecinde göçlerin yoğunluğuna bağı olarak çeşitli problemlerle karşılaşmış, bazen muhacirler yerleşim ve iklim koşulları açısından elverişli olmayan bölgelere yerleştirildiklerinden çeşitli hastalıklarla ve zorluklarla mücadele etmişlerdir. Devletin Çerkesler'i savaşıçı özelliklerinden yararlanmak üzere sorunlu bölgelere denge unsuru olarak yerleştirildiği görülmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilince Rumeli'ye yerleştirilmiş olan Çerkesler yeni bir göç dalgasıyla Anadolu'ya gelmişlerdir.

Kuzey Kafkas halkları Osmanlı Devleti'nde ve ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde pek çok yararlılıklar göstermişler, 93 Harbi'ne ve I. Dünya Savaşı'na büyük sayılarla iştirak etmişler, Milli Mücadele yıllarında ülke savunmasında yer almışlardır.⁴⁰¹Kuzey Kafkasya sürgünleri ve onların çocukları Osmanlı Devleti'nin özellikleson altmış yılında ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik yaşamında önemli görevler üstlenmişlerdir. Birinci Meşrutiyetin ilanından (1876) sonra aralarından en az dört Sadrazam; Ahmet Hamdi Paşa, Hayreddin Paşa, Mahmut Şevket Paşa, Salih Hulusi Paşa, iki Başbakan; Hüseyin Rauf Orbay ve Recep Peker ile çok sayıda ünlü asker, politikacı, devlet adamı, yönetici ve sanatçı yetişmiştir.⁴⁰²

Osmanlı topraklarında yaşayan Çerkesler, sürgün sonrasında "Çerkes" ismini kullanarak bazı oluşumlara da imza atmışlardır. 1908 yılında kurulan "Çerkesİttihâd ve Teâvün Cemiyeti" ile başlayan kültürel kimliğin⁴⁰³ korunmasına yönelik girişimler "Çerkes Teavün Mektebi", "Çerkes Kadınları Teâvün Cemiyeti" ve "Çerkes Numune Mektebi" ile devam etmiştir. Yine Osmanlı döneminde kurulan ve "Kafkasyalılık" a atıf

⁴⁰¹ Hakan Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)" *Belgi*, Sayı: 14, Yaz 2017/II, s.590.

⁴⁰² Düzenli, a.g.t., s.111-112.

⁴⁰³ "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde Osmanlı Birliğı'nin (Pax-Ottomana) önemli bir müttefiki ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Çerkesler'in, kendilerini kültür-kimlik ekseninde ifade etmeye ve bunun için kapsamlı bir tarih yazımına başvurdukları görülmektedir. Bu tarih anlayışının ise ulusal-ümmetçi bir çizgide olduğu görülmektedir. Bu özelliğıyle Çerkes tarih yazımını Tanzimat Dönemi Osmanlı tarih yazımı, Çerkes tarih anlayışını da Osmanlı-İslam tarih anlayışı çerçevesinde değerlendirmek isabetli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı Çerkesler'i kendileri hakkındaki önyargılı düşünce ve yaklaşımları tashih ederek, medeni bir geçmişe sahip olduklarını ortaya koymak istemişlerdir. Bu 'medeni' ve 'mükemmel' Çerkes tarihinin yazımında ise Osmanlı siyasal iktidarının olanaklarından ve Osmanlı yazarlarının yardımlarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla, yazılmak istenen tarih yapıtı, Osmanlı resmi ideolojisi ile Osmanlı tarih yazımı ve tarih anlayışıyla uyumlu bir nitelikte olacaktır. Bunların yanında böyle bir tarihin yazılması Çerkes elitinin harekete geçirilmesi açısından da bir fırsat olarak görülmüştür. Bu da Türkiye'deki Çerkes diasporasının ulusal uyanışına zemin ve ortam hazırlamıştır.", Bkz., Mustafa Oral, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarih' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD*, C: VII, Sayı: 16-17, Bahar-Güz 2008, s.80.

yapan yapılara da izin verilmiştir. Bunlara “Şimali Kafkas Cemiyeti” ve “Kafkas Teali Cemiyeti” gibi oluşunlar örnek olarak verilebilir. Cumhuriyet’e geçişle birlikte, Osmanlı döneminden kalan -diğer etnik örgütlenmelerde olduğu gibi- Çerkesler’e ait olup halen ayakta durabilen sivil örgütlerin faaliyetlerine son verilmiştir.⁴⁰⁴

Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra Osmanlı topraklarında yaşamakta olan Çerkesler, kurulan yeni ülkelerin siyasi yapılanması içinde yer almışlardır. Türkiye’nin dışında Ortadoğu ülkelerinde Suriye⁴⁰⁵, Ürdün, Irak vb. pek çok ülke sınırları içinde varlık göstermişlerdir. Osmanlı’nın sona ermesinin ardından İngiliz himayesine girmiş olan Irak’ta Çerkesler’in kaderi de Iraklılar’ın kaderiyle birlikte yaşanmaya başlanmıştır denilebilir. Çerkesler’in sürgün sırasında Iraklı yerli halk⁴⁰⁶ tarafından kabulü Arap konukseverliğinin ve İslâm kardeşliğinin doğal sonucu olarak görülmüşse de özellikle Kafkasya coğrafyasından çok farklı koşullara sahip olan Ortadoğu çöllerinde Çerkesler büyük zorluklara katlanmışlardır.

Günümüzde Irak’ta yaşayan Kuzey Kafkasyalıların durumuyla ilgili sağlıklı bilgilerin az oluşu, Çerkesler’in buradaki varlığının zaman zaman tehditlere maruz kaldığını göstermektedir. En başta nüfus bilgileri hakkında sağlıklı verilerin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Gerek etnik gerekse mezhep çeşitliliği içinde baskın unsurlar arasında; Türkmen, Arap, Kürt, Şii vb. eridikleri, dillerini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle 1990’lardan itibaren Irak’ın Amerikan işgaliyle beraber başlayan süreçte, savaşın iç savaşa dönüşmesiyle beraber bitmeyen kaos, Irak’ta az sayıda oldukları tahmin edilen Kuzey Kafkasyalı Çerkes, Dağıstanlı ve Çeçenler için büyük zorlukları beraberinde getirmiştir. Son dönemlerde Irak’ta normalleşme arayışlarına bağlı olarak yeni yapılanma içinde Çerkesler’in kimliklerinin

---

⁴⁰⁴ Metin Uçar, “Diaspora Olmak Ya Da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi”, *Akademik Hassasiyetler*, C: VIII, Sayı: 15, 2021, s.299-300.

⁴⁰⁵ “Bugün sayıları yaklaşık 15 bin kişiyi bulan Suriye Çerkesi, çatışma ortamından kaçarak Suriye’yi terk etmiş ve tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi vatansız kalmışlardır. Şu an Suriye’ye geri dönememektedirler zira dönmeleri durumunda rejim ve muhalif güçlerce ülkelerini terk eden hainler olarak nitelendirileceklerdir. Anavatanları Kafkasya’ya dönüşleri ise Federal Rus makamları tarafından engellenmektedir. Bu sebeplerden dolayı başta Türkiye olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine göç etmişlerdir ve öncelikle barınma olmak üzere işsizlik ve diğer sorunlarla mücadele etmektedirler.”, Bkz., Emir Fatih Akbulat, “Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış”, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: II, Sayı: 2, 2018, s.13.

⁴⁰⁶ Çerkesler’e sadece halkın değil devlet görevlilerinin, askerlerin de maddi yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin 1860 yılında Çerkes ve Nogay muhacirlerine yardım olmak üzere Hicaz ve Irak Ordularına mensup ümera ve zabitanın vermiş oldukları paranın poliçesinin gönderildiği belirtilmiştir, Bkz., BOA, A.MKT.NZD-327-25.

korunmasına yönelik çabalara rastlanmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden az sayıda Kuzey Kafkasyalı, ulusal kimliklerinin, dillerinin, geleneklerinin yaşatılması ve geleceğe taşınması çabasıyla “*el Tadamun*”Derneğini kurarak varlıklarını korumaya çalışmaktadırlar. 2005 yılında hazırlanan Irak Anayasasına göre ülkede bütün vatandaşların eşit olduğu ve azınlık haklarına gerek duyulmadığı deklere edilmişse de pratikte Kuzey Kafkasyalıların ayrımcılığa maruz kaldıkları düşünülmektedir. Diğer asimile edilmiş tüm unsurlarla birlikte Irak Çerkesleri’nde kimliklerini koruma, kültürel varlıklarını, en başta dillerini geleceğe aktarma haklarının sağlanmasının, Irak’ın demokratikleşmesine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akbulat, Emir Fatih, “Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış”, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: II, Sayı: 2, 2018, ss.1-17.

Aksoy, Elbruz, *Benim Adım 1864*, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2018.

Alçiçek,Pınar, “Kafkas Üçlemesinde 1864 Çerkez Sürgünü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: XII, Sayı: 65, Ağustos 2019.

Altın, Hakan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)” *Belgi*, Sayı: 14, Yaz 2017/II, ss. 580-591.

Aslan, Cahit, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 1, Yaz 2006, ss. 103-153.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

Bifolchi,Giuliano, “TheFate of theCircassianCommunity in IraqbetweentheStruggleforSurvivalandFormalRecognition”, *IOSR Journal Of HumanitiesAndSocialScience*, C: XXIV, Sayı: 2, Şubat 2019, ss. 83-87.

Çatalkılıç, Didem, *Kafkasya’da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı (1552-1832)*, Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2021.

Chatty, Dawn, “GuestsandHostsArabHospitalityUnderpins a HumaneApproachtoAsylumPolicy”, *Cairoreview*, Sayı: 9, 2013, ss.76-85.

Chatty, Dawn, “TheDutyto be Generous (Karam): AlternativestoRights-basedAsyluminthemiddle East”, *Journal of the British Academy*, Sayı: 5, 2017, ss.177-199.

Doğan, Ayşenur, *Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Basınına Yansımaları (1863-1865)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019.

Doğanay, Gülmelek, “Hatıralarla Kurulan Bir Toplumsal Kimlik: 21 Mayıs 1864 Sürgünü ve Türkiyeli Çerkesler”, *Turkish Studies*, C: X, Yaz 2015, ss. 361-380.

Düzenli, Tuncay, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı Ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

El’chinova, G. I. –Makaov, A. H. vd., “Marriage and Migratory Characteristic of Circassians (Late 20th Century)”, *Russian Journal of Genetics*, C: LII, Sayı: 3, 2016, ss.339-341.

Ersoy, Hayri –Kamacı, Aysun, *Çerkes Tarihi*, İstanbul 1992.

Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012.

İbrahim, Abdülazim, *Mukayeseli Hukukta Azınlık Hakları/2005 Irak Anayasası Örneği*, Adalet yayınevi, Ankara, 2022.

İçduygu, Ahmet vd., *Türkiye’nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*, Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2014.

Kafalı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942.

Kanat, Sedat, *Osmanlı Devleti’ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.

Kaya, Ayhan, *Türkiye’de Çerkesler Diasporada Geleneğın Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Koç, Nurgün, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kuzey Kafkasya’da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler ve Türkiye”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı: 27, Kış 2019, ss.111-137.

Lalani, Mumtaz, “Still Targeted: Continued Persecution of Iraq’s Minorities”, *Report*, Minority Rights Group International 2010.

Oral, Mustafa, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD*, C: VII, Sayı: 16-17, Bahar-Güz 2008, ss.71-88.

Orat, A. Jülide –Arslan, Nebahat Oran, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar &Ircıca, İstanbul 2014, ss.485-513.

Orat, A. Jülide -Tanrıverdi, Mustafa, "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar &Ircıca, İstanbul 2014, ss.219-243.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 121, İstanbul 2012.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 122, İstanbul 2012.

Özgen,Nurettin, "Demographic Development andSomeCulturalCharacteristics of AnatolianCircassians", <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/44063339/Ozgen-Chapter-with-cover-page-v2.pdf?Expires>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

Polat,Habibe,*Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2019.

Resulzade, Mehmet Emin, *İnsanlara Hürriyet Kafkasya'nın Özgürlüğü Yolunda*, Derleyenler: Ali Asker- Hümeyra Sümeyye Kahraman- MübarizGöyüşlü, Haz. Shafıgababayeva, Nestor Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021.

Saydam, Abdullah, "Soykırımdan Kaçış: Cebel-i ElsinedenMemâlik-i Mahrûsaya", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar &Ircıca, İstanbul 2014, ss.71-115.

Sevdeen, Bayar Mustafa –Schmidinger, Thomas, *Beyond ISIS: HistoryandFuture of ReligiousMinorities in Iraq*, TransnationalPress, London 2019.

Şahin,Cemile, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya- Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı: 8, 2016, ss. 2782-2816.

Turğut, Reyhan, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.NZD-327-25.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT-1325-23.

Uçar, Metin, “Diaspora Olmak Ya Da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi”, *Akademik Hassasiyetler*, C: VIII, Sayı: 15, 2021, ss.289-314.

Warda, William K. - al-Maffraji, Hamed S.A. vd., *Respond Working Papers Global Migration: Consequences and Responses, Iraq – Country Report Legal & Policy Framework of Migration Governance*, 06 May 2018.

World Directory of Minorities, Edited by Minority Rights Group, First published, London 1997.

OSMANLI DÖNEMİNDE YEZİDİLERİN IRAK'IN TOPLUMSAL HAYATINA ADAPTASYONU (Lâleş Tapınağının Medreseye Dönüştürülmesi Örneği)

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK⁴⁰⁷

ÖZ

Osmanlı Devleti oldukça geniş bir coğrafyada ve altı asır boyunca çok sayıda din, inanç, mezhep ve tarikat mensubunu imparatorluk şemsiyesi altında bir arada tutmayı başarmıştır. Irak bölgesi de Osmanlı coğrafyasının dinî, kültürel ve toplumsal çeşitlilik açısından oldukça zengin bir bölgesi olmuştur. Irak'ın bu çok kültürlü durumu günümüzde de devam etmektedir. Müslümanların dışında Yahudi ve Hıristiyanlar, Sabiiler, Yezidiler ve Kakailer, Sünnî tarikatlar ve Bektâşiler Irak'ın toplumsal hayatını renklendiren unsurlar olarak aynı topraklarda yaşamaktadırlar. Irak'taki dinî azınlıklardan biri de Yezidilerdir. Yezidiler Irak'taki %3'lük dinî azınlıklar içinde %26,3'lük oranla Hıristiyanlardan sonra ikinci büyük dinî topluluk statüsünde bulunmaktadır. Toplam Irak nüfusunun ise %0,86'sını oluşturan Yezidilerin, %97,5'i Kuzey Irak'ta yaşamaktadır. En yoğun yaşadıkları vilayet ise Musul'dur. Tarihi süreç içinde Atabekler döneminden itibaren Musul'da bulunan siyasi otoriteye sürekli başkaldıran Yezidiler, Irak'ta toplumsal barışı ve huzuru bozan dinî bir zümre olarak öne çıkmaya başlamışlardır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin aldığı bazı askerî tedbirler, Yezidilerin siyasi otoriteye karşı gelme hususundaki dirençlerini kırmayı başarsadabu defa daha farklı bir sorunu gündeme getirmiştir. O da Yezidilerin şehir hayatından uzaklaşarak, dağlık alanlarda daha izole ve içe kapanık bir yaşam tarzını benimsemeleridir. Osmanlı Devleti Yezidileri yeniden Irak'ın toplumsal hayatına geri döndürmek amacıyla dinî, siyasi, askerî ve kültürel bazı adımlar atmıştır. Bu adımlar sırasıyla Yezidilerin askerî tedbirlerle tedibi ve Musul'dan uzak bölgelere tenkilleri, Yezidilerin İslam'a davet edilmesi, Irak'taki eğitim-öğretim sistemine dahil edilmesi, Yezidilerin askere alınması ve onlara hukukî statü verilmesidir. [Yezidilerin](#) Irak'taki eğitim-öğretim sistemine dahil edilmesi projesi kapsamında atılan adımlardan biri Laleş vadisindeki tapınağın medreseye dönüştürülmesidir. Sadece bununla yetinilmemiş Müslüman olan Yezidi köy ve beldelerinde Yezidilerce saygı duyulan şahsiyetlerin adlarının verildiği okullar açılmıştır. Fakat Yezidi toplumu, Laleş Tapınağının medreseye dönüştürülmesine itiraz ederek buna karşı güçlü bir toplumsal direnç göstermişlerdir. Bu nedenle eğitim öğretim alanında atılan bu adım akamete uğramıştır. Yezidiler kendi din adamlarının verdiği eğitimle yetinmeyi sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri, Irak ve Yezidilerle ilgili kaynak eserler ışığında Osmanlı döneminde Yezidilerin Irak'ın toplumsal hayatına adaptasyonu hususu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yezidiler, Osmanlı Dönemi, Irak, Adaptasyon, Lâleş Tapınağı

⁴⁰⁷ Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, E- Mail adresi: akavak@karabuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1846-5493>,

ADAPTATION OF YAZIDIS TO IRAQ SOCIAL LIFE IN THE OTTOMAN PERIOD (THE EXAMPLE OF CONVERSION OF THE LALESH TEMPLE TO A MADRASAH)

ABSTRACT

The Ottoman Empire managed to keep many members of religions, beliefs, sects and sufi orders together under the umbrella of the empire in a very wide geography and for six centuries. The Iraqi region was also a very rich region of the Ottoman geography in terms of religious, cultural and social diversity. This multicultural situation of Iraq continues today. Apart from Muslims, Jews and Christians, Sabians, Yazidis and Kakais, Sunni sufi orders and Bektashis live in the same lands as the elements that color the social life of Iraq. One of the religious minorities in Iraq is the Yazidis. Yazidis are the second largest religious community in Iraq after Christians with a ratio of % 26,3 among the % 3 religious minorities. % 97,5 of the Yazidis, who make up % 0,86 of the total Iraqi population, live in Northern Iraq. The most densely populated province is Mosul. Yazidis, who have constantly rebelled against the political authority in Mosul since the Atabeks period in the historical process, started to come to the fore as a religious group that disrupted the social peace and tranquility in Iraq. For this reason, although some military measures taken by the Ottoman Empire managed to break the resistance of the Yazidis to oppose the political authority, this time they brought a different problem to the agenda. That is, Yazidis moved away from city life and adopted a more isolated and introverted lifestyle in mountainous areas. The Ottoman Empire started to take some religious, political, military and cultural steps in order to return the Yazidis to the social life of Iraq. These steps are, respectively, the discipline of Yazidis with military measures and their reprimands to regions far from Mosul, the invitation of Yazidis to Islam, their inclusion in the education system in Iraq, the recruitment of Yazidis to the military and the granting of legal status to them. One of the steps taken within the scope of the project to include Yazidis in the education system in Iraq is the conversion of the temple in the Lalesh Valley into a madrasah. Not only that, but schools were also opened in different places, where the names of prominent figures respected by the Yazidis were given. However, the Yazidi community objected to the conversion of the Lalesh Temple into a madrasah and showed a strong social resistance against it. For this reason, this step taken in the field of education has failed. The Yazidis continued to be content with the education given by their clergy. In this study, the adaptation of Yazidis to the social life of Iraq in the Ottoman period was examined in the light of the Ottoman archive documents and the source works related to Iraq and Yazidis.

Keywords: Yazidis, Ottoman Period, Iraqi Social Life, Adaptation, Lalesh Temple

GİRİŞ

Osmanlı Devleti hükümlerinde olduğu geniş coğrafyada dinî ve kültürel açıdan oldukça zengin bir mirasa sahip olmuştur. Osmanlı döneminde dinî, mezhebi ve tasavvufî çeşitliliğin en yoğun olduğu yerlerden biri Irak bölgesidir. Günümüzde de bu özelliğini devam ettiren Irak toplumudini alanda çoğunluğu oluşturan Müslümanların yanı sıra Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler, Yezidiler ve Kâkailer, mezhep olarak Sünniler ve Şiiler, tasavvufî alanda ise Sünnî ve heterodoks tarikatlara ev sahipliği yapmaktadır.

Osmanlı döneminde Irak'taki dinî azınlıklar içinde en çok öne çıkanlardan biri Yezidilerdir. Irak'ın kuzeyinde daha çok Musul'da yaşayan Yezidiler, etnik köken

olarak Kürtlere dayandırılır.⁴⁰⁸ Hammer, Yezidileri en dikkat çekici Kürt aşireti olarak tarif eder.⁴⁰⁹ İnançları konusunda ise birden çok görüş ve iddia dillendirilmiştir. Bu meyanda Kürtlerin antik dinlerinden Dasnilere dayandıranlar olduğu gibi⁴¹⁰ onların aslında Zerdüştlük oldukları ve İslam'ı kabul ettikten sonra eski inançlarından kopamadıkları için şehirden uzaklaşıp dağlık alanlarda eski dinlerini yaşatmaya devam ettiklerini ileri sürenler de vardır.⁴¹¹ Yine Yezidiliği, İslam'ın tasavvufi yönü bulunan sapkın bir mezhebi olarak tanıtanlar da bulunmaktadır.⁴¹² Bütün bunlarla beraber, son yıllarda Yezidiler hakkında yapılan çok sayıda araştırmada köklerinin Milattan önceye kadar uzandığı ve Yezidî inancının İslam ve öncesinde Zerdüştlük dahil pek çok semavî ve beşerî dinden izler taşıdığı kabul edilmektedir.⁴¹³

Yezidiler tek tanrı inancına sahiptirler. Tanrının iyilik ve rahmet sahibi olduğu ve görevlerini bazı meleklerle devrettiğine inanan Yezidiler, bunlardan Melek-i Tâvûs'a ayrı bir kudsiyet atfederler.⁴¹⁴ Tenâsüh inancının önemli bir yer tuttuğu Yezidilikte, biri kainattaki gizemi keşfetmek için boşlukta uçan ve gayb alemiyle sürekli iletişim halinde olan temiz ruh, diğeri ise kötü varlıklara hulûl eden şerli ruh olmak üzere iki ruhun bulunduğuna inanılır.⁴¹⁵ Yezidiler ayırım yapmadan bütün peygamberlere inanırlar.⁴¹⁶ Cennet ve cehenneme de inanan Yezidiler'e göre ahiret gününe kadar insanlar birbirini takip eden yedi reenkarnasyondan geçeceklerdir.⁴¹⁷ Ateş, hava, su ve toprağın yanı sıra mekan olarak Lâleş vadisi, insanlar içinde ise Adî b. Müsâfir (ö. 557/) kutsal kabul edilmiştir.⁴¹⁸ *Kitâbu'l-Cilve* ile *Mushaf-ı Reş* Yezidiler nezdinde

⁴⁰⁸ Roger Lescot, *Yezidiler*, çev. Ayşe Meral, Avesta Yayınları, İstanbul 2009, s. 9; Nelida Fuccaro, Öteki Kürtler Sömürge Irak'ında Ezidiler, Bgst Yayınları, İstanbul 2010, s. 29; Ahmed Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn fi'l-ahdi'l-Osmâni*, Dâru'z-Zamân, Dimaşk 2012, s. 29; Sa'd Selûm, *Mietu vehm 'ani'l-akalliyât fi'l-Irak*, Dâru'r-Râfideyn, Beyrût 2015, s. 30.

⁴⁰⁹ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, IV/1105.

⁴¹⁰ Muhammed Raûf Tavakkulî, *Tarih-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tavakkulî, Tahran 1381, s. 15.

⁴¹¹ Halef Cerad, *el-Yezîdiyye ve'l-Yezîdiyyûn*, Dâru'l-Hivâr, Lazkiye 1995, s. 7; Enver el-Mâyî, *el-Ekrâd fi Behdînân*, Matbaatu Hâvâr, Duhok 2011, s. 124.

⁴¹² Thomas Buva *el-Yezîdiyyûn ve usûluhumu'd-dîniyye ve ma'abiduhum*, çev. Suad Muhammed Hıdır, el-Merkezu'l-Akadîmî Li'l-ebhâs, Beyrût 2013, s. 73; Lescot, *Yezidiler*, s. 17-28; Tavakkulî, s. 15-16; Metin Bozan, *Şeyh Adî b. Müsâfir*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012, s. 24-25.

⁴¹³ Cerad, *el-Yezîdiyye*, s. 7; Abdunnasır Hasû, *el-Yezîdiyye ve'l-felsefetü'd-dâire*, Dâru't-Tekvîn, Dimaşk 2008, s. 7-31; Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 186-202.

⁴¹⁴ el-Mâyî, *el-Ekrâd fi Behdînân*, s. 128.

⁴¹⁵ Tavakkulî, s. 18; Beşir Said Abdurrahman, *Behdînân ve 'Aşâiruhâ*, Matbaatu Hânî, Duhok 2014, s. 546.

⁴¹⁶ Sami Said Ahmed, *el-Yezîdiyye ahvâluhum ve mu'tekadâtuhum*, Matbaatu'l-Câmi'a, Bağdat 1971, s. 67.

⁴¹⁷ Lescot, *Yezidiler*, s. 61.

⁴¹⁸ Cerad, *el-Yezîdiyye*, s. 22, 111; Züheyr Kazım Abûd, *el-Ezîdiyye hakâik ve hafâyâ ve esâtîr*, el-Müessesetü'l-'Arabiyya, Beyrût 2005, s. 53; Con S. Kist, *el-Hayâtu beyne'l-Kurd târihu'l-İzîdiyyûn*, çev. İmad Cemil Mizûrî, Dâru Sipîrêz, Duhok 2011, s. 48; Hasû, *el-Yezîdiyye*, s. 45; el-Mâyî, *el-Ekrâd fi Behdînân*, s. 129.

mukaddes iki kitaptır.⁴¹⁹ Yezidiler güneşin ve ayın doğuş ve batışlarında ellerini ve yüzlerini yıkadıktan sonra güneş veya aya dönerek dua ederler.⁴²⁰Yılda iki defa üçer gün oruç tutarlar.⁴²¹

Yezidilerin üç katmanlı bir dinî örgütlenme yapısına sahip oldukları görülmektedir. En üstte “Mir” adı verilen dinî ve dünyevî lider bulunur ve bu şahıs Musul’un Şeyhan nahiyesinde ikamet eder. Onun bir alt katmanında rûhânî lider olan “Baba Şeyh” yer alır.⁴²² En alt katmanda ise “Müritletler” bulunmaktadır.⁴²³

Yezidiler Irak toplumunda aşiretler halinde yaşayan dinî bir topluluktur.⁴²⁴ Azzâvî, Yezidilerin Şeyhan bölgesinde yoğunlaştıklarını vurguladıktan sonra otuzdan fazla Yezidî aşiretinden bahsetmektedir. Bunların en meşhurları Bekrân, Berdahlî, Dasnî, Denâdiye, Dünbûlan, Reşkan, Zılka, Şeyhân, Mendekân, Mosan ve Hakkârî gibi aşiretlerdir.⁴²⁵

Yezidiler Irak’ta merkezi Musul’un Şeyhan nahiyesi olan Dasnî Emîrliği bölgesinde yaşamışlardır. Fakat diğer Kürt emîrliklerinde yaşayan Yezidiler de olmuştur. Irak dışında ise Dünbûlî Emîrliği, Kilis Emîrliği ve Mahmudî Emîrliği⁴²⁶ Yezidilere ait diğer yerel yönetimlerdir.

Irak nüfusunun %0,86’sını oluşturan Yezidilerin %97,5’i Kuzey Irak’ta yaşamaktadır. Ülkede yaşayan %3’lük dinî azınlıklar içinde Yezidiler %26,3’lük oranla Hıristiyanlardan sonra ikinci büyük dinî azınlık statüsünde bulunmaktadır.⁴²⁷Yezidiler, Irak dışında Suriye, Türkiye, İran, Ermenistan ve Gürcistan gibi ülkelerde yaşamaktadır.⁴²⁸

Yezidiler hakkında farklı dillerde yazılmış çok sayıda eser ve akademik çalışma bulunmaktadır. Bununla beraber onların Osmanlı döneminde Irak toplumuna adaptasyonu ile ilgili müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yezidilerin dinî ve tasavvufî yönlerinin yanı sıra sebep oldukları siyasî ve toplumsal hadiselerle de uzun

⁴¹⁹ Cerad, *el-Yezîdiyye*, s. 37, 111; Abûd, *el-Ezîdiyye*, s. 93; Hasû, *el-Yezîdiyye* s. 75; Abdurrahman, *Behdînân ve ‘Aşâiruhâ*, s. 547.

⁴²⁰ Lescot, *Yezidiler*, s. 63.

⁴²¹ Lescot, *Yezidiler*, s. 64; el-Mâyî, *el-Ekrâd fî Behdînân*, s. 130.

⁴²² Selûm, *Mietu vehm*, s. 29; Muhammed en-Nâsır Siddîkî, *Târîhu’l-Yezîdiyye*, Dâru’l-Hivâr, Suriye 2015, s. 351-355.

⁴²³ Abbas Azzâvî, *Târîhu’l-Yezîdiyye*, Matbaatu Bağdat, Bağdat 1935, s. 90-92; Sinû, *el-Ekrâdu’l-İzîdiyyûn*, s. 265-271; Mehmet Sait Çakar, *Yezidilik*, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 178.

⁴²⁴ Abdurrahman, *Behdînân ve ‘Aşâiruhâ*, s. 551.

⁴²⁵ Abbas Azzâvî, *‘Aşâiru’l-İrâk*, Mektebetü’l-Hadârât, Beyrût t.s., I/330-331.

⁴²⁶ Sinû, *el-Ekrâdu’l-İzîdiyyûn*, s. 96.

⁴²⁷ Sinû, *el-Ekrâdu’l-İzîdiyyûn*, s. 34.

⁴²⁸ Tavakkulî, *Târîh-i Tasavvuf*, s. 25-26; Abdurrahman, *Behdînân ve ‘Aşâiruhâ*, s. 541.

bir süre adlarından bahsedilmiştir. Bu nedenle Yezidilerin, Irak toplumuna adaptasyon sürecinin irdelenmesi önem arz etmektedir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NİN YEZİDİLERLE MÜNASEBETİ

Osmanlı Devleti'nin Yezidilerle münasebeti on altıncı yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır. Bu konuda adından bahsedilmesi gereken ilk Osmanlı padişahı I. Sultan Selim'dir. I. Sultan Selim'in İdris-i Bitlisî (ö. 926/1520) aracılığıyla Kürt beyleriyle yaptığı anlaşma sonrası İran'da kalan Erdelan beyliği hariç bir blok olarak Kürt beylerinin Osmanlıyı destekleme kararı almaları,⁴²⁹ Yezidileri de Osmanlı safında yer almak zorunda bırakmıştır.⁴³⁰ 1514 Çaldıran Savaşı, sadece Osmanlı Devleti için değil bölgede yaşayan Kürtler için de bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu savaş Şii Safevîlerin Batı Asya'daki egemenliğinin serencamı olmuştur. Kürtler yaşadıkları coğrafyanın büyük bir kısmında İran ve Safevî egemenliğinden çıkmış ve kendileri gibi Sünnî olan Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmişlerdir. Yezidi Kürtleri de bu değişim sürecinde toplumsal ve siyasi alanda paylarına düşeni almışlardır. I. Sultan Selim Kürt emirleriyle yaptığı anlaşma çerçevesinde Dasnî Yezidi Emîrliği'ne de aynı hakları tanımıştır. Yine onun döneminde Kilis Emîrliği Yezidi şeyhlerinden İzzeddin'e verilmiştir.⁴³¹ Ondan sonraki dönemde Canbolat Bey Kilis ve etrafının en etkili Yezidi yöneticilerinden biri olmuştur.⁴³²

Kanunî dönemine gelindiğinde özellikle Irakeyn Seferi ile Osmanlı'nın Irak'taki varlığı daha da güçlenmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, Osmanlı'ya karşı Safevîleri destekleyen Soran Kürt Beyi İzzeddin Şir'i 1534 yılında idam ettirmiştir. İzzeddin Şir Beyin yönettiği Erbil ve Soran bölgelerinin idaresini ise Yezidi Beyi Hüseyin Bek Dasnî'ye vermiştir.⁴³³ Fakat Soran Hanedan mensuplarından Mir Seyfüddin b. Mir Hüseyin ellerinden alınan emîrliği tekrar geri almak için Yezidi emiri Hüseyin Bek ile savaşmıştır. Hüseyin Bek'in Mir Seyfüddin karşısında yenilgiye uğraması ve kendisine ikta edilen toprakları koruyamaması Osmanlı-Yezidi ilişkilerini seyrini etkileyen bir hadisedir. Bu yenilgi sebebiyle Emîr Hüseyin Bek İstanbul'a çağrılmış ve orada idam edilmiştir.⁴³⁴ Emîr Hüseyin Bek'in idam edilmesi iyi başlayan Osmanlı-Yezidi münasebetlerinin seyrini değiştirmiştir. Bu hadiseden sonra Osmanlı Yezidi münasebetleri zaman zaman düzelse de genel itibariyle sorunlu bir sürece

⁴²⁹ Yirmibeş Kürt beyinin I. Sultan Selim'i desteklediği kaydedilir. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Y.y., t.s., II/275.

⁴³⁰ Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 91.

⁴³¹ Bitlisî, *Şerefnâme*, I/225; Sinû, s. 90.

⁴³² Bitlisî, *Şerefnâme*, I/226.

⁴³³ Bitlisî, *Şerefnâme*, I/266; Sinû, s. 72.

⁴³⁴ Bitlisî, *Şerefnâme*, I/266-267; Sinû, s. 91.

dönüşmüştür. 1570'li yıllardan itibaren iki taraf arasındaki olumsuz ilişkileri gün yüzüne çıkarmıştır. Bazı Yezidî liderlerinin elde ettikleri idarî yetkileri toplumsal huzuru bozacak şekilde suistimal etmeleri sonucunda meydana gelen bazı olumsuz hadiseler, Şehrizor, Musul ve Bağdat valileri ile İstanbul arasındaki yazışmalara konu olmuştur.⁴³⁵

On yedinci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini düzeltmeye başlayan Yezidîler, bu defa Safevîlerin askerî hamlesine maruz kalmışlardır. Şah Abbas, 1623 yılında Bağdat ve Musul'u istila ettiğinde daha önce Osmanlı ile iyi münasebetleri bulunan Yezidîleri cezalandırmak için Sincar bölgesindeki köyleri yağmalanmış ve çok sayıda Yezidî öldürülmüştür. 1638 yılında Dördüncü Sultan Murad'ın Bağdat seferi sırasında Yezidî emîri Mirza Dasnî'nin gösterdiği yararlılıklar Osmanlı'nın dikkatini çekmiş ve dönemin Sadrazamı Kara Murad Paşa tarafından kendisine paşalık ünvanı verilerek 1649 yılında Musul valiliğine atanmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş ve İstanbul'da Sadrazamın değişmesi ile 1650 yılında Mirza Paşa Musul valiliğinden azledilmiştir. Görevini tekrar alabilmek için devlet ricaliyle görüşmek üzere İstanbul'a gitmişse de başarılı olamamış ve dönüş yolunda iken öldürülmüştür. Bu hadiseden sonra Yezidîlerin Osmanlı Devleti'yle arası bir daha düzelmek üzere bozulmuştur. Yezidîler Dördüncü Sultan Mehmed zamanında vergi ödemeyi de reddetmişlerdir. Bu sorunun halli için Van valisi Şemsi Paşa komutasında bir ordu Musul bölgesine gönderilmiştir. Yezidîler askerî tedbirlerle vergi vermek zorunda bırakılmış ve bu hadisede çok sayıda Yezidî öldürülmüştür.⁴³⁶

Osmanlı Devleti'nin yerel Kürt beylerinin Yezidîlere karşı tavrını olumsuz yönde etkileyen önemli bir husus da onların aleyhinde çıkarılan fetvalardır. Yezidîler hakkında ilk fetva veren kişinin Şeyhülislam Ebüssuud Efendi (ö. 982/1574) olduğu bilinmektedir. Ebüssuud Efendi'den sonra Mevlânâ Sâlih el-Halebî ve Abdullah er-Rabtekî gibi şahsiyetlerin kaleminden çıkan birden çok fetvâ verilmiştir.⁴³⁷ Celaleddin Muhammed b. İzzeddin el-Hulvânî eş-Şafî'nin, Yezidîleri kafir olarak nitelediği fetvası da bunlardan biridir. Yezidîlerle ilgili fetvaların dinî mercilerden gelmekle beraber bunun dinî hassasiyetten değil siyasî amaç güdülerek verildiğini düşünenler vardır. Bu konuda I. Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve IV. Sultan Murad dönemlerinde Yezidîlere paşalık ünvanıyla beraber emîrlik ve valilik dahil üst düzey

⁴³⁵ A) DVNSMHH. d. No: 26, Gömlek No: 532, H. 982/1574; A) DVNSMHH. d. No: 34, Gömlek No: 503, H. 986/1578; A) DVNSMHH. d. No: 48, Gömlek No: 536, H. 990/1582.

⁴³⁶ Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 92-93.

⁴³⁷ Enes Muhammed Şerîf ed-Dûskî, *etbâ'u's-Şeyh Adî b. Müsâfir el-Hakkârî mine'l-Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*, Matbaatu Hâvâr, Duhok 2006, s. 277-280.

görevlerin verilmesini delil olarak sunarlar. Diğer taraftan bu fetvaların sadece Musul bölgesindeki Yezidileri kapsayıp örneğin Kilis Emîrliğindeki Yezidilerin dahil edilmemesinin siyasî amaçlı olduğunu gösteren önemli bir argüman olduğunu ileri sürerler.⁴³⁸

Yezidiler, kendilerine düşmanlık eden Kürt beylerini, Osmanlının yanında yer alıp bunlara karşı düzenlenen askeri müdahalelere destek vermek suretiyle cezalandırmışlardır. Bunun en bariz örneklerinden biri Kuzey Irak'taki diğer Kürt emîrliklerinin topraklarını kendi emîrliğine katmak isteyen Emîr Muhammed'e karşı hazırlanan Osmanlı ordusuna Yezidilerin verdiği destektir.⁴³⁹ Diğer taraftan Erivan bölgesinde yaşayan Yezidiler ise Ermenilerle beraber Rus ordusunda görev alarak Osmanlıya karşı savaşmışlardır.⁴⁴⁰

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile Irak'ta yaşayan Yezidiler arasında olumlu ilişkilerin tesisi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. 1913-1915 yılları arasında Musul valiliği yaptığı dönemde Süleyman Nazif Paşa Şeyhan bölgesini ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde Yezidilerin mukaddes olarak bildikleri yer ve şahsiyetlerle ilgili var olan kısıtlama ve yasakları kaldırmıştır. Daha önceden Yezidilerden alınan bazı idarî yetkiler de onlara geri verilmiştir. Süleyman Nazif Paşa'nın bu kararları Yezidileri memnun etse de Birinci Dünya Savaşında Musul'da bulunan Osmanlı ve Alman ortak askeri birliğine saldırılarına engel olamamıştır. Yezidiler, Osmanlı ve Alman birliğine saldırmış ve pek çok askeri teçhizata el koymuşlardır. 1921 yılına gelindiğinde ise Musul ve Diyarbakır çevrelerinden gelen elli üst düzey Yezidî lideri, İngilizlerin himayesine girmek istediklerini ve bundan sonra Osmanlının Irak'taki yerel idarecilerini kabul etmeyeceklerine dair ortak bir bildiri yayınlamışlardır.⁴⁴¹

A. Yezidilere Dirlik ve İdarecilik Verilmesi

Osmanlı Devleti'nin I. Sultan Selim ve Kanunî dönemlerinde Anadolu ve Irak'taki Kürt emîrlikleriyle kurduğu iyi ilişkiler sebebiyle oluşan olumlu siyasî atmosferden Yezidiler de istifade etmişlerdir. Bunun en bariz örnekleri Musul'da Dasnî Emîrliği ile Anadolu'da Van ve Hakkâri arasında bulunan Mahmudî Emîrliği ve Kilis Emîrliğinin Yezidilere verilmesidir. Bunun dışında yine Erbil ve çevresine hükmeden Soran Emîrliğinde çok az Yezidî bulunmasına rağmen, Kanunî, İran'ı destekleyen Soran emîrini cezalandırmak için yönettiği bölgeyi Yezidî liderlerinden

⁴³⁸ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 108-109.

⁴³⁹ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 137.

⁴⁴⁰ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 155.

⁴⁴¹ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 165-169.

Hüseyin Bek'e vermiştir. Fakat çok geçmeden Yezidîlerin siyasî ve toplumsal anlamda sorun çıkarmaya başlamaları ve Osmanlının bölgede görevlendirdiği yöneticilere itaatsizlikleri sebebiyle ortaya çıkan olumsuz tablo bu yetkilerin ellerinden alınmasına yol açmıştır.

1570'li yıllardan itibaren Irak'taki yerel idarecilerle İstanbul'daki devlet ricali arasında yapılan yazışmalardan Yezidîlerin Erbil, Bağdat ve Nusaybin arasındaki bölgede siyasî ve toplumsal bazı huzursuzluklara sebep oldukları anlaşılmaktadır. Yezidîlerin bu şekilde davranmalarında kendilerine verilen yerel üst düzey görevlerin ve emirliklerin payı olduğunu düşünen Iraklı yöneticiler, payitahttan Yezidîlere bundan sonra dirlik verilmemesi hususunda uyarıda bulunmuşlardır.⁴⁴²

1578 yılında dönemin Musul kadısı Yezidîlerin Irak'ta sebep olduğu olumsuz hadiseleri oldukça açık ve detaylı bir şekilde kaleme aldığı bir yazıyı İstanbul'a göndermiştir. Musul kadısının bu yazısına binaen Bağdat Beylerbeyine 986/1578 yılında gönderilen hükümde yapılması gereken hususlar ve alınması gereken tedbirler zikredilmiştir. Bu yazının başında "...Musul kadısı mektup gönderip Musul Kürdistan'a karib olmakla Yezidî Kürtleri yollara inerek fesat ve şenaatten hali olmadıklarını bildirmekte..." cümleleriyle Musul kadısının üzerinde durduğu hususlara da değinilmiştir.⁴⁴³ Yezidîlerin bu durumunun sonraki yıllarda da devam ettiği, 1582-1584 yılları arasındaki resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti yol kesip adam öldürmek suretiyle bölgede huzursuzluğa sebep olan Yezidîler'e müdahale edilmesi ve suçluların cezalandırılması için farklı tarihlerde Bağdat, Şehrizol, İmadiye ve Musul beylerine emirname gönderilmiştir.⁴⁴⁴

B. Yezidîlerin Irak'taki Yerel Yöneticiler ve Kürt Aşiretleriyle Münasebetleri

Yezidîler Musul'un Şeyhan ve Sincar beldelerinde nisbeten homojen ve kalabalık bir nüfusa sahip olmuşlardır. Kuzey Irak'ta birlikte yaşayan Sünnî Kürtler, Araplar ve Türkmenler'e göre daha izole bir toplumsal yapıya sahip olmaları, onları çevreleyen Müslüman topluluklarla kaynaşmalarını engellemiştir. Diğer taraftan Osmanlı döneminde I. Sultan Selim'in Safevileri Çaldıran'da yenilgiye uğratmasıyla başlayan ve Kanunî Sultan Süleyman döneminde kendilerine tevdi edilen yerel emirlikler ve Musul valiliği gibi üst düzey görevlerle siyasî, askerî ve toplumsal alanda etkileri artmıştır. Bu durumu şahsi konumunu güçlendirmek için kullanmak isteyen bazı Yezidî aşiret reislerinin siyasî ve toplumsal gerçeklerle bağdaşmayan faaliyetleri,

⁴⁴² A) DVNSMHHM. d. No: 26, Gömlük No: 532, H. 982/1574.

⁴⁴³ A) DVNSMHHM. d. No: 34, Gömlük No: 503, H. 986/1578.

⁴⁴⁴ A) DVNSMHHM. d. No: 48, Gömlük No: 536, H. 990/1582; A) DVNSMHHM. d. No: 49, Gömlük No: 341, H. 991/1583; A) DVNSMHHM. d. No: 53, Gömlük No: 319, H. 992/1584.

Bağdat valisi ve bölgedeki yerel Kürt beylerini rahatsız etmiştir. Bunun neticesinde İstanbul'dan gelen talimat ve emirler doğrultusunda Yezidilerin itaatsiz tavırları ve toplumsal hayatı olumsuz etkileyen ve halk arasında huzursuzluk ve tedirginliğe sebep olan faaliyetleri karşısında askerî tedbirlere baş vurulmuştur.

Yezidiler Kuzey Irak'taki Kürt beylikleri içinde en çok Behdînân Emîrliği ile ilişki içinde olmuşlardır.⁴⁴⁵ Birlikte hareket ettikleri dönemler olsa da çoğunlukla Behdînân beyleriyle münazaalı olduklarını belirtmek gerekir. 1770-1771 yıllarında Şeyhan Yezidî emîri Budak Bek Behdinan emîri İsmail Paşa aleyhine düzenlenen darbe girişimine destek vermiştir. 1790 yılında bu defa Budak Bek'in oğlu Culû Bek ve kardeşi Behdinan Emîrliğinin iç işlerine müdahaleye devam edince İsmail Paşa her iki Yezidî reisini de idam etmiş ve yerine Yezidî Hancer Bek'i atamıştır.⁴⁴⁶ Sonraki yıllarda da Yezidilerin Behdinan Emîrliğine karşı tavrı devam edince Yezidî emîri olan Hasan Bek, 1806 yılında Behdinan emîri tarafından öldürülmüştür.⁴⁴⁷ Bu hadise sonrası Yezidilerle Behdinan Emîrliği arası iyice bozulmuş ve Yezidiler bunu bir kan davasına dönüştürüp her fırsatta Behdinan Emîrliğine karşı harekete geçmişlerdir.

Yezidilerle olumsuz ilişkileri olan diğer bir Kürt Beyliği de Soran Beyliğidir. Bu beylikle Yezidiler arasındaki huzursuzluğun temelleri Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi sırasında Soran emîrini öldürüp hükmü altındaki toprakların idaresini Yezidî emîri Hüseyin Bek'e vermesiyle başlamıştır. Bu durum on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar da devam etmiştir. Soran emîri Mîr Muhammed (Kör Muhammed) 1832 yılında Şeyhan bölgesine asker göndermiştir. Bu hadisede çok sayıda Yezidî öldürülmüştür.⁴⁴⁸

Kuzey Irak'taki Yezidilerle Müslüman emirlikler arasındaki ilişkilerin gerilmesinde öne çıkan husus aşiret kimliği ve dinî görüş ayrılığı olduğu belirtilir.⁴⁴⁹ Nitekim Irak'taki Dasnî Beyliği ki sonradan adı Şeyhan olarak değişmiştir, din ve aşiret esasına dayanan en etkin Yezidî idaresidir.⁴⁵⁰

Yezidilerin Musul ve çevresindeki Kürt aşiretleriyle de ilişkilerinin iyi olduğu söylenemez. Farklı sebeplerle aralarında meydana gelen sürtüşme ve mücadeleler genellikle kanlı bitmiştir. Arazi ve kan davaları sebebiyle uzun bir süre Yezidî

⁴⁴⁵ el-Mâyî, *el-Ekrâd fî Behdînân*, s. 177-240.

⁴⁴⁶ İmad Abdüsselam Raûf, *el-Mu'cemu't-târîhi li imâreti Behdînân*, Matbaatu'l-Hâc Hâşim, Erbil 2011, s. 37-38; Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 135.

⁴⁴⁷ Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 134.

⁴⁴⁸ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 62.

⁴⁴⁹ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 65.

⁴⁵⁰ Sadî Osman Herûtî, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", *Kürtler (Tarih)*, çev. Hüseyin Güneş, Ed. Mehmet Akbaş, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, I/351.

Kürtlerle yerel Sünnî Kürt aşiretleri arası düzelmemiştir. Bu konuda en çok münazaalı oldukları aşiretlerin başında ise İmadiye bölgesinin iki büyük aşireti olan Mizûrî ve Zibar aşiretleri gelmektedir. Sincar bölgesinde ise Yezidiler özellikle toprak anlaşmazlıkları sebebiyle Arap aşiretleriyle sorun yaşamışlardır.⁴⁵¹Bu konuyu yakından takip eden İstanbul'daki devlet ricali, 1117/1706 yılında Irak'tan gönderilen yazıya cevaben Yezidilerle diğer Kürt aşiretleri arasındaki bu anlaşmazlık ve kan davalarının sona erdirilmesi ve suçluların yakalanması için Irak'taki yerel idarecilere emir ve talimatlar göndermiştir. Bu talimatlardan biri 1118/1706 yılında Musul valisi Yusuf Paşa ile Hakkârihâkimi Mîr Muhammed'e gönderilen resmi yazıdır.⁴⁵² Diğerleri ise bundan iki ay sonra sırasıyla İmadiye emirine,⁴⁵³ Şehrîzor Beylerbeyi'ne⁴⁵⁴ ve Köysancak Mutasarrıfına⁴⁵⁵ gönderilmiştir.

Bazı Kürt beylerinin Yezidileri Sünnî halka karşı bir baskı aracı olarak kullandıkları da bilinmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak baskıya uğrayan Sünnî Kürtlerle Yezidiler arasında düşmanlık ve huzursuzluk meydana gelmiştir. İstanbul'dan 1125/1714 yılında Erzurum valisine gönderilen bir yazıda⁴⁵⁶ Bayezid Sancakbeyi olan Osman'ın Yezidi Ekradıyla ittifak kurarak Müslüman ahali üzerine musallat ettiği ve bu şekilde zulüm ve baskıda bulunduğu ifade edilmiştir.

II. YEZİDİLERİN İRAK'IN TOPLUMSAL HAYATINA ADAPTASYONU

Yezidilerin Irak'ın toplumsal hayatına adaptasyonu için atılan adımlar beş ana başlık altında toplanabilir. Bunlar sırasıyla; Yezidilerin askerî tedbirlerle tedibi ve Musul'dan uzak bölgelere tenkileri, Yezidilerin İslam'a davet edilmesi, Irak'taki eğitim-öğretim sistemine dahil edilmesi, Yezidilerin askere alınması ve Yezidilere hukukî statü verilmesidir.

A. Yezidilerin Askerî Tedbirlerle Tedibi ve Musul'dan Uzak Bölgelere Tenkileri

Osmanlı Devleti on yedinci yüzyılın ilk yarısından itibaren farklı sebeplerle toplumsal huzuru bozdukları ve devletin atadığı idarecilere ve kanunlara karşı geldikleri için Yezidilere karşı askerî tedbirlere başvurmuştur. 1640-1641 yıllarında Mardin ve civarındaki bazı köyleri yağmalayan Yezidilere karşı Diyarbakır valisi Melek Ahmed Paşa hazırladığı kalabalık bir askerî güçle müdahalede bulunmuş⁴⁵⁷ ve

⁴⁵¹ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 110.

⁴⁵² A) DVN SMHM. d. No: 115, Gömlek No: 295, H. [1118/1706](#); A) DVNSMHM. d. No: 115, Gömlek No: 296, H. [1118/1706](#).

⁴⁵³ A) DVN SMHM. d. No: 115, Gömlek No: 512, H. [1118/1706](#).

⁴⁵⁴ A) DVN SMHM. d. No: 115, Gömlek No: 513, H. [1118/1706](#).

⁴⁵⁵ A) DVN SMHM. d. No: 115, Gömlek No: 514, H. [1118/1706](#).

⁴⁵⁶ A) DVN SMHM. d. No: 121, Gömlek No: 1297, H. [1125/1714](#).

⁴⁵⁷ Kist, *el-Hayâtu beyne'l-Kurd*, s. 115.

Yezidilerin Musul'a geri dönmeleri sağlanmıştır. 1647-1648 yıllarında isyan eden Emîr Mirza Bey'in üzerine ise Van valisi Şemsi Paşa komutasında bir ordugönderilmiştir.⁴⁵⁸ 1674 yılında Kaplan Paşa komutasındaki askeri birlikler Sincar bölgesine müdahale etmişlerdir. 1715 yılında Bağdat valisi Hasan Paşa ile 1752 yılında Süleyman Ebû Leyle'nin Sincar'a, 1786 yılında Musul valisi Abdülbaki Celili'nin Denadiye Yezidilerine, 1791'de Büyük Süleyman Paşa'nın Yezidi Mosan aşiretine, 1800-1801 yıllarında Musul valisi Muhammed Paşa el-Celili'nin, 1838'de Sivas Müşiri Hafız Mehmed Paşa'nın,⁴⁵⁹ 1842 yılında o dönem Musul valisi olan Bayrakdar'ın, 1844-1845 yıllarında Musul valisi Muhammed Şerif Paşa'nın, 1892 yılında Musul valisi Ömer Vehbi Paşa'nın ve en son 1918 yılında Osmanlı askerî birliklerinin Sincar bölgesine müdahaleleri,⁴⁶⁰ Yezidilerin tedibi için düzenlenen askerî hamlelerden bazılarıdır.

1261/ 1845 yılına gelindiğinde Yezidilerin sebep olduğu hadiseler askerî tedbirlerden sonra kısmen yatışsa da⁴⁶¹ belli aralıklarla yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu arada Sincar başta olmak üzere Musul bölgesindeki Yezidiler 1753'ten 1836 yılına kadar Mardin başta olmak üzere Anadolu'daki farklı bölgelere tenkil edilerek iskana tabi tutulmuştur.⁴⁶²

B. Yezidilerin İslam'a Davet Edilmesi

Osmanlı döneminde Yezidilerin İslam'a davet edilmeleriyle ilgili arşiv belgeleri daha çok on dokuzuncu yüzyılda yoğunlaşmaktadır. Bununla beraber on yedinci yüzyıldan itibaren Yezidi topluluğunun İslam'a daveti ve ihtidaları hususunda bazı gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir. Bu konuda ilk bahsedilmesi gereken Mahmûdî Emîrliğinde yaşayan ve Müslümanlığı kabul eden bazı Yezidilerdir. Mahmudî Emîrliği Van'ın Gürpınar ilçesine bağlı olan Hoşab (Güzelsu) beldesini merkez edinen bir Yezidi beyliğidir. Hoşab ve çevresinde yoğunlaşan Yezidilerin bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiştir. On altıncı yüzyılda Mahmudî emiri Hasan Bek'in Müslüman olduğunu ilan etmesi çevresindeki Yezidilerin İslam'a girişinde teşvik edici bir husus olmuştur. Müslüman kimliğiyle emîrlik görevini sürdüren Hasan Bek'ten sonra sırayla İvaz Bek, Mustafa Bek, Ali Bek ve Şêr Bek⁴⁶³ dönemlerinde de Mahmudî Emîrliğindeki ihtida faaliyetleri devam etmiştir. Şerefhan Bitlisi (ö. 1012/1604)

⁴⁵⁸ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 92-93.

⁴⁵⁹ HAT. No: 448, Gömlek No: 22332, H. 1253/1838.

⁴⁶⁰ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzidiyyûn*, s. 109-131.

⁴⁶¹ İ.DH. No: 105, Gömlek No: 5311, H. 1261/1845.

⁴⁶² AE. SMHD.I. No: 132, Gömlek No: 9720, H. 1166/1753; HAT. No: 1321, Gömlek No: 51613, H. 1251/1835

⁴⁶³ Abdülcebbar Kavak, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2016, s. 239.

Mahmudî hanedan mensuplarından en son Şêr Bek'in adına yer vermektedir. Şêr Bek'in iyi kalpli, sufi meşreb biri olduğundan ve zamanının çoğunu ilim ve tasavvuf meclislerinde geçirdiğinden bahseden Bitlisi, onun Hacca gittiği bilgisine de yer vermiştir.⁴⁶⁴ Mahmudî Emirliğinin İslamî kimliğiyle 1700'lü yıllara kadar devam ettiği kaydedilir.⁴⁶⁵

Yezidilerin homojen ve büyük aşiretler halinde birarada yaşadıkları Musul'un Şeyhan ve Sincar bölgelerine göre Anadolu'da Müslümanlarla içiçe yaşayan Yezidilerin daha erken İslam'ı kabul ettikleri görülmektedir. 1846 yılında Botan emîri Bedirhan Bey'in (ö. 1286/1869) sarayında çalışan 40 Yezidi kendi istekleriyle Müslüman olmuşlardır.⁴⁶⁶ Muş vilayetinde yaşayan bazı Yezidi aileler 1850'li yıllarda ihtida etmişlerdir. Bunlardan biri olan Ahmed Efendi hakkında yerel idarenin 1270/1853 yılında İstanbul'a yazdığı resmi yazıda "...bazı müteallikatıyla ihtida eden Ahmed Efendi'ye atiyeye-i seniyye verilmesi..." talep edilmiştir.⁴⁶⁷ Yine Rusya'da Müslüman olan Yezidi bir kızın Osmanlı'ya sığındığı 1308/1890 yılına ait bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.⁴⁶⁸ Diğer taraftan Yezidilerin Müslüman olmaları için gayret eden Yezidi aşiret reislerinden Mirza Bey'e iyi hizmetlerine karşılık *Mîrimiranlık*, Ali Bey, Hamza Bey ve Hüseyin Bey'e ise *Mîrümeranlık* rütbeleri verilmiş ve maaş tahsis edilmiştir.⁴⁶⁹

Osmanlının Yezidilerin Müslüman olmaları için başlattığı çalışmalar az da olsa meyvelerini vermiştir. Musul başta olmak üzere bazı Yezidi aşiret mensupları İslam'ı kabul etmişlerdir. Yezidilerin Müslümanlığı seçmelerini kolaylaştırmak üzere yaşadıkları köylere okul açılmasına karar verilmiştir.⁴⁷⁰ Hemen akabinde tespit edilen köylerde cami ve mektep inşa edilerek oralara hoca görevlendirilmiştir.⁴⁷¹ Musul'un Şeyhan nahiyesinde Müslüman olan Yezidi aşiretlerle Musul'un bazı köylerinde yaşayan Şiilerden Hanefî mezhebine geçenlerin çocuklarının eğitimi için Kur'an-ı Kerim, Elifba ve Kur'an akaidine dair risaleler gönderilmesinin lüzumu hakkında 1310/1892 yılında Musul vilayetinden İstanbul'a bir yazı gönderilmiştir.⁴⁷² Yine Irak'taki yerel idarecilerin ihtida eden Yezidiler için 1312/1894 yılında imam tayin

---

⁴⁶⁴ Bitlisi, *Şerefnâme*, I/292.

⁴⁶⁵ Adnan Ziyân Ferhân, Kadir Selim Şemo, *Dirâsât fi târihi'l-Kurdi'l-Êzidiyyîn*, Matbaatu Cami'atu Duhok, Duhok 2009, s. 30.

⁴⁶⁶ Sinû, *el-Ekrâdu'l-Êzidiyyûn*, s. 136.

⁴⁶⁷ İ...MVL. No: 286, Gömlek No: 11312.

⁴⁶⁸ HR. HMS. İŞO. No: 175, Gömlek No: 3.

⁴⁶⁹ MV. No: 71, Gömlek No: 10, H. 1310/1892.

⁴⁷⁰ BEO. No: 74, Gömlek No: 5520, H. 1310/1892.

⁴⁷¹ BEO. No: 52, Gömlek No: 3879, H. 1310/1892.

⁴⁷² Y. MTV. No: 68, Gömlek No: 90, H. 1310/1892.

edilmesi talebi, İstanbul tarafından uygun görülmüştür.⁴⁷³ Midyat'ın köylerinde oturan altmış iki kişi 1312/1894 yılında Müslüman olmuştur.⁴⁷⁴ Diğer taraftan 1313/1895 yılında Midyat kazası Yezidilerinden Müslüman olan iki yüz seksen kişinin nüfus nakit cezalarının affi istenmiştir.⁴⁷⁵

Aynı dönemde Müslüman olacağını taahhütle Osmanlı Devleti'nden rütbe ve maaş alan bazı Yezidi liderlerinin sonradan vazgeçtiği kaydedilir. Bunlardan biri olan Ali Paşa, Müslüman olacağını ve aşiretini de Müslüman yapacağını bildirmiştir. Kendisine *mirlivalık* verilen Ali Paşa verdiği sözde durmayıp üstelik Osmanlı aleyhtarı bir duruş sergileyince Kastamonu'ya zorunlu ikamete tabi tutulmuştur.⁴⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin Yezidileri diğer dinî ve etnik topluluklarla beraber aynı toplumsal yapı içinde kaynaştırmak üzere onları İslam'a davetini, Sultan İkinci Abdülhamid'in Panislamist siyasetine dayandıranlar da olmuştur.⁴⁷⁷ Bu süreçte, İngiliz ve Amerikalı misyonerler buna engel olmak için ciddi bir gayretin içine girmişlerdir. İngiltere'nin Musul konsolosu Yezidilerle ilgilenmeye ve onların sorunlarını İngiltere üzerinden uluslararası alana taşımaya çalışmıştır. Aynı konsolos, Yezidilerin bazı şikayetlerinin yazılı tercümanı olmuştur.⁴⁷⁸ Musul valiliğinden İstanbul'a gönderilen yazılarda İngiltere'nin Musul konsolosunun Şeyhan nahiyesindeki Yezidileri kendi himayesi altına almaya çalıştığı bildirilmiştir.⁴⁷⁹ İngiltere ve diğer Batılı ülkelerden gönderilen bazı casusların tebdil-i kıyafetle Musul'da Yezidilerin yaşadığı köylerde dolaşmaya başladıkları 1310/1893 yılında İstanbul'a gönderilen resmi bir yazıdan anlaşılmaktadır.⁴⁸⁰ 1919 yılında Musul'a giren İngilizler, daha önce ilgilendikleri Yezidi topluluğu liderlerinin desteğiyle bölgede Osmanlıya karşı faaliyetlerini daha rahat yürütmeyi başarmışlardır. Örneğin 1919 yılında Sincar bölgesinin nüfuzlu Yezidi liderlerden Hamo Şiro'ya, İngilizler tarafından Cebel-i Sincar'ın hâkimi sıfatıyla aylık 600 rupi maaş bağlanmıştır. Irak ve Suriye arasında stratejik bir bölgede Hamo Şiro'nun İngilizlere verdiği bu destek Irak'ta manda dönemi sona erinceye kadar devam etmiştir.⁴⁸¹ İngiltere'nin Irak'taki faaliyetlerine bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin faaliyetleri eklenmiştir. Amerikan Misyoner Cemiyeti hem Irak hem de

⁴⁷³ BEO. No: 531, Gömlek No: 39796, H. 1312/1894.

⁴⁷⁴ Y. A. HUS. No: 312, Gömlek No: 102, H. 1312/1894.

⁴⁷⁵ SD. No: 1471, Gömlek No: 13, H. 1313/1895.

⁴⁷⁶ Y. A. HUS. No: 267, Gömlek No: 24, H. 1310/1892.

⁴⁷⁷ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 58.

⁴⁷⁸ HR. TO. No: 213, Gömlek No: 28.

⁴⁷⁹ HR. MKT. No: 59, Gömlek No: 30, H. 1269/1853.

⁴⁸⁰ YA. HUS. No: 269, Gömlek No: 45, H. 1310/1893.

⁴⁸¹ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 122-125.

Anadolu'da Yezidilerin yaşadığı bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve onları Protestanlık üzerinden Hıristiyanlaştırmaya çalışmıştır.⁴⁸²

Osmanlının Yezidilerle ilgili yürüttüğü çalışmalar karşısında Dominiken misyonerler de 1914-1930 yılları arasında Yezidi topluluğu ile ilgilenmeye başlamış ve onların Hıristiyanlaştırılması için yoğun bir çabanın içine girmiştir. 1926 yılında Şeyhan'da yaşayan Yezidi reislerinden Mir Said Bey'in ailesinden iki çocuk Mor Yakup yatılı okuluna gitmeye başlamıştır. 1928 yılına gelindiğinde Peder Hugueny Şeyhan'ın Ayn Sifni köyünde "Yezidilerin Notre-Dam'ı" olarak nitelediği küçük bir ibadethane kurmuştur. 1933 yılında ise Kürdolog Thomas Bois, Yezidilerin Hıristiyanlaştırılması için uzun soluklu bir plan ve proje hazırlamıştır. Şeyhan'da istediği başarıyı gösteremeyen Bois, çalışmalarını Cebel-i Sincar ve Suriye'nin Kamışlı bölgesine kaydırmıştır.⁴⁸³

Osmanlının Irak'ta Yezidilere yönelik çalışmaları İngiltere başta olmak üzere Batılı ülkeler tarafından dikkatle takip edilmiş ve bu hususta 1892 yılında Neues Wiener Abendblatt tarafından bir makale kaleme alınmıştır.⁴⁸⁴

C. Yezidilerin Irak'taki Eğitim-Öğretim Sistemine Entegre Edilmesi

Yezidilerin kendileriyle aynı etnik kökenden gelen ve aynı dili konuştukları Kürtlerle bile iletişimleri sınırlı olmuştur. İnançları sebebiyle Müslüman Kürtlerden uzak durmayı ve zorunlu olmadıkça iletişim kurmamayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle yaşadıkları bölgede Müslümanlara ait cami, medrese ve tekke gibi dinî, ilmi ve tasavvufi kurumsal yapıların inşasına izin vermedikleri gibi Yezidilerin Müslümanlara ait mescid ve ibadet mekanlarına uğramaları, namaz, dua ve Kur'an tilavetini dinlemeleri haram kılınmıştır.⁴⁸⁵Yine Yezidler Irak'ta yaygın olan dinî ve tasavvufi hareketlerin aşiretleri arasında faaliyet yürütmesine izin vermemiş ve bu konuda kapılarını hep kapalı tutmuşlardır. Haddizatında Müslümanlarla kaynaşmaya sebep olacak her türlü çalışmadan uzak durmuşlardır. Bu durum onların Osmanlı döneminde var olan eğitim öğretim sisteminin dışında kalmasına yol açmış ve kendi din adamlarının verdiği sınırlı eğitim ve öğretimle yetinmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Yezidilerin toplumsal hayata adaptasyonu çerçevesinde eğitim öğretim alanındaki ilk girişimlerinin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde başladığı görülmektedir. Yezidilerin eğitim öğretim sistemine iştiraklerinin

⁴⁸² DH. EUM. THR. No: 5, Gömlek No: 29, H. 1327/1909.

⁴⁸³ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 69.

⁴⁸⁴ HR. SYS. No: 186, Gömlek No: 34, M.1892.

⁴⁸⁵ Siddiki, *Târîhu'l-Yezidiyye*, s. 406-407.

adaptasyonu hızlandıracağı ve kalıcı hale getireceği bilindiğinden öncelikle bu konuyu uygulama alanında yürütecek heyetlerin teşkil edilmesine girişilmiştir. 1309/1892 yılından itibaren teşkil edilen heyetler⁴⁸⁶ hangi Yezidi köylerinde okul inşa edileceği, eğitimle ilgili ve işlemlerin nasıl yürütüleceği ve açılacak okulların hangi seviyede olacağı (İbtidaî mi yoksa Rüşdî mi) gibi konuları ele almış ve gereği için İstanbul'a bilgi vermiştir.⁴⁸⁷

Yezidilerin Irak'taki eğitim öğretim sistemine dahil edilmeleri için ilk olarak Müslüman olan Yezidi köylerinden başlanmıştır. Açılan pek çok medrese ve mektep içinde en çok ses getireni ise Yezidilerce kutsal kabul edilen Laleş Tapınağının medreseye dönüştürülmesi kararıdır. Bu tapınak medreseye dönüştürülürken bazı vakıflarla da desteklenmiştir.⁴⁸⁸Bu konu üçüncü başlıkta müstakil olarak ele alındığından burada detaya girilmeyecektir.

Yezidilerin eğitim öğretim sistemine entegre edilmesi için Irak'ın Musul vilayetinde Müslüman olan Yezidi köylerinde mescid ve mektep inşasına başlanmış ve bunu Anadolu'daki bazı mühtedi Yezidi köy ve beldeleri takip etmiştir. Örneğin 1305/1887 yılında Garzan kazası Batıryan köyünde yaşayan mühtedi Yezidilere "kisve pahası" adı altında maddi yardım yapılması için yerel idarecilerin İstanbul'a resmi yazı gönderdiği⁴⁸⁹ ve bu talebin payitahta olumlu bir karşılık bulduğu⁴⁹⁰ arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yine Dersim dahilinde bulunan Yezidilerin geceli olarak talim ve terbiyesi için bir sınıflık mekteb-i ibtidaiyyenin açılması gündeme gelmiş⁴⁹¹ fakat sonradan bu fikirden vazgeçilmiştir. Bunun yerine yaklaşık iki yıl sonra Dersim vilayet merkezinde bulunan Hamidi Mekteb-i İdadisi Yezidiler için leylie (gece okuluna) çevrilmiştir.⁴⁹²

Yezidi köylerinde açılan okullarda görev yapmak üzere muallim ve müderrisler tayin edilmiştir.⁴⁹³Eğitim öğretim kadrosuna atanan kişilerin maaşlarının nereden karşılanacağı hususu dahil pek çok konu Irak'taki yerel idareciler ile İstanbul arasında resmi yazışmaların konusu olmuştur. Örneğin 1310/1893 yılında Musul'da yaşayan Yezidilerin akaidinin tashihi için görevlendirilen müderris ve talebelere verilecek maaşın Maarif Sandığından ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁴ Atanan

---

⁴⁸⁶ DH. MKT. No: 1917, Gömlek No: 36; H. 1309/1892.

⁴⁸⁷ BEO. No: 68, Gömlek No: 5041, H. 1310/1892.

⁴⁸⁸ MF. MKT. No: 795, Gömlek No: 4, H. 1322/1904.

⁴⁸⁹ A} MKT. MHM. No: 495, Gömlek No: 21, H. 1305/1887.

⁴⁹⁰ A} MKT. MHM. No: 495, Gömlek No: 21, H. 1305/1887.

⁴⁹¹ BEO. No: 112, Gömlek No: 8359, H. 1310/1892.

⁴⁹² BEO. No: 292, Gömlek No: 21855, H. 1312/1894.

⁴⁹³ BEO. No: 78, Gömlek No: 5817, H. 1310/1892; Y...A.. HUS. No: 243, Gömlek No: 23, H. 1308/1891.

⁴⁹⁴ MF. MKT. No: 168, Gömlek No: 44, H. 1310/1893.

müdürrisler zaman zaman değiştirilerek yerlerine yenileri görevlendirilmiştir. Bu meyanda 1327/1909 yılında Musul Şeyh Abdi Camii Medresesinde görev yapan Şeyh Abidin Efendi değiştirilerek yerine müdürris Mehmed Selim Efendi tedrisatla görevlendirilmiştir.⁴⁹⁵

Osmanlı döneminde Yezidilerin İslam'ı kabulü ve sonrasında atılan adımlar ve yürütülen yoğun çalışmalara rağmen Yezidiler beklenen ilgiyi göstermemiş ve açılan eğitim öğretim kurumlarını sahiplenmemesinin yanında isteksiz davranmışlardır. Yeni Müslüman olan Osman adında bir Yezidi'nin bir medrese odası yaptırılması için verdiği dilekçe⁴⁹⁶ gibi ferdi bazı talepler dışında Yezidilerin resmi makamlara medrese ve mektep açılması hususunda herhangi bir istekleri de olmamıştır Musul'da Müslüman olan Yezidiler için okullar inşa edilmesine rağmen Yezidilerin çocuklarını bu okullara göndermedikleri resmi kayıtlara geçmiştir.⁴⁹⁷

D. Yezidilerin Askere Alınması

Yezidilerin toplumsal hayata intibakları ve diğer Osmanlı tebaasıyla kaynaşmasını sağlamak üzere atılan adımlardan biri de Yezidilerin askere alınmasıdır. Yezidiler 1885 yılına kadar Osmanlı topraklarında yaşayan diğer ehl-i kitap mensupları gibi bedelli askerlik ücretini ödemek suretiyle zorunlu askerlik görevinden muaf sayılmışlardır. 1885 yılından itibaren dinî azınlıklara tanınan bu haktan Yezidiler istisna edilmiş ve diğer Müslüman tebaa gibi askerlik yapmaları gerektiği hususunda Bağdat ve Musul başta olmak üzere Irak'ta Yezidilerle ilgili idari birimlere resmî talimatlar gönderilmiştir.⁴⁹⁸Bu durum Halep, Diyarbakır ve Van gibi vilayetlerde uygulansa da Irak'ta yaşayan Yezidilerin askere alınması bazı istisnalar hariç mümkün olmamıştır. Askerlik görevini kabul etmeleri için Musul'a başında Osmanlı subayları ve saygın bazı ilmiye sınıfı mensuplarının bulunduğu heyetler gönderilmiştir. Başında Binbaşı Abdülkadir Efendi'nin yer aldığı ilk heyet Yezidileri ikna edemediği gibi aldığı tedbirlerin olumsuz yansımaları İstanbul'a kadar ulaşmıştır. 1891 yılında Şeyhan'da toplanan Yezidi reislerine başında buldukları aşiret mensuplarını askerlik için ikna etmeleri istenmiştir. Fakat onlar sadece kendilerinin bu işi kabul edebileceği ve halka bunu zorla yaptıramayacaklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine çekilen kur'ada adları okunan ve içinde Mirza Bek ve kardeşi Ali Bek gibi tanınmış Yezidi liderlerinin de yer aldığı yirmi iki kişi askerlik

⁴⁹⁵ MF. MKT. No: 1138, Gömlek No: 54, H. 1327/1909.

⁴⁹⁶ MVL. No: 107, Gömlek No: 94, H. 1268/1851.

⁴⁹⁷ BEO. No: 376, Gömlek No: 28148, H. 1311/1894.

⁴⁹⁸ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 66.

yapmak üzere garnizona götürülmüşlerdir.⁴⁹⁹Musul'a giden bu ilk heyetin başarısız olması üzerine 1309/1891 yılında Diyarbakır Nakibüleşrafı Hacı Mesud Bey başkanlığında yeni bir heyet Musul'a görevlendirilmiştir.⁵⁰⁰ Bir yıl sonra bu defa Hakkâri Sancağı ile Dersim bölgesi Yezidilerinin askerliğe alınmaları için 1309/1892 yılında eğitim çalışmaları yürütülmüştür.⁵⁰¹

Yezidilerden bir kısmı askere alınma hususunda kendisi talepte bulunmuşsa da⁵⁰² bu durumu Yezidilerin hepsi için genellemek mümkün değildir. Çünkü büyük çoğunluğu askerlik görevinden imtina etmiştir. Musul, Halep ve Bayezid Sancağında Yaşayan Yezidilerin inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle askerlik görevini bedelli yapmak istediklerine dair farklı zamanlarda yerel idareciler tarafından İstanbul'a iletilen talepleri kanunen mahzurlu olduğu gerekçesiyle uygun görülmemiştir.⁵⁰³ Osmanlı Devleti'nin bir dönem bedelli askerlik ücretiyle muaf tuttuğu Yezidi topluluğu üyelerini askere alma kararı, Osmanlı'nın Panislamist politikalarının katı bir uygulaması olarak yorumlanmıştır.⁵⁰⁴

E.Yezidilere Hukukî Statü Verilmesi

Osmanlı döneminde belli bir hukukî statüye sahip olan dinî azınlıklar içinde Yezidiler yer almaz. Osmanlı'nın Yezidilerle ilişkilerinin başladığı on altıncı yüzyılın ilk çeyreğinden yirminci yüzyılın başına kadar herhangi bir statüye sahip olmadan yaşamışlardır. Bu nedenle Yezidiler Osmanlı toplumunun en alt basamağında yer almıştır.⁵⁰⁵

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Yezidilere hukukî statü verilmesi hususu gündeme geldiğinde onların nüfus kütüklerine nasıl kaydedileceği konusu taşra ile İstanbul arasındaki resmi yazışmalarda görüşülmüştür. Buna göre Müslüman olan Yezidilerin nüfus kütüklerine "Müslim" ibaresiyle kaydedilmesi, mezhep hanesine ise "Yezidi" olarak tescil edilmeleri istenmiştir.⁵⁰⁶

Bu durum Yezidi topluluğunu pek de memnun etmemiştir. Zira 1909 yılına gelindiğinde Yezidiler tezkirelerde mezhep hanesine "Yezidi" yazılmasını kabul

⁴⁹⁹ Kist, *el-Hayâtu beyne'l-Kurd*, s. 300.

⁵⁰⁰ DH. MKT. No: 1889, Gömlek No: 75, H. 1309/1891.

⁵⁰¹ MF. MKT. No: 145, Gömlek No: 101, H. 1309/1892.

⁵⁰² MVL. No: 77, Gömlek No: 53, H. 1265/1849.

⁵⁰³ A} MKT. MHM. No: 121, Gömlek No: 100, H. 1274/1857; A} MKT. MHM. No: 121, Gömlek No: 5, H. 1274/1858; A} MKT. MHM. No: 200, Gömlek No: 55, H. 1277/1860; A} MKT. MHM. No: 499, Gömlek No: 2, H. 1306/1889.

⁵⁰⁴ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, s. 67.

⁵⁰⁵ Fuccaro, *Öteki Kürtler*, 65.

⁵⁰⁶ BEO. No: 2781, Gömlek No: 208535, H. 1324/1906; DH. ŞFR. No: 362, Gömlek No: 82, R. 1322/1906; MV. No: 113, Gömlek No: 161, H. 1324/1906; BEO. No: 28, Gömlek No: 2884-216234, H. 1324/1906; DH. TMK. No: 249, Gömlek No: 33, H. 1325/1907.

etmekle beraber İslam yazılmasına itiraz etmişlerdir.⁵⁰⁷ Osmanlı Devleti Yezidî topluluğunun bu hukukî statüyü kabullenmelerinde olumlu etki yapacağı inancıyla ileri gelen nüfuzlu şahsiyetleri teşvik ve taltif etmiştir. Bu amaçla Yezidiler nezdinde saygın bir yere sahip bulunan Musul'daki Yezidî reislerine “Mîr-i Şeyhân” namıyla aylık maaş tahsis edilmiştir. Bu Yezidî liderlerinin nüfus kütüğüne de “Müslim” yazılarak⁵⁰⁸ İslam toplumuna resmi intibakları sağlanmıştır. Mayıs 1914'te ise Süleyman Nazif Paşa o dönem Musul'da yaşayan 68 000 Yezidî'nin dinî bir grup olarak tanındığını ve bundan sonra herhangi bir takibata uğramayacaklarını ilan etmiştir.⁵⁰⁹ Süleyman Nazif Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nın özel şartları içinde ortaya koyduğu bu uygulama bir strateji gereği olsa da Osmanlı Devleti'nin uzun bir süredir Yezidilere yönelik yürüttüğü adaptasyon çalışmalarını olumsuz etkileyen ve Yezidilerin tekrar eski inançlarına dönmelerine zemin hazırlayan bir husus olduğu şüphesizdir.

III. LALEŞ TAPINAĞININ MEDRESEYE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Laleş Vadisi, Irak'ta Musul vilayetinin kuzeyinde yer almaktadır. Musul'un merkezine yaklaşık 55 km, Şeyhan nahiyesine ise 12 km uzaklıkta olan bu vadiyi önemli kılan hususların başında Yezidilerce kutsal sayılan Laleş Tapınağı gelmektedir. Vadiyi çevreleyen dağlardan biri olan Laleş dağı, Hakkâri sıradağlarının Musul'un kuzeyine kadar devam eden uzantısıdır.⁵¹⁰ Laleş vadisini çevreleyen yüksek dağlar Nuh Tufanı ile de ilişkilendirilerek, Nuh'un gemisinin Cudî'ye inmeden önce bu vadiden geçtiği rivayet edilir. Laleş Tapınağının bulunduğu mekânın daha önce bu bölgede yaşayan Hıristiyanların yaptırdığı metruk Mâr Kiddis Yuhanna Manastırının harabeleri olduğu kaydedilir. Bu sebeple Şeyh Adî b. Müsafir'den önce de bu vadinin kutsal bir yer olduğu belirtilir.⁵¹¹ Şeyh Adî b. Müsafir Laleş'e geldiğinde halktan uzak ve metruk olan bu manastırda kalmıştır. Daha sonra bu manastırı kendi adıyla anılacak olan Adeviyye tarikatının bir tekkesine dönüştürerek ilim irşad faaliyetlerini burada yürütmüştür.⁵¹² Laleş'in Adeviyye tarikatının merkezi haline gelmesinden sonra ehemmiyetinin daha da arttığı muhakkaktır. Laleş'i çevreleyen belde ve köylerde Şeyh Adî b. Müsafir'in yetiştirdiği bazı talebeleri ve kendisine hizmet eden bazı şahsiyetlerin kabirlerinin bulunması da burayı Yezidiler açısından kutsal

⁵⁰⁷ DH. MKT. No: 2818, Gömlek No: 75, H. 1327/1909.

⁵⁰⁸ MV. No: 184, Gömlek No: 68, H. 1332/1914; BEO. No: 4253, Gömlek No: 318922, H. 1332/1914.

⁵⁰⁹ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 94.

⁵¹⁰ Siddikî, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, s. 315.

⁵¹¹ Sînû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 231.

⁵¹² Siddikî ed-Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, Matbaatu'l-İttihâd, Musul 1949, s. 208; Kîst, s. 50; Lescot, *Yezîdiler*, s. 21; Gorkis 'Avvâd, *ez-Zahâirü's-şarkîyye*, der. Celil el-Atiyye, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1999, III/147.

ve önemli kılan diğer bir husustur. Bu bölgede Yezidilerin saygı duyduğu yirmi yedi meşhur şahsiyetin mezarı bulunmaktadır.⁵¹³

Laleş Tekkesi Şeyh Adî b. Müsafir ve kendisinden sonra irşad postuna oturan Şeyh Ebu'l-Berekât Sahr, Şeyh Adî es-Sânî b. Şeyh Ebu'l-Berekât Sahr (ö. 611/1215) ve Şeyh Hasan b. Şeyh Adî es-Sânî (ö. 644/1246)dönemlerinde bir tekke olarak faaliyetlerine devam etmiştir. *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı eserde Adeviyye tarikatı mensuplarının Şeyh Adî b. Müsafir'in belirlediği tasavvufî prensiplere bağlı kalarak tarikat faaliyetlerini devam ettirdikleri bilgisine yer verilmiştir.⁵¹⁴ *Vefeyât*'in müellifi olan İbn Hallikan 681/1282 yılında vefat ettiğinden,⁵¹⁵ Adevîlerin Miladî on üçüncü yüzyılın sonuna kadar Ehl-i Sünnet akidesine bağlı kaldıklarını söylemek yanlış olmaz. Dördüncü postnişin olan Şeyh Hasan b. Şeyh Adî es-Sânî döneminde Laleş Tekkesi'nin Sünnî kimliğinden ödün vermeye başladığı kabul edilse dahi, Sünnî tarikat yapılanmasının hemen birkaç yıl içinde heterodoks bir yapıya dönüşmesi zordur. Üstelik Adeviyye mensupları, 1254 yılında Musul atabeyi Bedreddin Lü'lü'nün emriyle Laleş Tekkesinin yakılıp yıkılması ve Şeyh Adî b. Müsafir'in akraba ve taallukatının sürgüne gönderilmesi sebebiyle⁵¹⁶ yaklaşık elli yıl Laleş ve çevresinde faaliyette bulunamamışlardır. Bu nedenle Adeviyye mensuplarının Laleş'e dönmeye başladığı 695/1296 yılından sonra Laleş Tekkesinde medfun olan Adeviyye tarikatı şeyhlerinin kabirlerine yönelik aşırı tazim ile burasının tekkeden tapınağa dönüşmeye başladığını söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Miladî 1300'lü yıllardan itibaren Adeviyye tarikatına ait izler silinmeye ve yerini Yezidî inanç ve kültürüne bırakmaya başlamıştır. Tam bu dönemde Şam'da yaşayan Takiyüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) Adeviyye mensuplarına hitaben yazdığı ve onların İslam'ın inanç ve ibadet esaslarından uzaklaşmaya başladıklarını dile getiren mektubu manidardır.⁵¹⁷ Bu süreçte Adeviyye mensuplarından Sünnî tarikat yapısının İslam'a aykırı bir şekilde değiştirilmesine karşı çıkan bir grup, Laleş'ten ayrılarak Musul'un merkezi ile Suriye tarafındaki Sünnî halk arasında yaşamaya başlamışlardır. Bu kişiler sahip oldukları tasavvufî kültürü yaşatmak için Şeyh Adî b. Müsafir'in hayatta iken samimi münasebet içinde bulunduğu Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin (ö. 561/1166) Musul merkezde yaşayan torunları olan Hiyalî şeyhleriyle iletişime geçmiş ve onlarla yaptıkları evliliklerle nesillerini devam

⁵¹³ Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 236-238.

⁵¹⁴ Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Dâru Sâdır, Beyrût t.s., III/254.

⁵¹⁵ Hayreddin ez-Zirkli, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, Beyrût 2002, 15. Baskı, I/220.

⁵¹⁶ Siddîki, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, s. 318-319.

⁵¹⁷ Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'r-resâli'l-kübrâ*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût t.s., I/269-322.

ettirmişlerdir.⁵¹⁸Laleş Tekkesi 1254 yılında Bedreddin Lü'lü tarafından tahrip edildiğinden on dördüncü yüzyılın başında yeniden inşa ve tamir edilmiştir. Günümüze gelinceye kadar yaklaşık yedi yüz yıllık süreçte Yezidî liderleri tarafından Laleş Tapınağının bakım ve onarımları yapılmıştır. 1806 yılında Laleş Tapınağın bakım ve onarım işlerini üstlenen Hasan Bek de bunlardan biridir.⁵¹⁹

Osmanlı döneminde Yezidilerin Irak toplumuna adaptasyonu çerçevesinde atılacak önemli adımlardan biri Laleş Tapınağının medreseye dönüştürülmesi düşüncesidir. Bu düşünce 1890'lı yıllarda hayata geçirilmiş ve tapınak bir medrese olarak hizmet vermek üzere hazırlanmıştır. Medresenin düzenli faaliyet yürütmesi için de yakın bölgelerden bazı araziler ve ağaçlık alanların gelirleri vakfedilmiştir.⁵²⁰Musul Şeyh Adî Medresesi'nde eğitim gören talebelerin sayısındaki artış üzerine mevcut talebe sayısının azaltılması talep edilmişse de İstanbul'daki devlet ricalinin bu talebe sıcak bakmadığı ve talebelerin azaltılmasını uygun görmedikleri Musul'a gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır.⁵²¹Yezidiler Irak'taki dini merkezleri durumunda olan Şeyhan'da Osmanlı Devleti tarafından açılan bu medreseden rahatsız olduklarını gizlememiş ve bir an önce kapatılması için gayret etmişlerdir. Bu durum hem Osmanlı hem de İngiliz arşiv belgelerine de yansımıştır.⁵²²Nihayet1900'ün ilk yıllarında tahsisatı kesilen Musul Şeyh Adî Medresesi tekrar Yezidilerin eline geçmiştir. Bu medresenin Yezidilerin elinden kurtarılması için 1322/1904 yılında Irak'tan İstanbul'a yazı gönderilmiştir.⁵²³Osmanlının Şeyh Adî Medresesi ve bölgeye açılan diğer medrese ve mekteplerin korunması için çabaları olmuşsa da bu girişimlerinden olumlu bir sonuç alınamamıştır. 1323/1905 yılında Şeyh Adî Medresesi kapatılmıştır.⁵²⁴

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki topraklarda farklı din, dil, mezhep ve tarikatlara mensup çok sayıda topluluk yaşamıştır. Osmanlı döneminde dini ve kültürel çeşitliliğin en yoğun olduğu bölgelerden biri de Irak'tır. Demografik olarak Araplar, Kürtler ve Türkmenlerden oluşan Irak'ta, Müslümanlar mezhep olarak Şii ve Sünnî kimlikleriyle toplumsal alanda yer almıştır. Müslümanların dışında Yahudi ve

⁵¹⁸ Sıddikî, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, s. 176.

⁵¹⁹ Sinû, *el-Ekrâdu'l-İzîdiyyûn*, s. 134.

⁵²⁰ MF. MKT. No: 795, Gömlek No: 4, H. 1322/1904.

⁵²¹ MF. MKT. No: 622, Gömlek No: 22, H. 1320/1902.

⁵²² Osmanlı İngiliz Arşiv Belgelerinde Ezidiler, haz. Ahmed Gökçen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 15.

⁵²³ MF. MKT. No: 795, Gömlek No: 71, H.1322/1904.

⁵²⁴ MF. MKT. No: 852, Gömlek:25, H.1323/1905.

Hıristiyanlar, Sabiiler, Yezidiler ve Kakailer, Sünnî tarikatlar ve Bektâşiler Irak'ın toplumsal yapısını zenginleştiren dinî ve tasavvufi topluluklardır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan dinî topluluklar içinde hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Yezidiler, diğer dinî azınlıkların aksine yirminci yüzyılın başına kadar hukukî bir statüye sahip olmadan varlıklarını devam ettirmişlerdir. Irak'taki %3'lük dinî azınlıklar içinde %26,3'lük oranla Hıristiyanlardan sonra ikinci büyük dinî topluluk statüsünde bulunan Yezidiler, ülke nüfusunun ise %0,86'sını oluşturmaktadır. Çoğunluğu Musul vilayetinde olmak üzere Yezidilerin, %97,5'i Kuzey Irak bölgesinde meskundur.

Osmanlıların Yezidilerle ilk münasebeti on altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde I. Sultan Selim ile başlamıştır. I. Sultan Selim döneminde Dasnî ve Kilis emirliklerinin idaresi Yezidi beylerine verilmiştir. Bu durum Kanunî Sultan Süleyman döneminde de devam etmiştir. Kanunî, Şeyhan Emîrliği olarak bilinen Dasnî Emîrliğini Yezidilere verdiği gibi Safevîlerin yanında yer alan Soran Kürt Emîrliğini de yine Yezidi beyine vermiştir. Osmanlı'nın Yezidilerle ilişkileri bu minvalde Kanunî'nin vefatına kadar devam etmiştir. Fakat on altıncı yüzyılın son çeyreğinden itibaren Yezidilerin Musul ve çevresindeki Kürt emîrliklerinin iç işlerine müdahaleleri, yol kesme ve adam öldürme gibi toplumsal güven ve huzuru bozan faaliyetlerin içine girmeleri sebebiyle Osmanlı ile ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Takip eden dönemlerde Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde kısmen düzelme olmuşsa da bu durum çok uzun sürmemiş ve Yezidiler, Irak'ta toplumsal barışı ve huzuru bozan dinî bir zümre olarak öne çıkmaya başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Yezidilerin siyasî otoriteye karşı gelme hususundaki dirençlerini kırmak amacıyla onlara yönelik askerî tedbirlere başvurmuştur. Bu konuda bir başarı elde edilse de bu defa Yezidilerin şehir hayatından uzaklaşarak, dağlık alanlarda daha izole bir yaşam tarzını benimsemeleri gibi bir sorunu ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren uzun bir süredir kırsal alana hapsolmuş ve marjinal bir topluluk olarak yaşayan Yezidileri toplumsal hayata yeniden kazandırmak için bir dizi faaliyetin içine girmiştir. Bu meyanda dinî, siyasî, askerî ve kültürel bazı adımlar atılmıştır. Bu adımlardan ilki Yezidilerin askerî tedbirlerle tedibi ve siyasî otoriteye baş kaldırmamaları için Musul'dan uzak bölgelere tenkilleridir. İkinci adım Yezidilerin İslam'a davet edilmesi ve Müslüman toplumla kaynaşmalarının sağlanmasıdır. Bu amaçla özel komisyonlar oluşturulmuş ve Müslüman olan Yezidi liderleri rütbe ve maaşla taltif edilmişlerdir. Üçüncü adım Yezidilerin Irak'taki eğitim-öğretim sistemine entegre edilmesidir. Bu

amaçla Müslüman olan Yezidî köylerinde cami, medrese ve mektepler açılmış ve buralara muallim, müderris ve imamlar görevlendirilmiştir. Dördüncü adım ise Yezidilerin askere alınmasıdır. Bu şekilde onların Müslüman tebaa ile aynı ortamlarda bulunmaları ve birlikte yaşama hususunda teşvik edilmeleri hedeflenmiştir. Beşinci ve son adım ise belki de en dikkat çekici olanıdır. O da Yezidilerin hukukî bir statüye kavuşturulmasıdır. Bu amaçla Yezidilerin nüfus kütüğünde mezhep hanesine “Yezidî” olarak kayıtları sağlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin Yezidilerin toplumsal hayata adaptasyonu için attığı bu adımlar kısmen başarılı olmuşsa da özellikle askerlik, eğitim sistemine entegrasyon konularındaki olumsuz duruşları sebebiyle bu proje akamete uğramıştır. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla beraber Osmanlı Yezidî ilişkileri yine eski olumsuz haline geri dönmüştür.

KAYNAKÇA

Abdurrahman, Beşir Said, *Behdînân ve ‘Aşâiruhâ*, Matbaatu Hânî, Duhok 2014.

Abûd, Züheyr Kazım, *el-Ezîdiyye hakâik ve hafâyâ ve esâtir*, el-Müessesetü’l-‘Arabîyya, Beyrût 2005.

Ahmed, Sami Said, *el-Yezîdiyye ahvâluhum ve mu‘tekadâtuhum*, Matbaatu’l-Câmi‘a, Bağdat 1971.

‘Avvâd, Gorkîs, *ez-Zahâirü’ş-şarkîyye*, der. Celil el-Atiyye, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût 1999.

Azzâvî, Abbas, *Târîhu’l-Yezîdiyye*, Matbaatu Bağdat, Bağdat 1935.

Azzâvî, Abbas, *‘Aşâiru’l-‘Irâk*, Mektebetü’l-Hadârât, Beyrût t.s.

Bozan, Metin, *Şeyh Adî b. Müsafîr*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012.

Buva, Thomas, *el-Yezîdiyyûn ve usûluhumu’d-dîniyye ve ma‘abiduhum*, çev. Suad Muhammed Hıdır, el-Merkezu’l-Akadîmî Li’l-ebhâs, Beyrût 2013.

Cerad, Halef, *el-Yezîdiyye ve’l-Yezîdiyyûn*, Dâru’l-Hivâr, Lazkiye 1995.

Çakar, Mehmet Sait, *Yezidilik*, Vadi Yayınları, Ankara 2007.

ed-Demlüci, Sıddîk, *el-Yezîdiyye*, Matbaatu’l-İttihâd, Musul 1949.

ed-Dûskî, Enes Muhammed Şerîf, *etbâ’u’ş-Şeyh Adî b. Müsafîr el-Hakkarî mine’l-Adevîyye ile’l-Yezîdiyye*, Matbaatu Hâvâr, Duhok 2006.

Ferhân, Şemo, Adnan Ziyân, Kadir Selim, *Dirâsât fi târîhi’l-Kurdi’l-Êzîdiyyîn*, Matbaatu Cami‘atu Duhok, Duhok 2009.

Fuccaro, Nelida, *Öteki Kürtler Sömürge Irak'ında Ezidiler*, Bgst Yayınları, İstanbul 2010.

Hasû, Abdunnasır, *el-Yezîdiyye ve'l-felsefetü'd-dâire*, Dâru't-Tekvîn, Dimaşk 2008.

Herûtî, Sadî Osman, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", *Kürtler (Tarih)*, çev. Hüseyin Güneş, Ed. Mehmet Akbaş, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015.

İbni Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'la'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Dâru Sâdır, Beyrût t.s.

İbn Teymiyye, Ahmed, *Mecmû'atu'r-resâilü'l-kübrâ*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût t.s.

Kavak, Abdulcebbar, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2016.

Kîst, Con S., *el-Hayâtu beyne'l-Kurd târihu'l-Êzîdiyyîn*, çev. İmad Cemil Mizûrî, Dâru Sipîrêz, Duhok 2011.

Lescot, Roger, *Yezidiler*, çev. Ayşe Meral, Avesta Yayınları, İstanbul 2009.

el-Mâyî, Enver, *el-Ekrâd fi Behdînân*, Matbaatu Hâvâr, Duhok 2011.

Osmanlı İngiliz Arşiv Belgelerinde Ezidiler, haz. Ahmed Gökçen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 15.

Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984.

Raûf, İmad Abdüsselam, *el-Mu'cemu't-târîhî li imâreti Behdînân*, Matbaatu'l-Hâc Hâşim, Erbil 2011.

Selûm, Sa'd, *Mietu vehm 'ani'l-akalliyât fi'l-Irak*, Dâru'r-Râfideyn, Beyrût 2015.

Sînû, Ahmed, *el-Ekrâdu'l-Êzîdiyyûn fi'l-ahdi'l-Osmânî*, Dâru'z-Zamân, Dimaşk 2012.

Sıddîkî, Muhammed en-Nâsır, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, Dâru'l-Hivâr, Suriye 2015.

Tavakkulî, Muhammed Raûf, *Tarih-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tavakkulî, Tahran 1381.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Y.y., t.s.

ez-Zirkli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, Beyrût 2002.

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 26, Gömlek No: 532, H. 982/1574.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 34, Gmlrk No: 503, H. 986/1578.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 48, Gmlek No: 536, H. 990/1582.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 49, Gmlek No: 341, H. 991/1583.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 53, Gmlek No: 319, H. 992/1584.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVN SMHH. d], No: 115, Gmlek No: 295, H. [1118/1706](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVNSMHH. d], No: 115, Gmlek No: 296, H. [1118/1706](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVN SMHH. d], No: 115, Gmlek No: 512, H. [1118/1706](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVN SMHH. d], No: 115, Gmlek No: 513, H. [1118/1706](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVN SMHH. d], No: 115, Gmlek No: 514, H. [1118/1706](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} DVN SMHH. d], No: 121, Gmlek No: 1297, H. [1125/1714](#).
BOA, Osmanlı Arşivi, [AE. SMHD.I], No: 132, Gmlek No: 9720, H. 1166/1753.
BOA, Osmanlı Arşivi, [HAT], No: 1321, Gmlek No: 51613, H. 1251/1835.
BOA, Osmanlı Arşivi, [HAT], No: 448, Gmlek No: 22332, H. 1253/1838.
BOA, Osmanlı Arşivi, [İ.DH], No: 105, Gmlek No: 5311, H. 1261/1845.
BOA, Osmanlı Arşivi, [MVL], No: 77, Gmlek No: 53, H. 1265/1849.
BOA, Osmanlı Arşivi, [MVL], No: 107, Gmlek No: 94, H. 1268/1851.
BOA, Osmanlı Arşivi, [HR. MKT], No: 59, Gmlek No: 30, H. 1269/1853.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} MKT. MHH], No: 121, Gmlek No: 100, H. 1274/1857.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} MKT. MHH], No: 121, Gmlek No: 5, H. 1274/1858.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} MKT. MHH], No: 200, Gmlek No: 55, H. 1277/1860.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} MKT. MHH], No: 495, Gmlek No: 21, H. 1305/1887.
BOA, Osmanlı Arşivi, [A} MKT. MHH],No: 499, Gmlek No: 2, H. 1306/1889.
BOA, Osmanlı Arşivi, [Y. A.HUS], No: 243, Gmlek No: 23, H. 1308/1891.
BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. MKT], No: 1889, Gmlek No: 75, H. 1309/1891.
BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 145, Gmlek No: 101, H. 1309/1892.
BOA, Osmanlı Arşivi, [MV], No: 71, Gmlek No: 10, H. 1310/1892.
BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 74, Gmlek No: 5520, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 52, Gömlek No: 3879, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [Y. MTV], No: 68, Gömlek No: 90, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [Y. A. HUS], No: 267, Gömlek No: 24, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [HR. SYS], No: 186, Gömlek No: 34, M.1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. MKT], No: 1917, Gömlek No: 36; H. 1309/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 68, Gömlek No: 5041, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 78, Gömlek No: 5817, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 112, Gömlek No: 8359, H. 1310/1892.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 168, Gömlek No: 44, H. 1310/1893.

BOA, Osmanlı Arşivi, [YA. HUS], No: 269, Gömlek No: 45, H. 1310/1893.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 531, Gömlek No: 39796, H. 1312/1894.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 376, Gömlek No: 28148, H. 1311/1894.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 292, Gömlek No: 21855, H. 1312/1894.

BOA, Osmanlı Arşivi, [Y. A. HUS], No: 312, Gömlek No: 102, H. 1312/1894.

BOA, Osmanlı Arşivi, [SD], No: 1471, Gömlek No: 13, H. 1313/1895.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 622, Gömlek No: 22, H. 1320/1902.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 795, Gömlek No: 4, H. 1322/1904.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 795, Gömlek No: 71, H.1322/1904.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 852, Gömlek:25, H.1323/1905.

BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. ŞFR], No: 362, Gömlek No: 82, R. 1322/1906.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MV], No: 113, Gömlek No: 161, H. 1324/1906.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 2781, Gömlek No: 208535, H. 1324/1906.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 28, Gömlek No: 2884-216234, H. 1324/1906.

BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. TMK],No: 249, Gömlek No: 33, H. 1325/1907.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MF. MKT], No: 1138, Gömlek No: 54, H. 1327/1909.

BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. EUM. THR], No: 5, Gömlek No: 29, H. 1327/1909.

BOA, Osmanlı Arşivi, [DH. MKT], No: 2818, Gömlek No: 75, H. 1327/1909.

BOA, Osmanlı Arşivi, [MV], No: 184, Gömlek No: 68, H. 1332/1914.

BOA, Osmanlı Arşivi, [BEO], No: 4253, G mlek No: 318922, H. 1332/1914.

BOA, Osmanlı Arşivi, [İ. MVL], No: 286, G mlek No: 11312.

BOA, Osmanlı Arşivi, [HR. HMS. İŞO], No: 175, Gömlek No: 3.

BOA, Osmanlı Arşivi, [HR. TO], No: 213, Gömlek No: 28.

BÂBİLERİN İRAK'TAKİ FAALİYETLERİ VE OSMANLI- İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ (1844-1922)

Zikrullah AYKAÇ*

ÖZ

Irak coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden itibaren Osmanlı- İran ilişkilerini etkileyen siyasi, sosyal, askeri, dini olayların önemli bir merkezi olmuştur. Irak, önemli ölçüde Şii nüfusunu barındırması, Şiiler için kutsal kabul edilen önemli ziyaretgâhların barındırması ve Osmanlı Devleti ile İran arasında tampon bir bölge olması hasebiyle stratejik bir önem arz etmiştir. 1844 yılında Kaçar Hanedanlığı döneminde Şia kültürü içerisinde doğan Bâbilik hareketi, kısa süre içerisinde İran'da siyasal, toplumsal ve geleneksel düzeni tehdit edecek bir güce ulaşmıştır. Bâbilik hareketi en başından itibaren İran topraklarıyla birlikte Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Bağdat, Necef, Kerbela'da da yayılarak Osmanlı- İran ilişkilerini etkilemiştir. Bâbi hareketinin kurucusu olan Mirza Ali Muhammed Şirazi, fikirlerini bölgedeki Şiiler arasında yaymak amacıyla hâvarilerini Irak'a göndermiştir. Mirza Ali Muhammed Şirazi'nin İran'da 1850 yılında idam edilmesinin ardından Bâbiler 1852 yılında Nasıreddin Şah'a karşı suikast girişiminde bulunmuşlardır. Bu olayın sonucunda Kaçar Hükümeti, Bâbilere yönelik çok sert tedbirler alarak onları tamamen ortadan kaldırmak için harekete geçmesi Bâbilerin Necef, Kerbela ve Bağdat gibi yerlere sığınmasına neden olmuştur. Mirza Hüseyin Ali, Mirza Yahya Nuri gibi hareketin ileri gelenleri de idamdan kurtulmak için 1853'te Bağdat'a giderek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Bâbiler, Bağdat'ta Mirza Hüseyin Ali liderliğinde yeniden toparlanmış ve bir süre sonra da Bâbilik bir din iddiasıyla Bahailiğe evrilmiştir. Söz konusu grubun burada giderek güçlenmesi ve Osmanlı-İran ilişkilerini etkilemesi üzerine hareketin ileri gelenleri Osmanlı Devleti tarafından 1863 yılında Edirne'ye 1868 yılında da Akka'ya sürgün edilmişlerdir. Hareketin bundan sonraki gelişim süreci Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklarda geçmiştir. Bu çalışmada Bâbilik hareketinin Irak'taki faaliyetleri ve Osmanlı-İran ilişkilerine olan etkisi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bâbilik, Bâhâilik, Mirza Ali Muhammed Şirazi, Mirza Hüseyin Ali, Irak, Bağdat

THE ACTIVITIES OF BABABIS IN IRAQ AND THEIR EFFECT ON OTTOMAN-IRAN RELATIONS (1844-1922)

ABSTRACT

After the time it came under the rule of the Ottoman Empire, the region of Iraq, has been an important center of political, social, military and religious events that have affected the Ottoman Iranian relations. At that time, there was a significant Shiite population in Iraq and important pilgrimage sites considered sacred for Shiites were there, on the other hand it was a buffer zone between the Ottoman Empire and Iran, for these reasons Iraq had always a strategic importance. Babism, born in the Shi'a culture during the Qajar Dynasty in 1844, in a short time reached a power that could threaten the political, social and traditional order in Iran. From the very beginning, the Bâbi movement affected the Ottoman-Iranian relations by spreading in Baghdad, Najaf and Karbala, which were under the rule of the Ottoman Empire, along with the Iranian lands. Mirza Ali Muhammed Shirazi, the founder of the Bâbi movement, sent his followers to Iraq in order to spread his ideas among the Shiites in the region. After the execution of Mirza Ali Muhammad Shirazi in Iran in 1850,

*Dr. Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi, z.aykac@alparslan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2023-9583.

the Babis attempted to assassinate Nasir al-Din Shah in 1852. As a consequence, the Qajar Government, taking very harsh measures against the Babis and taking action to eliminate them completely, caused the Babis to take shelter in places such as Najaf, Karbala and Baghdad. Mirza Hüseyin Ali and Mirza Yahya, two prominent figures of the movement went to Baghdad in 1853 and took refuge in the Ottoman Empire to avoid execution. After some time, the Babis regrouped in Baghdad under the leadership of Mirza Hussein Ali, and in time, their belief evolved into Bahaiism with the claim of a new religion. The group gained strength and affected the Ottoman-Iranian relations, thus the prominent figures of the movement were exiled to Edirne in 1863 and to Akka in 1868 by the Ottoman State. The following process of the movement went on in the lands which were under the rule of the Ottoman Empire. In this study, the activities of the Bâbî movement in Iraq and its effect on the Ottoman-Iranian relations are handled.

Key Words: Babism, Bahatism, Mirza Ali Muhammed Shirazi, Mirza Huseyin Ali, Iraq, Baghdad.

GİRİŞ

Tarih boyunca çok sayıda farklı güçlerin hâkim olduğu İran'da, 1501 yılında Şah İsmail idaresinde Safevi Devleti kurularak Şülik hâkim mezhep olarak kabul edilmiştir. Safevilerin 18. yüzyılın ikinci yarısında iç savaşlarla zayıflaması ile Zend Hanedanlığı (1750-1794)⁵²⁵ ardından Ağa Muhammed Han liderliğinde Kaçar Hanedanlığı (1794-1925) kurulmuştur.⁵²⁶ İran'daki Türk Hanedanlarının son temsilcisi olan Kaçarlar Hanedanlığının kurucusu Ağa Muhammed Han'dan (1795-1797) sonra sırasıyla Feth Ali Şah (1797-1834), Muhammed Şah (1834-1848), Nasıreddin Şah (1848-1896), Muzafferredin Şah (1896-1907), Muhammed Ali Şah (1907-1909) ve son olarak Ahmet Şah (1909-1925) tahta geçmiştir.⁵²⁷ Babîlik hareketi Muhammed Şah (1834-1848) döneminde ortaya çıkmış daha sonra Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki coğrafyalara yayılmıştır. Bu hareketin ortaya çıkmasına etki eden iç ve dış etkenler olmuştur.

19. ve 20. yüzyılda Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali, sömürgecilik faaliyetleri gibi önemli toplumsal, siyasal, askeri ve ekonomik gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler İslam coğrafyasını da yakından etkilemiştir.⁵²⁸ İran özelinde ise Rusya, 18. yüzyılın sonlarından itibaren sıcak denizlere inme siyaseti çerçevesinde güneye ilerlemeye başlamış, diğer yandan Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere, Hindistan başta olmak üzere bölgedeki etkinliğini artırmıştır. Bu devletlere karşı

⁵²⁵Vahid Rashidvash, *The Qajar Dynasty in Iran: The Most Important Occurrence Evented in the Qajars Monarchy*. International Journal of Business and Social Science, 3(12), 2012, s.181.

⁵²⁶Curtis Glenn E./Eric Hooglund. *Iran: A Country Study: A Country Study*, Government Printing Office, 2008, s. 22; Abrahamian Ervand, "Oriental despotism: the case of Qajar Iran", International Journal of Middle East Studies, 5.1, 1974, s. 18.

⁵²⁷Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925), İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 16.

⁵²⁸Raheb Mohammadi Ghanbarlou, *İran'da Kaçar Devleti Dönemi Modernleşmesi 1794-1925*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 10.

koyacak gücü olmayan Kaçar hükümdarları, hâkimiyetleri süresince Rusya ve İngiltere'nin etkisi altında ülkeyi yönetmeye çalışmıştır.⁵²⁹İngiltere ve Rusya'nın Kaçar sarayı üzerindeki nüfuz kurma mücadelesi sonucunda her iki ülkeye siyasi, kültürel, ekonomik ayrıcalıkların verilmiştir.⁵³⁰Kaçar Hanedanlığı Rusya ile yapılan savaşların neticesinde aldığı ağır yenilgilerden sonra imzaladığı 1813 Gülistan ile 1828 Türkmençayantlaşmaları ile ciddi toprak kayıpları yaşamıştır.⁵³¹İran'da yaşanan sosyal, toplumsal ve ekonomik tahribat,halkın siyasi otoriteye olan güvenini sarmış ve bu durumu iç politikanın istikrarsızlaşmasına,despot bir yönetimin kurulmasına neden olmuştur.

Emperyal güçlerin İran'da siyasi ve ekonomik güçlerinin artması, otoriter rejim anlayışı, sosyal, ekonomik koşulların zorlaşması ile İran'da kurtarıcı fikrine dayalı mehdilik yeniden canlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Bâbilik gibi bâtini hareketler ortaya çıkmış ve koşullardan hareketle kısa sürede taraftar bulma imkanı elde etmiştir.⁵³² Kaçarlar döneminde (1844) ortaya çıkan Bâbiliksiyasi, sosyal ve ekonomik arka plana sahip olmakla birlikte temelde içinden çıktığı coğrafyanın dini ve mezhebi yapısından doğmuştur. Siyasi otoritenin baskısı, mevcut dini yapılanma ve Şia kültüründeki kurtarıcı fikrine dayalı hâkim gelenek, İran'da çıkış yolu arayanlar için gizli örgütlenmeleri ve kurtarıcı fikrine dayalı mesiyani bir kültür olan Bâbilik hareketiningelişimine zemin hazırlamıştır.⁵³³Şiilik Safevilerden sonra Kaçarlar döneminde (1795-1925) de devletin resmi mezhebi ve toplumsal hayatın belirleyici gücü olmaya devam etmiştir.İran'da, Şii İsnâaşeriyye'nin mistik-felsefi düşüncesinden doğan Bâbilik, bir süre sonra İslam şeriatını reddederek müstakil bir din haline gelmiştir. Bâbilik hareketinin çıkış noktası olan Şia anlayışı olmakla birlikte İmamîyet, Mehdilik, Ric'at, Takiyye, Bâtinilik, Hurûfilik gibi bazı inanç uygulamaları Bâbilik'in doğuşuna zemin oluşturmuştur.

---

⁵²⁹Gökhan Bolat, Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu 1907-1909, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (16), 2016, s. 330.

⁵³⁰MohammadRezaDjalili/KellnerThierry, "İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, (çev. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 20.

⁵³¹Oktay Yeşilot, Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14(36), 2008, s. 190; Curtis&Hooglund, s. 22-23.

⁵³²ElenaAndreeva, "Rusya İ. Russo-Iranian RelationsuptotheBolshevikRevolution", EncyclopædiaIranica, January 6, 2014.

⁵³³Mazlum Uyar, "İran Meşrutiyeti (1905-1906) ve Gizli Cemiyetler", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 164, Ekim 2006, s. 199-201.

Bâbilğin Ortaya Çıkması ve Yayılması

İran'da 1800'lerin başında Ahmet Ahsaî (1753-1826)'nin kurduğu ve talebesi Kazım Reştî (1783-1843)'nin geliştirdiği Şiîliğin içerisinde bir tarikat olan Şeyhîlik, yüz yıllık süreç içinde ilk önce Bâbilik daha sonra Bahâilik hareketini ortaya çıkartmıştır.⁵³⁴ Gaib imamın kaybı üzerinden yaklaşık bin yıl geçtiğinden, o günkü Şiî çevrelerinde hâkim olan milenyum inancı ve Mehdi'nin zuhuru düşüncesi Şeyhîlikte de görülmekteydi. Seyyid Kazım Reştî'nin beklenen zuhurun çok yakın olduğunu duyurması, Şirazlı Mirza Ali Muhammed'in kendisini Bâb olarak ilan etmesi ile sonuçlanmıştır.⁵³⁵ Seyyid Kazım Reştî'nin öğrencisi olan Seyyid Ali Muhammed Şeyhîliğin görüşlerini yeniden yorumlayarak, Kayıp İmamla Şiî müminler arasındaki insanî bağın bizzat kendisi olduğunu ilan etmiştir. Seyyid Ali Muhammed'in muğlak fikirleri kırsal kesimdeki yoksullaşmış köylüler ile kentlerdeki yoksul kesimlerde etkili olmuştur. Bâbî hareketinin kurucusu Ali Muhammed, taraftarları arasında "Kapı" anlamına gelen "Bâb" sıfatıyla anılmaya başlanmıştır.⁵³⁶

Şiî İsnâaşeriyye, inancına göre On ikinci İmam'a yani "Mehdi"ye açılan kapı kapatılmıştır. Bu kapının açılması, onun kaybından bin yıl sonra olacaktır ki bu da Hicri 1260 yıl eder. Nitekim Mirza Ali Muhammed H.1260/ M.1844 yılında "Bâb" (Kapı) olduğunu iddia etmiştir. Aslında Bâb kelimesi beklenen ve gelişi yakın olan daha önemli birinin haberciliği demektir. Şirazlı Seyyid Mirza Ali Muhammed, başlangıçta Mehdi'ye açılan kapı (Bâb) olduğu yolundaki iddiasını bir adım daha ileriye taşıyarak, kendisinin beklenen Mehdi olduğunu daha sonra bununla da yetinmeyerek peygamberliğini ilan ederek yazmış olduğu *Beyan*'ın, Kur'an-ı Kerim'den daha üstün olduğunu iddia etmiştir.⁵³⁷ Şiî inancına göre Mehdi, Mekke'de ortaya çıkacak, Atabat'ta⁵³⁸ (Küfe) sancağını dalgalandıracaktı. Bâbîlere göre de Mirza Ali Muhammed'in (Bâb) Mekke'ye yapacağı hac ziyareti ardından Küfe'ye gelişi zuhurun başlangıcıydı.⁵³⁹ Mirza Ali Muhammed'e inanların sayısı on sekiz sayısına ulaşarak *Huruf-i Hayy* (Diri Harfler) olarak bilinen havarilerinin ilk grubu

⁵³⁴Tood Lawson, "Baha'î Religious History", Journal of Religious History, vol. 36, no. 4, Dec. 2012, s. 465-466; Mumammed Cevad Meşkür, Ferheng-i Fırak-ı İslam, 3.baskı, Meşhed 1996.

⁵³⁵Muhammed Zerendi, Nebil Tarihi, (Çev. Minu Draşan), Bahâî yay. İstanbul 2001, s. 31; Mustafa Öz, "Şeyhîyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, c.39, 2010, s.84-86.

⁵³⁶Hamid Dabashi, Iran: Ketlenmiş Halk, (Türkçe Çeviri: Emine Ayhan) Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 72-73.

⁵³⁷Ethem Ruhi Fiğlah, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepler, Şa-to yay, İstanbul 2001, s. 245.

⁵³⁸Atabat-ı Aliyat denen yerler, kavramsal olarak Kebela, Küfe, Necef, Basra, Samerra gibi daha ziyade Güney Irak'taki kutsal mekânlara verilen isimdir.

⁵³⁹Zerendi, s.66-67; Abbas Amanat, Resurrection and Renewal: The Making Of The Bâbî Movement In Iran, 1844-1850, Kalimat Press Los Angeles 1989, Paperback Edition, 2005, s. 166-174.

kurulmuştur. Bâb ile birlikte on dokuz sayısına ulaşılmasıyla bu havariler propaganda yapmak üzere İran'ın farklı bölgelerine ve Şiiilerin yaşadığı coğrafyalara dağılmışlardır.⁵⁴⁰ İran'daki mevcut toplumsal huzursuzluklar hareketin kısa bir süre içinde çok sayıda takipçiyi toplayabilmesini kolaylaştırmıştır.⁵⁴¹

Bâbilğin Irak'ta Yayılmaya Başlaması

Mirza Ali Muhammed'in (Bâb) ilk on sekiz havarisinden biri olan Molla Ali Bestamî, Şiiilere göre kutsal beldeler olarak kabul edilen ve Şii nüfusun yoğun olduğu Atabat yani Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Irak'a gönderilmiştir.⁵⁴² Bâb'a ilk biat edenlerin çeşitli bölgelere gönderilmesinden sonra Bâb'ın kendisi de bir havarisiyle birlikte önceden planlandığı üzere Hac yapmak ve iddiasını ilan etmek amacıyla Mekke ve Medine'ye (Eylül 1844) gitmiştir.⁵⁴³

Molla Ali Bestamî'nin Bâb'ın zuhurunu müjdelemek üzere Osmanlı Devleti'nin topraklarına gönderilmesi hareketin gelecekteki başarısı için kritik bir öneme sahipti. Bu şekilde Necef ve Kerbelâ'daki Şeyhîlerin kazanılması ve önde gelen Şii müçtehitlere davanın vaaz edilmesi hedeflenmişti. Küfe'nin başkaldırının ilk merkezi olarak planlanmış olması Bâbilik hareketinin en başlangıcından itibaren Osmanlı Devleti'ni de tehdit eden bir hareket olduğunu göstermektedir. Zira Bâbilere göre başlayacak olan "kıyam" Bâbî şeriatını kabul etmeyen herkesi hedeflemektedir. Molla Ali Bestamî, Ağustos 1844'ün başlarında ilk olarak Necef'e gitmiş, burada Mirza Ali'nin *Bâbolduğu* iddiasını Şiiilere (Şeyhîlere) iletmiştir. Molla Ali Bestamî, Irak'ta Bâb'ın Mekke'de davasını ilan edeceğini ve daha sonra Küfe ve Kerbelâ'ya gelerek kehanetlerini yerine getireceğini vaaz ederek takipçileri Kerbelâ'da toplanması için davet etmiştir. Bâbî propagandasının Şii dünyasının merkezi olan Karbela'da, başlamış olması Şiiiler arasında ciddi bir etki oluşturmasında önemli bir faktördü.⁵⁴⁴

Molla Ali Bestamî'nin Mirza Ali Muhammed'e vahyedildiğini iddia ettiği bir metni (Kayym el-Esma/ Yusuf süresi tefsiri)⁵⁴⁵ tanıtması Şii ulemanın sert tepkisine

⁵⁴⁰Zerendi, 54-59.

⁵⁴¹Moojan Momen, "The Social Basis of the Bâbî Uprising in Iran (1848-53): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle East Studies* (Published by: Cambridge University Press), Vol 15, No 2, May 1983, s. 157; Nikki Keddie, "Religion and Irreligion in early Iranian Nationalism", *Comparative Studies in Society and History*, 4, 1962, s. 274-275.

⁵⁴²Amanat, *Resurrection and Renewal*, 166-211.

⁵⁴³Amanat, 239.

⁵⁴⁴Denis MacEoin, "*Babism*", *Encyclopædia Iranica*, Elr. 2012.

⁵⁴⁵Kayym el-Esma: Ali Muhammed Şirazi tarafından Kur'an-ı Kerim'deki Yusuf Suresi'ne bir yorum olarak yazılmıştır. Kompozisyon, Kur'an Yusuf Suresi'nde ayetlerin sayısına benzer şekilde 111 ayetten oluşmaktadır. Kur'an'ın yapısına özgü görünümü ile Kur'an-ı Kerim'e benzerlik oluşturması amaçlanmıştır. Yusuf Suresi'nin klasik tefsirlerinden farklı olarak batini ifadelerle beklenen kişiye ve yeni bir zuhura çağrışım vurgulanmıştır. Kayym al-Esma, Bab tarafından yazılan ilk uzun metin olarak

neden olmuş ve şehri terk etmek zorunda kalarak Necef'ten sonra Şeyhiliğin merkezi olan Kerbelâ'ya gitmiş, orada tutuklanmıştır. Şeyhiler, tutukladıkları Bestamî'yi küfür ve halk arasında fitneye sebep olmak suçlamasıyla, yargılanması için Bağdat'a göndermiştir. Bu sırada Irak valisi olan Necip Paşa, 13 Ocak 1845'te Şii ve Sünnî din adamlarından kurulu bir mahkeme heyeti oluşturmuştur. Necip Paşa, olayı dini bir mesele olarak değerlendirdiği için teşkil ettiği şer'î mahkeme heyetine havale etmiştir. Ancak İran, Bağdat'taki konsolosluğu aracılığıyla söz konusu kişinin iadesini talep etmesi meselenin siyasi bir hal almasına yol açmıştır.⁵⁴⁶

Mahkeme heyetinde yer alan Şii müçtehitler, Osmanlı otoritesine karşı Şii reflekslerle hareket ederek Molla Ali Bastamî için sadece 'küfrün taşıyıcısı' tanımını yaparak karşılığında hapis veya sürgün cezasını önermiştir. Sünnî ulema ise ağır bir cezanın verilmemesi durumunda küfrün yayılacağını belirterek idam cezasını uygun görmüştür. Netice itibariyle mahkeme heyeti Şer'î hükümlere dayanarak *Kayym el-Esma*'nın küfür niteliği taşıdığına kanaat getirerek oy çokluğuyla ölüm cezasına hükmetmiştir. Necip Paşa yargılamanın neticesini İstanbul'a bildirerek nihai karar için talimat beklemiştir.⁵⁴⁷ Olayın yerel ve sıradan şer'î bir mesele olmaktan çıkıp politik bir hal alması üzerine, Necip Paşa konuyu 25 Ocak 1845 tarihli bir raporla Babî'li'ye sormuştur. Necip Paşa, elinde bazı evraklarla (*Kayym el-Esma*) birlikte derdest edilen söz konusu kişinin küfür içeren iddialarını heyet huzurunda da itiraf ettiği ve suçunun sabit olduğu belirtildikten sonra Molla Ali Bastamî hakkında ne yapılması gerektiğini sormuştur.⁵⁴⁸ Necip Paşa'nın çabasına rağmen dava artık yerel bir vaka olmaktan çıkarak, mezhepler arası rekabete ve Osmanlı-İran arasında nüfuz çatışmasına evrilmiştir.⁵⁴⁹ Nitekim İngiltere'nin Bağdat konsolosu Henry Creswicke Rawilson⁵⁵⁰ davayı yakından takip ederek raporları ile Büyükelçilik üzerinden kendi Dışişleri bakanlığını bilgilendirmiştir. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Stratford Canning kendisine gönderilen bu raporun bir nüshasını Hariciye Nazırlığı'na göndermiştir.⁵⁵¹ Canning, Rawilson'un tavsiye

---

kabul edilmektedir. MacEoin, Denis. "Babism", *Encyclopædia Iranica*, 2012; Bu metnin bir nüshası Necip Paşa tarafından Bab-ı Ali'ye de gönderilmiştir. BOA. İ.DH. 101/5067.

⁵⁴⁶ Denis MacEoin, "Ali Bestami", *Encyclopaedia Iranica*, Volume 1, New York: Columbia University, 1985, s. 860; Moojan Momen, "The Trial of Mulla Ali Bastami: A Combined Sunni-Shi'i Fatwa against the Bab," *Iran JSTOR*, vol. 20, 1982, 113-143.

⁵⁴⁷ Moojan Momen, *The Báb and Baha'í Religions 1844-1944 Some Contemporary Western Accounts*, George Ronald, Publisher Oxford, 1981, s. 83-90; Momen, "The Trial of Mulla Ali Bastami: A Combined Sunni-Shi'i Fatwa against the Báb," *Iran JSTOR*, vol. 20, 1982, s. 116.

⁵⁴⁸ BOA. İ.DH. 101/5067 (15 M.1261/25 Ocak 1845).

⁵⁴⁹ Amanat, *Resurrection and Renewal*, 230-231; Momen, "The Trial of Mulla Ali Bastami", 113-143.

⁵⁵⁰ Sir Henry Creswicke Rawlinson: (1810-1895) İngiliz ordusu subayı ve oryantalist. Bağdat'ta 1843 ve 1851 başkonsolos görevlerinde bulunmuştur. <https://www.britannica.com/biography/Henry-Creswicke-Rawlinson> (10.09.2021).

⁵⁵¹ BOA. İ. HR. 28/1322 (3 S. 1261/11 Şubat 1845).

raporu ve İran büyükelçisinin isteği ile Bağdat'ta verilen idam cezasının uygulanmamasını istemiştir.

Molla Ali Bestamî'nin Osmanlı makamları tarafından tutuklanması Şii iç çatışması olarak başlayan meseleye, yeni bir boyut kazandırmıştır. Yeni nübüvvet iddiası, Osmanlı ile İran arasında yüz yıllardır süregelen siyasi ve dini rekabeti etkilemiştir. Netice itibariyle Necef kasabasında Şeyhî tarikatı arasında başlayan anlaşmazlık, Osmanlı ve İran arasında nüfuz çatışmasına dönüşmüştür.⁵⁵²İstanbul'daki İran büyükelçisi, Molla Bestamî'nin İran'a iade edilmesi konusunda ısrar etmiştir. İran'ın Bağdat konsolosu Muhib Ali Han da Bağdat'taki İngiliz konsolosu Rawilson'dan arabulucu olmasını talep etmiştir. İngiltere Bağdat konsolosu Rawilson, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçi olan Canning'ten Bağdat'taki infaz kararını engellemesi için tavsiyede bulunmuştur.⁵⁵³

İran hükümeti ve Irak'taki Şii ulema Bağdat'ta bulunan Şii bir Molla'nın Osmanlı hükümeti kontrolünde yargılanıp idam edilmesini, Irak'taki diğer Şii din adamlarının hatta Şii tebaanın yaşam hakkını ve özgürlük alanını sınırlandırılacağına örnek teşkil edeceği inancına sahipti. Aynı zamanda bu kararın Şii tebâa arasında İran hükümetine karşı güven kaybı ve öfkeye sebep olabileceği endişesi de vardı. Bestamî aynı faaliyetinden dolayı İran'da Şii mahkemeler tarafından yargılanmış olsaydı, yetkililerden daha iyi bir muamele göremezdi. Bu davadaki fikir ayrılığı İran'ın Osmanlı hükümetine yönelik politikasında yatmaktaydı. Bâbilik ile ilgili önemli çalışmaları olana Abbas Amanat, Rawilson tarafından Tahran'daki İngiliz temsilci Albay Justin Sheil'e gönderilen bir rapordan hareketle, İran Başveziiri Akasi'nin meseleyi İran'ın Irak'taki nüfuz alanının içerisinde görmesinden kaynaklandığını vurgulamıştır.⁵⁵⁴Osmanlı hukuk sistemine direniş, mollaların Şii kutsal şehirlerinde bir tür özerkliği sürdürmedeki ısrarları anlamına gelmekteydi.

Sadrazam Rauf Paşa, Sultan Abdülmecid'in onayı ile Necip Paşa'nın önerisini uygun görerek mahkûmun Bağdat'ta hapsedilmesinin rahatsızlık yaratabileceği gerekçesiyle önce Musul'a sürgün edilmesine, daha sonra ise Musul'un uygun olmayacağını belirterek adalardan birine sevk edilmek üzere Bolu'ya gönderilmesine karar vermiştir. Ancak daha sonra Molla Ali Bestamî'nin İstanbul'a gönderilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Netice olarak mahkûmun Tersâne-i Âmire'de kürek

⁵⁵² BOA. İ. HR. 28/1322 (3 S. 1261/11 Şubat 1845).

⁵⁵³ Momen, "The Trial of Mulla Ali Bastami", 113-143.

⁵⁵⁴ Amanat, Resurrection And Renewal, 235. (FO. 248 114, Rawlinson- Teğmen Col. Shiel, No. 2, 16 Ocak 1845).

cezasına çarptırılması kabul edilmiştir.⁵⁵⁵İstanbul'a gönderilen Molla Ali Bastamî kısa bir süre sonra burada ölmüştür.⁵⁵⁶

Molla Ali Bastamî'den sonra Irak'ta Bâbilik faaliyetleri yürüten isimlerden biri de yine Bâbilik'in öncü isimlerinden aynı zamanda on sekiz havari içerisindeki tek kadın olan Fatıma Baraghani'dir. Fatıma Baraghani; Kurretülayn, Zerrintac, Tahire ya da Zekiye lakaplarıyla anılan ve Bâb'a ilk iman eden on sekiz kişiden (Hurufu'l Hay) biridir.⁵⁵⁷Bâbî inancının etkileyici bir şair ve teoloğu olan Kurretülayn, 1844 yılının sonlarında Kazvin'den Kerbelâ ve Necef'e giderek Bâbilik fikirlerini yaymıştır.⁵⁵⁸Kurretülayn'ın Bâbilik faaliyetleri ve İslam şeriatına karşı açıkça yaptığı eleştirileri Şii müçtehitlerini öfkelendirdiği için gözaltına alınarak Bağdat'a gönderilmiştir. Burada sorgulandıktan sonra sınır dışı edilmiştir.⁵⁵⁹

Mirza Ali Muhammed (Bâb)'in İdam Edilmesi 1850

İran'daki mevcut toplumsal huzursuzluklar hareketin kısa bir süre içinde çok sayıda takipçiyi toplayabilmesini kolaylaştırmıştır.⁵⁶⁰ Mirza Ali Muhammed'in ilk havarileri, Mehdi'nin geldiğine ikna olmuş şekilde açıktan propagandaya başlamışlardır. Mirza Ali Muhammed'in iddiasıyla Kur'an'ın nesh edildiği ve Mirza Ali'nin kitabı olan *Beyan*'ın yeni şeriat kaynağı olduğu ileri sürülmüştür. Bu faaliyetlerin artması ile mescit, pazar, çarşı gibi yerlerde şiddetli tartışmalar ve kanlı olaylar başlamıştır. Bunun üzerine Mirza Ali Muhammed (Bâb), Şiraz'da gözaltına alındıktan sonra tutuklanarak Rusya-Osmanlı-İran sınır üçgeninde bulunan Maku kalesine daha sonra da Nisan 1848 yılında Salmas'taki Çehrik kalesine hapsedilmiştir.⁵⁶¹1848-1849 yıllarında birçok yerde başlayan Bâbî isyanları ile bu hareketin politik bir tehdiye dönüşmesi tutuklu olan Bâb'ın idam edilmesi gerektiği kanaatini güçlendirmiştir.⁵⁶²Mirza Ali Muhammed (Bâb), 9 Temmuz 1850'de Tebriz'de halka açık bir alanda kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmiştir.⁵⁶³Bâb'ın

⁵⁵⁵ BOA. İ. DH101/5067; BOA. A. MKT. 27/91.

⁵⁵⁶ Momen, "The Trial of Mulla Ali Bastami", 113-143.

⁵⁵⁷ Moojan Momen, and Todd Lawson, "Tahiri Qurratul-ayn", published in *World Religions: Belief, Culture, and Controversy*, Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2011.

⁵⁵⁸ Denis MacEoin, *The Sources for Early Bâbî Doctrine and History: A Survey*, Brill Leiden 1992; Denis MacEoin, *From Shaykhism to Bâbîsm: a Study in Charismatic Renewal in Shi'î Islam*, (Ph.D. diss), Cambridge University, 1979, s. 61.

⁵⁵⁹ BOA. MVL. 11/36. (3 Ra. 1263/19 Şubat 1847).

⁵⁶⁰ Moojan Momen, "The Social Basis of the Bâbî Upheavals in Iran (1848-53)", *International Journal of Middle East Studies* (Published by: Cambridge University Press), Vol 15, No 2, May 1983, s. 157; Keddie, s. 274-75.

⁵⁶¹ Mustafa Ünsal, *Ali Muhammed Şirâzî ve Bâbilik Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 42-48; Zerendi, s. 143-203; Amanat, *Resurrection and Renewal*, s. 254-255.

⁵⁶² Momen, "The Social Basis of the Bâbî Upheavals in Iran (1848-53)", s. 157.

⁵⁶³ Amanat, s. 402-403.

idamından sonra, Bâbî ayaklanmaları bastırılmış ve önemli isimleri başta olmak üzere çoğu öldürülmüştür. Bâbî öncülerinin ölümü hareketi lidersiz ve savunmasız bırakmış, bunu takiben liderlik krizi başlamıştır. Bu belirsizlik Bağdat'ta Mirza Hüseyin Ali'nin 1853-1863 yıllarında kendisini büyük ölçüde kabul ettirmesine kadar devam etmiştir. Bu sürede Bâbiler intikamcı bir şekilde radikalleşmiş ve gizli örgütlenmeye devam etmiştir. Bâbiler, liderlerinin infaz edilesine duydukları öfke ile 15 Ağustos 1852'de Nasıreddin Şah'a başarısız bir suikast girişimde bulunmuştur. Bâbîlik hareketi için bir dönüm noktası olan bu suikast girişimi sonrası Bâbîlere duyulan tepki büyük bir linç girişimine dönüşmüştür. Tahran başta olmak üzere İran'ın farklı noktalarında Bâbiler şiddetli şekillerde cezalandırılarak mallarına da el konulmaya başlanmıştır.⁵⁶⁴ Bağdat, Necef ve Kerbelâ bundan sonra, İranlı Bâbî topluluğu için sığınma noktası haline gelmiştir. İran'daki kanlı Bâbî isyanlarından geriye kalan Bâbiler, uzun vadeli amaçlarını yeniden değerlendirmek zorunda kalmışlardır. Bâbiler için öncelikli mesele güçlü bir liderlik otoritesini yeniden kurmak olmuştur.⁵⁶⁵ Başlayan liderlik rekabeti içerisinde Mirza Hüseyin Ali Nuri ve kardeşi Mirza Yahya Nuri öne çıkan isimlerdi. Şah'a suikast girişiminden sonra Mirza Hüseyin Ali de tutuklanmıştı. Beş aya yakın Tahran'da tutuklu kalan Mirza Hüseyin Ali, Rusya sefiri Dolgorukov'un baskısıyla serbest bırakılmıştır. Kendisine Rusya'ya sığınma hakkı teklif edilmesine rağmen bunu kabul etmeyerek Bağdat'a gitmek istediğini söylemiştir.⁵⁶⁶

Bağdat'ın Merkez Haline Gelmesi: Bâbîlikten Bahâîliğe

Bâbî faaliyetleri başlarda sadece İran'ı ilgilendiren bir mesele olarak görülürken sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanındaki bazı bölgeler için de bir tehdit haline gelmiştir. 1844 yılında Molla Ali Bestamî ve Kurretülayn vakalarıyla başlayan Bâbî faaliyetleri Bağdat Valisi Necip Paşa ve merkezi hükümetin aldığı tedbirler sayesinde önlenmişti. Fakat 1852 yılında Nasıreddin Şah'a karşı düzenlenen suikast girişiminden sonra İran'daki Bâbiler Necef, Kerbelâ ve Bağdat'a yoğun bir şekilde göç etmişlerdir. 1853 yılında Bâbî hareketinin önemli isimlerinden biri olan Mirza Hüseyin Ali'nin Bağdat'a sığınmasıyla Bâbiler, hızlı bir şekilde yeniden toparlanma imkânı elde etmiş ve Osmanlı-İran ilişkilerini tehdit edebilecek kadar güçlenmişlerdir. Mirza Hüseyin Ali liderliğindeki Bağdat dönemi

⁵⁶⁴Moojan Momen, "The Babi and Baha'i community of Iran"; Şevki Efendi, Bahâî Dininin I. Yüzyılı, (Çev. Suna Bozkır), Bahâî yayınları, İstanbul 1995, s. 65; Amanat, s. 405; Keddie, s. 274-75.

⁵⁶⁵Denis MacEoin, "From Bâbism to Baha'ism: Problems of militancy, quietism, and conflation in the construction of a religion." Religion 13.3, 1983, s. 220.

⁵⁶⁶Hasan M. Balyuzi, Abdu'l-Baha -The Centre of the Covenant of Bahau'llah-, George Ronald: London 1971, s. 21; Momen, Moojan, "Millennialism and Violence: The Attempted Assassination of Nasir al-Din Shah of Iran by the Bâbis in 1852," Nova Religio, 12(1), Aug. 2008, s. 70-71.

aynı zamanda hareketin Bâbîlikten Bahâîliğe evrildiği süreç olması hasebiyle de önem arz etmektedir.⁵⁶⁷ Mirza Hüseyin Ali'nin on yıl (1853-1863) süren Bağdat ikamet süreci, üç ayrı dönemde değerlendirilebilir. Birinci dönem, Mirza Hüseyin Ali'nin Bâbî cemaatinin liderliği için kardeşi Mirza Yahya ile yaşadığı mücadele dönemi; İkinci dönem, Süleymaniye dağlarında inzivaya çekildiği dönem; Üçüncü dönem ise Mirza Ali Muhammed (Bâb)'den sonra kendisinin yeni peygamber olduğunu yakın çevresine ilan etmesidir.⁵⁶⁸

Bâbîler, Bâb'ın idamından sonraki süreçte (1850-1853) büyük kayıplar vermiş ve devletle savaşamayacak durumda olduklarını anlamışlardı. Irak'taki kutsal Şii mekânlarını ziyaret eden İranlı Şiiler, Bağdat'taki Bâbî liderlerine de uğramaları⁵⁶⁹ ve Bağdat'taki Bâbî faaliyetleri İran'da Osmanlı Devleti'nin Bâbîleri himaye ettiği algısına sebep olmuş hatta bundan dolayı İran'daki camilerde Şii din adamları Osmanlı Devleti aleyhine vaazlar yapılmıştır.⁵⁷⁰ İran hükümeti Osmanlı Devleti'nden Irak'taki kutsal Şii mekânlarını ziyaret etmek bahanesiyle gelip Bâbîlere katılan bu grupları kendilerine teslim etmelerini istemiştir.⁵⁷¹ Babîâli, Osmanlı Devleti'nin Bâbîleri himaye ve teşvik ettiği suçlamalarını reddetmiştir.⁵⁷²

İran'ın Baskısı ve Bâbîlerin İstanbul'a Sürgün Edilmesi

İran, Bâbîlerin Irak'tan çıkarılması için yoğun bir mücadele vermiştir.⁵⁷³ İran Hariciye Nazırı Mirza Said Han ile İstanbul'daki İran Büyükelçisi Mirza Hüseyin Han-ı Muşirüddeve, Babîâli'den Bâbîlerin faaliyetleri ve bunların İran sınırına yakın bulunması gerekçesiyle Bağdat'tan çıkarılmasını talep etmiştir. İran hükümeti, Büyükelçisi'nden konuyla ilgili olarak Sadrazam Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa ile görüşmesini istemiştir. İran Hariciye Nazırı, Bâbîleri yoldan çıkmış sapkın bir mezhep olarak tanımlayarak derhal yok edilmeleri gerektiğini veya bu iki İslam devletinin samimi ve iyi niyete dayalı ilişkilerinin bir sonucu olarak Mirza Hüseyin Ali ve taraftarlarının derhal kendilerine teslim edilmesini talep etmiştir. Osmanlı hükümetinin bu öneriyi kabul etmemesi halinde, Mirza Said Han

⁵⁶⁷Zikrullah Aykaç, Osmanlı Devleti Döneminde Bâbîlik/Bahâîlik Hareketi'nin Gelişimi ve Faaliyetleri (1844-1922)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2021, s. 69.

⁵⁶⁸Adip Taherzadeh, Hz. Bahau'llah'ın Zuhuru – "Bahâî Dininin Doğuşu" Bağdat Dönemi 1853-1863, Çev. Süreyya Güler, Bahâî Yayınları, C. I, İstanbul 1995, s. 51.

⁵⁶⁹Juan Ricardo I. Cole, "Bahâ'u'llâh and the Naqshbandi Sufis in Iraq" In Cole, Juan R. & Moojan Momen (Ed.), From Iran East & West: Studies in Bâbî and Bahâ'î history, Kalimat Press, Los Angeles 1984, s. 28.

⁵⁷⁰BOA. HR. MKT. 412/87. (22 S. 1279/19 Ağustos 1862).

⁵⁷¹BOA. HR. SYS. 2930/106. (29 Ş. 1279/19 Şubat 1863).

⁵⁷²BOA. HR. SYS. 1909/51. (10 M. 1279/8 Temmuz 1862).

⁵⁷³Taherzadeh, s. 146-149; Necati Alkan, Dissent and Heterodoxy in the Late Ottoman Empire, Reformers, Bâbîs and Baha'is, İstanbul 2008, s. 59.

alternatif bir çözüm olarak Bâbileri İran sınırından uzak, Osmanlı Devleti'nin ücra bir yerine gönderilmesini teklif etmiştir.⁵⁷⁴Bahâî kaynakları, İran Hariciye Nazırının ve İran İstanbul büyükelçisinin baskısının Ali ve Fuat Paşa üzerinde dolayısıyla Sultan Abdülaziz'in bu kararında önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.⁵⁷⁵

Sultan Abdülaziz 25 Haziran 1861 tarihinde Sultan Abdülmecid'in yerine tahta geçince İran'ın yeni padişahın ilk isteği yine Bâbilerle ilgili olmuştur.⁵⁷⁶ İran hükümetinin talebi Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından Sultan Abdülaziz'e arz edilmiş ve Bâbilerin İstanbul'a sürgün edilmesi için irade çıkarılmıştır. Çıkarılan irade de Bâbî hareketi Şah'a suikast girişiminde bulunan, "mezheb-i bâtil ve hâfi" ve "dalâlet-i hafiyeye ile müttehem ve fesâd ve ıdlâl ile müştehir kimseler" olarak tanımlamıştır. Babîâli, uluslararası kurallar çerçevesinde İran'ın güvenliğini sağlamak ve toplum için tehlikeli olarak kabul edilen bir hareketi kontrol altına almak yönünde karar almıştır.⁵⁷⁷

Mirza Hüseyin Ali, Bağdat'tan ayrılmadan hemen önce yakın çevresine peygamberliğini ilan etmiştir.⁵⁷⁸ Mirza Hüseyin Ali'nin peygamberliğini ilan ettiği günler, Bahâîler tarafından bayram olarak kutlanmaktadır.⁵⁷⁹ Mirza Hüseyin Ali'ye sürgün kararının bildirilmesinden 27 gün sonra Osmanlı Devleti'nin merkezine doğru dört ay sürecek yolculuğun 3 Mayıs 1863'te başlamıştır.⁵⁸⁰

Bağdat, Bâbilik faaliyetlerinin ilk başladığı merkezlerden biridir. Bâb'ın ilk havarileri olan Molla Ali Bestamî ve Kurretülayn'ın faaliyetleri Osmanlı ve İran arasında diplomatik bir krize dahi sebep olmuştu. Bu kişiler sınır dışı edilmiş olmalarına rağmen Bâbilik faaliyetleri devam etmiştir. Bağdat merkezli Irak coğrafyası, Şeyhlik ve Bâbilik hareketlerinin önemli merkezleri olması hasebiyle Bâhâilik için de önemini korumuştur.

Mirza Hüseyin Ali İstanbul,⁵⁸¹ Edirne⁵⁸² ve Akka'ya⁵⁸³ sürgün edildikten sonra da Bağdat ve Musul, İran'dan gelen Bâbî/Bahâîlerin geçiş noktası ve durakları olmayı sürdürmüştür. Mirza Hüseyin Ali, 1863 yılında İstanbul daha sonra da

---

⁵⁷⁴Taherzadeh, 232.

⁵⁷⁵Balyuzi, s. 18; Alkan, s. 59; Taherzadeh, s. 146-149.

⁵⁷⁶Süleyman Özkaya, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bahâilik Hareketi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 46.

⁵⁷⁷BOA. İ. HR. 200/11389. (2 Z. 1279/21 Mayıs 1863).

⁵⁷⁸Myron Henry Phelps, *Life and teachings of Abbas effendi: a study of the religion of the Bâbîs, or Beha'îs founded by the Persian Bâb and by his successors, Beha Ullah and Abbas effendi*, GP Putnam'ssons, 1903, s. 17-31.

⁵⁷⁹Taherzadeh, s. 284-285.

⁵⁸⁰Balyuzi, s. 17; Şevki Efendi, s. 155.

⁵⁸¹BOA. İ. HR. 198/11268. (12 Ş. 1279/2 Şubat 1863).

⁵⁸²BOA. I. HR. 203/11614. (24 R. 1280/8 Ekim 1863).

⁵⁸³BOA. İ. MMS. 36/1475.45.01. (19 Ra. 1285/10 Temmuz 1868).

Edirne'ye sevk edilirken, Bâbilerin bir kısmı Bağdat'ta kalmış, bunlara hazineden maaş bağlanmıştır. Bahâiler Akka'ya sürgün edildikten sonra da Mirza Hüseyin Ali tarafından belirlenen temsilciler kanalıyla bu faaliyetler canlı tutulmuştur. İran'ın Bağdat ve Musul konsoloslukları özellikle Bahâileri takip etmiş, bunlarla ilgili raporlar hazırlamış ve bu faaliyetleri engellemeye çalışmıştır. Bağdat'ta sığınan Bahâiler, Osmanlı güvencesinde oldukları için İran yetkilileri tarafından tutuklanamıyor veya İran'a geri götürülemiyorlardı. Bazı tarihlerde Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan anlaşmalar neticesinde bazı Bahâilerin tutuklandığı hatta İran'a iade edildikleri de olmuştur. Bütün bunlara rağmen Bağdat, Bahâiler için önemli bir faaliyet alanı olmaya devam etmiştir.⁵⁸⁴

Bahâiler, İran'daki taraftarlarıyla temasını büyük ölçüde Bağdat üzerinden yürütülmekteydi, bu faaliyetler İran'ın şikâyetlerine ve Osmanlı Devleti'nin sıkı takibine rağmen sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti Bağdat'taki propagandayı engellemek için etkili isimleri farklı yerlere sürgün etmeye devam etmiştir. Örneğin Bahâilerin Bağdat'taki naibi Hacı Muhammed Hüseyin'in⁵⁸⁵ İran'ın şikâyetleri ve Bağdat'ta halkı kışkırtmaya kalkışması üzerine İran Hükümeti tarafından Osmanlı Hariciye Nezareti'nden iadesi istenmiştir. İran'ın bu iade talebi kabul edilmemiş ve Hacı Muhammed Hüseyin'in Bağdat Valisi Nusret Paşa tarafından İran sınırından uzaklaştırılması amacıyla Musul'a sürgün edilmiştir. Hacı Hüseyin, Musul'a sürgün edildikten bir süre sonra Sadaret'e dilekçe yazarak üç yıldır sürgün edildiği Musul'dan Bağdat'ta dönmek istediğini bildirmişse de bu talebi kabul edilmemiştir.⁵⁸⁶ Hacı Hüseyin, yeniden bir dilekçe yazarak kendisinin Musul'da ailesinin Bağdat'ta duçar ızdırar ve perişan olduklarını beyan etmesi üzerine, kendisine maaş tahsisi ve ailesinin de Musul'a yerleşmesi münasip görülmüştür.⁵⁸⁷ Musul'a sürgün edilmiş olan Hacı Hüseyin'in daha sonra kısmi felç geçirmesi üzerine tedavi nedeniyle doktor raporu doğrultusunda Halep'e nakline izin verilmiştir.⁵⁸⁸

Bağdat'taki Bahâi faaliyetlerinin, İngiltere ve Fransa Konsolosları tarafından da yakından takip ettiği ve bu faaliyetlerle ilgili büyükelçiliklerine raporlar

---

⁵⁸⁴BOA. BEO. 98/7308 (7 R.1310/29 Ekim 1892); BOA. BEO. 104/7754. (17 R. 1310/8 Kasım 1892); BOA. BEO. 335/25113. (22 C. 1311/31 Aralık 1893); BOA. BEO. 909/68125. (15 N. 1314/17 Şubat 1897); BOA. DH. MKT. 1762/75. (4 S. 1308/ 18 Eylül 1890); BOA. DH. MKT. 1773/69. (6 Ra. 1308/20 Ekim 1890); BOA. DH. MKT. 1816/ 100. (27 B. 1308/9 Mart 1891).

⁵⁸⁵BOA. BEO.335/25113. (22 C. 1311/31 Aralık 1893).

⁵⁸⁶BOA. BEO.104/7755. (17 R. 1310/8 Kasım 1892).

⁵⁸⁷BOA. BEO.335/25113. (22 C. 1311/31 Aralık 1893).

⁵⁸⁸BOA. BEO.909/68125. (15 N. 1314/17 Şubat 1897).

gönderdikleri anlaşılmaktadır.⁵⁸⁹ 1867 yılında Mirza Hüseyin Ali Edirne'de bulunduğu sırada Bağdat'taki Bahâî cemaati, Beyrut Amerikan Konsolosluğu aracılığıyla Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'ne bir çağrı yaparak, Bahau'llah'ın serbest bırakılmasının sağlanmasını istemiştir. Söz konusu dilekçede bunu talep edenlerin 40 bin kişi olduğu iddia edilmiştir.⁵⁹⁰

SONUÇ

Bâbilik İran'ın on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi, sosyal ve ekonomik özelliklerinden kaynaklı ortaya çıkmış dini nitelikli bir harekettir. Bâbilik hareketi Şii İran'da başladıktan hemen sonra Osmanlı Devleti topraklarına da sıçramıştır. Irak'ta Şiilerce kutsal kabul edilen bölgelerin varlığı ve Şii nüfus yoğunluğundan dolayı Bâbilik faaliyetleri İran coğrafyası ile aynı anda Osmanlı Devleti sınırlarında da başlamıştır. Nitekim Bâbî hareketinin kurucusu olan Mirza Ali Muhammed'in ilk havarileri olan Molla Ali Bestamî ve Kurretülayn Irak'a gönderilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi Necip Paşa Sünnîler ile Şiiler arasındaki tüm geleneksel düşmanlıklarına ve bölünmelerine rağmen, Bağdat'ta Sünnî ve Şii ulemadan oluşan bir heyet kurmuş olması dikkate değer bir konudur. Olayın güçlü bir fetva ile kınanması Sünnî-Şii ilişkilerinin sıkıntılı tarihinde istisnai bir örnek olmuştur. Bu iki olay erken Bâbî tarihi için de önemli gelişmeler olarak kabul edilmektedir.

Bâbî hareketinin kurucusu olan Mirza Ali Muhammed'in 1850 yılında Tebriz'de idam edilmesi ve 1852 yılında Bâbilerin Nasıreddin Şah'a suikast girişiminde bulunması Bâbilik tarihi için dönüm noktaları olmuştur. İran'da çok sert şekilde sindirilmiş olan hareketin taraftarları Irak'a sığınmaya başlamışlardır. Hareketin öncü isimlerinden biri olan Mirza Hüseyin Ali'nin de 1853 yılında Bağdat'a sığınması yeni bir süreci başlatmıştır. Mirza Hüseyin Ali, Bağdat'ta dağılmış ve yer altına inmiş olan Bâbileri yeniden toparlayarak etkin bir hale güce kavuşturmuştur. Irak'taki Bâbî faaliyetlerinin yeniden görünür hale gelmesi İran'ı tedirgin ettiğinden Bâbilerin bertaraf edilmeleri için İran hükümeti Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti uluslararası hukukun gereği olarak 1863 yılında Bâbileri Edirne'ye sürgün etmek üzere İstanbul'a sevk etme kararı almıştır. Mirza Hüseyin Ali sürgünden hemen önce nübüvvet iddiasında bulunması Bâbilikten Bâhâîliğe geçiş sürecini başlatmıştır. Mirza Hüseyin Ali

---

⁵⁸⁹Momen, *The Babi and Baha'i Religions 1844-1944*, s. 265-266. (Kemball'dan Elliot No. 24, 15 Temmuz 1868: FO 195 803A; Elliot'tan Stanley No. 310, 14 Aug. 1868: FO 78 2022; Herbert'ten Elliot'a No. 15, 17 Ağustos 1870: FO 195 949).

⁵⁹⁰Momen, *The Babi and Baha'i Religions 1844-1944*, s. 265. (Jessup, Suriye'de Elli Üç Yıl, Cilt. 1, s. 329).

liderliğindeki hareket bundan sonra sürgün edildikleri Edirne ve Akka'da örgütlenerek uluslararası bir güç haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Âlî Evrak Odası (BEO.): 98/7308, 104/7754, 335/25113,909/68125,104/7755.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH. MKT.):1762/75,1773/69,1816/ 100.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR. MKT.):412/87.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.):1909/51,2930/106.

İrade Dahiliye (İ. DH.): 101/5067,

İrade Hariciye (İ. HR.): 203/11614,200/11389, 28/1322,198/11268.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 36/1475.

Sadâret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT.): 27/91.

MVL. (Meclis-i Vala Evrakı): 11/36.

B. Kaynak Eserler ve İnceleme Eserler

Alkan, Necati, Dissent and Heterodoxy in the Late Ottoman Empire, Reformers, Bâbis and Baha'is, Istanbul 2008.

Amanat, Abbas, Resurrection and Renewal: The Making Of The Bâbî Movement In Iran, 1844-1850, Kalimat Press Los Angeles 1989, Paperback Edition, 2005.

Andreeva, Elena, "Russia İ. Russo-Iranian Relations up to the Bolshevik Revolution", Encyclopædia Iranica, January 6, 2014, (<https://www.iranicaonline.org/articles/russia-i-relations>).

Aykaç, Zikrullah, Osmanlı Devleti Döneminde Bâbilik/Bahâilik Hareketi'nin Gelişimi ve Faaliyetleri (1844-1922)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2021.

Balyuzi, M. Hasan, Abdu'l-Baha -The Centre of the Covenant of Bahau'llah-, George Ronald: London 1971.

Bolat, Gökhan, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu 1907-1909", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (16), 2016, s. 327-350.

Cole, JuanRicardo I, “Bahá’u’lláh and the Naqshbandi Sufis in Iraq” In Cole, Juan R. & Moojan Momen (Ed.), *From Iran East & West: Studies in Bábí and Bahá’í History*, Kalimat Press, Los Angeles 1984, s. 28.

Dabashi, Hamid, *Iran: Ketlenmiş Halk*, (Türkçe Çeviri: Emine Ayhan) Metis Yayınları, İstanbul 2008.

Djalili, Mohammad Reza/Thierry Kellner, *İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (çev. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Ervand, Abrahamian, “Oriental Despotism: the case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 5.1, 1974, s. 3-31.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepler*, Şa-to yay, İstanbul 2001.

Glenn E, Curtis/Hooglund Eric, *Iran: A Country Study: A Country Study*, Government Printing Office, 2008.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Keddie, Nikki, “Religion and Irreligion in early Iranian Nationalism”, *Comparative Studies in Society and History*, 4, 1962, s. 274-75.

Lawson, Tood, “Baha’i Religious History,” *Journal of Religious History*, vol. 36, no. 4, Dec. 2012, s. 463-470.

MacEoin, Denis, *From Shaykhism to Bábism: a Study in Charismatic Renewal in Shi‘i Islam*, (Ph.D. diss), Cambridge University, 1979.

_____, “From Bábism to Baha’ism: Problems of militancy, quietism, and conflation in the construction of a religion.” *Religion* 13.3, 1983, s. 219-255.

_____, “Ali Bestami”, *Encyclopaedia Iranica*, Volume 1, New York: Columbia University, 1985, s. 860.

_____, *The Sources for Early Bábí Doctrine and History: A Survey*, Brill Leiden 1992.

_____, “Babism”, *Encyclopædia Iranica*, Elr. 2012.

Meşkûr, Mumammed Cevad, *Ferheng-i Fırak-ı İslam*, 3. baskı, Meşhed 1996.

Mohammadi Raheb, Ghanbarlou, *İran’da Kaçar Devleti Dönemi Modernleşmesi 1794-1925*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Momen, Moojan, *The Bábí and Baha’í Religions 1844-1944 Some Contemporary Western Accounts*, George Ronald, Publisher Oxford, 1981.

_____, “The Trial of Mulla Ali Başami: A Combined Sunni-Shi’i Fatwa against the Bab,” *Iran JSTOR*, vol. 20, 1982, 113-143.

_____, “The Social Basis of the Bâbî Upheavals in Iran (1848–53): A Preliminary Analysis”, *International Journal of Middle East Studies* (Published by: Cambridge University Press), Vol 15, No 2, May 1983, s. 157-183.

_____, “The Babi and Baha’i community of Iran: a case of “suspended genocide?””, *Journal of Genocide Research*, 7(2), June 2005, s. 221–241.

_____, “Millennialism and Violence: The Attempted Assassination of Nasir al-Din Shah of Iran by the Bâbîs in 1852,” *Nova Religio*, 12(1), Aug. 2008, s. 57–82.

Momen, Moojan and Todd Lawson, “Tahirih Qurratul-ayn”, published in *World Religions: Belief, Culture, and Controversy*, Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2011.

Öz, Mustafa, “Şeyhîyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.39, 2010, s.84-86.

Özkaya, Süleyman, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bahailik Hareketi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Phelps, Myron Henry, *Life and teachings of Abbas effendi: a study of the religion of the Bâbîs, or Beha’is founded by the Persian Bâb and by his successors, Beha Ullah and Abbas effendi*, GP Putnam’s sons, 1903.

Rashidvash, Vahid, “The Qajar Dynasty in Iran: The Most Important Occurrence Evented in the Qajars Monarchy”, *International Journal of Business and Social Science*, 3(12), 2012, ss.181-187.

Şevki Efendi, *Bahâî Dininin I. Yüzyılı*, (Çev. Suna Bozkır), Bahâî yayınları, İstanbul 1995.

Taherzadeh, Adip, Hz. Bahau’llah’ın Zuhuru – “Bahâî Dininin Doğuşu” Bağdat Dönemi 1853-1863, Çev. Süreyya Güler, Bahâî Yayınları, C. I, İstanbul 1995.

Uyar, Mazlum, “İran Meşrutiyeti (1905-1906) ve Gizli Cemiyetler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 164, Ekim 2006, 199-218.

Ünsal, Mustafa, *Ali Muhammed Şîrâzî ve Bâbilik Hareketi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

Yeşilot, Oktay, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 2008, s. 187-199.

Zerendi, Muhammed, *Nebil Tarihi*, (Çev. Minu Draşan), Bahâî yay. İstanbul 2001.

<https://www.britannica.com/biography/Henry-Creswicke-Rawlinson>
(10.09.2021).

BAĞDAT'TA ÜÇ OSMANLI ESERİ

Arş. Gör. Rumeysa Teke

Arş. Gör. Zübeyde UZUN⁵⁹¹

ÖZ

Ortadoğu coğrafyasının en nadide şehirlerinden olan Bağdat, her dönemde devletlerin uğruna savaştıkları şehirlerin başında gelmektedir. Irak'ın başkenti olan bu şehir ticaret merkezi olmasının yanında bilim, felsefe ve sanatın da merkezi olmuştur. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Kindî, Gazzâlî, İbn Sinâ ve Fârâbî gibi alimler Bağdat'ta yetişmiştir. Cenneti andıran bahçeleriyle ünlü bu şehri Fuzûlî gibi birçok sanatçı kendi alanında övmüştür. Coğrafi konumu, kültürel birikimi ve ilmin merkezi olması gibi birçok etken Bağdat'ı dönemin önemli şahıslarının yaşamak istedikleri yer haline getirmiştir. İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe, Abdülkâdir-i Geylânî ve Mûsâ el-Kâzım bu şehirde yaşayan önemli isimlerdendir. Büyük Selçuklular, bu kişilere verdikleri önemden dolayı Bağdat'ta bulunan kabirleri üzerine türbe inşa ettirmişlerdir. Şii lider Şah İsmâil tarafından Irak işgale uğramış; İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe, Abdülkâdir-i Geylânî türbeleri gibi pekçok Sünnî liderin türbesi harap edilmiştir. Bununla birlikte Şah İsmâil, Büyük Selçuklu yapısı olan Mûsâ el-Kâzım Türbesi'nin yerine iki kubbeli yeni bir türbe inşa ettirmiştir. İrakeyn Seferi'ne çıkan Kanûnî Sultan Süleyman Bağdat'ta imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Sultan ilk olarak İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe ve Abdülkâdir-i Geylânî türbelerini buldurup, külliyeğe çevirtmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman Dönemi'nden II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar bu külliyeğe çeşitli onarım ve eklemeler yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe, Abdülkâdir-i Geylânî ve Mûsâ el-KâzımKülliyesi'nin mimarisi incelenecek ve yapım aşamaları hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Bağdat, Osmanlı, İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Külliyesi, Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi, Mûsâ el-Kâzım Külliyesi

THREE OTTOMAN WORKS in BAGDAT

ABSTRACT

Baghdad, one of the most precious cities in the Middle East geography, is one of the cities that states have fought for in every period. This city, which is the capital of Iraq, has been the center of science, philosophy and art as well as being a commercial center. Muhammed b. Mûsâ al-Hârizmî, Kindî, Gazzâlî, İbn Sinâ and Fârâbî such as scholar were educated in Baghdad. Many artists such as Fuzûlî praised this city, which is famous for its gardens resembling paradise. Many factors such as its geographical location, cultural background and being the center of science made Baghdad the place where important people of the period wanted to live. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Abdülkâdir-i Geylani and Mûsâ al-Kâzım are important names living in this city. The Great Seljuks had built a tomb on their graves in Baghdad because of the importance they gave to these people. Iraq was invaded by the Shiite leader Shah Ismail; The tombs of many Sunni leaders such as Imam-i Âzam Ebû Hanîfe and Abdülkâdir-i Geylani tombs were destroyed. However, Shah Ismail had built a new two-domed tomb in place of the Great Seljuk structure, the tomb of Musa al-Kazim. Suleiman the Magnificent, who went on the Irakeyn Expedition, carried out construction activities in Baghdad. The Sultan first had found the tombs of Imam-i Âzam Ebû Hanîfe and

⁵⁹¹ Arş. Gör. Rumeysa Teke, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0002-5620-4251, rumeysateke@karabuk.edu.tr

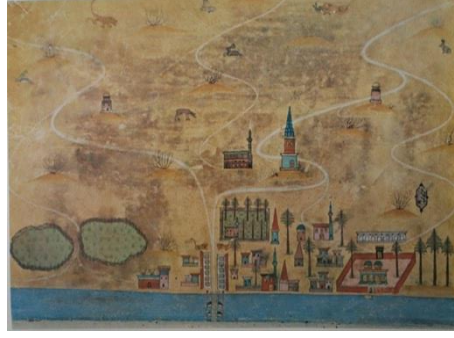
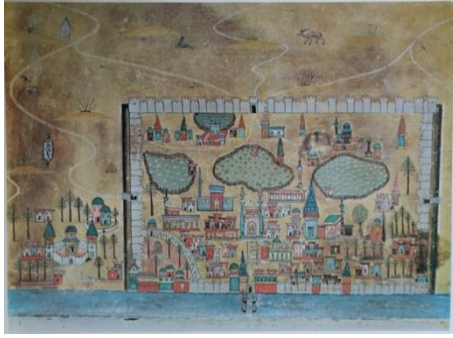
Arş. Gör. Zübeyde UZUN, Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, ORCID: 0000-0003-2837-5835, zubeydeuzun@karabuk.edu.tr

Abdülkâdir-i Geylani and them had converted into a complex. From the reign of Suleiman the Magnificent to Abdülhamid period were made repairs and additions to these kulliyes. Within the scope of this study, the architecture of Imam-i Âzam Ebû Hanîfe, Abdülkâdir-i Geylani and Mûsâ al-Kâzım Kulliyes will be examined and information will be given about the construction stages.

Keywords: Iraq, Baghdad, Ottoman, Imam-i Âzam Abu Hanîfe Complex, Abdülkâdir-i Geylani Complex, Mûsâ el-Kâzım Complex.

GİRİŞ

Karmaşanın bol olduğu coğrafyada bulunan Bağdat şehri; Moğolların Abbasileri istilasından sonra İlhanlıların (1256-1353), Karakoyunluların (1351-1469) ve Akkoyunluların (1340-1514) eline geçmiştir. Bu devletler Bağdat imarına büyük önem vermişlerdir.⁵⁹² Safevî Devleti (1501-1736) Bağdat'ı işgal ettikten sonra Sünnî liderlerden İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Abdülkâdir-i Geylânî gibi pek çok kâdîlerin türbesini harap etmiştir.⁵⁹³

XVI. yüzyılın ilk yarısında Bağdat'ı gösteren minyatür (Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, 47^b-48^a)

Irakeyn Seferi'ne çıkan Kanûnî Sultan Süleyman 1534 yılında Bağdat'a gelmiştir. Asırlardır İslam merkezi olan bu şehir Dârü'l-İslâm, Dârü'l-Hilâfe, Burc-ı Evliyâ, Zevrâ gibi isimlerle taçlandırılmıştır.⁵⁹⁴ Birçok yağma ve tahribata maruz kalan Bağdat, Sultan Süleyman tarafından önemsenmiş ve hatta Sultan şehir zarar görmesin diye askerlerin şehre girişini engellemiştir. Bağdat'ta dört ay geçiren Kanûnî Sultan Süleyman şehirde imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵⁹⁵ Sultan Süleyman ilk olarak Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrini buldurmuştur. Kabrin ziyaretinden sonra türbe yaptırmış, türbenin çini ile süslenmesini ve cami yapılmasını istemiştir. Ayrıca Abdülkâdir-i Geylânî kabrini

⁵⁹²Suphi Saatçi, "Mimar Sinan'ın Bağdat'taki Eserleri", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyumu (İstanbul, Türkiye, 7-9 Kasım 2009), s. 343.

⁵⁹³TDV İslam Ansiklopedisi, Abdülaziz Ed-Dürî, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, "Bağdat Genel Bakış" maddesi, s. 433; TDV İslam Ansiklopedisi, Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, "Bağdat, Osmanlı Dönemi" maddesi, s. 434.

⁵⁹⁴Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*. haz., Mümin Çevik ve Erol Kılıç, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966, s. 128.

⁵⁹⁵Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 263.

buldurtarak türbe yaptırmıştır. Mûsâ el-Kâzım'ın Türbesi'ni ziyaret etmiş, böylelikle Sünnilerin ve Şiilerin gönüllerini almıştır.⁵⁹⁶

I. İmâm-i Âzam Ebû Hanîfe Külliyes

Sünnî mezhebin dört imamından birincisi olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Osmanlı uleması tarafından rehber kabul edilmiştir.⁵⁹⁷ 699 yılında Kufe'de doğan İmâm-ı Âzam 767 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Âzamiye olarak anılan semte defnedilmiştir.⁵⁹⁸ 1067 yılında Büyük Selçuklu Veziri Şerefülmülk Ebû Saîd el-Hârizmî, mezarın üzerine mukarnas külahlı Selçuklu tarzı kubbeli bir türbe ve yanına da bir medrese inşa ettirmiştir. Türbenin ilk hali kerpiçten olup zaman içinde zarar görmüştür.⁵⁹⁹ Medrese ise Bağdat'ta kurulan ilk Selçuklu medresesi özelliği taşımaktadır.⁶⁰⁰

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesi (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 53^b)

Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı eserinde Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk İran seferinde geçtiği bütün konakları ve menzilleri isimleriyle birlikte ele almıştır.⁶⁰¹ Bu eserde İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesi'ne de yer verilmiştir.

⁵⁹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 352.

⁵⁹⁷ Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 129.

⁵⁹⁸ TDV İslam Ansiklopedisi, Mustafa Uzunpostalcı, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, "Ebû Hanîfe" maddesi, s. 131-133.

⁵⁹⁹ TDV İslam Ansiklopedisi, Abdüsselam Uluçam, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s.301; Saatçi, s. 344.

⁶⁰⁰ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s.301.

⁶⁰¹ Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, haz., Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 10.

Yapı; 1534 yılında Kanûni Sultan Süleyman tarafından cami, imaret, ribat ve hamam ilavesiyle yeniden yaptırılmıştır.⁶⁰² İmâm-ı Âzam Külliyesi, 50.000 metre karelik bir alanda etrafı surlarla çevrili olup Mimar Sinan'ın eserlerini gösteren listelerde yer almaktadır. Ancak bu yapının üzeri çizilmiş olduğu için Mimar Sinan'ın bu eserle olan bağlantısının şüpheli olduğu düşünülmektedir.⁶⁰³ Kuran'ın "Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi" adlı çalışmasında ise İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Cami, listede 36. sırada yer almaktadır.⁶⁰⁴ 17. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, Bağdat'ta 660 tane mihrabın olduğunu belirtmiştir. Fakat verdiği örneklerde İmâm-ı Âzam Cami'nin adı geçmemektedir.⁶⁰⁵

Safevî Şah'ı I. Abbas tarafından Bağdat 1624 yılında tekrar ele geçirilmiş ve İmâm-ı Âzam Türbesi ikinci defa zarar görmüştür. 1638 yılında Sultan IV. Murad tarafından Bağdat geri alınmış⁶⁰⁶ ve türbe 1639 yılında tamir ettirilmiştir.⁶⁰⁷ Daha sonra Bağdat Defterdarbaşı Mehmed Bey tarafından 1668 yılında cami büyütülmüş, caminin kubbe ve revakları yükseltilmiştir.⁶⁰⁸

1816 yılında Davud Paşa camiyi, 1839 yılında Sultan Abdülmecid türbeyi tamir ettirmiştir.⁶⁰⁹ Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan 1874 yılında tekrardan değişiklikler yaptırmıştır.⁶¹⁰ 1903-1910 yıllarında da Sultan II. Abdülhamid külliyesinin tamamını yenilemiştir.⁶¹¹

---

⁶⁰² Aptullah Kuran, "Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Haz., Sadi Bayram, C.1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, s. 184; TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s.301.

⁶⁰³ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

⁶⁰⁴ Kuran, s. 158.

⁶⁰⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz., Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 566.

⁶⁰⁶ TDV İslam Ansiklopedisi, Tufan Gündüz, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, "Safevîler" maddesi, s. 454.

⁶⁰⁷ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

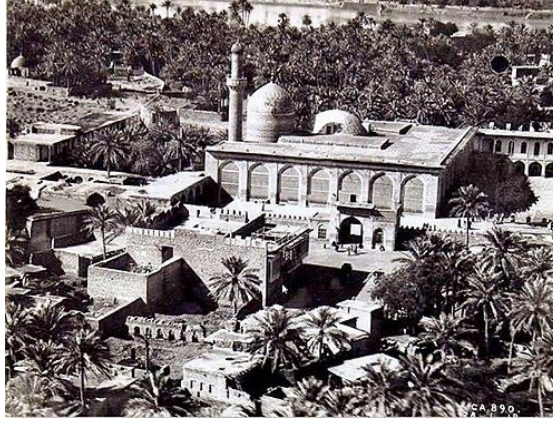
⁶⁰⁸ Kuran, s. 184.

⁶⁰⁹ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

⁶¹⁰ Kuran, s. 184.

⁶¹¹ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

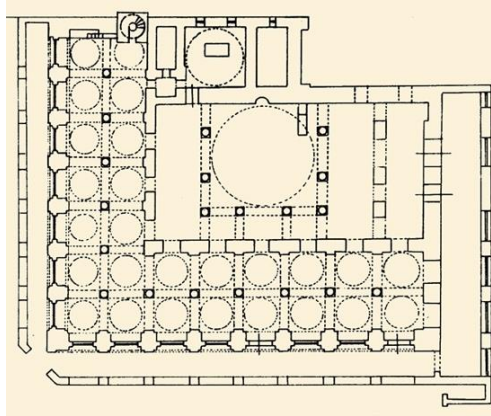

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Külliyesi https://www.wikiwand.com/en/Abu_Hanifa_Mosque..
Erişim Tarihi: 24.10.2021

1948 ve 1959 yıllarında Irak Hükümeti tarafından külliyei çeviren sur duvarları, taç kapılar, medrese, imaret, hamam ve batı revakları yıkılarak yerine modern tarzda yeni avlu duvarları, sembolik iki taç kapı ile ek binalar inşa edilmiştir.⁶¹²

A. Mimari

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Külliyesi planı <https://islamansiklopedisi.org.tr/azamiye-kulliyesi..>
Erişim Tarihi: 24.10.2021

Külliye doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir.

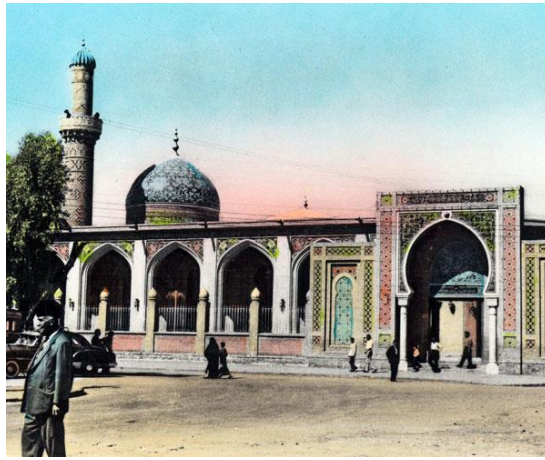
Camii ve türbe üç taraftan revaklarla çevriliyken daha sonra batıdaki revaklar kaldırılarak bu mekan kadınların namaz kılması için ayrılmıştır.⁶¹³ Revaklar dıştan 13 paye, içten 12 sütunla harimi L şeklinde çevrelemiş olup 26 küçük kubbe ile örtülüdür.

⁶¹² TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

⁶¹³ Abdüsselam Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 24.

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Külliyesi Taç Kapısı https://www.wikiwand.com/en/Abu_Hanifa_Mosque., Erişim Tarihi: 24.10.2021

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Külliyesi Taç Kapısı <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85198>., Erişim Tarihi: 24.10.2021
Kemer görünümlü taç kapı, Osmanlı Dönemi'ndeki doğu taç kapısı yerine; atnalı kemerli taç kapı ise Şimal Kapısı'nın yerine yapılmıştır.⁶¹⁴

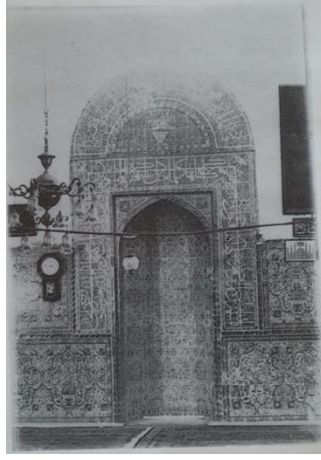
İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Külliyesi Taç Kapısı. <https://www.google.com.tr/maps/place/Abu+Hanifa+Mosque/>., Erişim Tarihi: 24.10.2021

⁶¹⁴Uluçam, s. 24.

Atnalı ve sembolik üç kemerli taç kapılar kaldırılmıştır. Sonrasında üçlü düzene sahip dışa taşkın dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemerli taç kapı yapılmıştır.

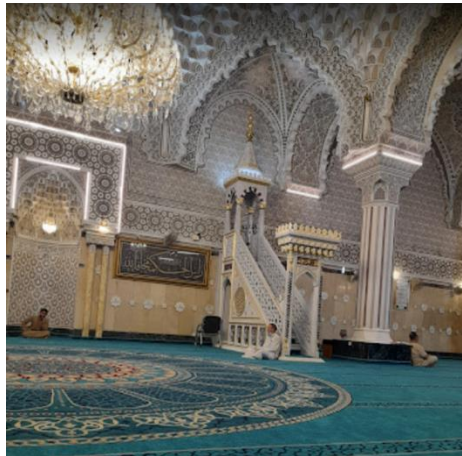
B. Harim

Harime kuzeyden 3, batıdan ise 2 kapıyla girilmektedir ve harim 34x17 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Mihrap önünde 15 metre çapında kubbe yer almaktadır. Osmanlı Devri'nde kubbelere sivri kemerli pandantiflerle geçiş sağlanırken daha sonra at nalı kemeler ve Mağrip üslubunda mukarnaslı geçişler yapılmıştır. Müezzin mahfili ise kuzey duvarı ile kuzeydeki dört sütun arasında yer almaktadır.⁶¹⁵

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camii Osmanlı dönemi çinili mihrabı (Uluçam, 1989, s. 305)

Duvarlaryarısından itibaren ve kemerler kubbe kilit taşına kadar mukarnaslı olarak süslenmiştir. Duvarlarda yer alan İznik çinileri sökülerek mermer ile kaplanmıştır.⁶¹⁶ Ayrıca sülüs yazıyla çerçevelenen çinili mihrap kaldırılmıştır.

⁶¹⁵Uluçam, s. 25.

⁶¹⁶ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Camii mihrap ve minberi,
2021<https://www.google.com.tr/maps/place/Abu+Hanifa+Mosque/>., Erişim Tarihi:
24.10.2021

Osmanlı Dönemi'ne ait sülüs yazıyla çevrelenmiş çinili mihrap kaldırılmıştır. Günümüzde yerine TİKA tarafından 2019 yılında başlanan restorasyon sonucunda dışa taşkın, çifte sütunçeli, mukarnaskavsaralı ve beşik kemerli bir mihrap yapılmıştır. Minber ise yine TİKA tarafından Klasik Dönem Osmanlı üslubunda geometrik süslemelerin olduğu mermer malzemenle yapılmıştır.

C. Türbe

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe
Türbe<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85198>., Erişim Tarihi:
24.10.2021

İmâm-ı ÂzamTürbesi caminin güney duvarına bitişiktir. IV. Murad Dönemi'nden günümüze gelen tek mimari yapıdır. Kare plan şemasına sahip olan türbenin 7 metre çapında bir kubbesi bulunmaktadır.⁶¹⁷ Kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır.Türbeye harimden ve doğu revakından olmak üzere 2 kapıyla girilmektedir. Güney cephesinde 2 pencere bulunmaktadır.

⁶¹⁷ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 302.

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfeTürbe kapısı<https://islamansiklopedisi.org.tr/azamiye-kulliyesi..>,
Erişim Tarihi: 24.10.2021

Harimden geçilen kapının üzerinde yedi beyitlik bir kitabe bulunmaktadır. Kapı kuşak yazısı sülüs hattıyla yazılıdır.

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Türbe
kubbesi<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85198..>, Erişim Tarihi:
24.10.2021

Kubbenin dışı tamamen çini ile kaplıdır. Kubbe kasnağında çiniden yapılmış yazı bordürü yer almaktadır. Kubbenin tamamında rumi motifi kullanılmıştır. Rumi kollar aleme yaklaştıkça daralarak bir ağ görünümünü oluşturmuştur.

D. **Minare**

İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe Minaresi<https://millivesunni.wordpress.com/2018/12/06/imam-i-azam-ebu-hanife-kulliyesi/#jp-carousel-4448..>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Kare kaidesi, silindirik gövdesi ve mukarnas altlıklı bir şerefesi bulunan minare; türbenin doğusunda bulunmaktadır.Minarede sırlı tuğla kullanılmıştır. Şerefe kısmında kufi yazılar yer almaktadır. Minare dilimli külahla örtülüdür.

1974 yılındaise aynı tarzda ikinci bir minare, caminin batı kısmına eklenmiştir.⁶¹⁸

E. Medrese

Uluçamyaptığı araştırmasında külliyeinin güney cephesinde yer alan medreseden, sadece duvar parçalarının kaldığını tespit etmiştir.⁶¹⁹İki katlı medrese hücreleri revaklarla çevrili olupTürk Medresesi tarzında planlanmıştır.Külliyeinin diğer kısımları yok olmuştur.

II. Abdülkâdir-i Geylânî Külliyy

Abdülkâdir-i Geylânî1077 yılında Gilan Eyaleti'nde doğmuştur ve soy kütüğü Hz. Ali'ye dayanmaktadır.⁶²⁰EbûSa'd el-Muharrimî'nin öğrencisi olan Abdülkadir-i Geylânî; hocasının yapmış olduğu medresede eğitim görmüştür.Geylânî; bir tekke ilave ettiği bu medreseyi genişletmiştir.1165-66 yılında vefat edenAbdülkâdir-i Geylânîburaya defnedilmişve oraya bir türbe yaptırılmıştır. Türbenin mukarnas kubbeli olduğu düşünülmektedir.⁶²¹

1534 yılında türbe, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yenilenmiştir. Ayrıca yapı;medrese, cami, tekke hücreleri ve imaretyaptırılarak genişletilmiştir. 1534 yılında Mimar Sinan'ın planını çizdiği külliye, 1574 yılında Bağdat Valisi Elvendzâde Ali Paşa döneminde bitirilmiştir.⁶²²

Abdülkâdir-i GeylânîTürbesi (Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, 49^a)
Matrakçı Nasuh eserindeAbdülkâdir-i GeylânîTürbesi'ne de yer vermiştir.17. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya ÇelebiSeyahatnâmesi'nde, Abdülkadir-i Geylânî Cami

⁶¹⁸ TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 302.

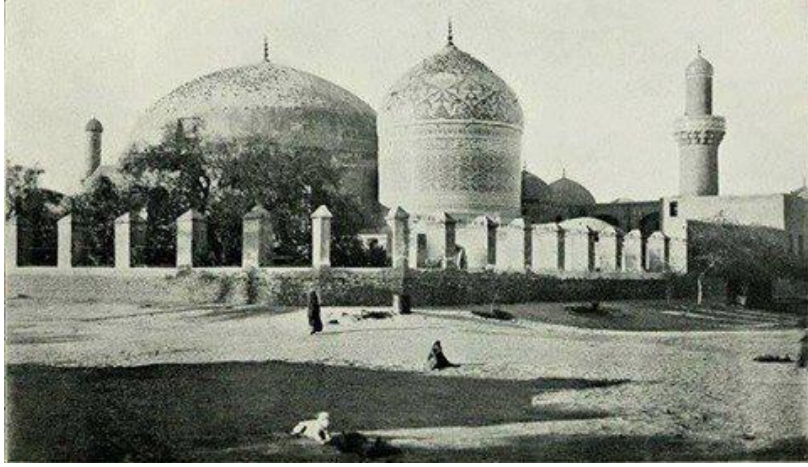
⁶¹⁹ Uluçam, s. 26.

⁶²⁰TDV İslam Ansiklopedisi, Süleyman Uludağ, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, "Abdülkâdir-i Geylânî" maddesi, s. 234.

⁶²¹TDV İslam Ansiklopedisi, Abdüsselam Uluçam, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

⁶²²TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

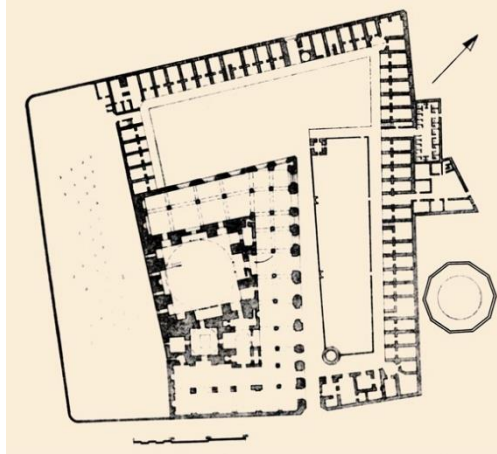
için "Kubbe ve minareli ve kalabalık cemaatli nurlu bir camidir." demiştir.⁶²³Kuran'ın "Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi" adlı çalışmasında ise Abdülkâdir-i Geylânî Camii, listede ilk sırada yer almaktadır.⁶²⁴

Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi <https://wikimapia.org/3604294/tr/Abdulkadir-Geylani-Camii>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

IV. Murad 1638 yılında, Silâhdar Hüseyin Paşa 1674 yılında, III. Ahmed 1708 yılında, Abdülaziz 1865 yılında, II. Abdülhamid 1900-1904 yıllarında, Vakıflar ise 1970-1974 yıllarında külliye tamir ettirmiştir.⁶²⁵

A.Mimari

Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi planı <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkadir-i-geylani-kulliyesi>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Külliye çarpık bir plan şemasına sahiptir. Bu çarpıklık caminin planının daha eski yapılan türbeye uydurulmasından kaynaklanmıştır.⁶²⁶ Geniş bir avlu içindeki

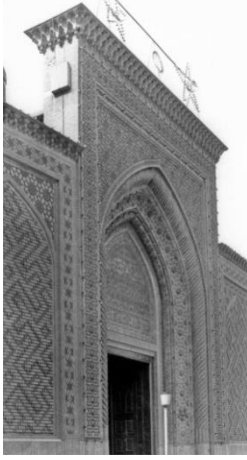
⁶²³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 567.

⁶²⁴ Kuran, s. 155.

⁶²⁵ Uluçam, s. 24.

⁶²⁶ TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

külliyyenindoğu ve batıda 2 kapısı vardır.38 küçük kubbeye örtülü olan revaklar cami ve türbeyi üç yönden çevrelemiştir.

Abdülkâdir-i Geylânî Türbesi

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkadir-i-geylani>.,Erişim Tarihi: 24.10.2021

1974 yılında yapılan restorasyonda sivri kemerli taç kapıları Selçuklu üslûbunda yapılmıştır.Külliyyenin avlusu ve güneyinde bulunan hazîre modern tarzda düzenlenmiştir.⁶²⁷

Avluda kütüphaneyi; iki katlımedrese, imaret hücreleri ve tekke oluşturmaktadır.Zemin kattaki hücreler iki bölümlü olup sivri kemerli girişten ana mekana geçilmektedir. Üst kat odaları yatakhane olarak planlanmıştır.⁶²⁸

Namazgâh, cami ile kuzey revaklar arasında bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda çarpık dikdörtgen bir plana sahiptir.⁶²⁹

B. Harim

18,5 metre çapında kubbeye örtülü olan harimde kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Kubbe 8 kalın payeyle taşınmaktadır. Üç tarafında iki katlı mahfiller bulunan harimde pencere sayısı azdır. Eyvan şeklindeki mihrabı ve sade bir minberi bulunmaktadır. Caminin Osmanlı Dönemi'ne ait çinileri sökülmüş ve mermer ile kaplanmıştır.Caminin kubbesi Irak kubbelerinin yerine İstanbul'dakilere daha çok benzemektedir.⁶³⁰

⁶²⁷TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

⁶²⁸TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 240.

⁶²⁹TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 240.

⁶³⁰TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

Abdülkâdir-i Geylânî Camii mihrabı ve minberi <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/90132>., Erişim Tarihi: 24.10.2021

Abdülkâdir-i Geylânî Camii mihrabı ve minberi

<https://www.google.com/maps/place/The+Holy+Shrine+Of+Shekh+Abdul+Qadir+Gilani>., Erişim Tarihi: 24.10.2021

C. Türbe

Abdülkâdir-i Geylânî Türbesi caminin doğu duvarına bitişik olup giriş 3 yönden sağlanmaktadır. Kubbeyle örtülü olan türbe kare planlıdır ve önünde dört eyvanlı bir geçiş mekanı bulunmaktadır. Osmanlı Dönemi eseri olan sanduka gümüş bir kafeste muhafaza edilmektedir.⁶³¹

⁶³¹TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 239.

Abdülkâdir-i Geylânî Türbesi

<https://www.google.com/maps/place/The+Holy+Shrine+Of+Shekh+Abdul+Qadir+Gilani.>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Âzamiye Külliyesi'nde olduğu gibi kubbenin dışı tamamen çini ile kaplıdır. Kubbe kasağındaki bordür kobalt zemin üzerine beyaz bırakılarak sülüs hattıyla yazılmıştır. Kubbede rumi kollar aleme yaklaştıkça daralmaktadır.

D. Minare

Abdülkâdir-i Geylânî Camii Minaresi

<https://www.google.com/maps/place/The+Holy+Shrine+Of+Shekh+Abdul+Qadir+Gilani.>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Külliyenin minareleri tuğla örgülü olup sırlı tuğla ile süslenmiştir. Şerefe kısmında kufi yazılar yer almaktadır. Batı taç kapısı üzerinde yükselen minare, dilimli külahlarla örtülüdür.

19. yüzyılda yapılsa da kulesi üç katlı olup Osmanlı Dönemi'ne aittir ve caminin güneybatı köşesinde bulunmaktadır.⁶³²

III. MÛSÂ EL-KÂZİM KÜLLİYESİ

745 yılında Medine yakınlarındaki Ebvâ'da doğan Mûsâ el-Kâzım, 799 yılında halife tarafından öldürtülmüştür.⁶³³Mûsâ el-Kâzım on iki imamdan yedincisi olup torunu Muhammed Takî ile beraber aynı türbede yatmaktadır.⁶³⁴Türbe etrafında gelişen külliye Bağdat'ın batı yakasında bulunmakta ve "Kâzimeyn" olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Kâzimeyn ismikülliyenin bulunduğu semte de verilmiştir.⁶³⁵

Halife Hârûnürreşîd'in yaptırdığı kerpiçten mezarın üzerine Selçuklular Dönemi'nde Vezir MecdülmülkEbü'l-FazlEs'ad tarafından türbe yaptırılmıştır. Selçuklu Veziri türbenin etrafına odalar ve iki minaresi bulunan cami de inşa ettirmiştir. Bağdat'ın Safevîler'in eline geçmesiyle Selçuklu yapısı olan türbenin yerine Şah İsmâil tarafından 1520 yılında iki kubbesi bulunan yeni bir türbe yaptırılmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman külliyesinin kalan eksiklerini tamamlamış, II. Selim ise 1570 yılında türbenin bitişiğine cami ve minare ekletmiştir. Minare külahları ise 1796 yılında Kaçarlar Dönemi'nde Hükümdar Ağa Muhammed Şah tarafından altınla kaplatılmıştır. Külliyesinin daha sonrasında Kaçarlar, Osmanlılar ve Irak Devleti tarafından tamirleri yapılmıştır.⁶³⁶

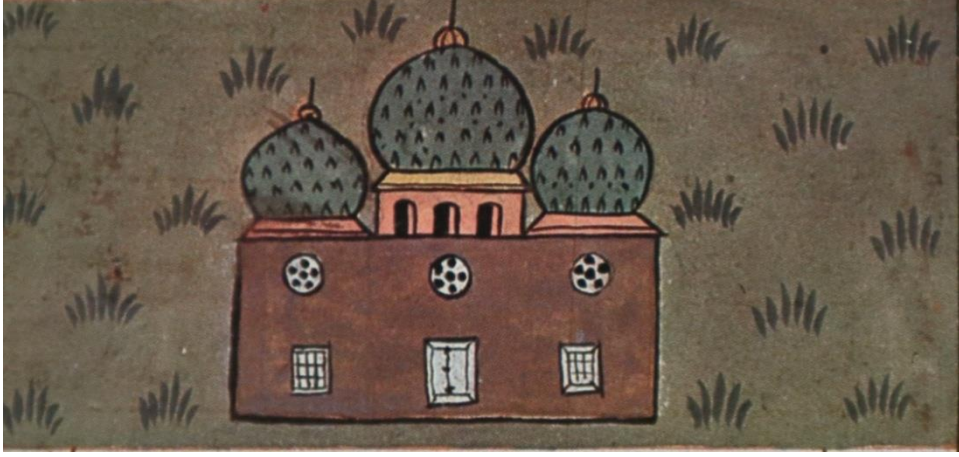
⁶³²TDV İslam Ansiklopedisi, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi" maddesi, s. 240.

⁶³³TDV İslam Ansiklopedisi, Mustafa Öz, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, "Mûsâ el-Kâzım" maddesi, s.219-220.

⁶³⁴ Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 129.

⁶³⁵ TDV İslam Ansiklopedisi, Abdüsselam Uluçam, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, "Mûsâ Kâzım Külliyesi" maddesi, s. 223.

⁶³⁶ TDV İslam Ansiklopedisi, "Mûsâ Kâzım Külliyesi" maddesi, s. 223.

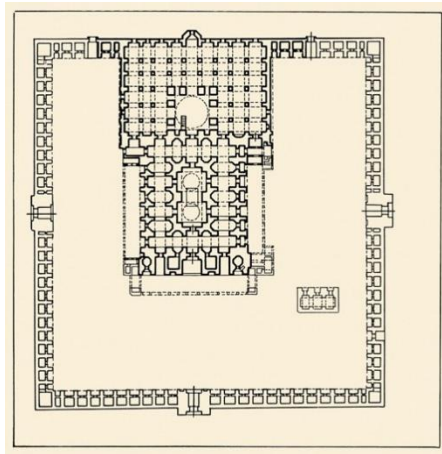

Mûsâ el-Kâzım Külliyesi (Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, 52^a)
İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Abdülkâdir-i Geylânî Türbeleri gibi Mûsâ el-
Kâzım türbesi de Matrakçı Nasuh'un eserinde yer almaktadır.

Mûsâ el-Kâzım Külliyesi <https://www.google.com/maps/place/Kadhimiya>., Erişim Tarihi: 24.10.2021

A. Mimari

Mûsâ el-Kâzım Külliyesi planı

<https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-kulliyesi>., Erişim Tarihi: 24.10.2021
Külliye kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir.

Külliye girişler 5 kapıdan sağlanmaktadır. Külliye nin dış duvarları tuğladan üstü ise mermerden yapılmıştır. Cami ve türbeyle birlikte imaret, şeyh odaları, medrese ve kütüphane iki katlı olarak külliye nin geniş avlusunda sıralanmıştır. Üst kattaki bölümlere taç kapıların yanında bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır.⁶³⁷

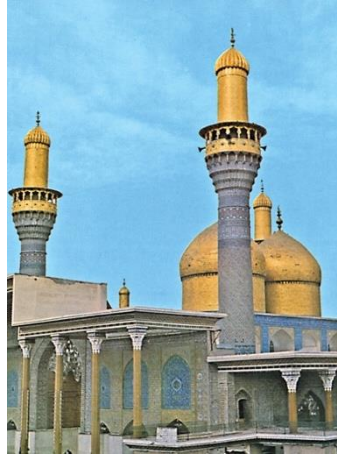
B. Harim

Harim 40x56 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Mihrap önünde 12.5 metre çapındaki kubbe ye geçişler mukarnaslı tromplarla sağlanmaktadır.⁶³⁸ Kubbe 8 payeye oturmaktadır. Dışta 16 veiçte 12 paye dizisi mihrap önü mekanını çevrelemektedir.

Harim iç mekanı 2 metre yükseklikte mermer ile kaplanmıştır. Mihrap kubbe ye kadaryükselmiş ve niş içinde bulunmaktadır. Türbe ye niş ortasından bir pencere açılmıştır. 1977 yılında yapılan minber geometrik geçmeli olarak ceviz ağacından yapılmıştır.⁶³⁹

C. Türbe

Harimin kuzey duvarına bitişik olan türbe üç yönden revaklarla çevrilidir. Altın kaplamalı iki kubbe ile örtülü olan türbenin dört köşesinde birer minare bulunmaktadır. Türbe ye girişler 3 kapı ile sağlanmaktadır.

Mûsâ el-Kâzım Külliyesi

<https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-kulliyesi>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Türbenin dış duvarları ve revakların tavanı çini, altın kaplama, renkli taşlar, sedef kakma ve kalem işi ile süslenmiştir. İçi ise mermer ve kristal cam ile kaplıdır.

⁶³⁷ TDV İslam Ansiklopedisi, "Mûsâ Kâzım Külliyesi" maddesi, s. 223.

⁶³⁸ Uluçam, s. 39.

⁶³⁹ Uluçam, s. 39.

Tavanda aydınlatma feneri yer almaktadır.⁶⁴⁰Kubbe kasnağında yazı şeridi bulunmaktadır.

D. Minare

Sekizgen kaideye oturan minareler türbenin dört köşesinde yükselmektedir.⁶⁴¹ Şerefeden aleme kadar altın kaplamalıdır. Aynı zamanda yine altın kaplamalı türbenin dört köşesinde sembolik olarak yapılmış 4 küçük minare vardır.

Mûsâ el-Kâzım Külliyesi <https://iqna.ir/tr/news/3470514/%C4%B0mam-musa-kaz%C4%B1m%C4%B1n-as-t%C3%BCrbesi>, Erişim Tarihi: 24.10.2021

Minarelerde sırlı tuğlalar kullanılarak geometrik şekiller ve yazı şeridi oluşturulmuştur.

SONUÇ

İslam dünyasının ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi olan Bağdat'ın imarına Selçuklular tarafından büyük önem verilmiştir. Safeviler'in işgalinden sonra özellikle Sünni merkezlere verilen zarar, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Bağdat'a gelmesiyle telafi edilmiştir. Bununla birlikte Sultan Süleyman tarafından Şiilere ait merkezlerin de eksiklikleri giderilmiştir.

Külliyeler; kültürel, ekonomik ve sosyal birlikteliği kurmayı amaçlayan yapılardan oluşmaktadır. Merkezde cami olmak üzere medrese, türbe, aşhane, hamam, kütüphane gibi yapılar topluluğudur.⁶⁴² Aynı zamanda külliyelerin merkezinde türbe veya medrese gibi yapıların yer aldığı örnekler de

⁶⁴⁰ TDV İslam Ansiklopedisi, "Mûsâ Kâzım Külliyesi" maddesi, s. 223.

⁶⁴¹ Uluçam, s. 39.

⁶⁴² Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Ayla Ödekan, İstanbul: Yem Yayınları, 1997, "Külliyeler" maddesi, s. 1075-1076

görülmektedir.⁶⁴³Mimar Sinan'ın yapmış olduğu külliyeleler genelde cami merkezli külliyelelerdir. İmâm-ı ÂzamEbûHanîfe,Abdülkâdir-i Geylânîve Mûsâ el-Kâzımkülliyeleleriise türbeden gelişen külliyeleler arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi.Ayla Ödekan. 2 cilt. İstanbul: Yem Yayınları, 1997.
- Evliya Çelebi.*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*.Haz.,Seyit Ali Kahraman, C.4, S.2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Joseph Von Hammer Purgstall. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Haz., Mümin Çevik, ErolKılıç, C.3,İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Kuran, Aptullah. "Mimar Sinan'ın Camileri".Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,Haz., Sadi Bayram. C.1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
- Kuran, Aptullah."Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi". Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,Haz., Said Bayram, C.1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
- Matrakçı Nasuh. *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*. Haz., Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür.C.2, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Saatçi, Suphi. "Mimar Sinan'ın Bağdat'taki Eserleri". (İstanbul, Türkiye, 7-9 Kasım 2009).
- TDV İslam Ansiklopedisi. Abdüsselam Uluçam. 1 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Süleyman Uludağ. 1 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Abdülaziz Ed-Dürî. 4 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Yusuf Halaçoğlu. 4 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Abdüsselam Uluçam. 4 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Mustafa Uzunpostalcı. 10 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Ahmet Vefa Çobanoğlu. 26 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Mustafa Öz. 31 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Abdüsselam Uluçam. 31 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Tufan Gündüz. 35 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

---

⁶⁴³ TDV İslam Ansiklopedisi, Ahmet Vefa Çobanoğlu, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, "Külliye" maddesi, s. 542

Uluçam, Abdüsselam. Irak'taki Türk Mimari Eserleri. Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK'TA TASAVVUFÎ HAYATA GENEL BİR BAKIŞ

Mesut AKDOĞAN⁶⁴⁴

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin gerek kuruluşunda gerekse sonraki devirlerde tasavvufun özel bir yeri bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerin tümünde önemli sūfilerin faaliyet göstermesi bu dönemde tasavvufî hayata ve düşünceye olumlu yaklaşımın apaçık göstergesidir. Osmanlı döneminde yaşayan sūfiler buldukları zaman diliminde ve mekânlarda tasavvufî hayata yön vermiş, toplumları etkilemiş ve tasavvufî düşüncenin canlılığını korumasını sağlamışlardır. Osmanlı döneminde Irak'ta hemen hemen bütün büyük tarikatların mevcudiyeti görülmektedir. Bu çalışmada genel bir bakış açısıyla Osmanlı döneminde Irak'ta tasavvufî hayatın gelişimi, o dönemde mevcut tarikatlar, tekkeler ve faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. Çalışmada ilk olarak bu dönemde Irak'taki ilmi faaliyetler incelenecek ve ilim dünyasındaki gelişmeler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Daha sonra bu dönemde bölgesel olarak Irak'ta faaliyet gösteren Sünnî tasavvuf düşüncesi taşıyan mevcut tarikatların ve heterodoks tasavvufî yapıların tespiti yapılacak, toplumsal ve ahlaksal anlamda faaliyet gösteren tekkeler incelenecek, gerek düşünce dünyasında gerekse toplumsal hayatta bu tarikatların/tekkelerin konumu hakkında bilgi verilecektir. Son bölümde ise tasavvuf sahasında vücut bulan yenilik ve hareketliliklerle beraber Osmanlıların Irak'ta tasavvufa ve tarikatlara katkıları gün yüzüne çıkarılmaya çalışılacak ve yaptıkları köklü değişimlere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Osmanlı, Irak, Tarikat, Kâdiriyye, Nakşbendiyye, Rifâiyye, Bektâşiyye.

AN OVERVUEW of SUFI LIFE in IRAQ in THE OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

Tasawwuf has a special place both in the foundation of the Ottoman Empire and in the following periods. The fact that important Sufis were active in all of the regions dominated by the Ottoman Empire is a clear indication of the positive approach to mystical life and thought in this period. The Sufis who lived in the Ottoman period gave direction to the mystical life in the time period and place they were in, influenced the societies and ensured the vitality of mystical thought. During the Ottoman period, the existence of almost all major *tariqat* in Iraq is observed. In this study, information will be given about the development of Sufi life in Iraq during the Ottoman period, the *tariqat*, dervish lodges and their activities in that period, with a general point of view. In this study, firstly, the scientific activities in Iraq will be examined and information about the developments in the world of science will be tried to be given. Afterwards, the existing *tariqat* and heterodox Sufi structures that carry the thought of *Sunni Tasawwuf* operating regionally in Iraq during this period will be determined, lodges operating socially and morally will be examined, and information will be given about the position of these *tariqat* / lodges both in the world of thought and in social life. In the last part, the contributions of the Ottomans to *Tasawwuf* and *tariqat* in Iraq, together with the innovations and activities embodied in the field of *Tasawwuf*, will be tried to be brought to light, the radical changes they made will be mentioned, and the reasons for the closure of the Iraqi-Bektashi lodges will be emphasized.

Keywords: Tasawwuf, Ottoman, Iraq, Tariqat, Qadiriyye, Naqshbandiyya, Rifaiyye, Bektashiyya.

⁶⁴⁴ Dr. Öğr. Üyesi Mesut Akdoğan, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, mesutakdogan@hakkari.edu.tr, orcid.org/ 0000-0001-6000-2065.

GİRİŞ

Irak, tasavvufun ilminin teşekkülünde önem arzeden bir yerdir. Özellikle Bağdat'ı tasavvufun teşekkül noktası ve merkezi saymak mümkündür. Zira Irak'ın ilim ve kültür merkezi olma özelliğinin yanı sıra tasavvufun başlangıcı kabul edilen “zühhd dönemi”ndeki “Kufe ve Basra Zühhd Mektepleri” buradan zuhur etmiştir. Keza Bağdat da tasavvufun müesseseleşme dönemi olan “tasavvuf dönemi”nde tasavvufun doğuş sürecinde mühim bir yeri olan “Bağdat Mektebi”ne ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca “tarikât dönemi”nin en meşhur sûfilere ve tarikatları bu bölgeden çıkmıştır. Zühhd döneminde Tavus b. Keysân, Ebû Haşim Sûfî (ö. 150/767), Saîd b. Cübeyr, Câbir b. Hayyân, Mansûr b. Ammâr ve Rebî b. Haysem Kufe’de yetişen ilk zâhidlerdendir. İlk defa sûfî lakabıyla anılanlar ise bu bölge ile ilişkilendirilir. Basra’da da ise “korku ve hüzn ekolü”nün kurucusu Hasan Basrî'nin önderliğinde Habîb A'cemî (ö. 115/733), Muhammed b. Vâsi (ö. 127/744), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Eyyûb Sahtiyânî (ö. 131/748) Ferkad Sebahî (ö. 131/748), Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) gibi zatlar yetişmiştir. Hasan Basrî'den sonraki dönemde ise Rabi'atü'l-Adeviyye “Sevgiye dayalı zühhd Ekolü”nün kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ma'rûf-u Kerhî ile gelişen bu ekol Haris el-Muhâsibî ile devam ettirilmiştir. Yine bu asırda Basra’da Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896), Kufe’de İbn Semmâk (ö. 183/799), Bağdat’ta Mansûr b. Ammâr (ö. 225/840), Bişr b. Haris (ö. 227/841), Seriyî-i Sakatî, Ebû Hamza Bağdadî (ö. 269/882), Ebu'l-Huseyn Nûrî (ö. 295/907) ve Cüneyd Bağdadî (ö. 297/909) gibi tasavvufta öncülük sayılan isimler yetişmiştir.⁶⁴⁵Bu isimlerin bıraktığı tesirler asırlar boyunca devam etmiş, etkileri çağları aşmıştır. Nitekim bu durum Osmanlı hâkimiyet döneminde de karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı dönemi Irak'ında da tasavvufî hayatın bu canlılığı devam etmiş, Osmanlıların desteğiyle tasavvufî hayatın, tarikatların ve tekkelerin mevcut durumunu korumasıyla beraber toplumsal hayattaki fonksiyonlarını icra etmeleri sağlanmıştır. Nitekim tekkeler İslam kültür tarihinde önemli bir yeri bulunan müesseselerdendir. Tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştiği ve halka takdim edildiği yerlerdir. Tekkelerin fütuhâtı kolaylaştırmada büyük bir ehemmiyeti haiz olduğu bilinen hususlardandır. Ayrıca Müslüman devletlerin kuruluşunda faal olarak görev almakla beraber fethedilen bölgelerde İslamlaştırma faaliyetlerini de yürütmüşlerdir. Bununla birlikte tekkelerin

⁶⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hasan Kamil Yılmaz, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Yay., İstanbul, 2011, s. 101-102.

psikolojik, pedagojik ve tıbbî meselelere varıncaya kadar geniş bir hizmet sahaları bulunmaktadır. Osmanlılar, tekke düşüncesini sistemleştirmek, müesseseleştirmek ve bu düşüncüyü çeşitli yol ve teşkilatla cemiyete aktarmak hususunda önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Bütün bunlardan hareketle daha önceki Müslüman devletlerin tekke ve zaviye şeyhlerini korumaları an'anesi Osmanlılarda da devam ettirilmiştir.⁶⁴⁶ Osmanlılar hâkimiyeti altına aldıkları her yerde tasavvufî hayata ve tekkelere özel bir önem vermekle birlikte bu sahada bazı köklü değişim ve yeniliklere de başvurmuşlardır. Öncelikle tekkeleri vakıflara bağlayıp çeşitli yollarla tekkelere yardımda bulunmuştur.⁶⁴⁷

Öte yandan Irak vilayetinde Osmanlı idaresini şekillendiren ana etkenler; idari, siyasi, iktisadî ve sosyal yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴⁸ Bir sosyal yapı olması hasebiyle tekkeler Osmanlıların dikkate aldığı sosyal yapılardır. Irak'ta Osmanlıların hâkimiyeti öncesinde “tekke” kelimesinin yerine “ribat, zaviye, hankâh” gibi kelimelerin kullanımı görülmekle beraber burada “tekke/tekye” kavramı ilk defa 941/1534 yılında Osmanlılar zamanında kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴⁹ Tarikatların yaygınlaşması süreciyle birlikteteşekkül eden ve kurumsal faaliyetleri görülen tarikatlar Osmanlı hâkimiyeti döneminde faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu dönemde Irak'ta Sünnî anlayışın hâkim olduğu tarikatlar başta olmak üzere hemen hemen bütün tarikatların mevcudiyeti görülmektedir. Irak'ta yaygın olan tarikatlar Kâdiriyye, Nakşibendiyye, Rifâiyye'dir. Ancak çok yaygın olmamakla birlikte Halvetiyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Bektâşiyye gibi tarikatların varlığı da bilinmektedir. Bu bölgede, Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi tarikatlar Osmanlı öncesinde de varolmakla beraber Mevlevî ve Bektâşi gibi tarikatlar sonradan zuhur etmişlerdir. Öte yandan bu bölgede sonradan bir takım bozulmalara uğramaları dolayısıyla heterodoks tasavvufî yapılarında varlığına rastlanmaktadır. Sünnî tasavvufî yapıdan uzaklaşan tarikatlar Safeviyye, Adeviyye/Yezidiyye, Babaiyye, Kesnezâniyye, ve Kâkaiyye'dir.

Şimdi de Osmanlı'nın hâkimiyet dönemi Irak'ında, özellikle ilmin merkezi kabul edilmesi sebebiyle Bağdat'ta, tasavvufî hayatın izlerine bakılacaktır.

⁶⁴⁶ Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, MİFAV, İstanbul, 2009, ss. s. 295-297.

⁶⁴⁷ Kazıcı, s. 298.

⁶⁴⁸ Selim Argun/İsmail Kurt, Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı, Ensar Neş., İstanbul, 2016, s. 499.

⁶⁴⁹ Seyyid Mi'ad Şerefuddîn Geylânî, Târihu Tekyâbi Bağdâd, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 2014, s. 36.

OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK'TA TASAVVUFÎ HAYATA GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Irak'ta Sünnî yapı tamamen tasavvufa entegre olduğu görülmektedir. Osmanlı idaresindeki Irak'ta üç tarikatın büyük etkisi ve nüfuzu vardı. Bunlar da Rifâiyye, Kâdiriyye ve daha az bir etkiye sahip olan Nakşbendiyye'dir. İki aile, Bağdat'ta el- Geylânî ve Basra'da en-Nakîb, tasavvufî yapılanmanın liderliğini yürütüyorlardı. Bağdat'ta Geylânî ailesi, Kadiriyye'yi yönetiyordu. Bu aile XVI. asırdan beri elde etmiş olduğu "Nakibu'l-eşraflık" makamına XIX. asrın başlarında "Kadiriyye vakıflarının nezaretini" de ilave etti. Basra'da da en-Nakîb ailesi benzer imtiyazlara sahipti. Ahmed er-Rifâi'yenisbet iddiasında bulunan, XIX. asrın sonlarında Receb en-Nakîb, XX. asrın başlarında da oğlu tarafından idare olunan en-Nakîb ailesi elde ettikleri Vakıflar Bakanlığı vasıtasıyla Rifâiyye tarikatının mirasından istifade ediyorlardı. Bağdat'ta Rifâileri er-Ravi, AluŞeyhi'l-Kamr ve Tabakşalî aileleri temsil ediyordu ve bunların içinden şehrin Rifâî şeyhi seçiliyordu. Tabakşalî ailesi, XIX. asrın başlarında, Bağdat'ta çok sayıda müftü çıkarmıştır.⁶⁵⁰

1. Kadirilik

Kâdiriyye tarikatı, kurucusu AbdulkâdirGeylânî'nin (ö. 561/1164) vefatından sonra oğulları ve torunları tarafından devam ettirilmiştir. 941/1534 yılında, Irak-Bağdat'ta merkez tekkesi bulunan bu tarikata, Kanuni Sultan Süleyman bir fermanla ZeynuddînGeylânî'yinakib ve şeyh olarak görevlendirir. ZeynuddînGeylânî'den sonra 1032/1622 yılına kadar ailesi tarafından bu görev devam ettirildi. 1032/1622 ila 1048/1638 arasında İranlıların burayı işgal etmesi üzere tekkenin faaliyetleri de durmuştur. 1048/1638 yılında Sultan IV. Murad zamanında Osmanlıların İranlılar'ı buradan çıkarmasından sonra tekkenin vakfından Bağdat nakibi sorumlu olmuştur. Seyyid İbrahim Geylânî hicri 1086 yılında seccadenişinliği devralmış, h. 1102 yılında da SeyyidAbdulkâdirGeylânî'ye devretmiştir. Sonrasında sırasıyla SeyyidFerecullahGeylânî(h.1111), Seyyid Ali Geylânî(h.1145), Seyyid Muhammed Saîd Geylânî(h. 1150), Seyyid Feyzullah Geylânî(h. 1163), SeyyidMahmûd b. Ali Geylânî(h. 1193), Seyyid Abdurrahman b. Feyzullah Geylânî(h. 1222), SeyyidAhmed b. Abdurrahman Geylânî(h. 1225), Seyyid Ali b. MahmûdGeylânî(h. 1228), SeyyidZekeriyya b. MahmûdGeylânî(h. 1230), SeyyidMahmûd b. ZekeriyyaGeylânî(h. 1258), Seyyid Ali b. Süleyman

⁶⁵⁰ Pierre-Jean LUIZARD, "XIX. ve XX. Asırlarda Irak'ta İsnâaşeriyye ve VehhabilikKarşısında Tarikatların Durumu", Çev. Salih Çift, Atatürk Kültür, Dil veTarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/ A-1.8. Dizi - Sayı: 4, s. 219.

Geylânî(h. 1289), Seyyid Süleyman b. Ali Geylânî(h. 1315), Seyyid Abdurrahman b. Ali Geylânî(h. 1345) seccadenişin/postnişin olmuşlardır.⁶⁵¹

Bağdat'ın dışındaki bölgelerde özellikle XVIII. asırda daha önce Kübreviyye/Hemedâniyye, Nurbahşiyye,Sühreverdiyye ve Halvetiyyetarikatlarının faaliyetlerine sahne olan Süleymaniye,Erbil, Kerkük, Köysancak, Karadağ ve Musul bu defa Kâdiriyyetarikatına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu durumun doğal birsonucu olarak Kâdirî tarikatını temsil eden ailelerin Kuzey Irak'ın tasavvufi,toplumsal ve hatta siyasî hayatında nüfuzları artmıştır. Kâdirî şeyhleri bu dönemde hem yerel Kürt beylerinin hem de Osmanlı devlet ricalinindikkat ve ilgilerini çekmeye başlamışlardır. Özellikle Baban beylerinin yönetimine verilen Süleymaniye ve çevresi ile İmâdiye beylerinin yönettiği Musul'un kuzeyini oluşturan bölgede yaşayan mutasavvıfların faaliyetleri,sahip oldukları toplumsal nüfuz ve saygınlık sebebiyle önem arzemiş ve ilgili mercilerce yakından takip edilmişlerdir. Kuzey Irak'ta toplumsal alanda etkin Kâdiriyye tarikatı mensubu ailelerin başında Berzenciler yer alır. Bu ailenin yüzyıllardır ilim ve tasavvuf alanlarında edindiği yüksek konumunu toplumsal ve siyasî alandakinüfuzları takip etmiştir.⁶⁵²

Yine Kerkük ve çevresinde Tâlebânîlerin XVIII. asrın sonlarında başlayan ve XIX. asırda daha da belirginleşen nüfuzları, bazı aile fertlerini bölgedeki toplumsal dinî ve siyasî hadiselerde önemli lider şahsiyetler haline getirmiştir. Kâdiriyye tarikatında bir şube oluşturacak kadar etkin olan Abdurrahman Hâlis TâlebânîKerkûkî (1275/1858) ile sadece Kuzey Irak değil genel olarak Irak'ın siyasî tarihinde önemli yer edinen Celal Tâlebânîbu şahsiyetlerden ilk akla gelenlerdir.⁶⁵³ Abdurrahman Hâlis TâlebânîKerkûkî babası Şeyh Ahmed'den tevarüs ettiği TâlebânîTekkesi'nde irşad faaliyetlerinde bulunur. Buradaki ilim ve irfan hizmetleri, Şeyh Abdurrahman'ın kardeşleri vasıtasıyla diğer şehirlere de yayılır. ÖylekiKâdiriyye tarikatı ondan sonra Hâlisiyye şubesi olarak anılmaya başlanır. Günümüzde Tâlebânî Tekkesi Kerkük'te halen faaliyette bulunmakta ve tekke Şeyh Yusuf Tâlebânî şeyhlik yapmaktadır. Bu tekke Arap, Kürt ve Türkmenlerin feyz aldığı bir merkez konumundadır. Hatta bölgedeki Yahudi ve Hıristiyanların bile tekkeyi ziyaret ettiği söylenmektedir. Bu yönüyle tekke bölgede birleştirici bir rol üstlenmiştir.⁶⁵⁴

⁶⁵¹Geylanî, s. 51-54

⁶⁵²Abdulcebbar Kavak, "XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Tasavvufî Faaliyet Yürüten Kadirî Şeyhleri", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD), XIX, 2 (15 Aralık 2015), s. 32.

⁶⁵³ Kavak, s. 33.

⁶⁵⁴Bu konuda Bkz. Mehmet Saki Çakır, "Abdurrahman Hâlis TâlebânîKerkûkî ve *Kitâbü'l-Meârif Fi Şerh-i Mesnevî-i ŞerîfEseri*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,9/44, s. 1347.

2. Nakşbendilik

Osmanlıların Irak hâkimiyetinin ilk yarısında bu tarikatın herhangi bir faaliyeti veya yapısının olduğu görülmemektedir. Ancak Mevlana HâlidBağdâdî'nin (ö. 1242/1827) uzun yıllar süren ilmî ve tasavvufî yolculuğundan dönmesiyle beraber 1228/1813 yılından itibaren Nakşbendilik Bağdat başta olmak üzere Irak'ın her bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Kendisi Bağdat'ta "Hâlidî Tekkesi" adıyla bir tekke kurmuş, irşad faaliyetlerini buradan yürütmüştür. Mevlânâ HâlidBağdâdî başta Nakşbendiyye olmak üzere Kâdiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye ve Çeştiyye tarikatlarından hırka giymiştir. Bu sebepten bölgedeki şeyhler ve âlimler dâhil hemen herkes onun irşad halkasına girmiştir. Bağdat'ta başlattığı irşadı Irak'ın bütün bölgelerine yayılmış ve böyleceNakşbendilik bölgede en önde gelen tarikat olmuştur. Kendisi 1242/1826 yılında vefat edince ardından birçok kişiye bu tarikattan hırka giydirip icazet vermiştir. Bu durum hem Bağdat'ta hem de Irak'ın diğer bölgelerinde bu tarikatın yayılmasına sebebiyet vermiştir. Kendisinden sonra gelen şeyhlerden bazıları şunlardır: SeyyidAhmed, Şeyh Muhammed Saîd, Şeyh Abdulgafûr el-Meşhedânî, Şeyh Abdulfettâh Efendi, Şeyh Mahmûd Efendi Hayrullahzâde, Şeyh AbdurrahmânRuzbihânî, Şeyh Bahâ, Şeyh Musa Cebûrî, Şeyh İsmail Berzencî, Şeyh Osman et-Tavîlî, Şeyh Ömer Zıyâuddîn et-Tavîlî, Şeyh Muhammed Bahâuddîn.⁶⁵⁵

Osmanlı hâkimiyet döneminde Bağdat'ın yanı sıra Musul'da da Nakşbendiliğintesiri açıkça görülmektedir. Musul'da görev yapan Vali Muhammed Paşa tarafından "Nakşî Tekkesi" tesis edilmiştir. Vali Muhammed Paşa bu tekkenin bütün ihtiyaçlarını karşılamış ve tekkeye vakıf arazisi tahsis etmiştir. Muhammed Paşa'dan sonra da Vali Tahir Paşa da bu görevi sürdürmüştür. Tahir Paşa'nın 1307/1889 yılında bu tekkenin idaresini Muhammed Selim Efendi'ye verdiği de bilinmektedir.⁶⁵⁶ Bunların yanı sıra Nakşbendilik Musul vilayet merkezi ile ona bağlı Şehrezûr ve Süleymaniye sancaklarında da aktif olarak faaliyet göstermiştir.Nakşibendiyye tarikatının Kuzey Irak'ta tanınması XVII. yüzyılda yaşamış iki mutasavvıf sayesinde olmuştur. Bunlardan biri Diyarbakır'da "AzizanTekkesi"ni kuran ve etkisi İran Azerbaycanından Musul'a kadar yayılan Şeyh MahmudUrmevî(ö. 1048/1638)'dir. Diğeri ise İran'ın kuzeybatısında yaşayan Sünnî halk arasında sözü geçen Şeyh Şihâbüddin eş-Şâzîlî (ö. 1072/1661)'dir. Her iki Nakşibendî şeyhinin de hem Şehrezûr hem de Musul bölgesinde mürid ve halifeleri

⁶⁵⁵Geylânî, s. 61-62.

⁶⁵⁶CemîlMahmûdOsmân, "et-Tekyâ fi MûsulmunzuEvâhiri'l-ahdi'l-Osmâniyye ve hattâseneti 1918", DirâsâtuMûsuliyetin, 2008/20, s. 38-39.

bulunmaktaydı. Bununla beraber Nakşibendiyye tarikatının XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kuzey Irak'ta yaygın olan Kâdiriyye tarikatı kadar etkili oldukları söylenemez. Nakşibendiyye tarikatının Kuzey Irak toplumunda kendisini kabul ettirdiği dönem ise XIX. yüzyıldır. Süleymaniye, Kerkük, Erbil, Köysancak, İmadiye bölgelerinde çok sayıda Nakşibendî tekkesi açılmıştır. Süleymaniye mutasarrıfı ve Baban EmîriMahmud Paşa'nın Süleymaniye şehir merkezinde inşa ettiği "Hânekâhı Mevlânâ Hâlid, Biyâre Tekkesi, Tavile Tekkesi, Erbil Mevlânâ HâlidHânekâhı", Kerkük'te "Şeyh AhmedHânekahı", İmadiye'de"Nakşibendî Tekkesi" bunlardan sadece birkaçıdır.⁶⁵⁷

3. Rıfâilik

Rifâilik teşekkül ettiği tarihten itibaren Irak'ın güneyinde faaliyet göstermiş bir tarikattır. Nitekim kurucusu SeyyidAhmed b. Ali el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâi (ö. 578/1182) Basra ve Vâsıt arasında yer alan UmmUbeyde köyünde doğmuştur. Irak'ın tümünde yayılan bu tarikat Bağdat'ta ilk olarak Osmanlılar döneminde yayılmaya başlandı ve bu yapıya bağlı birçok şeyh Bağdat'a gelip yerleşmiştir. SeyyidKâsibRifâi (h. 1093) Bağdat'ta ilk Rifâiyye tekkesini kuran kişidir. Sonrasında Hüseyin Burhâneddîn Âli Hezâm er-Rifâi (ö.1096/1684) de Bağdat'ta faaliyet gösteren şeyhlerdendir. Hüseyin Burhâneddîn kardeşi Nureddîn Âli Hezâm er-Rifâi ise Basra'da Rifâi tarikatını yayan zattır. Hicri 1260 yıllarında Muhammed b. Murad es-Sayyâdî de bu bölgede Rifâilik'i yayan müridlerdendir. Muhammed Efendi'den sonra bir müddet bu bölgelerde fetret dönemi yaşayan Rifâilik,Seyyid İbrahim er-Râvî er-Rifâi tekrar revaç bulmuştur. Seyyid İbrahimSeyyidEbu'l-Hudâ es-Sayyâdî er-Rifâi'denicazetli olup bölgede irşad faaliyetleri ile uğraşmış ve bu yolu devam ettirmiştir. Aynı zamanda Bağdat'ta Rifâimüridanının irşadı için bir tekke de inşa etmiştir. Seyyid İbrahim'in oğulları ve torunları burada irşad faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁶⁵⁸

Bağdat'ın yanı sıra Rifâiyye tarikatının Kuzey Irak'taki faaliyetleri daha çok Musul bölgesinde yoğunlaşmıştır. Musul'da faaliyet gösterdikleri bilinen Rifâiyye şeyhleri arasında Ahmed b. Ebi'l-Hasan er-Rifâi, Şeyh Muhammed el-Mağribî, Şeyh İbrahim el-Meczûb el-Hadisî (1145/1733), Şeyh Hacı Yunus b. Siyale (1160/1747), Şeyh Ahmed el-Kuvaz, Şeyh Receb b. Nadirilabd (ö. 1170/1756), Şeyh İbrahim el-

⁶⁵⁷Abdulcebbar Kavak, "Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar", AKADEMİAR DERGİSİ, 2017/2 - s. 27-28.

⁶⁵⁸Geylânî, s. 56-58.

Meczûb el-Hadîsî (1145/1733), Şeyh Ahmed el-Hadîsî (1175/1762) yer almaktadır.⁶⁵⁹

4. Mevlevilik

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye (ö. 672/1273) nisbet edilen Mevlevilik Osmanlıların hâkimiyet döneminde hemen hemen bütün Osmanlı memleketlerinde revaç bulmuş bir tarikattır. Bu bölgede Mevlevilik ilk olarak Bağdat'ta ortaya çıkmıştır. Burada 1010/1600'lü yıllarda Muhammed Çelebî tarafından ilk "Mevlevihane" tesis edilmiştir. Ancak Bağdat halkı arasında revaç bulmadı. Zira zikir halkalarında musiki kullandıklarından dolayı buradaki zahir ulema tarafından tenkit edilmişlerdir. Mevlevilik burada sadece devlet ricali ve askerler arasında yayılmıştır. 1094/1682 yıllarında burada tesis edilen tekkede Yahya Dede postnişinlik yapmıştır.⁶⁶⁰ Bunların yanı sıra Irak'ta "Bağdat Mevlevihânesi" ve bu dergâhta görev yapan Mevlevîşeyhlerinden AhmedCunûnî Dede ile AhmedNiyazî Dede'den de bahsedilmektedir. Müridlerinin azlığı sebebiyle revaç bulamayan tarikat zamanla zayıflamış ve buradaki faaliyetleri son bulmuştur. Bunlar dışında sadece Kerkük'te Mevlevîlere ait "Hacı Haydar Tekkesi" adıyla bir dergâhın bulunduğu da söylenmektedir.⁶⁶¹

5. Bektâşilik

Temelleri 13. yy'da Anadolu'da atılan Bektaşilik, aynı dönemde birçok bölgede taraftar bulmuş ve Anadolu'nun etrafındaki topraklarda yoğun biçimde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Özellikle Balkanlar, Irak ve Mısır coğrafyalarını etkisi altına alan Bektaşilik günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Bektaşiliğin günümüz Irak toprakları olan Mezopotamya'ya nasıl geçtiğine dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, Bektaşiliğin Irak'taki varlığının oldukça eskiye dayandığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Hatta bazı kaynaklarda Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gelmeden önce Bağdat, Kerbela ve Necef'te bazı imamları ziyaret ettiği yönünde bilgiler yer almaktadır.⁶⁶²

Bektâşilik ilk dönemlerinde Osmanlılar tarafından desteklenen ve akideleri devlet tarafından benimsenen bir tarikattır. Osmanlılar Irak'a hâkim olunca bu tarikat da bölgede faaliyetlere başlar. Devlet, Bektaşiler için Bağdat'ın batısında bir tekke kurar. Bunun yanısıra el-Kâzım, Kerkük, Kerbela ve Necef'te de başka

---

⁶⁵⁹ Kavak, s.24.

⁶⁶⁰ Geylânî, s. 64.

⁶⁶¹ Kavak, s. 29.

⁶⁶² Bilgay Duman, "Irak'ta Bir Kimlik Arayışı: Bektaşiler", Ortadoğu Analiz, 2011/3, 35, s. 62.

tekkeler de açar.⁶⁶³Bağdat'taki Bektaşî tekkeleri şunlardır: “Hızır İlyas Kerh Bağdat, Gürgür Baba Bağdat, Abdülmümin Baba Kerbela Bağdat, Seyyid Battal Gazi Hille Bağdat, Baba ZünnunEmanşah Kerkük Bağdat, Virani Baba (Sukutî Baba) Necef Bağdat, İmam Musa Kazım Kâzımiye Bağdat, Şahin Baba Bağdat, Merdan Ali Kerkük Bağdat, Cafer Dede Dakuk Kerkük Bağdat”. Bölgede faaliyet gösteren bazı Bektâşî dedeleri ise şunlardır: Baba Şahin, Halilzâde, Zeynel Abidin Dede, Zeynel Dede.⁶⁶⁴

Musul'da yaşayan “Şebekler” ile Kerkük'ün Dakük ilçesinde mensupları bulunan “Berzenciye” tarikatı ise, Bektâşîye tarikatının Kuzey Irak'taki temsilcileridir. Şebeklerin büyük bir kısmı günlük yaşamlarında resmi ortamların dışında Türkçeyi konuşmaktadırlar. Ayrıca Şebekler arasında yaygın olan *Mevlid*'in de birden çok bahri Türkçe olarak yazılmıştır. Kuzey Irak'ta Bektâşî dedeleri içinde Baba Gurgur, Şeyh Hasan Berzencî ve Dede Cafer'in isimleri öne çıkmaktadır. Dâkük Aşağı Tekke, Cafer Dede Tekkesi, Derviş Abbas Tekkesi, Dede Galip Tekkesi, Hünkâr Tekkesi, Dede Merdân Tekkesi ise bilinen Bektâşî tekkeleridir.⁶⁶⁵

Yeniçeriliğin ilgasından sonra, devlet ve ulemaya karşı, isyancıların safında yer alan Bektaşîlerin cezalandırılması ile tekkeler kapatılmaya başlanmıştır. Zaten Osmanlı topraklarında Bektaşîlik tarikatının yasaklanması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılması ile Yeniçeri Ocağının kaldırılması aynı zamanda uygulanmıştır.⁶⁶⁶Özellikle askerî kanatta ve yeniçeriler arasında yayılan Bektaşîlik'in faaliyetlerine 1241/1825 yılında Sultan II. Mahmud son vermiştir. Tekkelerini kapatıp şeyh ve müridleri dağıtmıştır. Sultan Abdulmecid 1265/1849 yılında iade-i itibarda bulunmuştur. Ancak bu tarikat Irak'ta özellikle Bağdat'ta halk tarafından kabul görmemiştir.⁶⁶⁷Devletin her bölgesinde, özellikle de Rumeli'nde pek yaygın olan Bektaşî tekkelerinin bir kısmı, cami, medrese ve mekteplere tahsis olunmuş bir kısmı da, diğer tarikat ehli ile hususenNakşibendîler'e tevcih edilmiştir.⁶⁶⁸

Irak'taki Bektaşî tekkeleri de II. Mahmut döneminde Bektaşî tekkelerinin kapatılıp tekkede bulunanların takibata uğramasıyla çok zor zamanlar geçirmiştir. Ardından büyük bir kısmı ya kapanmış ya da tahribata uğramıştır. Bu dönemde meydana gelen köklü değişim Irak Bektaşî tekkelerinin bütün faaliyetlerini giderek

---

⁶⁶³Geylânî, s. 62-63.

⁶⁶⁴Geylânî, s. 62-63.

⁶⁶⁵ Kavak, s. 30.

⁶⁶⁶ İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 138- 139.

⁶⁶⁷Geylânî, s. 62-63.

⁶⁶⁸Ahmed Rifkı, *Bektaşî Sırrı Müdafasına Mukabele*, Dersaadet 1328, IV, s. 28.

zayıflatmıştır. Nihayetinde Osmanlı Devleti'nin dağılmasının ardından Bektaşî tekke ve dervişleri tamamen ortadan kalkmıştır.⁶⁶⁹ Ancak bazı araştırmacılar “Bağdat vilayetinde bulunan Bektaşî tekkelerinin kapatılmasına rağmen faaliyetlerini yürüttüğünü ve bu tekkelerin de ağırlıklı olarak On İki İmam türbeleri etrafındakilerden oluştuğunu” söylemektedirler. Hazım Ağâh Efendi ve arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre bu tekkeler: “Bağdat merkezinde Şahin Baba, Gürgür Baba ve Kerh bölgesinde Hızır İlyas; Kerkük'te Merdan Ali, Cafer Dede ve yine Kerkük Emanşah isimli yerleşim yerinde Baba Zünnun; Kerbela'da Abdülmümin Baba; Necef'te Virani Baba (Sukutî Baba) ve Kazimiye'de İmam Musa'nın türbesi avlusunda bir tekke vardır.”⁶⁷⁰

Irak'ta Bektâşîler'e aidiyeti zikredilen tekkeler böylece sıralandıktan sonra Karakaya/Stump'ın belirttiği üzere şu hususa da dikkat çekmek gerekir: “Irak'ta Bektaşî dervişlerinin ve tekkelerinin varlığına işaret eden elimizdeki en eski yazılı kaynaklar 17. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Irak'taki bu tekkelerden yalnızca bazılarının kuruluşlarından itibaren Bektaşî tarikatına ait olduklarını anlıyoruz. Bunlardan kuruluşu hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz Gürgür Baba Tekkesi muhtemelen 17. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı bürokrati tarafından yaptırılmıştır. Kerkük ve civarındakiler ile Samerra ve Kâzimiyye'deki tekkeler de aynı gruba dâhil edilebilir. Irak'taki diğer Bektaşî tekkelerinin durumu ise daha karmaşıktır. Kerbela'daki tekke ile Hızır İlyas Tekkesi'nin ve muhtemelen Necef'teki tekkenin kuruluş tarihlerinin bölgede Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşundan önceye gittiğini görüyoruz. Bunlardan Kerbela'daki tekke ile ilgili bulgularımız özellikle dikkat çekicidir. Irak kaynaklı Alevi belgelerinden, nakibüleşraf tarafından verilenleri hariç tutulursa, tümü burada düzenlenmiş veya temize çekilmiştir. Vakfiyesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu tekkede Anadolu kökenli, Rum Abdallar olarak bilinen zümreden dervişlerin yaşadığını göstermektedir.”⁶⁷¹

6. Diğer Tarikatlar

Sühreverdîye Tarikatı Abbasilerin son döneminden itibaren Irak'ta vücut bulmuş bir tarikattır. Faaliyetleri Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiştir. X. asırda Seyfuddîn el-Abbâsî es-Sühreverdî ve ailesi tarafından yıllarca Irak'ta faaliyet göstermiştir. Sühreverdîlik Osmanlılar döneminde özellikle Bağdat'ta

⁶⁶⁹ Ahmet Taşgın/Nurhan Aydın/Abdulkadir Yeler, “Hazım Ağâh Efendi ve Osmanlı Devleti Hâkimiyeti Son Dönemi Irak'ında Bektaşî Tekkelerini Anlattığı Mektubu”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2020/96, s. 263.

⁶⁷⁰ Ahmet Taşgın/Nurhan Aydın/Abdulkadir Yeler, s. 273.

⁶⁷¹ Detaylı bilgi için Bkz. Ayfer Karakaya-Stump, Irak'ta Bektâşî Tekkeleri, Belleten, 2007, 71/261, LXXI, 44, s. 713.

faaliyet gösteren bir tarikattır. Osmanlıların son döneminde ise zayıflayan bir tarikattır.⁶⁷²

Halvetiyye Tarikatı 1139/1726 yılında Şeyh Mustafa es-Sadîkî el-Halvetî ed-Dîmaşkî'nin Bağdat'ı ziyareti esnasında Irak'ta duyulmuş bir tarikattır. Mustafa es-Sadîkî el-Halvetî orada irşad faaliyetlerine başlamıştır. Burada kendisine bir çevre bulmakla beraber yaygınlık kazanmamıştır.⁶⁷³XVI. Yüzyılda İslam dünyasının pek çok yerinde yayılmayı başaran Halvetiyye tarikatının Irak'ın Kuzeyine girişi XVI. Yüzyılın sonlarına rastlar. Tarikatın hem Şehrezûr hem de Musul'un kuzeyinde Behdinan bölgesinde aktif oldukları bilinmektedir.⁶⁷⁴

Safeviyye Tarikatı'nın bir kolu olan Kızılbaşlar İran'da neşet etmiş, Safevilerin hâkimiyetiyle beraber Irak'ta mevcudiyeti görülen bir tarikattır. Irak bölgesinde tesiri çok az tarikatlardandır.⁶⁷⁵ Bu tarikatın Kuzey Irak'taki faaliyetleri iki kategoriye ayrılmıştır. Birincisi tarikatın İran'da devletleşme döneminde Sünnî kimliğinden vazgeçerek Şîliği benimsemesi üzerine ayrılan tarikat mensuplarından Kuzey Irak'a göç edenlerin icraatlarıdır. İkincisi ise Şah İsmail Safeviyyesini benimseyen tarikat mensuplarının Kuzey Irak'ta Babaiyye tarikatı adı altında yürüttükleri faaliyetlerdir. Kuzey Irak'a göç ettikten sonra Safeviyye tarikatını Sünnî kimliğiyle aynen devam ettiren tarikat mensupları, Irak genelinde Haydarî ailesi yahut Haydariler olarak tanınmıştır. Ağırlıklı olarak Erbil'de başlayan tasavvufî faaliyetler zamanla bazı aile mensupları tarafından Bağdat'a taşınmıştır. Erbil'de açılan *Maveran Medresesi* Kuzey Irak'takien büyük medreseler arasına girerken, burası aynı zamanda Safeviyye şeyhlerinin irşad merkezleri olma özelliğini de haiz olmuştur.⁶⁷⁶

Mezkûr tarikatların yanı sıra bu bölgede XVII. asra kadar Kuzey Irak'ta faaliyetleri devam eden ve Berzencî ailesinin temsil ettiği Kübreviyye tarikatının Hemedâniyye ve Nurbahşiyye kolları ile aynı aileden Baba Resul Berzencî (1052/1640)'nin Mısır'dan el alarak Şehrezûr bölgesine getirdiği Halvetiyyetarikatının Aleviyye kolu, XVIII. Asrın başlarından itibaren zayıflamaya başlamıştır. Yine Kuzey Irak'ın İmâdiye bölgesinde Ahlatî ailesinden Şeyh Şemsüddin el-Ahlatî (1085/1674) ile başlayan ve iki asır etkili olan Sühreverdiyye ve Halvetiyyetarikatları, XVIII. Asrın sonlarına gelindiğinde artık eski tesirini devam

---

⁶⁷²Geylânî, s. 59-61.

⁶⁷³Geylânî, s. 64.

⁶⁷⁴Kavak, "Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar" s.26.

⁶⁷⁵Geylânî, s. 64.

⁶⁷⁶Kavak, "Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar" s.25.

ettirememiştir. Böylece Şehrezûr bölgesinde Berzencî ailesinin temsil ettiği Kübreviyye ve Halvetiyyetarikatları ile İmâdiye bölgesinde Birîfkanî ailesinin temsil ettiği Sühreverdiyye ve Halvetiyyetarikatları yerlerini Kâdirî tarikatına bırakmışlardır. Kâdirîtarikatı bu asırda diğer tarikatlar karşısında etkin ve faaliyetleri en yaygın tarikat olarak öne çıkmıştır.

Sünnî tasavvufla ilişkilendirilen bu tarikatların yanı sıra özellikle Kuzey Irak'ta Sünnî olmayan heterodoksi yapıların ve İslam'ın özüyle bağdaşmayan düşünce yapısına sahip bazı dinî grupların varlığı da karşımıza çıkmaktadır. Kısmî olarak başlangıçta Sünnî itikada sahip olmalarıyla beraber zamanla bozulmaya uğramış olan bu yapılar içerisinde bazı Sünnî tasavvufî öğeleri de taşımaktadırlar. Çoğunlukla konumuzun dışında kalmalarından dolayı bunların ayrıntılarına girmeden isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bunlar Safeviyye, Kesnezâniyye, Kalenderiyye, Hurûfiyye, Kâkaiyye, Yezidiyye/Adeviyye, Kızılbaşlar ve Babaiyye isimleriyle maruf gayri Sünnî tarikatlardır. Yukarıda ayrıntılarıyla bahsettiğimiz Bektâşî tarikatı da içinde barındırdığı bazı öğe ve geleneklerden ötürü bazen gayri İslamî bir düşünce tarzına sahip olduğu da söylenmektedir.⁶⁷⁷

SONUÇ

Tasavvuf ilminin teşekkülünde önemli bir yeri haiz olan Irak'ta tasavvufî hayat önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de canlılığını devam ettirmiştir. Osmanlılar bu bölgeyi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra tasavvufî hayatın, tarikatların veya tekkelerin mevcut durumunu korumalarıyla beraber toplumsal hayattaki fonksiyonlarını icra etmelerine destek olmuşlardır. Zira Sünnî düşüncüyü benimseyen Osmanlı Devleti tasavvufu ve tasavvufî düşüncenin icra yeri olan tarikat ve tekkeleri her zaman desteklemişlerdir. Bu durum devletin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Irak'ta da kendisini açıkça göstermektedir.

Osmanlı idaresindeki Irak'ta Sünnî düşünce yapısını taşıyan üç tarikatın büyük etkisi ve nüfuzu olduğu görülmüştür. Bunlar da Rifâiyye, Kâdiriyye ve daha az bir etkiye sahip olan Nakşbendiyye'dir. Çok yaygın olmamakla birlikte bu dönemde Halvetiyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Bektâşîyye gibi tarikatların varlığı da bilinmektedir. Ancak Sünnî olmayan Safeviyye, Kesnezâniyye, Kalenderiyye, Hurûfiyye, Kâkaiyye, Yezidiyye/Adeviyye, Kızılbaşlar ve Babaiyye gibi

---

⁶⁷⁷ Detaylı bilgi için Bkz. Abdulcebbar Kavak, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak'ta Tasavvuf: 17. Yüzyıl, İlahiyat Yay., Ankara, 2016, ss. 163-243.

heterodoksi yapıların varlığı da karşımıza çıkmaktadır. Bu gruplar başlangıçta Sünnî itikada sahip olmalarıyla beraber zamanla bozulmaya maruz kalmışlardır.

Bağdat başta olmak üzere hemen hemen Irak'ın bütün bölgelerinde yayılan Kâdiriyye tarikatı, daha önce Kübreviyye/Hemedâniyye, Nurbahşiyye, Sühreverdiyye ve Halvetiyye tarikatlarının faaliyetlerine sahne olan Süleymaniye, Erbil, Kerkük, Köysancak, Karadağ ve Musul'da da faal olmuştur. Osmanlıların Irak hâkimiyetinin ilk yarısında bu tarikatın herhangi bir faaliyeti veya yapısının olduğu görülmeyen Nakşbendiyye tarikatı Mevlana HâlidBağdâdî'nin (ö. 1242/1827) uzun yıllar süren ilmî ve tasavvufî yolculuğundan dönmesiyle beraber 1228/1813 yılından itibaren Bağdat başta olmak üzere Irak'ın her bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Mevlânâ HâlidBağdâdî başta Nakşbendiyye olmak üzere Kâdiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye ve Çeştiyye tarikatlarından hırka giymesi bölgedeki şeyhler ve âlimler dâhil hemen herkes onun irşad halkasında yetişmesine sebebiyet vermiştir. Bağdat'ta başlattığı irşadı Irak'ın bütün bölgelerine yayılmış ve böylece Nakşbendilik bölgede en önde gelen tarikat olmuştur. Rifâilik ise Irak'ın tümünde yayılmış olan tarikatlardandır. Bağdat'ta ilk olarak Osmanlılar döneminde yayılmaya başlandı ve bu yapıya bağlı birçok şeyh Bağdat'a gelip yerleşti. SeyyidKâsib Rifâî (h. 1093) Bağdat'ta ilk Rifâiyye tekkesini kuran kişidir. Sonrasında da irşad faaliyetleri devam eden tarikat özellikle Musul bölgesinde aktif olmuştur. Mevlevilik ve Bektâşilik gibi diğer tarikatlar gerek sosyal yapı gerekse itikadî bazı hususlardan dolayı halk arasında çok fazla rağbet görmemiş ve bölgedeki faaliyetleri uzun süreli olmamıştır.

Görüldüğü üzere Irak bölgesi, ilim ve kültür merkezi olma özelliğini her alanda göstermektedir. Hicri II. asırdan beri önemli tasavvufî şahsiyetlere ve tarikatlara ev sahipliği yapmıştır. Gerek Sünnî yapıyla uyum içinde olan tarikatlar olsun gerekse gayri Sünnî dinî gruplar olsun çeşitli düşünceleri taşıyan fraksiyonlar bölgede aktif olarak faaliyet göstermişlerdir. Netice itibariyle genel olarak Irak'ta tasavvufî hayatın özelde ise Osmanlı hâkimiyet döneminde bölgedeki tasavvufî hareketlerin detaylı olarak incelenmesi bu alandaki karmaşık meselelerin çözümüne imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Argun, Selim / Kurt, İsmail, Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı, Ensar Neş., İstanbul, 2016.

CemilMahmüdOsmân, “et-Tekyâ fi MûsulmunzuEvâhiri’l-ahdi’l-Osmâniyye ve hattâseneti 1918”, DirâsâtuMûsuliyetin, 2008/20.

Çakır, Mehmet Saki, “Abdurrahman Hâlis TâlebânîKerkûkî ve Kitâbü’l-Meârif Fi Şerh-i Mesnevî-i Şerif Eseri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9/44.

Duman, Bilgay, “Irak’ta Bir Kimlik Arayışı: Bektaşiler”, Ortadoğu Analiz, 2011/3, 35.

Gündüz, İrfan, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

Karakaya, Ayfer -Stump, Irak’ta Bektâşî Tekkeleri, Belleten, 2007, 71/261, LXXI, 44.

Kavak, Abdulcebbar, “Kuzey Irak’ta Tasavvuf ve Tarikatlar”, AKADEMİAR DERGİSİ, 2017/2 .

Kavak, Abdulcebbar, “XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak’ta Tasavvufi Faaliyet Yürüten Kadiri Şeyhleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD), XIX, 2, 2015/15.

Kavak, Abdulcebbar, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak’ta Tasavvuf: 17. Yüzyıl, İlahiyat Yay., Ankara, 2016.

Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, MİFAV, İstanbul, 2009.

LUIZARD, Pierre-Jean, “XIX. ve XX. Asırlarda Irak’ta İsnâaşeriyye ve Vehhabilik Karşısında Tarikatların Durumu”, Çev. Salih Çift, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/ A-1.8. Dizi - Sayı: 4.

Rıfki, Ahmed, Bektaşî Sırrı Müdafaasına Mukabele, Dersaadet 1328.

SeyyidMi’âdŞerefuddin Geylânî, TârihuTekyâbiBağdâd, DâruKutubi’l-İlmiyye, Lübnan, 2014.

Taşgın, Ahmet / Aydın, Nurhan / Yeler, Abdulkadir, “Hazım Agâh Efendi ve Osmanlı Devleti Hâkimiyeti Son Dönemi Irak’ında Bektaşî Tekkelerini Anlattığı Mektubu”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2020/96.

Yılmaz, Hasan Kamil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Yay., İstanbul, 2011.

IRAK'TAKİ TÜRK ŞEHİTLİK VE ANITLARI

Vehbi GÜNAY*

ÖZ

Türklerin, Anadolu'dan çok önce vatanları olmuş olan Irak coğrafyasındaki günümüzde yaşayan izleri arasında bu topraklarda bir hilâl uğruna batan güneşlerin maddî-manevî hâtıraları bulunmaktadır. Yüzlerce yıllık tarihsel süreçte milletimizin kahraman evlâtlarının manevî varlıklarını temsil eden mezar ve anıtlar yalnızca ait oldukları veya atfedildikleri kişilere değil kadirşinaslık ve vefakârlık duygularına da şahitlik etmektedir. Millî Savunma Bakanlığı'nın kayıtlarına göre Irak'ta, Bağdat ve Kütü'l-Amâre'de olmak üzere, iki Türk Şehitliği mevcuttur. Bu iki simgesel ve anıtsal şehitlik alanının yanı sıra Türkmeneli'nde, Kerkük kalesinde Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği ile varlığından haberdar olduğumuz Hamrin Türk Şehitliği, Hanekin-Alemdar ve Altunköprü Şehitlikleribulunmaktadır. Ayrıca, münferit olarak mezarları günümüze ulaşmış olanlarla,sadece tarihi kaynaklarda isimleri yer alan şühedanınve anılarına dikilen ancakbazıları kaybolmuş âbideleri debu kapsamda belirtilmelidir. Şehit olmuş Osmanlı devlet görevlileriyle devletin şan ve şerefi uğrunda vatan bildikleri toprakları kanlarıyla sulayarak canlarını feda eden yiğitlerin aziz hatıralarının tespit ve yâd edilmesi milletimizin yaşayan fertlerinin minnet ve şükran borcudur. Bu çalışmada, Devletimizin Irak'taki toprağı olan Türk Şehitlikleri ve anıtsal/simgesel eserlerininindurumu ele alınmıştır. Yazılı kaynaklar ve mevcut bilgiler ışığında dikkat çeken hususlar ve düşünceler değerlendirilmiş, Türklüğün kadim yurtlarından olan Mezopotamya coğrafyasındaki somut/somut olmayan mirasımızın saygın unsurlarının geleceğe taşınmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Irak, Bağdat, Kütü'l-Amâre, Kerkük, Cebel-i Hamrin, Hanekin, Şehitlik, Türbe, Anıt, I. Dünya Savaşı.

TURKISH MARTYRDOMS AND MEMORIALS IN IRAQ

ABSTRACT

Among the traces of the Turks living today in the country of Iraq, which was their homeland long before Anatolia, are materials-spiritual memories of the suns setting for a crescent in these lands. Graves and memorials that represent the spiritual assets of our nation's heroic sons in the historical process of hundreds of years bear witness to the people they belong to or to whom they are attributed and the feelings of appreciation and loyalty. According to the Ministry of National Defence records, there are two Turkish Martyrdoms in Iraq, one in Baghdad and other in Kut/Wasit. In addition to these two symbolic and monumental martyrdoms, these are Ottoman Officers Cemetery/Martyrdom in Kirkuk Castle, Hamrin Turkish Martyrdom, Hanekin-Alemdar Martyrdom and Altunköprü Martyrdom in Turkmeneli, whose existence we are aware of. In addition, with those whose tombs have survived individually, martyrs whose names are only mentioned in historical sources and their lost monuments dedicated to their memories should also be mentioned in this context.It is the debt of gratitude and gratitude to the living members of our nation to identify and commemorate the cherished memories of the martyred Ottoman state officials and the valiant people who sacrificed their lives for the glory and pride of the state by shedding their blood. In this summarized study, the situation of Turkish Martyrdoms and monumental/symbolic memorials, which are the territory of our state in Iraq, are mentioned. In the light of written sources and available information, remarkable issues and thoughts were evaluated, and it was aimed to contribute to the future of the respectable elements of

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bornova/İzmir-TÜRKİYE.
e-posta: vehbigunay@hotmail.com ORCID: 0000-0001-6653-3115.

our tangible/intangible heritage in the geography of Mesopotamia, one of the ancient homelands of the Turks.

Keywords: Ottoman Empire, Iraq, Baghdad, Kut al-Amara, Kirkuk, Cebel Hamrin, Hanekin, Martyrdom, Tomb, Monument, First World War.

GİRİŞ

Milleti oluşturan fertlerin din, inanç, vatan, millet, devlet, bayrak, istiklâl, milli benlik, haysiyet gibi kutsal değerler uğruna mücadeleden çekinmeyerek ölümü göze alışı millet olma azim, kararlılık ve gücünün göstergesidir. Türkler, bayraktarlığını üstlendikleri İslâm'ın gaza ve cihat anlayışının gazilik ve şehâdet kavramlarına özgün anlamlar yüklemişlerdir. Kişilerin soylarından geldikleri atalarına bağlılığı ve hâtıralarına olan saygıları evrenselinsanî hasletler arasındadır. Geçmiş kuşaklara olan sevgi, saygı ve riayet kültürel bir unsur olmanın yanında yaşamsal önem arzeden niteliklerdendir. Vefa ve kadir-kıymetbilirlik vasfı dainsan topluluklarının milletleşerek varlığını sürdürmelerinde etkin unsurlardandır. Birmilletin kendisine hizmet etmiş, mevcudiyet ve hayatiyetlerini bu uğurda feda etmiş evlâtlarına olan takdir, minnet, şükran duygularının tezahürleri o milletin bir arada yaşama gücünün göstergesi olduğu gibi gelecekteki nesilleriyle yaşama arzu ve isteğinin pekişmesinin de önemlifaktörüdür.

Tarih sahnesinin binlerce yıllık sürecinde Türk'ün yeryüzünün belirgin coğrafyalarındaki maddî-manevî varlığının somut izlerinin tespitinde insan unsurunun kendisine ait olanlar öncelikli sıradadır. Kurucusu olduğu pek çok devletle farklı zamanlarda çeşitli kültür ve medeniyet dairelerinde yaşayan milletimizin yiğitlerinin hâtıraları cüzî sayılabilecek şehitlik ve anıtlarla temsil ve yâd edilmektedir. Kıta ve zaman farkı gözetmeksizin Türklerin fiilihâkimiyet coğrafyasında veya dışında varlık mücadelelerinin hâtırası ve timsali şehitlik ve anıt mezarlıklar vardır⁶⁷⁸. Şehitliklerimiz hâlen bu ülkelerdeki vatan topraklarımızdır. Türklerin Akdeniz havzasında görülmeye başlamalarıyla bu topraklara emek, kan ve can veren evlatlarının şehitlikleri ve şehitlere adanmış simgesel anıtları, Selçuklular ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı öncesine ait şehitlik ve anıtlar; I. Dünya Savaşı ile sonrasına ait olanlar başlıkları altında dönemsel olarak gruplandırılabilir. Milli Savunma Bakanlığı (MSB)'na göre, 34 ülkede

---

⁶⁷⁸ Türk şehitlikleriyle ilgili bkz. İhsan **İlgar**, *Tarih Boyunca Türk Şehitlikleri*, İstanbul 1967; aynı yazar, *Yeryüzünde Türk Mührü Şehitliklerimiz*, İstanbul 2000; Yalçın **Özalp**, *Yurtdışındaki Türk Şehitlikleri*, A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1987.

olmak üzere toplam 79 şehitlik ve anıt mezarlığımız vardır⁶⁷⁹. Bunların çoğunluğu XX. yüzyıl başlarındaki ilk Cihan Harbi devresine ait olmakla birlikte daha önceki dönemlere ait olanların günümüze ulaşanları türbeye dönüştürülmüş anıt eserlerdir. 1914-1918 savaşına ait 26 ülkede 54 Türk şehitliği mevcuttur. Bu şehitliklerin 36'sı savaşa sahne olan bölgelerde, 18'i de tutsak alınan gazi askerlerimizin götürüldüğü esir/toplama kamplarının bulunduğu yerlerde dir⁶⁸⁰.

IRAK'TAKİ TÜRK ŞEHİTLİK VE ANITLARI

Türklerin Irak topraklarındaki varlığının yoğun olarak Emevîler döneminde başladığı göz önünde bulundurulduğunda yüzyıllar boyunca sâkini ve egemen unsuru olarak kaldıkları bu coğrafyadaki demografik, sosyo-kültürel, mimarî, askerî, idarî izlerinin hâlen devam ettiği görülmektedir. İslâmiyet'in yılmaz savunucuları olarak haksızlık ve saldırılara daha sonra da emperyalizme karşı her türlü mücadelede yer alan Türk Milleti'nin canlarını feda eden fertleri kanlarıyla suladıkları ve bağrında yattıkları toprağı vatan kılarak kutsallaştırmışlardır.

Osmanlı askerleri ilk cihan kavgasında ülke sınırları dâhilindeki cephelerle birlikte coğrafyasının dışındaki bölgelerde de mücadele etmişlerdir. Savaş alanlarında şehit olanlar kadaresir düşen veya yaralı gazi askerlerimizin miktarı da oldukça fazladır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerinin İngilizlere karşı savaştığı cephelerden olan Irak topraklarında bağrında yatan Türk evlâtlarının tam sayısını tespit etmek mümkün değildir. MSB ve Dışişleri Bakanlıklarının kayıtlarına göre Irak'ta, resmî statüde olmak üzere, Bağdat'ta ve Vasit/Kut'ta olmak üzere iki Türk Şehitliği bulunmaktadır.

A. Bağdat Türk Şehitliği

Bağdat Türk Şehitliği (*Makberetü's-Şühedâ'l-Etrâk*) Büyükelçiliğimizin de bulunduğu Veziriye semtindedir. Şehitliğin, yaklaşık 4.000 m² büyüklüğündeki arazisi Irak Kraliyet hükümetinin onayıyla 1937'de Devletimize temlik edilmiştir⁶⁸¹.

⁶⁷⁹<http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri> Eserin baskısı için bkz. *Yurtdışı Şehitlikler*, MSB yay., Ankara 1999.

⁶⁸⁰ Cengiz **Dönmez**, "I. Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14 (Yaz 2014), s. 141. Devletimizin kuruluşundan itibaren Misak-ı Milli sınırları dışında kalan şehit mezarlarına sahip çıkılmıştır. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (Atase) Arşivi, *İstiklal Harbi Kataloğu-Katalog No: 20*, 22.02.1339/1923 (Kutu 1632, Gömlek 25) ve 22.03.1339/1923 (Kutu 1667, Gömlek 52) tarihli yazışmalar.

⁶⁸¹ Türk Şehitliği, Doktorlar Bölgesi (Heşbur Tıp Sitesi) 2. Cadde 116. Sokak No: 2/9'da bulunmaktadır. <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri> Dört kısımdan oluşan şehitlikte Irak cephesinde şehit olan ve Bağdat Asker Hastanesi'nde vefat eden gazilerimizin kabirlerini temsilen sembolik taşlar dikilmiştir.

Aslen Necefli olup yıllarca Caferî Câmii'nin imamlığını yapmış olan Hacı Seyyid Muhammed, tahminen 1923'den itibaren, çeşitli yerlerde bulunan şehitlerimizin kemiklerini toplayarak kendi mülkiyetindeki araziye defnetmiş, daha sonraburayı "şehitler mezarlığı" haline getirerek ağaçlandırmıştır⁶⁸². Mezarlıkta 1915-1917 yılları arasında şehit düşen askerlerimiz yatmaktadır. 1930'da Bağdat'ta hırsızlıkla uğraşan Seyit Galip Efendi Azamiye Kapısı'nın dışında, Mecidiye Hastanesi'nin yanında, Türk şehitleri için bir bina ve kabristan yaptırmıştır⁶⁸³.

Azamiye Şehitliği'nin Cephesi (1 Mayıs 1930)

Irak ve Türkiye arasındaki ilişkiler, 1931 yılı Temmuzunda Kral Faysal'ın ailesiyle birlikte ülkemize gerçekleştirdiği ziyaretle gelişerek iki devlet başkanının şahsî dostluklarıyla pekişmiştir. Reisicumhur Gazi M. Kemal ve Bakanlar Kurulu üyelerinin imzalarıyla Bağdat'taki Türk Şehitliği'nin korunması için 1933'te kadrolu bir bekçi tayin edilmiştir⁶⁸⁴.

⁶⁸² Dışişleri Bakanlığı Bağdat Büyükelçiliği'nin "Irak'ta Bulunan Türk Şehitlikleri" Bilgi Notu (18.04.2018).

⁶⁸³ Seyyid Galip Efendi, Şehitliğin imarı için 1.000 İngiliz sterlininden fazla para harcamış, bekçisine aylık 20 ve sebilhane suyu için de 5 rupe tahsis etmiştir. *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1930, s. 1-2.

⁶⁸⁴ 12 Şubat 1933 tarihli kararname için bkz. BCA., 30-18-1-2, 33, 8, 12.

Bağdat Azamiye kapısındaki Türk şehitliğinin muhafazası için Bağdat Elçiliğine istihdam edilen ve ücreti Millî Müdafaa bütçesinin (B) cetveline dahil 717 inci fasıldan verilecek olan beklîye ait illî-şik kadromun tasdiki; Millî Müdafaa Vekilliliğinin 6/1/933 tarih ve 1816 sayılı tezkeresi ve Maliye Vekilliliğinin 19/1/933 tarih ve 1086/40 sayılı mütalânamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 12/2/933 te kabul olunmuştur .

12/2/933

REİSİCÜMÜR

Gazi M. Kömür

Ba.V. Ad.V. MM.V. Da.V.
Ha.V. V. Ma.V. ME.V. Na.V.
IK.V. SIM.V. GIV. Z.V.

0 80 13 01 02 33 8 12

1952 yılında etrafı çevrilmek suretiyle esaslı tamirat geçiren şehitlikte askerlerimiz için simgesel olarak 204adet mezartaşı konulmuştur. I.Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde şehit olmuş, MSBkayıtlarına göre, 227 subay, 2.143 er olmak üzere 2.370 askerimizin isimlerianıtın üzerindeyer almaktadır⁶⁸⁵.Bir başka çalışmada ise Şehitliğin, Irak Cephesinde şehit olan ve Bağdat'taki askeri hastanede vefat eden gazi subay ve erlerle, Fellahiye ve Sabis Savaşları'nda yitirdiğimizaskerlerimize ait olduğu ayrıca Bağdat'ın fethi sırasında şehit düşen Genç Osman'ın kabrinin de bulunduğu kaydedilmiştir⁶⁸⁶.

Bağdat Büyükelçiliği Askeri Ataşeliği'nin sorumluluğundaki şehitliğin bakım ve onarımı bekçi tarafından gerçekleştirilmektedir. Şehitlikte 2011'dedüzenlemeler yapılmış,2019'da**Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından yapılan restorasyon**layenilenmiştir⁶⁸⁷.

⁶⁸⁵ MSB İnşaat Emlak ve NATO Güvenlik Yatırımları Dairesi Başkanlığı Envanteri'ne kayıtlı olan Bağdat Türk Şehitliği için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>; **Dönmez**, s. 148.

⁶⁸⁶ 1937'de yapılan şehitlikte yatanların sayısı "1.000 (yaklaşık)" olarak belirtilmiştir. Abdulhaluk Mehmet **Çay**, *Şehitlik ve Şehitlikler-Yurtdışı Şehitlikler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara 2009, s. 3.

⁶⁸⁷ "Tika'nın Irak'ta Yenilediği Türk Şehitliği Açıldı", Tika Haber, 21.02.2019 https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27nin_irk%27ta_yeniledigi_turk_sehitligi_acildi-50130

Bağdat Türk Şehitliği

B. Genç Osman'ın Türbesi ve Anıt Mezarı

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl başlarındaki Bağdatseferinde şehit düşmüş olan *Genç Osman*'ın Bâbü'l-muazzam/Şorce'deki kabri, 1952'de düzenlenmede Türk Şehitliği'ne nakledilmiştir. Resmî kayıtlarda; “1952 yılında önemli tamirat görmüş ve Bağdat'ın 1630 yılında fethi sırasında şehit olan *Genç Osman*'ın naaşı nakledilerek kendisi için anıt mezar yaptırılmıştır” bilgisi mevcuttur.

Osmanlı Devleti'nin elinden 1623'te çıkmış olan Bağdat, Sadrazam Hâfız Ahmed Paşa'nın 1625-1626'dasekiz aya yakınilk ve ardından Sadrazam Hüsrev Paşa'nın 1630'da 39 günlük ikincikuşatmalarının sonuçsuz kalışıyla fethedilememiştir. Hüsrev Paşa'nın Hemedan ve Bağdat seferine⁶⁸⁸ katılmış Genç Osman Ağa, Şehr-i Zor sahrasında Irak-ı Arap tarafında Necef yönüne, gönderilen kuvvetin başbuğu olarak görevlendirilmiş, Meşhed-i Ali, Hille ve Remahiye'yi aldıktan sonra İmam Hüseyin (*Kerbela*) kasabasını ele geçirerek bölgenin muhafazasını sağlamış, ardından Bağdat kuşatmasına katılmıştır. Başarısızlığa uğrayan kuşatmadaki kayıplar arasında Genç Osman da vardır⁶⁸⁹. Tarihî bir şahsiyet olarak Genç Osman'ın⁶⁹⁰ kuşatmadaki kahramanlık ve şehadetinin hâtırası adına söylenen destan/türküyle günümüze ulaşmıştır⁶⁹¹.

Genç Osman'ın kabri Hükümet Sarayı Kapısı karşısındaki (9 m. kuzeybatısında) kubbeli türbenin ortasında bulunmaktaydı⁶⁹². Türbede, üzerine yeşil örtü serilmiş 180x90x110 cm. ölçüsündeki tahtasandukanın dört köşesine yeşil bayraklar dikilmiş ve gök mavi-beyaz renkli çini levhadabir kitâbesi mevcuttu⁶⁹³. Kitâbesinden 1133 [1720/21]'de "*Kirmanşah Fâtihî*" olarak anılan Bağdat Valisi Eyüplü Hasan Paşa (1657-1724) tarafından türbenin imâr edildiği anlaşılmaktadır⁶⁹⁴. XIX. yüzyılın başlarında türbenin yanında bir sebilhâne bulunmaktaydı⁶⁹⁵. 1915'te şehrin en işlek meydanının ortasında demir bir kafesten ibaretsöylenen türbe yol ortasında bulunduğu gerekçesiyle kaldırılmıştır⁶⁹⁶. Genç Osman vetürbesiyle ilgili anlatı ve halk ananesi Bağdatlılar arasında yaygın olarak yüzyıllarca yaşatılmıştır. Özellikle Sünnî halk tarafından kutsal mekân olarak saygı gören, Cuma geceleri mumlar yakılan türbe bir ziyaret ve adak yeri olmuştur.

⁶⁸⁸ Yusuf **Halaçoğlu**, "Bağdat-Osmanlı Dönemi", *TDVİA.*, C. IV, İstanbul 1991, s. 434 (433-437); Ziya **Yılmaz**, "Murad IV.", *TDVİA.*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 178; Halil **İnalçık**, "Hüsrev Paşa", *TDVİA.*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 38-38.

⁶⁸⁹ Özer **Küpelî**, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe yay., İstanbul 2014, s. 179, 186-187; Süleyman **Polat**, *IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Genelkurmay Atase yay., Ankara 2015, s. 18-19.

⁶⁹⁰ Abdülkadir **Karahan**, "IV. Murad Devri Bağdat Seferleri Hakkında Bir Fetihname ve Genç Osman'ın Tarihî Şahsiyeti", *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK. yay., Ankara 1967, s. 312-321.

⁶⁹¹ **Köprülüzade** Mehmet Fuat, *XVII'nci Asır Saz Şairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, s. 37 n. 1.

⁶⁹² Türbe'nin şehir planındaki yeri için bkz. Abdüsselâm **Uluçam**, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bak. yay., Ankara 1989, s. 18-19.

⁶⁹³ **Köprülüzade**, s. 36.

⁶⁹⁴ Feridun **Emecen**, "Hasan Paşa, Eyüplü", *TDVİA.*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 336-337.

⁶⁹⁵ Cedit Hasan Paşa Camii bitişiğindeki dükkânlarla Genç Osman Türbesi'nin tamiri hakkında 1 Safer 1327 (22 Şubat 1909) tarihli belge için bkz. BOA., *ŞD.*, 190/51.

⁶⁹⁶ 1914-1918 yıllarında askerliğini İstanbul ve Irak'ta yapmış olan Alman oryantalist Dr. Hellmut Ritter (1892-1972)'in türbenin durumuyla ilgili aktardığı bilgi için bkz. **Köprülüzade**, s. 37 n. 1.

Bağdat Şehitliği içerisinde inşa edilen Genç Osman'ın anıtsal kabrindeki “*Genç Osman 1630 - 17 Yaşında Şehit Düştü*” yazılı mermer kitâbenin bir tarafında Arapça, diğer tarafında Türkçe iki mermer yazıt yerinesonraki restorasyonda metal levhalar konulmuş ve Genç Osman'ın şehâdet tarihi “1638” olarak değiştirilmiştir.

Genç Osman Anıt Mezarı

C. Kut Türk Şehitliği

Kut Türk Şehitliği, Bağdat'ın 180 km. güneyindeki Vasit/Kut vilâyetinde Kut-Basra karayolu üzerinde, Kut'a bağlı Seyyid Haşim köyündedir⁶⁹⁷. Doğudan Dicle nehri; kuzey, batı ve güneyinden Damuk nehri arazisiyle sınırlı Şehitlik 7.988 m² büyüklüğündedir. Halil Paşa'nın 29 Nisan 1916 tarihini "*Kut Bayramı*" olarak ilân etmesinin ardından burada şehitlik ve âbide inşa edilmiştir⁶⁹⁸. Şehitlik alanının taşkınlar yüzünden sular altında kalması nedeniyle 1916'da yapılan ilk âbide 1930'lu yıllarda yaklaşık 20 m. yüksekliğinde beyaz taştan bir anıt olarak inşa edilmiştir. Anıtın yukarı bakan ay-yıldız kabartmalı rozetin olduğu cephesinin orta kısmında, zemine yakın bölümdeki levhada; "*Türk Şehitliği*", altında; "*Türk Milleti Size Minnettardır*" yazısı yer almaktadır. Anıtın çevresinde 7 subay, 43'ü er olmak üzere Kut Muhârebesi'nde şehit düşmüş 50 askerimizin beyaz mermerden yapılmış ay-yıldızlı sembolik mezartaşları bulunmaktadır⁶⁹⁹.

Kut Türk Şehitlik ve Anıtı

⁶⁹⁷ Kut'un ismi 1976'da Vasit olarak değiştirilmiştir. Kut Türk Şehitliği için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>

⁶⁹⁸ "Umumi Harp'te Kütü'l-Amâre muhasarası ve muvaffakiyeti, millî ve askerî mefahirimizden olduğu cihetle daha o zaman ordumuz tarafından bu şehitlik arazisi dâhilinde bir abide inşa edilmiş idi." Bkz. BCA., 30.10.0.0/259-744.7.5-6; Aydın **Bedem**, "Kütü'l-Amare Zaferi, Türk Şehitliği ve Şehitlik Arazisinin Hediye Edilmesine İlişkin Değerlendirmeler", *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, V/2 (2015), s. 157-159; Kütü'l-Amâre Âbidesi'nin resmi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 222.

⁶⁹⁹ Yasin Cemal **Galata**, "Kut'lu Şehitliğimiz Irak", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. 64, S. 384, Aralık 2008, s. 50-51.

I. Dünya Savaşı sonunda Irak'ta kurulan yeni yönetim tarafından şehitliği de kapsayan arazinin şahsî mülkiyete dâhil etmesi sonucunda Şehitliğin hukukî durumu değişerek, Bağdat ile Basra vilâyetleri arasında yaşayan Rebia Aşireti'nin emiriolan Ali el-Emir'inmülkü olmuştur. Ali el-Emir mülkiyetindeki arazi yûrûrlükteki kanunlar uyarınca, 1932 yılında, Devletimize hibe edilmek üzere hükûmete devretmiştir. Irak Meclis-i Vüzerası'nın kararı ve 29 Nisan 1933 tarihli Kraliyet iradesiyle hazineye kayıtlı 7.988 m²lik arazi Devletimizin mülkiyetine geçmiştir⁷⁰⁰. Söz konusu işlemin Büyük Britanya Krallığı tarafından 1921'de tahta çıkarılan Şerif Hüseyin'in oğlu Kral I. Faysal'ın onayıyla Kut Zaferi'nin yıldönümüne tesadüf ettirilmiş olması oldukça mânidardır⁷⁰¹.

Kut Türk Şehitliği

⁷⁰⁰ Irak Hariciye Vezareti'nin 11 Mayıs 1933 tarih 4062 sayılı yazısıyla arazi Devletimizin mülkiyetine bırakıldığı Büyükelçiliğe resmen bildirilmiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgeler için bkz. BCA., 30.10.0.0/259.744.7-8 (2.12.1935).

⁷⁰¹ Bu konuda, ilk Bağdat Büyükelçimiz olarak on yıl görev yapmış Tahir Lütfi Tokay'ın girişim ve gayretleri de unutulmamalıdır. T. Lütfi Tokay (1870-1942), 23 Kasım 1929'da ilk büyükelçi olarak görevlendirilmiş, 21 Aralık 1929'da Irak Kralı I. Faysal (1883-1933)'a güven mektubunu sunmuş, 1 Eylül 1939'da yaş haddinden emekli olmuştur. Şevket **Koçsoy**, *Irak Türkleri ve Türk Irak İlişkileri (1932-1963)*, Boğaziçi yay., İstanbul 1991, s. 8.

Bağdat Elçiliği, 1933 yılında, Şehitliğin “*ehemmiyetli tamire muhtaç*” olduğunu Ankara’ya bildirmiştir. Yazışmada, Türk Şehitliği’nin karşısındaki İngiliz Şehitliği’nin daha mamur ve düzenli olmasının Iraklılarca üzüntüyle karşılanıyor olması da gerekçe gösterilerek imar ve idaresi için gerekenler kaydedilmiştir. Buna göre; Şehitlik etrafına duvar inşası, mevcut âbidenin tamiri, bekçi tayini, oluşturulacak bahçenin su bedelinin yanısıra duvar ve âbide masrafının keşfi için Bağdat’tan Kütü’l-Amare’ye bir mühendis gönderilmesi gerektiğinden masrafın âcilen tahakkuk ettirilmesi istenmiştir⁷⁰². Ali el-Emir’in “*Türkiye’ye ve Türklere karşı gösterdiği samimi muhabbet ve merbutiyet teşekkür ve takdire pek ziyade lâyık olduğu*” gerekçesiyle kendisine bir takdirname ve uygun dereceli bir Hilâl-i Ahmer (*Kızılay*) madalyasıyla onurlandırılması teklif edilmiş⁷⁰³, konuya ilişkin yinelenen yazışmalar devam etmiştir⁷⁰⁴.

Kendisi de Kütü’l-Amâre cephesinde savaşmış ve üç yıl Bağdat Büyükelçiliği görevinde bulunmuş Rahmi Apak (1887-1963)’ın girişimiyle Şehitlik yeniden düzenlenmiştir⁷⁰⁵. R. Apak’ın görevi sırasında Bağdat’a giden Lütfi Ö. Akad 14 Haziran 1951’de Kut Şehitliği’ni de ziyaret etmiş ve film çekimi yapmıştır⁷⁰⁶. 1952’deki onarımda arazinin nehir seviyesinden yükseltilmesi sağlanmış, bahçe duvarı yıkılarak yenilenmiş, kenarlarına ağaçlar dikilerek bahçesi çiçeklendirilmiş ve bir bekçi kulübesi inşa edilmiş, çalışmalar 20 Ağustos 1953’de tamamlanmıştır⁷⁰⁷. Şehitlik içerisinde “*Kut Türk Şehitliği Anıtı*” vesimgesel

⁷⁰² “Şehitlik bugün artık bize temlik edilmiş olmak itibariyle anın muhafazası ve imarı, bizim için, millî, askerî bir şeref borcu olmuştur. Bahusus anın karşısında mamur ve muntazam bir İngiliz Mezarlığı bulunması bizi seven halk arasında mukayese-i aleyhimize olarak tebarüz ettirmeye sebep olduğu için bu şehitliğin hemen imarına teşebbüs etmek acil bir zaruret ve bir vazifedir”. BCA., 030.10.259.744.7-6.

⁷⁰³ Fevzi Çakmak Paşa’nın imzasıyla 3.6.1933 tarihli tezkereye cevabi yazı; “1. Kut-ul-Imare’de Rebia Emiri Ali El-Emir’in Şühedamıza hürmet ve hükümetimize karşı gösterdiği muhabbet ve alâkadan dolayı kendisine hükümetimiz tarafından bir takdirname ile bir hilâliahmer madalyasının verilmesi çok muvafık ve musip olacaktır. 2. Kut-ul-Imare’deki şehitliğin etrafına duvar çekilmesi ve mezarlık parkının tanzimi ve orada mevcut âbidenin de tamir edilerek bir bekçi konulması için lâzım gelecek paranın keşfile bildirilmesi için Bağdat elçiliğine emir buyurulmasını arz ve rica ederim efendim”. BCA., 030.10.259.744.7-9.

⁷⁰⁴ Bağdat Elçiliği’nden alınan 14/5/933 tarihli ve 15L numaralı yazışma için bkz. BCA., 030.10.0.0/259.744.7; *Arşiv Belgelerine Göre Kütü’l-Amâre Zaferi*, Devlet Arşivleri Gen. Müd. yay., İstanbul 2016, s. 387-388. Elçiliğin, tamir ve Emir’in taltifi talebinin Genelkurmay Başkanlığı’nca uygun bulunduğunu bildiren 24 Haziran 1933’deki yazışmanın ardından Hariciye Vekâleti 14 Ağustos 1933’te tezkerenin karşılığının gönderilmesini yinelemiştir. Başbakanlık tarafından 5 Aralık 1935’te tekrar sorulan görüş 20 Aralık 1935’te Hariciye Vekâleti yazısıyla Başbakanlığa yeniden bildirilmiştir. Bkz. BCA., 30.10.0.0/259.744.7-1; BCA., 030.10.259.744.7-2; BCA., 30.10.0.0/193.325.6; *Arşiv Belgelerine Göre Kütü’l-Amâre Zaferi*, s. 388-389.

⁷⁰⁵ “Şehitlik, 1952 yılında Türk dostu Ali Emir Rafia adlı zengin Iraklı bir kadının bağışladığı arsa üzerinde kendisi de Kut El-Amara muharebelerine katılmış olan Bağdat Büyükelçisi Rahmi Apak’ın teşebbüs ve gayretleri ile yapılmıştır.” bkz. <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>; **Dönmez**, s. 148.

⁷⁰⁶ “Oldukça bakımsız buluyoruz şehitliği, duvarlarının bir kısmı yok olmuş, bir kısım mezar taşları devrilmiş, her tarafı yabancı otlar kaplamış. Doğrusu çok üzücü bir durum. İster istemez orada ölen Anadolu çocuklarını düşünüyor insan. Yunus Emre’nin deyimi ile ‘Gök ekin biçer gibi biçilen’ gençleri...” “Bağdat Sıcığında Çekilenler”, Lütfi Ö. Akad, *Işıkla Karanlık Arasında*, İletişim yay., İstanbul 2016, s. 97-103.

⁷⁰⁷ Dördüncü Bağdat Büyükelçimiz Rahmi Apak 01.01.1949-31.12.1952 tarihleri arasında görevde bulunmuştur. <http://bagdat.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>

mezartaşları bulunmaktadır⁷⁰⁸. Şehitlikte son olarak 2015 yılında bakım ve onarım gerçekleştirilmiştir⁷⁰⁹.

Kut Şehitlik Anıtı

23 Ekim 1914'te Bahreyn adalarını işgal eden İngilizler 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmelerinin ardından 6 Kasım'da Şattü'l-arap'ın ağzında, Basra körfezindeki Fâv boğazını işgal ederek "*Mezopotamya Seferi*" harekâtıyla I. Dünya Savaşı'nın Irak cephesini fiilen başlatmışlardır. 3 Ocak 1915'te Basra Valisi ve 38. Basra Fırkası (Tümen) Kumandanlığına atanan Binbaşı Süleyman Askeri Bey 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe'de 3.000 şehit ve yaralı, 800 esir olmak üzere birliklerinin yarısını kaybetmenin üzüntüsüyle intihar etmiştir⁷¹⁰. İngilizler 1915 sonbaharında Bağdat üzerine yürüyüşe geçmişlerse de 22-26 Kasım 1915'te şehrin 40 km. güneydoğusunda büyük bir yenilgiye uğrayarak 160 km. güneydoğudaki Kütü'l-Amâre'ye çekilmişlerdir⁷¹¹. Kütü'l-Amâre, Mirliva (Tümgeneral) Halil (Kut) Paşa tarafından 7 Aralık 1915-29 Nisan 1916 tarihleri

⁷⁰⁸ **Dönmez**, s. 148-149; **Beden**, s. 151-164.

⁷⁰⁹ MSB İnşaat Emlak ve NATO Güvenlik Yatırımları Dairesi Başkanlığı Envanteri'ne kayıtlı Kut Türk Şehitliği'nin bakımından Bağdat Askeri Ataşeliği'nin sorumlu olduğu belirtilmiştir. Bkz. <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>

⁷¹⁰ **Beden**, s. 152.

⁷¹¹ Gökhan **Çetinsaya**, "Irak-Tarih-XIX. Yüzyıl", *TDVİA.*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 95.

arasında 4 ay 23 gün kuşatılmıştır. Sonuçta, 5 general, 476 subay ve 12.828 erden oluşan 13.309 mevcutlu İngiliz kuvveti 2.000 kişilik Türk birliğine teslim olmak zorunda bırakılmıştır⁷¹². Halil Paşa savaş sonunda yayınladığı bildiriye; VI. Ordu'nun gerek Kut kuşatmasında gerekse burayı kurtarmaya gelen İngilizler karşısında şehit ve yaralı 300'den fazla subayla 10.000'e yakın erini yitirdiğini belirtmiştir. İngilizlere teslim olan birliğin yanı sıra çoğunluğu kuşatmayı kırmak için yapılan harekâtlarda olmak üzere 30.000 kayıp verdirilmiştir⁷¹³.

İlk Dünya Savaşı'nda toplam 375.000 askerimiz şehit, 202.000 gazi askerimiz esir düşmüştür. Bunlarla birlikte, genel olarak değerlendirildiğinde Mondros Mütarekesi'ne kadar yaralı 400.000; hastalık nedeniyle vefat 240.000; yaralanmalı ölüm 35.000 ve hasta, firar, kayıp vs. nedenlerle yaklaşık olarak 2.750.000 vatan evlâdını yitirdiğimiz tespit edilmektedir⁷¹⁴. VI. Osmanlı Ordusu, Irak-İran harekât alanında, 4 yıl 10 günlük süreçte, Ruslar ve İngilizlerle yapılan muharebelerde şehit, yaralı, kayıp ve esir olmak üzere 73.182 kişilik zayıyat vermiştir. Küçük müsademeler ve tedip harekâtlarındaki kayıplar bu sayıya dâhil olmadığı gibi savaş süresince hastanelerde yaralanma ve hastalıklardan vefat eden 43.000 askerimiz ilâve edildiğinde savaşın toplam bilançosu 116.000 kişiye ulaşmıştır⁷¹⁵.

D. Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği

Osmanlı Subayları Mezarlığı (Makberetü'l-Muhâribînü'l-Osmaniyyîn) veya diğer adıyla *Türk Şehitliği*⁷¹⁶ Kerkük Kalesinin⁷¹⁷ içerisinde ve Danyal Nebi/Peygamber Câmii'nin bitişiğindedir⁷¹⁸. Daha önce bir makam durumunda olan, Osmanlılar döneminde üzerine bina ve minare yapılan ibadetgâhın

⁷¹²Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, C. 3 Kısım 2, Genelkurmay yay., 2002, s. 4; Yavuz **Ölçen**, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1992; *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 257.

⁷¹³Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, s. 47.

⁷¹⁴**Dönmez**, s. 160.

⁷¹⁵ VI. Osmanlı Ordusu'nun I. Dünya Savaşı'nda Irak ve İran Cephelerindeki Muharebelerde Verdiği Zayıyat Miktarları Listesi için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s. 708, 745-747.

⁷¹⁶ Ömer Nâci Bey'in biyografisinde Kerkük'teki "*Türk Şehitliği*"nde defnedildiğini kaydedilmiştir. Fethi **Tevetoğlu**, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara 1987, s. 166.

⁷¹⁷ XX. yüzyılın başlarında Kerkük oldukça gelişmiş bir şehir olduğu kadar askerî açıdan da önemli bir üs niteliğindedir. Burada, Osmanlı VI. Ordusuna bağlı *Nizamiye 12. Kerkük Fırkası* bulunduğu gibi sancağın kuzeyinde ve İran sınırı üzerindeki Revandiz kazası *Redif 48. Liva*'nın da merkezidir. Kerkük, sınır boyunca ve İran'dan gelecek tehdit ve tehlikelere karşı köprübaşı konumundadır. Cengiz **Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil**, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Ens. yay., 2. Baskı Ankara 2008, s. 175-176, 192.

⁷¹⁸*Danyal, Üzeyir ve Huneyn* isimli peygamberlere ait olduğu söylenen makamların üzerine Osmanlı döneminde bina ve minare yapılmıştır. Şâkir Sâbir **Zâbit**, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*, S. 4/6 (1964), s. 26; **Eroğlu/Babuçoğlu/Özdil**, s. 112, 227.

çevresindeki mezarlıkta günümüze ulaşan 27 adet mezar tespit edilmiştir⁷¹⁹. Bu alanda, Osmanlı VI. Ordusu Nizamiye 12. Fırka kumandanı *Ferik Hacı Mehmed Lütfü Paşa* (1906), Redif 51. Liva kumandanı *Mirliva Ahmed Refet Paşa* (1899), 48. Alay komutanı *Miralay Mustafa Nâfiz Bey* (1897), IV. Ordu 31. Alay 4. Tabur 1. Bölük *Yüzbaşısı Ahmed Ağa* (1892), Süvari 34. Alay 1. Bölük *Yüzbaşısı Şamlı Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi* (1906), İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi, mücahit ve hatip *Ömer Nâci Bey* (1916) ve Eski Musul valisi *Tahir Paşa'nın* oğlu *Mehmed Melül Bey* (1892)'in günümüze ulaşan kitâbeli mezarlarıyla Kerküklülere ait mezarlar bulunmaktadır⁷²⁰.

Mezarlık/şehitlikteki mezarların tümünün taşları olmadığı gibihâlen mevcut mezarların dışında günümüze ulaşamayan veya kitâbeli mezartaşları kırılmış olanlar da vardır⁷²¹. TİKA tarafından yenilenen şehitlik 23 Aralık 2021'de açılmıştır.

⁷¹⁹ Güngör **Yavuzaslan**, “Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde”, <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=25584>

⁷²⁰ Vehbi **Günay**-Saad F. **Oumar**, “Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)”, *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. III/2, Aralık 2017, s. 79-112.

⁷²¹ *Binbaşı Ömer Mehmed Bey*, İzmir Vilâyeti'nden Baytar Kaymakamı *Ahmed bin Hacı Mehmed Bey* ve *Miralay Osman Bey*, Sultan IV. Murad'ın emriyle dini öğütler vermek üzere Anadolu'dan gelen Mehmed Emin ve Abbas Efendilerden Kerkük kalesi Hamam mahallesinde oturan Mehmed Emin Efendi'nin oğlu *Hasan Efendi ve evlâtları* da bu mezarlıktadır. **Zâbit**, s. 27-28. Ayrıca, 1909-1914 yılları arasında Kerkük mutasarrıfı olan Avnullah Kâzimi Bey'in burada dünyaya gelen ve bir buçuk yaşında bağırsak düğümlenmesinden vefat eden oğlu *Abdülhay Hâdi* de bu mezarlığa defnedilmiştir. Avnullah Kâzimi Bey'in kızı Hâlide Nusret Zorlutuna (1901-1984) anılarında kardeşinin Türbe karşıdaki küçücük mezarının vefakâr Kerküklüler tarafından 55 yıl sonra onarılmış ve kendisine bir fotoğrafının gönderildiğini kaydetmiş de mezarın taşı mevcut değildir. H. Nusret **Zorlutuna**, *Bir Devrin Romanı*, Ankara 1978, s. 55; Suphi **Saatçi**, *Hasretin Adı Kerkük*, Ötüken Neşriyat yay., İstanbul 2004, s. 28.

Kerkük Kalesi Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği (23 Aralık 2021)

E. Şehit Serasker Topal Osman Paşa'nın Türbesi

Topal (A'رع) Osman Paşa (1663/64-1733), 22 Eylül 1731-12 Mart 1732 tarihleri arasında altı ay (172 gün) görev yapmış Osmanlı sadrazamıdır. Aslen Konyalı bir aileye mensup olup Mora'da dünyaya gelmiş olan Osman Paşa, XVIII. yüzyılın ilk yarısında mert, cesur, doğru sözlü, fazilet sahibi ve cömert vasıflarıyla bilinen önemli devlet adamlarındandır⁷²². Sadrazam oluncaya değin Rumeli'de askerî görevlerde bulunmuş, Karlofça Antlaşması sonrasında Avusturya, Venedik ve Rusya'yla girilen mücadelelerde yer almış, Patrona İsyanı (1730) sonrasında Rumeli'ye kaçan âsilerin yakalanarak cezalandırılmasında önemli görevler üstlenmiştir. Sultan I. Mahmud tarafından sadrazamlığa getirilen Osman Paşa bu görevini de başarıyla yerine getirmiştir⁷²³.

Tahmasb-Kuli Han adıyla tanınan Nâdir Şah (1688-1747)'ın Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklarını fırsat bilerek geliştirdiği harekât ve ülkesinde idareyi

⁷²² M. Münir **Aktepe**, "Topal Osman Paşa", *İ. A.*, C. XII/1, MEB yay., 2. Baskı İstanbul 1979, s. 439-442; Abdülkadir **Özcan**, "Topal Osman Paşa", *TDVİA.*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 244-246; İ. Hâmi **Danişmend**, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 23. Sadaret dönemi için bkz. **Danişmend**, C. V, s. 56; İsmail Hakkı **Uzunçarşılı**, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, TTK. yay., 4. Baskı Ankara 1988, s. 224-226.

⁷²³ Enver **Cebeci**, *Topal Osman Paşa ve Osmanlı-İran Savaşlarındaki Rolü (1664-1733)*, Afyon Kocatepe Üniv. Sos. Bil. Ens. (SBE) yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar 2015; Akif **Poroy**, *Sadrazam Topal Osman Paşa 1663-1733*, Kastaş yay., İstanbul 2016.

ele geçirmesinin ardından Ocak 1733'te Bağdat'ı kuşatması Vali Vezir Ahmed Paşa'nın direnişiyle karşılaşmıştır. 24 Şubat 1733'te Musul'da toplanacak yardım ordusunun seraskerliğine atanan Erzurum Valisi eski sadrazam Osman Paşa 12 günlük hızlı bir yolculukla Diyarbakır'a ulaşmış, buradan Musul'a geçmiş, ardından kalabalık ordusuyla Kerkük üzerine hareket ederek 1 Temmuz 1733'te Safevî kuşatmasındaki şehri kurtarmıştır.

İleri harekâtında izlediği taktik-stratejik yöntemlerle daha mesafeli olan Dicle nehri yolundan ayrılmayarak düşmanla 19 Temmuz 1733 günü Bağdat'a 12 saat uzaklıktaki *Ducûm* (Dulceyik köyü yakınlarında, Sâmerâ civarında) mevkiinde Nadir Ali Han'ın kuvvetleriyle karşılaşarak dokuz saatlik kıyasıya mücadelenin sonunda galip gelmiştir⁷²⁴. İranlıların sekiz ay kadar süren Bağdat kuşatmasının kaldırmasını sağlayan Osman Paşa 24 Temmuz'da şehre girmiştir. *Ducûm Zaferi*'nin ardından 7 Ağustos'ta da Tebriz alınarak Irak ve Doğu Anadolu'nun Safevîlerin eline düşme tehlikesi ortadan kaldırılmıştır. Nadir Şah, ağır mağlubiyetin ardından ordusunu güçlendirerek kişisel düşmanı saydığı Osman Paşa'nın üzerine yürümüştür. Osman Paşa, 9 Kasım 1733'te Kerkük'e beş saat uzaklıktaki Leylân ovasında yapılan savaşta vurularak şehit edilmiştir⁷²⁵. Topal Osman Paşa'nın Kerkük'e getirilen cenazesi *İmam Kâsım Camii* kabristanında defnedilmiş ve üzerine Vezir Hasan Paşa tarafından türbe inşa edilerek "*İran Seraskeri Şehid Osman Paşa Türbesi Vakfı*" tesis edilmiştir⁷²⁶.

---

⁷²⁴ İran ordusu 30.000 civarında kayıp verdiği gibi büyük miktarda top ve mühimmatını terk etmiş, Nadir Ali de 20 Temmuz 1733'te yaralı olarak Hemedan'a çekilmiştir. Azmi **Özcan**, "Nâdir Şah", *TDVİA.*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 276-277.

⁷²⁵ **Uzunçarşılı**, s. 224-226; İlker **Külbilge**, 18. *Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniv. SBE. yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2010, s. 179-191.

⁷²⁶ "*Kerkük'te İran Seraskeri Şehid Osman Paşa Türbesi Vakfı'ndan bir cihetin tevcihi*". 29 Recep 1188 (5 Ekim 1774) tarihli belge için bkz. BOA., C. Ev., 30664.

Şehit Serasker Osman Paşa'nın Türbesi

Eskiyaka'da İmam Kasım semtindeki, üstü kapalı 26 m²'lik tek kubbeli kümbetözel mülkiyetteki bir meskenin içerisinde yer almaktadır⁷²⁷. Girişinde kitâbesi mevcuttur⁷²⁸. Türbedeki kabirde, duvara yakın konumdaki dikdörtgen blok üzerinde yeşile boyanmış sarık başlıklı mermermezar taşı ve zemine yakın mermer bir panoya özensizce işlenmiş üç satırlık kitâbe yer almaktadır.

⁷²⁷ Türbe, Halil Hidayet Ekmekçi ve Geylan Ekmekçi'nin mülkiyetindedir. Güngör **Yavuzaslan**, "Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde"; Suphi **Saatçi**, *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, Kerkük Vakfı yay., İstanbul 2007.

⁷²⁸ "Türkmeneli TV, Osmanlı Komutanı Topal Osman Paşa'nın Mezarını Görüntüledi", 12 Kasım 2018; <https://www.youtube.com/watch?v=bmyXulc9Apk>

Serasker Osman Paşa Kabri

Osman Paşa'nın mezarının olduğu özel mülkiyet alanının alt kısmında Kerküklü Osmanlı paşaları *Mehmed Paşa* ile oğlu *İshak Paşa* (Sarıkahya)'nın ve başka bir kümbetin içerisinde de *Özdemir Paşa* ve *Polat Paşa*'nın mezarları bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti hizmetinde sadakat ve başarılarla görev yapmış olan eski sadrazam ve Bağdat Seraskerinin yaşamı kendisine yakışır bir biçimde savaş meydanında son bulmuştur. Osman Paşa'nın oğlu Kaptan-ı derya Râtib Ahmed Paşa, Ayşe Sultan ile evlenerek Sultan III. Ahmed'in damadı olmuştur. Onun oğlu Sultan III. Selim'in başmâbeyincisi Şemseddin Bey vatan şairimiz Namık Kemâl'in dedesidir⁷²⁹. Atası Kerkük'te yatan Nâmık Kemâl'in arkadaşı Büyük Türkçü Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892) da Bağdat'ta sürgünde bulunduğu 14 yılın sonunda, 7 Ağustos 1892'de, vefat etmiş ve İmam Musa el-Kâzım (*Kâzimiye*) Câmii içerisindeki *Ebu Yusuf Mescidi*'ne defnedilmiştir. Kabir ilk defa, 1910 yılında, Bağdat valisi Süleyman Nazif Bey tarafından düzenlenmiştir. Mescit girişinin solunda yer alan kabrin sandukası, örtüsü ve kitâbeli mezartaşı bulunmaktadır. Ancak sonraki yıllarda mezartaşının yerinde olmadığı tespit edilmiştir⁷³⁰.

⁷²⁹ Ömer Faruk **Akün**, "Nâmık Kemal", *TDVİA.*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 361-378.

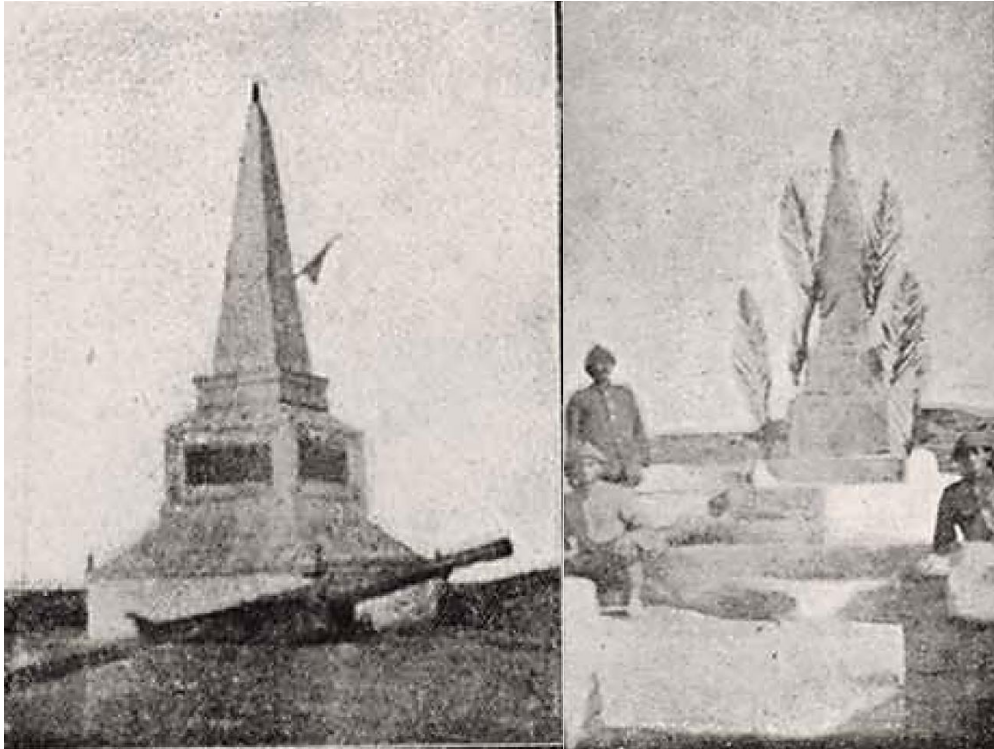
⁷³⁰ Fethi **Tevetoğlu**, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara 1988, s. 72; Kemal **Beydilli**, "Süleyman Hüsnü Paşa", *TDVİA.*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 89-92.

Irak topraklarında yatan bir diğerk Osmanlı sadrazamı da Tayyar Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa, Sultan IV. Murad'ın Bağdat kuşatmasında, savaş alanlarında, görevdeyken şehit olan ikinci sadrazam olarak, 24 Aralık 1638'de şehit düşmüş ve babası Bağdat Beylerbeyi Uçar Mustafa Paşa'nın İmam-ı Azam Türbesi Haziresi'ndeki kabrinin ayak ucunda defnedilmiştir⁷³¹.

F. Hamrin Osmanlı Şehitliği

Hamrin dağları (*Cebel-i Hamrin*), Bağdat'ın 60 km. doğusunda, Diyale ile İran sınırından Bağdat'ın 260 km. kuzeyinde bulunan Kerkük'e kadar uzanan yüksekliği 500 m. olan sıradağlar silsilesidir. Şehitlik, Osmanlı Devleti'nin Musul eyâletinin sınırını teşkil eden Hamrin dağlarının eteklerinde, Kerkük-Tikrit karayolunun kenarındaki Türkalan köyünün yakınlarında, yaklaşık olarak 30x150 m. ebadında olup yol kenarında yüksekçe bir tepe üzerindedir. Araziden karayolu geçtiği için kaybolmaya yüz tutmuş durumdadır. Şehitlikte I. Dünya Savaşı'nda şehit düşmüş Osmanlı askerlerinin 60 civarındaki kabirleri sayılabilmektedir. Bölgede yaşayan göçebe Ubeyd Aşireti'nin yaşlılarının aktardığına göre bu alanda 200 askerın kitâbesiz kabirleri bulunmaktadır⁷³².

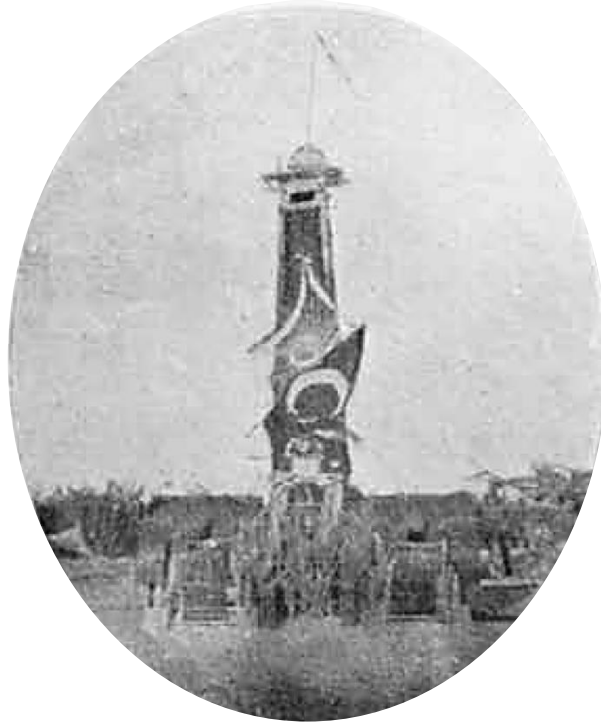
⁷³¹ Abdülkadir **Özcan**, "Tayyar Mehmed Paşa", *TDVİA.*, C. EK-2, Ankara 2019, s. 585-586.

⁷³² Güngör **Yavuzaslan**, "Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde".

**Ümerâ ve Zâbitan Şühedâ ve Âbidesi ve Sahra Serî Ateşli Topçu Şehit Efrad
Âbidesi⁷³³**

G. Hanekin-Alemdar Şehitlik Anıtı

Anıt, şimdiki adı Celevle olan Karağan nahiyesiyle Diyale'ye bağlı Hanekin arasında, Hanekin'in Ağa-Halife yakasında Alemdar Mezarlığı'nda bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nda 1-25 Mart 1917'de Cebel-i Hamrin bölgesinde General H. D'Urban Keary'nin komutasındaki İngiliz Hint 1. Kolordusuyla çarpışan Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın komutasındaki 13. Kolordu'nun şehitlerinin defnedildikleri yerde inşa edilmiştir. 1950'li yıllarda yıkılmış ve tamir edilmediğinden ortadan kalkmıştır⁷³⁴.

Hanekin'de Şühedâımız İçin Yapılmış Bir Âbide⁷³⁵

H. Kerkük-Altunköprü Şehitler Mezarlığı

Kerkük'ün 44 km. kuzeybatısındaki Altunköprü kasabasında Osmanlı askerlerine ait mezarlıklar mevcuttur. Kendisinin de bir Osmanlı subayı olduğu söylenen İmam Recep'in mezarının bulunduğu alan askerimizin defnedildiği

⁷³³Dicle Cephesi'nden iki şehitlik ve âbide *Harb Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 17, Mart 1333/1917, s. 264.

⁷³⁴ Anıtın bulunduğu mezarlık bölgesi sahabilerden Huzeyfe bin el-Yemani'ye atfen Alemdar olarak isimlendirilmiştir. <https://twitter.com/gelibolu2015/status/1124342342176137216>;
http://www.geliboluyuanlamak.com/830_kutulamareden-bagdata-bir-zafer-nasil-felakete-donustu-tuncay-yilmazer.html

⁷³⁵*Harb Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 21, Ağustos 1333/1917, s. 329.

mezarlık olup bu yöre devrinde “Silâhliç” günümüzde “Salâhiye” olarak anılmaktadır⁷³⁶. Büyükköprü Mezarlığı içerisinde Osmanlı askerleri ve mülkî idarecilerine ayrılmış özel alanda kabirlervardır. Rivayete göre, 1966’da yerel yönetiminin askerlerin mezarlarının bulunduğu yerde gerçekleştirmeyi planladığı imar faaliyeti itiraz üzerine durdurulmuştur⁷³⁷.

28 Mart 1992’deki Altunköprü Katliamı’nda 102 Türkmen şehit edilmiştir. II. Körfez Savaşı’nın başlamasının ardından Saddam Hüseyin rejimine bağlı özel birlikler kin ve nefretle saldırmış ve silâhsız sivil halkı katletmiştir. Kurşuna dizdiklerini toplu mezarlara gömdükleri gibi Ramazan ayında tutukladıkları kişilerin naaşları da daha sonra çukurlarda bulunmuştur. Katliamın kurbanları Altunköprü Şehitler Mezarlığı (*Makbere-i Şühedâ-i Altunköprü*)’na defnedilmişlerdir⁷³⁸.

Altunköprü Şehitler Mezarlığı

⁷³⁶ Eşref Sadun **Oruç**, “Kerkük-Altunköprü Mezar Taşları ve Halk İnanışları”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi 19-21 Ekim 2018 Kuşadası-Aydın Bildiriler Kitabı*, Haz. M. Duranlı-R. Kemal Haykıran-G. Kuzay Demir, Aydın 2018, s. 453.

⁷³⁷ Kazılan mezarların baş tarafında isim ve memleketlerinin kayıtlı olduğu cam şişeler bulunmuştur. I. Dünya Savaşı şehidi 25 askerin bozulmamış naaşlarının Türkiye’ye gönderildiği belirtilmektedir. **Oruç**, s. 458-459.

⁷³⁸ Şehit edilenlerin sayısı 115’tir. Kabristandaki Şehitler Anıtı 28 Mart 2017’de açılmıştır. Sadun **Köprülü**, “Altunköprü Katliamı”, <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=24369>; “Altunköprü Türkmen Şehitler Anıtı Açılıyor-24 Mart 2017”, <http://www.milliyet.com.tr/altunkopru-turkmen-sehitler-aniti-aciliyor-bartin-yerelhaber-1930711> Ayrıca, Ankara-Keçiören’deki Kerkük Parkı içerisinde “*Irak Türkmen Şehitleri Anıtı*” bulunmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Yüzlerce yıllık Türk hâkimiyeti devrinde Irak topraklarında, görev sırasında vefat etmiş veya muharebelerde şehit düşmüş pek çok kişi isimsiz kabirlerinde yatmaktadır. Adı “*ırak*”, kendisi Türklere vatan olan coğrafyada bir hilâl uğruna batan güneşlerimizin hâtıralarının korunması ve saygıyla anılması millî bir görevdir. Mezarlık, şehitlik ve anıtlarımızın durumu ahfadının kendisine özsaygısı ve millî benlik duygusunun göstergesidir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Osmanlı-Cumhuriyet)

BOA., *C. Ev.*, 30664.

BOA., *ŞD.*, 190/51.

BCA., 30-18-1-2, 33, 8, 12.

BCA., 30.10.0.0/259-744.1, 2, 5, 6, 7, 8, 9.

BCA., 30.10.0.0/193.325.6.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (Atase) Arşivi,

İstiklal Harbi Kataloğu-Katalog No: 20, 22.02.1339/1923 (Kutu 1632, Gömlek 25)

22.03.1339/1923 (Kutu 1667, Gömlek 52).

Dışişleri Bakanlığı Bağdat Büyükelçiliği'nin “*Irak'ta Bulunan Türk Şehitlikleri*” Bilgi Notu (18.04.2018).

B. GAZETELER

Harb Mecmuası, Yıl: 2, Sayı: 17, Mart 1333/1917.

Harb Mecmuası, Yıl: 2, Sayı: 21, Ağustos 1333/1917.

Cumhuriyet, 1 Mayıs 1930.

C. BASILI ESERLER

Akad, Lütfi Ö., *Işıkla Karanlık Arasında*, İletişim yay., İstanbul 2016.

Aktepe, M. Münir, “Topal Osman Paşa”, *İ. A.*, C. XII/1, MEB yay., 2. Baskı İstanbul 1979, s. 439-442.

Akün, Ömer Faruk, “Nâmık Kemal”, *TDVİA.*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 361-378.

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, Devlet Arşivleri Genel Müd. yay., İstanbul 2016.

Poroy, Akif, **Sadrazam Topal Osman Paşa 1663-1733**, Kastaş yay., İstanbul 2016.

Beden, Aydın, “Kütü'l-Amare Zaferi, Türk Şehitliği ve Şehitlik Arazisinin Hediye Edilmesine İlişkin Değerlendirmeler”, *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, V/2 (2015), s. 157-159.

Beydilli, Kemal, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *TDVİA.*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 89-92.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, C. 3 Kısım 2, Genelkurmay yay., Ankara 2002.

Cebeci, Enver, *Topal Osman Paşa ve Osmanlı-İran Savaşlarındaki Rolü (1664-1733)*, Afyon Kocatepe Üniv. SBE. yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar 2015.

Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu, Murat-Özgül, Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Ens. yay., 2. Baskı Ankara 2008.

Çay, Abdulhaluk Mehmet, *Şehitlik ve Şehitlikler-Yurtdışı Şehitlikler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara 2009.

Çetinsaya, Gökhan, “Irak-Tarih-XIX. Yüzyıl”, *TDVİA.*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 93-95.

Danişmend, İ. Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV-V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Dönmez, Cengiz, “I. Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14 (Yaz 2014), s. 137-162.

Emecen, Feridun, “Hasan Paşa, Eyüplü”, *TDVİA.*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 336-337.

Galata, Yasin Cemal, “Kut'lu Şehitliğimiz Irak”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. 64, S. 384, Aralık 2008, s. 50-51.

Günay, Vehbi/ Oumar, Saad F., “Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği”, *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. III/2 (Aralık 2017), s. 79-112.

Halaçoğlu, Yusuf, “Bağdat-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA.*, C. IV, İstanbul 1991, s. 433-437.

İlgar, İhsan, *Tarih Boyunca Türk Şehitlikleri*, İstanbul 1967.

- Ilgar, İhsan, *Yeryüzünde Türk Mührü Şehitliklerimiz*, İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa”, *TDVİA.*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 37-40.
- Karahan, Abdülkadir, “IV. Murad Devri Bağdad Seferleri Hakkında Bir Fetihname ve Genç Osman’ın Tarihi Şahsiyeti”, *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK. yay., Ankara 1967, s. 312-321.
- Koçsoy, Şevket, *Irak Türkleri ve Türk Irak İlişkileri (1932-1963)*, Boğaziçi yay., İstanbul 1991.
- Köprülüzade Mehmet Fuat, *XVIIinci Asır Saz Şairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.
- Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2010.
- Küpeli, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe yay., İstanbul 2014.
- Oruç, Eşref Sadun, “Kerkük-Altunköprü Mezar Taşları ve Halk İnanışları”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi 19-21 Ekim 2018 Kuşadası-Aydın Bildiriler Kitabı*, Haz. M. Duranlı-R. Kemal Haykıran-G. Kuzay Demir, Aydın 2018, s. 450-464.
- Ölçen, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutülammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1992.
- Özalp, Yalçın *Yurtdışındaki Türk Şehitlikleri*, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Ens., yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1987.
- Özcan, Abdülkadir, “Topal Osman Paşa”, *TDVİA.*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 244-246.
- Özcan, Abdülkadir, “Tayyar Mehmed Paşa”, *TDVİA.*, C. EK-2, Ankara 2019, s. 585-586.
- Özcan, Azmi, “Nâdir Şah”, *TDVİA.*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 276-277.
- Polat, Süleyman, *IV. Murat’ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Genelkurmay Atase yay., Ankara 2015.
- Saatçi, Suphi, *Hasretin Adı Kerkük*, Ötüken Neşriyat yay., İstanbul 2004.
- Saatçi, Suphi, *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, Kerkük Vakfı yay., İstanbul 2007.

Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara 1987.

Tevetoğlu, Fethi, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara 1988.

Uluçam, Abdüsselâm, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bak. yay., Ankara 1989.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, TTK. yay., 4. Baskı Ankara 1988.

Yilmazer, Ziya, "Murad IV.", *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 177-183.

Yurtdışı Şehitlikler, MSB. yay., Ankara 1999.

Zâbit, Şâkir Sâbir, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*, S. 4/6 (1964), s. 26.

Zorlutuna, H. Nusret, *Bir Devrin Romanı*, Kültür Bak. yay., Ankara 1978.

C. İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>(Erişim: 31.03.2017).

<http://bagdat.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>(Erişim: 05.04.2017).

https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27nin_irk%27ta_yeniledigi_turk_sehitligi_acildi-50130(Erişim: 09.11.2021).

http://www.geliboluyuanlamak.com/830_kutulamareden-bagdata-bir-zafer-nasil-felakete-donustu-tuncay-yilmazer.html(Erişim: 19.12.2021).

<https://twitter.com/gelibolu2015/status/1124342342176137216> (Erişim: 19.12.2021).

Güngör Yavuzaslan, "Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde", <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=25584>(Erişim: 09.05.2017).

"Türkmeneli TV, Osmanlı Komutanı Topal Osman Paşa'nın Mezarını Görüntüledi", 12 Kasım 2018- <https://www.youtube.com/watch?v=bmyXuIc9Apk>(Erişim: 11.05.2017).

Köprülü, Sadun, "Altunköprü Katliamı", <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=24369>(Erişim: 24.05.2017).

"Altunköprü Türkmen Şehitler Anıtı Açılıyor-24 Mart 2017", <http://www.milliyet.com.tr/altunkopru-turkmen-sehitler-aniti-aciliyor-bartin-yerelhaber-1930711/>(Erişim: 24.05.2017).

IRAK'TA TÜRK BASINININ TARİHİNE BİR BAKIŞ

Doç.Dr.Sakine Gaybaliyeva⁷³⁹

ÖZ

Toplumun kültür, siyaset, edebiyat, sanat, halk bilimi ve benzeri alanlarda gelişmesini sağlayan basın insanların hakiki hayatının çehresini değiştirmiş, yeni düşünce ve tekliflerle insanların hayatında önemli etkiler uyandırdırıştır. Irak'ta Tanzimat döneminde kurulan matbaa ile gazeteciliğin yayın hayatına başlaması dünyada bütün olup biten olayları halka bildirmekle halkın görüşünü zenginleştirmekle onun bakış açısının yanı sıra edebiyatın da değişmesinde büyük etkiye sahip olmuştur. Irak'ta 15 Haziran 1869 tarihinde yayın hayatına başlayan Zevra adlı ilk gazete Osmanlı yönetiminin Irak'a verdiği önemi vurgulayan bir nokta olmakla, basının ülkedeki toplum hayatına getirdiği büyük yeniliğe de işaret etmektedir. Irak'ta Tanzimat'la gelen ve gelişen Türk gazeteçiliği Türk edebiyatının tam yeni bir döneme girmesini sağlar. Irak'ta gazeteciliğin türkçe yayın hayatına başlaması Irak Türklerinin milli kimliklerini sürdürmesi açısından da çok önemlidir. Üç yıllık kısa süren görevi sürecinde yaptığı reformlar, kamu yararına uyguladığı projeler, hayata geçirdiği sosyal ve ekonomik kurumlar sayesinde Vali Midhat Paşa, genel olarak Irak'ta ve özellikle Bağdat'ta, günümüze kadar derin izler bırakan ve adının ölümsüzleştirilmesini sağlayan hizmetler yapmıştır. Bağdat'a ilk defa buharla çalışan ilk hurufat baskı makinesi getiren Midhat Paşa, kitap ve gazete yayınlarını başlattı. Vilayat Matbaası adı ile kurulan bu matbaada Türkçe ve arapça olarak çıkan ve 1869 yılından 1917 yılına kadar yayın hayatı süren Zevra adlı ilk gazete Irak'ın kültür tarihinde önemli yere sahip bir yayın organı olmuştur. Aynı zamanda Vali Midhat Paşa tarafından Bağdat ordusunun baskı ihtiyacını karşılamak için bir taş basma matbaa da aynı tarihte Bağdat şehrinde te'sis edilmiştir. Hicri 1296/ miladi 1879/ tarihinde merkezi Kerkük olan Musul vilayetine vali tayin edilen Feyzi Paşa da bir yandan emniyet ve asayişi korumaya önem vererek halkı refaha kavuşturmak yolunda başarılı adımlar atmış, diğer yandan da kültür alanında gerekli işlere başlamıştır. Vali Feyzi Paşa ilk kez (vilayet) matbaasını kurmuştur. Irak Türkmanlarının aynı dönemde yaşamış ünlü şairi Safi bu matbaanın kuruluş tarihi hakkında güzel bir manzume yazmıştır. Tabii ki, Irak türkmanlarının tarihi için büyük önem taşıyan bu manzume edebi eser olmakla hem de bir belge sayılabılır. Hicri 1298 /miladi 1881/ yılının Mayıs ayında Musul vilayetinin valiliğine tayin edilen Tahsin Paşa henüz vilayetin merkezi olan Kerküğe gelişinden dört ay sonra yeni bir matbaa satın alma teşebbüsünde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkmanları (Irak türkleri), Osmanlı devri, Basın, Edebiyat, Midhat Paşa, Kerkük, Folklor

A VIEW TO THE HISTORY OF THE TURKIC PRESS IN IRAQ

ABSTRACT

The press, enabling the society to develop in the fields of culture, politics, literature, art, folklore, changed the people's real life views and made significant impacts on people's lives with its new ideas and proposals. Beginning of demonstrating the printing house with journalism established in the period of Reforms in Iraq made great impacts by informing the society about all the events going on in the world and enriching the people's opinion and viewpoints, as well as the changes in literature. The first newspaper named Zevra, started its publication life in Iraq on June 15, 1869, emphasizes the importance given to Iraq by the Ottoman administration, and also points great innovations that the press

⁷³⁹ Doç.Dr.Sakine Gaybaliyeva, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, sakina051@rambler.ru,
ORCID: 0000-0001-6194-7351.

brought to the social life of the country. Coming and developing with the the Reforms in Iraq, Turkic journalism enables Turkic literature to enter a new era completely. It is also very important for Iraqi Turks (turkmens)to maintain their national identity by means of publishing activities in Turkish.The governor Midhat Pasha served generally in Iraq and particularly in Baghdad, that left deep traces and made his name immortal thanks to the reforms he made during his three-years short term activities, the projects he implemented for the benefit of the people,the social and economic institutions he established. Midhat Pasha, who brought the first steam-powered printing machine to Baghdad for the first time, began to publish books and newspapers. The first newspaper named Zevra, which was published in Turkish and Arabic in this printing house and established under the name of Provincial Printing House, published from 1869 to 1917, was considered an important publication in the cultural history of Iraq. At the same time, a stone printing press was established in the city of Baghdad on the same date by the governor Midhat Pasha to meet the printing needs of Baghdad army. In 1296 due to hijri date (beginning of Moslem era) A.D in 1879, Feyzi Pasha who was appointed as the governor of Mosul province, the center of Karkuk, on the one hand, took successful steps to bring prosperity to the people by giving great importance to the security and protection and on the other hand, he started the necessary works in the field of culture. The governor Feyzi Pasha established the first provincial printing house. Safi, the famous Iraqi Turkman poet who lived in that period, wrote a beautiful poem about the establishment history of this printing house. Of course, the poem, which is of great importance for the history of the Iraqi turks(turkmens), may be considered as a literary work as well as a document. Tahsin Pasha, who was appointed as the governor of the Mosul province in May in 1298 (hijri) and AD in 1881, attempted to buy a new printing house four months after his arrival in Kirkuk, the center of the province.

Key words: Iraqi Turkmans(Iraqi turks), The Ottoman Period, Press, Literature, Midhat Pasha Karkuk, Folklore.

GİRİŞ

Toplumun kültür, siyaset, edebiyat, sanat, halk bilimi ve benzeri alanlarda gelişmesini sağlayan basın insanların hakiki hayatının çehresini değiştirmiş, yeni düşünce ve tekliflerle insanların hayatında önemli etkiler uyandırdırımıştır. Irak'ta Tanzimat döneminde kurulan matbaa ile gazeteciliğin yayın hayatına başlaması dünyada bütün olup biten olayları halka bildirmekle halkın görüşünü zenginleştirmekle onun bakış açısının yanı sıra edebiyatın da değişmesinde büyük etkiye sahip olmuştur. Irak'ta 15 Haziran 1869 tarihinde yayın hayatına başlayan Zevra adlı ilk gazete Osmanlı yönetiminin Irak'a verdiği önemi vurgulayan bir nokta olmakla, basının ülkedeki toplum hayatına getirdiği büyük yeniliğe de işaret etmektedir. Irak'ta Tanzimat'la gelen ve gelişen Türk gazeteciliği Türk edebiyatının tam yeni bir döneme girmesini sağlar. Irak'ta gazeteciliğin türkçe yayın hayatına başlaması Irak Türklerinin milli kimliklerini sürdürmesi açısından da çok önemlidir.

Üç yıllık kısa süren görevi sürecinde yaptığı reformlar, kamu yararına uyguladığı projeler, hayata geçirdiği sosyal ve ekonomik kurumlar sayesinde Vali Midhat Paşa, genel olarak Irak'ta ve özellikle Bağdat'ta, günümüze kadar derin izler bırakan ve adının ölümsüzleştirilmesini sağlayan hizmetler yapmıştı. Bağdat'a

ilk defa buharla çalışan ilk hurufat baskı makinesi getirten Midhat Paşa, kitap ve gazete yayınlarını başlattı. Vilayat Matbaası adı ile kurulan bu matbaada Türkçe ve arapça olarak çıkan ve 1869 yılından 1917 yılına kadar yayın hayatı süren Zevra adlı ilk gazete Irak'ın kültür tarihinde önemli yere sahip bir yayın organı olmuştu. Aynı zamanda Vali Midhat Paşa tarafından Bağdat ordusunun baskı ihtiyacını karşılamak için bir taş basma matbaa da aynı tarihte Bağdat şehrinde te'sis edilmiştir.

Hicri 1296/ miladi 1879/ tarihinde merkezi Kerkük olan Musul vilayetine vali tayin edilen Feyzi Paşa da bir yandan emniyet ve asayiş korumaya önem vererek halkı refaha kavuşturmak yolunda başarılı adımlar atmış, diğer yandan da kültür alanında gerekli işlere başlamıştır. Vali Feyzi Paşa ilk kez (vilayet) matbaasını kurmuştur. Irak Türkmanlarının aynı dönemde yaşamış ünlü şairi Safi bu matbaanın kuruluş tarihi hakkında güzel bir manzume yazmıştır. Tabii ki, Irak türkmanlarının tarihi için büyük önem taşıyan bu manzume edebi eser olmakla hem de bir belge sayıla bilir.

Hicri 1298 /miladi 1881/ yılının Mayıs ayında Musul vilayetinin valiliğine tayin edilen Tahsin Paşa henüz vilayetin merkezi olan Kerküğe gelişinden dört ay sonra yeni bir matbaa satın alma teşebbüsünde bulunmuştur.

Əsasən, XX əsrin ortalarından başlayaraq öz inkişafının yüksək mərhələsinə qədəm qoyan İraq-türkman mətbuatı aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bir çox mətbu orqanların fəaliyyətini izləyərək biz İraqda yaşayan, sayı 3 milyondan çox olan soydaşlarımızın tarixini, mədəniyyətini, ictimai-ədəbi həyatını, dilini, təfəkkür tərzini və düşüncə sistemini, şifahi xalq yaradıcılığını, adət-ənənələrini və həyatının digər sahələrini əhatə edən zəngin informasiya alırıq, onların həyat təzi haqqında düzgün təsəvvür əldə edirik.

XIX əsrin 60-70-ci illərində Osmanlı İmperiyasının birlik və bərabərlik ideyası kimi müəyyən olunan "osmanlılıq" konsepsiyasını öz fəaliyyəti boyunca çoxsaylı islahatları ilə irəli sürən Midhət Paşa 1869-cu ildə həmin dövrdə, əsasən Bağdad, Bəsrə, Mosul, Süleymaniyə və digər şəhərləri özündə birləşdirməklə yaradılan Bağdad vilayətinin yeni qubernatoru (1869-1872) təyin olunmuşdu. Xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində apardığı islahatlardan sonra Midhət Paşa maarif işinin təbliğinə də geniş yer vermişdir. Bağdadda, həmçinin Kerkükdə oğlanlar üçün peşə məktəbləri ilə yanaşı ibtidai məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə Süley-

maniyədə hərbi məktəb də açılmışdır⁷⁴⁰. Bununla belə, ingilis tarixçiləri R. H. Davison və S. H. Lonqriq qeyd edirlər ki, həmin dövrdə Kərkükdə yalnız ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi⁷⁴¹. Bütün bu elm ocaqlarında tədris türkcə idi. Midhət Paşanın təşkil etdiyi nəşriyyatda məktəb dərsləkləri də nəşr olunurdu. İraqlı tarixçi Faiq Batti qeyd edir ki, İraqa ilk çap dəzgahı və mətbəə 1869-cu ildə vali tərəfindən Parisdən gətirilmişdir⁷⁴². Məhz vali Midhət Paşanın təşəbbüsü ilə həmin ildə bu vilayət mətbəəsində ilk İraq mətbuat orqanı olan “əz-Zaura” qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru Əhməd Midhət idi. Türkcə və ərəbcə yayımlanan “Zaura” qəzetinin ilk sayısı 15 iyun 1869-cu ildə nəşr edilmişdir. Qırx səkkiz il müddətində yayımlanan qəzet ingilislərin Bağdadı işğalından sonra -11 mart 1917-ci ildə son 2607-ci sayı ilə nəşrini dayandırmışdır.

Qeyd etməyə dəyər ki, İraqda bu tarixdən əvvəl köhnə üsulla işləyən mətbəələrin olması haqqında da məlumat verilir. 1861-ci ildə Kamil Təbrizinin Abbas Mirzə adlı şəxs tərəfindən İrandan Bağdadı gətirilmiş daşbasma üsullu mətbəəsində bir sıra kitablar nəşr edilmişdir⁷⁴³. 1860-cı ildə Mosulda Dominikan keşişləri, 1863-cü ildə isə Kildanilər (katolik assurlar) tərəfindən mətbəələr qurulmuşdur. İraqlı tədqiqatçı Yaqub Sərkisin verdiyi məlumata görə, Məmmədbağır Tiflisinin Bağdadı qurduğu “Dərut-tıbaati. Dərus-sələm” mətbəəsi burada buxarla idarə olunan ilk çap dəzgahlı mətbəədir. Həmin mətbəədə 1246-cı hicri ildə (miladi 1829) “Davhatul-vuzərə” əsəri çap olunmuşdur. Lakin sonradan tədqiqatçı K.Tiflisiyə aid olan mətbəənin Təbrizdə qurulduğunu, həmin kitabın üzərində Bağdad sözünün yazılmasının yalnız valiyə yaxın düşmək məqsədi daşdığını ehtimal edir⁷⁴⁴.

Onu da qeyd edək ki, iraqlı tədqiqatçı Faiq Batti ingilis istilasası dövründə Bağdad, Bəsrə və Mosulda təkcə üç qəzetin çap olunduğunu göstərsə də, həmin dövrdə istilaçılar təbliğat məqsədilə ölkədə daha çox mətbu orqanlar nəşr edirdilər. Bunlardan Bağdadı “əl-Arab”, “Dərus-sələm”, Bəsrədə “əl-Auqat-əl-ıraqıyyə”, “əl-Auqat-əl-basıyyə”, Mosulda “əl-Mausıl”, “ən-Nədi-əl-ılmıyyu”, Kərkükdə “Nəcmə” və s. mətbuat orqanları yayımlanırdı.

---

⁷⁴⁰ Ирина Фадеева. Мидхат паша. Жизнь и деятельность. Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", Москва-1977, с. 58.

⁷⁴¹ Roderic H.Davison. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton – 1963, s.161; Stephan Hemsley Longrigg. Four Centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925, s.316.

⁷⁴² Sinan Səid. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969, s.15.

⁷⁴³ Ata Terzibaşı. Kerkük matbuat tarihi. Yaylıcak Matbaacılık. II baskı. İstanbul – 2005, s.19.

⁷⁴⁴ Sinan Səid. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969, s.16.

Eyni zamanda F.Batti İraqda türk dilində yayımlanan mətbuata qısaca nəzər salaraq 1908-ci ildən Birinci Dünya müharibəsinin sonunadək burada “türk dili rəsmi dövlət dili olduğu üçün bütün mətbuat orqanları ərəb və türk dillərində çap olunurdu” qənaətini bildirmişdi⁷⁴⁵.

Bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin sovet tarixçiləri, eləcə də bəzi ərəb tarixçiləri İraqda türkdilli mətbuat, xüsusilə türkman mətbuatının tarixinə ya qısaca toxunmuş, ya da ümumiyyətlə bu mövzudan söhbət açmamışlar. 1935-ci ildə “İləri” qəzetində “Kərkük mətbuatı” adı altında İraqda türkman mətbuatını işıqlandıran ilk yazı nəşr olunmuşdur. Osmanlı dövründə, ingilis işğal zamanı və İraq dövləti yarandıqdan sonra Kərkükdə nəşr olunan ayrı-ayrı mətbu orqanlar haqqında həmin məqalədə qısa məlumat verilir.

İraqda bu sahədə aparılan ilk geniş tədqiqat işi görkəmli araşdırıcı Əta Tərzibaşına məxsusdur. Kərküklü tədqiqatçı Dr.Sinan Səid bu istiqamətdə ilk məqalənin Ə.Tərzibaşı tərəfindən 1954-cü ildə “Kərkükdə mətbuat tarixi” adı ilə nəşr olunduğunu göstərsə də⁷⁴⁶, alim özünün ikicildlik “Kərkük mətbuat tarixi” kitabında bu sahədə ilk yazısının “Bağdadda yayımlanan günlük “əş-Şura” qəzetinin 22.11.1947-ci il tarixli sayında “əs-Sahafətu ‘indənə” başlıqlı ərəbcə ictimai bir məqalədən ibarət” olduğunu qeyd edir⁷⁴⁷. Kitabda, həmçinin həmin məqalənin daha geniş tədqiqat şəklində Suriyanın Hələb şəhərində yayımlanan məşhur “əl-Hadis” dərgisinin 01.04.1951-ci il sayında “Fi-tərixir-rıqabə aləs-suhuf” başlığı altında dərc olunduğu da bildirilir. Eyni araşdırmanın “Kərkük” qəzetinin 1952-ci il iyul tarixli 1388, 1389 və 1390 sayılı nüsxələrində türkcə nəşr olunduğu qeydi də kitabda verildiyinə görə Dr.Sinan Səidin həmin məlumatı siyahıda yalnız üçüncü yerdə qərar tutur. Belə ki, Kərkük Maarif Müdirliyində müfəttiş, daha sonra isə Bağdad Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində tarix elmləri üzrə professor olan Hüseyn Əli Daquqlunun təşəbbüsü ilə, onun Kərkük Müəllimlər Cəmiyyəti adı ilə imtiyaz almış “əs-Saqafətul-hadisə” dərgisinin məsul müdiri işlədiyi dövrdə Əta Tərzibaşı dərginin 01.05.1954-cü il ilk sayında “Tərixus-sahafə fi Kərkuk” (Kərkükdə mətbuat tarixi) başlıqlı yazısını dərc etdirmişdi⁷⁴⁸. Təbii ki, sonralar da görkəmli tədqiqatçı bu istiqamətdə öz araşdırmalarını davam etdirmişdir.

Kərkükdə qəzet nəşr olunmazdan öncə kərküklü ədib və şairlər öz əsərlərini daha çox Bağdad və Mosulda, bəzən də Bəsrədə çıxan qəzetlərdə çap etdirirdilər. Bu

---

⁷⁴⁵ Aynı kaynak, s.16.

⁷⁴⁶ Aynı kaynak, s.21.

⁷⁴⁷ Ata Terzibaşı. Kerkük matbuat tarihi. Yaylacık Matbaacılık. II baskı. İstanbul – 2005, s.13.

⁷⁴⁸ Aynı kaynak, s.14.

baxımdan Bağdadda nəşr olunan “Zuhur”, “Beynən-nəhreyn”, Mosulda “Çənəbaz”, Bəsrədə “İkaz” və “Təhzib” kimi qəzetləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hərdən bu qəzetlərin bəzi nüsxələrində kərküklü şairlərin bir neçə şeirinə rast gəlmək olardı. Yeri gəlmişkən, “Zuhur” qəzetinin 1909-cu il mart sayısında (24-cü sayı) məşhur kərküklü şair Hicri Dədənin üç şeiri nəşr olunmuşdur. Elə həmin ildə “Çənəbaz” qəzetinin 16 avqust sayısında bu şairin bir şeiri dərc olunmuşdur. Bu qəzetlərin türkcə bölümlərində kərküklü şair və ədiblərin əsərlərinə geniş yer verildiyi ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə İraqda nəşr olunan mətbuat orqanlarının fəaliyyətində türkmənlərin xüsusi yeri və çəkisi vardı. Bəsrə qəzetlərindən olan “İkaz”, “Təhzib” və “Yeni Feyz” qəzetlərinin türkcə bölümlərini həmişə kərküklü vəkil Məktubizadə Ömər Fövzi idarə etmişdir. Həm də çox gözəl şair və görkəmli bir yazar olan bu şəxs 1923-cü ildə 43 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir. Həmçinin “Zuhur” qəzetini bir müddət Səlahəddin adlı kərküklü bir yazar idarə etmişdir. Bu şəxs həm də 1913-cü ildə Bağdadda yayımlanan “Qönçeyi-ittihad” qəzetinin sahibi idi.

Kərkükdə türkcə yayımlanan ilk qəzet siyasi, ictimai, elmi, ədəbi, iqtisadi və digər geniş sahələri əhatə edən “Havadis” qəzeti idi. 1911-ci ilin 25 fevralında yayıma başlayan bu qəzet “ümumiyyətlə xalqdan yana olub osmanlılığa, müsəlmanlığa və regional mövzulara yönəlmişdi”. Qəzetin naşirləri Əhməd Mədəni və Məhəmməd Zəki Qüdsizadə qardaşları idi. İraqda ilk rəsmli qəzet olan “Havadis”in hər bir sayısında bir və ya iki, ya da üç şairin əsərlərinə yer verilirdi. Bəzən digər qəzetlərdən iqtibaslar da edilirdi. Qəzetdə dövrün şairlərinə daha çox yer verilirdi, əvvəlki əsərlərdə yaşayıb yaratmış ədiblərin əsərlərinə də rast gəlinirdi. Bəzən bir sıra hekayələr və tək-tək tərcümə romanlara təsadüf edilirdi. Ədəbi yazılar arasında ədəbiyyat tarixi, ədəbi yaradıcılıq və ədəbi tənqid mövzularına nadir hallarda rast gəlmək olardı. Şeirləri yayımlanan şairlər arasında Hicri Dədə, Zeynalabidin Qabilzadə, M.Salim, M.Rauf, M.Rasih, Kəhyəoğlu Əli Kamal, Ərbilli Yunus Naci, M.Xızır, Əziz Sami və başqaları vardı. Bunlardan M.Xızır və Əziz Sami İraq türkmən ədəbiyyatında ilk dəfə sərbəst şeirlərini yayımlayırdılar. Həmin dövrdə “Havadis”də artıq həyatda olmayan Qüdsi, Urfi, Qabil, Safi və Faiz kimi görkəmli şairlərin əsərləri ilə yanaşı həm də Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət, Mehmet Akif, Ziya Gökalp və digər şairlərin əsərləri yer alırdı.

İraq-türkmən ədəbi fikrinin inkişafında xüsusi yeri olan Əhməd Mədəni Qüdsizadə 1913-cü ildə 15 gündə bir yayımlanan “Maarif” dərgisinin nəşrinə də nail

olmuşdur. Çox qısa ömürlü olmaqla cəmi yeddi ay nəşri ilə 13 sayı işıq üzü görən bu dərgi ədəbi-mədəni-sənət mövzularını əhatə edirdi. Sonralar “Kaukəbe-maarif” dərgisi ilə əvəz olunmuşdu. Cəmi 10 sayı işıq üzü görən bu dərgi Kərkükdə mədəniyyət sahəsində yaranan boşluğu doldurmaq, mədəniyyət aləmində baş verən hadisələri canlandırmaq məqsədi daşıyırdı.

İraq-türkman tədqiqatçısı İbrahim Daquqlu İraqda Birinci Dünya - müharibəsindən öncə və müharibə sırasında yayınlanan ədəbi, siyasi, satirik və mizahi qəzetlərin sayının 69-u keçdiyini göstərir. Tədqiqatçı yazır ki, I Dünya müharibəsi ilə 1933-cü illər arasında yayınlanan siyasi qəzetlərin sayı 61-i keçmişdir. I Dünya Müharibəsindən sonra yayınlanan ədəbi qəzetlərin sayı 86 olmuşdur. İraqda Midhət Paşa dövrü ilə 1933-cü ilin sonları arasında yayınlanmış ədəbi-siyasi dərgi və qəzetlərin sayı 309-u keçmişdir. 1933-1958-ci illər arasında 413 sayda qəzet və dərgi yayınlanmışdır⁷⁴⁹.

XX əsrin əvvəllərindən nəşrə başlayan qəzetlərdən xüsusilə bəhs etmək lazımdır. Bu baxımdan “Kərkük” qəzetini ayrıca qeyd etmək olar. 1926-cı ilin noyabrın 12-dən etibarən işğal dövrü qəzetlərindən “Nəcmə”nin davamı kimi yarı rəsmi türkcə siyasi bir mətbu orqan olan “Kərkük” qəzeti yayına başlamışdı. İraq türkmanlarının ən uzun ömürlü mətbu orqanı kimi dəyərləndirə biləcəyimiz bu qəzet 46 il öz yayımını davam etdirmişdi. Krallıq dövrünün (1921-1958) məhsulu kimi türkcə Kərkük bələdiyyəsinin yayım orqanı olaraq nəşr olunan qəzet sonradan yayımını türkcə-ərəbcə davam etdirmişdi. İlk illərdə həftədə bir dəfə yayınlanan “Kərkük” qəzetinin məsul müdiri və baş mühərriri Yazar Vəcdi, 67-ci sayından etibarən məsul müdir görkəmli türkman şairi Hicri Dədə, 4 may 1928-ci il 139-cu sayından Əbdürrəhman Bəkir Əfəndi, 1929-cu il 225-ci sayından yenidən Hicri Dədə idi. Görkəmli alim Əta Tərzibaşının “qırx altı il kimi uzun bir sürə yayımlanmış “Kərkük” qəzeti haqqında veriləcək bilgiler başlı-başına bir əsər təşkil edər”⁷⁵⁰ fikrinə əsaslanaraq qeyd etməyə dəyər ki, bu mətbu orqanın İraq-türkman folkloru və - ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yeri vardır. Həmin dövr ədəbiyyatını izləmək üçün qəzet önəmli bilgilərə malikdir. Hicri Dədə ilə yanaşı İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Sadiq, Nazim Rəfiq Qoçaq, Əsəd Naiboğlu, Ömər Fövzi, Tofiq Cəlal, Xızır Lütfi, Osman Məzlum, Süleymaniyəli Pirəmərd və başqalarının bir çox əsərləri “Kərkük”də yer alırdı. Həmçinin qəzet klassik İraq-türkman ədəbiyyatının tanınmış simalarının əsərlərini nəşr edirdi. Beləcə qəzetin

⁷⁴⁹ İbrahim Daquqlu. İraq Cümhuriyyəti. Ankara – 1972, s. 77-78.

⁷⁵⁰ Ata Terzibaşı. Kerkük matbuat tarixi. Yaylıcak Matbaacılık. II baskı. İstanbul – 2005, s.101.

hər sayında həm klassik şairlərin, həm də yeni dövr ədəbi xadimlərin yaradıcılığı işıqlandırılırdı.

“Kərkük” qəzetinin İraq-türkman folklorunun araşdırılması və nəşri sahəsində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xoyratların toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində ilk dəfə sistemli şəkildə “Kərkük” qəzetində mühüm işlər görülməyə başlamışdır. İlk belə nümunələr qəzetin 1927-ci il 91-ci sayından etibarən nəşr olunurud. Bundan başqa, qəzetin 9.11.1952, 11.6.1953, 25.6.1953, 7.12.1953, 17.12.1953 və 21.1.1953-cü il sayılarında xoyratla bağlı ilk araşdırmalar da yer almışdı⁷⁵¹. Qəzetin səhifələrində bir müddət yerli mani nümunələrindən seçmələrə də rast gəlinirdi. Nəsr sahəsində daha çox Ərəb Fəhminin hekayələri, ictimai-ədəbi parçalar və mənsur ağılar diqqəti çəkirdi. Bir müddət Məhəmməd Xətibin bəzi ədəbi yazıları və mənsur şeirləri, Rifat Səid Yolçunun cəmiyyəti düşündürən yazıları, bundan öncə isə Səid Bəsim və Şükrü Məhəmməd Ağaoğlunun şeir və nəsr əsərləri, Şakir Sabir Zabitin folklor və tarixə aid araşdırmaları, eləcə də görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşının 1952-ci ildən etibarən folklor, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, bioqrafik yazıları türkmanca sadə bir dillə yayınlanır, Əbdülhəmid Əminin ərəbcədən etdiyi tərcümələri dərc olunurdu. Bu baxımdan həmin müəllifin məşhur ərəb tarixçisi Curci Zeydanın “əl-İnqilabul-Osmani” adlı əsərini “Osmanlı inqilabı-Şirin ilə Ramiz” başlığıyla türkcəyə çevirib qəzetdə dərc etdirməsi böyük maraq doğurur. Artıq 1952-ci ildən qəzetin ərəbcə bölümündə İraq Elmlər Akademiyasının üzvü, məşhur tarixçi Abbas əl-Azzavi, tanınmış ədəbiyyatçı Dr. Yusuf İzzəddin, böyük alim Məhəmməd Behcət əl-Əsəri, tanınmış dilçi alim və tarixi əsərləri ilə məşhur olan Dr. Mustafa Cavad kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış elm və ədəbiyyat xadimlərinin xüsusi olaraq hazırladıqları yazıları mühüm yer tuturdu. Həmin illərdə çox gənc olan Dr. Sinan Səidin ərəbcə şeirləri və simvolizm haqqındakı yazıları da qəzetin bəzi sayılarında yer alırdı. “Kərkük” qəzeti Respublika dövründə 25 iyun 1959-15 sentyabr 1960-cı illər arasında “Gavurbağı” adı ilə nəşr olunmuşdur. Lakin 26 - sentyabr 1960-cı il 1731-ci sayı ilə yenidən “Kərkük” adı ilə nəşrini davam etdirən qəzetin yayımı 20 avqust 1972-ci ildə 2036-cı sayı ilə dayandırılmışdır⁷⁵².

İlk sayı 2 mart 1935-ci ildə yayımlanan “İləri” qəzetinin də xalqın milli-mədəni tərəqqisində mühüm yeri vardır. İlk növbədə qəzetdə adı keçən mövzular diqqəti cəlb edir: Qəzetin izlədiyi yol; ədəbiyyat; bir millətin tərəqqisi, bir köylü qadın (hekayə) və s. “İləri”də yayımlanan şeirlər çox vaxt imzasız çıxırdı. Qəzetdə daha çox nəsr əsərləri yer

---

⁷⁵¹ Aynı kaynak, s. 24-25.

⁷⁵² Aynı kaynak, s. 101.

alırdı. Əhməd Mədəni, Səid Bəsim, Məhəmməd Həmasi, Əbdülkərim Hüseyn, Əli Saib, Nazim Rəfiq Qoçaq, Əsəd Naiboğlu, Tofiq Cəlal, qəzet heyətindən Dr. Safa Xulusi, Fəhmi Mustafa və Rəşad Arifin ictimai mövzularda yazdığı yazılar, ədəbi dəyərləndirmələr, ədəbi tənqid, hekayələr oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı. Bu baxımdan qəzetin 9 mart 1935-ci il sayında baş yazar Xulusinin “Milli duyğu” adlı yazısı diqqəti cəlb edir: “Yer üzündə yaşayan hər bir qövm, hər bir millətin yüksəlmə, alçalma səbəblərini arayacaq olursaq o qövm və millətdəki tərbiyəyi-milliyənin meyvəsi, səmərəsi olan milli duyğunun husulə gətirdiyi təsir və mövcudiyyəti nisbətinin məhsut və ya məqsəd olduğu ilə anlaşılır.....Bu duyğu dünyaya gəlişdən tələp olunmalıdır; yəni ilk məktəbi ana qucağı olmalıdır. Ana bu günün öz ciyərləri, yarımın yurd igidi olacaq küçücük çocuqlarına ilk milli duyğusunu öyrətməlidir...”⁷⁵³.

1954 (8 may) - 1959-cu illər (27 mart) arasında türkcə-ərəbcə yayımlanan “Afaq” qəzeti də ictimai, ədəbi, həmçinin gündəlik aktual mövzuları əhatə etməsi ilə xalqın mədəni həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Qəzeti Şakir Hürmüzi çıxarırdı. Nəşrinin ilk günlərində 8 səhifədə yayımlanan qəzet xalq arasında böyük maraqla qarşılanmışdır. Bu mətbu orqanın işıq üzü görməsində həmin dövrün bir çox görkəmli tədqiqatçı-alimləri, ədəbi simaları, o cümlədən Əta Tərzibaşı, Fuad Hamdi, Rza Dəmirçi, Rəşad Kazım Bayatlı, Şakir Sabir Zabit, Vahidəddin Bahaəddin, Rifat Səid Yolçu yaxından iştirak etmişlər. Qəzetin türkcə bölümündə Məhəmməd Sadiqin, Əsəd Naibin, Xızır Lütfinin, Rəşid Akifin, Tofiq Cəlalin, Həsən Görəmin, İnayət Rəfiqin, İzzəddin Abdinin, Bəhaüddin Salihinin, ərəbcə bölümündə isə Sinan Səidin, Əbdülxəliq Bayatlının və başqalarının şeirləri dərc olunurdu.

“Afaq” qəzetinin nəşri İraq türkmənlərini çox sevindirirdi. Çünki qəzetin səhifələrində, xüsusilə türkcə bölümündə etnoqrafik materialların, şifahi xalq ədəbiyyatı, milli mədəniyyət nümunələrinin, ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığından parçalar və s. nəşr olunması çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Təbii ki, ilk vaxtlar qəzet yorulmaz tədqiqatçı Əta Tərzibaşının türkcə bölümündə redaktor olduğu müddətdə bu məqsədinə çatırdı. Lakin sonradan onun müyyən səbəblərdən qəzətdən ayrılması ilə bu mətbu orqanın fəaliyyəti tədricən zəifləməyə başlamışdır. Həmçinin “Bəşir” qəzetinin nəşrə başlaması ilə tirajı da azalmış “Afaq” nəhayət, öz yerini itirmiş olmuşdur.

Respublika dövründə nəşr olunan digər bir mətbu orqan 1958-ci ilin 23 sentyabrında yayıma başlayan “Bəşir” qəzeti idi. Türkcə-ərəbcə yayımlanan qəzet

---

⁷⁵³ Aynı kaynak, s. 111.

cəmi yeddi ay müddətində (1959-cu il 17 martda sonuncu 26-cı sayı ilə nəşri dayandırılmışdır) xalqla ünsiyyətdə olmasına baxmayaraq milli-mədəni tərəqqinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qəzetin idarə heyətində Əta Tərzibaşı, Həbib Hürmüzi və başqaları vardı. Xalqın həyatını əks etdirən bir çox mövzularla yanaşı ədəbi-mədəni məsələlərin işıqlandırılmasına da geniş yer verən qəzetin hər sayında bütünlüklə bir səhifə folklor topluslarına ayrılmış, burada xoyrat, mani, xalq türküsü, tapmaca, atalar sözü kimi yerli folklor nümunələrinə yer verilmişdir. Xalq arasından toplanan bu nümunələr xalq yaradıcılığının araşdırılması istiqamətində aparılan hər bir araşdırma üçün zəngin material ola bilər. Əsasən milli irsin yaddaşlarda həkk olunmasına böyük önəm verən “Bəşir” qəzeti İraq türkmanlarının özlərinə baş tacı bildikləri dahi Məhəmməd Füzuli və Hicri Dədənin yaradıcılığına 14 xüsusi sayısını ayırmışdır. Həmin dövrdə İraq-türkman ziyalılarının əksəriyyəti bu qəzetlə əməkdaşlıq edirdi. Eyni zamanda bəzi şairlərin ilk qələm meydanına çevrilən bu mətbu orqanın səhifələrində Əli Mərufoğlu, Nəcməddin Əsin, Mustafa Gökqaya, Sədat Ərbil, Süleyman Öcal, Sübhியə Xəlil Zəki və başqa şairlərin əsərləri dərc olunurdu. Görkəmli İraq-türkman şairi Nəsrin Ərbilin də ilk qələm təcrübəsi məhz bu qəzətdə işıq üzü görmüşdür.

“Bəşir” qəzetinin nəşrə başlaması münasibətilə Kərkükün çox məşhur şairi Məhəmməd Sadiq üç təbrik şeiri yazmış, bununla bağlı xalqın sevincini, arzu və istəklərini ifadə etmişdi. Şeirlərdən birində şair qəzetin xalq tərəfindən çox yüksək təqdir və ehtiramla qarşılandığını böyük ustalıqla qələmə almış, qəzeti ərsəyə gətirənləri layiqincə mədh etmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı misralar xüsusilə diqqəti cəlb edir:

İrfan dağdan Tərzibaşızadə Atadır,
Birləşdirən insanları hər yerdə Atadır.
Əxlaqı gözəl, sai Məhəmməd Hacı İzzət,
Hər kəs oxuyur əslinə, əcdadına rəhmət.
...Birləşdi iki fikir; Bəşir adlı cəridə,
Çıxdı nə gözəl, parladı bu dürri fəridə.
Cümhuriyyəti xalqa “Bəşir” verdi bəşarət,
İqbal ilə bu aləmə həp etdi işarət.
Vardır ki, bunun suhfei safında maqalat,

Hər bir sütunu nəşr ediyor xalqa kəmalat.

Vardır safhatında bunun fəlsəfə, hikmət,

Duyğu verir insana, edər millətə xidmət⁷⁵⁴.

“Bəşir” qəzeti dilinin sadə və təmiz olması, xalqa daha yaxın olması və onun arzu-istəklərini əks etdirməsi, İraq-türkman mətbuat tarixində ilk dəfə folklor mövzusunda bu səviyyədə yer ayırması, səs sənətkarlarından bəhs etməsi və hər sayısında yerli xalq mahnılarından birinin şərhini verməsi, çağdaş şair və yazarların yaradıcılığını dəyərləndirməsi, Kərkük mətbuatında daha çox sayda (2500 tirajla) dərc olunan qəzet olması baxımından özündən əvvəl Kərkükdə çıxan digər mətbu orqanlardan fərqlənirdi.

Qəzetin qarşısına qoyduğu məqsəd, əslində, belə bir şüarla bəyan olunurdu: “Millətə əfəndilik yoxdur, xidmətçilik vardır. Millətə xidmət edən onun əfəndisidir”⁷⁵⁵.

“Cümhuriyyəti qoruyalım” adlı bir yazıda qəzet xalqın gördüyü zülm və məşəqqətlərdən danışır, çıxış yolunu möhkəm birlikdə görür: “Millətin həqiqi qüdrət və qüvvəti fərdləri arasında gözükmən birliyin sıx bağları ilə ölçülər”⁷⁵⁶. Başqa bir yazıda isə bu birlik türkmanların qüssə və kədərini, sevinc və fərəhinin əsas rəmzi olub onları mübarizədən-mübarizəyə çağırır, yeni qələbələrə ruhlandırır:

Zəfər bizə,

Haqq verdi zəfər bizə.

Millət bir olsa, bulmaz

Xainlər zəfər bizə⁷⁵⁷.

1958-ci ilin 14 iyulunda İraqda krallıq rejiminin öz yerini respublikaya verməsi ilə yeni General Əbdülkərim Qasım rejiminin çevrilişindən sonra ölkənin əsasını təşkil edən üç əsas millətdən biri olması haqqında bəyanat türkmanları çox - sevindirmişdi. Lakin bu sevinc uzun sürməmişdi. Cəmi bir il sonra – 1959-cu ilin 14 iyulunda Respublika günü ilə əlaqədar bayram tədbirlərinə qatılmış türkmanlara amansız divan tutulmuş, cəmiyyətdə çox tanınmış onlarla türk əsilli

⁷⁵⁴ Aynı kaynak, s. 143-144.

⁷⁵⁵ Ata Tərzibaşı. “Göstəriş xəstəliyi”. Bəşir, qəzeti, sayı 23, 24 fevral, 1959, s. 2.

⁷⁵⁶ Sinan Səid. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969, s.168.

⁷⁵⁷ Bəşir qəzeti. 17 mart 1959, sayı 26. Bağdad, s.5.

vətəndaş vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Üç gün (14-16 iyul) davam edən bu qanlı hadisələr zamanı hətta türkcə danışmaq belə qadağan edilmişdir. Həmin günlərin ağrı-acısı, bayram əhval-ruhiyyəsindən daha çox bəşəri faciə, nisgil, həsrət ifadə edən şeirlər, yazılar həmin dövr mətbuat səhifələrində geniş yer tutur.

Əvvəllər 1000-1500, sonradan isə 2500 tirajla çıxan “Bəşir” qəzetinin fəaliyyətinin davamına bütün səyləri ilə çalışan bir qrup ziyalı – yazı işləri müdiri Məhəmməd Hacı İzzət həbs olunub İmara bölgəsinə, qəzetin əsas heyətində yer alan Həbib Hürmüzi də həmin gün tutulub Bağdadın 300 km cənubunda Nasiriyyəyə, bir gün sonra isə qəzetin redaktoru Əta Tərzibaşı Bağdadda hərbi qarnizonda həbs edilərək ölkənin cənubuna sürgün edilmişdir.

İraq türkmanları öz milli mənəvi-mədəni haqları uğrunda apardıqları mübarizənin nəticəsində 1959-cu ilin fevralın 1-də Bağdad radiosunda hər gün yarım saat olmaqla bir proqramın yayınlanmasına nail olmuşdular. Həmin proqramda əsasən xoyrat, mani, xalq mahnıları və s. kimi türkmanlar arasında geniş yayılmış folklor nümunələrinin səsləndirilməsinə əhəmiyyət verilirdi. Bu nailiyyətin ardından 1960-cı ilin mayın 7-də Bağdadda “Türkman Qardaşlıq Klubu” (sonradan Ocağı) yaradılmışdır. Qeyd edək ki, İraq türkmanlarının müasir milli-mədəni və sosial-ictimai tarixində bu qurumun çox mühüm rolu vardır. 1961-ci ilin may ayının 1-də Ocaq tərəfindən eyniadlı “Qardaşlıq” dərgisinin ilk sayı nəşr edilmişdir. Ayda bir dəfə 48 səhifədə yarı ərəbcə “الاءاء” (əl-Əxə), yarı türkmanca “قارداشلق” (Qardaşlıq) çıxan bu dərgi bir çox ədəbiyyatçı və şairlər yetirmiş, onlar üçün geniş üfüqlər açmışdır.

“Qardaşlıq” dərgisi İraqda tək-cə türkmanlar yox, həm də bütöv ölkə əhalisi üçün çox mühüm olan tarixi bir dövrdə nəşrə başlamışdır. Bu dövr, yəni XX əsrin ikinci yarısı ölkənin ictimai-siyasi, eləcə də iqtisadi həyatında çox vacib məqamlarla yadda qalmışdır. Dərginin nəşrini bir çox tarixi ictimai-mədəni amillər şərtləndirirdi. Bu amillərdən birincisi və təbii ki, ən vacibi türkmanların əhatə olunduğu dil və mədəni ortam baxımından yad xalqlar arasında öz dilini, folklorunu, ədəbiyyatını, mənəvi-mədəni dünyasını, bütövlükdə etnik varlığını, coğrafiyasını tanımaq və qorumaq cəhdlərindən doğurdu. Bu dərginin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olduqda onun nəşr olunduğu dövrü və mühiti nə qədər aydın işıqlandırdığını izləmək mümkündür. Fikrimizcə, İraq türkmanlarının, xüsusilə ötən əsr ərzində dərc olunmuş bütün mətbu orqanları tutduğu mövqeyindən və zaman kəsiyindən asılı olmayaraq xalqın tarixi təşəkkülündə, milli mənəvi-mədəni dirçəlişində, ədəbi inkişaf prosesində mühüm rol oynamış və özünəməxsus çəkiyə malik olmuşdur. Bu baxımdan həmin

mətbu orqanların hər birinin bu və ya digər dərəcədə araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir və vacibdir. “Qardaşlıq” dərgisinin bu mənada qazandığı nailiyyətlər, göstərdiyi xidmətlər ölçüyəgəlməzdir və bu, onun mövzu genişliyi, aktuallığı, janr müxtəlifliyi, yer verdiyi mövzuların zəngin tərkibi, müşahidə üstünlüyü, xalq auditoriyasının nəzər-diqqətini özünə cəlb etməsi, onunla birbaşa ünsiyyətdə olması və s. bu kimi vacib xüsusiyyətləri ilə xarakterizə oluna bilər.

Türkmanların müqəddəratında çox vacib bir mərhələni təşkil edən bu dövrdə, xüsusilə anadilli məktəblərin fəaliyyətinə yalnız kağız üzərində icazə verilən həmin tarixi kəsində onların özünüifadə və özünütəsdiqində mühüm rol oynamış “Qardaşlıq” dərgisinin nəşri bütövlükdə İraq elmi-ədəbi-mədəni mühitində çox əhəmiyyətli və yadda qalan bir hadisə idi. Dərginin cəmiyyətin, demək olar ki, hər bir zümrəsi tərəfindən qəbul edilərək geniş auditoriya qazanmasında öz geniş araşdırmaları, aktual və cəsarətli yazıları, elmi mülahizə və qənaətləri, canlı dialoqları ilə diqqəti cəlb edən vətənpərvər, qəlbi milli duyğularla döyünən, milli kimliyini hər şeydən üstün tutan istedadlı qələm sahiblərinin xidmətləri misilsizdir.

24 yanvar 1970-ci ildə İraq türkmanlarına müəyyən mədəni haqlar verilmişdir: ana dilində iki mətbu orqan – “يورد” (Yurd) qəzeti və iki didə (ərəb və türk dillərində) “الاتحاد صوت” (Sautul-ittihad-Birlik səsi) dərgisi dərc etdirilmiş, Türkman Yazıçılar Birliyi qurulmuş, radio və televiziya türkmanca proqramlar yayınlanmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə türkman uşaqlarının ana dilində təhsil alması kimi çox önəmli bir məsələ yenə də kağız üzərində qalaraq öz həllini tapmamışdır. Əvvəllər həftəlik, sonra 15 gündə bir, daha sonralar ayda bir çıxan “Yurd” qəzeti 2003-cü ildə Səddam rejimi devrildikdən sonra nəşrini tamamilə dayandırmışdır. Ümumiyyətlə, “Yurd” qəzeti nəşr işinin çox çətin olduğu İraqda, xüsusilə türkmanlar arasında istər xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, istərsə də yazılı ədəbiyyatın işıqlandırılması üçün yeganə qaynaq rolunu oynamışdır. Həm gənc nəslin formalaşmasında, həm də ədəbi və elmi əsərlərin təqdim edilməsində çiyinə çox ağır yük götürmüş bu qəzet milli-mədəni dirçəliş yolunda əsas dayaqlardan olmuşdur- desək, fikrimizcə doğru olar.

İraqdakı türkdilli mətbuatda ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, folklor və s. məsələləri öyrənmək ədəbi-mədəni əlaqələrin bu günü ilə yanaşı, həmin əlaqələrin tarixi köklərini araşdırıb üzə çıxarmağa və müasir əhəmiyyətinin zəruriliyini açıqlamağa imkan verir. İraq-türkman ədəbiyyatı və folklorunun tanınmış tədqiqatçısı Əbdüllətif Bəndəroğlu başda olmaqla fədakar kollektivin səyləri nəticəsində otuz ildən artıq bir dövr ərzində nəşr olunan “Yurd” qəzeti (1970-2003) həmin illərdə

xalqa zəngin elmi, ədəbi-mədəni xəzinə bəxş etmişdir⁷⁵⁸ (İraq-türkman folklor mühiti, 144).

SONUÇ

Heç də qısa olmayan uzun müddət ərzində İraq türkmanlarının nəşr etdirdikləri müxtəlif mətbu orqanlarda ədəbi-elmi proseslər, mədəniyyət xəbərləri, eləcə də bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, folklorşünaslıq, publisistik materiallar, təkcə Azərbaycan deyil, ümumiyyətlə bütün türk dünyası ilə bağlı olan mövzular, araşdırmalar, məktublaşmalar, biblioqrafik icmallar və geniş oxucu kütləsinin həmişə nəzər-diqqətində olan digər aktual məsələlər yer alırdı.

KAYNAKÇA

1. Фадеева И.Е. Мидхат паша. Жизнь и деятельность. Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", Москва-1977.
2. Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, 1856- 1876. Princeton – 1963. 197.
3. Longrigg Stephan Hemsley. Four Centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925. 198.
4. Səid Sinan. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969.
- 5.. Terzibaşı Ata. Kerkük mətbuat tarixi. Yaylıcık Mətbəəçilik. II baskı. İstanbul – 2005
6. Daquqlu İbrahim. İraq Cümhuriyyəti. Ankara – 1972
7. Tərzibaşı Əta. “Göstəriş xəstəliyi”. Bəşir, qəzeti, sayı 23, 24 fevral, 1959
8. Bəşir qəzeti. 17 mart 1959, sayı 26. Bağdad.
9. Qaybaliyeva Səkinə. İraq-türkman folklor mühiti. Bakı, Elm və Təhsil, 2020.

---

⁷⁵⁸ Səkinə Qaybaliyeva. İraq-türkman folklor mühiti. Bakı, Elm və Təhsil, 2020, s. 144.

KERKÜK'TE OSMANLI ESERLERİNDEN: KERKÜK KAYSERİ KAPALI ÇARŞISI ÖRNEĞİ

Necat KEVSEROĞLU⁷⁵⁹

ABSTRACT

During the reign of Yavuz Sultan Selim(1512-1520), the Ottoman State, which moved eastwards, in this period, cities such as Kirkuk, Mosul, Mardin , Hisn-I Keyf and Raqqa came under Ottoman rule. During the reign of Sultan Sulaiman Qanuni in 1534 , the whole of Iraq was included in the Ottoman administration and a new page was opened in the history of Iraq. Kirkuk region, which was under the rule of the Ottoman State, for the improvement of the living conditions of the people, such as the reconstruction of the city and the protection of the people, orders had been sent by the Sultan to the rulers in Kirkuk. The most requested order sent by him was, reconstruction and achieving prosperity and justice for the people of the city. Among the most important indicators that took place were the projects of the following:Majidiyya Palace , Injili Koshk ,Aziziyya Kishlasi (barrack), Radif Kishlasi (barrack), Zindan Saray, Industrial School, Middle and high schools,Tashkopry (stone bridge), Top qapu of the Castle, Demir Merdiwanli Qapu (Iron Ladder Gate), Hospital. The construction and restoration of many mosques and schools. Kayseri Grand Bazaar and inns which were built by the state and still continue to serve people until this date. Many of the Ottoman Turkish antiquities in Kirkuk were abandoned after the First World War. No attention was paid to its reconstruction in any way. Those lofty, magnificent historical antiquities have now become a ruined stony hill of destruction such as: (Zindan Saray)that was the first old Ottoman Palace in Kirkuk , it was built in the southeast of the Kirkuk Castle, opposite the tomb known as (Yediqizlar), it was a five-storey building, the lower floor was the first dungeon of Kirkuk. The other part was that Ottoman historical antiquities were destroyed deliberately with the aim of erasing the real feature of the city. The destroyed historical places had a great place in the tradition of the Turkman society, such as, Tashkopry(Stone Bridge). The Kirkuk Kayseri Grand Bazaar which was built in 1855, is considered to be the most interesting building in Kirkuk that was survived to the present day. Therefore, in this study that I have prepared about this bazaar, this magnificent Ottoman heritage has been explained in detail, as well as an astronomy meaning, has been explained in every aspect.

ÖZ

Osmanlı döneminde, şehirlerin pek çok karakteristik özellikleri vardır, başta gelen özelliklerin biri şehir hayatının merkezinde yer alan çarşılardır. Çarşı ise, dükkanların toplu olarak bulunduğu allşveriş yeri. Farsça çehar çar-sü= (dört taraf) sözcüklerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkan terim. İran'dan Anadolu'ya, Arabistan'a ve kuzey Afrika'ya yayılmış ve Arapçaya bir anlam değişikliği olmaksızın sük "سوق" biçiminde yerleşmiştir. Irak Türklerinin ağzında "Çarşı" anlamında kullanılan bazar sözcüğünün kökeni de gene Farsça olan bazardır⁷⁶⁰. Çarşıların büyüklüğü veya küçüklüğü, şehrin gelişmişlik seviyesinin bir göstergesi niteliğindedir. Yukarıda adı geçen Kerkük Kayseri Kapalı Çarşısı adlı çalışmamızda, Osmanlı döneminde bu çarşı temel olarak, şehirde ekonomik ve sosyal fonksiyonlara sahip kompleks bir sistemdir. Genellikle şehrin merkezi camii olan Nekışlı Minara camii etrafında gelişen çarşıdır ve Osmanlı döneminde, şehirde yapılan görkemli bir yapı olarak. O dönemde şehrin en başta gelen önemli ticaret merkezini oluşturmakta idi. Bu çarşıda, şehir düzeyinde ticaret yapılmaktaydı. Irak genelinde ilk ticari merkezlerinden sayılan bir çarşıdır. Kerkük Kayseri Kapalı Çarşısı ticaret, imalat ve depo

⁷⁵⁹ Necat Kevseroğlu, Türkmeneli Gazetesi ve Türkmeneli Edebiyat ve Sanat dergisinin başyazarı- Irak-Kerkük, nejatkevser@yahoo.com, 0000-0003-2022-4266,

⁷⁶⁰ Ana Britannica Ansiklopedesi, Çarşı Maddesi, cilt9, İstanbul, 1994.5.18.

gibi ekonomik fonksiyonlar yanında, dini, idari, eğitim, sosyal, güvenlik, dinlenme ve konaklama, kişisel bakım gibi çeşitli sosyal fonksiyonlara da sahip idi. Bu çarşıda şehirde ve kırsalda yaşayanların, diğer şehirlerden veya ülke dışından gelen yolcu ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılayan bir çok sosyal donatı tesisleri de bu çarşıda bulunmaktaydı. Bu nedenle de Kerkük şehri, bu çarşı etrafında gelişmişti, çevresinde, yeni yerleşim bölgeleri oluşmuştur, ki günümüzde eski Kerkük mahalleri sayılır, örneğin, İmam Kasım, Çukur, Piryadiler, Avcı, Musalla mahalleri kurulmuştur, Kale'nin aşağısında büyük bir Kerkük şehiri varlığını göstermiştir.

GİRİŞ

Kerkük şehri'nin tarih boyunca sadece kaleden ibaret bir müstahkem mevki olduğu ve bu kimliğini uzun yıllar koruduğu söylenebilir. 16.yüzyıldan beri surların önemini yitirdiği ve yerleşmelerin sur dışına taşdığı biliniyor.⁷⁶¹

Yavuz Sultan Selim döneminde (1512 – 1520), Doğu'ya kayan Osmanlı Devleti, bu dönemde Kerkük, Musul, Mardin, Hısn-ı Keyf ve Rakka gibi şehirler, Osmanlı

idaresine girmiştir⁷⁶².

Sultan Süleyman Kanunî döneminde H.941, 24 Cemaziyelevvel, M.1534 tarihinde Irak'ın tamamı Osmanlı yönetimine dâhil olmuş ve Irak tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır⁷⁶³.

⁷⁶¹ Kuban, Doğan, Mimarlık kavramları, İstanbul 1973, s.206, ayrıca, Suphi Saatçı, Kerkük Evleri, İstanbul, 2013, s.31.

⁷⁶² Nazmi Zade Murtaza Efendi, Gülşen-i Hulefa, Ankara, 2014, s.180-181.

⁷⁶³ Nazmi Zade Murtaza Efendi, aynı eser, s.215.

Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunduğu Kerkük bölgesi, halkın hayat şartlarının iyileşmesi ve bunun devamlılığı için Kerkük'teki yöneticilere, padişah tarafından şehrin imarı, halkın himayesi gibi emirler gönderilmiştir. Gönderilen emirlerde, bölge şenlendirilip ma'mur bir hâle getirilmesinin padişahın en çok istediği şey olduğu belirtilmekte, bu isteğin yanında da, adaletli, tutarlı ve sürekli bir halde devam ettirilmesi istenmekte idi⁷⁶⁴.

Osmanlı yönetim anlayışının en önemli göstergelerinden olan imar ve bayındırlık çalışmalarını takip edebildiğimiz kadarıyla, Kerkük'te yer alan projelerden Mecidiye Sarayı, İncili Köşk, Aziziye Kışlası, Redif Kışlası, Zından Sarayı, Sanayi Mektebi, Rüştüye, Sultaniye Okulu, Taşköprü, Kale'nin Top Kapısı, Demir "Merdivenli" kapısı, Gurabe Hastanesi, Mecidiye "Büyük Tekke" pek çok sayıda cami ve medreselerin yapılışı ve tecdidi, Katma Pazarı, ve Kayseri Kapalı Çarşısı, hanlar gibi kamuya hizmet veren kurumlar devlet tarafından yapılmıştır, günümüzde hâlâ ayakta hizmet vermeye devam etmektedir.

Kerkük'te olan Osmanlı Türk eserlerinin bir çok kısmı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendi kadarine terk edilmiştir. Hiç bir şekilde restoresine önem verilmedi o yüce, muhteşem tarihi eserler günümüzde bir harabe, taşlık yıkım bir tepe haline gelmiştir, örneğin:

Kerkük'te ilk Osmanlı eski sarayı olan "Zından Sarayı", Kerkük Kalesi'nin güneydoğu semtinde, Yedikızlar adıyla anılan yatacın karşısında yapılmıştır, beş katlı bir yapı idi, alt katı, Kerkük'ün ilk zindanı idi.

Bir diğer, kısmı ise, bilincli olarak, şehrin gerçek özelliğini silmek hedefiyle Osmanlı tarihi eserleri yıktırıldı, yıktırılan eserlerin Türkmen toplumunun geleneğinde büyük yeri vardır, örneğin : Taşköprü.

M. 1855 tarihinde yapılan, Kerkük'ün kapalı Kayseri Çarşısı. Örneği günümüze ulaşan, Kerkük'te inşa edilen yapıların en ilgi çekenini sayılır. Dolayısıyla, bu çarşı hakkında hazırlanmış olduğum bu çalışmada etraflı olarak, bu muhteşem Osmanlı mirasının adının açıklaması, yapının planı yanında da astronomi anlam taşıyan çarşı yapısı, her yanıyla açıklaması yapılmıştır.

Kerkük Kalesi'nin dışında, günümüzde Büyük Yaka veya Eski Yaka diye bilinen bölümde, ilk yerleşme izlerinin hangi tarihe dayandığı kesinlikle bilinmiyor.

---

⁷⁶⁴ Yusuf Sarımay, Osmanlı Döneminde Irak, İstanbul, 2006, s.17.

Belgelerin bize gösterdiği bilgilere göre, Kerkük Kalesi dışında 16. Yüzyıldan önce var olduğunu anlıyoruz.

Kerkük'le ilgili tapu kayıtlarına göre H.955-M.1548 tarihinde İmam Kasım Zaviyesi'nin 21 hâne ve bir mücerretten oluşan yerleşmeye sahip olduğunu öğreniyoruz⁷⁶⁵.

Kale'nin kuzeyine düşen İmam Kasım Camii ve Türbesi'nin yapılış tarihleri hakkında ise bilgimiz yoktur. Türbede bulunan üç kitabe sırayla H.1023 / M.1614,H.1103 / M1691-1692, H.1312/M.1894-1895 tarihlerinde geçirilen Onarım belgelerine göre, burdaki Küçük yerleşmenin 16.yüzyıldan önce var olduğunu gösteriyor.⁷⁶⁶

Eski Yaka'nın, 16.yüzyıldan önce ve sonra yerleşim alanı olarak genişlemesine neden olan yapılan yapılara paralel olarak, Nadir Şah'ın kente yaptığı son saldırısından sonra, bölgede güvenliğin sağlanması için, Osmanlı ordusunda bir askeri sınıf olarak Karakaç Kuvvetleri'ni şehrin dışını gözetleyen koruyucu rasat olarak; Kale'nin doğusunda, bugünkü Piryadiler mahallesinin bir sokağı olan Karakaç adıyla bilinen bölge büyük bir yerleşim alanı olmuştur⁷⁶⁷.

Kerkük'te Osmanlı nüfuzunun tam yerleştiği 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Eski Yaka'da kamuya hizmet veren yapılan cami ve medreselerin inşası, Kerkük Kuzey Irak'ın en büyük pazarı durumuna yükselmiş olduğu kesindir⁷⁶⁸.

Özellikle Kale'nin aşağısında doğu ve güneydoğu yönünde ticaret merkezlerinin kurulduğu, Hurma Hanı; Gümrük Hanı, Kayseri Çarşısı örneği günümüze oluşan, Kerkük Kayseri Çarşısı bu kesimde inşa edilen yapıların en ilgi çekeni sayılır.

Kurulan bu ticari merkezlerin çevresinde yeni yerleşim mahalleler oluştu örneğini Avcılar, Piryadiler , Tokat, Çukur, İmam Kasım, Ahi- Hüseyin, Musalla, Çay mahalleleri, Kerkük'ün, Eski Yakası'nda önemli bir yerleşim merkezi oldu⁷⁶⁹.

⁷⁶⁵ Suphi Saatçı, Kerkük Evleri; İstanbul, 2013, S, 48 ,ayrıca, Ankara-Tapu H.955.bak, Bayatlı, Nilufer,16. yüzyıl Musul Eyaleti, Türk Tarihi Kurumu, 1999- Ankara,s,92,.

⁷⁶⁶ (H.1023/M.1614) tarihinde geçirilen onarım kitabası, caminin kapısına dikilen mermer taşında hâlâ durmakta olan Arapça, şu kitabe yazılıdır.

سعى في تجديد قبة الامام ابن الامام حضرت امام قاسم بن حضرت موسى الكاظم راجي رحمة ربه الاعلى حضرت نوالفقار باشا يسر الله له الخير ماشاء في شهر شعبان المعظم من شهر السنة ثلاث وعشرين والف (1023 هـ) .

Bak, Ata Terzibaşı, Kerkük'te İmaret ve Tesislerin Manzum Tarihleri, Kerkük 2005 , s.6.

⁷⁶⁷ Necat Kevseroğlu, Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Kerkük, 2012 , s.256-257.

⁷⁶⁸ Suphi Saatçı, s, 50.

⁷⁶⁹ Necat Kevseroğlu, Safahat Min Tarih Kerkük, London, 2015, s.187-192.

Kerkük'ün Tarihi Kayseri Çarşısı “Kapalı Çarşı”

Yazımızın giriş bölümünde geçtiği gibi, Kuzey Irak'ı, Güney Bölgeleri'ne bağlayan Kerkük kenti 1800'lü yıllarda, Irak'ın başta gelen en büyük pazarı ve ticaret merkezi durumuna yükselmiştir.

Kale'nin aşağısında, Kerkük'ün başta gelen çarşılarından "Büyük Pazar" adlı kentin en büyük ticari merkezi kurulmuştur. Surun aşağısından itibaren yayılan bu yerlerde, han, çarşı kahvehane, yüzlerce dükkan ve bir kaç cami yer almışlardır. Bu ticaret merkezi kuruluşundan geleneksel dokusu ile canlılığını günümüze kadar korumuştur.

Büyük Pazar Çarşısı, Köprü Başı'ndan, başlayarak, diğer tarafı tanınan Naipoğlu Camii yanında Tuzcular Çarşısı'nda son bulur.

Büyük Pazarda, çok sayıda çarşılar yer almaktadır, örneğin: Kayseri Çarşısı, Buğday Meydan Çarşısı, Kırdarlar Kayserisi, Karılar Çarşısı, Kazancılar Pazarı, Neccârlar, Çarkçı Ustaları, Demirciler Pazarı, Yemenciler Pazarı, Pambığcılar Pazarı (pamukçular), Yorgancılar, Çakmakçılar Pazarı, Zilkçılar Pazarı (pazı çarşısı), Nalbantlar Pazarı, Kalaşçılar Pazarı, Halvacılar Pazarı, Hançerçiler, Sakalar, Palancılar, Altuncular Pazarı yer almaktadır.

Bu tarihi çarşının tam ortasında Kayseri Kapalı Çarşısı, Kale'nin aşağısında güney doğu eteğinden, Yedikızlarlar kapısından inerken, karşı tarafında, on metre uzaklığında inşa edilmiştir. 1800'lü yıllarda yapıldığı sanılan Kayseri Çarşısı⁷⁷⁰.

Günümüze kadar ulaşan bu Kapalı Çarşı, Büyük Pazar'da yapılan yapıların en ilgi çekeni sayılır.

---

⁷⁷⁰ Suphi Saatçı, a.g.e, s, 50.

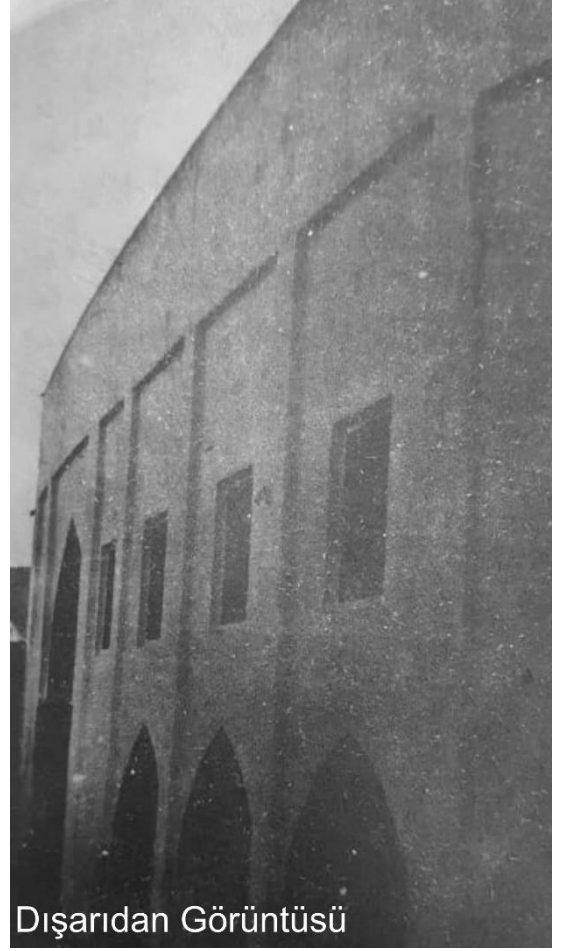
Çarşının adı

Kerkük Kayseri Kapalı Çarşı'nın adı hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Kimilerine göre, Sümerce bir isim olarak, satış yeri anlamında olan (K-Sara), (كى – ساره) Kayseri'ye isminden türetilmiştir. Bazı, söylentilere göre de Kayser ismiden alınmıştır⁷⁷¹.

Bizce, Kayseri, bir satış yeri anlamında olan, Sümerce bir söz olduğu, bilimsel açıdan kentin dili, Kerkük'te kullanılan Türkmençe Türkçesi ile Sümerce'nin bağlantısı vardır ki, Türkmen bilim insanı Sümerolog Begmyrat Gery, Sümerce'nin daha çok Türkmen Türkçesi'ne benzediğini vurgusunu ileri sürüyor.⁷⁷²

Ayrıca, 1869'da Jule Oppert, Sümerler'in diline " Sümerce" adını verdi ve bu dilin Türk diline akraba olduğunu söyledi; ve Sümerce'yi Ural Altay dil grubuna koydu⁷⁷³.

Yapılan incelemelere göre, Kerküklüler'in dilinde geçen yani Türkmençe Türkçesi'nde geçen, satış yeri anlamına gelen, Sümerce asıllı olan Kayseri sözünü, kendi kurduğu satış yeri olan bu ticari merkez ve kapalı çarşıya ad olarak vermiştir.

⁷⁷¹ Mehmet Abdullah Salih, (Arkolok), .Kayserit Kerkük, Kardeşlik dergisi sayı 198, yıl 29,S,21.

⁷⁷² Begmyrat Gery, 5000yıllık Sümer- Türkmen Bağları, S,19.

⁷⁷³ Bak, Sümerce ve Türkçe arasındaki benzerlikler, Bilgicik. Com internet sitesi

Yapıda Kullanılan Malzemeler

Kerkük Kayseri Kapalı Çarşı'nın yapım teknikleri ve malzemeler ise, o günlerde Kerkük'ün geleneksel mimarisinde en yaygın biçimde kullanılan malzemeler kullanılmıştır. Genellikle yapı beyaz (kayye) kaya, taş ile kireç "alçı", maddeler yapının dış duvarlarının yapımında kullanılmıştır. Beyaz mermer ise, kemerlerde,

pencere, kapıların eteği ve etrafında, dükkânların etrafı ve üst kemerleri gibi yerlerde kullanılmıştır. Kırmızı kayye "kaya" da özellikle temel bölümünde kullanılmıştır, bu da rutubete, suya dayanıklı olduğundan ve binanın, uzun ömürlü olmasına yol açar.

Kayseri Kapalı Çarşı'nın binasının temel bölümünde kullanılan madde ise, eskiden Kerkük'te temel inşaatında Küzeciler (Çömlekçiler) tarafından hazırlanan "zılka"⁷⁷⁴ adı verilen madde, günümüzdeki çimento yerine kullanılırdı. Zılka, dediğimiz madde, küzeci "çömlekçi" küresinde kullanılan maddeler kullanıldıktan sonra, terkedilen yakılmış ehekli "kilis" taşlara su dökülerek meydana gelen ve kurduktan sonra çimento gibi sertleşen siviyle yerli kırmızı taşları sıvanarak inşa edilmiştir. Kırmızı kaya ile zılka ile yapılan çarşısının temeli, günümüze kadar yapı metin bir temel üzerinde durmaktadır.

⁷⁷⁴ Zılka; (lka); Eskiden inşaatta çimento yerine kullanılan ve güçlü bir harç biçimi olan çakıl ve kül ile birlikte hazırlanan ehek katığı. {Bak .Habib Hürmüzlü, Irak Türkmen Türkçesi sözlüğü, Kerkük, 2013}, S.334.

Yapıda, toprak malzeme ise, binanın damı, yani tavanlarının dış kısmının döşenmesinde kullanılmıştır. Saman ile karıştırılarak hazırlanan çamur, bir kaç gün bekletildikten sonra tekrar karıştırılır.

Yoğrulmuş kırmızı toprak çamuruyla binanın damı 20-30 sm. kalınlığında dış kısmı döşenmiş veya sıvanmış olup. Bu sıvama işleri her üç dört yılda bir tekrarlanırdı⁷⁷⁵.

Yapıda kullanılan bir diğer malzeme ahşabın kullanım alanı, kapı, dükkanların kepengler ve pencere kase ve kanatlarında kullanılmıştır.

Cam ise, pencerelerde kullanılmıştır. Yapıda kullanılan süs ve dekorler ise, dükkanların üst ve etraf bölümlerinde, beyaz mermerden, bazı yerlerde kireçten oluşan yarım daire şeklinde bitkisel ve geometrik fresklerle dekore edilmiştir.

Yapıda, demir malzemesi, pencere parmaklıklarında, bazı kemer gerginlerinde, pencere kapaklarında, ahşap kapılarda, kapı kilitleri ile, kapı tahtalarını birbirine çatma, büyük levha yapma amacıyla kullanılan yuvarlak başlıklı iri demir çiviler, kapıya bir güzellik ve dekor olarak kapıya süs verir. Çinko ve teneke türü metâl malzemelerde, yapının dam olukları, merzib denilen yerlerde kullanılmıştır.

---

⁷⁷⁵ Ehek "eheng"; Karabonat kalisyom içeren çim taşı yakılarak elde edilen, deri sanayı; ve inşaat temellerinde kullanılan kiraç taşı
Bu sıvama işlerine, Kerkük'te; " dam suvağı" denilir; camurla düşeme işlerine.

Çarşının Mimârî Tanımı

Kayseri Çarşısı, iki kat olarak yapılmıştır. Söylentilere göre, bu yapı astronomi takvimi düşüncesiyle bir enteresan sanat gösterme eseri diye yapılmıştır. Birinci kat, 360 dükkândan oluşur, dükkânların sayısı yılın 360 gününü andırıyor. Dükkânların arasında 24 geçit ve ya sokak yapılmıştır. Bu da günün 24 saatini

Yukarı Daire Üstünde olan dekor

andırmaktadır. Yapının yedi kapısı ise, haftanın yedi gününü andırıyor; kapıların üçü doğuya, üçü batıya, biri de kuzeye açılmıştır. Yukarı kat on iki daireden oluşur. Bu da, yılın on iki ayını andırmaktadır.

Birinci katın çatısı eşsiz sivri kemerlerle ve yarım daire biçiminde beyaz mermer ve alçı ile muhteşem, eşsiz

benzersiz kemerlerle kaplanmıştır.

Dükkânların cepheleri, etrafı bitkisel ve geometrik fresklerle dekore edilmiştir. İkinci katında olan on iki daire aynı şekilde güzel, dekorlu kemerlerle bina süslenmiştir, çok sayıda açılan güzel dekorlu pencereler, yapıyı aydınlatıp, binanın her yerini ışıklandırmıştır.

Çarşı, yapılışı M. 1855 tarihinden 1950'lere kadar Kerkük'ün başta gelen alışveriş ve ticaret merkezi ve kentin en büyük pazarı sayılırdı. Kumaş tacirleri, Kerkük ağzıyla Bazirgenler, Terziler, Günyeçiler, Küzencilik "Çömlekçilik" sepet örgü işleri ve Dokumacılık, ve kadın süs malzemeleri ve diğer sanat işleri dükkânlar, bir iki kahvehanesi ve yanında kuru yemiş dükkânlarından oluşurdu, 1960 yıllarından sonra, Kayseri Çarşısı, eskiden olduğu önemini kaybetti, dükkânların onarımı yapılmadı, çarşı kendi kaderine terkedildi.

Esnafların dükkânları, Kerkük'ün diğer çarşılarına taşındılar, bu muhteşem tarihi çarşı, bir baykuş kuşu yuvasına dönüştü, kuzey ve güney taraflarında yıkım oldu. Kerkük'ün necip evlatları Kerkük Asar Müdürlüğü'nde olan yetkili kimseler,

Bağdat Genel Tarihi Eserler Müdürlüğü'nün onayını aldıktan sonra ,1.5.1978 tarihinde Kerkük'ün Kayseri Kapalı Çarşısı binasını restore yapmak amacıyla, Kerkük Kalesi Kalkınma Heyeti "adı altında, bir kaç kişiden oluşan heyet tarafından, hemen çarşının restoresi başladı, 1990 yılının başlarında tamamlandı, eskisi gibi, yapıldıktan sonra asnaflara, dükkânlar kira karşılığında verildi, çarşı ilk günleri gibi, tekrar bir yoğun alışveriş merkezine dönüştü. Çarşıda, en çok kadın süs malzemeleri, kadın elbiseleri, çocuk ihtiyaçları dükkânları yanında 67 kuyumcu dükkânı bulunan çarşı, Kerkük tarihinde misli görünmeyen bir yangın faciasıyla karşı karşıya kalmıştır. 27 Ekim 2018 gecesi belirlenmeyen nedenle yangın çıkmıştı, çarşıda bulunan 400'ün üzerinde iş yeri kullanılmaz hale gelmiştir. Çarşıda bulunan 67 kuyumcu dükkânında bulunan bir milyar dolarlık altın eridi, ayrıca diğer esnaf dükkânındada tüm mallar yandı, büyük mali hasara yangın neden oldu.

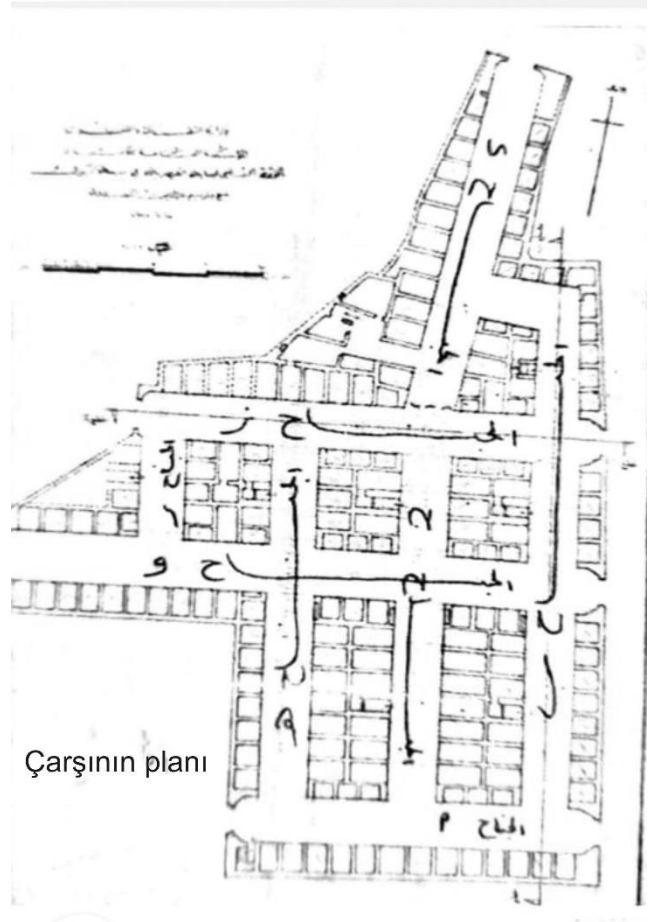
SONUÇ

Bu faciaya karşı, Kerküklüleri'n karındaşlarından yardım eli uzatıldı, başta Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere, verdiği emre göre çarşı " Adam gibi olsun " dediği için, Kayseri çarşısının restorasyonunu Türk işbirliği ve koordinasyon Ajansı (TİKA) himayesinde ve Irak Kültür Bakanlığı koordinesinde, gerçekleştirildi :

(TİKA) 7 Aralık 2018'de çarşının onarımına başladı, çarşının iç bölümünün yapımını tamamen üstlenmiş ve Türkiye'den proje mimarlarını getirmiştir.

Çarşının bütün internet, televizyon, güvenlik ve yangın söndürme tesisatının standartlara uygun şekilde döşendiği tamamlandıktan sonra, 72 bin litrelik su deposu temin edildi. Yapı, tam eskisi gibi orjinal halinde göz alıcı bir şekilde onarımı yapan soydaşlarımıza, karındaşlarımıza, minnettarlığımızı, bildirirken, esnaf dostlarımızda, eskisi gibi, hayırlı işlerler dileriz.

Gerçekleşen bu son restore projesi neticesinde kamuya hizmet veren Kerkük Kayseri Kapalı Çarşı'sı 225 yıl sonra kocaman Osmanlı Tarihi mirası olan yine kendi öz evlatları, torunları tarafından yeniden canlandırıldı, Allah'tan niyazımız, çarşının varlığı sonsusluğa kadar devamıdır.

Yangından sonra Kayseri Çarşısı

KAYNAKÇA

Saatçi, Prof. Dr. Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük, Kerkük Vakfı, İstanbul 2007.

Bayatlı, Nilufer, xvi.yüzyıl Musul Eyaleti, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Terzibaşı, Ata, Kerkük'te İmaret ve Tesislerin Manzum Tarihleri, Kerkük, 2005.

Kevseroğlu, Necat, Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Fuzûlî Matbaası, Kerkük, 2012.

Salih, Mehmet Abdullah, Kardeşlik Dergisi, Sayı. 198, Yıl 29.

Begmyrat Gery, 5000 Yıllık Sümer Türkmen Bağları, Ankara, 2003.

Osmanlı Döneminde Irak, Plan, Fotoğraf ve Belgeler, İstanbul, 2006.

Hürmüzlü, Habib, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Fuzûlî Matbaası, Kerkük, 2013.

Nezmi Zade Murtaza Efendi, Gülşen-i Hülefa, Türk Tarih kurumu, Ankara, 2014.

Yusuf Sarınay, Osmanlı Döneminde Irak, plan , Fotoğraf ve Belgelerle, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006.

Kuban, Doğan, Mimarlık Kavramları, İstanbul Teknik üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1973.

Ana Britannica, Genel kültür Ansiklopedisi, cilt 9, İstanbul, 1994.

Necat Kevseroğlu, Safahat Min Tarih Kerkük, Dar Al-Hkma, London, 2015.

السياسة العثمانية الإصلاحية في العراق في عهد الخليفة عبد الحميد الثاني

م 1876 - 1905

محمد علي الأحمد*

نوزت ساغلام*

ملخص

يتناول هذا البحث السياسة الإصلاحية العثمانية التي انتهجها الخليفة عبد الحميد الثاني في العراق خلال فترة خلافته، من 1876م حتى 1909م، إذ استطاع بسياسته الحكيمة، أن يُحدث نقلة نوعية متميزة في كافة الولايات العثمانية عموماً، وفي الولايات العربية على وجه الخصوص، ونال العراق أولوية خاصة في سياسة عبد الحميد الخارجية، لأنه استشعر خطر الانجليز على العراق، وسعيهم المكثف لاحتلاله، من أجل مصالحهم السياسية الحيوية، لأن العراق يمثل نقطة الارتكاز الأساسية لتلك المصالح في منطقة الخليج العربي، ولهذا كان يحرص على تعيين لالة أكفاء لإدارة شؤون العراق، وقد سعى هؤلاء الولاة الذين تناوبوا على إدارة العراق خلال فترة خلافته، إلى تطبيق حزمة من الإصلاحات التي تمثل رؤية الخليفة في إدارة شؤون الدولة بجوانبها المختلفة، كما نجح هؤلاء الولاة في الحفاظ على الأمن والاستقرار في العراق إلى آخر فترة حكمه، وقد أولى السلطان عبد الحميد أهمية خاصة لتمديد شبكة خطوط التلغراف، لأجل توفير الاتصال والتواصل بين الولايات العثمانية وبين مركز الخلافة استانبول، ولتأمين الأمن والاستقرار في ربوع الدولة العثمانية، والمحافظة على حدودها من الخطر الخارجي، وكذلك الحفاظ على أمن العراق الداخلي، والحرص على بناء وتجديد الكثير من المساجد والمدارس في بغداد، لما لهذه المؤسسات من دور في النهضة العلمية لهذه البلاد، وللدولة العثمانية عموماً، وقد انعكست تلك الرعاية الخاصة بالعراق ازدهاراً نعمت به ولاية العراق طوال فترة حكم عبد الحميد الثاني، وما تزال الآثار العثمانية شاخصة للعيان حتى العصر الراهن، تشهد على علو همة هذا الخليفة العثماني، وعلى كفاءة الولاة الذين تولوا المسؤولية في عهده، وتبعث على الفخر بإنجازاتهم في تلك المرحلة من تاريخ العراق .

الكلمات المفتاحية : الخليفة السلطان عبد الحميد الثاني، السياسة الإصلاحية ، رجال الطرق الصوفية ، الخلافة العثمانية، الجامعة الإسلامية ، مجلس المبعوثان العثماني ، نظام السكك الحديدية ، مدحت باشا، الولاة العثمانيون، التعليم الديني ، مدرسة أبناء العشائر ، جمعية الإتحاد والترقي

Abstract

THE OTTOMAN REFORMIST POLICY IN IRAQ DURING THE REIGN OF CALIPH ABDULHAMID II

1876-1905

This research, Caliph II. It includes the reform policy in Iraq from 1876 to the period of Abdulhamid's caliphate. Because with his wise policy, he was able to make a significant leap in quality in all Ottoman states in general and in Arab states in particular. Iraq took a special priority in the foreign policy of Sultan Abdulhamid, because he realized the intense pursuit of the British to invade Iraq for his political interests. Because Iraq represented the main focus of these interests in the Arabian Gulf. For this reason, he appointed competent governors to administer Iraq. During his reign, he tried to regulate state affairs and implement a reform package through these governors, who ruled Iraq, and succeeded in ensuring security and stability in Iraq until the end of his reign. Sultan Abdulhamid gave

Dr. Karabük Üniversitesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-4982-1622, mohamadialahmad@karabuk.edu.tr

*Doç. Dr. Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, ORCID:0000-0003-0733-8939, nevzatsaglam@karabuk.edu.tr

special importance to the construction of telegraph lines in order to strengthen the communication and communication between the Ottoman provinces and the center of the caliphate, Istanbul, to ensure security and stability throughout the Empire against external dangers, and to protect the borders. In addition to ensuring the internal security of Iraq, many mosques and schools were built and renovated in Baghdad due to the importance of these activities in the scientific development of the Ottoman Empire in general. This special interest in Iraq was reflected in the prosperity of the Iraqi province during the reign of Abdulhamid II. These works confirm the vision of the Ottoman Caliph and what a correct policy he followed. Many of them have survived to the present day. The successful performances of the governors who served in Iraq during his reign are proud.

KeyWords: Caliph Sultan Abdul Hamid II, Reform Politics, Sufi Men of Order, Ottoman Caliphate, Islamic University, Council of Ottoman Envoys, Railroad System, Midhat Pasha, Ottoman Governors, Religious Education, School of Clans, Union and Promotion Association.

المقدمة

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين وبعد

امتد عمر الدولة العثمانية ما يقارب ستة قرون، مرت فيها بمراحل بين القوة والضعف، بدأت بالنشأة والتأسيس، وانتهت بالتراجع والضعف ثم السقوط، وكان من تلك المدة حوالي أربعة قرون، فترة علاقات جيدة مع البلاد العربية، انتهج الخلفاء والسلاطين العثمانيون فيها نهجاً يدل على حصافة سياسية وإدارية، ولم يكن ذلك مُداراة ظاهرية دون قناعة وعمل، وإنما كان عن قناعة تامة وعن إحساس بالمسؤولية، نابع من الإدراك الكامل للمسؤولية التاريخية والأمانة التي حملها العثمانيون على عاتقهم في حمل راية الخلافة والذب عن الأمة، وأداء الواجب تجاهها 776، ولذلك تسلط هذه الورقة البحثية الضوء على سياسة الخليفة عبد الحميد الثاني الإصلاحية في العراق في الجوانب الدينية والإدارية والاجتماعية والاقتصادية والتعليمية والأمنية، خلال فترة خلافته، باعتبار العراق إحدى ولايات الدولة العثمانية آنذاك، وقد ارتكزت سياسة الخليفة عبد الحميد الإصلاحية على الأسس الآتية:

أولاً : التودد للعرب والتقرب منهم وتقريبهم منه: وتوليتهم مناصب رفيعة وعليا في إدارة الدولة وفي إدارة المناطق والولايات العربية .

نظراً لما بين الأتراك والعرب من وشائج القربى والأخوة في العقيدة والدين، وذلك لتفهم الخلفاء العثمانيين لما يجمع بينهم وبين العرب من أخوة مبنية على قيم الإسلام التي قال الله فيها : " ... إنما المؤمنون إخوة ... " سورة الحجرات الآية : 10

ثانياً : اتخاذ الإصلاح والإعمار للبلاد العربية نهجاً ثابتاً يسير عليه طوال فترة خلافة :

اعتبر الخليفة عبد الحميد الثاني الإصلاحات والإعمار في البلاد العربية التي ما تزال في عهده تحت السيادة العثمانية، جزءاً من النهضة العمرانية والحضارية التي يسعى إليها في النهوض بكافة البلاد العثمانية، باعتبارها أرضاً إسلامية، وهي في نظر الخلفاء العثمانيين بلاداً إسلامية مقدسة مباركة، يضعون نصب أعينهم أمرين اثنين .

الأول : أن الحفاظ عليها وصيانتها واجب ديني وأخلاقي : لأنها جزء أساس من البلاد الإسلامية التي ضمتها الدولة العثمانية إليها، وصارت أجزاءً من دولة الخلافة الإسلامية العثمانية، وبالتالي فإن الحفاظ عليها مسؤولية دينية وعقيدة مقدسة.

الثاني : أن الحفاظ عليها واجب قومي ووطني : ويعتبر التفريط به خيانة للوطن والأمة بكاملها .

ولم يكن ذلك في بلاد العراق لوحدها، بل في كافة البلاد العربية التي بسطت الدولة العثمانية سيادتها عليها بدءاً من مطلع القرن العاشر الهجري / السادس عشر الميلادي .

وقد قامت السياسة الإصلاحية العثمانية في العراق في عهد الخليفة عبد الحميد الثاني على الجوانب الآتية :

أولاً : الإصلاح الديني :

1- تقريب علماء الشريعة ورجال الطرق الصوفية: من أجل أن يشعر المواطنين العثمانيين من العرب بالطمأنينة والأمن، ويكسب ودهم وولائهم في الانقياد للدولة العثمانية ، والشعور بأنها دولتهم، وأنها تطبق الإسلام وتسعى لمجده ونشره والدفاع عنه في وجه الأعداء والمتربصين ، وكان الخليفة عبد الحميد الثاني يقرب رجال الطرق الصوفية ويبدل لهم الاموال لأجل ذلك، يقول علي الوردي نقلاً عن إسماعيل الواعظ في مذكراته : " كان - أي عبد الحميد الثاني - يحترم أهل العلم والطرائق ويعلي قدرهم، من أجل ذلك جعل مجلس المشايخ، ورتب رواتب للأعضاء الذين هم فيه، وكانت نيته حسنة مع المرشدين الدينيين، وكان أرباب العلم ذوي رتب عالية، كل ذلك لأجل إعلاء العلم وأهله⁷⁷⁷ .

2- بناء المساجد وإعمارها والعناية بها : وهو دليل قوي على تمسك الخليفة عبد الحميد الثاني بالدين والالتزام بأحكام الإسلام ، فقد كان إذا طرق سمعه أن في بلدة من البلدات العثمانية، أو في قرية أو ناحية، لم يكن فيها مسجد أو جامع تقام فيه صلاة الجمعة، يصدر أمراً ببناء جامع أو مسجد فيها ، من ذلك انه أصدر أمراً ببناء جامع في قصبه الديوانية، حين علم أن اهل الديوانية يتكبدون المشاق في صلاة الجمعة، لعدم وجود جامع فيها، فأمر ببناء جامع لهم⁷⁷⁸ .

3- طبع آلاف النسخ من القرآن الكريم وتوزيعها في أنحاء البلاد العثمانية:ومن بينها بلاد العراق .

4- الإكثار من فتح المدارس الدينية:حتى كثرت أعداد الطلاب فيها، وبلغ العدد في استانبول وحدها أكثر من أربعين ألفاً .

5- استثناء علماء الدين وطلبة العلم الشرعي من الجندية الإلزامية⁷⁷⁹ .

6- تبني فكرة الجامعة الإسلامية والسعي لتطبيقها: وقد سيطرت هذه الفكرة على ذهن السلطان عبد الحميد الثاني، وأراد إنشاء جامعة تجمع كل بلدان المسلمين تحت شعار : "يا مسلمي العالم اتحدوا " . لانه يرى أن ملايين المسلمين في كل أنحاء العالم خاضعين لحكم غير المسلمين في الهند وأفريقيا ومناطق جنوب شرق آسيا كماليزيا وأندونيسيا وغيرها من بلاد المسلمين، وكان ذلك يثير حفيظة وحقن وغضب الخليفة عبد الحميد الثاني باعتباره خليفة المسلمين ومسؤولاً عنهم⁷⁸⁰ ، وقد أصبح في نظر أكثر العراقيين بمثابة رمز للإسلام وعنوان مجده، واعتبر حامي حمى الإسلام والذائد عن ثغور المسلمين تجاه أعدائهم ومناوئهم وخصومهم ، ولذلك كان يدعى له على المنابر وفي كل مناسبة على أنه الخليفة المدافع عن الإسلام ، وكانت العجايز والسيدات الكبيرات في السن يفتنن قصصهن لأطفالهن بالقول: كان يا ما كان ، اللهم انصر السلطان، ويختمن قصصهن تلك بالدعاء للخليفة عبد الحميد الثاني، ذلك الدعاء الذي صار مألوفاً لدى عامة المسلمين آنذاك بالقول: اللهم انصر الدين والدولة⁷⁸¹ .

ثانياً - الإصلاحات في المجال السياسي :

1- التوظيف السياسي للقب الخليفة وسلطة الخلافة الإسلامية الديني ،

نهج الخيفة عبد الحميد الثاني نهجاً سياسياً يدل على بعد نظره وعن دهائه وحكته السياسية في إدارة الدولة العثمانية، وكان الهدف الرئيس له من خلال ذلك هو حماية السلامة الإقليمية لما تبقى من مناطق تحت السيادة العثمانية في عهده، وكما هو معروف، كانت الدول الأوروبية الاستعمارية قد قسّمت الأراضي العثمانية فيما بينها. من أجل تحقيق أهدافها في السيطرة عليها واحتلال تلك المناطق الخاضعة للسيادة العثمانية، ولأجل ذلك عمدت تلك الدول الاستعمارية كفرنسا وبريطانيا وروسيا إلى دعم الحركات الانفصالية في الأراضي العثمانية ودعموها بكل الطرق، وكان العراق من البلدان التي سعت الدول الاستعمارية لإثارة الفتن والبلابل في ربوعه، ولذلك عمد الخيفة عبد الحميد الثاني إلى الرد على أعداء الدولة العثمانية من خلال هجوم مضاد يقضي باتخاذ خطوات سياسية تهدف لضمان الوحدة الجغرافية للأراضي العثمانية الواسعة، وتعمل على ترسيخ التضامن السياسي الإسلامي في إطار العقيدة المشتركة للمسلمين، وضمن إطار الوحدة للأمة الإسلامية، وقد اتقن الاستفادة من لقب خليفة المسلمين، و : أمير المؤمنين وذلك لضمان اجتماع كلمة الأمة تحت لواء الخلافة الإسلامية، إضافة إلى التمسك بلقب السلطان لضمان الحفاظ على سلطة الدولة والسلطنة وعلى الهيبة الداخلية للدولة.

2- انتهاج الخليفة عبد الحميد الثاني سياسة تصالحية في العراق والبلاد العربية الأخرى :

فقد اعتمد سياسة إسلامية تتمثل في استيعاب الرأي العام في البلاد العربية والإسلامية التي تظللها السيادة العثمانية، لضمان ذلك الرأي العام لدعم لمواقفه وسياسته الخارجية في مواجهة أعداء الدولة العثمانية كخليفة للمسلمين، والموالي لمؤسسة الخلافة الإسلامية ورايتها، من خلال نشر الدعاة في كل أنحاء البلاد المسلمين، بما فيها ولاية العراق، والرد على الانجليز الذين أرادوا

(777)الوردي، علي، لمحات من تاريخ العراق الحديث (ج8) دار الراشد، ط2، بغداد، 2005، ج3، ص29

(778)الوردي المرجع السابق ، ج3، ص29

(779)الوردي ، المرجع نفسه ، ج3، ص29

(780)الشوابكة، أحمد فهد، حركة الجامعة الإسلامية، مكتبة المنار، ط1، الزرقاء/الأردن، 1984م، ص23 . وانظر: الوردي ، المرجع

السابق ، ج3، ص28

(781)الوردي ، لمحات من تاريخ العراق الحديث ، ج3 ، ص34

احتلال العراق وفلسطين، وبدأوا ببث دعايات خبيثة ضد شرعية الخليفة العثماني عبد الحميد الثاني، وفي شرعية العائلة العثمانية التي تحكم العالم الإسلامي باسم الخلافة، بأن هذه العائلة من العجموليست من قريش، وقد نشر الانجليز تلك الدعاية الباطلة في كافة وسائل الإعلام الغربية عموماً، والبريطانية منها على وجه الخصوص، كما سعت بريطانيا عبر وسائل إعلامها وخاصة الصحافة، إلى تقديم الخليفة العثماني عبد الحميد الثاني، على أنه بربري ومناهض للتحديث. فكان رد عبد الحميد عليهم قوياً وقد نجح في تجييش مشاعر كل المسلمين في العالم للتعاطف معه وتقديم الولاء والطاعة له تحت راية الإسلام والخلافة الإسلامية، وقد أفضل الخليفة عبد الحميد الثاني خططهم وتحريضهم ضد الدولة العثمانية بفضل سياسته وخبرته في إدارة الدولة، وأبطل كل الدسائس والمحاولات لإثارة المسلمين على مؤسس الخلافة. لكن بعد نجاح تركيا الفتاة المتمثلة في جمعية الاتحاد والترقي، بخلع عبد الحميد وتولي زمام السيطرة على الدولة العثمانية، أصبح عمل هؤلاء المستعمرين أسهل في إبعاد العرب عن العثمانيين، والتفريق بينهم ومن ثم السيطرة على بلادهم واحتلالها .

ثالثاً- في المجال التعليمي :

1- تأسيس الكثير من المدارس والكليات والمعاهد العلمية العالية :

سعى السلطان عبدالحميد الثاني أن يجدد في بناء الدولة العثمانية، وأن يبعث حياة علمية نهضوية جديدة ، ولهذا كثف جهوده لإحداث نقلة علمية في الدولة العثمانية، إذ أدرك بحسّه اليقظ أن الترهل قد أوهن مفاصلها مع تقادم السنين في عهود سابقة، ولذلك اجتهد وبهتته العالية المعهودة فيه لنفض الغبار عن كاهلها، فبدأ ومنذ مطلع عهده بتأسيس الكثير من المدارس في كافة مراحل التعليم الأساسي، الإبتدائية والإعدادية والثانوية، وكذلك تأسيس المعاهد العلمية العالية والكليات، ويرى أورخان أن: "معظم الكليات ومعاهد الدراسات العليا الحالية في تركيا المعاصرة، وفي الولايات العربية التي كانت تحت السيادة العثمانية في عهده، ترجع في أصولها إلى عهد الخليفة عبد الحميد الثاني، أي أنه يُعدُّ بحق رائد العلم والمعرفة في الدولة العثمانية... وكانت الدولة العثمانية في حاجة ماسة لتلك المدارس والمنارات العلمية، لأن الجهل كان متفشياً في كثير من ربوعها، وكان ذلك من أبرز أسباب ضعفها، ومن أهم أسباب تأخرها عن ركب الحضارة، وعلاوةً على ذلك كان هناك سبب آخر مهم لحرص الخليفة عبد الحميد الثاني على الإكثار من بناء المدارس ودور العلم ومؤسساته، هو المحافظة على عقائد الطلاب المسلمين."782.

لأن المدارس التبشيرية الأمريكية منها والفرنسية والإنجليزية... الخ، قد كثرت في أرجاء الدولة العثمانية في عهد من سبقه من الخلفاء العثمانيين، خاصة في الفترة منذ نهاية القرن الثامن عشر، وطوال القرن التاسع عشر، بما فيه العقود الثلاثة الأخيرة منه، مضافاً إليها السنين الأولى من القرن العشرين التي سبقت إسقاطه عام 1909م، ولذلك وجد لزاماً عليه تدارك الخلل القائم، فركز جهوده للتسريع في مواجهة ذلك الخطر، والتصدي لتلك الهجمة الثقافية الشرسة من أوروبا وبلاد الغرب على الأمة الإسلامية، فيما اشتهر بالغزو الفكري والثقافي " 783 .

فكان عمله هذا بمثابة ردٍّ لهذه الهجمة عن الأمة بكاملها، باعتباره خليفة المسلمين، وهو المسؤول الأول عنها أمام الله، في الدفاع عن كرامتها وهويتها الحضارية، وسيسجل التاريخ له أو عليه هذا الاستشعار للمسؤولية وهذا التحمل لها .

2- إنشاء مدرسة وأكاديمية أبناء القبائل في استانبول :

كان من أهم أنشطة الخليفة عبد الحميد الثاني الإدارية، هو اهتمامه بتحسين مستوى التعليم عموماً في كافة أنحاء الدولة العثمانية، ولأجل هذا تم إنشاء مديريات التربية والتعليم في جميع أنحاء البلاد، وتم افتتاح مدارس جديدة خاصة لتعليم أبناء القبائل، وقد أعد لإنشائها اللوائح القانونية التي تتيح استقلاليتها وارتباطها بالقصر السلطاني مباشرة، ومن ذلك تأسيس المدرسة القبليّة في استنبول عام 1892، وتم افتتاحها في أكتوبر تشرين الأول من هذا العام، بالتزامن مع ذكرى المولد النبوي، وقد خصصت لتعليم أبناء قبائل الدولة العثمانية من كافة البلدان العربية المنضوية آنذاك تحت راية الخلافة، وهي تحتوي على طلبة من أبناء القبائل العربية من الجزيرة العربية والعراق وبلاد الشام، وغير ذلك، من أبناء العوائل الرئيسية المشهورة في العراق، وكان الهدف من إنشائها هو جمع أبناء العرب وغيرهم من شيوخ القبائل داخل حدود الدولة العثمانية لتعليمهم العلوم الأساسية إضافة إلى اللغة التركية والعربية، وكذلك لزيادة ولائهم للخلافة، وغرس روح الانتماء للأمة الإسلامية وللدولة العلية العثمانية، والعمل لزيادة الحماسة والحرص لديهم على إنقاذ مستقبل دولة الخلافة وعودتها إلى سابق عزاها ومجدها وقوتها.

3- تشكيل هيئة من علماء بغداد للوعظ والتربية والتعليم في أنحاء العراق :

أما فيما يخص العراق من تلك النهضة العلمية الهائلة التي استحدثتها الخليفة عبد الحميد الثاني في ربوع الدولة العثمانية، فقد وردت الأوامر منه في أوائل عام 1893 م، إلى والي بغداد آنذاك حسن باشا باختيار عدد من علماء بغداد ليكونوا معلمين متجولين يتجولون في كافة مدن وقرى وأرياف ومناطق العراق من أجل تعليم الناس وتربيتهم على الأخلاق الحميدة، ووعظهم وإرشادهم وثقيفهم، وقد اختير لهذه المهمة خمسة من أفضل العلماء ومشهورهم، ووضع لهم منهاج تربوي وتعليمي ليسيروا على هديه،

(782) محمد علي، أورخان، السلطان عبد الحميد، حياته وأحداث عصره، نشر: مكتبة الأسرة العربية، استانبول، 2019م، ص 218-220

(783) زين، نور الدين، نشوء القومية العربية، دار النهار، ط8، بيروت، 1972، 63-62، دروزه، محمد عزت، نشأة الحركة العربية الحديثة، المكتبة المصرية، بيروت، دت، ص 95 - 94 .

وليرشدوا الناس للالتزام بطاعة ولي الأمر والولاء له 784، تطبيقاً لقول الله عز وجل: " وأطيعوا الله والرسول وأولي الأمر منكم " سورة النساء ، الآية (59) .

رابعاً في المجال الإداري :كان الخليفة عبد الحميد الثاني يختار خلال فترة ولايته الدستورية في الدولة العثمانية الأكفاء وأصحاب الخبرة والتجربة والمهارة الإدارية في إدارة الولايات العثمانية، وانطلاقاً من هذا فقد عيّن العديد من الولاة الأكفاء على إدارة الولايات العراقية، وقد توالى على هذه الإدارة العديد من الولاة العثمانيين، وخاصة على ولاية بغداد باعتبارها الولاية المركزية في إدارة العراق، وذلك ليؤدي هؤلاء الولاة مهامهم الإدارية بالشكل الناجح، وحين تنوياً الخليفة عبد الحميد الثاني منصب الخلافة عام 1876م ، كان على ولاية بغداد والياً اسمه عبد الرحمن شرف، وقام هذا الوالي آنذاك بالعديد من الإصلاحات الإدارية أثناء ولايته على العراق، ومن تلك المهام الإدارية الناجحة الإشراف على الانتخابات التي جرت في ولاية بغداد، لانتخاب ممثلي العراق في مجلس المبعوثان العثماني، ضمن عملية انتخابات عامة لانتخاب ممثلين في مجلس النواب العثماني من كافة الولايات العثمانية، وتمت عملية الانتخاب بهدوء ونجحت كذلك في إيصال العدد المحدد المطلوب من النواب الذين يمثلون العراق في مجلس المبعوثان العثماني، وكانت هذه المهمة إدارية دستورية سياسية في الوقت ذاته، وتم من خلالها تدريب العراقيين على المشاركة الدستورية في عملية الانتخاب.

ومن النواب الذين تولوا على ولاية بغداد الوالي عاكف باشا والوالي قدري باشا وأحمد عزت باشا ، والوالي مدحت باشا الذي كان من أشهر الولاة العثمانيين في الولايات العثمانية، وقد ولّاه الخليفة عبد الحميد الثاني في عهد خلافته عدّة مرات، منها ولايته هذه على بغداد إضافته لتعيينه في فترة أخرى والياً على ولاية دمشق، وكان على الرغم من انتمائه للحركة المناوئة للخلافة، فيما عرف بجمعية الاتحاد والترقي، أو بجماعة تركيا الفتاة، وتحالفه مع الإنجليز لإسقاط الخليفة عبد الحميد الثاني بشكل خاص، وإسقاط الخلافة الإسلامية العثمانية عموماً، لكنه كان من الناحية الإدارية من أنجح الولاة في الدولة العثمانية، وقد شهد له الخليفة عبد الحميد الثاني بذلك ،وأشاد بالكفاءة الإدارية له وبالنجاح في مهامه الإدارية على الرغم من الخلاف الشديد بينهما ، وقال عنه: " أنا لا أغض من قيمة مدحت باشا، فلقد كان والياً فعلاً 785 .

وقد قام مدحت باشا أثناء إدارته لولاية بغداد بالكثير من الأعمال العمرانية والإدارية الإصلاحية الناجحة، من ذلك إنشاؤه أول مدرسة وأول مطبعة وأول جريدة وأول مستشفى، كما أنشأ سكة حديد تجرها الخيول بين بغداد والكاظمية .

والحقيقة تعد ولاية مدحت باشا حزمة ضوء بارزة تشع بالخير والنور في العمل الإداري العثماني الناجح في ولاية بغداد خصوصاً، وانعكس ذلك إيجابياً على الوضع العام في العراق بشكل تلقائي، جراء النفع العام الذي أحدثته إصلاحات مدحت باشا وغيره من الولاة العثمانيين في هذه الحقبة المتميزة في الجوانب الفكرية والاجتماعية، والحضارية بشكل عام، حتى صارت إنجازاته محور أحاديث الناس لفترات لاحقة 786

خامساً - في المجال الاقتصادي :

وقد اشتهر عصر الخليفة عبد الحميد الثاني بأنه من أكثر العهود في الدولة العثمانية بالإصلاح والتعمير وتطوير البنية التحتية للولايات العثمانية ، ففي عهده كان أحد أكبر مشاريع إنشاء نظام السكك الحديدية، فقد تم في عام م 1888 إبرام اتفاق مع الألمان لبناء خط سكة حديد من اسطنبول إلى بغداد، وقد عبّر السلطان عبد الحميد عن هدفه الاستراتيجي البعيد من إنشاء خط السكك الحديدي هذا بكلمات خلّدها التاريخ له بمداد من ذهب قال فيها: " بفضل سكة حديد بغداد ، سيتم إحياء التجارة بين الهند وأوروبا. إذا كان هذا الطريق يربط سوريا ببيروت والإسكندرية وحيفا ، فسيظهر طريق تجاري جديد، لن يقوي هذا الطريق قوتنا الاقتصادية فحسب، بل سيقوي قوتنا السياسية أيضاً في هذه المناطق . "وعلاوة على ذلك فإن هذا الخط الحديدي مهم جداً من الناحية العسكرية الاستراتيجية للدولة العثمانية إذ سيكون بمثابة ربط استانبول بالخليج العربي من خلال خط حيدر باشا الذي يربط بغداد بهذه الشبكة الحديدية، ويبلغ طول هذه الشبكة 1780 كم في عام 1888 م ، ثم يصل طوله إلى 5883 كم في عام 1908-1907.

وفي السياق ذاته يذكر من الإصلاحات الاقتصادية في العراق ما ذكر في عهود الولاة نامق باشا وسري باشا وغيره من الولاة العثمانيين، خاصة مدحت باشا، حتى أن واردات العراق وصلت في عهد مدحت باشا إلى مائتين وعشرين ألف كيس، أي ما يعادل مليون ومائة ألف ليرة عثمانية آنذاك 787. ونتيجة لنجاحاته تلك فقد انعكس ذلك على الحياة الاجتماعية، وتكثفت في هذه الفترة الإنجازات الحضارية كالأكثر من أعمال البناء للمرافق العامة، وإنشاء دار للحكومة في بغداد، وإنشاء العديد من الحدائق والمتنزهات وغيرها من الخدمات 788 .

لقد شملت سياسة الخليفة عبد الحميد الثاني الإصلاحية كافة جوانب الحياة في الولايات العثمانية قاطبة، وكان عبد الحميد يولي الولايات العربية عناية خاصة ، لما للعرب من مكانة في نفسه، باعتبارهم حملة رسالة الإسلام، وكان يعتبر تلك الإصلاحات

(784)الوردي ، لمحات من تاريخ العراق الحديث، ج 3 ، ص35

(785)عبد الحميد الثاني، المذكرات ، تحقيق محمد حرب، دار القلم، ط3 ،دمشق، 1991، ص69- 78

(786)الوردي لمحات من تاريخ العراق الحديث ، ج2، ص 277 - 264

(787)الوردي ، المرجع السابق ، ج2، ص 278 - 277

(788)الوردي ، المرجع السابق ، ج2 ، ص 276 .

في بلادهم حيوية وأساسية، ولا سيما في المجالات الاقتصادية، لأجل التخفيف عن الناس من ضنك العيش، ولقطع الطريق على مشير الفتن الذين يستغلون الصعوبات الاقتصادية لأجل التآلب على الدولة وإثارة المتمردين ليخرجوا على سلطتها وإدارتها، وبذلك تتحقق مآرب الأعداء كفرنسا وروسيا وبريطانيا في تمزيقها، وفصل الولايات العربية عنها، والعراق من أوائل الولايات التي تسعى تلك الدول الإستعمارية لفصلها عن جسد الدولة العثمانية، من خلال إثارة النزعات العصبية والطائفية بين السكان، وتحريضهم ضد دولة الخلافة العثمانية 789، والخليفة عبد الحميد الثاني يدرك بخبرته الإدارية والسياسية، ويعلم من خلال تجربته في التعامل مع تلك الدول على امتداد فترة حكمه، أن الدول الكبرى تنتهز كل فرصة لاقتطاع مزيد من المناطق والولايات العربية من سلطة الدولة العثمانية، ولهذا كان يجتهد دوماً لتحسين العلاقات بين عاصمة الخلافة وبين رعاياها من أبناء البلاد العربية، وما تلك الخدمات إلا وسائل لتقوية تلك الوشائج والصلات بين الطرفين، وإن ربط سكة حديد بغداد بالخط الحديدي الذي يربط الشام بالحجاز وبالعاصمة الخلافة استانبول، عامل يساعد على تمتين تلك الأواصر، ويسهل على الحجاج العراقيين الحج لبيت الله الحرام ، ويعطي انطباعاً لدى السكان بالرضى عن العثمانيين وعن مؤسسة الخلافة وعن الخليفة، ويزيد من التفاف الرعايا العثمانيين المسلمين من كافة الأعراق، عرباً وغير عرب، للتفاف حول راية الخلافة 790، ويسهم على الدوام، وعن طريق الولاة الأكفاء، للإكثار من الخدمات للولايات العربية وللمزيد من المشاريع الاقتصادية والعمرائية التي تنعكس على السكان في المدن العراقية بالاستقرار الامني والاجتماعي، وعلاوة على ما سبق من إصلاحات اقتصادية، يُشار هنا إلى المزيد من تلك الخطط والبرامج والإنجازات الاقتصادية، ومن ذلك :

1 - نقل التجارة بين إيران والعراق والهند إلى الأناضول؛ وذلك باستخدام نَهْزِي دجلة والفرات في النقل التجاري .

2- ربط البحر الأحمر والخليج العربي ببعضهما من خلال زيادة السكك الحديدية في المنطقة .

3- العمل على توطين البدو الرحل في البادية العراقية، وذلك بتدريبهم وتأهيلهم ليعملوا في الزراعة ويملكوا المناطق الزراعية التي يتم تشجيعهم على الاستقرار فيها . 4 - السعي لخدمة المناطق الجنوبية من العراق، بمد شبكة من الطرق الحديدية تربط تلك المناطق ببعضها البعض، كي تسهل الدولة العثمانية على الأهالي حركة التجارة وزيارة الأماكن المقدسة لدى الشيعة باستخدام السكك الحديدية بدلاً من الحمير والإبل، وكذلك لتقوية سلطة الدولة وزيادة الاستقرار الاجتماعي في الجزيرة العربية والعراق والشام وضبط الأمن فيها، عن طريق ربطها جميعاً بالسكك الحديدية، لضمان التواصل السريع بينها وزيادة الاستقرار الاجتماعي فيها بشكل أكثر صرامة وحزمًا، وهذا ما خطط له السلطان عبد الحميد الثاني في جعل شبه الجزيرة العربية توما جاورها تحت رقابة صارمة من خلال شبكة السكك الحديدية. 791

5 - استخدام علماء الدين لإرشاد الناس وتوعيتهم في إحسان التعامل مع سلطة الدولة وفي طاعة أولي الأمر، من أجل ضمان الأمن والسلام في المجتمع العراقي، ومن الأمثلة على ذلك تمت مكافأة كل من العلماء محمد لطفي وعمر خلوصي ومحمد طاهر أفندي ، اللذين كانوا محاضرين ووعاظاً، إذ أنهم نجحوا إلى حد كبير في زيادة الوعي لدى الناس، مما أدى إلى التقليل من وقوع الجرائم ومن حركة اللصوصية في العراق. 792

6- العمل على الاستفادة من الاقتراح المقدم من قبل خبير في الوضع البيئي في العراق، وذلك باستقدام زورق من قطر لاستخدامه في تنظيف نهري دجلة والفرات، على طول امتدادهما من بغداد إلى الموصل، وعلى الرغم من أن ذلك سيكلف الكثير من المال في البداية، إلا أنه سيوفر في نهاية الأمر الكثير الجهد والمال أيضاً، ويحقق الفوائد الأخرى المتوخاة من ذلك العمل، من حيث زيادة وتسهيل التجارة، من أجل جعل العراق في المستقبل أكثر ازدهاراً. 793

7 - تنفيذ المزيد من الخطط التجارية التي تنشط الاقتصاد العراقي في هذه الفترة، ومن ذلك تشغيل باخرة على نهري دجلة والفرات، تهدف لزيادة حركة التجارة والنقل والتنمية في المنطقة. 794

سادساً - في المجال الأمني :

تعدّ الحالة الأمنية والاستقرار الاجتماعي والسياسي في الولايات العثمانية من أكبر التحديات التي واجهت الولاة العثمانيين في كافة مناطق الدولة العثمانية، وقد عانى العراق في بعض الحالات خلال فترة السيادة العثمانية عليه من الاضطراب والفتن والقلاقل، وكانت سياسة الولاة العثمانيين متقلبة تجاه الأحداث التي تقع هناك، ويعالجون البعض منها بالسياسة واللين والحكمة، والبعض الآخر تستخدم الشدة والحزم والقوة للقضاء عليه، سعياً لاجتثاث الفتن وحركات العصيان المسلح من جذورها، ويتم ذلك لأجل الحفاظ على الاستقرار، وبسط سلطة الدول وهيبتها، وكل ذلك يرجع لأسلوب كل والي وخطته في الحُكم، ولطريقته في تصريف أمور الإدارة، ومن الأمثلة التي يستدل بها على ذلك، ما حدث أثناء اندلاع ثورة آل السعدون في جنوب العراق، بعد المجاعة التي حدثت في العراق في عامي 1879 و 1880 ، وحدث فيها الكثير من الوفيات، إذ يقال أن الأطفال يتركون تحت رحمة الجوع ويؤدى

(789)بيهم، محمد جميل، فلسفة التاريخ العثماني، شركة فرج الله للمطبوعات، بيروت ، 1954م، ص 75 . وانظر :الأحمد، سقوط الخلافة، ص 215 - 214

(790)ابرو ، توفيق ، العرب والترك، في العهد الدستوري العثماني، نشر : دار طلاس، ط1، دمشق، 1991م، 49 - 48
BOA791(.Y.PRK.TNF),3-75
(BOA792(.Y.MTV),169-89
(BOA793(.BEO),2552/191371..BEO
(BOA794(.BEO),2518/188843.

للكثير من الوفيات بين صفوفهم، الأمر الذي جعل الناس يتذمرون ويرفعون أصواتهم ضد الدولة العثمانية من شدة وطأة هذه الأزمة الخانقة عليهم⁷⁹⁵، وبسبب تلك الأوضاع الخانقة الصعبة على الأهالي، حدثت ثورة في جنوب العراق قادها منصور السعدون، وسعى الوالي العثماني آنذاك عبد الرحمن باشا، وبإيعاز من الخليفة عبد الحميد الثاني، بعد التشاور معه، إلى المعالجة لتلك الأزمة بالطرق السلمية، ووبدل المساعي تهدئة الخواطر دون اللجوء إلى العنف والشدة، ولكن تحولت الأمور إلى عصيان وثوراة مسلحة ضد الدولة العثمانية وسلطتها بسبب التحريض الأجنبي لشيوخ العشائر، فاضطرت الدولة في نهاية المطاف إلى استخدام القوة لإخماد نار تلك الفتنة في العام 1881 م، وإعادة الأمور إلى حالة الاستقرار والسلم⁷⁹⁶.

الخاتمة

تناولت هذه الورقة البحثية الأعمال الإصلاحية في العراق في عهد الخليفة عبد الحميد الثاني، في المجالات المتعددة، ولا بد من القول إن الخليفة عبد الحميد الثاني أراد من هذه الإصلاحات تحقيق الإنجازات التي استهدفها، وسعى إلى تغيير الواقع المرير الذي ورثه عن سبقوه، وعانت منه الدولة العثمانية في أواخر أيامها، ولذلك قام بهذه الإصلاحات من أجل النهوض بالدولة من جديد، بعدما وصلت لدرجة الإنهيار التام في أواخر أيامها، فيما عرف بالرجل المريض، وقد أراد الأوربيون أن يسقطوها قبيل تولي السلطان عبد الحميد إدارتها، ولكنها ومع استلام الخليفة عبد الحميد الثاني لزام الأمور فيها قد تبنت من جديد، ودبت فيها الحياة من جديد في عهده لمدة تربوا على الثلث قرن من الزمان، وقد كانت حركة الإصلاحات الواسعة في كافة أنحاء الدولة، والتي قادها بنفسه من مركز الخلافة استانبول، أوسع وأضح مما يُتوقع، وقد شملت كافة مجالات الحياة، من اقتصاد وسياسة وتربية وتعليم وأمن، بقصد النهوض بالدولة في شؤون الدين والدنيا، وقد أولى البلاد العربية عناية خاصة لما لها من أهمية قصوى في الحفاظ على تماسك الدولة وحفظ وحدتها، وكذلك لأنه يراها أمانة في عنقه، وكان للعراق مع الشام والحجاز أهمية خاصة عنده، لأنها تمثل جوهر بلاد الإسلام، علاوة على أنها جزءاً أساسياً من كيان الدولة، وبتركها بدون إصلاحات يعني التفريط بالأمانة التي حملها كخليفة للمسلمين، وهو أمر غاية في الخطورة، كي لا يسجل التاريخ عنه قصر أو خان أمانته، أما الإصلاحات التي قام بها الولاة العثمانيون في العراق فقد استوعبت كافة مناحي الحياة، واستوعبت في الاقتصاد جوانب الزراعة والرعي وبناء السدود وإنشاء الطرق، كما شملت مجالات الصناعة ومد الطرق وسكك الحديد وإنشاء خطوط الهاتف والكهرباء، إضافة لإنشاء المصانع وتصنيع الأسلحة وغيرها من المنتجات العسكرية، وفي الحقيقة لم تقتصر الإصلاحات في هذا العهد على العراق وحسب، بل تتعدى إلى كافة البلاد العربية التي ظللتها الخلافة العثمانية بسيادتها خلال تلك الفترة الطويلة، كالشام ومصر والحجاز وغيرها من المناطق التي لا يتسع المقام في هذا السياق للحديث عنها وعن الإنجازات العثمانية في عهد الخليفة عبد الحميد الثاني عنها، لكن يمكن القول إن آثار الإصلاحات العثمانية في العراق ما تزال شواهد حية تؤكد مع مرور الأيام وتعاقب السنين عظمة شخصية عبد الحميد الثاني، وأنه استطاع أن يحافظ على دولته لعقود عدة، وأنه لو قدر له إتمام عمليات الإصلاح التي بدأها بالشكل الذي خطط له وأداره بنجاح وهمة عالية، لأعاد الدولة إلى سابق عهدها من الفتوة والمنعة والقوة والهيبة والمجد، ولاستمرت إلى قرون عديدة أخرى تفرز هيبته على أوروبا وعلى الدنيا بأسرها.

(795) العزاوي عباس، تاريخ العراق بين احتلالين، (8 ج)، مطبعة بغداد، بغداد، 1956، ج 8، 49-50،
(796) الوردي لمحات من تاريخ العراق الحديث، ج 3، ص 44-47

المراجع العربية

- 1- الأحمّد ، محمدعلي، سقوط الخلافة(عرب بلاد الشام والدولة العثمانية)، دار الإسرائ، عمّان، 2006م
  - 2- برو ، توفيق ، العرب والترك، في العهد الدستوري العثماني، نشر : دار طلاس، ط1، دمشق، 1991م .
  - 3 - بيهم، محمد جميل، فلسفة التاريخ العثماني، شركة فرج الله للمطبوعات، بيروت ، 1954
  - 4 - دروزة، محمد عزت، نشأة الحركة العربية الحديثة، المكتبة العصرية، بيروت، دت
  - 5- زين، نور الدين، نشوء القومية العربية، دارالنهار، ط8، بيروت، 1972 .
  - 6- الشوابكة، أحمد فهد، حركة الجامعة الإسلامية، مكتبة المنار، ط1، الزرقاء/الأردن، 1984م
  - 7- عبد الحميد الثاني، المذكرات ، تحقيق محمد حرب، دار القلم، ط3 ، دمشق، م 1991
  - 8- العزاوي عباس ، تاريخ العراق بين احتلالين،(8 ج) ، مطبعة بغداد، بغداد، 1956
  - 9- محمدعلي، أورخان، السلطان عبد الحميد، حياته وأحداث عصره، نشر: مكتبة الأسرة العربية، استانبول، 2019م
  - 10- الورددي، علي، لمحات من تاريخ العراق الحديث (8 ج) دار الراشد، ط2، بغداد، 2005 م .
- Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezareti ,(Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA
3-75. ,(Y.PRK.TNF
- 169-89. ,(Yıldız Mütenevvia (Y.MTV ,(Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA
2552/191371. ,(Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO ,(Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA
2518/188843. .BEO ,(Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA

الآثار المعمارية في العراق في العهد العثماني (المساجد والخانات نموذجاً)

OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK'TAKI MIMARI ANITLAR (MODEL OLARAK CAMILER VE HANLAR)

Öğr.Gör. ABDALWAHAB I. A. ZIDAN⁷⁹⁷

المخلص

العمارة هي مظهر من مظاهر التطور الاجتماعي في أي مجتمع، وانعكاس للوضع الاقتصادي الذي يعيشه المجتمع، ومن هذا المنطلق فإننا نتناول في هذه الدراسة ملامح العمارة في العراق خلال المرحلة العثمانية (المساجد والخانات نموذجاً)، والهدف من البحث هو دراسة تأثير فن العمارة العثمانية على الطراز العمراني للمدن العراقية من خلال تسليط الضوء على عمارة المساجد والخانات التي تم إنشاؤها أو إعمارها بالعراق في العهد العثماني، ومن خلال تتبع خصائص التصميم المعماري للمساجد والخانات العثمانية والخصائص المعمارية للمساجد والخانات العراقية في تلك الحقبة، تبين أن هناك ملامح معمارية مشتركة فيما يتعلق بالمساجد، على سبيل المثال: القبة المركزية، وجناحين جانبيين، ومدخل مصلى مركزي، والعثمانيون تركوا بصمات واضحة على المنشآت التي شيدها، سواء من ناحية التصميم أو النواحي الفنية والزخرفية، أما الخانات فهي مؤسسات قائمة ومتطورة وذات سمات خاصة اكتسبتها على مرّ العصور، ومما لاشك فيه أنّ هذا الأمر له تأثير على رغبات الناس، فيعكس هؤلاء الناس تلك الرغبات في طرز أبنية أخرى يقيمونها، كالمنازل أو المدارس أو المساجد، وهذا يعني أنّ هناك تأثيراً متبادلاً بين هذه المنشآت والخانات من الجانب المعماري، فلا غرابة إذا ما وجدنا بعض المنازل العراقية التي تشبه الخانات في شكلها وتصميمها، كما أن بعض المنشآت المعمارية أيضاً كالأسواق والقلاع، والقصور، والدكاكين والحوانيت، والأربطة، والأديرة أو الكنائس، تشبه الخانات من حيث ضخامتها وبنائها.

الكلمات المفتاحية: العمارة، العراق، الدولة العثمانية، المساجد، الخانات.

Abstract

Architectural Monuments in Iraq During The Ottoman Era (Mosques and Khans Model)

Architecture is a manifestation of social development in any society, a reflection of economic situation experienced by the community, and therefore we address in this study features of the architecture in Iraq during the Ottoman period (Mosques and khans model). The aim of the research is to study the impact of Ottoman architecture on the urban style of Iraqi cities by shedding light on the architecture of mosques and khans that were built or reconstructed in Iraq during the Ottoman era, and by tracing the characteristics of the architectural design of Ottoman mosques and khans and the architectural characteristics of Iraqi mosques and khans in that era, it turns out that there are common architectural features with respect to mosques, for example: the central dome, two side wings, and the central entrance to the prayer hall. The Ottomans left clear imprints on the facilities they built, both in terms of design and artistic and decorative

⁷⁹⁷ Öğr.Gör. ABDALWAHAB I. A. ZIDAN, Karabük üniversitesi, E-mail: abdalwahabzidan@karabuk.edu.tr
ORCID NO: 0000-0001-6104-5964.

aspects. As for the khans, they are advanced institutions, and have Special features that have been acquired throughout the ages, and there is no doubt that this matter has an impact on people's desires, so these people reflect those desires in the models of other buildings they build, such as homes, schools or mosques. This means that there is a reciprocal influence between these facilities and the khans from the architectural aspect, so it is not surprising if we find some Iraqi houses that resemble khans in their shape and design, as well as some architectural facilities such as markets and castles, Palaces, shops, arcades, monasteries or churches are similar to khans in terms of their size and construction.

Keywords: architecture, Iraq, the Ottoman Empire, mosques, khans.

توطئة:

يعتبر فن العمارة في العهد العثماني مظهراً من مظاهر الحضارة والمدنيّة الحديثة بصيغة إسلامية، وقد نشأ هذا الفن في مدينتي بورصة وإدرنه في القرنين الخامس عشر والسادس عشر، ثم انقل إلى الأناضول، ومنه إلى الشام والعراق، ولا شك أن العمارة العثمانية تطورت من العمارة السلجوقية السابقة وتأثرت بالعمارة الفارسية، واستفادت من الهندسة المعمارية البيزنطية، وقد استمرت الدولة العثمانية تقريباً 500 سنة، وخلال هذه الحقبة التاريخية، قد بسطت نفوذها على مساحة جغرافية واسعة، وتركت آثاراً معمارية تدل على براعتها في هذا المضمار وتفوقها في هذا الميدان، ولعل العراق بمدنه العريقة شاهداً على ذلك، فبغداد والبصرة والنجف وكركوك وغيرها من المدن تضم بين جنباتها العديد من المساجد والخانات والمقامات والمنشآت العثمانية، وسنسلط الضوء في بحثنا هذا على بعض هذه الآثار (المساجد والخانات نموذجاً) ونبين مدى انعكاسها على العمارة العراقية. جاءت المساجد العراقية متأثرة بطراز العمارة العباسية، وفيها روحانية غير متأثرة بعوامل سياسية، وفي تلك المساجد تستشق عبق التاريخ، ومما لا شك فيه، أن التقدم المعماري الذي وصل له العثمانيون كان له انعكاسات على المساجد التي أنشؤوها أو التي قاموا بترميمها في العراق، وقد تركت الدولة العثمانية بصمة واضحة على الطراز المعماري للمدن التابعة لها، وأضافت ملامح جمالية وزخرفية في المنشآت التي شيدتها.

وفي هذا الإطار فإنّ الدولة العثمانية كانت قد أنشأت العديد من الخانات بين المدن العراقية وفي داخلها لأغراض سياسية وعسكرية وتجارية، وهذا انعكس بشكل أو بآخر على عمارة بعض البيوتات والأسواق والأسبلة في المدن العراقية.

1. فن العمارة العثمانية (النشأة والتطور)

1.1. لمحة تاريخية:

ينحدر العثمانيون من إحدى القبائل التركية والتي كانت تعرف بـ: قايي (Kayi)، وقد تزعم هذه القبيلة قوندوز ألب (Gündüz Alp)، وفي عهده نزحت القبيلة إلى الأناضول (حوض نهر دجلة) هرباً من المغول بقيادة جانكيز خان الذي فرض سيطرته على آسيا الوسطى، وما لبث قوندوز ألب أن توفي، فخلفه ابنه سليمان شاه (Süleyman Şah)، ثم حفيده أرطغرل (Ertuğrul Gazi) والد مؤسس الدولة العثمانية: عثمان (Osman Gazi)، ويعتبر الحجر الأساس في تأسيس هذه الدولة هو إقطاع

السلطان السلجوقي أرضاً لهذه القبيلة تعبيراً عن امتنانه لمساندتهم له في محاربة جلال الدين خوارزم شاه خاقان تركستان، وقد عُيّن عثمان أميراً على قبيلته بعد وفاة والده أرطغرل سنة 1281 م، وقد أظهر عثمان قدرات إدارية عالية، فاستطاع يحول نظام القبيلة المتنقلة إلى الإمارة التي تميل إلى الإستقرار، واستمرّ عثمان في توسيع رقعة دولته على حساب البيزنطيين، إلى أن توفي سنة 1326 م أثناء حصاره لمدينة بورصة، ليتولى الحكم ابنه أورخان، الذي كان فتح بورصة على يديه، وقد جعلها عاصمة لدولته، وقد ضمت المدينة بين جنباتها آثاراً عثمانية لازالت إلى يومنا شاهدة على تلك الحقبة التاريخية، وبعد وفاة أورخان تولى ابنه مراد الأول الحكم، واتجه لفتح بعض المناطق في البلقان إلى أن فتح مدينة "إدرنه" سنة 798هـ / 1362 م، ونقل مركز العاصمة إليها، وظلت "إدرنه" عاصمة للعثمانيين إلى أن فتحوا مدينة القسطنطينية، تولى الحكم على التوالي "بايزيد الأول" ثم "محمد الأول" ثم "مراد الثاني" إلى أن جاء السلطان الفاتح محمد خان الثاني الذي أيده الله تعالى بفتح القسطنطينية سنة 857 هـ/ 1453 م⁽⁷⁹⁸⁾.

2.1. المراحل التي مرّ بها فن العمارة العثمانية⁽⁷⁹⁹⁾:

1.2.1. بداية النهضة العمرانية: بدأت هذه المرحلة في عهد بيلازيد الأول، فقد أمر بإنشاء جامع بورصة الكبير سنة 1396 م، ثم توالدت الأعمال العمرانية بعد ذلك.

جامع بورصة الكبير – أولو جامع

⁽⁷⁹⁸⁾ انظر: محمد فريد بك، ط2، مطبعة محمد أفندي مصطفى، تاريخ الدولة العلية العثمانية، مصر، 1314 هـ - 1896 م، ص

39-65.

⁽⁷⁹⁹⁾ انظر: محمود زين الدين، ط1، دار قابس، عمارة المساجد العثمانية، لبنان، 2006، ص 30، 40، 48.

2.2.1. المرحلة الانتقالية: والتي بدأت بفتح السلطان محمد الفاتح لمدينة القسطنطينية سنة 1453 م، هذا الحدث التاريخي الذي بشرَّ به النبي صلى الله عليه وسلم، وبدخول محمد الفاتح إلى مدينة القسطنطينية توجه إلى كنيسة آيا صوفيا معلناً تحويل الكنيسة إلى جامع تقام فيه الصلاة، وقد أنشأت على زوايا الجامع أربع مآذن في فترات زمنية متعددة، ثم أصبح هذا الجامع بطوله الشاهق، والمسقوف بالقبب البيزنطية، أنموذجاً للجوامع التي أنشأت لاحقاً في تلك المرحلة التاريخية، وقد أنشأ السلطان محمد الفاتح في فترة حكمه الذي استمر 30 عاماً ما يقارب 300 مسجداً، لعل أهمها جامع الفاتح الذي شُيِّد في وسط إسطنبول سنة 1463 م، هذا بالإضافة للقصور والمدارس والحصون والقلاع.

جامع الفاتح

جامع آيا صوفيا

3.2.1. مرحلة الرقي المعماري: حيث كانت العمارة العثمانية في أوج تألقها، فعندما تولى السلطان سليم الأول الحكم سنة 1512 م، استمر حكمه مدة 8 سنوات كانت مليئة بالمعارك والفتوحات، فقد انتصر على الدولة الصفوية في معركة جالديران، وهذا مهد الطريق لفتح العراق، وكان ضمن ذلك الجيش فتى يُدعى معمار سنان، منتقلاً مع الجيش بين مدن تاريخية عريقة، ومطلعاً على آثارٍ معمارية عظيمة، وقد مكّنه ذلك من الإلمام بثقافات متنوعة، فاتسعت آفاقه، وبعد وفاة السلطان سليم الأول، تولى الحكم ابنه سليمان القانوني سنة 1520 م، وفي عهده كانت بغداد تتبع للدولة العثمانية، وفي هذه الأثناء واصل المعمار سنان نشاطه المعماري وأثبت جدارته، إلى أن عُيّن سنة 1534 م كبير المعمارين، وكان عمره آنذاك 50 سنة، إن أهم أعمال سنان وأكثرها ضخامة في تركيا⁽⁸⁰⁰⁾:

أولاً: جامع السلمانية (1557 م) في استانبول.

⁽⁸⁰⁰⁾ زين الدين، ص 48.

جامع السليمانية

ثانياً: جامع شاه زاده (Şehzade Cami) (1548 م) في استانبول.

جامع شاه زاده

ثالثاً: جامع السليمية (1574 م) في إدرنة.

جامع السليمية

3.1. الخصائص التصميمية للمساجد العثمانية⁽⁸⁰¹⁾:

1.3.1. المكونات الأساسية للمسجد: حديقة ، صحن ، مُصَلَّى.

2.3.1. الفناء الداخلي: شكله منظم إما مربع أو مستطيل، غالباً ما يكون محاطاً بأروقة من أربعة جهات، تكون ذات سُقْف مُقَبَّبة، كما يحضون الفناء على المداخل الأساسية للمسجد.

3.3.1. المُصَلَّى: الأعمدة داخل المصلى قليلة وضخمة، المدخل إلى المصلى يكون على محور المحراب، يتميز المصلى بارتفاع السقف الذي قد يصل إلى 40 متراً .

4.3.1. المنذنة: في أغلب الأحيان تكون متعددة، شكلها مضلع أقرب إلى الدائري، ذات نهاية مخروطية، قطرها صغير نسبياً، وارتفاعها شاهق، مكونة من شرفة واحدة أو ثلاثة بشكل دائري.

⁽⁸⁰¹⁾ إبراهيم الحفوطي، أثر العمارة العثمانية على المساجد الموصلية، مجلة هندسة الرافدين- جامعة الموصل، الجزء 19، العدد 1،

2011 م، ص 114-115.

5.3.1. التسقيف: بالنسبة للمساجد الصغيرة المصلى بأكمله يكون مسقوفاً بقبة واحدة نصف كروية، في حين أن المساجد الكبيرة فالجزء الوسطي من المصلى يكون مسقوفاً بقبة واحدة مركزية نصف كروية، تحيط بها أنصاف قباب بشكل متدرج، أما بقية أجزاء المصلى فيكون مسقوفاً بقباب صغيرة.

2. مظاهر العمارة العثمانية في العراق

1.2. المساجد العراقية في العهد العثماني

1.1.2. جامع المرادية: يعتبر أحد أهم المساجد العثمانية في بغداد، حيث أنه شُيِّد في زمن والي بغداد مراد باشا، وفي عهد السلطان العثماني سليم الثاني عام 978 هـ/1570م، كما أن المسجد يقع في منطقة باب المعظم على جانب الرصافة من مدينة بغداد، ويبعد عن جامع الأزبك مسافة مائة وثلاثون متر تقريباً، ولقد صدر الأمر السلطاني من الدولة العثمانية بتجديد عمارته وإعادة بنيانه عام 1319 هـ/1901م، وهو على نمط هندسي غاية في الإتقان حيث تعلو الجامع قبة نصف كروية وزينت من الخارج بزخارف من الكاشان وإلى جانبيها ستة قباب صغيرة مفلطحة، وكان يوجد بجوار الجامع خان المرادية الكبير⁽⁸⁰²⁾.
يمتاز مبنى المسجد بسقفه القديم وفيه مئذنة مرتفعة، وحرم المسجد واسع بحيث يتسع لأكثر من 400 مصلياً تقريباً، وتبلغ مساحة الجامع الكلية حوالي 2000م⁽⁸⁰³⁾².

جامع المرادية

2.1.2. جامع الأحمدية:

⁽⁸⁰²⁾ محمود شكري الألويسي، مطبعة دار السلام، تاريخ مساجد بغداد وآثارها، بغداد، 1346 هـ/1927م، ص 84؛ وانظر: ريجارد كوك، ترجمة فؤاد جميل ومصطفى جواد، مطبعة شفيق، بغداد مدينة السلام، 1967م، 1/144.
⁽⁸⁰³⁾ دليل الجوامع والمساجد التراثية والأثرية، ديوان الوقف السني، العراق، ص 27.

وهو من مساجد بغداد التي بُنيت في عهد الدولة العثمانية، ولقد بناه أحمد باشا الكتخذا نائب سليمان باشا الكبير عام 1211 هـ/1796م، وسمي الجامع نسبةً إليه، وقد تُوفي سنة 1210 هـ ولم يتم عمارته، ثم جاء من بعده أخوه عبد الله بك فأتَمَّ عمارة الجامع بعد عام تقريباً وبنى المدرسة الأحمديّة، ويقع في جانب الرصافة شرق ساحة الميدان قرب جامع المرادية، ولقد جُدد بناء المسجد عدة مرات وأهمها التجديد الذي شمل القباب والواجهة الأمامية وذلك من قبل ديوان الأوقاف وأستمر البناء والتعمير قرابة خمس سنوات حتى نهاية عام 1396 هـ/1976م⁽⁸⁰⁴⁾.

وتبلغ مساحة الجامع حوالي 2600م²، وللجامع ساحة واسعة، ومصلى مرتفع عن الأرض وأمّامه رواق، وعلى يسار الداخل إلى الجامع مصلى صيفي، وعلى المصلى قبة شامخة بنيت بالحجر الكاشاني الملون وقطرها 11 متراً، وفي جانب القبة منئذة عالية ملونة بالأحجار الكريمة، ومدرسة الجامع هي مدرسة علمية سميت بمدرسة الأحمديّة، وقد درس في المدرسة علماء أعلام ولها شهرة في بغداد⁽⁸⁰⁵⁾.

ومن الآثار الخطية القديمة لوحات على جدران المسجد كتبت فيها آيات من القرآن، بخط الخطاط سفيان الوهبي، الذي توفي عام 1266 هـ/1850م، ثم دفن في باحة الجامع⁽⁸⁰⁶⁾.

جامع الأحمديّة

⁽⁸⁰⁴⁾ انظر: الألوّسي، ص 73 - 74.

⁽⁸⁰⁵⁾ انظر: إبراهيم عبد الغني الدروي، مطبعة الرابطة، كتاب البغداديون أخبارهم ومجالسهم، بغداد، 1958م.

⁽⁸⁰⁶⁾ انظر: ديوان الوقف السني في العراق، ص 26.

3.1.2. جامع المقام :

يقع جامع المقام في منطقة العشار في البصرة، وهو من مساجد العراق التاريخية التي يرتبط تاريخ انشائها وأسمها بحكم الدولة العثمانية في العراق، وقد شُيّد وبُني الجامع في عهد الدولة العثمانية عام 1167هـ/1754م، وأول من أسسه وبناءه الحاج محمد الششتري وعلى نفقة السلطان العثماني عبد الحميد، ويمتاز الجامع بضخامة بنائه وبجمالية هندسة بناءه ونقوشه وزخرفته الداخلية ولقد بني من الطابوق والآجر، وعلى شكل مخروطي ومقوس، ويتسع الحرم الداخلي إلى ما يقارب 500 مصل، وبعد الصيانة والتعمير للمسجد في عام 1420هـ/2000م، تبيّن وجود قبة أخرى تحت القبة الخارجية، ولا يزال الجامع يحتفظ بأبوابه القديمة التاريخية ومفاتيحه الحديدية الأثرية، وتحتوي خزائنه على مصحف نادر يعود تاريخه إلى زمن الخليفة الراشد الثالث عثمان بن عفان، وسبب تسمية الجامع بالمقام يعود إلى مبنى دار المقام العالي قبل تأسيسه عام 1167هـ/1754م، ودار المقام العالي هي دائرة كمرك تابعة للدولة العثمانية تشرف على كمرك البضائع القادمة من خارج العراق إلى ميناء البصرة بواسطة السفن عبر الخليج العربي مروراً بميناء شط العرب، وترسو السفن في منطقة الداكير حالياً مما جعل سلطات الدولة العثمانية تتخذ من هذا الموقع مقراً لهذه الدائرة المهمة، لأنّ المكان أصبح كالميناء ويدر أموالاً، وبعد تشييد مبنى دائرة المقام العالي وأصبح ما حولها منطقة تجارية وصناعية كبيرة، فشجع العاملون في هذا المكان إلى البناء قريباً لتتحول إلى محلة سكنية، وسميت بمحلة المقام نسبة إلى مبنى دائرة المقام، وبعد أن تطورت المدينة وكثر السكان شيّد جامع المقام الذي اشتق اسمه من اسم المدينة واسم الدائرة⁽⁸⁰⁷⁾.

وبعد التطور العمراني لمدينة البصرة وخاصة مركز المدينة العشار امتلأت المدينة بالأسواق التجارية والصناعات اليدوية والشعبية التي احاطت الجامع بأسواق من جميع الجهات.

جامع المقام

⁽⁸⁰⁷⁾ ديوان الوقف السني في العراق، ص 151.

2.2. الخانات العراقية في العهد العثماني

أنشأت الخانات لأغراض متعددة، فقسم منها كان لأغراض دينية (وقفية) كتلك التي يقيم فيها طلاب العلم وزوّار المراقدين، وقسم منها أنشأه التجار والأثرياء بهدف الكسب المادي، وقسم آخر أنشأته الدولة ليكون محطة لشعاع البريد، ومكاناً لاستراحة الوفود السياسية والعسكرية، لكن الخانات العراقية تغيرت ملامحها مع مرور الزمن، وهذا لا يمنعنا من تسليط الضوء على هذا المعلم الذي كان شاهداً على التقدم المعماري والعماري في حقبة تاريخية مهمة، على بقعة جغرافية لطالما توالى عليها حضارات متنوعة ومتعاقبة.

1.2.2. الأصل اللغوي للخان:

اتفقت المعاجم اللغوية على أنّ كلمة "خان" فارسيّة مُعرّبة، وربما اشتقت من كلمة "خون"؛ وتعني لقب السلطان عند الأتراك⁽⁸⁰⁸⁾.

2.2.2. أهمية الخان

ارتبطت فكرة بناء الخانات في العراق بالحياة الاقتصادية والاجتماعية كونها استخدمت في بعض الأحيان للتبادل التجاري، ومعظم الخانات في بغداد كانت تؤدي وظائف تجارية مهما كان حجمها أو مخططها المعماري وتستخدم بشكل أساسي للإيجار وذلك لأجل خزن السلع والبضائع من قبل تجار الجملة، وفي الوقت نفسه نُزلا للتجار، حيث كانت محط القوافل التجارية التي تقصدها لشراء سلع وبضائع معينة أو بيعها، وكانت هذه القوافل بحاجة أثناء انتقالها بين المدن إلى أماكن للراحة بعد عناء السفر، وكانت الخانات القديمة تحمل طابع الفنادق الحالية إضافة إلى طابع المراكز التجارية التي تعقد فيها الصفقات التجارية.

3.2.2. الهندسة المعمارية للخان:

يتكون الخان عادة من بناء مربع أو مستطيل الشكل⁽⁸⁰⁹⁾، يحتوي على كوى⁽⁸¹⁰⁾ غير نافذة في جميع جوانبه لتسهيل حاجات المسافرين، ويقوم داخل هذا المربع ممر مسقوف يمر حول كل من الجوانب الأربعة⁽⁸¹¹⁾، كما يحوي الخان على سلسلة من الاسطبلات حول ساحة الخان، بالإضافة لحضائر مخصصة للمشاة⁽⁸¹²⁾، كما توجد في كل خان غرفة أو غرفتين قرب البوابة⁽⁸¹³⁾، وفي وسط الفناء توجد وطيدة⁽⁸¹⁴⁾ مرتفعة ينام عليها المسافرون صيفاً⁽⁸¹⁵⁾، كما يوجد محراب للصلاة، زيادة على

⁽⁸⁰⁸⁾ المنجد الأبجدي، ط5، دار المشرق، بيروت، 1986 م، ص 379.

⁽⁸⁰⁹⁾ جميس بكنغهام، مطبعة أسعد، رحلتي إلى العراق سنة 1816 م، ترجمة سليم طه التكريتي، بغداد، 1968، 238/1.

⁽⁸¹⁰⁾ الكوى: تعني فتحة. المنجد الأبجدي، ص 853.

⁽⁸¹¹⁾ عبد القادر الريحاوي، جامعة الملك عبد العزيز، العمارة في الحضارة الإسلامية، جدة، 1990 م، ص 482.

⁽⁸¹²⁾ اندريه ريمون، ط1، دار الفكر، ترجمة لطيف فرج، المدن العربية الكبرى في العصر العثماني، القاهرة، 1991م، ص 237.

⁽⁸¹³⁾ كونستانس الكسندر، ترجمة المجمع الثقافي، بغداد في الأيام الخوالي، أبو ظبي، 2001 م، ص 146.

⁽⁸¹⁴⁾ الوطيدة: تعني قواعد البنين المقوى والمثبت، المنجد الأبجدي، ص 1157.

⁽⁸¹⁵⁾ السير واليس بدج، دار الزمان، رحلات إلى العراق، ترجمة فؤاد جميل، بغداد، 1966 م، 123/1.

ذلك يوجد أماكن فاخرة للطبخ⁽⁸¹⁶⁾، وكميات وفيرة من المياه المستخرجة غالباً من بئر قريبة ملحقة بالخان⁽⁸¹⁷⁾، كما يحتوي الخان على مدخل واحد عبارة عن بوابة ضخمة تُغلق ليلاً خوفاً من اللصوص⁽⁸¹⁸⁾، والخان غالباً ما يكون على طريقٍ عادةً ما يمرُّ منه المُسافرون، ويكون بجانب قرية صغيرة تتراءى للناظرين، والمواد المستعملة في بناء الخانات فهي الحجارة أو الطابوق، مع اللبن⁽⁸¹⁹⁾.

أما النمط المعماري للخان فيختلف من مكان إلى آخر بحسب الغرض الذي على أساسه تم إنشاء الخان؛ فعلى سبيل المثال فإن الخانات التي أنشأتها الدولة العثمانية لتكون بمثابة محطات لسعاة البريد والمبعوثين السياسيين أو الوفود العسكريين، غير تلك الخانات التي أنشأت لاستقبال المسافرين والزُور⁽⁸²⁰⁾.

4.2.2. انعكاس الخصائص المعمارية للخانات على الطراز المعماري للمدن العراقية:

إنَّ الخانات مؤسسات قائمة ومتطورة وذات سمات خاصة اكتسبتها على مرَّ العصور، ومما لاشك فيه أنَّ هذا الأمر له تأثير في رغبات الناس، فيعكس هؤلاء الناس تلك الرغبات في طرز أبنية أخرى يقيمونها، كالمنازل أو المدارس أو المساجد، وهذا يعني أنَّ هناك تأثيراً متبادلاً بين هذه المنشآت المعمارية والخانات في المجال المعماري.

فلا غرابة إذا ما وجدنا بعض البيوتات العراقية التي تشبه الخانات في شكلها وتصميمها، كما أن بعض المنشآت المعمارية أيضاً كالأسواق والقلاع، والقصور، والدكاكين والحوانيت، والأربطة، والأديرة أو الكنائس، تشبه الخانات من حيث ضخامتها وبنائها، وسنعرض هنا أنموذجين للخانات التي بُنيت في العراق في عهد الدولة العثمانية:

أولاً: خان بني سعد، فيتبع قضاء بعقوبة ضمن محافظة ديالى.

خان بني سعد

ثانياً: خان دله الكبير، وكان موقعه في سوق البزازين، وهو خان كبير يتكون من طابقين، متين البناء.

⁽⁸¹⁶⁾ بكنغهام، 239/1.

⁽⁸¹⁷⁾ توفيق احمد عبد الجواد، تاريخ العمارة والفنون الإسلامية، بغداد، 1970م، ص53.

⁽⁸¹⁸⁾ هاشم خضير الجنابي، مديرية مطابع دار الكتب في جامعة الموصل، التركيب الداخلي لمدينة الموصل القديمة، الموصل،

1982م، ص18.

⁽⁸¹⁹⁾ بكنغهام، 239/1.

⁽⁸²⁰⁾ انظر: المصدر السابق.

خان دلة

الخاتمة

في ختام هذا البحث، نذكر جملة من الاستنتاجات، والتوصيات، على النحو التالي:

الاستنتاجات:

مما سبق نلاحظ تأثيراً واضحاً لعمارة المساجد العثمانية على التصميم المعماري للمساجد العراقية في جوانب متعددة، لكن لا نستطيع القول بأن الطراز المعماري للمساجد العثمانية هو نفسه للمساجد العراقية التي تم إنشاؤها في تلك الحقبة إذ تم فروقات متعددة لا يمكن تجاهلها، وهذه الفروقات ناتجة عن التأثيرات المختلفة على كلا الطرازين، حيث أن عمارة المساجد العثمانية تأثرت بالعمارة البيزنطية لا سيما التصميم المعماري للكنائس، ولا أدلّ على ذلك من تحويل (آية صوفيا) إلى مسجد، ليكون نموذجاً لبناء المساجد فيما بعد، أضف إلى ذلك التأثيرات السياسية، حيث كانت الدولة معنية بإظهار مدى قوتها وعظمتها من خلال إنشاء مساجد صرحية فضلاً عن القصور والدواوين...، أما المساجد العراقية فجاءت متأثرة بطراز العمارة العباسية، وفيها روحانية غير متأثرة بعوامل سياسية، وفي تلك المساجد تستشق عقب التاريخ.

ومن أوجه الشبه بين المساجد العراقية والعثمانية: المواد المستخدمة في البناء، بالإضافة إلى وجود قواسم مشتركة بين المساجد الإسلامية بشكل عام؛ كالقبة المركزية، وجناحين جانبيين، ومدخل مصلى مركزي.

أما فيما يتعلق بالخانات: فإن الخانات مؤسسات قائمة ومتطورة وذات سمات خاصة اكتسبتها على مرّ العصور، ومما لا شك فيه أنّ هذا الأمر له تأثير في رغبات الناس، فيعكس هؤلاء الناس تلك الرغبات في طرز أبنية أخرى يقيمونها، كالمنازل أو المدارس أو

المساجد، وهذا يعني أن هناك تأثيراً متبادلاً بين هذه المنشآت المعمارية والخانات في المجال المعماري، فلا غرابة إذا ما وجدنا بعض البيوتات العراقية التي تشبه الخانات في شكلها وتصميمها، كما أن بعض المنشآت المعمارية أيضاً كالأسواق والقلاع، والقصور، والدكاكين والحوانيت، والأربطة، والأديرة أو الكنائس، تشبه الخانات من حيث ضخامتها وبنائها.

التوصيات:

يوصي الباحث، بتخصيص موضوع: "العوامل المؤثرة في فن العمارة العثمانية" بمزيد من البحث والدراسة، والاستفادة من التصميم المعماري الذي امتازت به المساجد العثمانية عند إنشاء المساجد والمعاهد العلمية.

قائمة المراجع:

أولاً: الكتب

- 1- الألويسي، محمود شكري. تاريخ مساجد بغداد وآثارها، بغداد: مطبعة دار السلام، 1346هـ/1927م.
  - 2- الجنابي، هاشم خضير، التركيب الداخلي لمدينة الموصل القديمة دراسة في جغرافية المدن، الموصل: مطابع دار الكتب في جامعة الموصل، 1982م.
  - 3- الدروبي، إبراهيم عبد الغني. البغداديون أخبارهم ومجالسهم، بغداد: مطبعة الرابطة، 1958م.
  - 4- الريحاوي، عبد القادر. العمارة في الحضارة الإسلامية، جدة: جامعة الملك عبد العزيز، 1990 م.
  - 5- زين الدين، محمود، عمارة المساجد العثمانية، لبنان: دار قابس، ط1، 2006.
  - 6- عبد الجواد، توفيق أحمد. بغداد: تاريخ العمارة والفنون الإسلامية، 1970م.
- ثانياً: الكتب المترجمة:

- 1- بكنغهام، جمس. رحلتي إلى العراق سنة 1816م، ترجمة سليم طه التكريتي، بغداد، مطبعة اسعد، 1968م.
- 2- بدج، السير واليس. رحلات إلى العراق، ترجمة فؤاد جميل، بغداد: دار الزمان، 1966م.
- 3- ريمون، اندريه. المدن العربية الكبرى في العصر العثماني، ترجمة لطيف فرج، القاهرة: دار الفكر، ط1، 1991م.

- 4- الكسندر، كونستانس. بغداد في الأيام الخوالي، أبو ظبي: ترجمة المجمع الثقافي، 2001م.
- 5- كوك، ريجارد. بغداد مدينة السلام، ترجمة فؤاد جميل ومصطفى جواد، مطبعة شفيق، 1967م.

ثالثاً: المقالات المنشورة

- 1- الحفوظي، إبراهيم. أثر العمارة العثمانية على المساجد الموصلية، مجلة هندسة الرافدين في جامعة الموصل، ج 18، العدد 1، 2010، ص 110-122.

رابعاً: المعاجم والموسوعات:

- 1- دليل الجوامع والمساجد التراثية والأثرية، العراق: ديوان الوقف السني.
- 2- المنجد الأبجدي، بيروت: دار المشرق، ط5، 1986م.

ILLUMINATIONS ON THE WAQF IN IRAQ DURING THE OTTOMAN ERA

Dr. Öğr. Üyesi Khaled DERSHAWI

د. خالد ديرشوي 821

ملخص البحث

الوقف في الإسلام صرح عظيم وضع حجر الأساس فيه النبي محمد صلى الله عليه وسلم، وتنبّنت أركانه وتمكّنت في عهد الخلفاء الراشدين -رضوان الله تعالى عنهم أجمعين-، إلا أن الوقف ونموه يتأثر بقوة الدولة الإسلامية وازدهارها الاقتصادي، لذا نجد الأوقاف في العهد العثماني وصلت إلى أوجها من ناحيتين: أولاً: من ناحية النمو؛ فبالإضافة إلى المحافظة على الأوقاف السابقة للعهد العثماني-من خلال حسن إدارتها وتنظيمها- فقد تسابق السلاطين العثمانيون في وقف الأموال وحبسها، وتبعهم في ذلك الولاة والوزراء ورجالات الدولة حتى امتد الأمر إلى نساء الحرم السلطاني، وثانياً: من ناحية الشمول؛ نتج عن نمو الوقف وازدهاره توسع دائرة خدماته والقطاعات والفئات المستفيدة منه كالتعليم والصحة والفقراء والمحتاجين وغيرها من مفاصل الحياة. وفي بحثنا هذا نسلط الضوء على الوقف في العراق كونه أحد أهم ولايات السلطنة العثمانية وخالقتها، حيث حظي الوقف فيها باهتمام السلاطين العثمانيين وولاتهم في العراق؛ خصوصاً أن الأراضي الوقفية هناك كانت كثيرة حتى قيل إن غالب أرض العراق كانت وقفاً. وسنتطرق في هذا البحث إلى مفهوم الوقف في الشريعة الإسلامية، وبعض أحكامه الفقهية العامة، كما سنقوم بوصف واقع الوقف في العراق أثناء العهد العثماني من حيث نموه وازدياده، ومن ناحية شموله والمجالات التي استفادت من خدماته مع بيان المصادر المالية التي كانت تشكل دعماً لنمو وازدهار الأوقاف في العهد العثماني. وفي الأخير سيقدم البحث إضاءة حول أهم الميادين التي لعبت الأوقاف دوراً جوهرياً في تقدمها وازدهارها-في العهد العثماني- كالتعليم عموماً والتعليم الديني على وجه الخصوص، إضافة إلى المساهمة في دعم فقراء المسلمين وتحسين حالهم وغيرهما من المجالات.

الكلمات المفتاحية: الوقف، الوقف التعليمي، ازدهار الوقف، العهد العثماني، مجالات الوقف

ABSTRACT

The endowment (Waqf) in Islam is a great edifice which the Prophet Muhammad may Allah bless him, laid the foundation stone, and its pillars were established during the era of the Rightly-Guided Caliphs -may God Almighty be pleased with them all-, Since the endowment and its growth are affected by the strength of the Islamic state and its economic prosperity, Therefore, we find that endowments in the Ottoman era reached their peak in two aspects: First, in terms of growth; In addition to preserving the prior endowments to the Ottoman era -through their well management and organization- the Ottoman sultans raced to endow and imprison funds, and they were followed by governors, ministers and they were followed by governors, ministers and even the women of the royal sanctuary. Secondly: in terms of comprehensiveness; as the endowment's growth and prosperity resulted in the expansion of its services, sectors and categories that benefiting from it, such as education, health, the needy and other aspects of life. In our research, we shed light on the endowment (Waqf) in Iraq as it is one of the most important states of the Ottoman Sultanate, since the endowment pulled the attention of the Ottoman sultans and their prefects in Iraq. Especially due to there were so many endowment lands until it was said that most of the Iraqi lands were waqf. In this research, we will address the concept of endowment (Waqf) according to Islamic law, and some of its general jurisprudential provisions. We will also describe the reality of the endowment (Waqf) in Iraq during the Ottoman era in terms of its growing and increasing, and in terms of its comprehensiveness and the fields that benefited from its services with an indication of the financial sources that were supportive of the growth and prosperity of endowments during the Ottoman era. Finally, the research will provide illumination on the most important fields that endowments played a fundamental role in their progress and prosperity -in the Ottoman era-, such as education in general and religious education

specifically, in addition to contributing to support poor Muslims, and improving their condition and other fields.

Keywords: endowment, educational endowment, prosperity of the endowment, the Ottoman era, endment fields.

المبحث الأول: مفهوم الوقف وأهم أحكامه الشرعية

المطلب الأول: مفهوم الوقف لغة واصطلاحاً

أولاً: **الوقف لغةً**: هو مصدر وَقَفَ، جمعه "أوقاف" و "وقف"، ويطلق لفظ الوقف ويراد به الحبس والمنع، فيقال: وقفت الرجل عن الشيء أي: منعته عنه.⁸²²

ثانياً: **الوقف اصطلاحاً**: للوقف تعريفات عدة عند الفقهاء تبعاً لاختلافهم في مسائله الجزئية، إلا أن أشمل تعريف وأشهره أن الوقف: "هو حبس العين وتسبيل الثمرة".⁸²³ فالمقصود بـ "حبس العين" أن يمنع مالكها نفسه وغيره من بيعها، أو هبتها، أو إجارتها، أو غيرها من التصرفات التي تخرج العين من كونها وقف؛ وذلك بتمليك عين المال الموقوف أو منفعتة لغير الموقوف عليهم

أما "تسبيل الثمرة" فيقصد بها توجيه كل ما تخرجه العين الموقوفة من ثمرة ومنفعة إلى الفئة أو الجهة الموقوف عليها، والمحدد بصك الوقف

المطلب الثاني: أهم الأحكام الفقهية المتعلقة بالوقف

في هذا المطلب سنتطرق باختصار لأهم المسائل الفقهية التي تتعلق بالوقف والتي هي محل خلاف بين فقهاءنا الأجلاء لما كان لهذا الاختلاف في الحكم من انعكاس قوي على واقع الوقف وحاله؛ سواءً من ناحية المحافظة عليه كمسألة لزوم الوقف ومسألة جواز استبدال الوقف وبيعه، أو من ناحية نموه وزيادته كالاختلاف الفقهاء في مسألة مدى جواز وقف المال المنقول، وفيما يأتي أهم هذه المسائل

المسألة الأولى: مدى لزوم الوقف، هل الوقف لازم أم جائز؟

كون الوقف من التبرعات المالية وهي غير لازمة عادة كالهبة وغيرها من التبرعات؛ حيث أن المالك يستطيع أن يرجع في هبته ويستردها، فهل الحال كذلك بالنسبة للوقف، فيملك الواقف الرجوع عن وقفه فيتصرف به ببيعه أو هبته أم أن الوقف لازمٌ يخرج المال من ملك صاحبه ويمنعه من التصرف فيه؟

هناك بعض الحالات التي أجمع الفقهاء على لزوم الوقف فيها: كوقف أرض لبناء مسجد عليها، أو أن يكون الوقف بصيغة الوصية؛ بأن يضاف إلى ما بعد الموت، كأن يقول: إذا متّ فقد جعلت داري وقفاً على كذا، أو أن يحكم الحاكم بلزوم الوقف، ففي كل هذه الحالات يكون الوقف ملزماً لا رجعت فيه، بينما اختلف الفقهاء في غير الحالات الأتفة الذكر على قولين

القول الأول: ذهب جمهور الفقهاء من المالكية والشافعية والحنابلة والصاحبان من الحنفية إلى أن الوقف يكون لازماً للواقف وملزماً له منذ صدوره فلا يحق له الرجوع عنه.⁸²⁴

القول الثاني: أن الوقف لا يكون لازماً إلا في الحالات السابقة الذكر، وبه قال الإمام أبو حنيفة وهو قول عند الحنابلة.⁸²⁵

منشأ الخلاف: يرجع الخلاف بين الفقهاء في المسألة إلى عدة أموة أهمها

- الاختلاف في تكييف الوقف وتصوره؛ فلزوم الوقف يرتبط بنقل ملكية المال الموقوف، وهنا يظهر الاشكال: إلى من تنتقل الملكية؟ وفي ظل عدم تصورهم للشخصية الاعتبارية الحكومية للوقف آنذاك، ظهر الخلاف في الحكم بلزوم الوقف بسبب عدم اكتمال التصور الصحيح للوقف.
- كيفية الجمع والتوفيق بين الأدلة المتعارضة في مسألة لزوم الوقف كان سبباً للخلاف بين الفقهاء.
- ظنية الأدلة الواردة في لزوم الزوم الوقف؛ يتطرق إليها الاحتمال، وتختلف حولها التفسيرات والاستدلالات.⁸²⁶

محمد بن منظور ، لسان العرب، الطبعة الثالثة، دار صادر، بيروت، 1414 هـ، 9 / 359. أحمد بن محمد، الفيومي، المصباح المنير، المكتبة العلمية، 822 بيروت، 2 / 669. محمد رواس قلعجي، معجم لغة الفقهاء، الطبعة الثالثة، دار النفائس، 1498 هـ، 508

محمد بن عبدالله الزركشي، شرح مختصر الخرقى، ، الطبعة الأولى، مكتبة العبيكان، الرياض 4/ 268. نزيه حماد، معجم المصطلحات الاقتصادية، 823 دار القلم، دمشق، 1426 هـ، 353

محمد بن أحمد الدسوقي، حاشية الدسوقي، دار الفكر، دمشق، 5 / 455. يحيى بن شرف النووي، روضة الطالبين، الطبعة الثالثة، المكتب الإسلامي، 824 بيروت، 5 / 342. عبدالله بن محمد بن قدامة، لمعني، مكتبة القاهرة، القاهرة، 1388 هـ، 8 / 185

محمد أمين بن عابدين، حاشية ابن عابدين، الطبعة الثالثة، دار الفكر، بيروت، 1412 هـ، 6 / 520. إبراهيم بن محمد بن مفلح، المبدع شرح المقنع، 825 الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، 1418 هـ، 5 / 352

علي أبو البصل لزوم الوقف في الفقه الإسلامي بحث منشور على شبكة الألوكة⁸²⁶

<https://www.alukah.net/sharia/0/96585/>

وبالنظر في أدلة الفرقين -والتي لا يسع المقال لسردها- نجد رجحان قول جمهور الفقهاء بلزوم الوقف ووجوب سلب الواقف القدرة على الرجعة فيه؛ لما في القول بعدم اللزوم من مخالفة لمقتضى الوقف المتمثلة بالحبس وتقييد التصرف بالعين الموقوفة، يدل على ذلك الآثار الواردة في الوقف كقوله صلى الله عليه وسلم في حديث سيدنا عمر رضي الله عنه: " لا يباع ولا يوهب ولا يورث". 827

(المسألة الثانية: الأموال التي يصح وقفها وما لا يجوز)

عندما يطلق الوقف يتبادر إلى الذهن وقف العقارات كالأراضي والأبنية بمختلف أنواعها كالدار والمحلات، وهي ما يطلق عليها الفقهاء "الأموال غير المنقولة"، ويقابلها في التقسيم الأموال من حيث الاستقرار "الأموال المنقولة"، وقد اتفق الفقهاء على جواز وقف المال غير المنقول (العقارات)؛ وذلك لتوافقها مع مقتضى الوقف وتماشيها معه؛ وذلك بتميز العقارات بخاصية البقاء الدوام وعدم الاستهلاك بالاستعمال بخلاف الأموال المنقولة والتي غالبها لا تتوافر فيها خاصية البقاء، فإذا علمنا هذا فهل يجوز وقفها كالمال غير المنقول؟ الفقهاء اختلفوا في ذلك وهذه أهم أقوالهم في المسألة

القول الأول: يجوز وقف المال المنقول؛ فكل ما يجوز بيعه ويمكن الانتفاع به مع بقاء عينه يجوز وقفه، كالعقار والسلاح والحيوان والأثاث أو ما شابه ذلك، وبه قال جمهور الفقهاء من المالكية والشافعية والحنابلة. 828

القول الثاني: لا يجوز وقف المال المنقول إلا ما جرى التعامل بوقفه- وهذا يختلف بحسب الأزمنة والأمكنة- أو كان المنقول تبعاً للعقار كوقف ضيعة ببقرها وأكرتها، أما غير ذلك فلا يجوز وقفه، وبهذا قال الحنفية. 829

ومنشأ الخلاف: في المسألة هي اشتراط التأييد في المال الموقوف؛ فمن اشترط التأييد من الحنفية لم يجز المنقول لعدم تأيده واستثنوا ما جرى تعامل الناس به استحساناً، أما جمهور الفقهاء فلم يشترطوا التأييد لذا نجدهم أجازوا وقف كل ما أمكن الانتفاع به دون استهلاكه وهذا هو الراجح؛ لما رُود في الأثر من وقف الصحابة لمنقول كوقف سيدنا خالد ابن الوليد لأدرعه 830، وغيرها من الآثار التي الدالة على جواز وقف المنقول من الأموال

(المسألة الثالثة: جواز التصرف بالوقف (استبدال الوقف وبيعه)

المال الموقوف إن كان من الأموال المنقولة فمن المعروف أنه مع الاستعمال ومرور الوقت يُستهلك وتقلّ نفعه، وكذلك الحال مع العقارات فإن التأييد ليس مطلقاً فيها، وإنما هي أيضاً يتسلل إليها الهلاك شيئاً فشيئاً وتقلنفعها وتتعلل مع طول الزمان وتعاقب المنقوعين به، فإن أصبحت الموقوفة خارجة عن دائرة الانتفاع تماماً أو قل نفعها، فما هي صلاحيات القائمين على الوقف في هذه الحالات؟ وما يجوز لهم من تصرفات وما لا يجوز؟ اختلف الفقهاء في ذلك على ثلاثة مذاهب

مذهب المانعين: لا يجوز بيع واستبدال الوقف أيًا كانت حالة الوقف من هلاك وتعلل للمنافع، وأصحاب هذا المذهب هم المالكية والشافعية وهو قول عند الحنابلة. 831

مذهب المجزين بشرط: يجوز بيع العين الموقوفة واستبدالها بشرط إذن القاضي، حتى لو لم يشترط الواقف الاستبدال لنفسه أو لغيره، وهو مذهب أكثر الحنفية. 832

مذهب المجزين مطلقاً: يجوز بيع العين الموقوفة واستبدالها، كأن يكون مسجداً فيخرب أو ينتقل عنه الناس أو يضيق عليهم ولا يمكن توسيعه، وهو مذهب الحنابلة. 833

بعد النظر في أدلة المذاهب في المسألة - والتي لا يسع المجال لذكرها هنا- الراجح والله أعلم هو قول المجزين بشرط إذن القاضي؛ لما فيه من موازنة بين المحافظة على قصد الواقف من الوقف وهو "الانتفاع بالعين الموقوفة" من جهة وضبط التصرف بالوقف وحمايته من الطامعين من خلال اشتراط موافقة القضاء على التصرف من جهة أخرى

المبحث الثاني: حالة الأوقاف في العهد العثماني ودور السلاطين في رعايتها ونموها

:المطلب الأول: حالة الأوقاف في العهد العثماني

أخرجه البخاري في صحيحه، كتاب: الوقف، باب: الشروط في الوقف، 2/827982

سليمان بن خلف الباجي، المنقى شرح الموطأ، الطبعة الأولى، مطبعة السعادة، 1332هـ، 6/122. محمد بن أبي العباس الرملي، نهاية المحتاج، 828، الطبعة الأخيرة، دار الفكر، بيروت، 1404هـ، 2/377. ابن قدامة، المغني، 8/231

ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، 6/552. أبو بكر بن مسعود الكاساني، بدائع الصنائع، الطبعة الثانية، 1406هـ، 6/229

ما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم وأما خالد فإنكم تظلمون خالداً قد حبس أدرعه وأعتاده في سبيل الله رواه البخاري في صحيحه، باب: ما قيل في 830، درع النبي صلى الله عليه وسلم والقميص في الحرب، 3/1067

الدسوقي حاشية الدسوقي، 5/480. محمد بن أحمد الشريبي، مغني المحتاج، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، 1415هـ، 2/392. 831

ابن مفلح، المبدع، 5/354. خلفهم محمد ابن الحسن حيث ذهب إلى أن الوقف إذا خرب وتعللت منافعه يعود إلى ملك صاحبه. ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، 6/548. ابن همام، 832

شرح فتح القدير، 6/237. تقي الدين أبو العباس بن تيمية، مجموع الفتاوى، مجمع الملك فهد لطباعة القرآن الكريم، المدينة المنورة، 31/215. ابن قدامة، المغني، 8/833

حرص السلاطين العثمانيون على الاهتمام بالأوقاف وتسابقوا في دعمه وإنمائه لسببين: الأول: أن الوقف موروثٌ إسلاميٌ وردت الأحاديث والآثار الكثيرة في بيان فضله وحض المسلمين عليه. السبب الثاني: الدور الكبير الذي كانت تلعبه الأوقاف في خدمة المجتمع وسد مختلف حاجته في شتى المجالات والميادين، وقد أشار إلى هذا المنعى المؤرخ يلماز أوزتونا حين قال: " أن جميع منجزات المؤسسات الاجتماعية قد شيدت بفضل مؤسسة الوقف".⁸³⁴

فمنذ البدايات الأولى من قيام إمارة العثمانيين كان الوقف رفيقهم، حيث اتسع-وزاد الاهتمام به- بتوسع إمارتهم وتحولها لدولة وسلطانٍ واسع ورثَ الدول التي سبقتهم في حكم الأناضول، وهذا الاهتمام يظهر جلياً في اعترافهم بأوقاف من سبقهم من سلاطين وحكام، والمبادرة إلى تسجيلها في سجلات الأوقاف للحفاظ عليها وصيانتها، فعلى سبيل المثال حافظ العثمانيون على الأوقاف الموجودة في الموصل ومناطق شمال العراق بعد خضوع هذه المناطق تحت حكمهم سنة 923 هـ. وقد أظهرت المعلومات والأرقام الواردة في أرشيف الدولة العثمانية إلى وجود أكثر من 2715 وقفية خلال الفترة الزمنية الواقعة بين 902 هـ-1012 م و1427 هـ-1603 م فهذا الرقم الكبير يعكس صورة واضحة عن حالة النمو والازدهار التي عاشها الوقف في عوم الحكم العثماني مكاناً وزماناً

ومع الغنى والنمو العددي للوقف والذي يمثل "الكم" جاء التوسع في خدمات الأوقاف وشمولها لمجالات جديدة والذي يمثل "الكيف"، فعلى سبيل المثال ظهرت أوقاف لكسوة الفتيات الفقيرات وأخرى لتسديد ديون المسجونين بسبب الديون المتركمة، فضلاً عن الجوامع والمساجد وسقايات المياه والمدارس والمستشفيات والحمامات ودور العجزة والمكتبات ومغاسل الأموات، حتى الحيوانات كانت لها أوقاف وبالأخص طائر الحمام حيث كانت توقف الأموال لإطعامها وتأمين الحبوب له، ومثل الحمام الكلاب فيوقف لتأمين اللحوم لها.⁸³⁵

المطلب الثاني: دور السلاطين العثمانيين في رعاية الأوقاف وتنظيمها

إن اهتمام السلاطين العثمانيين بالوقف يأتي ضمن دائرة حرصهم على فعل المعروف والخير، فقد بدأ تاريخهم مع الأوقاف بوقف السلطان أورخان بن عثمان كأول وقف سلطاني، ثم تبعه في ذلك من جاء بعده من السلاطين، حيث أصبح الوقف ميداناً للتنافس بين السلاطين يتسابقون فيه بإنشاء المساجد والمعاهد العلمية والمؤسسات الخيرية فُخصّصت الأوقاف لدعم هذه المؤسسات وتغطية نفقاتها⁸³⁶، وعبرَ عن ذلك كارل بروكل مان بقوله: " لقد الحقّت بهذه المساجد معاهد للتعليم تتسع لسكنى الأساتذة"⁸³⁷ والطلاب ومستشفيات ومطاعم للفقراء وخانات وحمامات وآبار كان السلاطين ووزرائهم يتنافسون في إنشائها وتعهدها.

ولم يقتصر دور السلاطين في مجرد إغناء المؤسسة الوقفية بزيادة عدد الأوقاف وحبس الأموال لصالحها، بل حرصوا على تنظيمه وتقنينه، فكانت البداية بإنشاء سجلات خاصة بالوقف تسمى "دفتر الكشيفية" أو "كشفية وقفه" تحتوي هذه الكشيفية على المعلومات الوقف كاملةً بما في ذلك التصلي الفئدة المستفيدة منه ووجوه الصرف الشرعي له، ثم تم تطوير هذا النظام فأصبح يُطلب من الواقفين تسجيل وتدوين أوقافهم عند القاضي من خلال وثيقة سميت بـ "الوقفية" تدخل في سجل القضاء، إضافةً إلى التصديق الوقفية من السلطان؛ لإعطاء الوقف مزيد من الحماية والإلزامية، حيث كانت الوقفية تحدد أهداف الوقف وشروطه وإدارته وتعيين "المتولي" عليه، إلا أن دور الدولة لم يكن ينتهي بتقيد الوقف عندها إنما كانت تتابع كل الأوقاف وتراقبها.

وبما أن الوقف يعتبر من الناحية المالية والإدارية مؤسسة مستقلة؛ فقد كان المتولي-المعين من قبل الواقف- المسؤول عن كل ما يتعلق بالوقف، حيث يقوم بجمع وتنمية الواردات المالية للوقف، ومن ثم إنفاقها حسب شرط الواقف في دفع الرواتب وبرم الوقف عند الحاجة، وفي الحالات التي يكون الوقف كبيراً نسبياً يُعين من قبل الدولة "ناظر" على الوقف يكون رئيساً على المتولي ومفتشاً عليه؛ مهمته التأكد من مدى التزام المتولي بشروط تأسيس الوقف، وإلى جانب الناظر والمتولي كان هناك ما يشبه الهيئات تجتمع سنوياً بالعاملين في الأوقاف والمسؤولين عنها لينظروا في مدى تطبيق المهام المذكورة في الوقفية.

وكل هذه الإجراءات وتعدد الجهات الرقابية مع تدرجها في الصلاحيات والمسؤوليات تأتي في ظل اعتبار مال الوقف من الأموال الحرة التي لا مالك لها مما يجعله محل طمع الطامعين، فكان من الضروري إيجاد ما يؤمن للوقف الحماية من الضياع، ويضمن للمؤسسة الوقفية الاستمرار في القيام بما أنشئت لأجله من مهام وخدمات مختلفة.⁸³⁸

أوزتونا يلماز، تاريخ الدولة العثمانية، ترجمة: عدنان سلمان ومحمود الانصاري، مؤسسة الفيصل للطباعة والنشر، استنبول 1990م، ص 834492.

عصام صلاح الدين البياتي، الوقف في إيالات العراق في العهد العثماني الأول 1534 هـ-1622 م، الطبعة الأولى، 2012م، ديوان الوقف السني، 835 بغداد، ص 83.

علي الصلابي، الدولة العثمانية عوامل النهوض وأسباب السقوط، الطبعة الأولى، دار التوزيع والنشر الإسلامية، مصر، 1421 هـ، ص 836845.

كارل بروكلمان، تاريخ الشعوب الإسلامية، ترجمة: نبيه أمين فارس، منير البعلبكي، الطبعة الخامسة، دار العلم للملايين، بيروت، ص 343، 837.

أينالجيك خليل، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الاتحاد، ترجمة: محمد الأرنؤوط، الطبعة الأولى، درا المدار الإسلامي، بيروت، 2002 م، 838.

ص 221.

المبحث الثالث: إضاءة على أهم ميادين الوقف في العراق خلال الحكم العثماني

في هذا المبحث سنسلط الضوء على أهم الميادين التي لعبت الأوقاف دوراً جوهرياً في تقدمها وازدهارها في ولايات الدولة العثمانية عموماً وفي العراق خصوصاً خلال العهد العثماني: كالتعليم عموماً والتعليم الديني على وجه الخصوص، والتكايا التي ارتبط ظهورها بحكم العثمانيين للعراق، إضافة إلى المساهمة في دعم فقراء المسلمين وتحسين حالهم وغيرهما من المجالات

أولاً: المدارس الوقفية، ودورها الوقف في تقدم التعليم وازدهاره

كان التعليم في العراق إبان العهد العثماني كسابقه من العصور الإسلامية مرتبطاً ارتباطاً وثيقاً بالمسجد سواءً في المراحل التعليم الأولى (تعليم القراءة والكتابة) أو في المراحل المتقدمة حيث المؤسسات والمعاهد التابعة والملحقة بالمساجد، ومن هنا يظهر الدور الريادي للوقف في دعم التعليم وانتشاره، حيث كانت تخصص للمساجد وما يلحقها من مؤسسات تعليمية أوقاف ذات ريع ونفع؛ ليوّج هذا الربيع لتغطية نفقات التعليم كرواتب المعلمين وتأمين السكن للمعلمين والطلاب وغيرها من المصاريف، بهدف: إيجاد الجو الملائم لتلقي العلم والمعرفة، وتقسّم هذه المؤسسات التعليمية إلى قسمين أساسيين

القسم الأول: مدارس الصبيان (صبيان مكتبري). سميت المدارس التي أنشئت لتعليم المبادئ الأساسية للقراءة والكتابة في مختلف آليات الدولة العثمانية بمدارس الصبيان "صبيان مكتبري" كما سميت بـ "مدرسة المحلة"؛ لإقامتها في كل محلة من محلات المدن تقريباً، ومن أسمائها أيضاً "دار التعليم" و "المعلمخانة" و "مكتبخانة"، وكل هذه الأسماء كان يقابها فيما سبق فمدارس الصبيان كانت عبارة عن غرفة في المسجد أو تابعة له يلتحق بها الأطفال في أعمار مبكرة لتعلم الكتابة "اسم" الكتابيب والقراءة وحفظ القرآن الكريم إضافةً لتعلم الصلاة، ويتولى التعليم فيها رجل يدعى بـ "الملا" أو "الشيخ" الذي يكون غالباً حافظاً للقرآن الكريم. 839

القسم الثاني: المدارس والمعاهد

حظيت المدارس والمعاهد علماهتمام بالغ من قبل سلاطين الدولة العثمانية، وذلك ضمن جهودهم في نشر العلم الشرعي عامتهم والمذهب الحنفي -الذي أُتخذ مذهباً للدولة العثمانية- على وجه الخصوص، فجدد حرص السلاطين ومن ورائهم الولاة وأمراء الدولة على دعم هذه المدارس بأوقاف المال عليها، كما شكّل دعم هذه المدارس باباً للتجار وأبناء الأسر الثرية يظهرون من خلاله ولائهم للدولة وإخلاصهم للدين وحرصهم خدمته، وفيما يأتي سأذكر أسماء ومعلومات وردت في الوثائق العثمانية عن بعض المدارس والمعاهد الدينية وما أُقيمت لها من أموال ومنافع

- مدرسة (هوجه) قاسم دوكان بيك في الموصل، خصص لها وقف مصبغة الموصل، وقد بلغ واردها في سنة 929هـ 7200 أجرة 840، حيث كان يصرف على طلاب هذه المدرسة وموظفيها من متولي وكاتب ورفيق وخادم.
- مدرسة شيخ البلد في الموصل، وقد خصص لهذا المدرسة قطعة أرض زراعية موقوفة، يُنفق على المدرسة من ناتج هذه الأرض ورعيها.
- المدرسة الأصفهانية في مدينة بغداد، والتي تعرف باسم المدرسة الأحسانية نسبةً للشيخ محمد بن الشيخ أحمد الأحسائي المتوفى سنة 1083 هـ، وقد خصص لهذه المدرسة دكاكين واقعة قرب المدرسة إضافةً إلى مزرعة واقعة في مندليين وقرية واقعة على طريق خراسان، حيث بلغ واردات هذه المدرسة سنة 999هـ مبلغ 9800 أجرة.
- مدرسة رباط الأخلاطية، نسبة إلى "خاتون أخلاطية" زوجة الناصر لدين الله السلجوقي، حيث تقع هذه المدرسة في الجانب الغربي من نهر دجلة في بغداد، وبلغ وارداتها من الدكاكين التي أوقفت عليها 160 أجرة.

ثانياً: وقف التكايا الصوفية، ودورها في التعليم الديني

التكايا مفردتها تكية، لغة مأخوذة من الفعل "توكأ"، واصطلاحاً تعني البناء الذي يسكنه من لا كسب لهم "الدرابيش"، واطلق اسم التكية على هذه المساكن؛ لأن أهلها متكئون في روايتهم ومعيشتهم على ما يقدم لهم من قبل الوقف، وقد ارتبط ظهور التكايا في العراق وغيره من البلاد الإسلامية بحكم السلاطين العثمانيين لها، حيث أولى السلاطين والولاة العثمانيون اهتماماً بالغاً بالطرق الصوفية التي اتخذت من التكايا أماكن لممارسة نشاطاتهم ووظائفهم، ومن أبرز هذه الطرق الصوفية الطريقة القادرية والطريقة المولوية والطريقة الرفاعية

كما اعتبرت التكايا مؤسسات تعليمية رديفة للمدارس والمعاهد؛ أي أماكن للتعليم والتربية واكتساب المعارف الدينية وتعاليم الطرق الصوفية، والتدريب على تطبيق ما تعلموه في حياتهم العملية، فشكّلت التكايا ملتقى لعامة الناس يتلقون فيها الأحكام الشرعية الأساسية مع التركيز على الجانب الصوفي المتمثل في تركية النفس ومعالجة آفاتنا بالإكثار من الذكر والتعب، ف لعبت بذلك دوراً

البياتي، الوقف في إيلالات العراق في العهد العثماني الأول 1534-1622م، ص 106. عبد الرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في العهد

العثماني بغداد، الطبعة الأولى، 1959م، ص 52

الأقجة العملة السائدة في الدولة العثمانية ضربت لأول مرة في عهد السلطان أورخان 729هـ تحمل في وجهها الأول كلمة الشهادة وعلى الوجه الثاني اسم 840 الأمير. عامر محمود، المصطلحات المتداولة في الدولة العثمانية، مجلة دراسات تاريخية جامعة دمشق 2017م، 117-118

كبير في التعريف بالدين الإسلامي وتقديمه بصورة مبسطة وسهل لعامة الناس إضافةً إلى ترسيخ ثقافة دينية لدى عامة المسلمين⁸⁴¹، وفيما يأتي سأذكر أهم التكايا في عموم العراق إبان العهد العثماني:

- تكية الشيخ عبدالقادر الكيلاني في بغداد، أمر بإنشائها السلطان سليمان القانوني بمرقد الشيخ عبدالقادر يسكنها أتباع الطريقة القادرية، وقد خصص للتكية القادرية أرض زراعية وقرى ودكاكين يوجه ريعها لتغطية مصروفات التكية، حيث كان يعيش فيها أكثر من ثلاثمائة شخص.
- تكية "المولاخانة" في بغداد، تابعة للطريقة المولوية أنشأها محمد جليبي، وقد أوقف على التكية الملا عثمان الموصلية شيخ الطريقة المولوية في العراق عدداً من الدكاكين والمقاهي وأرض الحديقة المتصلة بالخانقاه.
- تكية الإمام شمس الدين في الموصل، أوقف عليها قرية أمام شمس الدين وقرية برس بالإضافة إلى عدد من المزارع، وقد وصل وارد هذه التكية سنة 983هـ إلى 13693 آقجه.
- تكية الإمام عمر بن الإمام حسن في الموصل، أوقف عليها قرية داي كندي وقرية باجوان، حيث بلغ وارد التكية سنة 292هـ 2600 آقجه.
- تكية الشيخ حاجي في كركوك، تقع قرب مركز داقوق، حيث تم تخصيص مبلغ 784 آقجه من إيرادات مياه جوفية في داقوق لتغطية مصروفات هذه التكية.
- تكية الشيخ مكي في كركوك، الواقعة قرب مركز لواء كركوك، تم وقف بستان ومزرعة عليها، وقد بلغ واردها 1000 آقجه.
- تكية جامع الكواز في البصرة، تابعة للطريقة الشاذلية، تولى التكية الشيخ محمد أمين الكواز ثم خلفه الشيخ عبدالسلام باشا أعيان، وقد أوقف عليها مزارع للمر وصل واردها 1026هـ إلى 150 المن.⁸⁴²

وفي الختام نقول "إن ما ذكرناه من تكايا ما هي إلا نماذج وأمثلة للتكايا التي أنشأت في العراق إبان العهد العثماني أو التي كانت موجودة من قبل إلا أنها توسعت ونمت خلال حكم العثمانيين؛ فقد حظيت التكايا في عهدهم بكل الدعم والتشجيع ومن وراء التكايا الطرق الصوفية التي اتخذت من التكايا مركزاً ومقرراً لها، وجاء هذا الدعم بصور وأشكال مختلفة، فتنوع بين دعم مالي مباشر وبين تسهيلات تقدمها الدولة للتكايا كإعفائها أوقاف التكايا من التكاليف والرسوم الأميرية

ثالثاً: الأوقاف الموجهة لخدمة المجتمع العراقي إبان العهد العثماني

من المعلوم أن الوقف ينمو ويزدهر عند توفر حماية الدولة له وتشجيع الناس عليه، وقد توفر هذين الأمرين للوقف في العراق لذا نجده نما وتنوعت خدماته إبان العهد العثماني لتشمل مختلف قطاعات ومجالات الحياة الاجتماعية، فإقبال الناس على الوقف والمساهمة فيه لما رآه من اهتمام للدولة به أدى إلى غنى المؤسسة الوقفية وقدرتها على التوسع في مجال الخدمات الاجتماعية وعدم الوقف عند الخدمات الأساسية، فكان الوقف يدخل ليوسع على الناس ويساهم في إزالة الضيق عنهم، وهذا يختلف بحسب المكان والزمان، ففي حالة المجتمع العراقي نجد أن طبيعته الجغرافية-من حيث قلة المياه الصالحة للشرب ووجود أنهار تمر بالمدن تقسمها إلى قسمين- وجد حاجتين هما: توفير مياه الصالحة للشرب في الأحياء السكنية، وبناء جسور تربط طرفين المدن ببعضها، وهنا جاء دور الوقف للمساهمة في سد هاتين الحاجتين؛ وذلك بإيجاد أماكن الاستسقاء (السبيل-خانات-السقيفة-السبيل)، بقصد توفير مياه الشرب للمسافرين وعابري السبيل وجموع الناس سواء داخل المدن أو خارجها⁸⁴³، وفيما يأتي نذكر نماذج "لهذا الشكل من الوقف في مدينة بغداد والتي عرفت بـ "مزملات سبيل

- سقاية المدرسة المستنصرية، تقع ضمن المدرسة وتزوج طلبتها ومدرسيها والقائمين عليها وغيرهم بمياه الشرب والوضوء، وأطلق اسم "المزملاتي" على القائم عليها.
- سقاية الشيخ عبد القادر الكيلاني، كان الماء ينقل إليها من فوق قناطر خاصة، يشرب منها عامة الناس.
- سقاية مراد باشا، أنشأها والي بغداد مراد باشا عند جامع المعروف بالمرادية في محلة الميدان.

أما بالنسبة لحاجة الناس للجسور-التي تسهيل التنقل بين طرفي المدينة وقيام الناس بأنشطتهم المختلفة- نجد في الوثائق العثمانية ذكر لجسر في سنجق الحلة والمسمى بـ "حسر علي" والذي أوقف عليه حفاظاً على استمراريته واردة عدد من الدكاكين والخانات إضافة إلى بساتين وأراضي زراعية واقعة على أطراف مدينة بغداد، حيث بلغت سنة 926هـ 7948 آقجه.⁸⁴⁴

أكمل الدينباخان أغلو، الدولة العثمانية تاريخ وحضارة، ترجمة: صالح سعداوي، مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية، استانبول، 1999م، ص 25 ج2.

البياتي، الوقف في إيلالات العراق في العهد العثماني الأول، ص 113-116.

سعيد عاشور، المؤسسات الاجتماعية في الحضارة الإسلامية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، 1995م، ص 444.

البياتي، الوقف في إيلالات العراق في العهد العثماني الأول، ص 132-133.

الخاتمة وأهم النتائج:

جاءت هذه الورقة كدراسة تسليط الضوء على أهم المسائل المتعلقة بالوقف من الناحية الشرعية، مع إضاءة على واقع الوقف في العراق خلال الحكم العثماني والمجالات التي خَدَمَ فيه الوقف المجتمع العراقي، بُغية الجمع بين القواعد والأحكام المتباعدة في الوقف وبيان الحال التي كان عليها الوقف في تلك الفترة، فخرجت الدراسة بمجموعة من النتائج، فيما يأتي أهمها

- 1- وجوب القول بلزوم الوقف؛ وذلك بسلب الواقف القدرة على الرجعة فيه؛ لأن القول بعدم اللزوم مخالفٌ لمقتضى الوقف المتمثل بالحبس وتقييد التصرف بالعين الموقوفة، بدليل الآثار الواردة عن النبي صلى الله عليه وسلم في حديث سيدنا عمر رضي الله عنه: " لا يباع ولا يوهب ولا يورث."
- 2- عدم اشتراط التأييد في المال الموقوف؛ لذا يجوز وقف كل ما أمكن الانتفاع به دون استهلاك عينه؛ لما رود في الأثر من وقف الصحابة-رضوان الله عليهم- للأموال المنقولة كوقف سيدنا خالد ابن الوليد لأدرعه، وغيرها من الآثار الدالة على جواز وقف المنقول من الأموال.
- 3- اشتراط إذن القاضي لصحة التصرف بالمال الموقوف؛ لما فيه محافظة على قصد الواقف من الوقف وهو "الانتفاع بالعين الموقوفة"، مع ضبط التصرف بالوقف وحمايته من الطامعين من خلال اشتراط موافقة القضاء على التصرف.
- 4- لم يقتصر اهتمام السلاطين العثمانيين بالوقف بمجرد إغنائه وزيادته، بل تعدى إلى تنظيمه وتقنين إجراءات تسجيل الوقف والإشراف عليه من قبل جهات متعددة ومتفاوتة في الصلاحيات، بغاية توفير أكبر قدر ممكن من الحماية وضمان الاستمرارية للمال الموقوف.
- 5- زاد من دعم السلاطين العثمانيين للأوقاف التعليمية رغبتهم في نشر المذهب الحنفي مذهب الدولة العثمانية الرسمي، فأوقف السلاطين الأموال على المدارس والمعاهد الدينية، وتبعهم في ذلك ولاتهم، وأمرأؤهم، وكبار التجار، والأغنياء.
- 6- ظهر دعم السلاطين العثمانيين للتصوف وطرقه من خلال وقفهم الأراضي والأموال وتوجيه وارتدتها لبناء التكايا والإنفاق عليها، حيث استخدمت التكايا كمركز لنشاطات الطرق الصوفية، يأوي إليها عامة المسلمين فيتلقون المعلومات العامة عن الإسلام وتعاليمه، ويتدربون على تطبيقها في الحياة.
- 7- غنى المؤسسة الوقفية في العراق إبان العهد العثماني وسّع نطاق الخدمات التي يقدمها الوقف للمجتمع العراقي، فشمل توفير مياه الشرب لعامة الناس (الزمميات)، إضافة إلى بناء الجسور التي يمر بها نهر كبغداد لتسهيل حركة الناس بين طرفي المدينة .

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين

المصادر والمراجع:

- ابن تيمية، تقي الدين أبو العباس، **مجموع الفتاوى**، مجمع الملك فهد لطباعة القرآن الكريم، المدينة المنورة.
- ابن عابدين، محمد أمين، **حاشية ابن عابدين**، الطبعة الثالثة، دار الفكر، بيروت، 1412هـ.
- ابن قدامة، عبدالله بن محمد، **لمغني**، مكتبة القاهرة، القاهرة، 1388هـ.
- ابن مفلح، إبراهيم بن محمد، **المبدع شرح المقنع**، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، 1418هـ.
- ابن منظور، محمد، **لسان العرب**، الطبعة الثالثة، دار صادر، بيروت، 1414هـ.
- إحسان أغلو، أكمل الدين، **الدولة العثمانية تاريخ وحضارة**، ترجمة: صالح سعداوي، مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية، استانبول، 1999م.
- أينالجيك، خليل، **تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار**، ترجمة: محمد الأرنؤوط، الطبعة الأولى، دار المدار الإسلامي، بيروت، 2002م.
- الباجي، سليمان بن خلف، **المنتقى شرح المؤطأ**، الطبعة الأولى، مطبعة السعادة، 1332هـ.
- بروكلمال، كارل، **تاريخ الشعوب الإسلامية**، ترجمة: نبيه أمين فارس، منير البعلبكي، الطبعة الخامسة، دار العلم للملايين، بيروت.
- البياتي، عصام صلاح الدين، **الوقف في إيالات العراق في العهد العثماني الأول 1534هـ - 1622م**، الطبعة الأولى، 2012م، ديوان الوقف السني، بغداد.
- حماد، نزيه، **معجم المصطلحات الاقتصادية**، دار القلم، دمشق، 1426هـ.
- الدسوقي، محمد بن أحمد، **حاشية الدسوقي**، دار الفكر، دمشق.
- الرملي، محمد بن أبي العباس، **نهاية المحتاج**، الطبعة الأخيرة، دار الفكر، بيروت، 1404هـ.
- الزركشي، شرح مختصر الخرقى، محمد بن عبدالله، الطبعة الأولى، مكتبة العبيكان، الرياض.
- الشربيني، محمد بن أحمد، **مغني المحتاج**، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، 1415هـ.
- الصلابي، علي، **الدولة العثمانية عوامل النهوض وأسباب السقوط**، الطبعة الأولى، دار التوزيع والنشر الإسلامية، مصر، 1421هـ.
- عاشور، سعيد، **المؤسسات الاجتماعية في الحضارة الإسلامية**، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، 1995م.
- عامر، محمود، **المصطلحات المتداولة في الدولة العثمانية**، مجلة دراسات تاريخية جامعة دمشق 2017م.
- الفيومي، أحمد بن محمد، **المصباح المنير**، المكتبة العلمية، بيروت.
- قلعي، محمد رواس، **معجم لغة الفقهاء**، الطبعة الثالثة، دار النفائس، 1498هـ.
- الكاساني، أبو بكر بن مسعود، **بدائع الصنائع**، الطبعة الثانية، 1406هـ.
- النووي، يحيى بن شرف، **روضة الطالبين**، الطبعة الثالثة، المكتب الإسلامي، بيروت، 1412هـ.
- الهلاللي، عبد الرزاق، **تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني**، بغداد، الطبعة الأولى، 1959م.
- يلماز، أوزتار، **تاريخ الدولة العثمانية**، ترجمة: عدنان سلمان ومحمود الانصاري، مؤسسة الفيصل للطباعة والنشر، استنبول 1990م.

من الاثار العثمانية في بغداد «خليل باشا جادة سي (شارع الرشيد)»... عمق وعبق تاريخ بغداد
ا.م.د. وداد جابر غازي

0000-0001-8285-236x

الجامعة المستنصرية

كلية التربية الاساسية / قسم التاريخ

:المقدمة

يعد شارع الرشيد هو بغداد كلها ومن ثم العراق كله، فهو كأى جزء حي وقديم من العراق ، انه شارع حي ومتجدد، لذلك يصبح الجزء المتطور فيه مرئيا من خلال الكل، والذين يعرفون شارع الرشيد تاريخا يؤكدون أنه الكيان الذي يحرك بما يملكه من قوى اقتصادية وسياسية واجتماعية العراق كله.

أن المحلات التي تحيط بشوارع الرشيد، كانت لها اسماء عثمانية اخرى، كما انها لم تبقى على اسمائها في الفترات اللاحقة، فقد اندمجت المحلات بعضها البعض، تغيرت اسماء بل الغيت اسماء معينة خاصة، تلك التي تتصل باليهود، واللغة في بغداد لها عمق ووجود، فهي حاضنته لوجود مراكز الاقوام الاجنبية وتداخل القوميات والاجناس، والمتتبع لتاريخ الأسماء في بغداد يجدها قاموسا، واللغة كانت المأرب التي يتغذى منها شارع الرشيد لا بل العراق كله، لا نها تقرب الصورة لاذهان من يعيشون الآن ، ومعظها تتصل مكانيا بشارع الرشيد ، بل وتشكل العمود الفقري له وهي باب المعظم والقلعة و الميدان والطوب خاتة والصابونجية و الحيدر و العاقولية و باب الاغا و سلطان علي و المربعة و السنك و الباب الشرقي، وهناك امكان أخرى مخيفة مثل الكرنينية والتي كانت محجرا للمرض المعديين وللأمراض التي لاشفاء منها ،ومكانها قرب القلعة ، وثمة قلعة اخرى ويسمياها امين المميز في كتابه عن بغداد قلعة البيادة وموقعها في الطرف الايمن بالقرب من كلية الهندسة (حاليا")، والقلعتان تتقاسمان مقدمة باب المعظم كجزء من تكوين قديم لبغداد.

:المبحث الاول :- فكرة إنشاء شارع الرشيد

تتميز بغداد بموقع لا منافس له في العراق، لأنها تمثل القلب الهندسي والعمراني للدولة ، فهي ذات موقع متوسط بين الشمال والجنوب وما بين الشرق والغرب، وأن موقعها في خاصرة الرافدين، هذا وهبها الحماية الطبيعية قديما أمكنها من استعمال مياه النهرين معا، فهي بؤرة العراق.

ان فكرة فتح شارع الرشيد واسع يخترق بغداد من أوله الى أخره ترتقي الى أوائل القرن التاسع عشر الميلادي، فأول من حاول فتحها سليمان باشا الكبير والي بغداد عام 1780-1804. غير انه لم يستطيع تنفيذه لظروف الولاية(انتشار مرض الطاعون انذاك)، ولمرضه الذي سبب وفاته عام1802، ولما تقلد زمام داود باشا الكرجي الولاية سنة 1816 ،استعان بمجموعة من مهندسي الانكليز الذين قدموا للعراق لمساحة ارضه، غير أن وباء سنة 1830 اثناه عن عزيمة ،وعندما كان مدحت باشا واليا(1869-1872)، جدد فكرة شق هذا الشارع ،فرسم له المهندسين عدة رسوم اختار احدها ،وهو الذي يمر بين كنيسة اللاتين والسريان (منطقة السوق العربي حاليا")، فتردد في التنفيذ، ثم استدعاه السلطان ونقله الى الاستانة فأسدل الستار على المشروع(1)، وبعد اعلان الدستور العثماني عام 1908 ،تولى زمام ولاية بغداد الوالي العثماني ناظم باشا سنة 1910 ،واول اقتراح أراداه هو فتح الشارع ليكون ممرا عسكريا للفيلق العثماني السادس تمهيدا للهيمنة العثمانية على بقية منطقة الخليج العربي، فأحضر مهندسي الولاية لهذا الغاية، وأطلعهم على نيته فقدموا له في الحال رسوم مدحت باشا، فوافق على فتح الجادة وشرع في شق الشارع الممتد ما بين (باب السلطان) أي باب المعظم و(باب كلوادة) أي الباب الشرقي ،وهذان البابان هما من بقايا سور بغداد الذي شييد في أواخر القرن الثالث عشر، الا ان سكان الشارع قد اعترضوا على هدم بيوتهم ،وفي الحقيقة ان

هذا الشارع ما هو الا تهذيب لعدة دروب وازقة ضيقة مر من خلالها الشارع في شمال بغداد وجنوبها، فخرجوا متجهين في تظاهرة يقولون(هالكاع وما ننطيتها ناظم باشا حاكم بيها) ،خاصة بعد ان علموا ان حكومة الولاية لم يكن في نيبتها تعويض الساكنين، بالإضافة الى احتجاج القنصلية البريطانية، إذ لو نفذ تشييد الشارع حتى السنك لاخترق حديقة القنصلية البريطانية وجزء"ا من سياجها، بل قيل ان هذه الاحتجاجات كانت أحد الأسباب وراء نقل (ناظم باشا) من بغداد عام 1911، فتوقف المشروع حتى عام 1915(2)، أمر الجنرال خليل باشا قائد الجيش العثماني الذي اصبح واليا على بغداد في ذلك العام، بتنفيذ المشروع، وافتتح الشارع بعد تعديله ورصه بالحصى الخشن في الثالث والعشرين من شهر تموز 1916 ، ولذلك سمي الشارع باسم (خليل باشا جادة سي)، وثبتت لافته من الموزاييك(الكاشي) على جدار جامع السيد سلطان على تحمل هذا الاسم، وظلت قائمه حتى مجيء البريطانيين عام 1917(3)

وقد بلغ طول الشارع 3كم و120م وعرضه 12م، وكانت المساحة العمرانية للجانب الشرقي في بغداد لا تزيد على 3 كم وربع الكيلو متر طولا ،اما العرض فلا تزيد عن 2كم في اوسع منطقة من تلك الرقعة المسكونة، يرى أحد المؤرخين،أن افتتاح شارع خليل باشا جادة سي، اقترن بافتتاح شارع آخر يتفرع منه وهو شارع المأمون ،الذي يمتد من مساحة الأمين (الرصافي) وينتهي عند بداية جسر الشهداء ،حيث يقول : ((فتح العثمانيون ابان الحرب العالمية الاولى شارعين ،اولهم شارع خليل باشا جادة سي ،اما الشارع الثاني فهو شارع(عقد الصخر) ،هو الشارع الوحيد الذي رصف بالصخر في بغداد، وكانت تسير فيه بعض عربات الفوج العسكري التي تجرها الخيول ، وكان من الضيق إذا مرت العرببة فيه يضطر المارة الى الالتصاق (بالجدران او المحلات على جانبيه))4)

وبعد دخول الانكليز في الحادي عشر من اذار عام 1917، اطلقوا على الشارع تسمية (الشارع الجديد) ويقول الصحافي الانكليزي الذي رافق الحملة البريطانية ادموند كاندلر: ((تقدمنا في شارع خليل باشا وهو الشارع الوحيد العريض في المدينة، لقد اطلقنا عليه اسم (شارع هندنبرك) بمناسبة سقوط الكوت وهو ليس بالشارع الجميل او الجذاب))5)

كان في حينها يمتد من باب المعظم الى بناية الكمرک في السنك ، وليس من باب المعظم الى الباب الشرقي كما يتوهم البعض، بسبب من ان بناية الكمرک الذي اتخذت متحفا للازياء العراقية، كانت في عهد الدولة العثمانية دارا" للقنصلية البريطانية، وكانت تسمى عند العامة بـ(القنصلخانة)، وكانت البناية تمتد الى استقامه شارع الرشيد وقسما منها في دائرة البرق المركزية ، فأمتد الشارع الى سور القنصلية وتوقف العمل فيه، اذ اعترضت الحكومة البريطانية على هذا الموضوع، الا أن خليل باشا اصر على هدمها، وكادت ان تحدث ازمة سياسية بين بريطانيا والدولة العثمانية ،لولا اشتغال الحرب العالمية الاولى وأنشغال الدولتين، فأهمل المشروع وتوقف الشارع عند هذا الحد، عندما خسرت الدولة العثمانية الحرب خرجت من العراق .(ولحلت الدولة البريطانية محلها في احتلال العراق في عام 1917)6)

وبعد دخول القوات البريطانية بغداد بعد الحرب ، عملوا على تبليط شارع الرشيد كباكورة للعمل العمراني والاستفادة من الشارع المهم وحشدوا له جمهرة من السجناء العراقيين المحكومين بالاشغال الشاقة المؤبدة وهو بملايس السجن المصنوعة من(الكواني)، كما كانت القيود والسلاسل الحديدية تقيد أرجل بعضهم بمقتضى مدة محكوميتهم ،حيث كانوا يرصفون الارض بالحجارة والصخور، ثم يبدأون بدق تلك الصخور والاحجار(بالمدقات) كي تثبت في محلها، ومن هنا نشأت الكتابة(يدك حجارة .(بالجادة)، وهي كتابة من حكم عليه بالحبس مع الاشغال الشاقة المؤبدة، ثم تجري عليها العمليات الأخرى الى ان يتم التبليط7)

وفي بداية العشرينات، أعد المهندس المعماري الانكليزي(جي ام ويلسون)، والذي سبق وأن عمل في الهند، أول مخطط أساسي للمدينة ،لاسيما أقترح إعادة تنظيم شبكة للشوارع الرئيسية، وفتح مناطق سكنية جديدة في العلوية والسعدون والهندي، كما بدا العمل باعداد نظام للبناء والطرق في عام 1919، وشكلت لأول مرة بتاريخ البلدية(لجنة تخطيط المدينة)،الا انها لم تنجح في مهمتها وانفكت بعد فترة قصيرة، وبسبب شق شارع الرشيد عبر احياء سكنية كثيفة هدمت المئات من البيوتات، وبقي العديد منها مطلا على جانبي الشارع ،وهو مهدم جزئيا، مما اعطى الشارع منظرا رديئا غير لائق بمكانته المهمة في

المدينة، ومن هنا يبرز اهم سؤال معماري وتخطيطي عن شارع الرشيد، ما هي الاسباب والعوامل التي جعلت من البلدية او الادارة البريطانية ان تتخذ قرارا" بتنظيم وتوحيد الشارع بالصورة التي نراه عليها الان؟ ان الاجابة على هذا السؤال ليس بالسهل ،لان هذا القرار غير محدد او موثق تاريخيا، او على الأقل فانه لم يكتشف لحد الآن، نحن نعلم بان امانة العاصمة، كانت قد حددت أبعاد الأبنية التي تطل عليه من خلال النظام الذي اعنته في عام 1934 ،ولكن هذه الفترة تعد متأخرة نسبيا ،لأنها جاءت بعد تشييد العديد من الأبنية ذات الرواق في الطابق الاراضي. أن الأجابة على هذا السؤال تكمن في عدة اعتبارات منها داخلية وخارجية:-

-ان فكرة فتح الرواق كانت موجودة في العراق منذ الفترة العباسية ،وخاصة في الاسواق المسقفة ،والتي توفر الحماية المناخية
1- والظل للسابلة، وهي ايضا موجودة في الجوامع وحتى البيوت التقليدية

2-كانت الاعمدة الخارجية فوق الارصفة المطلة على ازقة عريضة بنيا" موجودا" في بعض المدن العراقية، مثل كربلاء
. خاصة

3- ان المهندس المعماري البريطاني (جي. ام. ويلسون) ،كان قد اعد مخططا لتنظيم بغداد، ولعله كان هو الذي اقترح نمط (الشارع الرواقي)، الذي يتواجد في الهند لتشابه الظروف المناخية، لتطبيقه في شارع الرشيد

4-وجود بعض الابنية الكبيرة والمهمة على الصعيد السياسي والاقتصادي على امتداد الشارع ،اتصف بان لها رواقا خارجيا ومنها بناية (شركة لنج اخوان) المطلة على شارع النهر والرشيد ،والتي سبق وان هدمت عام 1910 من قبل الادارة العثمانية وشيدت بعدئذ في حدود عام 1917 على شكل خان بطابقين ساحة وسطية مفتوحة حولها غرف للبضائع والادارة ومدخلين احدهما وهو الرئيس كان يطل على شارع النهر والأخر على شارع الرشيد يتميز بكونه ضمن رواق خارجي مكون من عقود (أجرية مستندة على دعائم سميكية وقصيرة نسبيا)8

ويذكر الباحث الاجتماعي الدكتور على الوردني، عن طريقة وإقامة هذا الشارع ، ((ان شق الشارع كان يجري بطريقة عجيبة ،فقد جئ بحبلين طويلين ومدا فوق سطوح الدور لتحديد استقامه الشارع وعرضه بهما، وكان مرور احد الحبلين فوق احدى الدور كان معناه نزول الكارثة على اهل تلك الدار ،أي ان دارهم ستتعرض للهدم، ويتابع الباحث ان صاحب الدار هذا يسرع الى اصدقائه لكي يرشده الى من يساعده على ازاحة الحبل عن دارهم ، او اعطاء رشوة لمن يقوم بعملية الهدم ،فكان الحبل يتحول من دار الى أخرى حسب مبلغ الرشوة التي تدفع او النفوذ الذي يستخدم ،واصفا الحالة بانها كانت مهزلة (فعلا" تدعوا الى البكاء والضحك معاً))9

وبقيت الانحناءات والنتوءات في الشارع على حالها، الا في حالة نفل رفات امام طه (تمثال الرصافي) ليلا وبصورة سرية الى سلمان باك ،حين كان (ارشد العمري) أمينا للعاصمة، وكذلك حين تم تهديم الحائط المائل لجامع مرجان بمواجهة البنك (المركزي، والبارز في داخل الشارع بحجة انه مائل للانهدام وراجع الى الخلف بضعة أمتار، وبهذا توسع الشارع نوعا ما)10

ولمعرفة مايحوي شارع الرشيد في العشرينات نبدأ من باب المعظم الى الباب الشرقي، ونبدأ من الطاق الكبير المرتفع الى اكثر من عشرة امتار وفيه الباب الحديدي الكبير لمدخل بغداد من هذه الجهة، وعلى جانبه بابان صغيران تحت الطاق المقوس لمرور السابلة وفي خارج هذه الباب الصغيرة يجلس(دزديانية الضرائب)، و ثم جدار القلعة وبابها المفتوح ، . "وكانت ساحة القلعة ملعبا لكرة القدم وعلى جهة النهر السجن القديم والذي يسمى (سجن القلعة) وزارة الدفاع حاليا

وكانت ساحة القلعة الواسعة محل استعراض كشافة المدارس الابتدائية ،وحدث في هذه الساحة وبحضور الملك فيصل الاول والوزراء، ان دخلت جاموسة هانجة من باب القلعة الرئيسي في الميدان، وأثارت الفوضى والاضطراب، الى أن تمكنت

الشرطة من قتل الجاموسة وحكم على صاحبها بالسجن، لأنه لم يتخذ الاحتياطات اللازم، وكانت العادة ان تربط في ساق الجاموسة (الامامية المشتبه بها عصا كبيرة تعيقها عن الحركة الزائدة او الركض)¹¹

ثم تاتي مدرسة المأمونية ، وقد سجل الملك فيصل الاول نفسه معلما في المدرسة المأمونية، قد سميت بهذا الاسم لان الاعتقاد كان سائدا ان البناء العباسي في القلعة، كان أيوانا لقصر المأمون، وقام ايضا الملك فيصل الاول بتسجيل ولي العهد غازي تلميذا في هذه المدرسة، وكانت له من الكشافة فرقة خاصة سميت(فرقة الامير غازي)، وانتخب افرادها من الطلاب التابعين لاولاد العوائل المعروفة، وخلف المدرسة المأمونية يربض طوب(ابو خرامة) مع شموعه والخرق البالية فيه. ثم ساحة الميدان وقهوة خليفة التي تحتل نصف الشارع مقابل حديقة الميدان الصغيرة وسياجها الحديدي المسمى(القفص). وكلمة القفص تعني الشثيمة (لكل من يقترب من القفص او يدور حوله)¹²

اما الجهة اليسرى من الشارع فقد احتوى على دائرة عسكرية وبعدها ساحة لوقوف الدواب ولبيعها، وقد شيد في محلها محطة بنزين باسم محطة بنزين باب المعظم، وهي الآن (المكتبة المركزية العامة)، وبعدها ساحة تضم التكية الطالبانية، وكان مديرها المرحوم على الطالباني، الذي حقق وطبع الديوان الشعري لجدد الشيخ رضا الطالباني اشهر شاعر في القرن التاسع عشر (باللغة العربية والتركية والكردية، واشتهر الديوان بقسوة الهجاء وبعد التكية ياتي خان (علو) المشهور وهو مركز العربات)¹³

المبحث الثاني :- المناطق والمعالم الحضارية الشاخصة في شارع الرشيد

اولا:- منطقة الميدان

وهي تبدأ من ساحة باب المعظم عند (باب السلطان) وتنتهي عند موقف الباصات في ساحة الميدان، ان الشخصية المعمارية في هذا المنطقة، تختلف عنها في المناطق الأخرى بسبب عدم وجود الشارع المعمد في هذه المنطقة وبسبب الانفتاح الواسع للمشهد الحضري في فضاء القلعة والميدان، ومن الابنية المهمة الموجودة في هذا النطاق:

جامع الاوزبك: سمي هذه التسمية بسبب منارته القصيرة، ولأن افراد شعب الاوزبكستان يجتمعون فيه مع دواليبهم حيث كانوا ليمتهنون حد السكاكين، وفي بغداد يسمونهم (الجراخين)، وكانوا قد جاؤا مع الجيش العثماني عند فتح بغداد¹⁴

جامع الأحمدية: يعرف بجامع الميدان تطل واجهته على ساحة الميدان، وسمي بالاحمدية نسبة الى مؤسسة الاول احمد باشا (الكتخدا في عهد الوالي سليمان باشا الكبير، ولم يستطيع اتمامه لاغتياله سنة 1796 فقام اخوه عبدالله بانجازه بعد سنتين)¹⁵

جامع المرادية: وهو من اجمل واشهر الجوامع، وهو يقع على الجهة اليسرى من باب المعظم مقابل وزارة الدفاع، واقيم على ارضيه المدرسة الشرقية الشرايية ويعرف بجامع (نائلة خاتون)، وقد شيد عمارته الوالي مراد باشا سنة 1566، ثم جددت (عمارته من قبل السلطان عبد الحميد عام 1910)¹⁶

جامع الحيدر خانة: يبدأ هذا الجامع من ساحة الميدان وينتهي عند ساحة الرصافي، وتعد منطقة الحيدر خانة من اقدم مناطق شارع الرشيد، حيث الكثير من ابنيته تعود الى الفترة المبكرة من القرن الماضي، وقد اخذت هذه المنطقة اسمها من جامع الحيدر خانة، ويرجع تاريخه الى سنة 1202 هـ. وربما قبل هذا التاريخ جدده الوزير العثماني(داود باشا) سنة 1242 هـ. وآخر تجدد بداية سنة 1972 (17)، ويوجد في هذا النطاق سوق الهرج(مجمع اللصوص والمحتالين والمعدومين والراغبين في بيع ما عندهم او شراء ما يحتاجون اليه من البضائع الحرام او الحلال). وبعدها شارع الاكمخانة(المتنبي) والاكمك باللغة التركية تعني (الخبز)، وقهوة امين التي سميت بقهوة الزهاوي لان الشاعر العراقي جميل صدفي الزهاوي من رواد الدائمين لها (واصبحت هذه المقهى ذات هوية خاصة بالشعر العمودي وبمطارات الزهاوي)¹⁸

ثانياً:- منطقة السوق

وتمتد هذه المنطقة من ساحة الرصافي الى منطقة حافظ القاضي(ساحة الوثبة)، وتبدأ ببنائية ضخمة (موقف سيارات واسواق الرصافي) وفضاء حضري واسع غير معرف بوضوح (ساحة الرصافي) ينتصب في مركزها تمثال للشاعر (الرصافي)، ويستمر مروراً بجامع مرجان(المدرسة المرجانية)، وكان قد شيده امين الدين مرجان في العصر الاليخاني سنة 1357م، وفي العهد الملكي السابق اخذت مساحة من الجامع لتوسيع شارع الرشيد، وجدد تعميره في عام 1973 من قبل -دائرة الآثار العراقية، لاهميته ولقدمه التاريخي، وهو قريب من مدخل الشورجة ،ويقاله (خان مرجان)(19):

سوق الشورجة: بنى هذا السوق في زمن المستنصر بالله العباسي ،اما بالنسبة لتسمية الشورجة ،فقد اختلف الباحثين في اصل التسمية، لما يكتنف هذه التسمية من غرابة لفظية فقد ذهب المرحوم د. مصطفى جواد الى ان الكلمة منحدره من شوركاه أي محل (الشورة) و(الماء المالح) ،فهو يعتقد انه كانت في محلة شورجة بغداد في الزمن القديم بئر او بركة ماء من الماء المالح فحرفت الى الشورجة، اما الاستاذ سالم الالوسي فيعتقد ان اصل الاسم هو(شتيرج) وهو دهن السمسم حيث كانت هناك عدة معاصر يديرها اليهود في منطقة الشورجة ببغداد، فالاسم اذن ينسب الى الشرجة التي حرفت الى الشورجة ،ويأخذ سوق الشورجة امتداد عرضيا نحو شارع الخلفاء (الجمهوري)، الذي اخترقه عند انشاءه من الموضع القريب من جامع الخلفاء المعروفة مأذنته بمنارة سوق الغزل، وتطل نهاية السوق على شارع الكفاح (شارع غازي سابقا) ،بذلك يكون هذا السوق الترابي (العريق مطلا" على ثلاثة شوارع مهمة هي:(الرشيد- الخلفاء- الكفاح)(20)

اسواق باب الاغا: تقع اسواق باب الاغا على الجانب الايمن من شارع الرشيد وتتحصر من الجهة الأخرى بالنهر، حيث تواجه سوق الشورجة وجامع مرجان، ويتكون من عدة اسواق ضمن عدة تخصصات منه سوق البرازين الذي يمتد عرضيا ومتفرعا غربا حتى شارع النهر، ويعرف هذا السوق ب(الجوجتية)، حيث كان تباع فيه الاقمشة الصوفية المستوردة(الجوخ) ،ومن اسواق باب الاغا ، سوق الصفاير(سوق الصفارين) ،الذي يمتد عرضيا ايضا باتجاه شارع النهر ملتقيا بسوق البرازين، وتؤكد اغلب الروايات التاريخية ان سوق الصفاير نشأ بالتزامن مع بناء المدرسة المستنصرية عام 631هـ مع اسواق اخرى ،ومنها (سوق الوراقين يسمى حاليا ب(سوق السراي)(21)

سوق الهرج: يطل سوق الهرج من جانبه الشرقي على شارع الرشيد ،ويقال هذا المدخل ساحة الميدان المعروفة في بابا المعظم ،ويضفي مخرجه الايسر الى بناية السراي(القشلة)، وموقع المصرف العقاري قبالة بناية مديرية شرطة محافظة بغداد القديمة، اما مخرجة الايمن فيتصل بسوق الميدان المطل على الساحة، التي كانت تقوم فيها دائرة اسالة الماء القديمة ،وهناك سوقين باسم سوق (الهرج) الاول، وهو الكبير، وكان يحاذي دائرة الكمرک والمكوس (المدرسة المستنصرية)، وكانت تباع فيه الاسلحة النارية والجارحة قد سمي بالهرج دلالة على كثرة الازدحام فيه وتعالى الاصوات والتهريج للبيع والشراء

سوق الميدان:كانت يعرف بسوق السلطان وهي مضافة الى لقب السلطان طغرل بك السلجوقي، فإنه دخل بغداد من هذه الجهة. ولما بنى السور بعد دخوله بغداد بعشرات السنين سمي باب السور الاعلى، وسمي ايضا ب(باب السلطان) وهو الذي عرف في الايام الاخيرة للحكم العثماني بباب المعظم(22)

ثالثاً:- المنطقة المربعة

هذه المنطقة معروف بجسري الاحرار والسنك، حيث تمتد من ساحة حافظ القاضي الى نهاية جسر السنك، وعلى الرغم من ان نهر دجلة لا يبتعد عن الشارع في هذا النطاق، الا انه لايرى ابدا على طول امتداد هذا الجزء ،و يحتض فعاليات تجارية مهمة وكثيفة الى حد ما، كما ان هناك تأثيراً واضحاً لمبنى البريد والاتصالات المركزية للمعماري رفعت الجادرجي الذي بناه سنة 1977، والذي يفرض ارتفاعه الشاهق حضوراً مهماً على تكوين الشارع الفضائي و يمثل معلماً أساسياً في المنطقة ككل ،علاوة على ذلك توجد معالم مهمة اخرى منها جامع السيد سلطان علي وهو يقع في محطة (المربعة) ،وفيه مقام

السيد سلطان علي، وقد وضع في حياة صاحبه وشخصيته المرحوم السيد محمد ابي الهدي الصيادي الرفاعي كتابا اسماه(النور الجلي في اخبار سيدنا الامام الرفاعي السيد علي) وهناك بعض التكايا في شارع الرشيد، كانت مقرا لاصحاب بعض الطرق الصوفية امثال

تكية ال الطالباني

تكية البدوي

(تكية الراوي(23)-

رابعاً:- منطقة السنك

وهذا النطاق معروف بجسري السنك والجمهوري، وهو احدث مناطق شارع الرشيد واقربها الى نهر دجلة(50م) ، الا ان النهر لايرى من الشارع الا عند جسر السنك، يتسم هذا الجزء من الشارع بضعف تعريفه الفضائي والانعدام ألتام للشخصية الموحدة بسبب تواضع الابنية المطلة عليه، كما يتميز بوجود مجموعة من الابنية الحديثة نسبيا في المنطقة القريبة من باب الشرقي(المركز القومي للاستشارات الهندسية، واتحاد نقابات العمال) والتي اخفقت في تكوين نمط حضري مترابط مع الابنية (المجاورة²⁴).

المبحث الثالث:- المعالم الترفيهية والثقافية في شارع الرشيد

اولاً:- المقاهي المطلة على شارع الرشيد

تعتبر المقاهي البغدادية من الاندية الاجتماعية التي تكمل دورة الحياة اليومية للسوق والمحلة، وهي على الرغم من خلوها من الطابع المعماري الخاص، إلا انها تمتاز بفضاءات ذات أجواء متنسعة وخصائص إنشائية أساسية تستوعب أعداد من الناس يوفدون اليها طلبا للراحة واحتساء بعض اقداح الشاي او القهوة المرة او سحب بعض الأنفاس من دخان الاريكيلة، تركت مقاهي بغداد بصماتها على الحياة الاجتماعية والسياسية والثقافية وتطوراتها، بعدما غدت ملتقى الأدباء والمفكرين والسياسيين، واحتلت كل منها مجالا خاصا به ومقاهي بغداد عادة ما تشعرك بالانتماء الى العامة: سجادات مزرکشة وغلابات مطليه بلون الذهب، ومرايا ضخمة ومرابح سقفيه تدور بتواصل، ولوحات قديمة تكاد تخرج من إطارها، في حين تزدان واجهة بعض المقاهي ألشعبية بالآلات الموسيقية النحاسية، التي تومض في عيون المارة في انتظار المناسبة الخاصة بها، فالمقاهي البغدادية (تقول كل شيء عن متاهاتها الاسطورية ودواخلها المدرسة في باطن المدينة وتاريخها الابدي²⁵)

مقهى الزهاوي: مقهى صغيرة الحجم ضيقة المساحة ولكنها كثيرة العطاء لما فيها، وهي تقع في مدخل شارع حسان بن ثابت المنقرع من شارع الرشيد، وسميت نسبة الى الشاعر العراقي جميل صدفي الزهاوي وسبق وان تحدثنا عنها

مقهى الشابندر (قهوة الشهداء): تقع في احد اركان شارع المتنبي ويعود تاريخها الى عام 1917، وكانت قبل ذلك مطبعة اسسها موسى الشابندر، وهو احد رجالات الساسة المعروفين في تلك الحقبة، واضطر الى اقفال المطبعة نتيجة مواقفه السياسية بعد دخول البريطانيين العاصمة بغداد سنة 1917، وتعنى كلمة الشابندر التي عرف بها المقهى (القنصلية) باللغة العثمانية، (ويمثل مقهى الشابندر بيتا ثقافيا لمرتاديه، حيث يرتاده يوميا زبائنه ليستعيدوا ذكرياتهم الجميلة لاكثر من قرن من الزمن²⁶)

مقهى البرازيلية: هي عروس المقاهي العراقية، وقد حافظت على هويتها المميزة بين مقاهي بغداد بهيئة متآلفه يرتادها الطبقة الوسطى العراقية، الا ان الغريب لايستطيع ان يدخلها اذ يصيبه الحرج من دخولها، لها تتميز به من أناقة انعكست في اثائها وزجاجها المضيء وعمالها النظيفين، حيث يشعر من يرتادها انه في مكان محترم وانيق يحترم الزبائن، اما بنائها فيتميز بسقفها المرتفع وقد تدلت منه مراوح حديثة تبتث هواء تكسب كثافة الظلال فيها برودته، وفي مستواها الارض ثمة فاصل مرتفع بين

مكانين الاعلى للدارسين الشباب، وقد وضع سياج خشبي يفصلهم عن الرواد الآخرين ويدرسون به الطلبة الذين لا يجدون مكانا للقراءة في منازلهم، وهناك مقاهي اخرى مقهى المربعة ومقهى قناع في ساحة الميدان ومقاهي حديثة مثل مقهى ام كلثوم، لان (المطربة المصرية الراحلة ام كلثوم غنت فيها في عام 1934²⁷)

ثانيا:- المعهد العلمي

انه من ابرز المعاهد الذي ضمه شارع الرشيد في بداية الحكم الوطني الملكي في العراق سنة 1921، والذي قام بأنتشاء هذا المعهد هو المرحوم الاستاذ(ثابت عبد النور) وهو من الشخصيات السياسية العراقية، وممن رفقا الملك فيصل الأول، وأشار عنه الاستاذ المورخ (ساطع الحصري) في مذكراته، كما ان السائح والكاتب المهجري اللبناني (امين الريحاني)، لم ينسى معهده في كتاباته (في قلب العراق) و(ملوك العرب) وكانت اسرة المعهد العلمي، تتالف من(15) عضوا هما علاء الدين النائب، وحسن النقيب ومحمد باقر وحمدي الباجتجي وابراهيم الواعظ وصديق حبة وحسين فوزي وتوفيق السويدي ومحمد (جعفر الشيبلي ونوري فتاح وفائق شاكر وثابت عبد النور²⁸)

ثالثا:- الاماكن الترفيهية في شارع الرشيد

كانت السينما والملاهي تنتشر على امتداد شارع الرشيد، باعتباره ابرز شارع في بغداد، ولاشك ان المعاصرين من كهول بغداد يتذكرون تلك المعالم الترفيهية، التي تبدأ من بداية شارع الرشيد وحتى نهايته، منها(سينما العراق) التي كانت تقع في مدخل الشارع المؤدي الى محلة الصابونجية مقابل نفق الميدان المعد لعبور المشاة حاليا، فقد شهد شارع الرشيد تأسيس سينمات جديدة في الفترة التي سبقت واعقبت قيام الحرب العالمية الاولى مثل: سينما عيساني وسينما اولمبيا وسينما سنترال والسينما العراقية والسينما الوطني واولمبيا سينما، ومنذ بداية العشرينات وحتى نهاية الاربعينات شهد شارع الرشيد انشاء العديد من السينمات وخاصة في فترة الثلاثينات نذكر منها: سينما سنترال 1920 قرب جسر الاحرار جسر (مود سابقا) وبعد ذلك تم أنشاء السينمات بشكل كبير مثل سينما الحمراء وسينما روكي. ومن المعالم الموجودة في شارع الرشيد، المصورين في هذا الشارع و(التصوير الفوتوغرافي) قرب الشارع الغربي لشارع الرشيد قرب جسر الاحرار امثال عبوش، ارتاك، نوفكس، والمصور الاهلي الشهير، وعدد آخر من المصورين ومن المعالم الأخرى وجود تمثال معروف في هذا الشارع كعلامة دالة هو (تمثال الرصافي الشاعر المعروف الذي توفي سنة 1945²⁹)

رابعاً:- القلعة وطوب ابو خزيمة

ومن المعالم التاريخية المهمة في شارع الرشيد ايضا، القلعة، التي مثلت مركز الحكومة والمنطقة الادارية مع بداية الحكم العثماني، واستمرت لاحقا مع الانتداب والاستقلال، حيث تمثلت لفترة طويلة مركز الحكم للدولة العراقية، على اثر ذلك ارتبط شارع الرشيد بادوار سياسية واحداث مهمة، اضافة الى ارتباطه ببعض الصور التي نبضت بالحياة الاجتماعية للبغداديين، والتي ارتبطت بالعادات والتقاليد التي توارثتها الاجيال في بغداد، وبقية المحافظات، والى وقت قريب، حيث يقع امام مبنى القديم لوزارة الدفاع مقابل ساحة باب المعظم، طوب نحاسي (مدفع)، كانت الحكومة العثمانية قد تركته منتصبا امام المارة في الجادة العمومية (شارع الرشيد) لتجعله رمز قوتها وعنوان مهابتها، اصبح فيما بعد هذا المدفع او ما عرف عنه ب(طوب ابو خزيمة) جزءاً من التراث الشعبي وشارعه العتيق شارع الرشيد، حيث ارتبط مدفع ابو خزيمة بالكثير من العادات والمعتقدات الشعبية (، ودارت حوله العديد من الحكايات والاساطير والخرافات³⁰)

المبحث الرابع:- المحلات التجارية التي احتواها شارع الرشيد

احتوى الشارع مكاتب تجارية عديدة كانت لها تاريخ مهم في ذلك الوقت ،مثل المكتب التجاري الكبير لشركة عبد علي الهندي المستورد صاحب معامل الثلج والصودا والسيوف، وهناك الدكاكين والخرائب على طول طريق العبخانه وكان على ناصيته الخياط الهندي(جي. اس. فارما) الخياط الخاص للملك فيصل الاول، وبعد طريق العبخانة وهو الشارع العرضاني الوحيد الواسع، ثم حديقة الالعاب الرياضية التي أنشأها المصارع الخطاط المرحوم صبري بالتعاون مع المصارع يعقوب ثم شركة دخان (لوكس ملوكي) التي كان يملكها جماعة من الارمن، ثم الزقاق المؤدي الى شركة كنانة وشركة يوسف سعد، ثم مدرسة الصنائع،فالكليسة الانكليزية وعلى شارع الرشيد، كان هناك دكان الايراني البهائي الذين يبيعون احسن انواع الفستق والبندق واللوز وبقية المسكرات ثم دكاكين الارمن الذين يبيعون البسطرمة والكيك واللبن الرائب ،ثم البيت الكبير العائد للوجيه الارمني البغدادي القديم سركسيان ،والذي اتخذه محلا" للمشروبات وللرقص كملهى، وفيه اتهمت الفنانة المشهورة التي كانت تستأجر البيت وهي(صبيحة كسرى) بقتل احدى الفنانات ،حين رمتها من السطح العالي الى الارض،وقد برأتها المحكمة من هذه التهمة (.وكان المعروف عن صبيحة كسرى شفاوتها ومرجلها وجمالها³¹).

ثم قصر النقيب الكبير المطل على نهر دجلة مباشرة، ثم دار المقيم البريطاني الذي اتخذه محلا لكمرك بغداد بعد انتقاله من دربونه الدخانية في سوق الصفاير وكان مديرة الانكليزي المستر(موتك) وهو المشهور بعملية تهريب موظفي الكمارك بواسطة الزوارق النهريية. وهناك خان علي صائب الخضري على جهة اليسار ، ثم اصبحت بعدئذ مكتب صيرفة ادوار عبودي و(بنكودي روما) في الثلاثينات، وهو الان البنك المركزي وبنك الرافدين ،ثم دربونه فيها خانات تجارية تسمى دربونه (النملة) وتتصل بشارع المستنصر(شارع المهر) ، ثم محل بيت مسحي لبيع العرق، وبعده دربونه جامع الخاصكي، وبعد دربونه مباشر فتح اول محل في العراق لكي الملابس بالبخار، وقد جلبه الأرمني (توماس ميمريان) وسماه مكوى توماس (ميمريان، وكان عجا عند اهل بغداد واجرة الكي رويية واحدة، وهو مبلغ محترم جدا في تلك الايام³²).

كان شارع الرشيد انذاك عامرا بالمخازن المكتنزة بالبضائع، وانتشرت في شارع الرشيد اسواق تجارية، وفي خمسينيات القرن الماضي، كان هناك سوق تجاري يسمى(اورزدي باك) حيث كان بناؤه على طراز فرنسي ، الى جانب متاجر يضمها الشارع مثل حسون اخوان والياس حسو، ومتاجر أخرى على الطريقة الباريسية واسواق فتاح باشا لبيع البطانيات والاقمشة الصوفية الراقية والكشمير، ومحلات البلداوي لبيع القمصان والاربطة، ومحل احذية صادق محقق. وشركات لتجارة السيارات مثل شركات بيت لاوي في منطقة السنك، ووكالة سيارات شوفر الامريكية وكان مقره على بداية شارع الرشيد من الباب الشرقي، وفي نهاية الشارع (اسطوانات جمقاجي) المشهورة في العشرينات ،والبيت البغدادي لا(أمل الخضيري)، وهو بيت قديم وتراثي في آخر الشارع، وحلاق الملوك والباشوات لصاحبة حكمت محمد الحلبي ، ولم يغير الحلاق محله الذي زين به بصور الملوك والوزراء وقصاصات صحف قديمة، منذ ان فتحة في 1952، ويغطي حوض ابيض عتيق واريكتان من الجلد الاحمر ومرايا قديمة ومعلقة على الجدران ،ان الانطباع بان الزمن توقف , ولعل كعك السيد في الحيدر خانة، مكتوب على (المحل ممنوع التقليد تأسس عام 1906³³).

ومحل شربت زبيب الحاج زباله الذي تأسس عام 1910، الذي يقدم عصير الزبيب مع سندويشات(جبن العرب التازة)، ثم دكان الحلبي الحجى خيرو(برمبوز) أول من صنع شربت اللوز في بغداد، ثم مطعم شمس، وفي آخر شارع الرشيد ومقابل قهوة الشايندر، كان الفرن الكبير لصنع صمون العسكر في زمن العثمانيين ،لذلك سمي جادة الاكمكنانة وتعني الخبر وعلى رأس هذا الشارع مخزن ومحل اسطوانات حوريش وابن عمهم مغني المقام العراقي يوسف حوريشن ،على الركن الآخر من الشارع خرائب مسقفة بالكواني(الاكياس)،وفيها كانت بيت(زماوي) بائعة الكبة وام جهاد بائعة خبز باب الاغا المشهور، والذي يضرب به المثل، وقد عيت ام جهاد اخيرا واستلم جهاد الأمر من بعدها، ولكن خبز جهاد، لم يكن مثل خبر امه فقد تغير (الحال ثم عمي جهاد كما عميت امه من قبل³⁴).

خامسا:- ساحة التحرير

في مفهوم ساحة التحرير تعثر على تركيبه لغوية- تنظيمية لاتفورها لنا الاماكن الاخرى، جزء من هذه التركيبية فرضه نصب الحرية عليها فأصبح عمقا "فنيا" على المارين فيها، فالمار يعني انه في حضرة نصب له قيمة فنية وجمالية وسياسية كبيرة، وأي لغة بصرية تتعامل معه هي لغة اجتماعية- تاريخية، وجزء من هذه التركيبية اللغوية أتى من النفق الذي توسطها فأصبح عليها عمقا وجدانيا وعمليا على من يسلك النفق ان يفكر انه ينتقل عبر امكنة المدينة بسهولة ، وجزءه الثالث أتى من فضاء جسر الجمهورية، الذي أصبح هو الآخر على الساحة مشهدا عينيا" لايمكن حجبها، أنه تركيبية تنسجم والتآلف البصري والوجداني بين الساحة والجسر، وجزء الرابع أتى من البناء والمعمار الذي يحيط به ،وهو حده الذي كان عبر الزمن عرضه للتغيير المستمر بحثا عن انسجام ما بين حدائه النصب والساحة والجسر، وبين تخلف العمارة المحيطة بها عن مواكبة هذا التقدم، وجزءه الخامس أتى من مصبات ونهايات الشوارع الكبيرة: بشارع الرشيد وشارع الجمهورية وبدايات شارع أبي نؤاس وشارع السعدون وغيرها، كل هذه المفردات صنعت ما نسميه (بالفة مكانية جاذبة). تمثل نهاية لشارع الرواق وبداية لشارع السعدون وابي نؤاس هي البوارة التي يتصاهر فيها صوبا" بغداد- الرصافة والكرخ، وهي جزء من البستان البغدادي الكبير ،الذي كانت (لحدوده نهاية الشارع وبدايته الكرادة والجادرية)³⁵

شهدت ساحة التحرير في الباب الشرقي منذ الخمسينيات معظم الفعاليات الجماهيرية ،التي كانت تقام في بغداد سواء تلك التي كانت مع الدولة او ضدها، فالاحتفال والساحة مفردتان متلازمتان لاتعكس بالساحة الا وتفكر بالاحتفال ولا تفكر (بالاحتفال الا وتفكر بالساحة، فالساحة والاحتفال يفكر أحدهما بالآخر)³⁶

اكسبت الساحة (تسميتها بساحة التحرير) اعقاب ثورة 14 تموز 1958، وعندما وضع فيها تمثال الحرية الذي صممه الفنان جواد سليم عام 1962. اطلقت عليها امانة بغداد (ساحة الحرية) ،واسمها هذا هو امتداد وتواصل لدور الشهادة في الذاكرة العراقية ، حيث الشخصية الوطنية (عبد المحسن السعدون) الذي كان منزله في هذه المنطقة بمجاراة نهر دجلة ،وقد وضع تمثاله فيها بعد انتحاره قبل ان ينقل الى ساحة النصر، اما قبل عام 1958، فقد سماها الاستاذ عباس البغدادي احدى ساحات بغداد، وهي البوارة التي تشكل فيها سمه بغداد الاجتماعية والحضارية ،ولانها عاصمة العراق منذ ان حملت الفعاليات (التي تقام فيها سمعه العراق كله)³⁷

اهمية شارع الرشيد

اولا:- هذا الشارع هو بغداد كلها ومن ثم العراق كله، فهو كأى جزء حي وقديم من العراق لايعرف الانتماء لاحد،او البقاء ضمن تصور ما قديم ، انه شارع حي ومتجدد، لذلك يصبح الجزء المتطور فيه مرئيا من خلال الكل.والذين يعرفون شارع الرشيد تاريخيا يؤكدون انه الكيان الذي يحرك بما يملكه من قوى اقتصادية وسياسية واجتماعية العراق كله، بل ان أي فعل اجتماعي وسياسي لم يحدث في شارع الرشيد لاتحسب الدوائر له حسابا وفق هذا التصور يصبح الشارع كيانا تاريخيا ثانيا:- الشارع في رأينا جسد حي ،والجسد الحي نص متكامل يعبر التاريخ الى المعاصرة، ويعبر التراث الى الحداثة، انه نص منفتح على الزمان والمكان فلا يخضع لاي تاويل ثابت وفق ما تريده المدرسية،سواء اكانت قديمة او حديثة من هنا نقول ان معالجتنا لشارع الرشيد تقوم على العلاقة بين مؤلف النص وبين الشارع كنص حي متجدد

الخاتمة:

ان شارع الرشيد ومنذ تأسيسه وحتى اليوم والمتغيرات التي حدثت فيه لم تغير من اسمه او كيانه او هويته. اضافة الى ذلك انها لم تغيره مكانيا وان جرى لها في بعض الاحيان تغيرا في السمات الفرعية لمناطقه بمعنى اخر، ان شارع الرشيد قد احتوى التغيرات كلها فالاسم التاريخي له اكبر بكثير من أي تبدلات مكانية فيه

كما ان التداخل بين المؤسسات السياسية التي احتواها الشارع، وبين الحكومات المتعاقبة أسست علاقة بين مؤسسة مجردة من حاكمها وبين الشارع. وهذا يعني بالنسبة لأي تحليل ان هذه المؤسسات لاتتعلق بحكومة ما، لانها ليست جزء من تاريخ تلك الحكومات ، انما هي جزء من تاريخ الشارع نفسه، الذي استوعب حركة ومؤسسات تلك الحكومات ، كما ان أي حكومة اتت للعراق لم تسع لان تبدل جوهر العلاقة الاجتماعية بين الناس والشارع، وهي علاقة تبادل الحاجات بل بالعكس حاولت حكومات عدة ان تجعل من شارع الرشيد مكانا يتلاءم وعمق مكانته التاريخية، كأن منعت حركة المركبات فيه لفترة، وجعلته شارعا للمشاة فقط. ولعل بقاء طراز البناء ثابتا منذ تأسيسه هو احد اهم تلك السمات، التي تجعل منه شارعا للذاكرة الجميلة للناس ،حيث الزمت اصحاب العمارات الجديدة، بان يثبتوا في واجهاتها على الشارع طراز البناء القديم، أي الأعمدة والشرفات.

ان هذا الشارع العريق، الذي سمي بالرشيد بعد انتهاء الانتداب البريطاني في عام 1932، تيمنا بهارون الرشيد والامجاد العباسية، يستند ضمائرنا للحافظ عليه. هذا الشارع الذي يطوي بين ذكرياته احلى وامجد المآثر الوطنية، ويضم فيه ذكريات طفولتنا وذكريات سينما الرويال والزوراء وعلاء الدين والرشيد، ومقهى البرازيلية والسويسرية وحسين العجمي والزهراوي وذكريات المظاهر الشعبية، التي كانت تنطلق من جامع الحيدر خانة... اجل انه حكاية بغدادية مثيرة ونأمل ان يكون بدون نهاية حكاية حلوة نقصها لأجيالنا القادمة

الهوامش المصادر

1. نمير زهير غانم ملكو. اثر قيم المكان في تطوير النتاج المعماري (شارع الرشيد نموذجا)، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الهندسة المعمارية، جامعة النهريين، 2009، ص93.
2. خالدة رشيد السعدون، التكوين البنوي لشارع الرواق (شارع الرشيد) دراسة في جغرافية المدن، الطبعة الاولى، بغداد، 2011، ص19.
3. باسم عبد الحميد حمودي، شارع الرشيد، الطبعة الاولى، بغداد، 2002، ص32.
4. خالد رشيد السعدون، المصدر السابق، ص18.
5. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص94.
6. باسم عبد الحميد حموي، المصدر السابق ص32-33.
7. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص94-95.
8. باسم عبد الحميد حمودي. المصدر السابق، ص90-92.
9. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص95.
10. عباس بغدادي، لثلا ننسى بغداد في العشرينات، تقديم عبد الرحمن مئين، الطبعة العربية الثانية، بيروت، 1999، ص252.
11. المصدر نفسه، ص252-253.

12. شارع الرشيد من ويكيبيديا، الموسوعة الحرة، الانترنت.
13. عباس بغدادي، المصدر السابق، ص253.
14. خالدة رشيد السعدون، المصدر السابق، ص182.
15. عباس بغدادي، المصدر السابق، ص252-253.
16. خالدة رشيد السعدون، المصدر السابق، ص159.
17. المصدر نفسه، ص159.
18. باسم عبد الحميد حمودي، المصدر السابق، ص308.
19. خالدة رشيد السعدون، المصدر السابق، ص182.
20. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص97.
21. عماد عبد السلام رؤوف، الاصول التاريخية لمحلات بغداد، ص43.
22. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص100.
23. المصدر نفسه، ص97.
24. باسم عبد الحميد حمودي، المصدر السابق، ص310.
25. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص98.
26. المصدر نفسه، ص101.
27. خالدة رشيد السعدون، المصدر السابق، ص184.
28. المصدر نفسه، ص186.
29. باسم عبد الحميد حمودين المصدر السابق، ص312.
30. حيدر الحيدر، شارع الرشيد في الذاكرة، 2012/1/27، الموقع الرئيسي لمؤسسة الحوار الممتد. الانترنت.
31. نمير زهير غانم ملكو، المصدر السابق، ص101-102.
32. المصدر نفسه، ص102.
33. عباس بغدادي، المصدر السابق، ص257-259.
34. ياسين البصير ، شارع الرشيد (عين المدينة وناظم النص)، الطبعة الاولى، بيروت، 2003، ص205.
35. خالدة رشيد السعدون، المصدر السابق، ص189.
36. ياسين النصير، المصدر السابق، ص206.
37. خالد رشيد السعدون، المصدر السابق، ص190.

AN ENGINEERING OVERVIEW OF STRUCTURAL ASPECTS OF BUILDINGS DURING OTTOMAN EMPIRE

Majid Hamed ORCID: 0000-0003-1334-1333

Khamees N. Abdulhaleem 0000-0001-9049-227X

Kirkuk University, College of Engineering, Civil Engineering Department

majid79@uokirkuk.edu.iq

khamees.civ.str@uokirkuk.edu.iq

ABSTRACT

The modernity of any society is a reflection of its development, quality and amazing buildings is one of the most important indicators of the development of any society. This research presents an engineering perspective study on features of the architecture in Iraq during the Ottoman period. At the beginning time of Ottoman period, all care has taken for the construction of some common buildings, such as khans, mosques, religious school (Takia), and palaces, so that, houses and roads has been built randomly. Therefore, the residential areas appeared in irregular design, and the road in between the houses has very narrow and termed as "Drbuna". Also, the Ottoman was constructed a new type of construction known as "Qishla" used as soldier house or campus. The major challenge for the proper understanding of Ottoman constructions and engineering is the lack of theoretical literature that discusses different aspects of the profession. Ottoman architecture from this period has been largely contributed to the emerging global histories in the field of engineer, it offers an important view of the quandaries that faced the engineering construction, and reflects changes and development in the engineering construction. A review on the structural designs and building materials will present in this study about the mentioned constructions that have been changing from time to time and can be used as a possible new source in the future study on engineering construction of Ottoman buildings.

Keywords: Ottoman Empire, Engineering materials, Ottoman building, Mosque

Introduction

At the northwestern Anatolia Ottoman Empire were established by Osman. The Ottoman Empire is an islamic empire, is lasted for nearly 600 years, specifically from 1299 AD to 1923 AD. In Iraq, the Ottoman empire started at 1534 AD after struggle that lasted for two decades over the ownership of Iraq between the Ottoman and Safavid states. Through the long history of Ottoman in Iraq, the type of construction and the methods of development of buildings was changing with time. Though, the conducted methods for construction used local natural materials, the available raw materials were mixed in many different techniques to product a strong construction which suited with the weather of Iraq. To understand the engineering view of Ottoman, it is important to make a documentation of the structure and the architechter of the buildings. So, investigations on the local properties of the

materials used and required technique important to give the Ottoman civilization in the right place in the history of construction and engineering development. At the starting time of ottoman period in Iraq, governors were concentrating on religion schools and build mosques. Houses were constructed in arbitrary styles based on the the workers judgment. Therefore, all the home units became expanded randomly and irregular. This cause the less width of the roads where they became very limited space. At the last time of the Ottoman time the stylishness of constructions changed and it was effected by the European renaissance like the government campus (Al-Taie et al., 2012).Atay and Gül (2020) mentioned that the clay material are detected in the many number of constructions that belong to the Ottoman Architecture most of them which were constructed by Sinan, the famous engineer of Ottoman Empire. S"uleymaniye Mosque, one of his works, , also holdssignificant number of pots in its grand dome.

The last acoustic measurements madein the structure showed significantly high reverberation times particularly in the ranges of low frequency. Throughout his study, Harrington (2014) reported that the search for a 'vernacular modern' style is confirmed in early Republican architecture as a continuance of Ottoman elites' efforts to make structures that impressed foreign diplomats and local subjects. In the 19th century, the architecture and ceremony of courts worldwide were homogenizing into an international court culture effected by European culture.Architecture created by elites from the mid-19th century on reveals a variety of styles that overdrawn from the Ottoman Classical style related with Mimar Sinan. This replicates the endeavor to lookcompetitive and powerful to visiting dignitaries and caused in a combination of European Beaux-Arts and Ottoman, one example being Dolmabahçe Palace.

This study will reveal the furthemost important features of building during the ottoman historical of Iraq and its progresses. It will also designate the structure style and recently introduced resources at the end of empire of Ottoman in Iraq which diverged from the traditional Iraqi architectural heritage.

History of the Ottoman Buildings in and out side Borders of Turkey

The Islamic state of Ottoman Empire originated by Osman in northwestern Anatolia ca. 1300. Subsequently the fall of the Byzantine Empire, the Ottoman Empire was created at Istanbul from 1453 to 1922. It includedareas in the North Africa, Middle East, Eastern Europe, and the Caucasus(Bulliet et al., 2010). At the first time of the Ottoman state, the style of structureremain the same style without

any change. All homes stay its traditional appearance design which made from interior courtyard at the center and the rooms and its services facilities around it. Ottomans authorities were concentrating on rebuilding mosques, building new mosques, and shrines in many parts of Iraq. Also, they created several on the trade ways small towns round a central construction known as “Khan” (Figure 1). This Khan means the place of central market. These cities like Yousefayah and Mahmoudia were constructed haphazardly without pre engineering preparation. The houses were not constructed based on specific style. The conducted style was based on the economic situation of the owner so, Baghdad city had continued without dramatic or major changes. They reserved its walls which were constructed with wage from the east side. The walls include towers at many intervals of distance and surrounded by trench with medium depth also, the walls have four gates (Makya et al., 2005).

Figure 1 Khans on trade roads (after Al-Taie et al., 2012)

Structure Example

As reported by Atay and Gül (2020), the mosque Süleymaniye is one of the symbols of the Classic Era Ottoman Architecture with a massive acoustical volume of 75000 m³. The structure has a square baldachin arrangement in which a central dome supported on four columns on the corners. The dimensions of the central dome has a height of 49.50m and diameter of 26.2m. The dome is supported with two semi-domes sited along the axis of the mihrab. The space between the main dome and the rectangular plan is attained with the pendentives connecting the columns to the drum as in Şehzade Mosque. The width and the height of the structure are the same

which shows a cubical section under the biggest dome. The central dome is located 20 m over the floor where the congregation pray.

Siyavush Pasha Madrasa is a late 16th century Ottoman masonry structure located in the historic core of Istanbul (Almac and Ahunbay, 2018), at the border of the commercial and residential areas of the old city. The building was established by Siyavush Pasha, one of the grand viziers during the reign of Murat III, in memory of his wife princess Fatma Sultan (Baltacı, 1976). In the 16th century, Architect Sinan held the position of the chief architect for 50 years (1538-1588). Madrasa of Siyavush Pasha is not included within the list of works ascribed to Architect Sinan. Probably Davud Aga, who became the chief architect after the death of Architect Sinan, was responsible for the design of the Siyavush Pasha Madrasa (Ahunbay, 1994).

Alternative famed Tkaya called “Khalidiya” was constructed and the construction material was gypsum and wage. It was built on a rectangular dimensions plan (30*21.3) m. The Tkaya obligated comparable design of Mandalawi Tkaya (Figure 2). It had one entrance, one floor, and a middle courtyard (10*9.5) m which was the only basis for light and air. The structure was constructed in a way that courtyard divided the religious units and the structural. The walls thickness was (2-3) m to carry the load of the domes constructed over them. The house of prayer was coated from the outside by blue glazed wage and tiles.

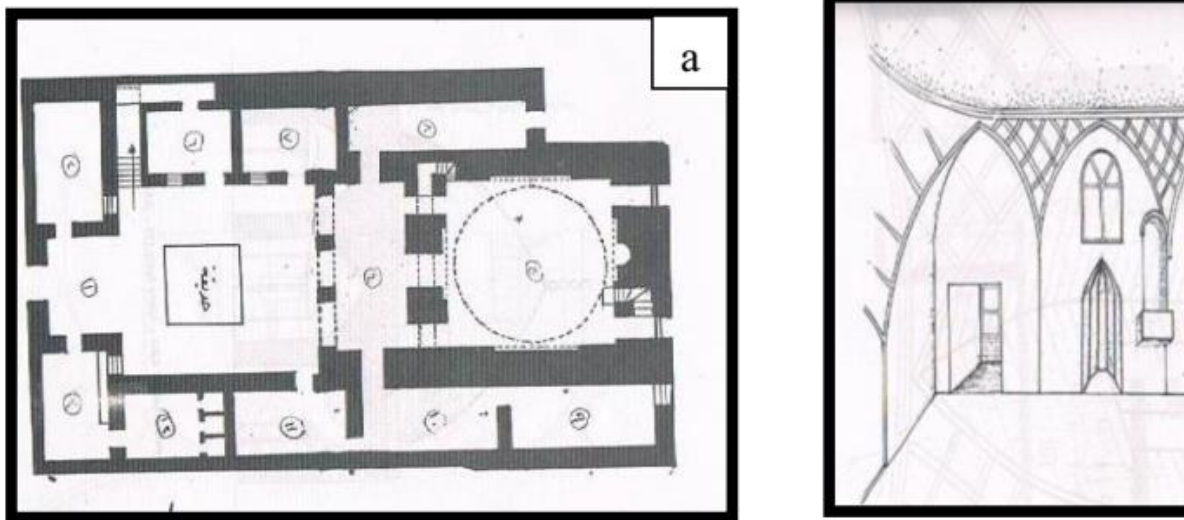

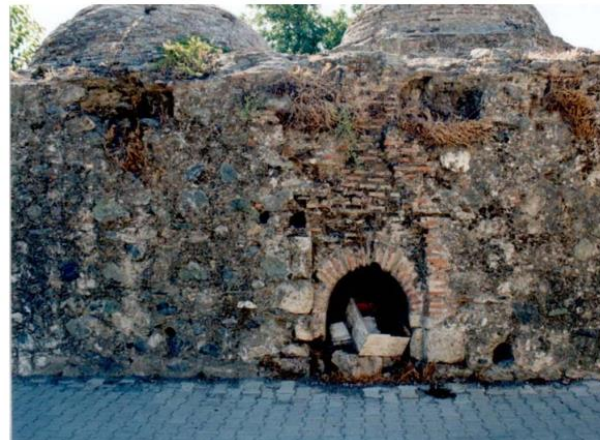
Figure 2 (a) plan of Tkaya Albandnaji (Mandalawi), (b) front view (after Al-Taie et al., 2012)

Reyhan (2004) present a study on the UlamışHamamı (Figures 3a-b), the construction has no inscription. Though, it can be built on the 16th century taking into attention the domed ılıkık space with two side sections covered with a vault, widening of the square-planned(Önge 1995, Çakmak 2002).The structure has a lengthwise rectangular plan, spreading along an axis in the direction north-south of the chieflatitudinal components. The dimensions of exterior plane are 8.30 x 10.65 m. (Figure 3.2). The room of bath, which does not contain a soyunmalık space, involves of a ılıkık, water reservoir and two halvets. The ılıkık is positioned as the foremost space of the sıcaklık. The sıcaklık involves of a rectangular planned space, holding a domed unit in a square plan at the mid area, two halvets attached to it from the north, and rectangular barrel vaulted sections on two sides. It can be assessed within the kind of plan that has elongated rectangular sıcaklık with domed central unit and two halvets (Eyice 1960).

Al-Muradia Mosque is one of the old mosques of Baghdad (Figure 4). It is located in the Bab Al-Moadham area on the Rusafa side of the city of Baghdad, adjacent to the National Library building, and is about one hundred and thirty meters away from Al-Azbek Mosque. It was built during the time of the governor of Baghdad, Murad Pasha, and during the reign of the Ottoman Sultan Selim II in 978 AH / 1570 AD. A royal order was issued by the Ottoman Empire to renovate and rebuild its architecture in 1319 AH / 1901 AD. It is in a highly elaborate geometric style. A hemispherical dome tops the mosque and is decorated from the outside with decorations from the Kashan, and on either side of it are six small flat domes.

(a) View of the UlamışHamamı

(b) the entrance of the Hamam from the West

Figure 3 UlamişHamamı (after Reyhan, 2004)

Figure 4 Al-Muradia Mosque in Baghdad

Materials and Structural Techniques

Until the 19th century, materials used for building construction had displayed few changes (Uzay and Banu, 2010). After the technical evolution of Industrial Revolution, fundamental changes occurred in the field of building construction and modern construction materials. The effect of this change in Ottoman Empire during the period of Tanzimat, which is the turning point of the Westernization, was seen with the reflection of state and society changes in architecture. A new building program, necessitated by the innovation movements, began to be constructed using European architectural design principles as well as modern building materials and building production technologies by European architects. It was aimed to bring Istanbul a European capital view by the modern masonry buildings resistant to fire.

Uzay and Banu (2010) Steel structures began to take place in Ottoman architecture since the first years of 20th century. This construction technology is preferred to be used usually in transportation and trade buildings because of their large-span and multi-storey characteristics. Static and architectural projects of these steel buildings were designed and even constructed by European companies that are experienced in this field. However, in contrast to European architectural practices, the steel structure was hidden within the masonry wall. In Ottoman architecture,

Haydarpaşa Station (1906) and Metro Khan (1914) are the first buildings constructed in steel construction system.

Many attempts has been made by the Ottoman Empire to change firstly its orinzation of military, the the environment and life values of the palace, afterward all the idea of the architectural styles, by connection to the European areas to take the best idea of modern era's civilization meanwhile the first quarter of the 18th century. Westernization is the breakpoint of the modernization process is the Tanzimat in 1839. The assessment of the Tanzimathistorical in the field of architectural was to get an image of a Western capital to Istanbul. So, it is aimed to construct the new type of constructionsaccording to the ideologies of the western architectural design, using contemporarymaterials for building and the techniques of construction (Uzay and Banu, 2010).

In Ottoman language the construction work were published, which was a book of military architectural dating to the lastof 19th untile the beginning of the 20th century, there are dataconcerningproperties of bricks manufactured in the 19thcentury and the regions they are used under the titleof MasonryConstruction Above the Ground, Masonry Walls, Mud-brick Walls, Chimneys, Baths and Laundries, andBrick Constructions. Depending on the book, there is a profound variety ofbricks. The slightestcompetent is the slime brick. Dry brick can be divided into degrees based on its baking process and production. Pressed bricks are mostly used for the decoration purposes. Mechanical bricks are typicallyfurthersuitable for regular use. Bricks taken from Europe are more affluent even if they are of well quality relative to local bricks. Though, there are many types of bricks made locally which are suitable for use. Perfect quality of brick should have regular faces of elevations and plain should be fine and dense, should not hold foreign materials, and must give a pure and metallic sound whereas being placed with other bricks. The dimensions of bricks are usually in dimensions of 22-25x11-12x 5.5-10 cm (Uzay and Banu, 2010).

The bricks have many uses as in buildings for walls, floors, foundations,door and window arches. Thestructure parts load of which required to be decreased is placed with hollow bricks. Stove chimneys is build by mud-brick walls are placed either by brick or stone. Chimneys and ovens of structures that deal with fire likebakery, kitchen,blacksmith workshops, and iron-workshops are made of fire-bricks.

Based on the features of the foundations that form the first part of the masonry base can be classified into many types:

1. Multichoice of foundations where wooden piers and stone masonry are used interchangeably.
- (1) Separated foundations where used in the construction is carried on distinct wooden posts, the spaces being either filled with suitable infill or empty.
- (2) Continuous foundations which are made named as stone masonry foundations.

Conclusions

- 1- The buildings were performed based on the knowledge of the constructors not on the pre-engineering preparation.
- 2- The constructions were dissimilar in their design but it was constructed using the same resident materials.
- 3- The construction has made by a special layout because its location on a specific plot.
- 4- The nobles and Ottoman family have been focused on the constructing of religious buildings (mosques or relics).

References

- Al-Taie, E., Al-Ansari, N., and Knutsson, S. (2012) The Progress of Buildings Style and Materials from the Ottoman and British Occupations of Iraq. *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, Vol. 2 (2), PP: 39-49.
- Atay, G., and Gül, Z. S. (2020) Clay pots of Ottoman Architecture: Acoustics, structure and ventilation. 179th Meeting of the Acoustical Society of America, *Proceedings of Meetings on Acoustics*, Vol. 42, 015003.
- Harrington, L. (2014) Architecture and Nation-building in Mid-20th Century Urban Turkey and Iraq. M.Sc. thesis, University of Washington, USA.
- Bulliet, R. Crossley, P. Headrick, D. Hirsch, S. and Johnson, L. (2010), *The earth and its peoples*, Wadsworth, USA.
- M. Makya, Dr. M. Jawad, Dr. A. Sousa, N. Marwf, : BAGHDAD, dar al-warrak publishing Ltd., 1st edition, (2005).

Almac, U., and Ahunbay, Z. (2018) Structural Aspects of a 16th Century Ottoman Masonary Building: Siyaush Pasha Madrasa. 5th International Congress on Construction History. Baltacı, Cahid. 1976. "XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih", İstanbul, pp:419-420.

Ahunbay, Zeynep. 1994. "Siyavuş Paşa Medresesi" İstanbul Ansiklopedisi, Vol. 7, İstanbul, pp:20-21.

Dr. Al Draghi A. M. H., Connectivity and Hospices Baghdadi in Ottoman period (1635- 1917) Planning and architecture, Dar Alshown public cultural, Baghdad, (2001).

Önge Y.,
"Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri - 1 -, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988), pp. 403- 428.

Çakmak C., "Tire Hamamları", (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002).

Eyice, S., "İzmir'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, volume 11, n. 15, 1960, p.99-120.

Reyhan, K. (2004) Construction Techniques and Materials of the Ottoman Period Baths in Seferihisar-Urla Region. M.Sc. thesis, İzmir Institute of Technology İzmir, Turkey.

Uzay, Y., Banu, Ç. (2010) Steel Frame Construction Technology in Ottoman Architecture and "Metro Khan". Advanced Materials Research Vols 133-134 (2010) pp 131-135.

Şahin Güçhan, N. 2007. Observations on Earthquake Resistance of Traditional Timber Framed Houses in Turkey. Building and Environment 42 (2):840-51.

اثر القشلة على التخطيط الحضري لمدن العراق

THE IMPACT OF THE QISHLA ON URBAN PLANNING FOR THE CITIES OF IRAQ

م.م. ارمين سركريس خسروف م.م. فرح احمد ذياب

قسم هندسة العمارة/كلية الهندسة/ جامعة البصرة قسم هندسة العمارة/كلية الهندسة/ جامعة البصرة

Armin_khsrof@uobasrah.edu.iq eng.lect.016@avicenna.uobasrah.edu.iq

0000-0003-0503-2151

الملخص

شكلت فترة السيطرة العثمانية على المدن العراقية ظهور انماط وظيفية جديدة لم تكن معروفة مسبقاً, ومن هذه الابنية مبنى القشلة (تكنات الجيش العثمانية) التي ظهرت في اغلب المدن, ولما تشكله هذه الابنية من اهمية تصميمية كمبنى مفرد, وتأثير هذه الاضافات على النسيج الحضري للمدينة, فقد ركزت الدراسة على هذه المباني في مدن العراق المختلفة بعد اكتشاف وجود فجوة معرفية متمثلة بقلّة عدد الدراسات التي تناولت هذه الابنية من جهة وبيان تأثيراتها على النسيج الحضري من جهة اخرى.

لغرض تحقيق هدف البحث المتمثل ببيان مدى تأثير هذه الابنية العثمانية على النسيج الحضري وتخطيط المدن في العراق, فقد تطرق البحث الي المفهوم التاريخي للقشلة وفترات ظهور هذه الابنية وموقعها ضمن المدن المختلفة المتمثلة بثلاث نماذج (البصرة, وبغداد, والموصل), اذ مثلت هذه مفردات البحث حدود البحث الجغرافية, اما الحدود الزمانية فتمثلت بالفترة بالفترة التي اعقبت السيطرة العثمانية لبيان هذا التأثير.

توصل البحث الي العديد من الاستنتاجات التوصيات من اهميها ان للقشلة اثر في تخطيط المدن التي اضيفت لها اذ مثلت النواه الحضرية التي تزدهر حولها المدن العراقية وتتطور. الكلمات المفتاحية: تخطيط المدن العراقية, القشلة, البصرة, بغداد, الموصل.

Qishla'nınIrakşehirleri için şehir planlamasına etkisi

The impact of the Qishla on urban planning for the cities of Iraq

Abstract:

The period of Ottoman control over Iraqi cities shaped the emergence of new functional patterns that were not previously known, among these buildings was Qishla building (Ottoman army barracks), which appeared in most cities, because of design importance these buildings constitute as a single building, and the impact of these additions on the urban fabric of the city, The study focused on these buildings in the various Iraqi cities after discovering the existence of a knowledge gap represented by the few studies that dealt with these buildings and their effects on the urban fabric

For the purpose of achieving the goal of the research represented in showing the extent of the impact of these Ottoman buildings on the urban fabric and city planning in Iraq, the research touched on the historical concept of Qishla and the periods of appearance of these

buildings and their location within the different cities represented by three models (Basra, Baghdad, and Mosul), as these search terms represented The geographical limits of the research, while the temporal limits were represented by the period that followed the Ottoman domination to show this effect.

The research reached many conclusions and recommendations, the most important of which is that the Qishla has an impact on the planning of the cities that were added to it, as it represented the urban nucleus around which Iraqi cities thrive and develop.

Keywords: Iraqi city planning, Al-Qashla, Basra, Baghdad, Mosul.

مقدمة:-

تم التطرق الي دراسة المدن العراقية في الفترة العثمانية والعوامل التي اثرت على المدينة سواء اكانت العوامل الاقتصادية او السياسية او الثقافية وصولاً الي العوامل العمرانية وتخطيط المدن, اذ عملت القوات العثمانية على تأمين مستلزماتها العمرانية وما تحتاج اليه لاجل المدن المختلفة حصوناً لتسهيل السيطرة عليها, وتحميها من الهجمات الخارجية, بذلك سيتم التطرق الي ابنية القشلة التي تعد من احد اهم المباني بعد السراي التي استحدثتها القوات العثمانية وما لهذه الابنية من اهمية سواء على المستوى التخطيطي ومجاورته وكمبني مفرد, اذ سيتطرق البحث الي تعريف لمبنى القشلة, واستخداماته, واهميته في النسيج الحضري للمدن التي يتواجد فيها, وبيان تأثير هذه المباني على النسيج الحضري للمدينة وصولاً الي الاستنتاجات والتوصيات.

1- الدراسات السابقة:-

تناولت العديد من الدراسات ابنية القشلة في العراق بصوره عامة كما في دراسة (احمد, 2017) ودراسة (أ.د. خليل, ماركاريان, 2014), ودراسة (الدراجي, 2018) ودراسة اذ تطرقت هذه الدراسات الي ابنية القشلة في مناطق مختلفة من العراق, وتم التطرق الي خصائص هذه الابنية المعمارية وسماتها المميزة, اما الدراسات الخاصة كما في دراسة (الحكاوي واخرون), ودراسة (الطروانة, واخرون, 2020), اذ تطرقت الي القشلة وعلاقتها بالنسيج الحضري على مستويات متعددة بدون التطرق الي اثر هذه الابنية في نسيج المدينة وتأثيرها انشائها, ومن خلال مناقشة الدراسات السابقة تبين وجود نقص معرفي متمثل بعدم وجود دراسة مختصة ببيان تأثير مبنى القشلة على النسيج العمراني الحضري لمدينة العراق وبذلك تم تحديد مشكلة البحث وأهدافه وصولاً الي الاستنتاجات.

2 - مشكلة البحث :- وجود نقص في المعرفة حول تأثير مبنى القشلة على النسيج الحضري للمدن التي انشأت فيها.

3- فرضية البحث: لمباني القشلة تأثير على نسيج المدن العراقية التي بنيت فيها.

4- هدف البحث:- بيان مدى تأثير مبنى القشلة ومجاوراته على النسيج الحضري والعمراني للمدن التي انشأت فيها .

5- حدود البحث:- الحدود المكانية للبحث تتمثل في المدن البصرة وبغداد والموصل, ولذلك لتمثل جنوب ووسط وشمال العراق. اما الحدود الزمانية فتمثلت بسيطرة القوات العثمانية على مدينة البصرة وظهور مبنى القشلة الي سنة 1918 وانتهاء الحكم العثماني.

6- تعريف القشلة:- تعد كلمة قشلة تركية الاصل مشتقة من كلمة قشلاغ بمعنى أشتى أو (المشتى)، ولفظ القشلة وباللغة التركية القشلاغ يطلق على ثكنة الجند وقت تعسكرهم، وأصل لفظ القشلة من كلمة في اللغة العثمانية التركية وهي تعني

المشتى أي المكان الذي بقي الإنسان من تقلبات الجوّ، ثم خصّصت لإقامة الجنود وقت السلم، أي ما معناه الثكنة العسكرية أو المعسكر كما يطلق عليه الآن.

وصارت تطلق على منام الجنود أو المأوى، وتسمى بالحصن أو القلعة. فهي بمثابة ثكنة عسكرية، تضاف إلى مكاتب وإدارات الحكومة، وأحيانا تضم منزل الوالي وكبار الموظفين، وعادة ما يستخدم فيها الطراز المعماري المحلي بعد اجراء تغييرات تضمن الجانب الدفاعي بوصفها ثكنة عسكرية يستوجب حمايتها من كل الاخطار أو هجمات الاعداء. مصطلح القشلة : القشلة – كلمة عثمانية ظهرت في أواخر العهد العثماني في المنطقة .القشلة : مأخوذة من كلمة القاشلاغ تعني: (المشتى) مكان استراحة الجنود في الشتاء وكما، تعني: مكان العسكر(الطروانة, واخرون, 2020).

7- تخطيط المدن العراقية :-

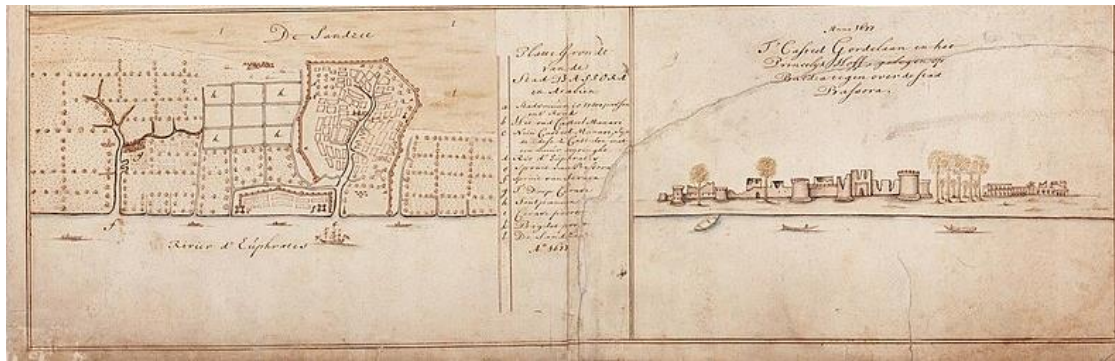
سيتم التطرق الي تخطيط المدن العراقية ضمن فترة البحث وهي كلا من مدينة الموصل و مدينة بغداد ومدينة البصرة, في الفترة العثمانية, ولذلك لغرض التعرف على ابرز الخصائص والمميزات لهذا التخطيط وما هي ابرز سماته وخصائصه. الحالة العمرانية:

1-7 مدينة البصرة:-

لم تكن مدينة البصرة محاطة بسور الي ان العثمانيين سوروا المدينة وجعلوا لها ابواب كل باب سمي باسم معين, ولذلك لغرض تحصينها, اما القلعة فقد حصنت بسور يختلف عن سور المدينة, تضم منطقة البصرة القديمة, النواة الاولى للمدينة والتي امتازت بنسيج حضري تقليدي متضام وازقه وشوارع متعرجة, اما منطقة العشار لم تكن بأهمية البصرة القديمة الي ان اهميتها ازدادت عندما نقل بعض الوظائف الحكومية, حصل ذلك خلالولاية مدحت باشا للعراق حيث قام في عام 1378 ببناء ضاحية جديدة وهي المنطقة المحصورة بين نهر العشار والخور, لتكون نواة في البصرة الجديدة , وبذلك أوصل البصرة الي شط العرب , وقام بنقل مقر الحكومة وشيد مباني الادارية والكمارك وبدأ ببناء ثكنة عسكرية ومستشفى عسكري , وقامت الشركات الأجنبية العاملة بالبصرة ببناء مستودعات وارصفة لها على شط العرب , يضاف الي ذلك , شجع مدحت باشا بكل الوسائل بناء الدور هناك وقام بتأجير الأراضي تأجيرا طويل الأمد, امر مدحت باشا بتوسيع ميناء البصرة وبناء حوض داخلي على شط العرب في منطقة المعقل لترسو فيه البواخر ذات الغاطس الكبير , الن الحوض القديم والذي يقع على نهر العشار في منطقة المناوي اصبح غير قادر على استقبال البواخر الكبيرة (القيسي, اخرون, 2012). وصف اداموف , قنصل روسيا القيصرية في البصرة منطقة العشار, يضم الترسانة البحرية وورشنة التصليح محركات السفن والمدافع والأسلحة الملحقة بها , وكذلك ادارة الميناء ودائرة الكمارك ودائرة الحجر الصحي ومكتب قائد الأسطول العثماني الصغير ومكاتب جنود البحري , وتقع على الضفة اليسرى من نهر العشار عند تفرعه من شط العرب تقع بطارية مدفعية بنيت من الطين وسعف النخيل حيث يقوم فيها جنود المدفعية , ويوجد في هذه الضفة ايضا (قوناق) مدحت باشا المهجور , وعلى الضفة اليمنى توجد ترسانة لصنع قوارب نقل المسافرين وكذلك السفن الكبيرة الحجم لنقل البضائع والتي تقع خلف دائرة الكمارك , ويتصل بدائرة الكمارك والترسانة سوق ضاحية مقام علي الذي يحوي على اكثر من اربعمائة دكان , وعند بداية الأسواق يقوم فوق نهر العشار جسر كلون من الجذوع والألواح , اما المباني الواقعة على الضفة اليمنى لشط العرب والتي كانت تشغله منطقة المناوي قبل ذلك , فهي تقع ضمن منطقة الميناء , وقبل ان ينتقلوا الي منطقة الميناء , كان الأوروبيون يسكنون منطقة المار كيل تحريف معقل او كوت أفرنجي إذ كانت توجد هناك القنصلية البريطانية التي تطل على شط العرب , ويوجد في المعقل حوض جاف وورشنة تعود لشركة, ويوجد على الضفة اليمنى من شط العرب مبنى وحيد وهو مبنى المستشفى العسكري البحري, وهكذا ازدهرت منطقة الميناء في العقد الأول من القرن الحالي الي درجة ان بعض الأوروبيين ابدوا اعجابهم بها لنظافتها وسعتها ولبنائاتها الشاهقة وقصورها الأنيقة المزركشة

بشناشيلها ولمنظر قواربها الراسية على طول نهر العشار على مقربة من ابواب تلك القصور والتي هي فضل عن ذلك ، ومن اجل منطقة الميناء بالبصرة ، الواسطة الرئيسية لتنتقل في ارجاء المدينة ، مترا فقد قررت السلطات العثمانية المحلية في عام 1183 بشق طريق عرضه اربعة عشر محاذيا لنهر العشار ، وكذلك ربط الميناء والمدينة بخط تراموي ، وقامت باستملاك الدور وهدمها ، وفي العام التالي افتتح سليمان نظيف والي البصرة هذا الطريق، وقام ببناء مخفر في وسط الطريق يقال لهالرشادية.(ماركاريان.2012).

يتضح مما سبق ان التخطيط العمراني للمدينة تأثر بشكل او باخر بالقرارات السياسية المتخذة من قبل الولاة العثمانيين، اذ ان نقل مقار الحكومة وما يرافقها من ابنية من منطقة الي اخرى تأثير كبير على نسيج المدينة الحضري وتخطيطها، ويوتر في توسع المدينة وظهور الطرق التي تربط بين الفعاليات المختلفة.

شكل (1) تخطيط مدينة البصرة تبين اسوار المدينة وحصنها سنة 1695 المصدر

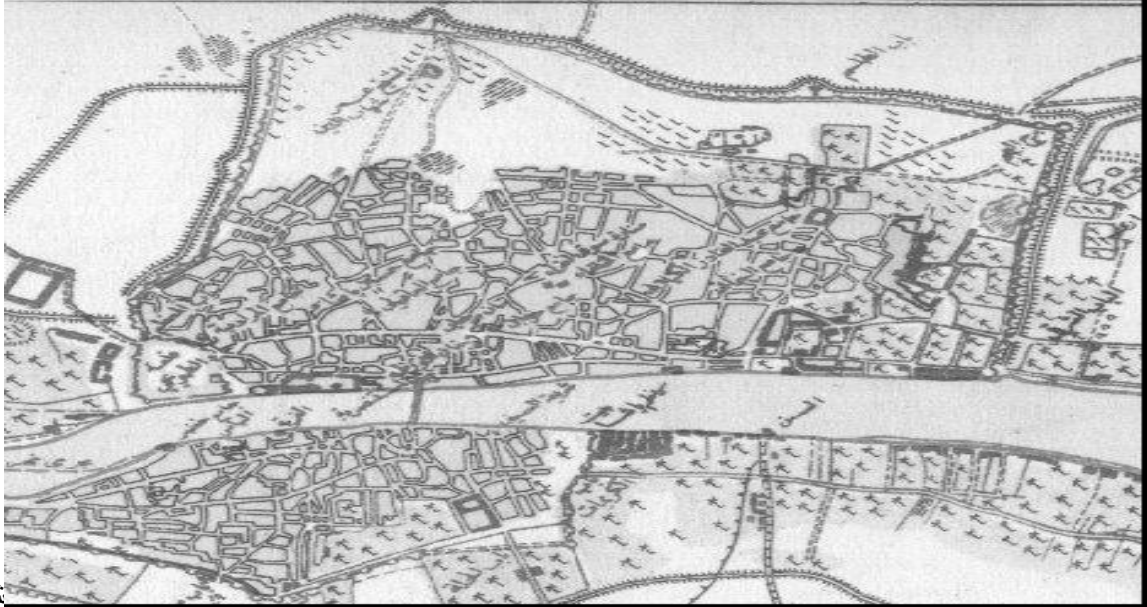
(AMH-5342-NA_View_of_Basra_and_'Gordelaan'_castle.jpg:ملف/media/#البصرة/https://ar.wikipedia.org/wiki)

2-7-مدينة بغداد:-

تنقسم مدينة بغداد تخطيطا الي جزأين يشطرهما نهر دجلة وهم كلا من الكرخ والرصافة، يصف الرحالة بغدادخلالالافترة العثمانية انمعظماجزائهاوالازقةضيقةوأكثربيوتهامتهدمة، وفيهاعددمنالاضرحةوالقبور لبعضالولياءومشاهير المسلمين، وبعض الاثار العباسيةوالشواخصالعمرانيةكالمدرسةالمستنصريةوالمدرسة النظامية وبعض قصور الخلفاء والأمراء، والجزء الثاني من المدينةالذي يقع في الجانب الغربي فهو اشبه بالضاحية أو القرية في هسوقوخان، وبيوتها أكثر تهدمها وخرابا مناجانب الشرقي الذي يتركز فيه العمران ومؤسسات الدولة والقلعة والحي التجاري ويربط الجانبين الشرقي والغربي من مدينة بغداد جسر بسيط من الدوب، وتتميز المدينة بكثرة جوامعها ومساجدها، وتقع في الجانب الشرقي المؤسسات الحكومية المهمة مثل القلعة والسراي والقتلة في الشمال الغربي وهي عتدشكلمربع يحيط بها سور المدينة منجهة الشمال،ومن جوانبهاالأخرىمحاطة بسور فردي، وهذا السور يفصلها عن المدينة نفسها، وتضم القلعة عدد من الأبنية والمرافق المهمة في المدينة الا انها فقدت هذه الأهمية، تحول لثقل العسكري والإداري إلى السراي واصبحت القلعة مخزنا للذخيرة والمؤونة العسكرية وفيها دار لسك النقود والخزانة. وتقع السراي جنوب القلعة وتضم مجموعة من المباني الفخمة. (احمد، 2017). اماالقتلة فهي من المباني العسكرية وتعد مقرا للجنود وشيدت في العقد الرابع من القرن التاسع عشر وتقع القتلة في جانب الرصافة ملاصقة للسراي على نهر دجلة، وفي وسطها حديقة ذات أشجار، وكان بناؤها من تأثير بغداد يوت أثير تركي، وكان بداخلها سجنٌ . ويحيط ببغداد أسوار في الجانبين ويوجد عدد من الأبراج الصغيرة والكبيرة فوق السور، ويتخلله خمسة ابواب الباب: الاول قريب من القلعة، والثاني يسمى الباب الوسطاني وإلى الجنوب منه يقع الباب

الثالث يسمى باب الطلسم الذي اغلق بعدفتح السلطان مراد الرابع لبغداد ثم الباب الرابع الذي يقع في الجنوب الشرقي وسمي باب المظلم أوقرة قابيو الباب الخامس يسمى صوفابي أبيبالشطو الذي يؤدي إلى الجسر الذي يربط بين الرصافة والكرخ وهذه الأسوارمتصلة ويحيط بجانب الرصافة من اربع جهات وكما يظهر في الخريطة ادناه. (احمد, 2017). ورغم أن الوالي العثماني مدحت باشا كان قد أمر عام 1869 بهدم أجزاء كبيرة من أسوار بغداد التي كانت ما زالت قائمة والتي رأها تحصر المدينة وتمنعها من التوسع فإن المدينة لم تتوسع كثيراً

شكل

(2) تخطيط مدينة بغداد في الفترة العثمانية المصدر (<https://www.algardenia.com/terathwatareck/30064-2017-05-19-19-17-05.html>).

تبين من خلال دراسة التخطيط الحضري لمدينة بغداد ان تخطيط المدينة في الفترة العثمانية تم التعامل معها على اساس انها مدينة عسكرية حصينة فبالتالي فان اسوارها وابوابها بالإضافة الي مقر الحكومة العثمانية هي احدى العوامل التي اهتمت بها القوات العثمانية والتي اثرت بشكل او باخر على النسيج العمراني للمدينة.

3-7 تخطيط مدينة الموصل :

تقع الموصل ضمن منطقة سهلة خصبة تعد جزءا من منطقة جغرافية متجانسة تمتد من وادي الفرات غربا حتى دجلة شرقا وتتصل بالسهل الرسوبي المنبسط جنوبا مشكلا بذلك حلقة وصل لمناطق متعددة ويمثل قاعدة متقدمة لحضارات شمال العراق والفرات الأوسط في المنطقة الجبلية المحيطة به كما تمثل احدى المنافذ الرئيسية للمنطقة الجبلية على السهل وتعد نقطة التقاء بين اربعة اقاليم طبيعية مهمة وكان لهذا الموقع الجغرافي تأثير على تكوين النسيج السكاني والحضري للمدينة ووضع خططها وتشيد عمارتها ومبانيها واساليب تنفيذها كما لعب نهر دجلة دورا مهما في كيفية تخطيط مدينة الموصل اذا اتبع التخطيط المستدير بنمط قطاعي تلتقي بنواة مركزية تتمثل بالمسجد ودار الامارة ثم تجاورها الاسواق والمحلات التجارية ثم تليها الاحياء السكنية (الجمعة , 1988) وقد تميزت مدينة الموصل في فترة الحكم العثماني بتوافر مسالك النقل النهرية والبحرية لوقوعها على الضفة الغربية لنهر دجلة مما أدى الى تسهيل نقل البضائع والمسافرين من الموصل الى كافة مدن العراق في الوسط والجنوب وبالأخص مدينة بغداد مما انعكس إيجابيا على النشاط التجاري والاقتصادي للمنطقة فأصبحت مدينة الموصل تمثل مركزا للنشاط الحرفي والسوقي لمختلف الأصناف والمهن في عشرات الأسواق التي اخذت تنمو وتتطور وتتفرع حيث اصبح في السوق الواحد عشرات الأسواق الصغيرة وما تبعها من خانات ومحلات

ووكالات تجارية وأصبحت مدينة الموصل تمثل أعظم الأسواق في المنطقة التي نشطت في ترويج البضائع والسلع سواء بالاستيراد أو التصدير (الحيالي، 2017). كما تم اعتماد التخطيط الهندسي المنتظم مع بداية الحكم المركزي للدولة العثمانية خاصة بعد تشكيل قانون البلديات العامة وقانون الولايات والإصلاح العثماني مما أدى إلى فتح الشوارع والأزقة الواسعة المستقيمة فقسمت مدينة الموصل إلى عدة أقسام أصبحت تضم العديد من الشوارع الواسعة التي تصل إلى ما يقارب من (60) ذراعاً وكذلك من الشوارع المتوسطة السعة التي يتجاوز سعتها (40-20) ذراعاً كما ضمت الأزقة الصغيرة التي لا تتجاوز (7-5) أذرع فضلاً عن نشوء الأزقة المغلقة من جانب ومفتوحة من جانب آخر وتدعى بالأزقة العمياء بعرض (3-5) ذراعاً وقد أجريت العديد من عمليات التصليح والتنظيم لأزقة الموصل خلال الحكم العثماني وتم تبليط وتوسيع الشوارع في المحلات الرئيسية لتسهيل حركة السكان وتنقلاتهم وتم فتح شارع القشلة الممتد من دار العدالة وانتهاء بشوارع باب الطوب بطول (0.7 كيلومتر وعرض يبلغ 18 متراً) كما فتحت العديد من الشوارع العرضانية التي تتفرع منه والمؤدية إلى جامع المجاهدي وإقامة القناطر على جانبيه ولا تزال أثارها باقية في الطريق المقابل للإعدادية الشرقية الآن حيث يستظل بها المارة من أشعة الشمس الحارة صيفاً ويحتموا بها من هطول المطر شتاءً فضلاً عن إنارة الطريق ليلاً. (الحيالي، 2017).

تبين من خلال دراسة التخطيط الحضري لمدينة الموصل في فترة الحكم العثماني أن لانتعاش الأوضاع الاقتصادية والحركة التجارية الأثر الكبير في تخطيط وتشكل مدينة الموصل من خلال الاهتمام بمسالك النقل وتنظيم الأزقة وافتتاح الشوارع الرئيسية مما أضفى الطابع الهندسي المنتظم على تخطيط مدينة الموصل .

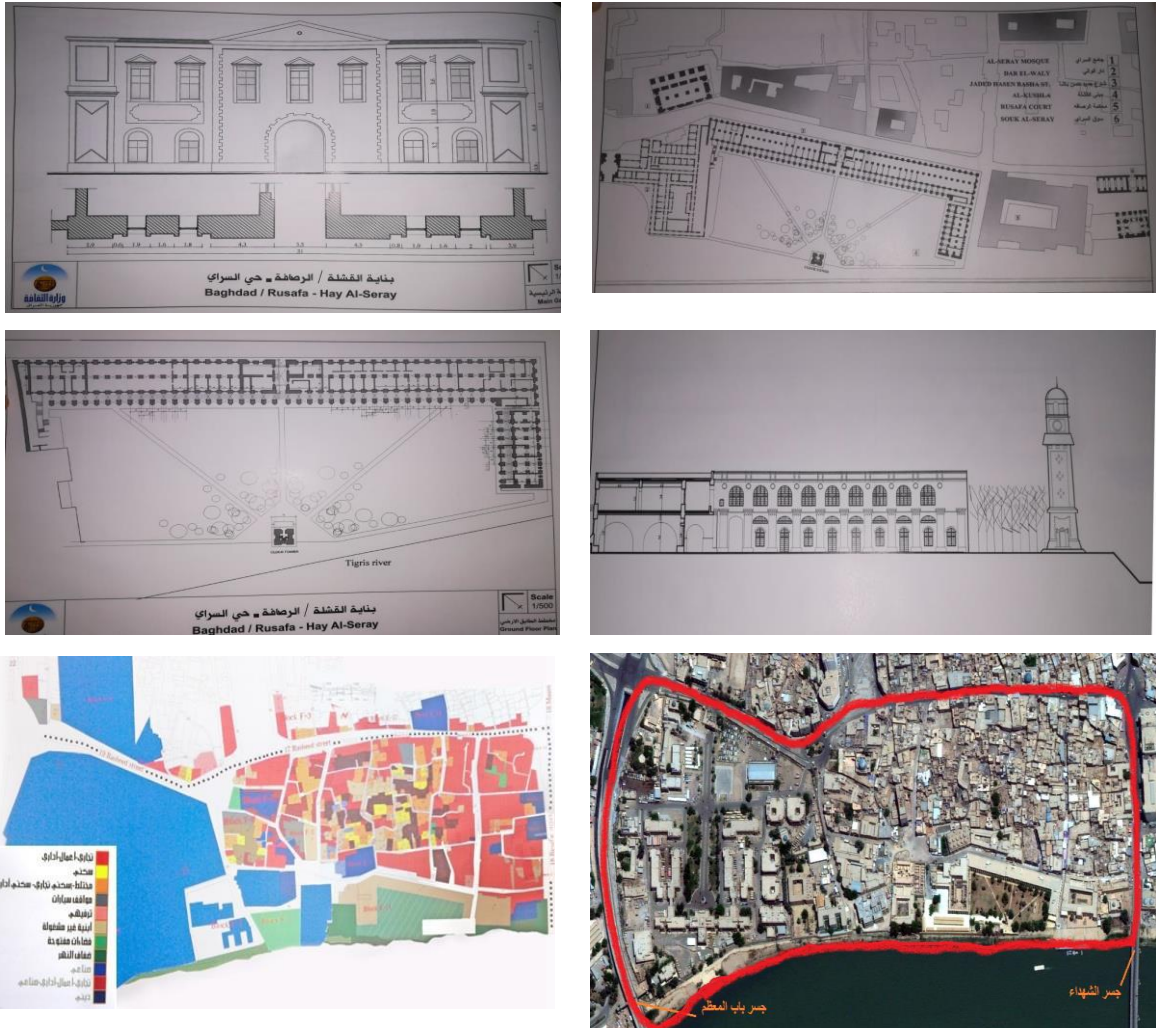
8- أنواع مباني القشلة:-

8-1 قشلة الموصل:-

تزامن إنشاء مبنى القشلة في الموصل مع بداية الحكم الرسمي المركزي للدولة العثمانية في الموصل وانتهاء الحكم المحلي للأسرة الجليلية (1842-1833م) عندما تولى الباشا محمد اينجة بيرقدار ولاية الموصل . إذ ترك مقر القلعة الداخلية (ايچ قلعة) التي كانت تمثل المركز الإداري والعسكري في المدينة وعمل على استحداث مقراً جديداً تم نقل كل دواوين الدولة وأجهزتها ووظائفها وموظفيها إليه اطلع عليها اسم القشلة تم انشائها عند الرض الأسفل جنوب مدينة الموصل القديمة خارج السور على حافة نهر دجلة بالاستعانة بضابط الماني مشهور في تصميم المقرات اسمه مولتك حيث أشار عليه ببناء وحدة إدارية لإدارة المدينة عرفت بالقشلة ولغرض انجاح مشروع بناء القشلة طلب الوالي (محمد اينجة البيرقدار) من وجهاء الموصل وتجارها المساهمة في تأمين الامكانيات المادية لغرض إنجازها (الحيالي، 2017) تم البناء على اساس نوعين من القشلات ، القشلة المدنية والقشلة العسكرية ، وضمت القشلة المدنية والمقامة على ما يعرف الان (بحديقة الشهداء) الدواسة التي تتميز بمساحتها الواسعة فقد استغللت لإنشاء بناية مؤلفة من طابقين استغللت بعض اقسامها (لدوائر الحكومة) ودواوينها وسجلاتها وكبار موظفيها وكل ما يتبع ذلك من امورها المدنية فيما استغل الطابق الثاني مقراً لوالي الموصل وزواره حتى عرفت بدار الضيافة اما القشلة العسكرية فكانت على شكل تكتة عسكرية ببنائة خاصة مؤلفة من طابقين ذات مساحة واسعة أمامها مساحة فسيحة أشبه بالميدان الفسيح الخالي من أي عمارة على هيئة البساط الاخضر كان يمثل قسماً خاصاً للخيلة العسكر وقسم آخر للمشاة ، فيما استغل القسم المحاذي لنهر دجلة لإنشاء المستشفى العسكري الخاص بدور الحكومة وموظفيها من الجيش العثماني المرابط في مدينة الموصل والمسؤول عن حماية والي الموصل وتأمين الاستقرار والأمان للمدينة وسكانها المنطقة المحصورة بين القشلتين العسكرية والمدنية لإنشاء جامع كبير عرف بجامع القشلة ، كما شغلت المساحة الواقعة امام القشلتين والمؤلفة من الميدان الواسع الفسيح فقد استغل لتدريب الجيش واقامة الاحتفالات والمناسبات وما إلى ذلك ، ولا تزال تلك البنايات

كان لموقع القشلة أهمية كبيرة, إذ يقع بجانب الابنية ذوات الطابع العسكري والخدمية والادارية, إذ يكون تخطيطها علي شكل حرف (L) اللاتيني مفتوح من جهة نهر دجلة للحماية, وقد خططت القشلة بحيث تحتوي على ساحة واسعة تستخدم للأمر العسكرية وقد جعل جزء منها اسطبل للخيل (الدراجي, 2018, ص19-22). وتذكر مصادر اخرى انها بنيت بين العام 1850-1852 في عهد الوالي نامق باشا, وقد اكمل الوالي حكمت باشا بناءها بطابقين, (يجاور القشلة بعض الدور التراثية مثل دار الوالي العثماني والمحكمة القديمة ويوجد ايضا في نفس المنطقة جامع الوزير ودار الحكمة والثانوية الشرقية) والقصر العباسي (الحكاوي, واخرون, موقع الكتروني)

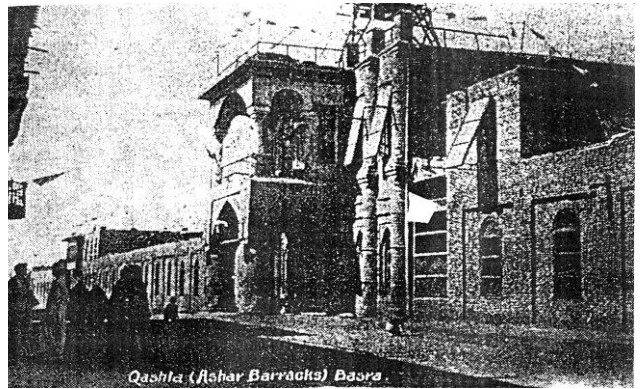
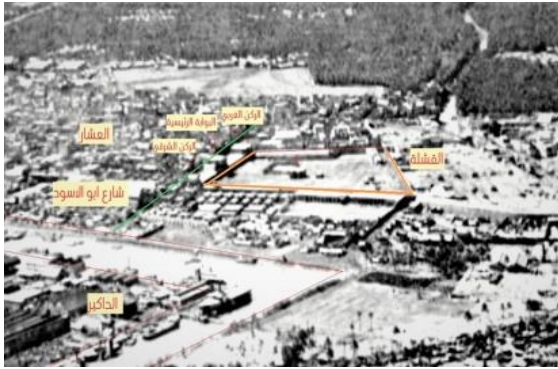

شكل (4) موقع قشلة بغداد ومخططات وواجهاته والمواقع المحيطة بها مصادر متعددة

3-8 تكنة الجند المشاة (القشلة):-

تقع تكنة الجنود المشاة في العشار, (عبد القادر, 1961, ص61) ومن الممكن وصف مكنها بالتحديد قريبا من مكان تصليح السفن المعروف محليا (بالداكير) او ما يعرف بالإنكليزية (dockyard), عرفت المنطقة لدى سكان مدينة البصرة بمنطقة القشلة, المبنى يكون على شكل مستطيل, يحتوي على ساحة او ميدان واسع في الوسط, يتكون من طابق واحد يحتوي على اربعة اجنحة على هيئة قاعات وحجرات كبيرة صممت لتلبي احتياجات الجند واقامتهم. كما يتميز المدخل بارتفاعه وتصميمه المميز ويقع تقريبا في وسط الضلع الامامي, يضم الطابق الارضي بالإضافة الى فتحة المدخل حجرات على الجناحين, ويبدو ان الطابق العلوي استغل كشرفه او منصة تفتتح على فناء التكنة محمله على اعمده خشبيه لها تيجان.

والصعود على هذه الشرفة يتم بواسطة سلمين على جانبي فتحة المدخل من الداخل، ومن الملاحظ ان الجدران الخارجية للبنية تتخللها مجموعه كبيره من النوافذ لإضاءة القاعات والحجرات وتهويتها في الأجنحة البنائية الأربعة، وهذه النوافذ مستطيلة الشكل تعلوها عقود نصف دائرية وتتقدمها مشبكات حديدية (الدراجي، 1989، ص 415-419). ويسمى الشارع المقابل لبنية القشلة (شارع ابو الاسود يربط بين الداكير وشارع الكويت) حالياً. ويوجد في القشلة ساعة تميزها. الا ان البنية اهملت في عهد المملكة العراقية واصبح جزء منها فيما بعد مركز لشرطة العشار وقسم للخيلة. مُنتصَف القرن الماضي أُزيل المبنى وتم تحويله الى سوق مسقف للخضار ومدرسة الدبة وكنيسة ومستوصف. (الدراجي، 1985، ص 89) شكل (4). اما بعد الاحتلال البريطاني فقط تحول الي تكنه للقوات البريطانية، واحتوت على العديد من الفعاليات الخدمية والمخازن والملاعب الي ان هدم المبنى.

شكل (5) الثكنة العسكرية في العشار ايام الحكم العثماني

المصدر/ الدراجي، سعيد ابراهيم، تحصينات مدينة البصرة في العصر العثماني، مركز احياء التراث العربي، دور البصرة في التراث العلمي والعربي، جامعة بغداد، 1989، ص 433 والارشيف الخاص بالأستاذ عبد الكريم.

الاستنتاجات:-

توصل البحث الي ان مبنى القشلة وما يحيط بها من مباني التي استحدثت في الفترة العثمانية لجعل المدن كحصون ذات طابع عسكري, اذ تحيط بابنيه القشلة في اغلب الاحيان في بداية العهد الثماني سور منفصل عن سور المدينة لزياده التحصين, اما في الفترات المتأخر فان تم الاستغناء عن هذا السور والاكتفاء بجدار القشلة نفسة, في اغلب الاحيان تكون القشلة في مكان حيوي على الواجهة النهرية او قريب منها بحيث تتوفر فيها خصائص الامن العسكرية, وبذلك اصبحت القشلة وما يحيطها من ابنية ومن اهمها السراي في الفترات العثمانية, احدى اهم النوى الحضرية للتوسع المستقبلي للمدن العراقية المختلفة, اضافة الي اهميتها العمرانية كونها ذات نمط وظيفي جديد, اذا تميزت بانفرادها داخل النسيج الحضري للمدينة, وانها تبنى بالمواد المحلية غالباً وشغلت وظائف عديدة بعد انتهاء فتره الاحتلال وتحولها الي وظائف جديدة , امتدت الي فترات زمنية اطول من استخدام المبنى نفسه, وبالتالي اثرت بشكل او باخر على النسيج الحضري والعمراني للمدن, بالإضافة الي ما تقدم فان اغلب الطرق والجادات المستحدثة في هذه المناطق شقت لوجود المبنى او وقعت على شوارع رئيسية لكي تفي بالاحتياج الوظيفي للمستخدمين, كما سميت بعض المناطق بتسميات هذه المباني وذلك لما لها من اهمية. بذلك برزت اهمية مباني القشلة في المدن العراقية كونها مع ما يحيط بها من المباني الحكومية والادارية لأخرى كنواة للتوسع الحضري في المدن العراقية المختلفة التي تأثرت بالقرارات العثمانية مما دعا الي انشاءات هذه الابنية وفي المستقبل تطور الي ان وصلت الي نواة لمدن وساعدت في انشاء مناطق جديدة كانت بعيدة عن المراكز القديمة.

التوصيات :-

يوصي البحث بضرورة الحفاظ على الموروث التاريخي والتراثي لما تبقى من هذا المباني كونها تمثل شاهد على فترات مهمة في تاريخ العراق السياسي والعمراني, اذ تمثل نواة حضرية مهمة في النسيج العمراني للمدينة, وتوثيقها بالطرق العلمية الصحيحة لضمان صيانتها بالطرق الصحيحة, ولأجل الحفاظ على هذه المباني يجب اشتغالها, اي اعادة توظيفها بطريقة تلائم اهميتها والحفاظ على تاريخها العمراني والسياسي, والعسكري كشاهد.

المصادر:

- 1- أ.د.م. الدراجي, سعدي ابراهيم, قشلة بغداد (تاريخها, تخطيطها, عمارتها), العدد (1), مجلة جامعة الانبار للعلوم الانسانية, اذار 2018. ص89
- 2- أ.د.م. الدراجي, سعدي ابراهيم, عمارة القلاع وتخطيطها في شمال العراق, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية الاثار قسم التراث, بغداد, 1985, ص19-22
- 3- أ.م.د. الحنكاوي, وحده شكر, الكبيسي, شيماء فاضل, استراتيجيات التطوير الحضري لمدن القلاع, دراسة مقارنة بين استراتيجية تطوير قلعة حلب وقلعة أربيل, (<https://www.iasj.net/iasj/download/e8e74fc2ffe308da>).
- 4- أحمد نظام محمد, تراث الموصل العمراني: أبحاث ودراسات, رقم الايداع لدى المكتبة الوطنية, عمان –الأردن, (3839- 8- 2017) ص 77
- 5- احمد نظام محمد, مصدر سابق ص 79.
- 6- ا.د. خليل ابراهيم علي, ماركاريان, ارمين سركييس, مفهوم التوثيق في العمارة, مجلة الهندسة والتكنولوجيا, الجامعة التكنولوجية, بغداد, 2014, ص55-64
- 7- الحيايي . اكرم محمد يحيى , خطط مدينة الموصل في العصر العثماني من خلال المباني الشاخصة , أطروحة دكتوراه مقدمة الي مجلس كلية الاداب جامعة الموصل , 2017, ص220
- 8- الحيايي , اكرم محمد يحيى , مصدر سابق , ص 402.

- 9- الحيايى , اكرم محمد يحيى , مصدر سابق , ص 110
- 10- فارس, عبد الستار, تقديم, أ.د. عماد الدين خليل, الموصل ذاكره مدينة, 2021, ص 50
- 11- الطروانة, أ.د. خلف فارس, أ.م.د. زيدان رشيد خان, م.م. يادكار محمد سليم, قشلة مه زنى (دراسة ميدانية), مجلة آثار الرافدين / ج 2 / مجلد 5 / 2020, ص 39
- 12- عبد القادر, باش اعيان , البصرة في ادوارها التاريخية, مطبعة دار البصرة سنة 1961, ص 61.
- 13- القيسي, يوسف يعقوب, ماهر يعقوب يوسف, ديناميكية البصرة في عيون التاريخ والرحالة 1918م, مجلة آداب البصرة العدد 63 مج 2, سنة 2012, ص 838.
- 14- ماركاريان, ارمين سركيس خسروف, مفهوم التوثيق لعمارة الاجانب في مدينة البصرة, دراسة تحليلية لدورها على العمارة المحلية, رسالة ماجستير مقدمة الي قسم هندسة العمارة, الجامعة التكنولوجية بغداد, 2012.
- 15- أ.م.د. احمد عبد الواحد عبد النبي, التخطيط العمراني والسكاني لمدينة بغداد في عهد الوالي العثماني محمد رشيد الكوزلكي 1852 – 185, مجلة التراث العلمي العربي, العدد الاول 2017.
- 16- الجمعة , احمد قاسم, اصالة النظام الاقتصادي في تخطيط مدينة الموصل ومبانيها خلال العصور العربية والاسلامية , دورة اصالة أنظمة المدينة العربية , مركز احياء التراث العلمي العربي , جامعة بغداد , 1988 ص 121

العمارة العثمانية في مدينة البصرة

"دراسة توثيقية تحليله للعمارة والنسيج الحضري في الفترة العثمانية"

BASRA'DA OSMANLI MİMARİSİ: OSMANLI DÖNEMİNDE MİMARİ VE KENTSEL DOKU ANALİZİNİ BELGELEYEN BİR ÇALIŞMA

م.م. ارمين سرکيس خسروف أ.د.خليل ابراهيم علي

قسم هندسة العمارة/كلية الهندسة/ جامعة البصرة / قسم هندسة العمارة / كلية الهندسة/الجامعة التكنولوجية

Armin_khsrof@uobasrah.edu.iq Kalel_alali@yahoo.com

0000-0003-0503-2151

الملخص:-

تميزت العمارة العراقية خلال الفترة العثمانية بظهور نوع خاص من الابنية لم تكن معروفة مسبقا, ومن هذه الابنية السراي والقشلة والطوب خانة بالإضافة الي ابنية اخرى عديده في مختلف المدن العراقية, ومنها مدينة البصرة التي تتميز بتطابع معماري خاص, ومن خلال التطرق الي الدراسات السابقة ومناقشتها ظهرت الفجوة المعرفية والمتمثلة بعدم وجود دراسة معمارية متكاملة حول العمارة العثمانية في مدينة البصرة على المستويين المعماري (الابنية المفردة) والنسيج الحضري للمدينة, ولغرض سد النقص المعرفي الحاصل سيتم التطرق الي هذه الابنية, بالرغم من ندرة ما تبقى منها سواءا موثقة او غير موثقة, وبيان اهم خصائصها المعمارية في هذه الفترة الزمنية, وتوضيح توقيها المكاني بالنسبة الي المدينة الحالية, كون اغلب هذه الابنية مندثرة وغير موجوده في الوقت الحاضر, وما كان يميز النسيج الحضري للمدينة, وما هي ابرز التغيرات التي حصلت والاضافات التي اكتسبها النسيج الحضري للمدينة, وبذلك يتم تحقيق هدف البحث المتمثل في توثيق هذه الابنية وبيان اهميتها في النسيج الحضري البصري, وتم طرح الامور المعرفية التي تخص هذا العصر من الحكم العثماني وفق ما اشارت اليه المصادر من كتابات ووثائق وصور كون اهمية توثيق ما توفر يمثل اهمية كبير لهذه الدراسة. توصل البحث الى مجموعة من الاستنتاجات اهمها ان الفترة العثمانية دور بازر في ظهور نواة حضرية جديدة وما لها من اثر بالغ في توسع الرقعة الحضرية وفي التكوين الوظيفي والشكلي لمدينة البصرة.

الكلمات المفتاحية: العمارة العثمانية , البصرة , السراي , القشلة , بيت الوالي .

Ottoman architecture in Basra

Analytical Documentary Study of Architecture and Urban Fabric in the Ottoman

Period

Abstract:-

Iraqi architecture during the Ottoman period was characterized by the emergence of a special type of buildings that were not previously known, and these buildings include the Saray, the Qishla and the brick khana, in addition to many other buildings in various Iraqi cities, including the city of Basra, which was characterized by a special architectural character, and by addressing and discussing previous studies appeared The knowledge gap represented in the lack of an integrated architectural study on the Ottoman architecture in the city of Basra

at the architectural levels (single buildings). And the urban fabric of the city, and for the purpose of filling the lack of knowledge that occurred, these buildings will be addressed, despite the scarcity of what remains of them, whether documented or undocumented, and to show their most important architectural characteristics in this period of time, and to clarify their spatial protection in relation to the current city, since most of these buildings are extinct and undocumented. Existing at the present time, and what was characteristic of the urban fabric of the city, and what are the most prominent changes that have taken place and the additions that have been acquired by the urban fabric of the city, thus achieving the research objective of documenting these buildings and showing their importance in the visual urban fabric, and knowledge matters that pertain to this era were put forward. From the Ottoman rule, according to what the sources indicated in writings, documents and photos, because the importance of documenting what is provided represents a great importance for this study. The research reached a set of conclusions, the most important of which is that the Ottoman period played a prominent role in the emergence of a new urban nucleus and its profound impact on the expansion of the urban area and in the functional and formal formation of the city of Basra.

Keywords: Ottoman architecture, Basra, the Serail, Al Qishla, the Wali's house.

مقدمة:-

سيتم التطرق الي تاريخ مدينة البصرة العمراني ونشوء المدينة وتمصيرها, كما سيتم التطرق الي العوامل التي ساهمت في نشوء المدينة ونسيجها الحضري المميز والقرارات الادارية التي ساهمت في تشكيل هذا النسيجواكسبت المدينةنسيجها المتميز, خصص الجزء الاول من البحث لمناقشة النسيج الحضري لمدينة البصرة في العهد العثماني, اما الجزء الاخر فتم التطرق الي العمارة العثمانية على مستوي المبنى المفرد, وبيان موقع هذه المباني وتوثيق نشوئها وبيان خصائصها وصفاتها العامة.

1- الدراسات السابقة:-

تطرت العديد من الدراسات العمارة العثمانية في العراق بصوره عامة كما في دراسة (المهدي, 1986) ودراسة (حامد, 1997) ودراسة (مصباح, 1991) اذ تطرقت هذه الدراسات الي العمارة العثمانية في العراق بصوره عامة وتناولت بصوره جزئية العمارة العثمانية في مدينة البصرة, اما الدراسات التي تناولت العمارة العثمانية في البصرة هي دراسة (الدراجي,) ودراسة (أ.د.خليل, ماركاريان, 2014), ودراسة (ماركاريان, 2018)(بركات, 1986), ومن خلال مناقشة الدراسات السابقة تبين وجود نقص معرفي متمثل بعدم وجود دراسة مختصة بالعمارة العثمانية في مدينة البصرة على المستويين الحضري والمعماري, وبذلك تم تحديد مشكلة البحث وأهدافه وصولا الي الاستنتاجات.

2-مشكلة البحث :- وجود نقص في المعرفة حول العمارة العثمانية في مدينة البصرة على المستويين الحضري والعمراني.

3-هدف البحث:- توثيق الحالة العمراني في مدينة البصرة خلال الفترة العثمانية على المستويين العمراني والحضري وبيان

اثر العمارة العثمانية على العمارة والنسيج الحضري لمدينة البصرة.

4 - حدود البحث:- الحدود المكانية للبحث تتمثل في منطقة البصرة القديمة (حالياً) والعشار, كونها النواه الاساسية في نشوء

المدينة, اما الحدود الزمانية فتمثلت بسيطرة القوات العثمانية على مدينة البصرة الي بداية السيطرة الانكليزية على المدينة سنة 1914.

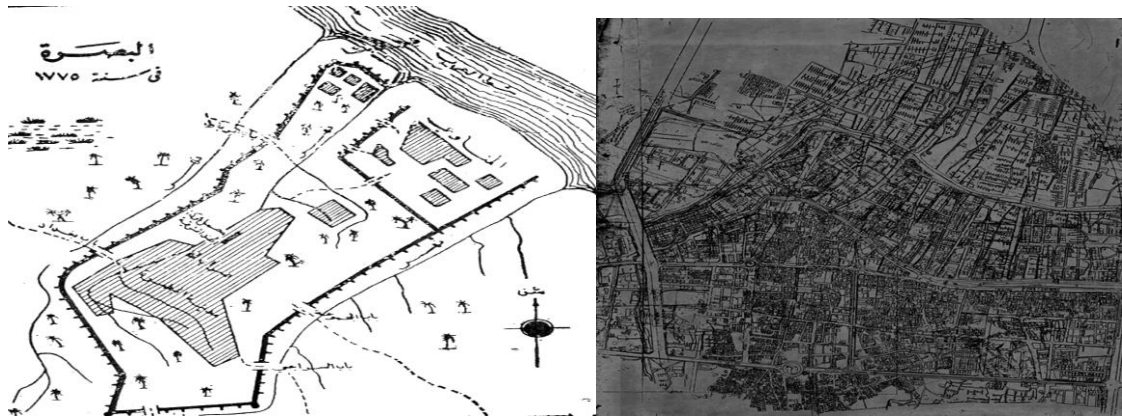
5-نشوء مدينة البصرة وتاريخها:-

مصرت البصرة مع بداية العهد الاسلامي, فقد نشأت كمعسكر للجند, سنة 14 هـ ويقال سنة 15 هـ في زمن خلافة عمر بن الخطاب وقد بناها عتبة بن غزوان (عبد الجبار, 2005). تقع البصرة القديمة ببلدة الزبير وهي على مسافة (3 كم) من مدينة البصرة الحالية (السالم - حياوي, 1989). وقد تطورت بعد ذلك خلال اقامة مدينة الابله التي تقع في منطقة (العشار) الحالية القريبة من شط العرب (صادق, 1996).

5-1 مدينة البصرة في العصر العثماني:-

كانت المدن العراقية في العصر العثماني مراكز صغيرة الحجم, قليلة العمران, فقد ركزوا العثمانيون على تحصين المدن العراقية اعتبرها حصناً او قلعة. اما بالنسبة مدينة البصرة. يذكر المؤرخون ان القسم الاعظم من المدينة مهدم وغير مسكون وقد ذكرت البصرة في وصف معظم الرحالة انها مهمله وشوارعها ضيقة غير مبلطة وعمارتها ليست على جانب كبير من الاهمية, وتوجد في اسوارها عدة اماكن خالية وتمتد الصحراء الى ابواب المدينة تقريباً شكل (1) (الدراجي, 1989). لم تكن البصرة عند دخول العثمانيين اليها سنة (1546) معززة بأسوار, اذ تشير المصادر الى ان اسوارها قد شيبت في زمن حكم الافراسيبيين (1596-1667) واول من شيدها هو الوالي (علي افرسياب), كما جاء في ذكر السائح الايطالي (فنشتوا) في زيارته (1656) وان حسين باشا افرسياب عني بالسور ومد اسوارها الى جهة شط العرب وجعل قرية المناوي داخل السور (الدراجي, 1989). ذكر نيبور عند زيارته للبصرة سنة 1765 ابواب مدينة البصرة وعددها قائلاً: هي باب الرباط, باب الزبير وباب السراجي وباب المجموعة وباب بغداد (البازي, 1989). ويعتبر الاخير اهم الابواب حيث يؤدي الى وسط المدينة وعندها تزدهم البيوت والاسواق (الدراجي, 1989).

تبين مما سبق ان تحصين مدينة البصرة اثر على المدينة بصورة كبيرة من خلال تحديد المدينة بسور مما ادى الي تحجيمها وتحديد ابوابها وشوارعها الرئيسية وبالتالي اثر على توسعها المستقبلي, وعلى تحديد اتجاه الشوارع الرئيسية باتجاه ابوابها.

شكل (1) خارطة البصرة عند زيارة الرحالة بكنغهام لها سنة 1775- النسيج الحضري في البصرة القديمة

المصدر) لونكريك, ستيفن هميلسي, اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث, ترجمة جعفر الخياط, مطبعة البقعة العربية, الطبعة السادسة, بغداد- العراق, 1985, ص145- بلدية البصرة

5-2 نسيج المدينة للفترة العثمانية:-

كانت البصرة تحتوي على ثكنات عسكرية عثمانية عديدة والتي كانت مخصصة حسب اصناف الجند كالثكنة الخاصة بالقوة البحرية او كما تسمى (بالقومندان) او ثكنة المدفعية (الطوب خانة) او ثكنة الجند (القشلة), انشا الوالي العثماني اياس باشا في عام 1546 ديواناً خاصاً اسماه السراي, اذ كان سراي الولاية على عهد الدولة الصفوية في المحلة المسماة الديوانية وهي

المحلة التي تشعبت الى محلتين: الحداة والحكاكة, وقد اختير موقع السراي الجديد على الضفة الجنوبية لنهر العشار باتجاه شرقي جامع بكر بك في السيف والى غربي جبهة السراي القبلية. اقامت الجالية الاجنبية بيتين للقتصاليين البريطاني والفرنسي ذكرهما الرحالة نيبور وعرف مكانهما بالشنيار وهي كلمة تركية تعني العلم او المكان العالي, اما الجهة الجنوبية التي احاطت السراي فقد انتشرت فيها ثكنات العساكر والمدفعية وبنيت فيها دائرة للكمارك لتصبح مرفأ منه اخذت كلمة سيف لرسو السفن الشراعية والزورق التي تنقل التمور والبضائع والركاب.

بعدها اشتهرت حارة السراي باسم بيت الباشا لتعدد الباشوات الذين سكنوها, وقد تأثر البناء بالواقع الاجتماعي المميز للسكان في محلة الباشا بطرز العمارة التركية لما لها من خلفيات بيزنطينية وسلجوقية وما اضافه من خلفيات تراثية توازنت ومكانة الاميراطورية العثمانية (السامرائي, 2010).

وصف الرحالة الدنماركي نيبور مدينة البصرة عام 1765م بانها تتكون من نطاقين سكني واداري و انها مرت بمراحل من التقهقر لعدة اسباب ادت الى انطوائها على نفسها ضمن حدود منطقة البصرة القديمة, وهي احدى نوى المدينة الأساسية. (هيكل, 1997).

تركز السكان في منطقة البصرة والعشار لكون المدينة في هذه الفترة حديثة ومحددة المساحة, وتكونت من مستقرين منفصلين عن بعضهما وهما البصرة القديمة حاليا التي تكونت من عدة محلات سكنية, بينما تغطي البساتين منطقة العشار في نهاية القرن التاسع عشر والتي تكون ضمن بلدية البصرة حيث احتوت على عدد من المحلات سكنية (العنزي, 1997, ص 23-26). كان موقع المدينة في بداية نشأتها في منطقة البصرة القديمة (حاليا). اذ تشير المصادر بان ضاحية المقام هي النواة الاولى لمنطقة العشار التي كانت فيما مضى عبارة عن ارض خالية ومستنقعات (العباسي, بدون تاريخ). وسميت هذه المنطقة باسم ضاحية مقام علي لوجود مأثر يسمى مقام علي وتم بناء مسجد بجانب المأثر سنة 1754 اما الاراضي المجاورة لمسجد المقام فكانت عبارة عن مقبرة كبيرة تصل حتى ام البروم (السلطان, 2001). لا توجد في ضاحية المقام معالم عمرانية سوى مسجد ومقام علي وعلية فان البدايات لبناء ضاحية المقام لم تبدأ الا في سنة 1870 عندما عمد مدحت باشا الى نقل القوناق (مقر الدوائر الحكومية) الى الضاحية المذكورة حيث انشئ مباني ادارية والكمرك وبناء الميناء والمحجر الصحي. كما شجع مدحت باشا من جانبه على السكن الي في هذا الجزء بتأجير المناطق الاميرية تأجيرا طويل الامد (بركات, 1984). لكن الولاة الذين اعقبوا مدحت باشا بالأخص ناصر باشا الذي اصدر امرا منع بموجبة السكن خارج حدود المدينة (التي كانت حدود ضاحية المقام آنذاك خارج حدودها) مما ادى الى عدم تطور هذه المنطقة, لكنها سرعان ما اخذت تلعب دور الميناء التجاري الرئيسي لمدينة البصرة الذي اخذ ينمو ويتسع منذ عام 1895. بالرغم من ازدهار هذه المنطقة الى انها لم تبلغ مرحلة المدينة وهذا ما يؤكد عدم نجاح بلديتها التي استحدثت عام 1906 من الاستمرار في العمل حيث دمجت مع بلدية البصرة سنة 1911 (بركات, 1984). ان نمو منطقة العشار واستحداث محلات سكنية جديدة في هذه المرحلة لم يكن خاضعا للتخطيط اذ كان التشييد فيها بدون قيد او شرط لتحديد ابعاد طرقها واستقامتها, فجاء نمط الشوارع فيها خاضعا لعدة اعتبارات منها مناخية واجتماعية وعسكرية, وقد ظهرت في هذه المرحلة عدد من المحلات حيث ظهرت محلة الى القرب من المقام تسمى (الصالحية) وظهرت منطقة (الكرارة) التي تقع في الجهة المقابلة للمقام جنوب نهر العشار, حيث تزامن نشوء المنطقة مع شق اول طريق ترابي يسير بمحاذاة الضفة الجنوبية لنهر العشار (السلطان, 2001).

وفي سنة 1905 امر الوالي مخلص باشا بإنشاء مخفر سوق الدجاج ومخفر الزبير وبناء ثكنة عسكرية في العشار (العيسى, 2010). ظهرت في هذه المرحلة بعض الخدمات التعليمية مثل اول مدرسة ابتدائية في العشار سنة 1895 ومدارس اخرى عديدة (السلطان, 2001). ضمت العشار دائرة البحرية ودوائر اخرى عديدة وشركاه السفن البحرية وظهرت في فترة

متأخرة من هذه المرحلة منطقة تجاوز في مكان معزول شيدت فيها اكواخ متجاوزين هي صبة العرب, كما ظهرت منطقة كعب الارمن على الضفة الجنوبية من نهر العشار في منتصف الطريق الواصل بين النواتين بمحاذاة الجادة الرشادية التي انشأت عام 1910 (هيكل, 1997). والغرض من شق هذا الطريق الذي يبلغ عرضه 14 متر محاذياً لنهر العشار, من اجل ربط منطقة ميناء العشار بمنطقة البصرة, وقد تم افتتاحه من قبل سلمان نظيف (العامر, 1981). وكان ذلك على مراحل: ابتدأت باستملاك البساتين والابنية والمعتزة لامتداد الطريق, ثم اجريت المرحلة الاولى التي تربط العشار بمنتصف المساحة, اي موقع الخضر وبعدها قامت بأكساء الشارع بمصابيح نفطيه (فوانيس) وتبليط الشارع من قبل احمد باشا الزهير واطلق عليه اسم (جادة الرشادية), التي رصفت بالحجر الصلب وسميت باسم محمد رشاد خان الخامس (بركات, 1984). وقام السلطان العثماني ببناء مخفر في وسط الطريق يقال له مخفر الرشادية (العامر, 1981) شكل(2).

وصف اداموف , قنصل روسيا القيصرية في البصرة قبل الحرب العالمية الاولى, الميناء يضم الترسانة البحرية وورشة التصليح محركات السفن والمدافع والاسلحة الملحقة بها , وكذلك ادارة الميناء ودائرة الكمارك ودائرة الحجر الصحي ومكتب قائد الاسطول العثماني الصغير ومكاتب جنود البحري , وتقع على الضفة اليسرى من نهر العشار عند تفرعه من شط العرب تقع بطارية مدفعية بنيت من الطين وسعف النخيل حيث يقوم فيها جنود المدفعية , ويوجد في هذه الضفة ايضاً (قوناق) مدحت باشا المهجور , وعلى الضفة اليمنى توجد ترسانة لصنع قوارب نقل المسافرين وكذلك السفن الكبيرة الحجم لنقل البضائع والتي تقع خلف دائرة الكمارك , ويتصل بدائرة الكمارك والترسانة سوق ضاحية مقام علي الذي يحوي على اكثر من اربعمائة دكان , ويوجد على الضفة اليمنى من شط العرب مبنى وحيد وهو مبنى المستشفى العسكري البحري الذي يتألف من طابقين ويضم ستين سريراً , ومن اجل منطقة الميناء بالبصرة , فقد قررت السلطات العثمانية المحلية في عام 1908 بشق طريق عرضه اربعة عشر متراً محاذياً لنهر العشار , وكذلك ربط الميناء والمدينة بخط تراموي , وقامت باستملاك الدور وهدمها

<http://www.basrahcity.net/pather/bbook/athmani/athmani.html>

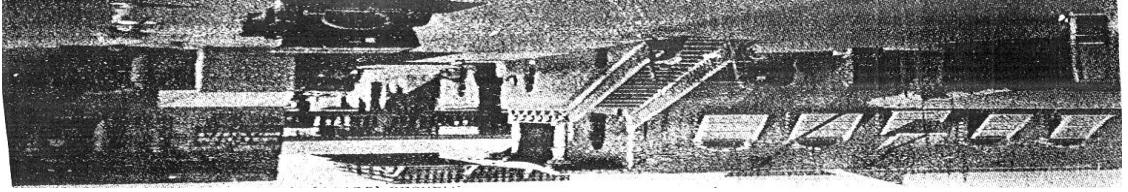
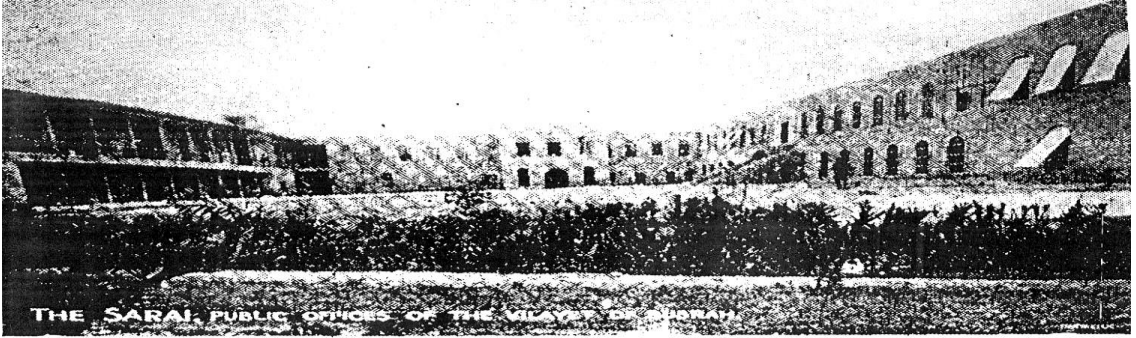
شكل (2) السور الذي كان يحيط بمدينة البصرة ومنطقة كردلان سنة 1677 منطقة الكورنيش مع مخازن الترسانة العثمانية. مصادر متعددة يتضح ان النمو لمدينة البصرة انحصر في هذه المرحلة بمنطقتين او نواتين اساسيتين هما البصرة القديمة حالياً والعشار لكون الاولى هي المركز الذي يحوي مقر الحكومة العثمانية التي تكونت حولها المدينة القديمة اما النواة الثانية العشار التي تأثرت بصورة مباشرة بالقرارات السياسية التي ساعدت على تطور هذه المنطقة التي تطورت فيما بعد من المرحلة الثانية لتكون مركزاً للمدينة تنافس مركزها القديم (البصرة القديمة). وقد ظهر اول شارع او جادة في هذه المرحلة.

6- المباني في الفترة العثمانية: شكل تحديد العمارة العثمانية في مدينة البصرة تحدياً للباحثين لندرتها واندثار اغلبها وقلة المعلومات الوثيقة الخاصة بهذه المباني، على الرغم مما ذكر سيتم توثيق بعض الابنية (كون البحث لا يستطيع تغطيه جميع الابنية) بواسطة معلومات كتابية او صورية او مخططات، بالإضافة الي طول الفترة الزمنية للسيطرة العثمانية على مدينة البصرة مما ساعد على صعوبة تمييز الابنية العثمانية من المحلية، اذ سيتم في هذا الجزء التطرق الي بعض من المباني العثمانية في المدينة.

6- 1 مبنى السراي الحكومي العثماني :

قام هدايت باشا بهدم السراي القديم الذي يقع في ضاحية مقام علي. وتشيد السراي الجديد سنة 1889م على الطراز الحديث في العشار، يتكون والبناء من طابقين. يحتوي الطابق العلوي على نيف وست وثلاثين غرفة كبيره، وانه تكون من فناء وسطي كبير تحيط به اربع اجنحه بنائيه يفتح على الفناء برواق او ابواب ونوافذ كبيره تعلوها عقود نصف دائريه. للبناية عدة مداخل اكبرها المدخل الرئيسي الذي يتوسط الجناح الجنوبي وكان فوق هذا المدخل غرفه كبيره استغللت من قبل دائرة الاملاك السنيه في العصر العثماني وكان للسراي ساحات واسعه تقام فيه المهرجانات والاعياد والمناسبات. والبناية عبارة عن مربع مفتوح الضلع مساحة الجزء المبني منه 971 متر مربع تطل على شط العشار وتقع في منطقة السيمر، كما شيد هدايت باشا مسجداً صغيراً ملاصقاً لجداره الجنوبي ليكون مصلى للموظفين وغيرهم خلال اوقات الدوام الرسم. وبقي هذا السراي قائماً خلال مدة الاحتلال البريطاني للبصرة في عام (1914) وفي العهد الوطني تحولت بنايه السراي الي متصرفيه اللواء البصرة لمدته قصيره، وقد اضيفت اليها دائرة البلدية بعد ان هدم باب السراي الكبير وبذلك ازيل القسم الاوسط من السراي الذي يحوي على دائرة (الجندرمه) ودائرة الشرطة والمحاكم الشرعية وملحقاتها بالإضافة الي السجون، ولان الانكليز ارادوا مد طريق الساحل من دون معوقات من الكورنيش انتهاء بالبصرة القديمة مع انه استمر الي الزبير وذلك لمرور السيارات العسكرية والربلات وكذلك لمرور اعمدة التلغراف بموازة نهر العشار الي ان تخرج من مدينة البصرة نحو الغرب. نقلت متصرفية اللواء في عام 1929م الي بنايه جديدة حيث هجرت بنايه السراي وهدمت شيئاً فشيئاً ابتداءً من جهته الشرقية التي كانت محلاً للسجن مع دوائر رؤساء اركان الضباط وفي عام 1936 تهدم ما تبقى من السراي وانشأت مكانها ابنيه جديده (الدرابي، 1985، ص413-414). شكل (3) اما قلعة العساكر المدفعية (الطوبخانة) فأنها كانت بقرب

السراي عن جهته الجنوبية في البصرة القديمة الا انها نقلت بعد حين على الجانب الجنوبي من نهر العشار على الضفة الغربية من شط العرب <http://www.basrahcity.net/pather/report/basrah/133.html> #)

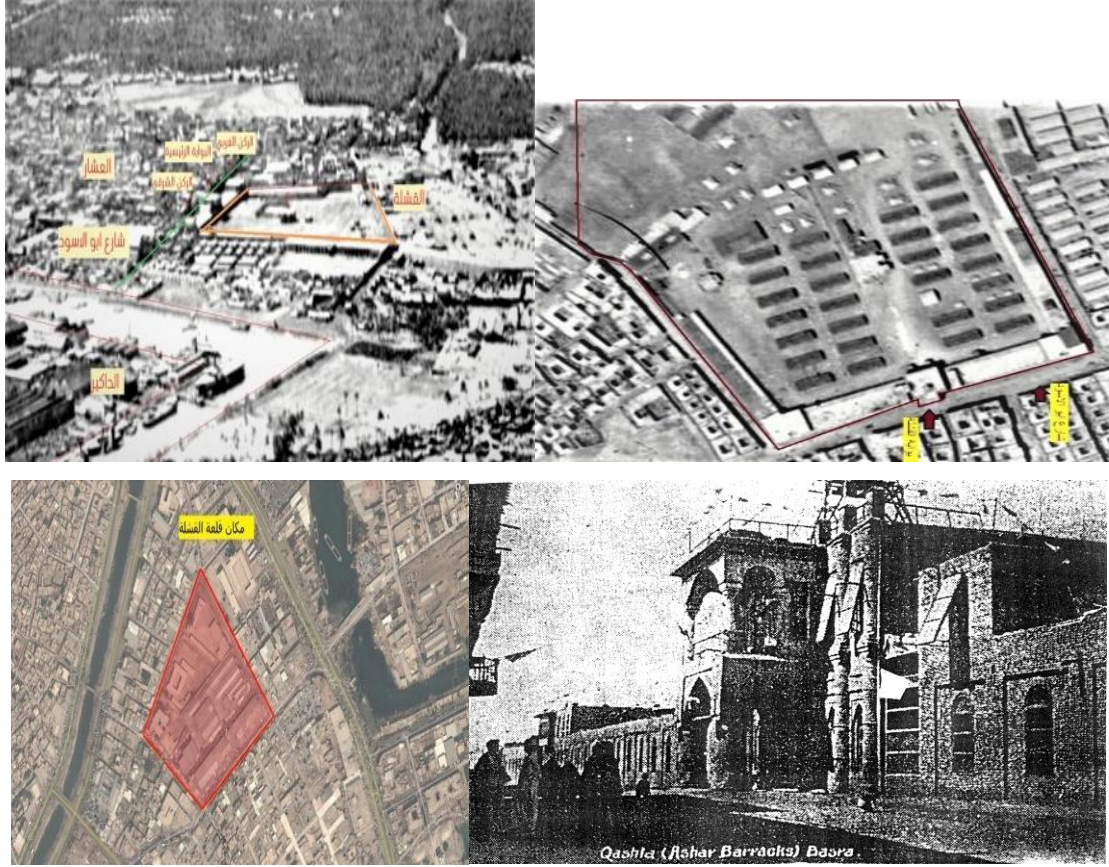

شكل (3) سراي الحكومة بعد الاحتلال البريطاني سنة 1914 م وقد فتح فيه طريق من بوابته الكبيرة اتية من البصرة الى العشار عوضا عن الطريق السابق في سوق السيمر وذلك في سنة 1920م
المصدر \ الدراجي, سعيد ابراهيم, تحصينات مدينة البصرة في العصر العثماني, مركز احياء التراث العربي, دور البصرة في التراث العلمي والعربي, جامعة بغداد, 1989, ص432-435

2-6 ثكنة الجند المشاة (القشلة):-

تعني القشلة في اللغة التركية المكان الذي يمكث فيه الجنود بالشتاء تقع ثكنة الجنود المشاة في العشار, وهي بناية ضخمة مشيدة بالأجر مستطيلة الشكل تتكون من طابق واحد تحتوي على اربعة اجنحة على هيئة قاعات وحجرات كبيرة صممت لتلبي احتياجات الجند واقامتهم. كما يتميز الجزء الذي يعلو المدخل بطرازه المعماري المؤكد على هيمنة الطابق الاول من خلال معالجة الواجهة الامامية, يضم الطابق الارضي بالإضافة الى فتحة المدخل حجرات على الجناحين, ويبدو ان الطابق العلوي استغل كشرفه او منصة تنفتح على فناء الثكنة محمله على اعمده خشبيه لها تيجان, والصعود على هذه الشرفة يتم بواسطة سلمين على جانبي فتحة المدخل من الداخل, ومن الملاحظ ان الجدران الخارجية للبنية تتخللها مجموعه كبيره من النوافذ لإضاءة القاعات والحجرات وتهويتها في الأجنحة البنائية الأربعة, وهذه النوافذ مستطيلة الشكل تعلوها عقود نصف دائرية وتتقدمها مشبكات حديدية (الدراجي, 1989). ويسمى الشارع المقابل لبنية القشلة (شارع ابو الاسود يربط بين الداكير وشارع الكويت) حالياً. ويوجد في القشلة ساعة تميزها. الا ان البناية اهملت في عهد المملكة العراقية واصبح جزء

منها فيما بعد مركز لشرطة العشار وقسم للخيلة . مُنتصَف القرن الماضي أُزيل المبنى وتم تحويله الى سوق مسقف للخضار ومدرسة الدبة وكنيسة ومستوصف . (الدرابي,1985) شكل (4).

شكل (4) التكنة العسكرية في العشار ايام الحكم العثماني

المصدر\ الراجي, سعيد ابراهيم, تحصينات مدينة البصرة في العصر العثماني, مركز احياء التراث العربي, دور البصرة في التراث العلمي العربي, جامعة بغداد, 1989, ص433 والارشيف الخاص بالأستاذ عبد الكريم.

3-6- سوق الهند:-

انشأه مدحت باشا عندما زار البصرة سنة 1870. روعي في تصميم سوق الهند ان يكون صورة للحضارة الاسلامية من الناحيتين التصميمية والمعماري رغم التفاوت الحضاري بين الاجناس البشرية وطراز عمارتها فارتفعت فيه القباب المعقودة بالأجر والاقواس والاواوين والأعمدة الحجرية المستطيلة والمربعة والمزينة بالرقش العربي وغطت المنمنمات الاسلامية الواجهات العلوية بشناشيلها ذات الاطر الهندية المصنوعة من خشب الصاج والنوافذ المقوسة والمزينة بالزجاج الحجري المشجر بالألوان حتى لا يتفاوت مع نمط البيوت الشرقية القريبة منه والمطلة على نهر العشار بدا من جامع المقام وقبة المغطاة بالقاشاني, صمم سوق الهند وطريقة الموصل الى "قشلة سي" بصورة مستقيمة لم تتعارض والفروع والمنعطفات التي شكلت مداخل السوق اليمنى واليسرى مثل "سوق الشيخ خزعل" في مقام علي ومدخل محلة البجاري, ثم المكاتب التجارية ومدخل سوق التجار حتى قيصرية "الشيخ خزعل", اما التقاطع الرابع فكان يمثل مدخل "سوق الخضيري" على الجهة اليمنى شارع "كراند", شارع زينل" باتجاه ساحة فكتوريا "ام البروم" ومحلة الدوب والتي تمثل مركز سكن الضباط الانكليز, يذكر ان سوق الهند كان مضاءاً بالفوانيس في العهد العثماني, استبدلت بالمصابيح الكهربائية

بعد الاحتلال البريطاني, يذكر الفنان "لويس توماس" بان سوق الهنود كان عريضاً يستوعب مرور السيارات فيه (السامرائي, 2010).

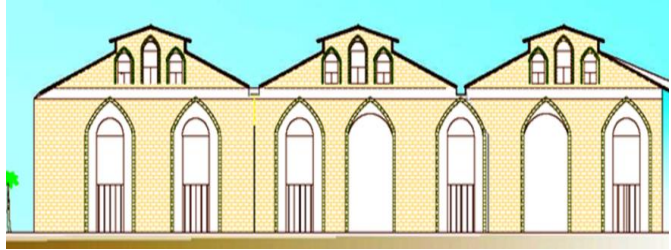
4-6 بيت الوالي :-

تمتاز مدينة البصرة بكثرة البيوت التراثية فيها, لكن القديم منها قليل جدا وبخاصة الذي يرجع الى العصر العثماني وسبب ذلك يعود الى الظروف المناخية وطبيعة المواد الانشائية اضافة الى اسباب اخرى. لذلك اندثرت معظم البيوت وتعرض القديم منها الى تجديدات كثيرة. هذا البيت ينسب الى احد والولاة العثمانيين المتأخرين ويقع هذا البيت في محلة الباشا البصرة القديمة في منطقة يطل منها على نهر العشار وهو يمثل احد النماذج المعمارية من البيوت لأهميته من الناحية المعمارية, اضافة الى ان موقعة يقع في اقدم المناطق المأهولة بالسكان منذ زمن بعيد, اختلفت الآراء في تاريخ أنشاءه واستنادا الى اقوال من سكان المحلة تقدر عمر البيت بين (110-100) سنة وبموجب هذا التقدير يقع ضمن عدد من البيوت ترجع الى العصر العثماني المتأخر, تكاد البيوت العراقية تتشابه من حيث تخطيطها وعمارته, واسلوب زخرفتها وهذا البيت لا يختلف عن غيره من البيوت, الا انه ينفرد عنها بوجود رواق يتقدم النصف الشرقي من الواجهة الامامية التي تطل على نهر العشار وكذلك وجود الشرفة (حسين, 1986) شكل رقم(5).

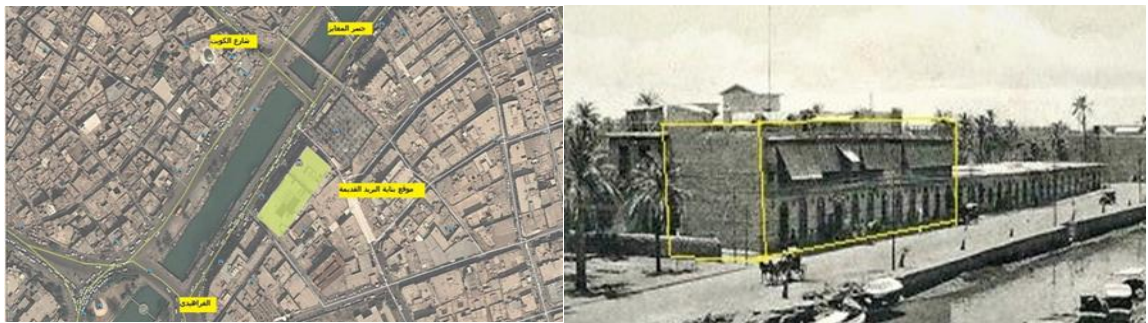

5-6- مبنى الكمارك والمخازن (Gustoms House- basra): تقع هذه الابنية عند التقاء نهر العشار بشط العرب اذ كانت تجبى ضريبة العشر في الفترة العثمانية انشاءه بعد ان نقل مدحت باشا القوناق في منطقة العشار 1870 اذ استخدمت لخرن للسلع في هذه الابنية وقد بلغ عدد هذه الابنية تسعة ابنية بنيت في العهد العثماني وهدمت في السبعينات اذ كانت تتكون من مسنم (جملون) وواجهات من الطابوق الشكل (6).

الشكل (6) مباني الكمارك في العشار المصدر (www.delcampa.net). رسم م.م. فرح احمد, م.م. ارمين سركييس.

5-6- مكتب البريد العثماني - بناية قديمة تم تشييدها في العهد العثماني وبقت تعمل كمكتب بريد حتى عند احتلال الانكليز للبصرة والحق بها نادي الملكة الكسندريا (وهو تجمع للممرضات اللواتي تعمل في المستشفيات العسكرية الانكليزية) وبعد ان تشكلت المملكة العراقية بقيت البناية تعمل كبريد الى الستينات تم هدمهما وانتقل البريد الى مكانه الجديد بعد كراج ام البروم الشكل (7).

الشكل (7) مباني الكمارك في العشار المصدر (www.delcampa.net).

الاستنتاجات :-

المستوى الحضري: تبين من خلال الدراسة بان مدينة البصرة التي انشئت في البداية بدافع عسكري تطورت لتتحول الى مدينة عربية تقليدية من حيث وظائفها ومظهرها، اضافة الى ان القرارات السياسية وبنقل مقرات الحكم الي منطقة العشار والذي اصبح كمرکز لها الامر الذي ادى الى تدهور منطقة البصرة القديمة، الذي اسهم كذلك بشكل كبير في اضعاف المركز التقليدي لمدينة البصرة (البصرة القديمة) .

أهم الجوانب التي يمكن تمييزها من التوثيق الوصفي للمستوى الحضري:-

التحصين: أدى احاطة مدينة البصرة في العصر العثماني بسور (لأغراض دفاعية) الى تحجيم المدينة الامر الذي حدد نمو المدينة ضمن هذه الاسوار. نتج كذلك من استخدام الوسائل التقليدية في التنقل والسقي وتحديد توسع المدينة حضرياً.

1. الطابع العسكري: شكلت الثكنات العسكرية والسرايا العثمانية وما تحتويها من مباني وملحقات نواة مركزية نمت حولها المدينة.
2. الطرق: تم تحديد الطرق والبوابات في مدينة البصرة بواسطة الاسوار التي تحد المدينة، ثم ظهرت جادة واحدة ترابية تسير بمحاذاة النهر.
3. تسمية المحلات السكنية: نتيجة للتأثير الواضح للسيطرة العثمانية على المدينة فسميت بعض المناطق بأسماء الباشوات التي يسكنوها او بأسماء المباني العثمانية في تلك المناطق.
4. النواة الحضرية: تضمنت مدينة البصرة في المرحلة الاولى نواة مركزية هي البصرة القديمة حالياً ولم تشهد منطقة العشار نمواً وتوسعاً الا بعد نقل الوظائف الحكومية اليها وذلك في الفترة العثمانية المتأخرة نتيجة للقرارات السياسية للولاة العثمانيين.
5. تطور البنى التحتية: أسهمت خدمات البنى التحتية التي وفرتها القوات العثمانية في تطور وسائل الحياة كما في المستشفيات والمدارس والتلغراف وابنية اخرى عديدة.

المستوى المعماري: يتشابه العمارة البصرية في الفترة العثمانية مع العمارة في العراق في تلك الفترة مع وجود بعض الخصائص التي امتازت بها مثل حماية الفتحات بواسطة المظلات الخارجية، ظهور الشرفات والاروقة في نماذج محدده ناتجة تأثير بالدول المجاورة، اما النظام الانشائي فهو لا يختلف يعتمد على الجدران الحاملة المبنية من الطابوق وبسّمك كبير والسقوف مبنية من الطابوق المعقود او من الخشب اما في بعض الابنية فقد ظهرت تقنيات انشائية مختلفة معتمدة على المسنم (الجملون) كما في مباني مخازن الجمارك والترسانة العسكرية وتمتاز اغلب الابنية بوجود الفناء الوسطي واحتوائها على الشناشيل وانها متلاصقة ومتراصة وانها أنشاءه في مواقع مميزة من المدينة، بالرغم مما ذكر فظهور انماط وظيفية لم تكن معروفه مسبقاً تمثلت بالابنية الحكومية ذوات الطابع العسكري كما في القشلة والسراي والطوب خانه وترسانات ومخازن الاسلحة بالإضافة الي مقر السلطة العثمانية تميزت بطابعها الوظيفي وضخامة بنائها مما يفرض هيبه الدولة المسيطرة وما تحتاج اليه من وظائف متعددة مثل الخزن والمعدات والسلاح بالإضافة الي الابنية الخدمية الاخرى مثل الموانئ والمستشفيات. كما احتوت بعض الابنية على ابراج دفاعية او ساعه على شكل نصب اعلى المباني.

المصادر والمراجع

1. عبد الجبار، مي تحسين، استغلال المناطق السياحية والتاريخية لمحافظة البصرة، رسالة ماجستير مقدمة الى مركز التخطيط الحضري والإقليمي للدراسات العليا – جامعة بغداد، 2005، ص34.

2. السالم, وارد بدر, حياوي, محمد, البصرة مدينة المدن عين العراق وقبلة الدنيا, مجلة افاق عربية دار الشؤون الثقافية العدد السابع, لسنة 1989. بركات, رجب, بلدية البصرة 1869-1981, م, ط 1 منشورات دراسات الخليج العربي, البصرة, 1984, ص90.
3. صادق, محمد عقيل, خصائص تصميم الشكل الخارجي للمسكن في العراق, رسالة ماجستير, كلية الهندسة الجامعة التكنولوجية, 1996, ص48.
4. الدراجي, سعدي ابراهيم, عمارة القلاع وتخطيطها في شمال العراق, رسالة ماجستير غير منشورة كلية الآثار قسم التراث, بغداد, 1985, ص398.
5. الدراجي, سعيد ابراهيم, تحصينات مدينة البصرة في العصر العثماني, مركز احياء التراث العربي, جامعة بغداد, 1989, ص401.
6. البازي, حامد, "حملة اعمار مدينة البصرة", البصرة في التراث الشعبي, العدد الفصلي الثالث دار الشؤون الثقافية, وزارة الثقافة و الاعلام, الجمهورية العراقية, صيف 1989, ص174.
7. الدراجي, سعيد ابراهيم, مصدر سابق, 1989, ص407.
8. السامرائي, احسان و فائق, لوحات من البصرة عبر التوابل والموانئ البعيدة, مطبعة جامعة البصرة, 2010, ص78-79.
9. هيكل, حامد تركي, تغير النسيج الحضري لمدينة البصرة في القرن العشرين "دراسة تحليلية في المتغيرات العمرانية السكنية", رسالة ماجستير- مركز التخطيط الحضري والاقليمي- جامعة بغداد, 1997, ص36.
10. الغزي, سميرة عبد الهادي, النمو الحضري والتطور والوظيفي لمدينة البصرة, اطروحة دكتورا, قسم الجغرافية, كلية الاداب, جامعة البصرة, 1997, ص23-63.
11. العباسي, عبد القادر باش عيان, موسوعة تاريخ البصرة, الجزء الاول - خطط البصرة, نشر جامعة البصرة, (بدون تاريخ), ص242.
12. السلطان, اسامة حميد مجيد, المنطقة التجارية المركزية لمدينة البصرة, رسالة ماجستير في جغرافية المدن, كلية التربية, جامعة البصرة, سنة 2001, ص16-17.
13. بركات, رجب, بلدية البصرة, 1984, مطبعة البصرة, ص90.
14. بركات, رجب, مصدر سابق, ص110-118.
15. السلطان, اسامة حميد مجيد, مصدر سابق, ص19-20.
16. العيسى, علاء لازم, المجمل في تاريخ البصرة, دار الشؤون الثقافية العامة, العراق بغداد, سنة 2010, ص302-307.
17. السلطان, اسامة حميد مجيد, مصدر سابق, ص20-21.

18. هيكل, حامد تركي, مصدر سابق, ص36-37.
19. العامر, يقظان سعدون, البصرة في العهد العثماني الاخير, موسوعة البصرة الحضارية, الموسوعة التاريخية, مطبعة التعليم العالي في البصرة, سنة 1981, ص252.
20. بركات, رجب, مصدر سابق, ص126-131.
21. العامر, يقظان سعدون, مصدر سابق, ص252.
22. الدراجي, سعيد ابراهيم, مصدر سابق, 1989, ص415-419.
23. الدراجي, سعيد ابراهيم, مصدر سابق, 1985, ص89.
24. السامرائي, مصدر سابق, 46-47.
25. حسين, حميد حسن, البيوت في العراق في الفترة العثمانية المتأخرة, رسالة ماجستير- كلية الآداب, جامعة بغداد, 1986, ص245.
26. ماركاريان, ارمين سركيس خسروف, دور التوثيق التصويري والرسم الافتراضي في احياء التراث المعماري "دراسة للواجهة النهرية لنهر العشار", مجلة جامعة ذي قار للعلوم الهندسية – العراق, 2018.
27. ا.د. خليل ابراهيم علي, ماركاريان, ارمين سركيس, مفهوم التوثيق في العمارة, مجلة الهندسة والتكنولوجيا, الجامعة التكنولوجية, بغداد, 2014.
28. المهدي, سعاد عبد علي, عمارة الاجانب في بغداد, رسالة ماجستير غير منشورة, الجامعة التكنولوجية, بغداد, 1986.

محلة الميدان البغدادية في العهد العثماني

ابرز معالمها وما بقي منها

OSMANLI DÖNEMİNDE MEYDAN MAHALLESİ, ÖZELLİKLERİNİN EN BELİRGİN OLANI VE ONLARDAN GERIYE KALANLAR

أ.م. د. نادية ياسين عبد

كلية الآداب/ جامعة بغداد/ العراق

nadiyasseen@coart.uobaghdad.edu.iq

ORCID ID: 0000-0001-6448-6749

ملخص:

شكلت محلة الميدان احد اكبر واقدم المحلات البغدادية، ومركزا اقتصاديا وموقعا دفاعيا مهما بحكم وجودها قرب سور بغداد عند باب المعظم. وحظيت المحلة باهتمام كبير خلال مرحلة الحكم العثماني للعراق وصارت موقعا عسكريا ومركزا للحكم والادارة خلال معظم مرحلة الحكم العثماني للعراق، وشهدت المحلة خلال تلك المرحلة نشاطا عمرانيا تمثل في القلعة وعددا من الجوامع والمدارس التقليدية والحديثة علاوة على كنيسة وعدد من الاماكن الخدمية يبرز بينها دائرة التلغراف والبريد مع بعض الاماكن الترفيهية. لا يزال بعض هذه البنايات، خصوصا الجوامع، موجودا الى الان. نحاول من خلال هذا البحث تتبع هذه المعالم، ما بقي واندثر منها، اين كان مكانها تحديدا وتاريخ بنائها ووضعها الحالي. كلمات مفتاحية: بغداد، الدولة العثمانية، الميدان، قلعة، جوامع، مدارس.

Al-Midan Al-Baghdadi District in the Ottoman Era

Its Most Prominent Monuments and What Remains of it

Asst. Prof. Dr. Nadia Yasseen Abed

College of Arts/ Baghdad University/Iraq

Abstract

Al-Midan district formed one of the largest and oldest Baghdad districts, an economic center and an important defensive position due to its presence near the Baghdad wall at Bab Al-Moadham. Al-Midan was received great attention during the period of Ottoman rule in Iraq and became a military site and a center for governance and administration during most of the period of Ottoman rule in Iraq. During that stage, locality witnessed an urban activity represented in the castle, a number of mosques, traditional and modern schools, and a number of service places, including the Telegraph and Post Department, with some recreational places. Some of these buildings, especially mosques, still exist till now. Through this research, we try to trace these monuments, what remained and disappeared from them, where was their exact location, the date of their construction and their current status

Keywords: Baghdad, Ottoman state, Al-Midan, Castle, Mosques, Schools.

محلة الميدان البغدادية في العهد العثماني

ابرز معالمها وما بقي منها

تعد محلة الميدان من اكبر واقدم المحلات البغدادية، تزيد مساحتها على اربع وتسعين دونم تغطي المنطقة الممتدة من باب المعظم شمالا الى نهاية سوق هرج جنوبا، ويعود تاريخ المحلة الى العصر العباسي عندما كانت تعرف بمحلة سوق السلطان، وعلى اثر انشاء قلعة وميدان للأغراض العسكرية في المحلة اواسط القرن الخامس عشر طغى عليها اسم الميدان، فصارت المحلة تعرف بمحلة الميدان⁸⁴⁵.

حظيت المحلة باهتمام كبير من السلطات العثمانية لعل ابسط مؤشراته تهراس المحلة وادارة امور سكانها وحل مشاكلهم في المرحلة المتأخرة من تاريخ الدولة العثمانية من قبل شخصية عسكرية مرموقة مثل محمد فاضل الداغستاني⁸⁴⁶. فمحلة الميدان كانت مركزا تجاريا هاما في بغداد، وهو ما بدى واضحا ليس فقط من خلال السوق الكبير في المحلة، والذي بقيت لمرحلة طويلة تعرف به، بل ايضا من خلال تمركز موظفي الضرائب، او ما يعرفون محليا بدزدبانية الضرائب، عند البابان الصغيران المخصصان لمرور السابلة على جانبي الباب المعظم، لاستحصال الضرائب من الداخل والخارج لبغداد⁸⁴⁷. كما كان لمحلة الميدان في العهد العثماني اهمية على مختلف الصعد انعكست فيتنوع معالمها من حكومية ودينية وعلمية وخدمية وحتى ترفيهية.

1- المباني الحكومية:

شكلت محلة الميدان مع محلة جديد حسن باشا قلب بغداد العثمانية، ومع ان معظم المباني الحكومية كانت في جديد حسن باشا، فقد كانت البداية الاولى لتلك المباني في محلة الميدان متمثلة بالقلعة، فقبل بناء السراي في النصف الاول من القرن السابع عشر والقشلة اواسط القرن التاسع عشر، كانت القلعة هي مركز الدولة الاداري والعسكري وحتى محل سكن الوالي.

يعود تاريخ بناء القلعة الى القرن الخامس عشر، وتقع داخل المدينة بالقرب من باب المعظم، وكانت تشغل مربعا كبيرا في ركن المدينة في زاوية السور الشمالية الغربية من الرصافة المطلة على دجلة، وموضعها حاليا تابع لوزارة الدفاع، وبسبب هذا المكان اطلق عليها اسم "إچ قلعة" (İç Kale) اي القلعة الداخلية، حيث كانت تقع داخل المدينة وقسم كبير من سورها داخلها ايضا، عكس ما هو متعارف على القلاع بان تكون خارج السور انسجاما مع الهدف الدفاعي الذي تبنى لأجله القلاع،

⁸⁴⁵ عماد عبد السلام رؤوف، الاصول التاريخية لمحلات بغداد، مكتبة المثني، بغداد 2004، ص18-19.
⁸⁴⁶ وهو ضابط عثماني لامع اصله من داغستان يكنى بابي داود ولد عام 1846، واستقر في بغداد بدءا من عام 1883، وعين قائدا لفرقة الخيالة في الفيلق السادس ونائب والي بغداد واوكلت اليه العديد من المهام العسكرية، خلال الحرب العالمية الاولى صار قائدا لجيش العشائر العرب المتطوعين لقتال الجيش البريطاني، استشهد في معركة كوت الأمانة في احد الهجمات البريطانية المفاجئة وذلك في الثاني عشر من ايار 1916 عن عمر ناهز السبعين عاما، ودفن في مقبرة الخيزران في الاعظمية مجاور جامع ابي حنيفة. انظر: انوار علي حسين العبيدي، آل الداغستاني ودورهم العسكري والسياسي في العراق في العهدين العثماني والملكي 1869-1958، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية- الجامعة المستنصرية في بغداد، 2020، ص57-118.

⁸⁴⁷ عباس بغداددي، بغداد في العشرينات، دار الشؤون الثقافية، بغداد 2000، ص210.

وهو ما دفع احد الاجانب الذين زاروا بغداد في بداية القرن التاسع عشر الى القول "تقع القلعة في اقصى اطراف المدينة ... وبخلاف القاعدة المعتادة في فن التحصينات، بدلا من ان تهيمن على الموقع فان الموقع هو المهيمن عليها"⁸⁴⁸.

عمدت الدولة العثمانية منذ بداية سيطرتها على العراق الى تحصين القلعة لأغراض دفاعية، فبعد فتح بغداد 1534 امر السلطان سليمان القانوني (1520-1566) بتعميرها وتعزيز سورها، فذكر قطب الدين الحنفي في حوادث سنة 1534 "امرت الحضرة السلطانية بـتحصين القلعة ببغداد وحفظها وصونها"⁸⁴⁹، تبعتها عمليات تعمير متعددة في العهد العثماني، خصوصا انها خط مهم في الدفاع عن بغداد ضمن المواجهة مع الدولة الصفوية وبحكم ذلك تعرضت للتخريب اكثر من مرة، كما انها اساسا لم تكن مكتملة البناء في بداية العهد العثماني فوفقا لإشارة رحالة زار بغداد 1573 "القلعة ليست كاملة البناء من الداخل وشاهدت أمامها بعض قطع المدافع الكبيرة... وهي القلعة التي يسكن فيها الباشا التركي"⁸⁵⁰، ووصفها الرحالة الفرنسي تيفينوت (Thevenot) الذي زار بغداد اواسط القرن السابع عشر، بـ"انها مبنية بالحجارة البيضاء الرائعة، وقيل لي انه لا يوجد داخلها إلا الاكواخ"⁸⁵¹.

ابرز عمليات التعمير ما قام به والي بغداد عبدالرحمن باشا (1674-1676) في اول سنة لولايته حينما قام بتعمير ابراج القلعة⁸⁵²، كما عمل والي عبدالكريم باشا (1848-1850) على اجراء عملية اعمار شاملة للقلعة وبنى داخلها مباني عديدة اهمها قسم خاص لسك النقود، وقام والي نامق باشا (1862-1867) بتوسيع فنائها بعد ان قام بإزالة الكثير من الدور والمحال التي كانت داخلها⁸⁵³.

ضمت القلعة عددا من الابنية المهمة مثل مخزن للذخيرة الحربية والمؤنة العسكرية وايضا دار لسك النقود وعدد من الدواوين الرسمية وبعض المرافق الخدمية واماكن خاصة لسكن الجنود⁸⁵⁴، وهو ما انعكس في الاسماء التي اطلقت على القلعة، فسميت بالبارود خانه والسكة خانه، وايضا الطوب خانه لوجود عدد من المدافع فيها، وحتى سميت بقلعة سليمان لان السلطان سليمان القانوني امر بتجديدها⁸⁵⁵.

كان بناء القلعة محاط بسور المدينة في جانبها الشمالي، كما حصنت بقية الاضلاع بسور يفصلها عن المدينة معزز بأبراج اسطوانية في الاركان الاربعة، وابرار نصف اسطوانية بين كل ركنين من اركان القلعة، تطل القلعة على نهر دجلة في جانبها الغربي الذي كان مسورا ايضا، وزودت ابراج القلعة بمدافع طويلة ومزاغل للرمية⁸⁵⁶، علاوة على المزاغل الموجودة على الابنية الداخلية للقلعة بأحجام واشكال مختلفة⁸⁵⁷.

القلعة لها اكثر من باب، احداها على نهر دجلة اطلق عليه الباب السري استخدم للتحرك النهري في حال الضرورة، والثاني بجانب السور كان مغلق باستمرار وسمي بالباب المشؤوم لارتباطه بكثير من الحروب والتمردات، اما الباب الرئيس

⁸⁴⁸ جان بابتيست جاك لوي روسو، وصف باشوية بغداد سنة 1809، ترجمة خالد عبداللطيف حسن، بيت الحكمة، بغداد 2012، ص17.

⁸⁴⁹ نقلا عن: مصطفى جواد، القصر العباسي في القلعة ببغداد وهو دار المسناة القديمة من اثار الناصر لدين الله العباسي، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثاني، مؤسسة ثائر العصامي، بغداد 2018، ص16.

⁸⁵⁰ نقلا عن: رجوان فيصل الميالي، القلاع وسط وجنوب العراق عمارتها وتخطيطها خلال فترة الاحتلال العثماني 1534-1917، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب- جامعة بغداد، 2009، ص95.

⁸⁵¹ نقلا عن: ريجارد كوك، بغداد مدينة السلام، ترجمة فؤاد جميل ومصطفى جواد، مكتبة عدنان، بغداد 2014، ص52.

⁸⁵² خالد خليل حمودي، المعالم العمرانية في بغداد القديمة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 2016، ص53.

⁸⁵³ عبد الحميد عبادة، العقد اللامع بآثار بغداد والمساجد والجوامع، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، انوار دجلة، بغداد بلا تاريخ، ص136.

⁸⁵⁴ كوك، ص160.

⁸⁵⁵ الميالي، ص95-96.

⁸⁵⁶ اعتماد يوسف القصيري، قلاع بغداد، "سومر" (مجلة)، بغداد، مجلد 45، 1987-1988، ص203، 208.

⁸⁵⁷ الميالي، ص101.

فمكانه قرب ساحة الميدان توسطه باب ضخم على غرار ابواب القلاع وكان تحت الحراسة المشددة ليلا ونهارا، تعلوه مزاغل ومساقط لصب السوائل الساخنة على رؤوس الاعداء في حالة تعرضه للهجوم⁸⁵⁸.

عند باب القلعة على يمين الداخل إليها وضع مدفع كبير بطول اربعة امتار وقطر فوهته نصف متر، سمي عند اهالي بغداد بطوب ابو خزيمة⁸⁵⁹، وهو الذي استخدمه السلطان مراد الرابع (1623-1640) عندما اعاد السيطرة على بغداد 1638، والمدفع صنع من النحاس ووضعت عليه رسوم حيوانات، وكتب عليه "مما عمل يرسم السلطان مراد خان بن السلطان احمد خان"، واحيط المدفع بالسلاسل الحديدية كما وضع امامه اربع قنابل ضخمة ربما بقصد الترهيب واضفاء العظمة على الدولة، ومن الطريف الاشارة الى ان هذا المدفع ارتبط بالتراث البغدادي ان الطفل اذا كثر بكائه او خاف عليه اهله من المرض او الوفاة، كان يمرر تحت المدفع ثلاث مرات ثم يدخل في فم المدفع ليقطع بكائه ويصح بدنه، كما ارتبطت بالمدفع الكثير من الخرافات ونسبت اليه الكثير من الكرامات جدا دفع السيد محمود شكري الالوسي الى تأليف كتاب لتوعية الناس حمل عنوان "القول الانفع في الرد على زيارة المدفع"⁸⁶⁰.

احتوت القلعة على ميدان للاستعراض العسكري، وايضا كان فيها سجن على جهة النهر عرف بسجن القلعة، ضم المجرمين من اهالي بغداد المحكومين من 8 الى 20 سنة كان معظم سجنائه يمارسون خياطة العبي الرجالية، وهي من متمات الازياء العراقية⁸⁶¹، كما كان داخل اسوارها اثار من العصر العباسي يطلق عليها القصر العباسي او دار المسناة⁸⁶²، وهو مبنى لا يزال موضع خلاف بين العديد المختصين سواء كانوا آثاريين او مؤرخين، اذ لا يوجد اي نصوص تاريخية موثوق بها او حتى كتابة تذكارية تشير الى مشيد هذا الاثر المعماري الاسلامي الرائع، بل ليس هناك اية اشارة الى سنة البناء او الى اية احداث تاريخية اقترنت بالمبنى او اسم المشرف على بنائه، واعيد ترميم المبنى بأبهي حلة منذ بضعة عقود. ضمت القلعة داخل اسوارها ايضا جامع عرف بجامع القلعة او جامع الحبسخانه (جامع السجن) كما ورد في خارطة محمد امين زكي 1919م، توجد اشارات على ان بانيه الاول هو سليمان القانوني، واخرى تؤكد انه بني في العام 1639 عقب دخول مراد الرابع الى بغداد، وفي هذا التاريخ توجد وقفية تجزم بوجوده، وربما تم تجديده في ذلك التاريخ، ووصف الجامع انه كان كبيرا تعلو مصلاه قبة وبعد سقوطها بنيت على المصلى ثلاث قبب. وفي العام 1961م اعيد بناء الجامع ضمن حملة اعمار شملت المكان بمجمله لتوسيع واعادة ترتيب وزارة الدفاع على هيئة جديدة⁸⁶³. والى جانب الجامع كانت توجد تكية انشأها السيد سعد الدين ابن السيد عبد الجليل الدوري، وهو من نفس الاسرة التي كانت تتولى الاشراف على جامع القلعة وواقفه، ولذلك عرفت بالقلعلي⁸⁶⁴، وهو اسم اطلق على التكية التي كانت تسمى بتكية القلعة ايضا.

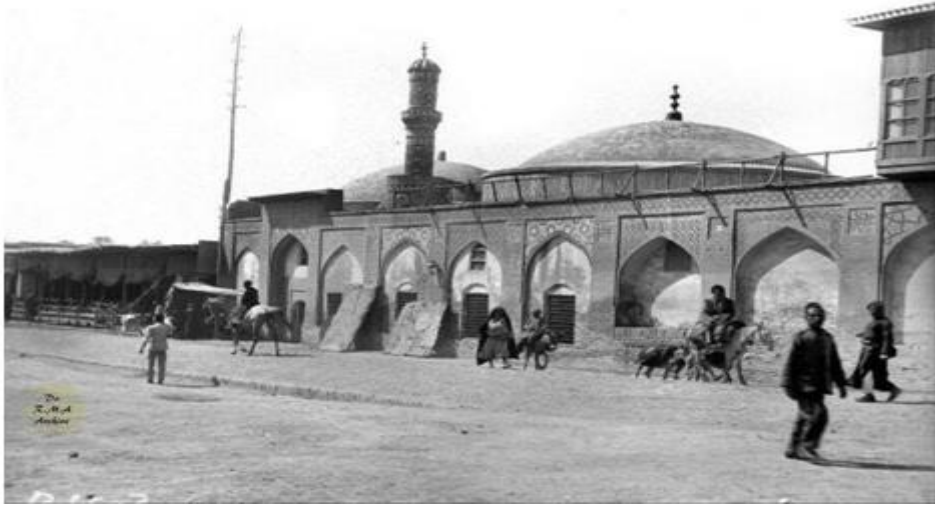
858 المصدر نفسه، ص102؛ القصيري، ص210.
859 اطلقت هذه التسمية نسبة الى العروتين البارزتين الموجودتين في اعلاه. معن حمدان علي، مقالات بغدادية في الخطط والاثار، المكتبة العصرية، بغداد 2018، ص19-20.
860 المصدر نفسه، ص19-22؛ عبادة، ص134-135.
861 عبد الكريم العلاف، بغداد القديمة، الدار العربية للموسوعات، بيروت 1999 ص128.
862 انظر: جواد، ص7-54.
863 عماد عبدالسلام رؤوف، معالم بغداد في القرون المتأخرة في ضوء الوقفيات والاعلامات والحجج الشرعية المحفوظة في ارشيف وزارة الاوقاف ببغداد، الطبعة الثانية، ديوان الوقف، بغداد 2016، ص220.
864 محمد صالح السهروردي، بغية الواجد في الجوامع والمساجد، ضمن كتاب مساجد بغداد في كتابات الاجداد، جمع وتحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، دار الرجاء، بغداد 2006، ص112.

2- دور العبادة

ضمت محلة الميدان العديد من دور العبادة، فمع جامع القلعة هناك اربع جوامع ومسجد وكنيسة واكثر من تكية، يتقدمها جامع الازبك بمكانه على يمين الداخل لمحلة الميدان من باب المعظميين السور والقلعة والمعروف بمنارته القصيرة، انشأه عبد العزيز خان احد امراء الازبك عام 1681، اثناء مروره ببغداد في طريقه الى الحج، عند قبر عمه امير الازبك امام قولي خان المتوفي عام 1650⁸⁶⁵، وعندما تداعى الجامع جده والي بغداد داود باشا (1831-1816) سنة 1826م، وبنى فيه مدرسة كما خصص له اوقاف تمثلت بعدد من المحلات والمقاهي القريبة من الجامع⁸⁶⁶، وبقي بناء الجامع الى العام 1960م عندما هدم الجامع اثناء توسيع وزارة الدفاع وتولت الاوقاف اعادة بناءه على هيئة جديدة ليس لها صلة بطراز الجامع القديم⁸⁶⁷.

جامع الازبك

الحق بجامع الازبك زاوية للفقراء كان يقطنها القادمين من الازبك⁸⁶⁸، كما كان يوجد في الجانب الاخر مقابل القلعة تكية اشتهرت باسم التكية الطلبانية او التكية القادرية، انشأها من ماله الخاص الشيخ عبدالرحمن الطلباني الذي كان من شيوخ الطريقة القادرية، وبعد وفاته عام 1858 تولى التكية ابنه الشيخ رضا الطلباني الذي كان شاعرا متمكنا من اربع لغات الكردية والفارسية والعربية والتركية، ولمكانته بين الكرد كان الكثير منهم يتوجه للتكية⁸⁶⁹. ولم يعد للتكية الان وجود وارضها جزء من دار الكتب والوثائق (المكتبة الوطنية).

مقابل القلعة ايضا جامع المرادية بناه والي بغداد مراد باشا (1571-1570) وذلك عام 1570، وبمرور الوقت تعرض الجامع للضرر، فامر السلطان عبد الحميد الثاني (1876-1909) بتجديده عام 1901م، واستمر العمل به لمدة عامين بإشراف محاسب دائرة الاوقاف واصف بك، وعند تمامه جرى له افتتاح كبير حضره والي بغداد وكبار الموظفين والاعيان فيها⁸⁷⁰، وتميز الجامع بقبعة عالية واسعة مستندة الى اعمدة اسطوانية الشكل ضخمة الحجم، ويوجد على جانبي القبلة الرئيسية

⁸⁶⁵ عبادة، ص 114-115؛ عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، الجزء الخامس، مكتبة الحضارات، بيروت بلا تاريخ، ص 25.

⁸⁶⁶ رؤوف، الوقفيات، ص 161.

⁸⁶⁷ يونس الشيخ ابراهيم السامرائي، تاريخ مساجد بغداد الحديثة، مطبعة الامة، بغداد 1977، ص 265.

⁸⁶⁸ عبادة، ص 115.

⁸⁶⁹ المصدر نفسه، ص 120.

⁸⁷⁰ محمد سعيد الراوي، خير الزاد في تاريخ مساجد وجوامع بغداد، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، ديوان الوقف، بغداد 2006، ص 45-49.

صفان من القباب الصغيرة مع مأذنة عالية⁸⁷¹، وتميز بجمال عمارته وتخطيطه ما دفع محمود شكري الالوسي الى ان يعلق بعد وصفه للجامع "اذا رأيته ايقنت انه لم يبن له نظير في بغداد، فهو احد عجائبها، وليس له نظير في معابدها الاسلامية في متانة بنائه وارتفاعه وترخيم جدرانه وتزويق مأذنته بالأحجار الملونة الثمينة وتكميلها الى اخرها بالنقوش العجيبة"⁸⁷². ضم الجامع، اسوة بمعظم الجوامع الكبيرة في بغداد، مدرسة لتدريس العلوم الدينية، ابرز من درّس بها الملا عثمان الموصلية (1854-1923) الذي كان يقرأ القرآن به ايام رمضان⁸⁷³.

جامع المرادية

يضاهي جامع المرادية في العمارة جامع الاحمدي الكبير او كما يسمى احيانا جامع الاحمدية ، كما يسمى جامع الميدان لتصدره ساحة الميدان، بدأ بناءه احمد باشا كتحدا⁸⁷⁴ عام 1795 ومنه اخذ الجامع اسمه، واستعان في ذلك بكبار مهندسي عصره، وبعد قتل الكتحدا اتم بناء الجامع اخوه عبدالله بك سنة 1796، وخصص له اوقاف كثيرة للإنفاق على الجامع

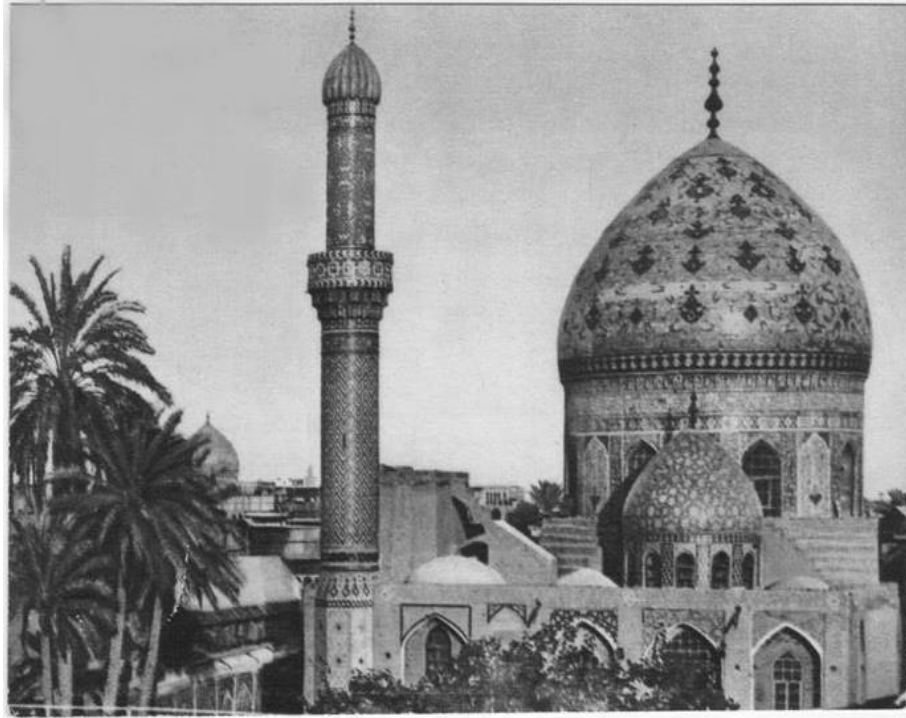
⁸⁷¹ ذكر اوليا جلبي عندما زار بغداد اواسط القرن السابع عشر الميلادي ان للجامع مأذنتان، ويبدو ان تصميم الجامع شهد الكثير من التغيير عند اعادة اعماره بداية القرن العشرين. انظر: رؤوف، وفتيات، ص226.

⁸⁷² محمود شكري الالوسي، تاريخ مساجد بغداد واثارها، تحقيق عبدالله الجبوري، ديوان الوقف، بغداد 2010، ص61-65.

⁸⁷³ قصي اسماعيل الفرزي / نادية ياسين عيد، محلات بغداد في مئة عام 1858-1958، دار الشؤون الثقافية، بغداد 2021، ص43.

⁸⁷⁴ وهو كتحدا اي نائب الوالي سليمان باشا الكبير (1780-1802)، دبرت جماعة قتله سنة 1796م لقربه من والي بغداد، كما ان علاقته لم تكن طيبة بعموم المماليك. راجع: العزاوي، الجزء السادس، ص140-141.

وتبعاته⁸⁷⁵. تميز الجامع بقبة مركزية شامخة رائعة التزيين، ووصف محمود شكر الالوسي الجامع من الداخل بأنه يشتمل على صحن واسع وعلى مكان صلاة ارتفع عن الارض بمقدار ذراعين وعلى مصلى "تعلوه قبة شامخة في الهواء بديعة الشكل مبنية بالحجر الكاشاني الملون بأنواع الأصابع المختلفة... مكتنفة بقبتين اصغر منها، مزينة بنقوش اعجزت رجال هذا الفن عن ان يأتوا بمثلها والكبرى مطوقة بنطاق كتب فيه بعض السور القرآنية، فكانت لها سورا وحرزا من الحوادث الكونية، قائمة بجانبها منذنة تناطح السحب احجارها ملونة بالوان تحسبها من الاحجار الكريمة"⁸⁷⁶، كما كان في الجامع مصلى صيفي واربعة ابواب، والحق به مدرسة بطابقين وخزانة للكتب⁸⁷⁷، واشاد بالمدرسة السيد عباس بن رجب البغدادي الحسني بقوله "مدرسة كبيرة تشهد بحسن اسلام منشئها"⁸⁷⁸، وشكل نموذجا لما بلغ اليه فن العمارة في بغداد في تلك المرحلة.

جامع الاحمدي

على يسار جامع الاحمدي باتجاه دجلة يوجد جامع النعمانية الذي بنته سنة 1771م السيدة فاطمة بنت بكتاش، وسمي بالنعمانية نسبة الى اسم اول متولي وهو الحاج نعمان زوج السيدة فاطمة، وصفه محمد سعيد الراوي في كتابه خير الزاد في تاريخ مساجد وجوامع بغداد بأنه "جامع صغير... فيه مصلى صغير بمنبر صغير، وعليه قبة. وامام المصلى رواق، وفيه بعض القبور، اذا دخل المصلى بابه الخارجي اطل على دكة فيها محراب للصلاة صيفا، وعلى يمين الدكة درج يرقى فيها الى غرفة في الطبقة العليا معدة للمدرس وفي مقابل الغرفة على الجدار الممتد مع الشارع منذنة صغيرة مطلة على الشارع، وعلى يسار المصلى غرف للطلبة والفقراء"⁸⁷⁹، فالجامع كان مثل بقية الجوامع يحوي على مدرسة كان من اوائل واشهر

⁸⁷⁵عبادة، ص165-166.

⁸⁷⁶ الالوسي، مساجد، ص69.

⁸⁷⁷ الراوي، ص56-58.

⁸⁷⁸ عباس بن رجب بن عبدالله البغدادي الحسني، نيل المراد في احوال العراق وبغداد، ضمن كتاب مساجد بغداد في كتابات الاجداد، جمع وتحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، دار الرجاء، بغداد 2006، ص48.

⁸⁷⁹ المصدر نفسه، ص64-65.

مدرسيها الحافظ الشيخ احمد المدرس الذي كان من فضلاء العلماء ومن الخطاطين المشهورين كتب بخطه الكثير من المخطوطات⁸⁸⁰، واستمر التدريس في هذه المدرسة حتى الستينات من القرن العشرين. جدد الجامع لأول مرة سنة 1919م، ومؤخرا تغير اسم الجامع الى جامع السلمانية بعد ان اتسع ليضم مدرسة مجاورة له بهذا الاسم.

لا يخلو من قيمة الاشارة الى ان كل الجوامع المذكورة، باستثناء جامع المرادية، يوجد انحراف في محرابها بما يزيد على العشرين درجة عن اتجاه القبلة، فمحراب جامع الازبك منحرف بمقدار اثنين وعشرين درجة يمينا وجامع الاحمدي بعشرين درجة يمينا وهو نفس مقدار انحراف محراب جامع السليمانية. وربما يكمن السبب في طريفة تحديد القبلة في تلك المرحلة لان ذلك يمتد شاملا معظم الجوامع التي بنيت في بغداد في العهد العثماني وهو ما يحتاج الى دراسة مستقلة.

علاوة على تلك الجوامع كان يوجد في محلة الميدان مسجد صغير باسم مسجد بير داود، الذي كان يطل على ساحة الميدان وانشئ محل تكية قديمة كانت تحمل اسم تكية عبدالرحمن القادري، وبير داود هو احد شيوخ الطرق الصوفية المشهورين في بغداد، وكان قبره موجود في غرفة بالمسجد، ومع ان تاريخ بناء المسجد غير معروف فان من الثابت انه تم تعمره عام 1837، كما جرى تجديده في 1849 من لدن راتب بك رئيس مدراء الحجر الصحي⁸⁸¹، في بداية عشرينيات القرن العشرين تم التجاوز على اوقاف المسجد المتصلة به لتوسيع الشارع الرئيسي، ثم ازيل الجامع ببنائية حلت محله تحمل اسم بير داود ايضا. كما كان في المحلة تكية بابا كركر، وهو احد مشايخ الصوفية المدفون في نفس المكان، وفي عام 1670 قام دقتر دار بغداد محمد افندي بتعمير التكية وبناء مسجد صغير حمل نفس الاسم، وجدد المكان مرة اخرى عام 1890 على يد متولي التكية حسين البيكاشي⁸⁸²، وفي عام 1931 تم نقل محتويات التكية الى جامع الامام الاعظم واندثر المكان بعدها⁸⁸³.

اما الكنيسة فهي كنيسة مريم العذراء التي تعد من اقدم الكنائس في بغداد، ويعود تاريخ بنائها الى العام 1639، وتسمى ايضا كنيسة مسكنته وكنيسة الميدان، ومكانها في نهاية زقاق بعد جامع المرادية اخذ اسمه من الكنيسة فعرف بعكد راس الكنيسة، وكان بناءها شكلا من التكريم من السلطان العثماني مراد الرابع لكيورك نزارتيان، وهو ضابط مدفعية ارمني برز بشكل كبير في قتاله ضد الصفويين خلال عملية اعادة السيطرة العثمانية على بغداد⁸⁸⁴.

تم اعادة بناء الكنيسة من الاساس عام 1967، على نفس مساحة الارض مع اضافة بسيطة⁸⁸⁵، وللكنيسة مكانة خاصة عند عموم اهل بغداد، اذ يزورها الكثير من النساء المسلمات للدعاء وتقديم النذور واشعال الشموع.

3-المدارس في محلة الميدان

كان في كل الجوامع التي تم ذكرها في المحلة مدرسة لتعليم العلوم الدينية، ومع ذلك فرضت اهمية المنطقة وثقلها وجود مدارس اخرى اقدمها المدرسة العلية والمطللة على دجلة، بناها علي باشا والي بغداد (1762-1763)، ومع ان العديد من المؤرخين يشيرون ان المدرسة بنيت على اطلال قصر قديم لام حبيبة ابنة الخليفة العباسي هارون الرشيد، فان الدكتور عماد عبد السلام رؤوف يقدم دراسة جديرة بالاهتمام اكد من خلالها ان علي باشا استثمر مدرسة تعود للعصر العباسي المتأخر لتأسيس مدرسته⁸⁸⁶.

880 المصدر نفسه.

881 عبادة، ص126-128.

882 المصدر نفسه، ص163؛ السهروردي، ص106.

883 الفرضي/ عبد، ص42.

884 رؤوف، الاصول، ص16.

885 محمد حسن الجابري، بغداد اماكن وذكريات، دار الآداب، بغداد 2019، ص106.

886 عماد عبد السلام رؤوف، المدرسة العلية في بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 1988، ص11-28.

تكونت البناية من طابقين ذات اووين وغرف كثيرة، وخصصت غرف الطابق الارضي للطلبة والعلوي للأساتذة، كما حوت المدرسة على مسجد لصلاة روادها ومكان خاص لمبيت طلابها. وبعد قتل علي باشا سنة 1763م تم دفنه في المدرسة التي حملت اسم المدرسة العلية على اسمه⁸⁸⁷.

اختصت المدرسة بدراسة العلوم الدينية والعلوم النقلية وفق ما جاء في نص كتابي كان على جدارها "امر بإنشاء هذه المدرسة لتدريس العلوم الدينية وتعليم الفنون العقلية والنقلية عالم الوزراء وامير الامراء محب العلم واهله على الاطلاق ابو المعالي والمحاسن علي باشا والي بغداد اناله الله من الخير كل مراد، ولما تشيد منها البنين، وقامت منها الاركان، حتى اصبحت كأنها روضة من رياض الجنان، وسطعت عليها انوار العلم والعرفان، ارخنا كمالها في سنة ست وسبعين ومائة ولف من الهجرة النبوية"⁸⁸⁸. ودرس في المدرسة علماء مشهورين في بغداد من بينهم العلامة المفتي محمد امين الطبقلي المتوفي 1848 والعلامة عبد القادر المارديني المتوفي 1881 والعلامة المفتي محمد فيضي الزهاوي المتوفي 1890⁸⁸⁹.

استمرت المدرسة في عملها لأكثر من قرن عندما قرر مدحت باشا (1869-1872) في العام 1869 جعلها مدرسة للصنائع (مكتب الصنائع) فقام بإعادة اعمار المدرسة على طراز جديد واجرى التحوير اللازم في بنائها لملائمة الغرض، وهو تطور غير مسبوق بتحويل مدرسة تقليدية الى مدرسة صناعية تأخذ بمتطلبات العصر، واوردت جريدة الزوراء الخبر في عددها الصادر في السادس من تموز عام 1869 بالقول:

"في الظل اللازم الاحسان لحضرة السلطان دولتنا التي انظارهم الدقيقة الجلية معطوفة الى محض استحصال اسباب الترقى للملك والملة... ولتحصيل ترقى الوطن واولاد الوطن كما قد تكلى وترتب في كافة الممالك المحروسة محال الاصلاح ومكاتب للصنائع قد نشأ في مركز ولاية بغداد وفتح مكتب للصنائع ومن دخل الى الان في ذلك المكتب من الاطفال... قد تجاوز على المائة"⁸⁹⁰.

استقطبت المدرسة الايتام الذين اسكنوا فيها، وتم تأمين معظم الاموال اللازمة من تبرعات الاهالي من الموسرين⁸⁹¹، وحرص مدحت باشا على تأمين ما تحتاج اليه المدرسة من مخازن ومعامل واقسام داخلية للطلبة، وتوجد اشارات الى انه استخدم طبوق سور بغداد لإكمال بنائها بالشكل المطلوب، وجلب لها الادوات واللوازم الضرورية من الخارج، وجلب مطبعة ايضا وخصص لها جزء من المكان لتتولى طباعة جريدة الزوراء، وعمل بها عدد من طلبة المدرسة التي استعان للتعليم فيها بعدد من المدرسين والاسطوات المهرة⁸⁹².

كانت مدة الدراسة فيها خمس سنوات يتلقى الطالب خلالها الدروس النظرية من جبر وحساب وهندسة وجغرافية وتاريخ ولغة عربية وفرنسية وعلوم دينية، اما الدروس العملية فشملت الحدادة والبرادة والميكانيك وصناعة النسيج على انواعه وصناعة السجاد وصناعة الاحذية ايضا، وكانت مدة الدراسة فيها خمس سنوات بعد الدراسة الابتدائية او ما يعادلها⁸⁹³. وقد تحدث الرحالة الأمريكي وليم بيرى فوك (Wm. perry Fogg) المدرسة خلال زيارته لبغداد في العام 1874 بإعجابها، موضحا انها ضمت غرفا للطعام وامكان للنوم، وامتدح انضباط طلابها الذين كان عددهم "ثمانون غلاما من العاشرة الى الخامسة عشر، يرتدون ملابس رمادية انيقة، وتبدو عليهم علامات الذكاء والنباهة بحيث يفخر بهم وطنهم، وكان قسم منهم

⁸⁸⁷ سليمة عبد الرسول، تاريخ مبنى قصر الثقافة والفنون ببغداد، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثالث، اعداد عبد الهادي فنجان الساعدي، بغداد: مؤسسة تائر العصامي، 2019، ص9-10؛ سليمان فائق، تاريخ بغداد، ترجمة موسى كاظم نورس، الرافدين، بيروت 2010، ص43.

⁸⁸⁸ الالوسي، مساجد، ص292-293.

⁸⁸⁹ رؤوف، المدرسة العلية، ص43-44.

⁸⁹⁰ زوراء (جريدة)، بغداد، نومرو 4، 26 ربيع الاول 1268 (6 تموز 1869).

⁸⁹¹ نشرت جريدة زوراء على صفحاتها جانبا من المبالغ التي تبرع بها اهلي بغداد، انظر مثلا: نومرو 8، 24 ربيع الاخر 1286 (3 اب 1869)، نومرو 41، 4 محرم 1287 (5 نيسان 1870).

⁸⁹² عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني 1638-1917، مطبعة الرافدين، بيروت 2017، ص166-167.

⁸⁹³ المصدر نفسه.

يعملون على مناسج يدوية ينسجون نسيجا من الحرير والقطن، واخرون يعضدون الحروف في بناية مجاورة، واروني قسما من مصنوعاتهم وكانت جيدة جدا من صغارا بعمرهم⁸⁹⁴، واكمل وصفه للمطبعة المجاورة بالقول "لم يكن يدور في خلدي ان مؤسسة مثل هذه موجودة في بغداد، فقد وجدت هنا مطبعة ميكانيكية تعمل بالبخار... مع مطابع عديدة وماكنة للقص وصنعاظروف، وكان تنضيد الحروف والاعمال البسيطة يقوم بها صبيان من طلاب مدرسة الصناعة، وكل شيء هنا نظيف موضوع في محله"⁸⁹⁵، وتولت المطبعة اصدار جريدة الزوراء مع كل احتياجات الحكومة من الاوراق والمطبوعات⁸⁹⁶.

قام الوالي نامق باشا الصغير في العام 1899 بتعمير المدرسة واطاف الى اقسامها قسم خاص بالنجارة واخر بتدريس الموسيقى جلب له جوفا موسيقيا من اوربا تحت اشراف فنيين بهذا المجال، وتم تشكيل لجنة خاصة من كبار موظفي الدولة للإشراف على المدرسة التي ازداد عدد طلابها بفضل تلك العناية الى 140 طالب، وازدادت العناية بالمدرسة اكثر بعد ثورة 1908، حتى ان الحكومة كانت تساعد خريجوها على فتح ورش خاصة بهم، وتستمر في تقديم النصح والتدريب كلما احتاجوا⁸⁹⁷.

بقيت المدرسة حتى الحرب العالمية الاولى حين توقفت الدراسة فيها، كما تعرضت البناية للحرق في 1917، ثم اعاد الانكليز ترميمها واستخدموها ورشة لإصلاح السيارات والادوات الميكانيكية في بداية الاحتلال البريطاني لبغداد⁸⁹⁸. وفي العام 1926 تعرض المكان للغرق، ثم اعيد ترميمه وأضيفت اليه قاعة كبيرة، واستخدمه الملك فيصل للسكن، ثم استخدم مقرا لمجلس النواب ومجلس الاعيان عام 1938، ومقرا للمحكمة العسكرية الخاصة (محكمة المهداوي) عام 1958⁸⁹⁹، ومؤخرا، وتحديدا في العام 1995، اصبح مقرا لمؤسسة بيت الحكمة.

المدرسة المشهورة الاخرى في محلة الميدان هي مدرسة السليمانية، انشأها والي بغداد سليمان باشا الكبير سنة 1791م، والحق بها مكتبة ضخمة، كما خصص للإنفاق على متطلباتها اوقاف كثيرة جدا داخل بغداد وخارجها، بما في ذلك المدرسة المستنصرية التي كانت في تلك المرحلة عبارة عن خان للتجار⁹⁰⁰. وجاء في وصف بنائها بانها "تحتوي على حجرتين تحتانيتين في يسار بابها من جانب القبلة وحجرتين فوقانيتين وايوان، وفي يمينها خزانة الكتب، وفي يسارها غرفة التدريس، وتحتها ثلاث حجرات وسرداب كبير وبتصالها حجرة، وفي شمالها ايوان كبير وبتصاله حجرة صغيرة طولانية فوقها سلم، وفي وسطه حجرة منيرة طولانية، وعلى يمين الباب سلم وتحت حجرة للاباريقي، ومزملة حجرية، وفي الناحية الشمالية طاقان صغيران... وساحة"⁹⁰¹، وذكرها الالوسي بانها "مدرسة لطيفة في جانب الرصافة ببغداد قرب دار الامارة. انشأها سليمان باشا... بطرز عجيب، وبنى فيها الحجر الكثيرة لطلبة العلم والدرس، ومحلا للمدرس، ووقف عليها كتبا كثيرة معتبرة"⁹⁰².

اهتمت المدرسة بدراسة العلوم الدينية واشهر من درس فيها مفتي العراق محمد فيضي الزهاوي الذي توفي في العام 1890م ودفن في المدرسة نفسها، وتولى التدريس بعده ولده الشيخ محمد سعيد الزهاوي، ثم حفيده مفتي بغداد امجد الزهاوي.

⁸⁹⁴Wm. perry Fogg, Arabistan or the Land of the Arabian nights. Being travels through Egypt, Arabia and Persia to Baghdad, Chicago, 1875, p.309.

⁸⁹⁵ Ibid, pp.311-312.

⁸⁹⁶Ibid;

محمد رؤوف السيد طه الشبخلي، المعجم الجغرافي لمدينة بغداد القديمة، مطبعة البصرة، البصرة 1977، ص225.
⁸⁹⁷الهاللي، ص168-169.

⁸⁹⁸ محمد صالح محمد، اخر ما تبقى من بغداد دراسة بحثية، مؤسسة ثائر العصامي، بغداد 2021، ص182.

⁸⁹⁹ عبد الرسول، ص12-13.

⁹⁰⁰عبادة، ص150-151؛ رؤوف، الوقفيات، ص256-260.

⁹⁰¹ نقلا عن: المصدر نفسه.

⁹⁰² الالوسي، مساجد، ص224.

واستمر التدريس في مدرسة السلیمانیة الى عام 1953 عندما تم تحويل البناية الى مقر لجمعية رابطة العلماء⁹⁰³، وما لبثت ان جمعت ارضها بجامع النعمانية عندما اعيد اعمارها، وطغى اسم المدرسة على الجامع فصار يعرف بجامع السلیمانیة. مجاور للمدرسة السلیمانیة باتجاه ساحة الميدان المدرسة الرشدية العسكرية التي اسسها الوالي عبد الرحمن باشا (1875-1877) فتحت ابوابها عام 1879، وانتقل اليها طلاب المدرسة الرشدية العسكرية في جديد حسن باشا مقابل الباب الجانبي للقشلة وصارت الاخيرة اعدادية عسكرية فقط بعد ان كانت تضم المدرستين⁹⁰⁴، اغلقت المدرسة عقب الاحتلال البريطاني للعراق واستخدمت البناية موقعا عسكريا للجيش البريطاني الذي تركها بعد تعرضها للحريق، وفي العام 1927 جددت وزارة المعارف البناية وجعلت منها المدرسة الثانوية المركزية للبنين التي لا تزال قائمة الى الآن. كما ضمت محلة الميدان مدرسة ابتدائية بنيت بجوار جدار القلعة مقابل جامع الاحمدي في العام 1908م، تم جمع الاموال اللازمة لها من تبرعات الاهالي، بإشراف مدير المعارف في حينه حكمت سليمان، وافتتحها عام 1914 والي بغداد جاويد باشا(1914-1915) باسم مدرسة الاتحاد والترقي⁹⁰⁵، ارخ لها عبدالكريم العلاف بالقول

بشراكم يا اهل بغداد في مدرسة شيبت بفضل الجواد⁹⁰⁶

وخلال الحكم الملكي صارت تعرف بالمدرسة المأمونية، ووصفها امين المميز الذي كان احد طلابها "ان بناية المدرسة المأمونية كانت من اجمل الابنية التي شيبت في بغداد منذ اوائل هذا القرن من حيث الطراز الهندسي البديع والملائم لظروف المناخ المحل، ومن حيث نوع وطبيعة المواد الانشائية المستعملة في البناء، فقد كانت المدرسة المأمونية وابنية اخرى في بغداد... معالم بغدادية يشار اليها بالبنان، وهي في نظري اجمل طراز هندسي وجد في بغداد حتى الآن"⁹⁰⁷. وتجدر الاشارة الى ان الملك فيصل الاول سجل ابنه غازي طالبا فيها، كما سجل نفسه معلما فيها⁹⁰⁸. وقد شغلت مديرية معارف لواء بغداد بناية المدرسة واسط الخمسينات الى ان هدمت سنة 1959 وضمت ارضها الى وزارة الدفاع.

---

⁹⁰³ عبادة، ص152-153.
⁹⁰⁴ اعتماد يوسف القصيري، المدرسة الرشدية العسكرية والاعدادية العسكرية، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثاني، اعداد عبدالهادي فنجان، مؤسسة تائر العصامي، بغداد: 2018، ص240.
⁹⁰⁵ عبادة، ص131؛ امين المميز، بغداد كما عرفتها شذرات من ذكريات، مكتبة الحضارات، بيروت 2010، ص188.
⁹⁰⁶ العلاف، ص30.
⁹⁰⁷ المميز، ص110-111.
⁹⁰⁸ بغداد، ص210.

المدرسة المأمونية

4-الاماكن الخدمية والترفيهية:

اما الاماكن الخدمية فيبرز بينها دائرة التيلخانة والبوسطخانه (دائرة البرق والبريد)، التي افتتحها والي بغداد عام 1911 وتقع مقابل المدرسة الرشدية⁹⁰⁹، ولا تزال البناية موجودة ويشغلها بريد باب المعظم، يجاورها حمام التيلخانة الذي لم يبقى منه سوى الاطلال، ولا يختلف عن وضعه كثيرا حمام اخر باسم حمام الباشا الذي كان من ابرز معالم المحلة.

بجوار مدرسة الصنائع على نهر دجلة مباشرة شريعة، وهي المكان المخصص لرسو الزوارق الاكلاك والسفن الصغيرة، اقيمت محل جسر كان يربط جانبي الرصافة بالكرخ زمن الدولة العباسية، وسميت الشريعة بعدة اسماء، اشهرها شريعة الصنائع لقربها من مدرسة الصنائع، وشريعة "البوزخانة" نسبة الى ماكينة صنع "البوز" (اي الثلج) التي نصبت بالقرب منها في العام 1882، وايضا شريعة الميدان، وهو الاسم الاكثر انتشارا في العهد العثماني. وفي ايام الوالي العثماني حازم بك نصبت عام 1907 مضخة ميكانيكية على نهر دجلة في هذه الشريعة وبذلك تم انشاء ماكينة اسالة الماء في بغداد واجري الماء بواسطة انابيب وكانت اجور الماء عشرة قروش شهريا لكل دار وتخلصت المنطقة وما جاورها من عناء تجهيز الماء بواسطة السقا او الابار المالحة⁹¹⁰.

جوار الشريعة، على ارض رباط ومسجد الشيخ ابي النجيب السهوردي المتوفي سنة 1167م، بنى العثمانيون في النصف الثاني من القرن التاسع عشر مستشفى عسكريا اشار اليه الرحالة الامريكي وليم بيرري فوك خلال زيارته لبغداد في العام 1874⁹¹¹، وبعد انتقال المستشفى في العام 1895 الى القصر الذي بناه مدحت باشا في حديقة النجيبية باسم مستشفى المجيدية، استخدم المكان مخزنا للوزم العسكرية (انبارا)، ثم تحول الى نادي عسكري، وبقي كذلك طوال العهد الملكي والجمهوري حتى الثمانينات.

⁹⁰⁹ المصدر نفسه، ص145-146.

⁹¹⁰ الفرضي/ عبد، ص35-36.

⁹¹¹Fogg, p.312.

كان سوقالمحلة ابرز معالمها عرف بسوق الميدان، انحسر السوق بعد بناء القلعة الى المنطقة خلف جامع الاحمدي، بمدخله غرب الجامع الذي كان يستمر وصولا الى ساحة السراي وشرق الجامع وكان هذا مدخله الرئيس، وضم السوق على مقاهي ومحلات كثيرة ورد ذكرها في الكثير من الوقفيات⁹¹². كما ضمت المحلة سوق اخر غير بعيد عن سوق الميدان، في نهاية المحلة من جهة الجنوب، وهو سوق البولنجية الذي كان ذا طابع تخصصي، فالسوق مخصص لصنع وبيع البرادع ولوازم الدواب، ومن هنا اخذ اسمه، وعمم الاسم احيانا على المنطقة المحيطة بالسوق فتسمى بمحلة البولنجية، وعكس سوق الميدان اندثر سوق البولنجية مع انتفاء الحاجة لمبيعاته.

كانت تلك الاسواق مقصدا لكثير من التجار، من داخل بغداد وخارجها، لذا كان من الطبيعي ان يكون في المحلة العديد من الخانات اشهرها خان المرادية بالقرب من جامع المرادية⁹¹³.

محلة بتقل محلة الميدان بالضرورة ضمت اماكن ترفيهية كثيرة، فكان فيها الكثير من المقاهي ويتحدث عنها الرحالة الهولندي اينهولت الذي زار بغداد عام 1866-1867 بقوله "وللمقاهي اثر كبير في حياة البغداديين، تزخر بها البلدة بيد ان اهمها موجود في محلة الميدان... يقضي الناس فيها اوقاتهم في التدخين وارتشاف القهوة والمرطبات ولكل فئة مقهاها الخاص"⁹¹⁴ لم يبق اي منها الان، اشهرها مقهى كل وزير، وهي كلمة تركية تعني الوزير الاقرع، وكان المقهى مشهور بنظافته وحسن ترتيبه واستقباله لرواده، كما انه كما انه المقهى الوحيد الذي لم يكن فيه العاب للهو، مثل الدومينو والطاولي، لذا تميز برواده من علية القوم⁹¹⁵. ومقهى سبع الذي سمي على اسم صاحبه وحلت محله مدرسة المأمونية في بداية القرن العشرين، مقهى العزاوي الذي تميز بوجود عروض خيال الظل او "القراكوز"⁹¹⁶، ومقهى القلعة قرب باب القلعة، تميزت بكثرة روادها على اختلاف اهتماماتهم وطبقتهم، فكان يتجمع فيها الكثير من الصم والبكم وفيها زاوية لهواة تربية الطيور واخرى لمحبي مناطق الاكباش واخرى لهواة ممارسة الديكة، لذا كانت الاصوات تتعالى بشدة في ذلك المقهى⁹¹⁷.

912 انظر: عماد عبدالسلام رؤوف، معالم بغداد في القرون المتأخرة، بغداد: بيت الحكمة، 2000، ص220-221؛ العلاف، ص59.

913 الشبخلي، ص132؛ رؤوف، الوقفيات، ص385.

914 رحلة اينهولت الهولندي الى العراق سنة 1866-1867، ترجمة مير بصري، تحقيق طارق نافع الحمداني، بيت الوراق، بغداد 2012، ص48.

915 العلاف، ص62.

916 المصدر نفسه، ص61-62؛ شفيق مهدي، مقاهي بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 2013، ص151-159.

917 ابراهيم الدروي، البغداديون اخبارهم ومجالسهم، مطبعة الرابطة، بغداد 1958، ص389-390.

مقهى في الميدان

شكل منتزه الميدان او ما يعرف بالبقجة، وهي كلمة تركية تعني الحديقة، احد الاماكن المشهورة في المحلة، انشأها والي بغداد سري باشا (1889-1890)، امام جامع الاحمدي، بعد ان صار المكان مصدر ازعاج للمارة لكثرة الزحام وتجمع الباعة بصورة غير منظمة ووجود الدواب والاسواخ وما ترتب عليها من روائح كريهة، فقام الوالي بزيادة كل هذا وانشأ محله حديقة ف"امر بغرس الاشجار، وحفر حوض كبير وسط الساحة تجري منه الجداول والانهار حتى اصبحت هذه البقعة شامة في وجه بغداد وروضة لنظر كل مرتاد" حسب وصف شاهد عيان⁹¹⁸، واطلق على المكان اسم البقجة، وعم الاسم على المنطقة المحيطة بالحديقة وصارت تعرف بمحلة البقجة⁹¹⁹. ولم يعد من هذه الحديقة شيء ودخل جزء منها في الساحة امام جامع الاحمدي.

الخاتمة:

شكلت محلة الميدان جانبا حيويا من مركز الحكم العثماني في بغداد طوال اربعة قرون كانت محلة الميدان معظمها مركز الدولة العسكري والاداري وحتى الاقتصادي، وبحكم ذلك شهدت المحلة الكثير من الانشاءات في العهد العثماني برز بينها، مع القلعة عدة جوامع ومدارس واماكن خدمية وحتى ترفيهية، كان كثير منها شواخص عمرانية عكست مقدار التطور العمراني والحضاري في بغداد في العهد العثماني، عكس ما تروج له بعض الكتابات.

ان العديد من معالم محلة الميدان العمرانية الحضارية لا يزال شاخصا الى الان، حافظ بعضها على طرازه الذي كان عليه في العهد العثماني، مثل جامع المرادية والجامع الاحمدي والمدرسة العلية التي تشغل بنايتها الان مؤسسة بيت الحكمة، بينما تعرض جانب غير قليل منها للتغيير او الهدم وحتى الاندثار نتيجة الاهمال. واذ نشد على ايدي كل من سعى للحفاظ على

⁹¹⁸ محمود شكري الالوسي، اخبار بغداد وما جاورها من البلاد، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، الدار العربية للموسوعات، بيروت 2008، ص130.

⁹¹⁹ العلاف، ص83.

ما موجود ندعوا لإعادة الاهتمام بالأثار المهمة التي تحولت الى خرائب وتعمير الموجود منها مع الحفاظ على طابعها المعماري.

معالم محلة الميدان

• قائمة بالمصادر:

- زوراء، نومرو 4، 26 ربيع الاول 1268 (6 تموز 1869)
- زوراء، نومرو 8، 24 ربيع الاخر 1286 (3 اب 1869)
- زوراء، نومرو 41، 4 محرم 1287 (5 نيسان 1870).
- الالوسي، محمود شكري. اخبار بغداد وما جاورها من البلاد، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، الدار العربية للموسوعات، بيروت 2008.
- الالوسي، محمود شكري. تاريخ مساجد بغداد واثارها، تحقيق عبدالله الجبوري، ديوان الوقف، بغداد 2010.
- بغدادي، عباس. بغداد في العشرينات، دار الشؤون الثقافية، بغداد 2000.
- الجابري، محمد حسن. بغداد اماكن وذكريات، دار الآداب، بغداد 2019.
- جواد، مصطفى. القصر العباسي في القلعة ببغداد وهو دار المسناة القديمة من اثار الناصر لدين الله العباسي، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثاني، مؤسسة نائر العصامي، بغداد 2018.
- الحسني، عباس بن رجب بن عبدالله البغدادي. نيل المراد في احوال العراق وبغداد، ضمن كتاب مساجد بغداد في كتابات الاجداد، جمع وتحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، دار الرجاء، بغداد 2006.
- حمودي، خالد خليل. المعالم العمرانية في بغداد القديمة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 2016.
- الدروبي، ابراهيم. البغداديون اخبارهم ومجالسهم، مطبعة الرابطة، بغداد 1958.
- الراوي، محمد سعيد. خير الزاد في تاريخ مساجد وجوامع بغداد، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، ديوان الوقف، بغداد 2006.
- رحلة اينهولت الهولندي الى العراق سنة 1866-1867، ترجمة مير بصري، تحقيق طارق نافع الحمداني، بغداد: بيت الوراق، 2012.
- روسو، جان بابتيست جاك لوي. وصف باشوية بغداد سنة 1809، ترجمة خالد عبداللطيف حسن، بغداد: بيت الحكمة، 2012.
- رؤوف، عماد عبد السلام. الاصول التاريخية لمحلات بغداد، مكتبة المثني، بغداد 2004.
- رؤوف، عماد عبد السلام. المدرسة العلية في بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 1988.
- رؤوف، عماد عبدالسلام. معالم بغداد في القرون المتأخرة، بيت الحكمة، بغداد 2000،
- رؤوف، عماد عبدالسلام. معالم بغداد في القرون المتأخرة في ضوء الوقفيات والاعلامات والحجج الشرعية المحفوظة في ارشيف وزارة الاوقاف ببغداد، الطبعة الثانية، ديوان الوقف، بغداد 2016.
- السامرائي، يونس الشيخ ابراهيم، تاريخ مساجد بغداد الحديثة، مطبعة الامة، بغداد 1977.
- السهروردي، محمد صالح. بغية الواجد في الجوامع والمساجد، ضمن كتاب مساجد بغداد في كتابات الاجداد، جمع وتحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، دار الرجاء، بغداد 2006،
- الشبخلي، محمد رؤوف السيد طه. المعجم الجغرافي لمدينة بغداد القديمة، مطبعة البصرة، البصرة 1977.
- عبادة، عبد الحميد. العقد اللامع بأثار بغداد والمساجد والجوامع، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف، انوار دجلة، بغداد بلا تاريخ.

- عبد الرسول، سليمة. تاريخ مبنى قصر الثقافة والفنون ببغداد، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثالث، اعداد عيد الهادي فنجان الساعدي، مؤسسة تائر العصامي، بغداد 2019.
- العبيدي، انوار علي حسين. آل الداغستاني ودورهم العسكري والسياسي في العراق في العهدين العثماني والملكي 1869-1958، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية- الجامعة المستنصرية في بغداد، 2020.
- العزاوي، عباس. تاريخ العراق بين احتلالين، الجزء الخامس، مكتبة الحضارات، بيروت بلا تاريخ.
- العلاف، عبد الكريم. بغداد القديمة، الدار العربية للموسوعات، بيروت 1999 .
- علي، معن حمدان. مقالات بغدادية في الخطط والاثار، المكتبة العصرية، بغداد 2018.
- فائق، سليمان. تاريخ بغداد، ترجمة موسى كاظم نورس، الرافدين، بيروت 2010.
- الفرضي، قصي اسماعيل/ نادية ياسين عبد. محلات بغداد في مئة عام 1858-1958، دار الشؤون الثقافية، بغداد 2021.
- القصيري، اعتماد يوسف. المدرسة الرشدية العسكرية والاعدادية العسكرية، "موسوعة مجلة سومر"، الجزء الثاني، اعداد عبدالهادي فنجان، مؤسسة تائر العصامي، بغداد 2018.
- القصيري، اعتماد يوسف، قلاع بغداد، "سومر" (مجلة)، بغداد، مجلد 45، 1987-1988.
- كوك، ريجارد. بغداد مدينة السلام، ترجمة فؤاد جميل و مصطفى جواد، مكتبة عدنان، بغداد 2014.
- محمد، محمد صالح. اخر ما تبقى من بغداد دراسة بحثية، مؤسسة تائر العصامي، بغداد 2021.
- المميز، امين. بغداد كما عرفتها شذرات من ذكريات، مكتبة الحضارات، بيروت 2010.
- مهدي، شفيق. مقاهي بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد 2013.
- الميالي، رجوان فيصل. القلاع وسط وجنوب العراق عمارتها وتخطيطها خلال فترة الاحتلال العثماني 1534-1917، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب- جامعة بغداد، 2009.
- الهلالي، عبدالرزاق. تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني 1638-1917، مطبعة الرافدين، بيروت 2017.
- Fogg, Wm. Perry. Arabistan or the Land of the Arabian nights. Being travels through Egypt, Arabia and Persia to Baghdad, Chicago, 1875.

خصائص الفضاء السكني للبيت العثماني في مدينة كركوك بيت ملاصديق كحالة دراسية

م.سنبل محمد يونس 1 ا.م.د قوباد صباح حسيب 2 م.م عادل ابراهيم عزيز 3

University of Kirkuk; mimarsumbul@uokirkuk.edu.iq1

0000-0002-9889-6882

University of Kirkuk; gubadsabah@uokirkuk.edu.iq2

0000-0002-0987-2492

University of technology; ae.21.30@grad.uotechnology.edu.iq3

0000-0003-1908-696X

المخلص

كركوك وماجاورها من المناطق الموجودة في شمال العراق لازالت تحتفظ باهميتها من الناحية الثقافية والعمرانية وبالرغم من ذلك فإن كركوك بمعطياتها الثقافية الشامخة وخاصة فن العمارة العثمانية وبالاخص العمارة السكنية التقليدية كتجمع عمراني يكاد يكون غير معروف. فالصروح العمرانية والنسيج التاريخي التي تملكه كركوك ثالث اهم المحافظات العراقية بعد العاصمة لم تحظ بالاهتمام المرجوا من قبل الجهات المعنية.

لذا يركز البحث على دراسة وتحليل الخصائص المعمارية للفضاء السكني لبيت ملاصديق ترزي باشي باعتباره مثالا مهما للبيوت العثمانية في مدينة كركوك . وذلك للتعرف على عادات البيوت العثمانية وطريقة العيش والتعرف على اسلوب الحياة في البيت العثماني في مدينة كركوك ، عن طريق الكشف عن العلاقات الفضائية للبيت العثماني من خلال دراسة وتحليل المخططات الافقية للبيت انف الذكر من خلال خمسة محاور رئيسية وهي:

دراسة المساحة السطحية للفضاء السكني ، دراسة قوة العلاقات الفضائية ،دراسة مخطط خصوصية الفضاء السكني ، دراسة الحركة في الفضاءات السكن ،دراسة العلاقة بين الداخل والخارج.

حيث اظهرت النتائج ان المساحة السطحية للفناء الداخلي للبيت العثماني له الاولوية في المساحة السطحية ويليه فضاء (الدور والعتبة) ثم فضاء (الديوان خانة) في الاهمية من ناحية المساحة السطحية.اما بالنسبة الى دراسة قوة العلاقات الفضائية فقد كشفت الدراسة الى ان قوة العلاقة بين فضاء المدخل الرئيسي وفضاء الديوان خانة وفضاء السلامغ بينما علاقته ضعيفة مع فناء الحريم والفضاءات المحيطة بيها. اما بالنسبة الى دراسة خصوصية الفضاء فقد ظهر ان البيت العثماني يعطي الاهمية الكبيرة في الفصل بين فضاء (الديوانخانة) كفضاء عام وفضاء (الدور والعتبة) كفضاء خاص لافراد الاسرة والحريم.اما محور دراسة الحركة في الفضاء السكني فقد تبين ان الفناء الوسطي لكل من السلامغ وفناء الحريم يمثل الموزع الرئيسي لبقية الفضاءات ويفصل بينهما فضاءات ممهدة على شكل مدخل مسقف بقبو(طاق التي) . كذلك اظهرت النتائج ان البيت العثماني يميل الى الانفتاح نحو الداخل والانغلاق على الخارج من خلال انعدام او قلة الفتحات المطللة على الخارج بينما فتحات الشبابيك معظمها تطل على الفناء الداخلي كذلك المدخل فيتكون من فضاء مسقف بقبو (طاق التي)ويطل على فضاءات عامة وبعيدة عن الفضاءات الخاصة.

CHARACTERISTICS THE RESIDENTIAL SPACE OF THE OTTOMAN HOUSE IN THE CITY OF KIRKUK MULASEDIK'S HOUSE AS A CASE STUDY

Kirkuk and its neighboring areas in northern Iraq retain their importance from the cultural and urban area throughout the cultural area and architecture, and the construction of Ottoman architecture, especially traditional architecture as an urban complex, it is almost unknown. The urban edifices and the historical fabric owned by Kirkuk, the third most important Iraqi province after the capital, did not receive the desired attention from the concerned authorities.

Therefore, the research focuses on the study and analysis of the architectural characteristics of the residential space of the house of Mulla Siddik Tarazi Bashi as an important example of the Ottoman houses in the city of Kirkuk. In order to get acquainted with the customs of the Ottoman houses and the way of living and to learn about the lifestyle in the Ottoman house in the city of Kirkuk, by revealing the space relations of the Ottoman house through the study and analysis of the horizontal plans of the aforementioned house through five main axes:

Studying the: surface area of the residential space, strength of space relations, privacy plan of the residential space, movement in the residential spaces, relationship between inside and outside.

Where the results showed that the surface area of the inner courtyard of the Ottoman house has priority in the surface area, followed by the space (the floor and the threshold) and then the space (the divan box) in importance in terms of the surface area. As for the study of the strength of space relations, the study revealed that the strength of the relationship between space The main entrance and the courtyard of the court of al-Diwan and the courtyard of al-Salamlag, while its relationship is weak with the courtyard of the harem and the spaces surrounding it. As for the study of the privacy of space, it appeared that the Ottoman house gives great importance in separating the space (the Diwankhana) As a public space, and the space (the role and the threshold) as a private space for family members and the harem. As for the study of movement in the residential space, it was found that the central courtyard of each of the salamlags and the courtyard of the harem represents the main distribution for the rest of the spaces, separated by paved spaces in the form of a roofed entrance with a basement (Taq Al-Taqi). The results also showed that the Ottoman house tends to open inward and close to the

outside through the absence or lack of openings overlooking the outside, while most of the window openings overlook the inner courtyard.

Keywords: **Kirkuk, Kirkuk houses, space experiments for heritage houses**

أولاً – المقدمة :

من اهم مقومات الطابع التاريخي لمدينة كركوك هو التوجه العمراني ويمكن ان نلاحظ ابرز ملامح عمارة البيوت للمدينة في قلعة كركوك والمناطق المجاورة لها. الا ان عدد البيوت التي ادركت زمننا هذا قليل ويكاد ان يكون معدوماً، لذا فان الطابع المميز لمساكن كركوك القديمة لقلعة كركوك والمناطق التراثية المحيطة بها بازقتها الضيقة المتعرجة التي تتوسع احياناً ومسارها المقلعة وواجهات منازلها واقواسها قد بداعت بالاندثار ليكون جزءاً من التاريخ، واصبحت المباني المتفرقة . القليلة الصامدة فيها كواحاح صغرى وسط صحراء مقفرة. المصدر (سعانجي 2010)

وقد تبقت في الشطر القديم اسفل القلعة بضعة منازل تدل على خصوصية العمرانية للمدينة ، اما شطر القورية ومناطق تسعين فقد اصابتها يد التحديث ومن الصعب العثور على منازل احتفظت بطابعها التراثي القديم الا فلة الفليل

يعتبر المسكن في فكر المجتمع. المصدر (adil,2019)

ظهرت في السنوات الاخيرة توجهات ركزت جهودها في محاولة بلورة الخصوصية المعمارية للمجتمعات عن طريق دراسة مفردات الفضاء المعماري وذلك لمعرفة خصوصية الفضاء المعماري واسلوب الحياة وطريقة العيش، من خلال التركيز على دراسة ظواهر او خصائص محددة منها دراسة انواع وظيفية معينة (بيوت تراثية) بالنسبة لجوانب تصميمية محددة (الفضاء المعماري) في عمارة البيوت السكنية.

يعتبر السكن في فكر المجتمع العربي والثقافة الركيزة الاساسية المساعدة في تكوين الأسرة وسلامة نموها لأنه يؤثر بشكل إيجابي في أمان وأستقرار المجتمع ، حيث أن للبيت مردوداً ثقافياً ونفسياً على الأسرة ، فلم يكن مجرد حاجة للمأوى ، بل كان المسكن في نظرهم يجمع بين عناصر الجمال والراحة والبساطة والحاجة ، لتحقيق المتعة البصرية ، والراحة النفسية والتحقيق الوظيفي الذي يوفره المبنى السكني . (ابو زعرور، 2013)

وهنا يكون دور المصمم اساسياً في تأمين تلك العناصر أو المبادئ التي ستؤمن للسكان كافة احتياجاته النفسية والرمزية التي تتضمن متطلبات هوية الفرد والمجتمع ، وتشمل العقائد والعادات والعلاقات الاعتبارية والجمالية ، بحيث تؤمن متعة إدراكية وبصرية ، مع العلم أن التصميم الداخلي والمظهر الخارجي للبناء يشتركان في تحقيق المنفعة والاعتبارات الجمالية المطلوبة ، وللتكوين المعماري الذي يحوي فيها قيماً متنوعة ومركبة تؤمن للناس الحماية والمتعة والأسترخاء النفسي .ايمن محمود، 2012)

لذا يتناول البحث دراسة خصائص الفضاء السكني العثماني وذلك من خلال الانتقال بالمعلومة باعطاء نبذة تاريخية عن مدينة كركوك وتاريخها وموقعا بالنسبة لباقي المحافظات ، ثم الانتقال الى وصف التطور التاريخي للاستيطان في مدينة كركوك وتوضيح المناطق القديمة ، ثم الانتقال الى توضيح العلاقة بين البيوت العثماني والازقة المطلة عليها ومايميزها من عناصر ظهرت في تلك الحقبة مثل عنصر (الطاق التي) ، ثم انتقل البحث الى توضيح الفضاءات السكنية التي تميزت بها البيت العثماني واسماؤها ووظيفتها ، ثم الانتقال الى الجزء العملي الذي ركز عليه البحث وهو تحليل خصائص الفضاء

السكني للبيت العثماني من خلال نموذج المخطط الافقي لبيت ملاصديق من خلال خمسة محاور رئيسية وهي : دراسة المساحة السطحية للفضاء السكني ، دراسة قوة العلاقات الفضائية ، دراسة مخطط خصوصية الفضاء السكني ، دراسة الحركة في الفضاءات السكن ، دراسة العلاقة بين الداخل والخارج.

ثانياً – أهمية البحث:

تظهر أهمية الدراسة من خلال طرحها في دراسة خصوصية الفضاء السكني العثماني لمدينة كركوك لاستكشاف الدور تصميم الفضاء السكن التراثي في توفير المناخ الملائم للسكان لإيجاد الظروف الصحية والبيئية الأنسب ، جنباً الى جنب ومتناغماً مع التصميم الفني الجمالي للسكن مما جعل له الأثر الكبير في تحسين نوعية الحياة وزيادة الإنتاجية ، وحماية الصحة والسلامة والعيش برفاهية ، بالإضافة لتعزيز أُنتماء السكان لبيئته مما يؤدي الى كفاءة السكن ومرونة الأداء .

ثالثاً – منهجية البحث:

يعتمد البحث على منهج الوصف والتحليل في استكشاف خصائص الفضاء السكني للبيت العثماني في مدينة كركوك من خلال تحليل نموذج للبيت العثماني والمتمثل ببيت ملاصديق التراثي ، والاعتماد في عملية التحليل على المخططات الافقية للبيت مرة من خلال تحليل المساحة السطحية للفضاء ، قوة العلاقات الفضائية ، مخطط خصوصية الفضاء ، الحركة في الفضاءات ، العلاقة بين الداخل والخارج.

ثالثاً- نبذة عن مدينة كركوك :

تقع مدينة كركوك في شمال العراق على طريق بغداد - أربيل السريع. تعد مدينة كركوك ثالث اهم محافظة في العراق بعد العاصمة بغداد وموصل والبصرة، وتقع المدينة على بعد 283 كم من بغداد برا، او يبلغ ارتفاعها 310 م عن سطح البحر. المصدر (adil,2019) اقيم مدينة كركوك على تل منبسط يشقه نهر خاصة صو ، يقسم المدينة إلى قسمين: الجزء الشرقي يسمى Eski-yaka ، والجزء الغربي يسمى جانب Korya. تضم اسكياكا ايضا القلعة التي شكلت المركز الاستيطاني الاول لكركوك. المصدر (adil,2019)

ثالثاً- البيوت التراثية في كركوك:

الجانب الأكثر إثارة للاهتمام في البنية التاريخية في كركوك هو العمارة السكنية. من الممكن العثور على أفضل الأمثلة لمنازل كركوك في شرق المدينة وفي القلعة التي شكلت قلب المستوطنة الأولى. ومع ذلك ، من بين الأمثلة الموجودة في القلعة ومجاوراتها او مايسمى بالصوب القديم (اسكي بقا) وتظم عدد من المحلات السكنية القديمة كمحلة جاي ومحلة بريادي ومحلة اوجي هناك عدد المنازل التي نجت حتى يومنا هذا في حالة جيدة. المصدر (سعاجي 2010)

بالاضافة الى عدد من البقايا في الصوب الاخر والذي يسمى قوريا والتي تعرض الى تغيير في النسيج الحضري بسبب القوة الاقتصادية في تلك المنطقة. اما المناطق التاريخية في الغرب فنجد منطقة تسعين (ا Tisin) التي كانت قرية في الاصل وكانت لها خصائص مستوطنة ريفية. المصدر (سعاجي 2010). شكل (1)

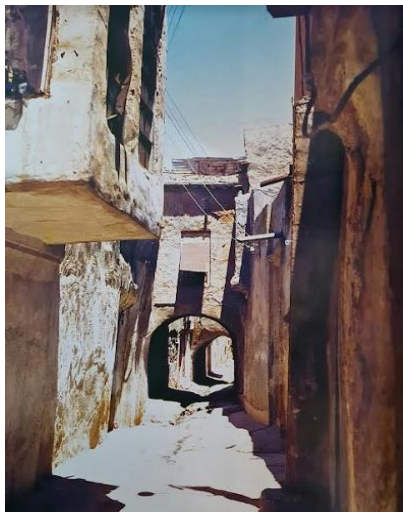

شكل (1) يوضح المناطق التاريخية التي تكونت في مدينة كركوك القديمة . المصدر (سعاتجي 2010)

رابعاً – الازقة التراثية في مدينة كركوك

قبل التطرق الى خصائص بيوت كركوك التراثية في العهد العثماني لا بد من ذكر هيكل الازقة الذي شكلته البيوت. الشوارع ، التي يحدها من الجانبين منازل متجاورة وجدران صماء عادة ، تمتد في فروع متجانسة وغير منتظمة. كانت الشوارع الضيقة وفقاً لمقاييس اليوم والتي تتسع وتضيق مرة أخرى في بعض الأماكن ، وتعطي منظور مختلف من زوايا مختلفة ، وتوفر مزايا مثل الحماية من التأثيرات الخارجية. شكل (2)

كما ان الزقاق المسدود الذي نراه في المدن الإسلامية والتركية أحد العناصر التي لا غنى عنها للنسيج القديم في كركوك. وهناك من يستخدم مصطلح الشارع الأعمى في كركوك لوصف شارع مسدود يستخدم كطريق خاص لبيت واحد أو أكثر.

شكل (2) يوضح الازقة الضيقة والنتعرجة في المناطق القديمة لمدينة كركوك وعنصر (الطاق

التي). المصدر (ساعتجي 2010)

ظهور نمط من التسقيف للزقاق على شكل قيو مقوس ومدبب ، والذي نشاء عن حاجة اهل البيت الى زيادة مساحة المنزل في الطابق العلوي لبيتين متقابلين على الجانبين الزقاق خلال عبور الشارع بقيو مثل الجسر ، يكسبون مساحة كبيرة ويكتسبون الفرصة لرؤية هيبية المنظر من الأماكن المطللة على جانبي الشارع،بالإضافة الى توفير ظل للمارة خاصة في حرارة الصيف الحارقة ليظهر احد ابرز الانماط المعمارية إثارة للاهتمام في هيكل شارع المدينة القديم والذي يسمى ب(طاق) معظم الأفواس الشهيرة في كركوك لم تنجو. ومن بين هؤلاء ، كان القوس المزدوج(جوت تاق) ، المعروف أيضاً باسم حسن آغا تاقى ، في منطقة بيريايادي ، والذي هُدم في فبراير 1958 بسبب توسيع الطرق. شكل (3) و شكل (4)

شكل (4) يوضح نمط التسقيف ثلاثي الافرع (طاق التي).

شكل (3) يوضح نمط التسقيف المزدوج (جوت طاق

المصدر (ساعتجي 2010)

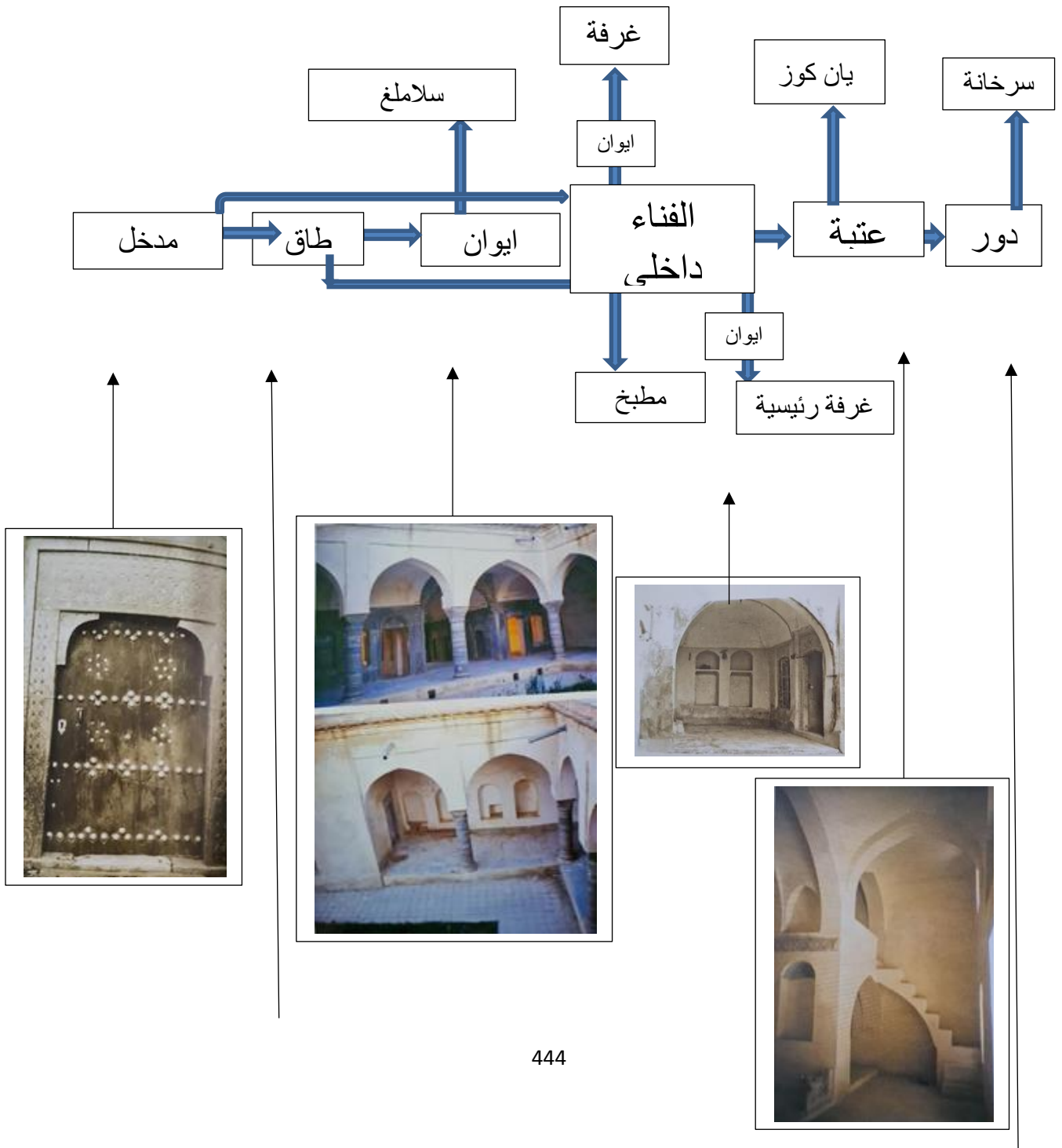
المصدر (ساعتجي 2010)

خامساً – فضاءات السكن في بيوت كركوك التراثية:

من خلال الملاحظة والاطلاع على الدراسات والاستماع للسكان الذين يسكنون البوت التراثية الانس البيت التراثي لمدينة كركوك يمكن توضيح فضاءات السكن واسماؤها ووظيفتها بالشكل التالي:

- المدخل (كرش): الجزء الذي يفصل الداخل عن الخارج وعادة مايكون فضاء المدخل متعرجا في البيت العثماني لحفظ خصوصية الفضاء
- قيو مسقف(طاق التي): نوع من انواع التسقيف على شكل قيو يسقف فيه فضاء المدخل
- غرفة الاستقبال (سلامغ): ويتمثل بفضاء الاستقبال وعادة مايكون الفضاء الاقرب الى المدخل
- الفناء الداخلي (حاوش):فضاء غير مسقف وعادة مايكون على شكل حديقة بطل عليه اغلب فضاءات البيت
- المطبخ (اوجاك):فضاء خاص للطبخ وخزن المواد الغذائية

- عبّة: فضاء انتقالي يفصل بين فضاء الفناء الداخلي وفضاء الدور (فضاء المعيشة) ، وهونمط يميز البيت العثماني في مدينة كركوك
- دور : يمثل غرفة المعيشة الذي يجتمع فيه العائلة ويقضون اغلب اوقاتهم فيها وعادة ماتكون مزينة ومزخرفة وترتبط بفضاء العتبة وفضاء اليانكوز فضلا عن فضاء السرخانة
- الغرفة الجانبية (يان كوز): ويتمثل بغرفة النوم الخاص بالبيت
- ايوان (ايفان): فضاء انتقالي مسقف ويكون بمثابة فضاء انتقالي الى غرف البيت
- غرفة نوم (اودا): غرف خاصة بالنوم
- الغرفة السرية (السرخانة): وهي غرفة صغيرة المساحة يمكن الوصول اله من خلال فضاء الدور ويستخدم لخرن المقتنيات الثمينة للبيت . المصدر (الباحثون)(2018, sumbul,qubad)(سعّاجي,2010) شكل (5)

شكل (5) الرسم التخطيطي لاغلب بيوت كركوك

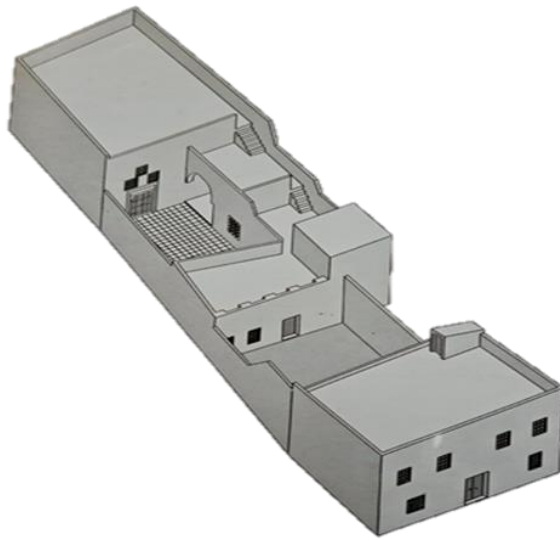
سادساً- بيت ملا صديق ترزي باشي:

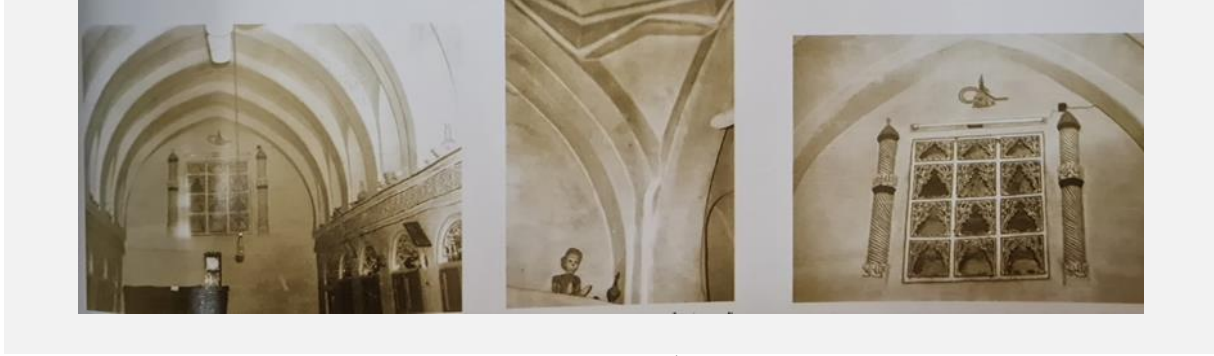
يتضمن هذا المحور الوصف التاريخي والمعماري للعيينة الدراسية .

1- الوصف التاريخي والموقع

يعود تاريخ بناء بيت ترزي باشي الى عام 1272هـ (1855-1856م) ،ابان الحكم العثماني في مدينة كركوك .يقع في محلة جاي الذي يعتبر واحدة من المحلات التراثية القديمة الواقعة في الصوب الكبير من مدينة كركوك،اذ يتميز محلة جاي احد الازقة القديمة الواقعة اسفل القلعة في كركوك ذات الطابع المتشعب بازقتها المتعرجة الضيقة و نسيجها المتضام ،كما تتميز بكون معظم سكانها من القومية تركمانية . وسمي باسم صاحبها ملا صديق ترزي باشي. المصدر (سعاجي 2010) شكل

(6)

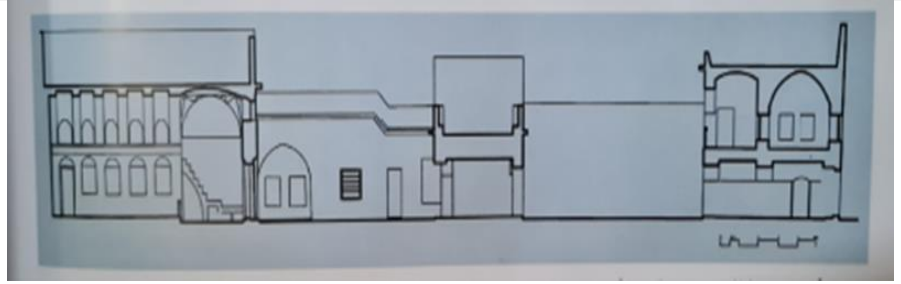
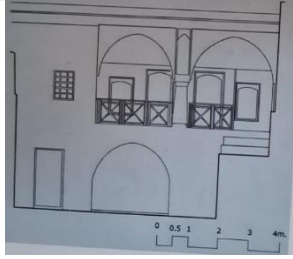
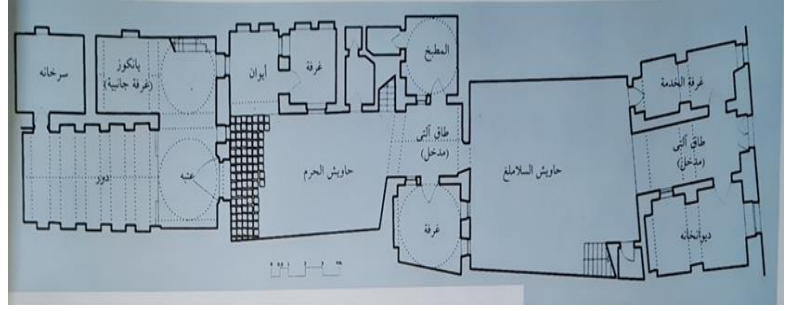
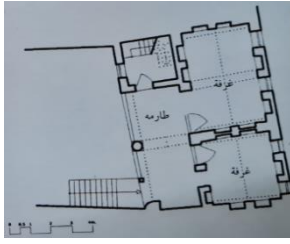

شكل (6) يوضح منظور اكستروم تري وصور من فضاء الدور لبيت ملاصديق .المصدر (ساعتجي 2010)

2- الوصف المعماري لبيت ملاصديق:

يتميز بيت ترزي باشي بكونه من البيوت ذات الحجرتين التي بقيت قائمة بقسميها الاستقبال وقسم الحرير ،وقد خضع البيت الى الترميم اكثر من مرة مع الحفاظ على مميزاته الخاصة دون ان يتعرض الى اي تغيير.

- يتكون البيت من ثلاث طوابق وهو طابق السرداب والطابق الارضي والطابق الاول ،يتضمن طابق الارضي من قسمين رئيسيين وهما قسم السلامغ الذي يستخدم لاستقبال الزوار ويتكون من طابقين ،والقسم الاخر يسمى قسم الحرملك وتتضمن فناء داخلي يطل عليه غرف يفصل بينها وبين الفناء رواق ،يستخدم قسم الحرملك من قبل النساء.
- قسم السلامغ يتكون من مدخل ذوسقف مقبب يسمى ب(طاق التي) يطل على غرفتين يسمى ب(الديوان خانه) اي غرفة الضيوف يطل فضاء الطاق التي بفناء داخلي يسمى (حاش السلامغ).
- قسم الحرملك يتضمن مدخل يمثل فضاء انتقالي بين فناء السلامغ وفناء الحرملك يطل عليه مجموعة من الغرف كالمطبخ والغرف الجانبية اضافة الى الغرفة الرئيسية يسمى ب (دور) ليمثل فضاء المعيشة للمنزل يفصل بينها وبين الفناء فضاءات انتقالية يسمى(العتبة) مسقفة بقبة دائرية كما يطل العتبة على فضاء (اليان كوز) والذي يمثل غرفة النوم كما يفتح فضاء الدور على غرفة جانبية تسمى السرخانة ويستخدم لخرن الاغطية وبعض المقتنيات الثمينة. اما طابق السرداب فيتم الانتقال اليه من خلال درج يقع ضمن فضاء العتبة . شكل (7)

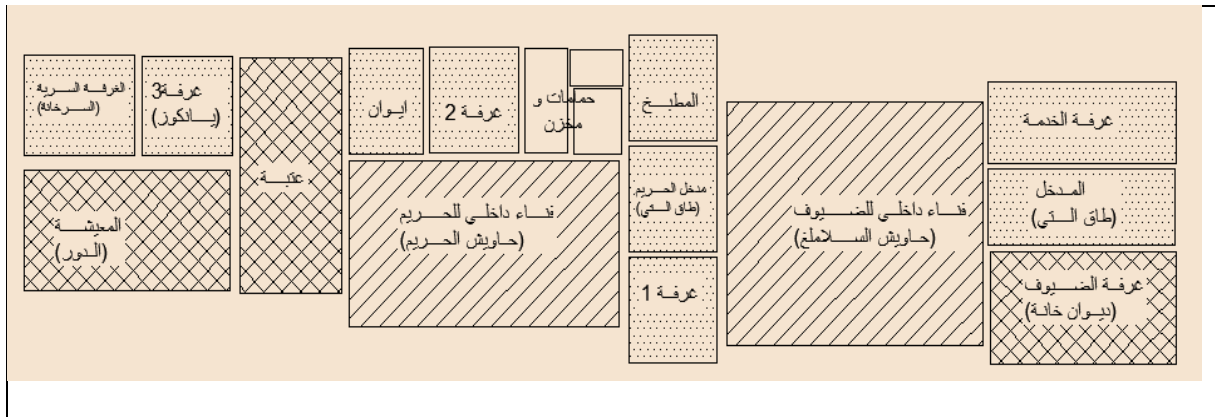
شكل (7) يوضح المخطط الافقي والمقطع الجانبي لبيت ملاصديق .المصدر (ساعتجي 2004)

سابعاً- الخصائص المعمارية للفضاء السكني لبيت ملاصديق:

يتضمن الجزء العملي تحليل خصائص الفضاء السكني للبيت العثماني من خلال نموذج المخطط الافقي لبيت ملاصديق من خلال خمسة محاور رئيسية وهي : دراسة المساحة السطحية للفضاء السكني ، دراسة قوة العلاقات الفضائية ، دراسة مخطط خصوصية الفضاء السكني ، دراسة الحركة في الفضاءات السكن ، دراسة العلاقة بين الداخل والخارج.

دراسة المساحة السطحية للفضاء السكني:

من خلال دراسة المساحة السطحية للفضاءات يمكن فهم واستيعاب النواحي الكمية للفضاءات، حيث اظهرت النتائج ان المساحة السطحية للفضاء الداخلي للبيت العثماني له الاولوية في المساحة السطحية ويليه فضاء (الدور والعتبة) ثم فضاء (الديوان خانه) في الاهمية من ناحية المساحة السطحية. شكل (8)

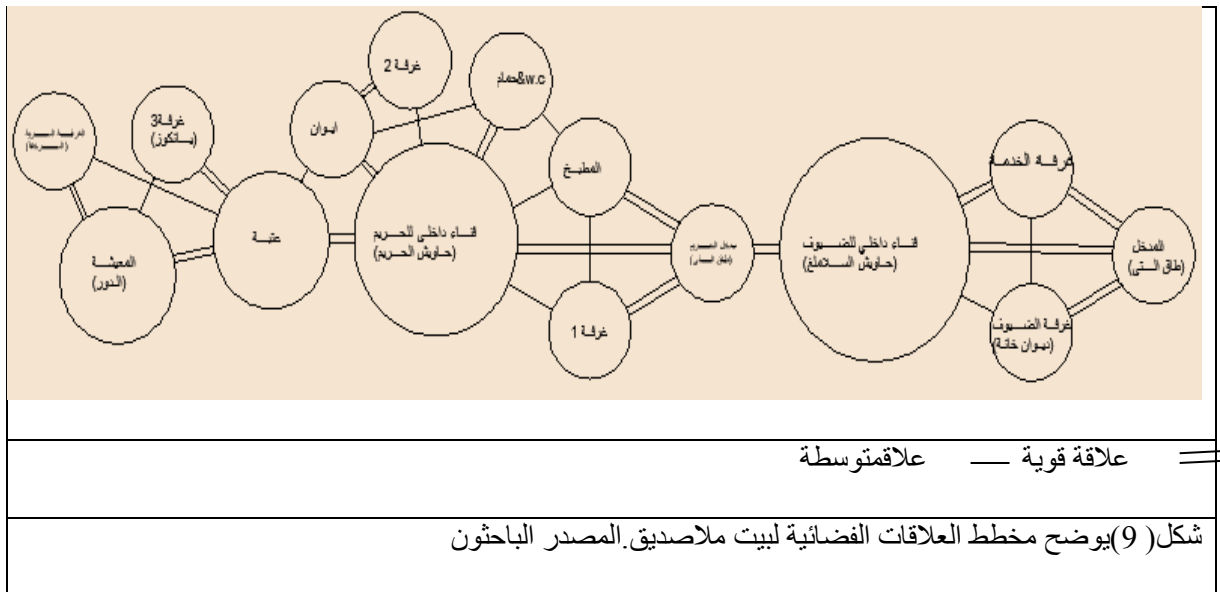

شكل (8) يوضح المساحة السطحية لبيت ملاصديق. المصدر (الباحثون)

دراسة العلاقات الفضائية:

تشمل العلاقات الفضائية حركة الاشخاص في الفراغ من خلال دراسة قوة العلاقة بين الفضاءات السكن وضعتها ليتوضح قرب الفضاء وبعده وسلوك المستخدم في الحركة داخل الفضاءات ،من خلال دراسة العلاقة بين الفضاءات يمكن التوصل الى استيعاب العلاقة بين العناصر المختلفة لفضاءات السكن ومدا ارتباطها وظيفيا واجتماعياً.

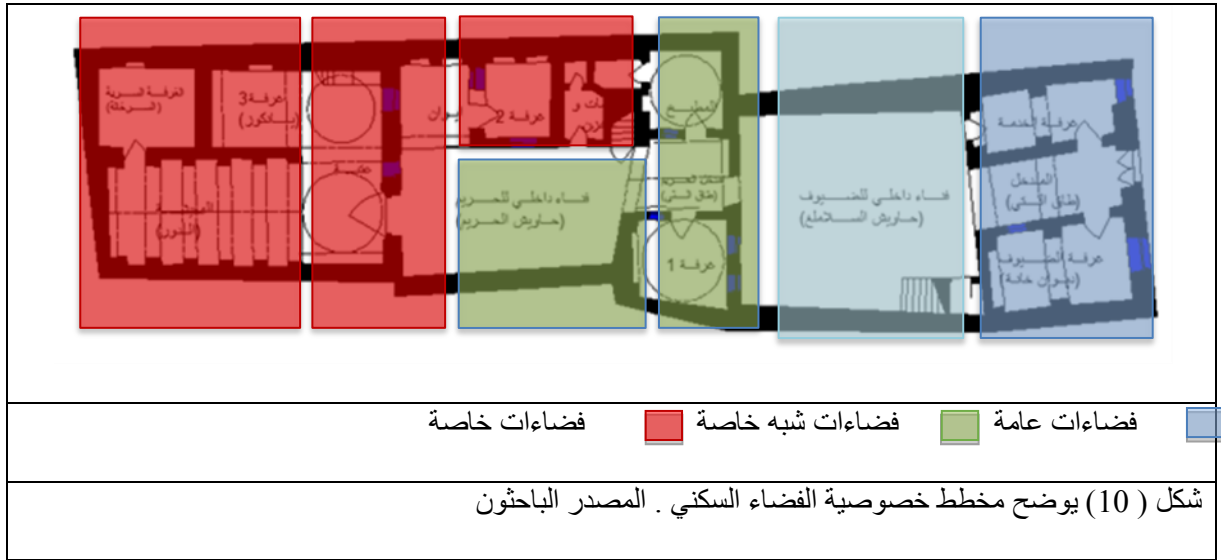
فقد كشفت الدراسة الى ان قوة العلاقة بين فضاء المدخل الرئيسي وفضاء الديوان خاتة وفضاء السلامغينما علاقته ضعيفة مع فناء الحريم والفضاءات المحيطة بها. وهذا يدل على ان البيت العثماني كان يراعي اهمية قوة العلاقة بين فضاءات الاستقبال الخاصة بالضيوف مع الاهتمام بخصوصية فضاءات الحريم وبعدها عن المدخل الخارجي لاسباب اجتماعية ودينية في الحفاظ على المراة وخصوصيتها. شكل (9)

دراسة خصوصية الفضاء:

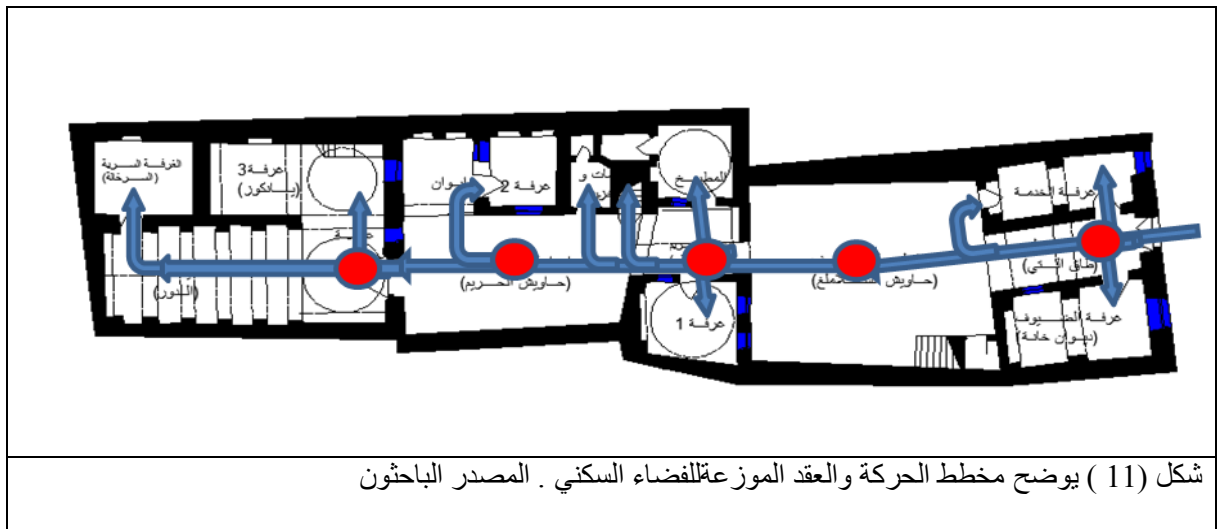
تكشف دراسة خصوصية الفضاء السكني التدرج في العلاقات الوظيفية وكيفية الانتقال من الفضاءات العامة الى الفضاءات الشبه عامة والشبه الخاصة ولوجا الى الفضاء الاكثر خصوصية لاصحاب المنزل حيث اظهرت الدراسة تدرج فضاء السكن في بيت ملاصديق من العام ابتداء بفضاء المدخل والسلامغ والانتقال الى الفضاء الاكثر خصوصية والذي يتمثل بفضاء الدور وغرفة البان كوز وغرفة السرخانة كفضاء اكثر خصوصية لايمكن دخول اليه من خلال المرور بعدة خطوات وانتقالات في مخطط البيت ، ليتضح اهمية فضاء المعيشة والغرف التابعة له في حفظ وضمان خصوصية اهل البيت بعيدا عن الغرباء. شكل (10)

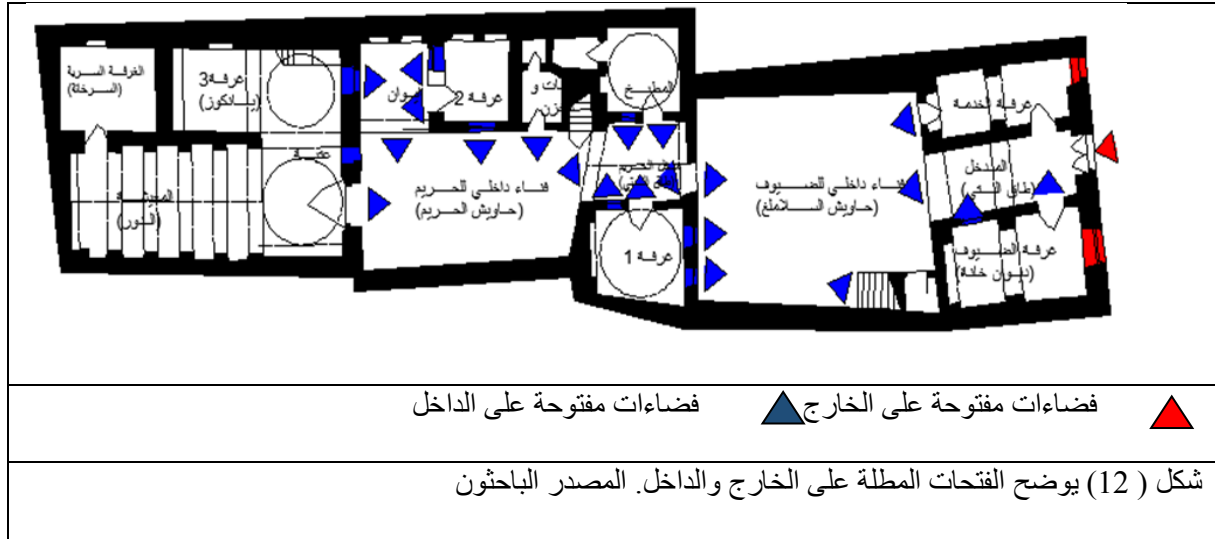
دراسة مخطط الحركة:

يؤثر الحركة على تجربة الانسان داخل الفضاء السكني وتؤثر على تعامل الانسان مع الفضاء من خلال قرب الفضاءات مع بعضها البعض على شكل مجاميع حسب تقارب الوظيفة كل فضاء. فقد اظهرت الدراسة ان الفناء الوسطي لكل من السلامغ وفناء الحريم يمثل الموزع الرئيسي لبقية الفضاءات ويفصل بينهما فضاءات ممهدة على شكل مدخل (تاق التي). شكل (11)

علاقة الداخل مع الخارج:

يمثل دراسة العلاقة بين الداخل والخارج في الفضاء المعماري توضيح مدا ارتباط فضاءات السكن مع الخارج ومع الداخل
 واسلوب التعامل مع الفتحات والابواب. حيث اظهرت الدراسة ان الفضاء السكني لبيت ملاصديق انغلاق البيت عن الخارج
 ببناء جدران صماء مطلة على الخارج مع وجود شبابيك صغيرة مطلة على فضاءات الضيوف والاستقبال ، بينما اغلب
 الفضاءات تتفتح نحو الداخل على الفناء الداخلي كنوع من الحماية والامن من جهة ولاسباب بيئية واجتماعية من جهة
 اخرى .شكل(12)

النتائج والاستنتاجات:

- حيث اظهرت النتائج ان المساحة السطحية للفناء الداخلي للبيت العثماني له الاولوية في المساحة السطحية ويليه فضاء (الدور والعتبة) ثم فضاء (الديوان خانة) في الاهمية من ناحية المساحة السطحية.
- فقد كشفت الدراسة الى ان قوة العلاقة بين فضاء المدخل الرئيسي وفضاء الديوان خانة وفضاء السلامغبيما علاقته ضعيفة مع فناء الحرير والفضاءات المحيطة بها. وهذا يدل على ان البيت العثماني كان يراعي اهمية قوة العلاقة بين فضاءات الاستقبال الخاصة بالضيوف مع الاهتمام بخصوصية فضاءات الحرير وبعدها عن المدخل الخارجي لاسباب اجتماعية ودينية في الحفاظ على المراة وخصوصيتها.
- اظهرت الدراسة تدرج فضاء السكن في بيت ملاصديق من العام ابتداء بفضاء المدخل والسلامغ والانتقال الى الفضاء الاكثر خصوصية والذي يتمثل بفضاء الدور وغرفة اليان كوز وغرفة السرخانة كفضاء اكثر خصوصية لايمكن دخول اليه الى من خلال المرور بعدة خطوط وانتقالات في مخطط البيت ، ليتضح اهمية فضاء المعيشة والغرف التابعة له في حفظ وضمان خصوصية اهل البيت بعيدا عن الغرباء.

- اظهرت الدراسة ان الفناء الوسطي لكل من السلامغ وفناء الحريم يمثل الموزع الرئيسي لبقية الفضاءات ويفصل بينهما فضاءات ممهدة على شكل مدخل (تاق التني).
- اظهرت الدراسة ان الفضاء السكني لبيت ملاصديق انغلاق البيت عن الخارج ببناء جدران صماء مطلة على الخارج مع وجود شبابيك صغيرة مطلة على فضاءات الضيوف والاستقبال ، بينما اغلب الفضاءات تفتح نحو الداخل على الفناء الداخلي كنوع من الحماية والامن من جهة ولاسباب بيئية واجتماعية من جهة اخرى .
- اظهرت النتائج ان البيت العثماني في كركوك تميز بكونه بيت ذو خصائص مميزة يراعي فيه العادات والتقاليد الاجتماعية والدينية من خلال الحرص خلق فضاءات مغلقة عن الخارج بجدران صماء والتعويض عن ذلك بانفتاح البيت على الفناء الداخلي مزين بالنباتات والنافورات ليكون فضاء اجتماعيا يضمن راحة وتمجمع افراد العائلة فيه فضلا عن الاهتمام بفضاء المعيشة الدور ذات الخصوصية العالية يشعر فيه افراد البيت بالامان والراحة .

شكر وتقدير:

اود ان اشكر السادة الباحثين الذين بذلو جهدا كبيرا في توثيق وتسجيل الاثار القديمة في مدينة كركوك بالرغم من التحديات والصعوبات التي واجهتم ،واخص بالذكر المعماري البروفسور الدكتور صبحي ساعتجي ،الذي اشكره على كتاباته وبحوثه القيمة عن العمارة التراثية لمدينة كركوك.

المصادر

- 1-saatci,"the urban fabric and traditional houses of Kirkuk",p.k61beyoglu,january2014-
- 2-mosul-kirkuk ne ngili Arsiv Belgeleri,1993(1525-1919),Baskanlik Devlet Arsivleri genel mudurlugli,Ankara,1993.
- 3.adil aziz,"tarihi kerkuk kapalicarsilari ",master s thesis in architectural engineering ,Selcuk university, fen bilimleri enstitusi ,turkiya,2019
- 4-sumbul,qubad,"Architectural charateristics of the inner courtyards for the heritage houses in the citadel of Kirkuk"international journal of engineering and technology,7(4)(2018)5427-5433.
- 5-روند ابو عزوز ،"اثر التصميم الداخلي في انجاح محتوى الفضاءات المعمارية الداخلية والخارجية " ، رسالة ماجستير في علوم الهندسة المعمارية ،جامعة النجاح الوطنية نابلس ،فلسطين،2013.
- 6-ايمن محمود،"تقييم بعض برامج الحاسب الالي المساعدة لعملية التصميم المعماري" ، رسالة ماجستير في علوم الهندسة المعمارية ،جامعة بنها كلية الهندسة بشبرا ،مصر،201

NAMING THE ARCHAEOLOGICAL HOUS OF SAIED FATEH SAID OMER IN KIRKUK CITADEL. A FIELD STUDY

م.د. علي احمد زوبع

م. ماهر حسن محمد دهام

جامعة كركوك جامعة سامراء

كلية الاداب كلية التربية للعلوم الانسانية

قسم الآثار قسم التاريخ

0000-0003-1149-5654

Inst. Maher Hassan Mohammed
Samarra University
College of Arts College of Education for
Department of Archaeology Human Sciences
Department of History

Inst. Dr. Ali Ahmad Zob'a
Kirkuk University

الملخص

تعد دراسة المباني الشاخصة في كركوك من الدراسات الحيوية لما لها من اهمية في معرفة تخطيط هذه المباني وطرزها المعمارية والحقب الزمنية التي تعود اليها، كما انها من الدراسات التي تهتم بتاريخ المدينة الحضاري كونها تشكل جانباً خصباً يوفر لنا مساحة واسعة في الحديث عن هذه العمائر التي تمثل ركيزة اساسية في التكوين المعماري للمدينة، وما هذه المباني إلا واحدة من منجزات المعمار العراقي في مدينة كركوك في العهد العثماني، اذ كانت عمائر مدينة كركوك محصورة في قلعتها حتى مطلع القرن الثامن عشر الميلادي، وبمرور الزمن اخذت حركة العمران بالتوسع خارج اسوار القلعة من بيوت سكنية وحمامات وخانات وقيسريات، وكانت هناك ثلاثة اقسام للبيوت في القلعة هي الخاصة والعامّة والفقراء .

وتعد هذه الدار من الدور الكبيرة والمميزة في قلعة كركوك ويعود تاريخ انشائها الى سنة 1901، كمتعد من دور الأغنياء لأنها تحتوي على مميزات معمارية وزخرفية كثيرة ومتنوعة، ولا تزال الدار في حالة جيدة حتى الوقت الحاضر مما يشير الى انها كانت مأهولة بالسكان بفترة ليست بعيدة، حيث وجدنا اسم الدار منقوش على الجص رغم انه قد تعرض للانثار وتم وضع ملاط جصي عليه وحالياً تم كشفه ومكتوب عليه (دار سيد فاتح سيد عمر) فانصبت الدراسة على الجانب الميداني والآثري من خلال التقاط الصور للدار وتمحيص الجانب الفني والمعماري له وما تعرض له من تجديدات أو تغييرات .

الكلمات المفتاحية: سيد فاتح، المباني الشاخصة، الطرز المعمارية، قلعة كركوك ، الزخرفة .

Abstract

The study of the tall buildings in Kirkuk is regarded one of the vital studies because of its importance in knowing the planning of these buildings, their architectural style and the time periods to which they belong. It is also one of the basic studies that deals with the history of civilization of this city for it has a rich aspect that provides a space to talk about those buildings that represent a basic stand in the architectural composition of the city, and these buildings are only one of the achievements of Iraqi architecture in the city of Kirkuk during the Ottoman era. The buildings of the city of Kirkuk were confined to its castle until the beginning of the eighteenth century AD, and with the passage of time, the urban movement began to expand outside the walls of the castle from residential houses, baths, inns, and shops. There were three sections of the houses in the castle, the private, common and the poor. This house is considered one of the large and distinguished houses in the citadel of Kirkuk. Its establishment dates back to 1901. It is also considered one of the houses of the rich because it contains many and varied architectural and decorative features. The house is still in good condition until the present time, which indicates that it was inhabited not long ago, where we found the name of the house engraved on the gypsum even though it had been destroyed and gypsum was placed on it and currently "It was revealed and written on it (the house of Seyyed Fateh Seyyed Omar) So the study focused on the field and archaeological aspect by taking pictures of the house and examining the artistic and architectural aspect of it and the renovations or changes it has exposed to

Keywords: Seyed Fateh, tall buildings, architectural styles, Kirkuk Castle, decoration .

المقدمة

تعد دراسة الجانب العماري والفني ركناً أساسياً في الدراسات الحضارية والتاريخية، لدورها في معرفة مراحل تطور تلك العمائر ومدى تأثيرها في الحضارات الأخرى أو تأثرها ببعضها ونسبة ذلك التأثير، لذلك فإن هذا النوع من الدراسات يشكل المحور الأهم في سبر أغوار تلك العمائر، خاصة تلك التي استطاع المعمار الكركوكي توظيفها من خلال تخطيطها وانجازها وما أضافه إليها من عناصر، وكذلك الكشف عن الترابط بين تلك العمائر على اختلاف وظائفها ومدى تفاعلها مع حياة الناس سواء أكانوا من سكان المدينة نفسها أم من الوافدين إليها، وما ينتج عن ذلك من تبادل للثقافات والخبرات التي تسهم في تطور المدينة وازدهارها في هذا الجانب، وما هذه المباني إلا واحدة من المنجزات الرائعة للمعمار العراقي في مدينة كركوك .

ان دراسة موضوع (تخطيط دار سيد فاتح سيد عمر التراثي في قلعة كركوك) من الدراسات الحيوية، وذلك لما تمثله مثل هذه المباني من إرث حضاري، كونها شكلت لدينا جانباً خصباً ووفرت لنا المساحة الواسعة في الحديث عن هذه العمائر التي تشكل الركيزة المهمة في التكوين العماري للمدينة، كما ان تعدد العمائر واختلاف مراحل بنائها وكثرة التجديدات التي طرأت عليها خلال الحقب

الزمنية المختلفة، جعل من الصعب الوقوف على الأدوار العمرارية التي مر بها كل مبنى وما شمله من تغيير لتلك العناصر.

ولمقتضيات المنهجية العلمية قسم البحث على مقدمة ومبحثين وخاتمة وملاحق، تناول المبحث الاول تاريخ مدينة كركوك، بينما خصص المبحث الثاني لدراسة وتخطيط وعمارة البيت دراسة تحليلية للعناصر التي طالعنا في تلك العماثر، وتناولت الخاتمة اهم ما تم التوصل اليه من استنتاجات واوضحت الملاحق اهم الصور التي تعطي انطباع واضح وكامل عن الدار.

المبحث الاول / نبذة تاريخية عن مدينة كركوك :-

تمتاز مدينة كركوك بعمقها التاريخي كونها تعد واحدة من مدن العالم القديم فعلى ارضها قامت اول المستوطنات البشرية⁽¹⁾، فهي تقع في شمال شرق العراق الى الشمال من مدينة بغداد بحوالي (250كم) تحدها من الشمال محافظة أربيل ومن الشرق محافظة السليمانية ومن جنوبها محافظة صلاح الدين والى الغرب منها تقع محافظة نينوى⁽¹⁾ (خريطة 1) .

وقد اثبتت الدراسات أن ارباخا - التي تقع اثارها اليوم في كركوك - من أقدم المدن التاريخية، إذ عثر في منطقة عرفة الحالية في كركوك على بقايا اسلحة وادوات نحاسية وبعض الاواني الفخارية التي يرجع زمنها إلى عهد الحضارة السومرية من عصر فجر السلالات (2600ق.م) أو عصر دويلات المدن الحاكمة⁽²⁾.

وتقوم بقايا المدينة القديمة المعروفة بالقلعة فوق مستوطن اثري قديم اسمه(أرباخا)، وقد ورد هذا الاسم في مجموعة الألواح المكتشفة على سفح تل القلعة عام(1923)، والتي يعود تاريخها إلى منتصف الألف الثاني قبل الميلاد، وقد حرف هذا الاسم من أرباخا إلى عرفة⁽³⁾.

إن أقدم ذكر لهذا الاسم ورد بصيغة (أرباخم) في وثائق مسمارية تعود إلى سلالة أور الثالثة (2012-2005ق.م)، ومن ثم ورد نفس الاسم في نصوص مسمارية تعود إلى العصر البابلي القديم، وورد أيضا في جميع العهود الآشورية وفي النصوص الملكية الآشورية (612-2000ق.م)⁽⁴⁾.

وقد تم العثور على بعض القطع الاثرية تعود الى العهد الأكديمن بينها ختم اسطواني يمثل جانب من حضارة العصر الأكدي احسن تمثيل⁽⁵⁾. واما بخصوص الاثار الاخرى فاعلها اواني فخارية من العصر البابلي القديم والآشوري القديم من زمن الالف الثاني ق.م⁽⁶⁾، وقد كانت قبل زمن الاكديين(2400 ق.م) منطقة مزدهمة وعامرة بالسكان، وعرفت عندئذ بـ(اربخة) ومايزال يسمى احد احياء المدينة باسم (عرفة) المأخوذ من اللفظة (اربخة)⁽⁷⁾، كما تعرضت المدينة خلال تاريخها الطويل لغزو العديد من القوى والدول التي

حاولت فرض هيمنتها عليها والمناطق التابعة لها لوقوعها على الطريق الاستراتيجي الذي كان يربط شواطئ البحرين المتوسط والاسود بالخليج العربي وطريق الحرير المار الى اواسط آسيا والصين⁽⁸⁾.

وهناك رأي يرجح ان اسم كركوك مشتق من تحريف اسم ورد في المصادر الآرامية بهيئة (كرخا_دي_بيت_سلوخ) ويعني مدينة السلوقيين، إذ ان هذه المدينة قد ازدهرت كثيرا في عهد السلوقيين خلفاء الأسكندر الكبير (312_125ق.م)⁽⁹⁾، وقد ذكر البلدان ياقوت الحموي في معجمه قلعة باسم (كرخيني)، ويحدد مكانها بين داقوق واربيل، ويقول انه رآها على تل عالي⁽¹⁰⁾، وهذا الوصف ينطبق على قلعة كركوك.

ويذكر ان كركوك نشأت شأنها شأن غيرها من مدن بلاد الشرق إما من قرية أو حصن لم يخطها ولم يرسمها تصميم مهندس⁽¹¹⁾ وهي الان من المدن الكبيرة والرئيسة في شمالي وطننا العراق، وهي قائمة في وسط هضبة قليلة الارتفاع تشرفع على سهل منحدر إلى الجنوب⁽¹²⁾ وعلى الرغم من قدم هذه المدينة بدليل وجود مستوطن اثري قديم في منطقة القلعة، إلا أن اسم كركوك لا يعود إلى أصول تاريخية قديمة⁽¹³⁾.

وذكر ياقوت الحموي في معجمه (كرخيني... قلعة في وطاء من الارض، حسنة حصينة بين داقوقا واربيل رأيتها وهي على تل عال ولها روض صغير)⁽¹⁴⁾، وكركوك يقال لها (كرخيني) أو (كرخانا) و(كرخيتي) ولم تعرف باسم كركوك، وهي بلدة صغيرة تابعة (لداقوقا) ولم يكن لها من الشأن إلا ما يذكر لقرية يمر بها جيش أو تكون إمارة صغيرة بيد عامل لا شأن لها فتتير اوضاعه إلى ذكر اسمه فلم يكن لها شأن⁽¹⁵⁾.

كما كانت كركوك موضع اهتمام الاقوام التي حكمت العراق منذ فجر التاريخ ولكون هذه المنطقة تقع في ضمن منطقه استراتيجية سوقية تمر فيها خطوط مواصلات برية⁽¹⁶⁾، وكذلك وقوعها في ملتقى طرق عدة فقد ازدادت اهميتها التجارية وازدهر عمرانها⁽¹⁷⁾

لعل أول ذكر لاسم كركوك كان في القرن (9هـ/15م)⁽¹⁸⁾، في زمن الدولة (الاق قوينلية)⁽¹⁹⁾ التركمانية (1468_1508م)⁽²⁰⁾، وفي العصر الاسلامي لم يعرف الفاتحون المسلمون ذكر لبلدة كركوك، وإنما نرى شهرزور⁽²¹⁾ قد ازداد ذكرها وأنها كانت قرية محدودة وأن الحركات الحربية في شهرزور كانت محطة عظيمة ومركزاً مهماً⁽²²⁾، أما قلعة كركوك فتقع في الصوب الكبير من مدينة كركوك الحالية شرقي نهر الخاصه وشكلها دائري تقريباً وترتفع عن مستوى سطح الارض نحو 18م وتضم القلعة ثلاث محلات هي محلة حمام ومحلة اغالق ومحلة ميدان، ولها اربعة مداخل رئيسية (باب الطوب - طوب قابو) وبوابة حجرية وبوابة سبع بنات (يدي قزلر) ومدخل الحلوجية، وتتألف المدينة من قسمين احدهما القلعة والثاني السهل وكانت القلعة حصينة ومنيعة لا يمكن الاعتداء عليها ولا الدخول اليها الا بصعوبة، وتضم القلعة عدداً من الأبنية الأثرية منها جامع النبي دانيال (عليه السلام) وتوجد فيه ثلاثة قبور لثلاثة من الانبياء وهم (حنين وعزير ودانيال) (عليهم السلام) والجامع الكبير (اولو جامعي) وكما يدعى ايضاً (جامع مريم انا)، وانهما كانا كنيسيتين سابقاً كما تضم مجموعة من الأبنية والبيوت التراثية المتميزة بعقودها واقبيتها واعمدتها وتيجانها وزخارفها (الجصية والخشبية والمرمرية والحجرية) نباتية وهندسية وكتابية وكذلك ابوابها وشبابيكها المرمرية المؤطرة والمزخرفة .

وقد بقيت عمائر مدينة كركوك محصورة في قلعتها حتى مطلع القرن الثامن عشر الميلادي، إذ بدأ العمران يتوسع في السهل الجنوبي الشرقي من القلعة خارج أسوارها، ومن بين العمائر التي تم بناءها بعد التوسع العمراني للمدينة خارج بدن القلعة العديد من المباني مثل القيسريات والخانات والحمامات والمساجد والدور وغيرها من المباني الاخرى⁽²³⁾.

المبحث الثاني / تخطيط دار سيد فاتح سيد عمر التراثي في قلعة كركوك .

تعد هذه الدار من الدور المميزة في قلعة كركوك وتعتبر من دور الطبقة الخاصة الأغنياء لأنها تحتوي على مميزات عمارية وزخرفية كثيرة، يعود تاريخ انشاء الدار الى سنة 1901 ولا تزال هذه الدار في حالة جيدة مما يشير الى انها كانت مأهولة بالسكان ليس قديماً، وهناك قنطرة امام الدار يتم المرور منها الى الجانب الاخر خلف الدار وتكون فاصلة بين الدار ودور اخرى، ومن ممر القنطرة يتم الدخول الى هذا الدار عن طريق عقد يؤدي الى ممرير بجانب ممر القنطرة، وفي هذا الممر بين العقدين المطلات على الصحن مكتوب اسم الدار منقوش ومحفور بطريقة الحفر البارز على الجص وانه تعرض للاندثار وتم وضع ملاط جصي عليه وحالياً تم كشفه، ومكتوب عليه (دار سيد فاتح سيد عمر) (لوح-1) ويؤدي هذا الممر الى حجرة يعتقد انها حجرة استعلامات للدار، ولكن لا نستطيع الدخول اليها واخذ الصور او القياسات لها بسبب تراكم النفايات في داخلها (لوح-2)، يبلغ طول الممر (390سم) وعرضه (150سم)، ويكون سقف الممر على شكل مستوي وتتوسطه الشيلمانة ويدل على انها كانت طريقة تسقيفة بواسطة العقادة والسقف مطلي بالجص

وعليه بعض الزخارف، ثم هناك عقدين مدبيين يطلان على صحن الدار يستعملان للدخول من الممر الى الصحن احد هذه الفتحات قد سدت حديثاً بمادة البلوك والاسمنت ولكن طريقة غلقه غير نظامية اما مدخل الدار الذي تم تغيير معالمه بسبب ساكني اهل الدار بإضافة باب من حديد وكانت عملية الاضافة بشكل غير منتظم وغير مرتب وهو باب حديث غير مزخرف وغطى الزخارف الاصلية الموجودة على المدخل واخفى معالمها حيث ان هذا المدخل داخل ممر يؤدي الى صحن الدار والمدخل الرئيسي من ممر القنطرة يؤدي بالممر ما بين العقد المطل على الممر الخارجي وما بين العقد المطل على صحن الدار اما العقد المدبب المطل على الصحن فهو يحتوي على زخارف نباتية ومرامح نخيلية واوراق عنب ثلاثية وخماسية الفصوص ويكون ارتفاع العقد هو (2م)، وعرضه (1,50م)، وهناك عتبة اسفل هذا العقد (لوح - 3)، بعد عبور العقد المدبب المطل على الصحن يتم الوصول الى الصحن

- صحن الدار :

يبلغ طوله (10م) ويقع البساره الجهة الغربية للدار ومن اليمين الجهة الشرقية (7م)، ونلاحظ ان هناك اختلاف في الطول وهذا يدل على ان هناك ازورار في الطول ، ويكون عرض الصحن هو (6,50م)، وطوله (8م)، وأيضا غير متساوي في العرض (لوح-4) 25سم)، ونلاحظ ان هناك مكان خاص في وسط الصحن بالطابق الفرشي يأخذ شكل المربع وطوله (25 50سم)، (لوح-5) ويلاحظ ان هذه الدار قد اصابها الاهمال وعدم الصيانة ما ادى الى فقدان الصحن لزراعة الاشجار بقياس (40 وتغيير الكثير من معالمها .

- الطابق الأرضي :

يتكون الطابق الأرضي من عدد من الحجرات بعضها للضيوف وبعضها ربما للنساء او للخزن او للاستعمالات الاخرى وتطل من هذه الحجر مداخولنوافذ عدة على الصحن الخارجي للدار .

- حجرة الضيوف :

يتم الصعود الى حجرة الضيوف عن طريق ثلاث درجات الدرجة الأولى ارتفاعها (10سم) اما الثانية (25 سم) والثالثة (20 سم)، الدرجات الأولى والثانية على شكل نصف دائريويدو ان هذه الدرجات قد تغيرت معالمها بسبب الاضافات عليها ومن ثمة الى مدخل حجرة الضيوف الرئيسي ومدخلها ارتفاعه (2,30م) وعرضه (1,10م)، ويتكون من عدة قطع من الحجارة وعليها زخارف هندسية

وانصاف الدوائر ونلاحظ على المدخل اثار الترميم لساكني الدار على اطار المدخل ويعتبر ترميم غير منتظم وقد غير معالم المدخل وأضاف اليه اجزاء او قطع حجارة وغير شكله الاصلي وتعلوه الاسكفة وهي مزخرفة بزخارف وردات مفصصة نباتية، إضافة الى زخارف هندسية وانصاف دوائر ومثلثات وأوراق العنب وتعلوها قطعة أخرى من الحجارة فيها زخارف هندسية وفي أطرافها أوراق عنب وفي وسطها دائرة تشبه الزهرة وهن متقابلات ويحيط بالمدخل في جميع جهاته قطع حجرية تشبه اسنان المنشار او ما يعرف بالدلايات (لوح - 6)، ويعلو المدخل نافذة عليها شباك حديدي وعقدها نصف دائري ونلاحظ المدخل مع النافذة التي تعلوه محاطات باطار مطليبالجص وعلى الجهة اليسرى للمدخل توجد نافذة ارتفاعها (90سم) وعرضها (40سم)، وعليها شباك حديدي ويعلوها عقد منبطح من الحجر وعليه فصوص زخرفية وعلى يمين المدخل نافذة اخرى ارتفاعها (80سم) وعرضها (35سم)، وعليها شباك حديدي ويعلوها عقد منبطح وعليه ثلاثة فصوص زخرفية وفي الفص الأوسط عبارة عن زهرة تعلوها ثلاثة فصوص واسفلها نافذة السرداب الموجود بجدار حجرة الضيوف وعليها مشبك حديدي ارتفاعه(25سم)وعرضه (20سم)، وبجانب حجرة الضيوف وبجوارها حجرة اخرى ربما لجلوس النساء .

وتتكون حجرة الضيوف التي طولها (60 م, 6 م)وعرضها (3م)، وارتفاعها (4,25سم) وسمك الجدار(60سم)وهي على شكل مستطيل ويعلوها قبو ويتكون من مجموعة من العقود وعددها (5)عقود ونلاحظ في نهاية صدر الحجرة هناك مربعات او ما يسمى دارينجاج،وكانت تغطيها ابواب من الخشب ولكن تقادم الزمن عليها قد ادى الى تلفها وفقدانها، وفي اعلاها هناك مجموعة من الزخارف وتتكون من ثلاث مجموعات تفصلها فواصل حلزونية من الجص من اعلاها ومن اسفلها تكون مدببة والمنطقتين اليمنى واليسرى متشابهات بالزخرفة وتكون زخارفها هندسية ونباتية، اما المنطقة الوسطى مختلفة الزخرفة ولكن الزخارف قد اصابها التلف وغير واضحة جيداً (لوح-7) وهناك مجموعة من الحنايا المختلفة على الجانبين من الحجرة المقابلة متشابهة في الزخرفة، الحنية الأولى عبارة عن زخارف نباتية اغصان واوراق نباتية خماسية الفصوص وهن متقابلات في الزخرفة ويكون بها رف لوضع بعض الحاجيات وارتفاع الحنية (1,50سم)، وعرضها (90سم) وعمقها (25 سم) (لوح- 8).

اما الحنية الثانية فتتكون من زخارف نباتية حلزونية متقابلة وأخرى عبارة عن أشجار (لوح-9) اما الحنية الثالثة فكانت عبارة عن زخارف نباتية وفي الوسط شجرة، وعلى جانبيها أوراق لوزية واغصان ملتوية حلزونية وأوراق العنب الخماسية الفصوص ونلاحظ لجميع الحنايا رفوف وتكون مرتكزة على كوابيل من الجص لتسندها وهناك شريط يحيط بجميع النوافذ على شكل حلزوني (لوح-10).

اما الحنية الرابعة فتكون زخارفها هندسية الشكل عبارة عن ترتيب اشعاعي ينطلق من مركز واحد على شكل مدبب وداخله أوراد ثلاثية الفصوص في اطرافها ورفها مشابهة للحنايا السابقة (لوح-11) وهناك في بداية الحجرة بعد المدخل في سقفها دوائر زخرفية فيها مجموعة من الزخارف الهندسية والنباتية وتنطلق من مركز واحد يتوسط الدائرة وهو عبارة عن مجموعة من الزخارف الهندسية على شكل دوائر ومن ثم تنطلق زخارف اخرى على شكل خطوط ودوائر أيضا هندسية يتوسطها على شكل وردات وبعدها زخارف نباتية أشجار وأوراق عنب واوراق لوزية (لوح-12)، وهي ظاهرة على شكل قبة من الداخل وتحيط بها زخرفة على شكل مثنى وفي أركانها مجموعة من الزخارف النباتية ويلاحظ منطقة التقاءها من جهة الدائرة والقبة لحجرة الضيوف في باطن العقد والعقود الاخرى التي تحمل السقف مجموعة من الزخارف النباتية وهي متقابلة وتتوسطها وريدة مفصصة اما من جهة الدائرة الزخرفية نلاحظ زخارف نباتية متقابلة اغصان واوراق ثلاثية الفصوص (لوح-13) وفي بداية الحجرة من جهة المدخل نلاحظ هناك قطعتين حجرية وعليها زخارف نباتية وهندسية وكانت غايتها هيلتكاء الجالسين في حجرة الضيوف (لوح-14) وطول القاعة الكامل مع حجرة الضيوف هو (9,20م) وعرضها مع السرداب وحجرة المخزن هو (5 م)، ونلاحظ فوق مدخل حجرة الضيوف عقد مدبب وفيه نافذة مطلة على الخارج والغرض منها للتهوية وانارة الحجرة وتخفيف الثقل على المدخل، ويعلو النافذة عقد نصف دائري على شكل محارة يخرج من مركز واحد وهو عبارة عن نصف وريدة ويحيط بالنوافذ اطار حلزوني الشكل وعلى جانبيها هناك حجرة وتخرج منها رسوم على شكل شجرة تكون على طابقين (لوح-15).

اما على جانب المدخل من الداخل هناك حنايا غير نافذة في الجدار واعلاها مزخرفة بزخارف مختلفة وفي داخلها فتحات الى الخارج مع الجدار وربما كانت توضع فيها (لمبة) لإتارة داخل الحجرة، ارتفاع كل واحدة منها (75سم) وعرضها (40سم) (لوح-16)، وعلى جانب المدخل أيضا زخرفات كتابية مفادها (لا اله الا الله محمد رسول الله) (لوح-17).

اما زخرفة واجهة المدخل على كوشة من الداخل فقد كانت ذا عقد نصف دائري وداخله زخارف نباتية تتكون من اغصان حلزونية كونت مناطق دائرية تحصر داخلها أوراق نباتية وكذلك اوراق نباتية خماسية الفصوص، كذلك يوجد في داخلها اوراق لوزية واعلاها عناصر زخرفية عمارية تشبه القباب المدببة واعلاها شريط أيضا كونت مناطق دائرية تحصر في داخلها أوراق نباتية زخرفية وكذلك يوجد في داخلها أوراق لوزية واعلاها زخرفية تشبه القباب المدببة واعلاها شريط من الزخارف الهندسية وهو عبارة عن شريط مربعات واعلاها شريط يلف الباب عبارة عن خطوط لوزية والزخارف التي في داخل العقد الاشرطة كلها متقابلة ونلاحظ ان هناك زخارف كتابية عبارة عن ارقام في وسط زخرفة العقد وهي توضح تاريخ بناء الدار (1318 هـ) - (1901 م)، وعلى كوشات العقد زخارف نباتية واغصان حلزونية كونت مناطق شبه دائرية تحصر داخلها أوراق العنب الخماسية الفصوص (لوح-18).

وعلى جانب المدخل من الجهة اليسرى السرداب حيث يتم النزول اليه بدرج ولكن للأسف لم نستطع الدخول بالسرداب وكان
ممتلأ بالنفايات حال دون اخذ صور وقياسات له وفوق مدخله شبك يطل على الصحن لأنارهمدخل السرداب (لوح- 19) وعلى الجهة
اليمنى لحجرة الضيوف توجد حجرة أخرى اصغر حجماً وأقل ارتفاعاً يكون طولها (3,60م) وعرضها (2,50م)، اما القاعة الأخرى على
جانب حجرة الضيوف ولربما كانت تستخدم للحريم ولها مدخل مطل على صحن الدار ارتفاعه (1,90م) وعرضه (90سم) يعلوه عقد
منبسط من الحجر وهذا العقد مفصص فصوص زخرفية ومكون من خمسة فصوص الفص الأوسط تتوسطه زخرفة نباتية ووردة
مفصصة ويتم عبور المدخل للنزول الى داخل الحجرة (لوح -20)، والى جانب المدخل من الجهة اليمنى نافذة مطلة على الصحن
وعليها شبك حديدي وعضاداتها وعقدها من الحجارة وهي ذات عقد منبسط مفصص فصوص زخرفية وارتفاعها (90سم) وعرضها
(60سم)، (لوح- 21).

والحجرة من الداخل قد اصابها التلف وسقوط بعض ملامحها بسبب الرطوبة وعدم الترميم وهي ذات طول (5,70م) وعرض (5,50م)
وارتفاعها (2,70م) وهي ذات سقف منبسط وغير مزخرف وجدرانها مطلية بالجبس (لوح-22)، ونلاحظ هناك مجموعة من الحنايا
المتقابلة وذات عقود مزخرفة بزخارف مختلفة، ارتفاع الحنايا عن الأرض (50سم) وارتفاع الحنية (1,40م)، وعرضها (70سم)، (لوح-
23)، وهي ذات زخارف نباتية مختلفة منها مراوح نخيلية واوراق لوزية واغصان حلزونية كونت مناطق شبه دائرية تحصر داخلها أوراق
العنب الثلاثية والخماسية، الفصوص والحنايا الأخرى زخارفها اغصان حلزونية داخلها أوراق عنب وتكون الزخرفة متقابلة، اما الحنية
الثالثة ذات اغصان دائرية وداخلها أوراق عنب خماسية وثلاثية وكذلك الحنية الرابعة ذات زخارف نباتية .

اما المدخل والنافذة من جهة الداخل نلاحظ هناك فرق في ارتفاع المدخل من الأرضية الى نهاية العقد وهو (200سم) اما النافذة
يكون عقدها نصف دائري وارتفاعه (1,20م) (لوح - 24) والى جانب الحجرة مكان اخر يشبه القبو يشبه الايوان خالي من الزخرفة
مطلي بالجبس وربما كان يستخدم لوضع بعض حاجيات الدار فيه وطوله (5,70م) وعرضه (200سم) (لوح- 23).

- الطابق الاول :

يتم الوصول الى الطابق الاول عن طريق درج من سبع درجات وربما الدرجة الأولى قد ازيلت بسبب تقادم الزمن عليها هذا
اضافة الى انه قد غيرت معالمه بسبب الترميمات، وطلانه بمادة الاسمنت مع بعض الأجزاء طليت بالجبس وسياجه قد رصف بقطع
الحجارة المختلفة غير المنتظمة والمادة الرابعة هي الجص وقياس ارتفاع الدرجات هو (25سم) وعرضها (90سم) (لوح- 26).

ويتم الوصول الى الغرف عن طريق ممر مفتوح وله سياج من جهة الصحن الى الطارمة التي يطل عليها غرفتين ودرج يؤدي الى سطح الطابق الثاني وطولها (5م) والعرض (1,70م) ويطلن منها عقدين على صحن الدار ارتفاع كل من العقود (2,70م)، وسعة الفتحة (2,2م)، ونلاحظ اشياش الحديد الرابطة من العمود الى الجدران الثلاثة وتطل على هذه القاعة مداخل الغرف ونوافذها ومدخل الدرج المؤدي الى سطح الطابق الثاني (لوح-27) ، والغرفة المطلة على الطرف في الطابق الثاني ذات مدخل خالي من الزخرفة ارتفاعه (1,70م) وعرضه (85سم)، اما ارتفاع النوافذ المطلة على الطارمة عن الأرض (60 سم) وارتفاع النافذة (1,2م) وعرضها (65سم) ، وهناك حنايا أخرى مواجهة لهذه الحنايا المطلة على الطارمة وتكون ذات طرز تختلف في زخارفها عن زخرفة حنايا حجرة الضيوف تعلوها عقود مدببة وهي على ترتيب اشعاعي ويعلو العقود زخرفة نباتية كالنخلة (لوح- 28)، وسقفها على شكل قيو وارتفاعها (2,40م) اما ارتفاعها مع المقعب (3,20م) وبجواره مدخل الدرج المؤدي الى سطح الطابق الثاني وهو ذو عقد نصف دائري (لوح- 27).

اما الغرفة الثانية فهي ذات مدخل خالي من الزخرفة ذو عتبة ارتفاعها (25سم)، وارتفاع المدخل (1,60م)، وعرضها (85سم) يؤدي الى غرفة تطل منها نافذتان على صحن الدار مشابهة لنوافذ الغرفة الأولى وطول الغرفة هو (4,70م) وعرضها (2,40م)، وتوجد فيها حنايا غائرة في الجدار مختلفة عن الحنايا السابقة الموجودة في حجرة الضيوف، ويكون عرضها (80سم) وعمقها (25سم) وارتفاعها (1,50م) ويعلوها عقد مدبب يحيط به عمود حلزوني الشكل وباطن العقد مزخرف بزخارف نباتية وتكون زخرفتها متقابلة تتكون زخارفها من اغصان حلزونية كونت مناطق شبه دائرية تحصر داخلها مروحة نخيلية وتعلوها أوراق لوزية باتجاهين يتوسطهما من الاتجاهين أوراق العنب الثلاثية الانصال ونلاحظ في وسط الحنية زخرفة تشبه القلب في داخله من كل جانب ورقة عنب ثلاثية الانصال من اسفلها من كل جهة منها اوراق عنب ثلاثية الانصال، واسفلها ورقة لوزية تخرج منها ورقة أخرى واعلى القلب تخرج منه قرون أوراق لوزية تخرج منها الى الأعلى اغصان يخرج منها ورقة عنب ثلاثية واعلى ورقتي العنب ورقة عنب أخرى ثلاثية الانصال نلاحظ النصلين الايمن واليسر تكون طويلة وتتوسطه دائرة (لوح - 29)، وفي الطابق العلوي فوق القنطرة هناك قيو يشبه القنطرة ذو عقد مدبب يطل على الشارع وهذا القيو مطلي بالجنس وهو خالي من الزخرفة وايضا مفتوح على الجهة الثانية وربما استعمل هذا القيو لشكل تزييني وكذلك للجلوس فيه في اوقات الظهيرة او الجو الحار لغرض التنفيه على الهواء الطلق وان هذا القيو مفتوح على الطارمة بعقد مدبب ارتفاعه (2,70 م)، وسعة فتحته (2,20م) ويكون اعلى من الطارمة بحدود (20 سم) وان اغلب العناصر المعمارية والزخرفية في الدار قد اصابها التلف او تغيير بعضها بسبب الصيانة الغير جيدة وخاصة من قبل ساكني الدار .

الخاتمة

توصلنا من خلال هذه الدراسة الى مجموعة من الاستنتاجات ومن أهمها :

1. تعد هذه الدار من الدور المميزة في قلعة كركوك، كما انها تعد من دور الأغنياء كونها تشتمل على ميزات عمارية وزخرفية كثيرة، ولا تزال الدار في حالة جيدة على الرغم من مرور اكثر من مئة عام على تشييدها، مما يدل على ان بناءها كان بطريقة علمية وهندسية دقيقة .
2. من خلال هذه الدراسة توصلنا الى أن البيوت السكنية في قلعة كركوك مقسمة الى ثلاثة اقسام بحسب طبقات المجتمع وهي اولاً: الطبقة الخاصة، ثانياً: الطبقة العامة، ثالثاً: طبقة الفقراء .
3. اثبتت الدراسة ان دور الخاصة تكون اكبر مساحة وتكون فخمة وتضم زخارف متنوعة، اما دور الطبقة العامة تكون متوسطة المساحة، بينما تكون دور الطبقة الفقيرة صغيرة المساحة تكاد تكون من طابق واحد وخالية من الزخارف في بعض الاحيان .
4. تحتوي الدار على عدد من الحجرات والغرف ومن ابرزها حجرة الضيوف التي تكون مميزة عن الحجرات والغرف الاخرى الموجودة في الدار من حيث مساحتها وارتفاعها وزخرفتها، كما تشتمل الدار على طابقين ويتم الوصول للطابق الثاني (العلوي) عن طريق درج .
5. اوضحت الدراسة اعتماد المعمار على عدد من العناصر العمارية التي وظفها لتؤدي اغراضاً عمارية وتزيينية في البيوت، ونفذ العديد من انواع الزخارف النباتية والهندسية والحيوانية والكتابية وبأنواع مختلفة مثل الارابيسك (نقوش زخرفية) والزخارف التجريدية البسيطة وبطرق تنفيذ متنوعة، كان من أبرزها الحفر البارز على البناء وبأختلاف مقاطعه .
6. تبين أن الزخارف توزعت في المدخل والنوافذ وفي جدران الغرف والممرات وتركزت اكثر في البيت في حجرة الضيوف فغطت جدرانها ومدخلها وسقفها، إذ مثلت المروحة النخيلية والوريدات المفصصة والاعصان الأفعوانية ابرز عناصرها النباتية، في حين تمثلت عناصرها الهندسية بالخطوط المستقيمة والمستطيلات والمربعات والدوائر، كما عمد الفنان في بعض الاحيان إلى مزج تلك العناصر مع بعضها بغية إضفاء شيء من البهجة والجمال على اعماله.

7. محاولة الفنان المعماري دمج التأثيرات العثمانية مع ميوله وموهبته التي تأخذ أصولها من التقاليد الاجتماعية للمدينة والمتطلبات الدينية في تكوين واجهات دور مدينة كركوك بشكل عام، مما يشير الى أن المعماريين قد نجحوا في تحقيق غايتهم في التعبير عن وجدانهم من خلال هذه النقوش والزخارف .

الهوامش

- (1) حيدر شفيق، أطلس العراق والوطن العربي والعالم، دار المريخ للعلوم، بغداد، 2012، ص22.
- (2) روفائيل مينا، "كركوك عبر العهود"، مجلة بين النهرين، العدد (39)، بغداد، 1982، ص326 .
- (3) طه باقر وفؤاد سفر، المرشد إلى مواطن الآثار والحضارة، الرحلة الرابعة (بغداد-كركوك-سليمانية)، دار الجمهورية للطباعة والنشر، بغداد، 1965، ص8.
- (4) نائل حنون، "اربييل ونيوى وكركوك ومدن آشورية"، مجلة بين النهرين، العدد92، مطبعة الأديب البغدادية، بغداد، 1995، ص160.
- (5) طه باقر، " كركوك " مجلة سومر، مجلد4، بغداد، 1948، ص294 .
- (6) المصدر نفسه، ص295 .
- (7) نظام الدين كلي، كركوك بحوث الندوة العلمية حول كركوك، دار أراس للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص17 .
- (8) نوري طالباني، منطقة كركوك، دار اراس للطباعة، اربيل، 2004، ص25 .
- (9) طه باقر، من تراثنا اللغوي القديم ما يسمى بالعبرية الدخيل، المجمع العلمي العراقي، بغداد، 1980، ص163.
- (10) ياقوت الحموي، معجم البلدان، بيروت، 1975، مج4، ص450.
- (11) عزيز سامي، " كركوك عبر القرون "، مجلة الاخاء (قارداشليق)، العدد (10)، بغداد، 1973، ص2.
- (12) المصدر نفسه، ص3 .
- (13) نائل حنون، المصدر السابق، ص160.
- (14) ياقوت الحموي، المصدر السابق، ص45 .
- (15) محمد علي قرداغي، هوية كركوك الثقافية والادبية، ط1، اربيل، 2004، ص148 .
- (16) شعبان مزيري، كركوك في التاريخ، ط1، بغداد، 2009، مج7، ص17 .
- (17) فهمي عرب اغا وفاضل محمد ملا مصطفى، ماذا في كركوك، د.م، 1957، ص11 .
- (18) طه باقر، من تراثنا اللغوي، ص163.
- (19) الاق قوينلو: يقصد بها قبائل الخروف الأبيض التي استطاعت أن تفرض سيطرتها وتحكم في العراق للمدة (1467_1508)، ولقد وتم تسميتهم بقبائل الخروف الأبيض بسبب اعتمادهم على تربية أغنام بيضاء اللون، وهم من القبائل التركمانية التي كانت تعيش في مناطق تركستان وانتقلوا إلى أذربيجان بعد أن اتحدوا مع قبائل الخروف الأسود وأصبحوا قوة مؤثرة . للمزيد ينظر: احمد بن يوسف القرماني، أخبار الدول وآثار الأول في التاريخ، تحقيق: احمد حطيظ و فهمي سعد، ط1، عالم الكتب، بيروت، 1992، مج3، ص123-127 .
- (20) روفائيل مينا، المصدر السابق، ص279.
- (21) شهرزور اسم يطلق في الوقت الحاضر على منخفض من الارض في قضاء حلبجة في محافظة السليمانية، ويمتد من بلدة عربت الى اطراف حلبجة، وتشرف عليه سلاسل حلبجة لاسيما في شرق وغرب حلبجة، وهناك رأي يقول ان اسم شهرزور جاء من اصل فارسي وهي (نيم ازاراه) اي منتصف الطريق . للمزيد ينظر : عباس الغزوي، شهرزور السليمانية، اللواء والمدينة، د.م، 2000، ص32-36 .
- (22) شعبان مزيري، المصدر السابق، ص22 .
- (23) طه باقر وفؤاد سفر، المصدر السابق، ص10

ATA TERZİBAŞI VE IRAK TÜRKMAN EDEBİYATI ORHAN İSAYEV

Azerbaycan İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü

ORCID: 0000-0003-4854-8748

orxan.qeriman@mail.ru

ABSTRACT

Ata Terzibashi is one of the famous scientists of the Iraqi Turkmans. The articles written by Ata Bey on the culture, history, language and literature of the Turkmens have always been met with interest in the Turkish world. His knowledge of both Arabic and Turkish languages enabled him to research literature more deeply. His "Kirkuk poets", "Erbil poets", "Turkman's Keşkülü", "Kirkuk Hoyrats and Manis", "The Translation of Fuzuli's Book of İcmali Ashk" and other books are very valuable accounts for the literature of Turkmans. Ata Bey's many researches on Turkman's folkore have been published both in books and in various magazines and newspapers. His published articles "The concept of "Beautiful" in our Hoyrats", "New documents about Nasrettin Hodja", "A Symbolic Müstezat Hoyrat" and other articles show that he knows Turkman folklore deeply. Ata Terzibashi's knowledge of Arabic and Turkish languages enabled him to carry out scientific research on classical literature. In his articles, he provided valuable information about the life and works of Ruhi Bagdadi, Ahdi, Kavsi, Fehmi and other poets. In our opinion, the great Azeri-Turkman poet Fuzuli is one of the leading researches of Ata Terzibashi. By giving the explanation of the implicit meanings in his works that he wrote in Arabic and Turkish, he provided a better understanding of Fuzuli. Fuzuli's most researched work is Matlu ul Etikad. Ata Terzibashi has also done some research on this work and has reached important information. Ata Terzibashi first claimed that Fuzuli was born in Kirkuk. The most important work written by Ata Terzibashi on the literature of the Turkmens is the books "Kirkuk poets" and "Erbil poets". These books were met with great interest throughout the Turkic world.

Key words: Literature, Turkman, Hoyrat, Azerbaijan, Ottaman, Fuzuli, Research

GİRİŞ

1924 yılında Kerkük'de doğan Ata Terzibaşı Irak Türkmanlarının ünlü bilim adamlarından biridir. Meslekce avukat olan Ata beyin Türkmanların kültür, tarih, dil ve edebiyatına dair yazmış olduğu makaleler Türk dünyasında hep ilgi ile karşılanmıştır. Hem Arap, hem de Türk dillerini bilmesi edebiyatı daha derinden araştırmasını sağlamıştır. Onun "Kerkük şairleri", "Erbil şairleri", "Türkman Keşkülü", "Kerkük Hoyratları ve Manileri", "Fuzuli'nin İcmali Aşk Kitabının Tercümesi" ve diğer kitapları Irak Türkmanlarının edebiyatı için oldukça değerli hesap olunur.

Ata beyin Türkman halk ağız edebiyatı ile de ilgili birçok araştırmaları hem kitap, hem de muhtalif dergi ve gazetelerde yayınlanmıştır. 1967 yılında “Hoyratlarımızda “Güzel” kavramı”, 1972’de “Nasrettin Hoca hakkında yeni belgeler”, 2010 yılında “Olaylı Hoyratlarımızdan”, “Sembolik Bir Müstezat Hoyrat” ve başka makaleleri Türkman ağız edebiyatını derinden bildiğinin göstericisidir. Terzibaşı'nın makalelerinin çoğu edebiyat alanındadır. Ancak sosyal tarih, toplumsal olaylar, fikir, halk edebiyatı, folklor ve Türkmanların geleneksel kültür dünyası hakkında ele aldığı araştırmalarının önemli bir kısmı Türkman divan edebiyatı üzerinedir.²³ Ata Terzibaşı'nın Arap ve Türk dillerini bilmesi divan edebiyatı ile de ilgili ilmi araştırmalar gerçekleştirmesine imkan vermiştir. O, kendi makalelerinde Fuzuli, Ruhi Bağdadi, Ahdi, Kavsi, Fehmi ve başka şairlerin hayatı ve senetlerine dair kıymetli bilgiler sunmuştur.

I.ATA TERZİBAŞI VE IRAK-TÜRKMAN AĞIZ EDEBİYATI

Türkmanların Irak'da miladi 7-8 yüzyıla kadar uzanan zengin tarihi vardır. Tarihi kaynaklar Oğuz türklerinden olan Türkmanların Orta Asya, Kafkazlar, Azerbaycan (kuzey ve güney), İran ve sair topraklardan tarihin muhtalif dövrlерinde Mesopotamya erazisine köç etdiklerini belirtmektedir. Bununla ilgili bir çok tarihçiler yaptıkları tetkikler sonunda yekun fikir söylemeğe muvaffak olmuşlardır. Son zamanlar aparılan bilimsel araştırmalar konuyla ilgili bazı yeni malumatların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkmanların Irak'a yerleşmelerinin birinci dönemi Irak'a, ayak bastıkları Hicri 54 yılına kadar uzanır. Bu dönem Ubeydullah bin Ziyad'ın ikibin Türkmeni getirip Basra'ya yerleştirmesiyle başlar. Abbasiler de savaş ve çarpışmalardaki kudret ve maharetlerinden dolayı Türkmanlardan yararlanmışlardır. İleri sürüldüğüne göre Halife el-Mansur ilk hilafet döneminde Türkmanları istihdam etmiştir. Özellikle Halife el-Mutasımın Türkmanlara büyük güven beslediği için göçlerin ardı kesilmemiştir.²³ Selçuklular zamanında Azerbaycan türklerinin büyük bir kısmının Irak erazisine köç etmesi türkmenlerin hem geleneksel kültür, hem de folklor bakımından gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu yüzden üstad Ata Terzibaşı “Kerkük Hoyratları ve Manileri” kitabının birinci ciltinde yazıyor: “Bizim hoyrat ve manilerimizin ilgisi, en yakın olanı mühakkak ki, azeri olanlardır”.²³ Burada hiç şüphesiz Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler gibi Azerbaycan-Türkman devletlerinin Irak erazisini de kapsaması önemli rol oynamıştır. Ata beyin folklorla ilgili araştırmaları kanıtıyor ki, Irak Türkmanlarının ağız edebiyatı

Azerbaycan türkleri ile aynıdır. Irak türkmanlarının folkloru ve Ata beyin bu yönde aparmış olduğu bilimsel araştırmalar Azerbaycan'da da bir çok bilim adamının ilgisini çekmiştir. Profesör Dr.Qazanfer Paşayev 2016 yılında Bakü'de “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı kitabında Kerküklü alimin ağız edebiyatı ile ilgili tüm çalışmalarını bilimsel şekilde deyərlendirmiş, Ata beyin bu yöndeki tetkiklerine yüksek değer vermiştir. Ata Terzibaşı'nın “Kitabi-Dede Korkud” dastanı ile ilgili araştırmaları türk dünyasında büyük ilgi ile karşılanmıştır. Hem folklor, hem de dil bakımından araştırdığı “Kitabi-Dede Korkud” dastanını türkmanların “Ana kitabı” adlandırmıştır. Ata bey “Irak Türkman edebiyatına toplu bakış” adlı makalesinde yazıyor: “Bu asırlardaki dilin tamamıyla Türkman lehçesine hususiyetlerini gösteren bir dil olduğuna aslen şüphe edilmemelidir. Nitekim on dördüncü yüzyılda yazıldığı söylenen Dede Korkud hikayelerinin dili, Irak Türkmanlarının dili olup, bu eserde geçen bazı ilgili yer adlarının da Irak`ta varlığı bilinmektedir”.²³

Ata Terzibaşı'nın Irak'da yaşayan Türkmenlerin folkloru ile ilgili yazmış olduğu ve muhtalif zamanlarda qazete ve dergilerde yayınlanmış onlarca makalelerinden başka “Şarkı ve Türküler”, “Kerkük havaları”, “Kerkük eskiler sözü”, 3 ciltde “Kerkük Hoyratları ve Manileri”, “Arzu Kamber Matalı”, “Kerkük Ağız Türmence Sözlük” kitapları da basılmıştır ki, her biri Türkman folkloru ve bu folklorun bilimsel acıdan araştırılması için önemli anlam kesp ediyor.

Ünlü bilim adamı olan Ata Terzibaşı edebiyata dair araştırmaları ile böyle bir sonuca varmıştır ki, Irak Türkman edebiyatı üzerine iki Oğuz kökenli halkın Azerbaycanlıların ve Osmanlıların etkisi olmuştur. Ağız edebiyatı aynı ile Azerbaycan türklerinde olduğu gibidir. Yazılı edebiyata gelince ise XVI yüzyıldan sonra Türkman edebiyatında Osmanlı ve Azerbaycan edebiyatının eşit izleri açıkça duyulmaktadır.

II.TÜRKMAN DİVAN EDEBİYATI ATA TERZİBAŞI'NIN ARAŞTIRMALARINDA

Ata Terzibaşı Irak Türkmenlerinin divan edebiyatını tetkik eden en ünlü bilim adamlarından biridir. Zaman-zaman yazmış olduğu makaleler, bastırdığı kitaplar Türkmen divan edebiyatının araştırılması açısından büyük önem kesb etmiştir. Bize göre büyük Azeri-Türkman şair Fuzuli Ata beyin araştırmalarının başında geliyor. Muhammed Fuzuli tekce XVI asr Azerbaycandilli edebiyatın değil de, bütünlükde Şark edebiyatının en önemli simalarından biridir. Bu yüzden diğer araştırmacılar gibi Ata Terzibaşı'nın da Fuzuli irsine tez-tez başvurması anlaşılardır. Arapça ve türkçe

---

yazmış olduğu eserlerinde kapalı anlamların izahını vererek Fuzuli'nin daha düzgün anlaşılmasını sağlamıştır. Fuzuli'nin en çok tartışılan eseri kuşkusuz olarak “Matla ul İtikat”dır. Ata Terzibaşı şu eser üzerine de bir kaç araştırma yapmış ve önemli bilgilere ulaşmıştır. “Fuzuli'nin arapça kasideleri” adlı seri makaleleri “Matla ul İtikat” eserine ışık tutmuş ve birçok dergilerde yayınlanmıştır. Fuzuli'nin Kerkük doğumlu olmasını da ilk kez Ata Terzibaşı iddia etmiştir. 1953 yılında Beyrutta “El-Edib” dergisinde yayınladığı makale ile Fuzuli'nin Kerkük doğumlu olması fikrini ilim dünyasına sunmuştur. Türkiye'nin ünlü fuzulîşinaslarından biri olan Abdülkadir Karahan Fuzuli'nin Kerkük'de doğduğu fikrini ilk baştan kesinlikle reddetse de sonradan Ata beyin bu fikrinin hakikata yakın olduğunu da yazdığı unutmamıştır. Konuyla ilgili Ata Terzibaşı yazıyor: “Daha çok Kerkük dolaylarında yaygın olan bu halk söylentisi, basına ilk defa bizim tarafımızdan geçirilmiştir (“El-Edib” dergisi, s.7 yıl: 12, temmuz 1953, Beyrut). Daha sonra, “Türk Yurdu” dergisinde (s.251, Aralık 1955, İstanbul) yayımladığımız özel bir yazıyla, bazı belgelerin ışığı altında halk söylentilerini, az çok aydınlığa kavuşturmaya çalışmışızdır. Bu yazıyı, aynı derginin 252 sayılı, Ocak 1956 tarihli nüshasında eleştirerek, ileri sürdüğümüz görüşü kökünden reddeden Profesör Abdülkadir Karahan, birara İslam ansiklopedisinin yeniden yayımlanan İngilizce baskısı için yazdığı “Fuzuli” maddesinde (s, 937, sütun 1) kaynak göstermeden Fuzuli'nin Kerküklü olmak ihtimali üzerinde durmuştur”.²³

Ata bey Fuzuli'nin Kerkük doğumlu olmasını söylerken yalnız bilimsel belgelere isnat etmiş, bilimden uzak fikirler kabul etmemiştir. Halk arasında yaygın olan bir sıra masal ve rivayetlerin de Fuzulinin ve onun babasının Kerküklü olmasını demesine rağmen, hiç bir ilmi esası olmadığı için onları reddediyor. Mesela, 1971 yılında “Türk Kültürü” dergisinin 108 sayılı nüshasında Kerküklü şair Hıdır Lütfi'nin risalesinde geçen bir şiirle Fuzuli'nin Kerkükde doğması ile ilgili bağlantı olmasını kabul etmiyor. Ve kendi fikirleri ile bu şiirin Fuzuli'den çok sonra ve tam başka bir hadise ile ilgili yazıldığını kanıtıyor. Ve ya Hicri Dedenin “Riyaz-üş-Şüara” tezkiresinde bulunan belgelerin de bilimden uzak olduğu için kabullenmesinin zor olduğunu açık şekilde söylüyor. Nitekim, yine çağdaş şairlerimizden yarğılanmış Hicri Dede, “Riyaz-üş-Şüara” adlı henüz basılmamış tezkiresinde Fuzuli'yi şüpheli kaynaklara dayanarak Kerküklü göstermekte ve bu hususta yeni ve çok enteresan bilgiler vermektedir.²³

Ata Terzibaşı Fuzuli'nin yazmış olduğu bir sıra gazel, kaside, muhammas ve s. şiir növləri ile de ilgili araştırmalar yapmış, büyük şairin beytlerinde bulunan kapalı anlamlara izah vermiştir. Fuzuli'nin loğazları, muammaları, Arapça, Farca kasideleri, muvaşşah və leffuneşir şiir şekilinde yazmış olduğu eserlerin ilmi araştırması ve s. Fuzuli ile ilgili tetkikler sırasındadır. Hiç şüphesiz ki, burada Ata beye Arap ve Türk dillerini iyi bilmesi yardımcı olmuştur. Kerküklü bilim adamının başka fuzulişinaslarla mektuplaşması, onların yazmış olduğu eserleri okuması, kendi fikilerini söylemesi Fuzuli sanatının daha derinden öyrenilmesini sağlamıştır. Ata Terzibaşı hem Türkiye, hem de Azerbaycan aydınları ile mektuplaşmasını bir sıra makalelerinde açık-açığına yazmıştır. En çok Azerbaycanlı akademik Hamid Araslı'nın, Türkiyeli Abdülkadir Karahan'ın eserlerini incelediyini, profesör A.N.Tarlan, Fuat Köprülü, Mirzaga Kuluzade ve diğerleri ile daim fikir ünsiyeti kurmuştur. Ata bey 2006 yılında “Fuzulinin İcmali Aşk kitabının Tercümesini” de yayımlamağa muvaffak olmuştur. Kitapla ilgili Ata bey yazıyor: “Görüldüğu gibi Farabi'nin felsefesinden ilham aldığı anlaşılan Fuzuli, söz konusu eserle adeta bir piyes eseri ortaya koymuştur. İleride değerli sanatçımız çıkıp bu Süleyman Müftü'nün tercümesini izleyerek sahneye koyulacak biçimde yeniden ele alır ve güzelce işlese sevincimiz kat kat artmış olur”.²³ Bu eseri Farscadan Türkçeye çeviren Kerküklü Süleyman Müftü olmuştur. Eserin değerlendirmesini ve yayımını Ata Terzibaşı kendi yapmıştır. Ata Terzibaşı büyük Fuzuli'yi bir kaç yönden araştırmıştır ki, bu araştırmaları da aşağıdaki gibi qruplayabiliriz:

1. Fuzulinin doğum yeri ve biyografisi ile ilgili makaleler;
2. “Matla-ul İtikad” eseri ile ilgili makaleler;
3. Fuzuli eserlerinde geçen gizli manaların izahı ile ilgili makaleler;
4. Fuzuli'nin ayrı-ayrı gazellerinin tahlili.

şunu da belirtelim ki, Ata beyin Fuzuli hakkında yazmış olduğu makaleleri Necat Kevseroğlu toplamış ve Kerkük Vakfı tarafından İstanbul'da kitap halinde basılmıştır.

Ata Terzibaşı'nın Divan edebiyatı ile ilgili araştırmaları tekce Fuzuli ile bitmiyor. Fuzuli'den önce yaşayıb yaratmış ünlü şairlerin de hayatı, edebi ırısı daim Ata beyin ilgisini çekmiştir. 1973 yılında “Kardaşlık” dergisinin 12. sayında “Cihanşahın türkçe şiirleri” adlı yazısı yayınlanmıştır. Bu makalede hökmdar ve şair olan Cihanşah'ın bir

---

kaç gazelinden nümuneler vermekle onları izah etmiş, çağdaş günümüzde anlaşılmayan bazı sözlere de ışık tutmuştur. Bundan ilave Ata bey Cihanşah'ı şah İsmayıl Hatayi ve İmadeddin Nesimi ile de karşılaştırmış ve bir kaç önemli sonua varmağı başarmıştır. Ata beyin XVI yüzyılda türkmen edebiyatı ile ilgili bilimsel araştırmalarında Ahdi Bağdadi sanatına, en çok da onun meşhur olan tezkiresine yüksek önem vermiştir. XVI asr Bağdad edebi mhitini kendisinde aks etdirmiş olan "Gülşen-i şuara" Ata Terzibaşı'nın da o devr araştırmalarının esas kaynağıdır. Ata bey bir çok ilmi makalelerinde bu tezkireye isnat etmiştir. İster Fuzuli, isterse de diğer XVI asr türkmen şairlerin irsi araştırılarken başlıca kaynak mahz "Gülşen-i şuara"dır. Alim "Kardaşlık" dergisinin 1971 yılda yayımlanmış olan 6-7. sayında bastırılmış "İraq-Türkmen edebiyatına toplu bakış" adlı makalesinde yazır: "Fuzuli'nin muasırlarından sayılan Ahdi de zamanın şair ve edipleri arasında ad yapmış bir simadır. Babası şemsi, kardeşleri Rızai ve Muradi ve akrabası Rendi'nin de şiirleri vardır. Ahdi'nin Gulşen-i şuara adlı tezkire kitabında birçok Iraklı Türkmen şairler bir olmakta bu arada Fuzuli ve bunun oğlu Fazlı'dan başka Hakiki, Fikri, Süleyman, Ekrem Kayıtmaz, Mehmet Feyzi, Ateşi, Cevheri, Hadimi, Zeheni, Kelami, Nadiri, Vallahi, Ruhi gibi şairler geçmektedir".²³ Ata Terzibaşı XVI yüzyılda Irak Türkman çevresinde yetişen şairlerin ve ediplerin eserlerinde iki türk lehcesinin tesirinin duyulduğunu söylüyor. Azeri şivesinin üstünlük kazandığı XVI yüzyıl şairleri içerisinde Osmanlı şivesi ile yazan şairler de olmuştur. Ata beye göre Ruhi Bağdadi kendi eserlerini Osmanlı trkcesinde yazmıştır. Malumdur ki, XVI asrın evvellerinde Bağdad da dahil olmak üzere Iraklı-Arap Safeviler, bir müddet sonra ise Osmanlıların eline geçmiştir. Bütün bu siyasi amiller hemin zamanda yaşayıb yaratan edebiyat adamlarına tesirsiz tşmemiştir. Aynı bir çevrede yaşayan şairlerin farklı lehcelerde yazmaları da yalnız bununla izah oluna bilir.

Ata Terzibaşı'nın araştırmalarında Nesimi de ön sıralarda gelir. Büyük hurufi şair olan İmadeddin Nesimi Azerbaycan edebiyatşinasları tarafındanda kifayet kadar ciddi şekilde öğrenilmiş bir şahsiyettir. Azerbaycan'da bir çok aydın Nesimi'nin Azerbaycan'ın şirvan ayaletinin şamahı şehrinde doğduğunu, kardeşinin bu şehirde olan şahi-Hendan mezarlığında toprağa tapşırıldığını söylüyorlar. Ata Terzibaşı ise Nesimi'nin Irak'da doğduğunu yazıyor. Yukarıda adı geçen makalede yazıyor ki, nl Türkmen şairi Nesimi, Hurufilik mezhebinin önderliğini yaptığı gibi Irakta Türkmen edebiyatında yeni bir cığır açarak, bu edebiyatın da zamanında baş mümessili

---

olmuştur. Bağdata bağlı “Nesim” adlı kasabada doğduğu söylenen bu değerli şairden “Nesim El-Muhbe” adlı eserinde söz eden Ali Şir Nevai, Irak ve Rum (Anadolu Türkleri) halkının onu eşsiz bir şair saydıklarını yazmakta, Türkmeni Rumi dillerinde şiir söylediğini bildirmektedir.²³ Ata Terzibaşı'nın Nesimi hakkında yazmış olduğu makale Türk Ansiklopedisinde de yayımlanmıştır.

III.ÇAĞDAŞ EDEBİYAT ATA TERZİBAŞININ ARAŞTIRMALARINDA

Ata Terzibaşı'nın Türkmenlerin edebiyatı ile ilgili yazmış olduğu en önemli eser 13 ciltten oluşan “Kerkük şairleri” ve 3 ciltde “Erbil şairleri” kitablarıdır. “Kerkük şairleri” kitabında Ata bey Kerkük ve bu şehrin etrafında olan tarihen türkmenlerin meskunlaştığı topraklarda yetişen şairlerden behs etmiştir. Tamamı eski harflerle basılan 13 ciltlik Kerkük Şairleri serisinin basılış tarihleri aşağıda verilmiştir:

1. Cilt, Bağdat, 1963 (H. 1382).
2. Cilt, Kerkük, Cumhuriyet Basımevi, 1968 (H. 1387).
3. Cilt, Bağdat, Zaman Basımevi, 1988 (H. 1409).
- 4., 5., 6. ve 7. Ciltler, Kerkük, Bilgisayar Basımevi, 2000 (H. 1420)
8. ve 9. Ciltler, Kerkük, Bilgisayar Basımevi, 2001 (H. 1422)
10. Cilt, Kerkük, Haziran 2004 (H. 1425)
11. Cilt, Kerkük, Haziran 2005 (Rebiüssani 1426)
12. Cilt, Kerkük, Ocak 2006 (Zilhicce 1426)
13. Cilt, Kerkük, Mart 2012 (Rebiüssani 1433).²³ Ata beyin hakkında konuştuğumuz kitabı edebiyatşınaslık ve edebiyat tarihi açısından zengin ve değerli olduğu için 2. kez de basılmıştır. Bu zaman 13 cilt 4 kitabda latin harfleri ile Ötüken Neşriyatı tarafından basılmıştır. Eseri yeni harflere aktaranlar Prof. Dr.Ali İhsan Öbek ve Ayşe Taşralı olmuştur. Son tasis ve genel denetim ise Prof. Dr. Suphi Saatçiye aittir. Ata beyin bu kitabı Azerbaycanda da büyük ilgi ile karşılanmıştır. Prof. Dr.Qazanfer Paşayev “Kerkük şairleri” ve “Erbil şairleri” kitabları esasında 2 ciltde “Irak-Türkman poeziyası antologiyası” kitablarını tasis etmiştir. I cilt 2019, II cilt ise 2021 yılında Bakü'de basılmıştır. Qazanfer Paşayev kitabın “Ön söz”ünde yazır: “Əta Tərzibaşının XVI əsr ədəbi mühiti barədə tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək istərdim. Doğrudur, 13 cildlikdə araşdırıcı Füzuli

---

yaratıcılığında ayrıca söz açmır. Müəllifin Füzuli haqqında çoxsaylı məqalələri və böyük həcmli “Füzuli haqqında yazılar” (Kərkük Vaqfi, İstanbul, 2016, 220 səh. Hazırlayan: Nicat Kövsəroğlu) adlı elmi tədqiqat əsəri vardır. Burada XVI-XVII əsrlər Bağdad ədəbi mühiti barədə zəngin material vardır²³. Ata Terzibaşının 13 ciltde oluşan “Kerkük şairləri” kitabı hem de kullanılmış olan kaynaklar açısından da büyük ilgi çekiyor. Üstad Ata bey bu eserinde Ahdi Bağdadi'nin “Gulşan-i Şuara” ve ya “Tezkiret Erbab-i Sefa”, yazarı bilinmeyen “Cevad-ut-Tırad fi Marifeti Şuarayı Bağdat”, Hicri Dede'nin “Riyaz-üş-Şüara”, ve Şehribanlı Abdülkadir Hatibi'nin “Tezkiret-ü Şuara” tezkirelerinden istifade etmiştir. Bu yüzden eser kaynak açısından kifayet kadar bilimsel ve sağlam işlenmiştir. Eserde XVI yüzyıldan ta çağdaş günümüzü kadar Kerkük ve dolaylarında yaşayıp yaratmış şair ve edipler hakkında bilgiler sunulmuş, şiirlerinden parçalar verilmiştir. Ata bey “Kerkük şairleri” kitabında yalnız ediplerin nazm eserlerini değil, nesir eserlerini de incelemiştir ki, bu da Türkmanların 200-300 yıl önce de bile edebiyatlarında nesir eserlerinin de yarandığını kanıtlamış oluyor. Ata Terzibaşı bu kitabda sonra Irak'da Türkman edebiyatı tarihini de hazırlamağı düşünüyordu. Kendisi bu hakda şöyle yazıyordu: “İleride, Irak'ta Türkman edebiyatı tarihini hazırlamak ve böylece umümi Türk edebiyatında sönük kalan bir bölümün aydınlanması için ilk addımı atmış bulunuyoruz”.²³ Ne yazık ki, 2016 yılında büyük ilim adamı olan Ata bey Allahın rahmetine kavuştu ve bu arzusu hayata geçmedi.

Ata beyin yukarıda adı geçen kitaplarından başka edebiyatla ilgili bir kaç eserinin de adını söyleye biliriz ki, her biri Türkman edebiyat tarihinde önemli yer tutuyor. Ayrı-ayrı şair ve ediplerin hayatı ve sanatı ile ilgili yazmış olduğu eserler Ata beyin Türkman edebiyatını adım adım izlediğini bir daha gözler önüne seriyor. Bu kitaplardan “Kerküklü Şeyh Rıza ve Türkçe Şiirleri” (2006. yıl), “Kerküklü Kabil” (2007. yıl), “Kerküklü Faiz” (2008. yıl) gibi eserlerini misal göstere bileriz.

SONUÇ

Göstermiş olduğu qayret ve yorulmak bilmeden çalışması Ata beyi bilim aleminde üstad bir aydın gibi tanıtmıştır. Irak Türkmanlarının dil, edebiyat, folklor, mimarlık, tarih yönünde aparmış olduğu araştırmalar kendi halkının ne kadar zengin bir geçmişe sahip olduğunu tüm dünyaya göstermiştir. Ata bey

---

edebiyat alanında da kendi imzasını atmağı başarmıştır. O halk ağız edebiyatından başlayarak çağdaş günümüzü kadar Türkmanların yaratmış olduğu edebiyatı incelemiş, zaman zaman ayrı ayrı ilmi, edepi dergilerde, gazetelerde makaleler, belgeler yayınlamıştır.

Irak Türkmanları büyük Türk dünyasının ayrılmaz bir hissesidir. Soy kökü itibarile Oğuz türklerinden olan Irak Türkmanları folklor, adet, gelenek açısından Azerbaycan Türkleri ile aynıdırlar. Bir zamanlar Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı olmuş, büyük politika adamı Haydar Aliyev “Kardaşlık” dergisine verdiği açıklamada şunları söylemiştir: “Tarihi araştırmada gördüm ki, Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Irak Türkmanları bir bütövün parçalarıdır”.²³ Tarihen Anadolu Türkleri ile de komşuluk, yakın ilişkiler ve uzun zaman Osmanlı yönetiminde olması Irak Türkmanlarını kardeşleri ile de yakınlaştırmış, doğmalaştırmıştır. Ata Terzibaşı'nın araştırmaları yukarıda söylediğimiz fikirleri bir daha kanıtlamış oluyor. O hem halk ağız edebiyatını, hem divan edebiyatını, hem de çağdaş Türkman edebiyatını tetkik ederken bu faktleri açık açığına yazmış, bilimsel açıdan kanıtlamış bir aydındır. Ata Terzibaşı edebiyat alanında yapmış olduğu bilimsel araştırmaları ile gelecekte de genç bilim adamları için cıgır açmış, onlara yön vermiştir. Bu yüzden Ata Terzibaşı daim üstad aydın gibi hatırlanacak ve onun eserleri tüm Türk dünyasında araştırılacak, öğrenilecektir.

KAYNAKÇA

- Ata Terzibaşı, Kerkük Şairleri, 1. cilt ve 2. ciltler, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul, 2013
- Ata Terzibaşı, Kerkük Şairleri, 3., 4., 5., ciltler, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul, 2013
- Ata Terzibaşı, Kerkük Şairleri, 6., 7., 8., 9., ciltler, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul, 2013
- Ata Terzibaşı, Kerkük Şairleri, 10., 11., 12., 13., ciltler, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul, 2013
- Ata Terzibaşı, Füzuli hakkında yazılar, 1. Baskı, Şenyıldız Matbaacılık, İstanbul, 2016
- Ata Terzibaşı, Kerkük hoyrat ve manileri, 1. Baskı, I cilt, Kerkük, 1955, s.140
- Erşat Hürmüzlü, Türkmenler ve Irak, 1. Baskı, İstanbul, 2003
- Qəzənfər Paşayev, Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti, 1. Baskı, Təhsil, Bakı, 2016

İraq-Türkman poeziya antologiyası, I cild, 1. Baskı, Elm və təhsil, Bakı, 2019

İraq-Türkman poeziya antologiyası, II cild, 1. Baskı, CBS-PP, Bakı, 2019

Mustafa Ziya/Şemsettin Kuzeci, Ata Terzibaşının makaleleri (edebi yazıları), 1. Baskı, Vadi Grafik, Ankara, 2018

Necat Kevseroğlu, Ata Terzibaşı Hayatı ve Eserleri, 1. Baskı, Vadi Grafik, Ankara, 2018

“Kardaşlık” dergisi, №8, İstanbul, 2000

الوجود العثماني في العراق: مشروع حضاري، أم احتلال استعماري؟

Dr. Öğretim Üyesi Muhammed NADİR ALI
KARABÜK İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ
Orcid ID: 0000-0002-0073-0746
muhammetnadiralali@karabuk.edu.tr

Omar ALALI
Orcid no:0000-0003-1315-1943
omaralali@karabuk.edu.tr.

الملخص

بعد اتساع رقعة الإسلام، في عهد الخلافة العثمانية، وبعد انتشاره في القارات الثلاث، سعى الصليبيون والصهاينة أعداء الأمة الإسلامية لتفكيكها، أملاً بتدميرها والقضاء عليها؛ فعملوا بدهاء وخبث، واستخدموا ضعاف النفوس في هذه الأمة، ووظفهم لزرع الفتنة، وإحداث الفرقة في نفوس المسلمين، وخاصة في البلاد العربية. فأشاعوا الدعوة للقومية وتعزيز مفهومها في النفوس، واستبدال أخوة الدم بأخوة الدين. وعملت الدعاية الدؤوبة على إفساد ذات البين بين العرب والترك، فعززوا مفهوم الاحتلال العثماني لبلاد العرب، ولفقوا القصص والأخبار الكاذبة عن ظلم الأتراك وجبروتهم، وتسلطهم على العرب في عقر دارهم، كما غرسوا في نفوس الأتراك فرضية خيانة العرب للدولة العثمانية، وطعنوا في ظهرها أبان الحرب العالمية. ونصّبوا على بلاد العرب حكاماً موالين لخططهم الخبيثة، وكتبوا التاريخ المزيف بأيديهم الآثمة، وأعدوا مناهج التعليم التي نفتوا خلالها سمومهم. فطمسوا من ثقافة الأجيال كل سمات الحضارة الإنسانية التي رسختها الدولة العثمانية العلية، ومازالت آثارها باقية في بلاد العرب، شاهدة على بصمات رائعة عريقة، خلّفها الحكم العثماني هناك؛ وعلى الأخص في العراق، في سائر مدنها ونواحيها؛ من مساجد مشيدة، ومدارس شاحخة، ومكتبات عامرة، وجسور معلقة، وطرق معبدة؛ كلها تنم عن نفوس كريمة، ونوايا سليمة، امتاز بها الولاة العثمانيون في تلك البلاد؛ أبان تلك الحقبة من الزمن. لقد ازدهت مدن العراق حينئذٍ برقي حضارتها، وسبقت كل البلاد المتحضرة في زمنها. ولو قارن الباحث المنصف بين عهد الحكم العثماني للعراق، وبين الحكم البريطاني الذي احتل البلاد فيما بعد، لانكشف له الغطاء، ولظهر لكل ذي بصيرة الفرق الشاسع بين النور والظلام.

الكلمات المفتاحية: الوجود العثماني، الوالي، العراق، البناء، المشاريع، المساجد

The Ottoman Presence In Iraq: A Civilized Project Or A Colonial Occupation?

Summary:

After the spread of Islam during the era of the Ottoman Caliphate, in the three continents, the Crusaders and the Zionists, the enemies of the Islamic nation, sought to dismantle it. They did so cunningly and maliciously by hiring weak souls of the nation to sow sedition; therefore, they caused division in the heart of Muslims especially in Arab countries.

They spread the call for nationalism and strengthen its concept in the souls, replacing the brotherhood of blood with what they call as, "The brother hood of religion". Moreover, the tireless propaganda worked on spoiling the relationship between the Arabs and the Turks, so they reinforced the concept of the "Ottoman Occupation" in the Arab countries, and they fabricated stories and news about the oppression and tyranny of the Turks. They also instilled in the hearts of the Turks the hypothesis that the Arabs betrayed the Ottoman Empire during the World War. They appointed rulers on the Arab countries loyal to their malicious plans, wrote false history with their sinful hands, and prepared curricula through which they breathed their poison. They eliminated all the features of human civilization from the culture of the generations that the attic Ottoman Empire had established, and its traces still remain in the Arab countries, bearing witness to the wonderful and ancient fingerprints left by the Ottoman rule there. Especially in Iraq, in all its cities and suburbs like the built mosques, lofty schools, full libraries, suspension bridges, and paved roads which reflect dignified souls and sound intentions, which were distinguished by the Ottoman governors in those countries during that era.

At that time, the cities of Iraq flourished in the sophistication of their civilization and preceded all the civilized countries of their time. If the fair researcher compares the era of the Ottoman rule in Iraq and the British rule that occupied the country later, the cover will reveal to him and the vast difference between light and darkness will appear to everyone with insight.

Keywords: The Ottoman presence, the governor, Iraq, construction, projects, mosques.

المقدمة

لقد تابعت المحن على العراق بعد سقوط الخلافة العباسية بيد التتار سنة 656هـ، وبعد الغزو الصفوي سنة سليمان القانوني، 914هـ، ووقوع المذابح والمجازر بأهلها، إلى أن استنجد أهل العراق بالسلطان العثماني لتخليصهم من الظلم الصفوي وعسفه، فجهز جيشاً جراراً، وقصد العراق مغيثاً أهلها، ومخلصهم من القهر والجور الصفوي.

وكانت للسلطان سليمان بصمات بنيوية في مدن العراق، وسائر البلاد التي كان للسلطنة فيها حضور. وقد خلد التاريخ له تلك البصمات، وما زالت آثارها شاخصة، تنطق بالروح الإنسانية، التي اتسم بها السلطان وولاته، الذين عينهم في سائر البلاد.

فعمارة المساجد، وبناء المدارس، وتعبيد الطرق، وإنشاء الجسور، كلها شاهدة على آثار الوجود العثماني في سائر البلاد التي بسطوا نفوذهم عليها، وتقدم دليلاً واضحاً على المعالم الحضارية، النابعة من القيم الإنسانية، والمبادئ الدينية، التي تحلى بها السلطان وولاته.

فقد انتشر العدل، وساد الأمن، وطبقت القوانين الشرعية التي فرضها السلطان، فعاش الناس في أمان، ونشط الرجال والنساء للبناء، انطلاقاً من ضمائرهم، وحرصاً على استدامة ظل السلطان في ديارهم. وقد عنى السلطان بعلماء الدين، فجعل القاضي نائباً عنه في كل بلدة، فمكاتبته مرموقة، فهو في المركز الثاني بعد الوالي؛ يشرف على جمع الضرائب، ويراقب الأسواق، ويهتم بتطبيق الشريعة في سائر الأحوال الشخصية، ويراجع الوالي في المظالم، وينظر في شكاوى العامة من الناس، فيتابع قضاياهم، ويعزز دعاواهم، ولطالما وقف ضد الوالي فيما يبلغه من الشكاوى.

لقد أغنى الصباح عن الصباح، وظهر الحق الأبلج، فتبين لكل ذي بصيرة، أن الحكم العثماني لبلاد العراق، ولسائر بلاد الإسلام التي انطوت في ظله، كان حضارياً بنيوياً، نابغاً من قيم دينية ومبادئ أخلاقية، لا ما يدعيه أعداء الإسلام من زور وبهتان: أن الحكم العثماني كان استعمارياً، يسلب خيرات البلاد المحكومة، ويضطهد أهلها.

أولاً - السلطان العثماني سليمان القانوني وبصماته البنيوية في العراق

وقصد السلطان مدينة بغداد لفتحها، فلما اقترب منها تقدم ابراهيم باشا " يقول المؤرخ المصري محمد فريد: الصُدْرُ الأعظم وسر عسكر الجيوش العثمانية، لاحتلالها قبل قدوم السلطان، فدخلها في يوم 24 جمادى الآخرة سنة 941هـ، 31 ديسمبر سنة 1534م، ووجدها خاوية من الجنود، إذ تركها حاكمها بكل جنوده هرباً من²³. "الوقوع في قبضة الجنود العثمانيين

وبعد ان أقام السلطان في مدينة بغداد مدة أربعة أشهر رتب الإدارة الداخلية، وزار قبور الأئمة العظام، وبدأ الحكم العثماني للعراق، الذي عده المؤرخون المنصفون إسهاماً بنيوياً في تطور المجتمع العراقي بجوانبه الدينية، والسياسية، والاقتصادية، والفكرية. حيث أسهم هذا الحكم في إعادة تكوين تاريخ العراق، بعد ما ذاق ما ذاق من ويلات الصفويين، ومن سبقهم من الغزاة.

ولاية بغداد، وولاية التالية وبدأ التنظيم الإداري في العراق بأمر السلطان سليمان فقسم العراق إلى الولايات لم تتضح حدودها، لأنها كانت مسرحاً البصرة، وولاية الموصل، وولاية الاحساء²³، ثم ولاية شهرزور، التي للصدام، المسلح بين الدولتين العثمانية والصفوية²³

وقد قسم كل ولاية إلى سناجق²³ والسناجق إلى نواح، كما توضح ذلك سجلات الدولة العثمانية الخاصة بولاية الموصل، فدفتر الطابو الذي يخص الموصل والمرقم، 195 والذي يعود تأريخه الى سنة (951هـ - 956هـ) يجعل الولاية خمسة سناجق هي: اسكي موصل، تكريت، زاخو، عانة، كشاف كما أسس السلطان سليمان - رحمه الله - جهازاً حكومياً منظماً في سائر ولايات العراق، وجعل الوالي برتبة وزير، وله الحكم الأعلى في الولاية، وكانت صلاحيات والي بغداد، أوسع من صلاحيات ولاة الولايات الأخرى.²³

أ- مهمة الولاية في بلاد العراق:

ومهمة الوالي الرئيسية في الولاية، هي ضمان استمرار الولاء للسلطان، وتأمين العدل والامن، والاشراف على تطبيق القوانين، وقيادة الحملات العسكرية ضد القوى المناوئة للحكم العثماني، حتى عُدَّ مسؤولاً عن سير العمليات الحربية، رغم استقلال قائد القوة العسكرية عن الوالي.

ولم يكن يسمح للوالي المعزول أو أي موظف آخر أن يغادر الولاية إلا بعد أن يثبت براءة ذمته.²³

ب- مكانة العلماء إبان الحكم العثماني للعراق:

ويظل الدين الإسلامي شعار الدولة الأقدس، وللعلماء في الدولة مكانتهم الاجتماعية، ومنزلتهم القيادية؛ وفي كل ولاية من ولايات العراق قاضٍ له مكانة مرموقة، فهو يأتي في المركز الثاني في الولاية، كما أنه نائب السلطان العثماني، والمسؤول عن تطبيق العدل بين الناس، والاهتمام بالقضايا الشرعية، مثل: الزواج، والوراثة، وحفظ أموال اليتامى، كما انه يحمل صلاحية الاشراف على جمع الضرائب، ومراقبة الأسواق، وتسعير السلع المتوفرة فيها، ومراقبة سلوك الوالي، وكثيراً ما وقف القاضي ضد الوالي بسبب شكوى بلغته من بعض الناس.²³ وكان يساعد القاضي في تنفيذ ما يصدره من أوامر موظفان: أحدهما يعرف باسم "صوباشي"، وآخر "احتساب أغاسي" أي المحتسب.²³

ت- النشاط الإعماري للولاية العثمانيين في العراق:

أما النشاط الإعماري للدولة العثمانية في العراق فقد كان الاهتمام بالبناء واضحاً، خصوصاً بناء المساجد، لما يعترهم من شعور ديني من أن المسجد هو بيت الله، وهو ايضا بيت الجماعة، لذلك ازداد اهتمامهم ببناء المساجد في العراق وغيرها من البلاد التي يحكمونها. فكان المسجد في زمنهم مقراً للقضاء وللتقاضي، ومعهداً للتعليم، وظلت المساجد مفتوحة ليلاً ونهاراً، يأوي إليها من لا يجد له مسكناً، وللمسافرين والمتعبدين ولمعالجة المرضى. وأغلب المساجد المشيدة في العهد العثماني تشبه التكايا، حيث تضم مسجداً بمئذنة، وقاعات للتدريس، وحجرات لسكن الطلبة؛ ولم تكن المساجد قاصرة على تدريس العلوم الدينية والادبية، بل كانت تدرس فيها العلوم الطبيعية كذلك.²³

ث- الفنون الزخرفية العثمانية

وقد ورث العثمانيون، من السلاجقة الفنون الزخرفية، فكانت زخرفاتهم للمساجد وغيرها من المنشآت المعمارية آية من آيات الجمال. مازالت تفصح عن ذوق فني مذهل، في كل مكان وطأته أقدامهم من العالم الإسلامي؛ كما توحى بأن كل ما صنعه الانسان المسلم يشهد له بحسن الذوق، ورهافة الحس، ولا فرق عنده في هذا المجال الزخرفي و قد كانت لهم أساليبهم الزخرفية الخاصة، والتي شملت جوانب مختلفة ومنها: الزخارف . بين المباني الدينية والمدنية النباتية، والزخارف الهندسية، والزخارف الكتابية، و يمثل جامع المرادية في بغداد نموذجاً حياً للطراز المعماري العثماني؛ وقد أمر بإنشاء هذا الجامع الوالي مراد باشا سنة 978هـ؛ والذي كانت له سوى هذا المسجد أعمال عمرانية كثيرة²³.

ج- بناء المدارس، والاهتمام بالتعليم

كان للعثمانيين عناية خاصة ببناء المدارس، وأولى المدارس المستقلة، المدرسة النظامية ببغداد، أسست سنة (457هـ / 1065م) ، ثم فتحت أبوابها للتلاميذ بعد ذلك بسنتين²³ وكذلك مدرسة الامام ابي حنيفة النعمان بن ثابت، التي شيدت سنة (459هـ / 1067م). وقد أنشئت في العهد العثماني المدارس الحديثة، مثل المدرسة الرشيدية المدنية، والمدرسة الرشيدية العسكرية، وفتحت جميع هذه المدارس في مدينة بغداد. وقد تم تأسيس المدرسة العلية عام (1761م) بأمر من والي بغداد علي باشا (1761م-1763م)، وكانت تقع على نهر دجلة. وقد كتب علي واجهتها: أنها جاءت بأمر من والي إيالة العراق، ومدير أمورها على الإطلاق، أبو المعالي والمحاسن، علي باشا والي بغداد عام (1176هـ)²³.

ثانياً - الإنجازات الحضارية للولاية العثمانية في العراق (مدحت باشا أنموذجاً)

وقد تنافس الولاة على تنمية البلدان التي يحكمونها، وتسابقوا لبناء الثقة بينهم وبين سكان تلك البلاد بخدمتهم، والسعي لرفاهيتهم؛ ووالي بغداد مدحت باشا²³ أنموذج حي لإنجازات الولاة العثمانيين في العراق. كان مدحت باشا يتمتع بالصدق والإخلاص والأمانة في أداء أعماله، وكذلك امتاز في القدرات الإدارية المتميزة، والمواهب الشخصية المتعددة. فقد كان عهد ولاية مدحت باشا لبغداد نقطة تحول في تاريخ الدولة العثمانية؛ وقد وصف مدحت باشا بأنه أعظم والٍ عثماني أرسل إلى العراق. وظهرت الآثار الإيجابية، والأعمال الإصلاحية للدولة العثمانية في العراق، بصورة جلية بعد وصول مدحت باشا في شباط عام 1869م؛ حيث عين والياً على ولاية بغداد، حيث وصل إليها يوم 18 محرم من عام 1286هـ. 30 نيسان عام 1869م، وشهدت ولاية بغداد إبان وجوده فيها تقدماً كبيراً في المجالات

كافة.

وقد أكمل مدحت باشا ما بدأ به سلفه نامق باشا، بتشييد الأبنية العامة، وتأسيس المعامل العسكرية، وبناء المستشفى، ودار لعجزة، ودور للأيتام، والمدارس لطلبة العلم، ومدّ خط الترامواي بين الكرخ والكاظمية، كما قام بالإصلاحات في الإدارة المدنية العسكرية لأول مرة في بغداد، وفرض الخدمة العسكرية، وأسس المجالس والإدارات البلدية، وطبق نظام الولاية الجديد، وتم تحديد صلاحيات وواجبات كل من الوالي، والمتصرف، والقائم مقام، ومدير الناحية، وقام بإنشاء مدينتي الناصرية، والرمادي، وفي عهده، تم ضم لواء الأحساء، وأقضيته القطيف وقطر²³. كما بدأ برصف الطرق، بدلاً من الأتربة صيفاً، والوحل شتاءً، ومعاناة سكان بغداد من ذلك. فأمر بتبليط (شارع المأمون) الذي كان يسمى سوق البلنجية، ثم صار اسمه (عقد الصخر) لأنه رصف بالحجارة²³ ومن أعماله المهمة: توطينه القبائل الرحل، وإعادة الأراضي الزراعية الواسعة في العراق للاستيطان. الأمر الذي ساهم في تعزيز الأمن والاستقرار بشكل عام²³.

أ- تنظيم الولايات

وقد شرع مدحت باشا بإدخال الإصلاحات في ولاية بغداد منذ أول يوم لوجوده. فأول عمل قام به تطبيق نظام الولايات الصادر سنة 1864م، حيث قسم الولاية إلى سناجق والسناجق إلى أفضية والاقضية إلى نواح. وقد استمر هذا التقسيم إلى نهاية العهد العثماني. كما قام بتعيين موظفين إداريين على رأس كل وحدة من تلك الوحدات الإدارية، وأنشأ العديد من الإدارات الحكومية، وشيد أبنية لعدد من دوائر الدولة. وأهم الدوائر الحكومية التي قام بإنشائها هي: - دائرة الطابو، أو دفتر الخاقاني (التسجيل العقاري) حالياً. - دائرة نفوس (الأحوال المدنية) حالياً، - دائرة النافعة (الأشغال العامة) حالياً، - ودوائر البلدية في مدن الولاية. - تشكيل مجلس المعارف، - تنظيم دوائر الإدارة النهرية - تنظيم محاكم الولاية، وإعادة تنظيم أعمال مجلس إدارة الولاية، مؤكداً على أعضائه ضرورة قيامهم بأعمالهم، وفق ماتمليه عليهم مصلحة الولاية العليا، دون خوف أو مجاملة. - كما قام بإنشاء مجالس إدارة في الوحدات الإدارية، وفق الترتيب الذي نص عليه نظام الولايات لسنة 1864م، ومجالس الولاية والإدارة، والمعروف اليوم بنظام (مجالس المحافظات)، و(المجالس البلدية للأقضية والنواحي). ولقد قد حارب مدحت باشا الفساد الإداري، فبدأ حملته بعزل كبار الموظفين المرتشين في الإدارات، أمثال قائم مقام راوندوز، ومدير ناحية عانة وقاضيها، وساقهم إلى المحكمة. وسافر إلى كربلاء للتحقيق مع المتصرف وموظفيه، فقرر عزله من منصبه²³.

ب- النهضة الصناعية

وكانت الصناعة همه الشاغل، لخلق نُهضة صناعية حديثة في العراق، فأنشأ مدرسة الصنائع؛ لتعليم الشباب البغدادي المهن، التي تكفل احترافهم، وتجعلهم عمالاً مهرة، وتسد حاجة بعض المؤسسات للفنيين كعمال المطبعة، أو المعامل، والمطاحن، ومكائن الغزل والنسيج، التي جلبها لبغداد. وتوفر لهم فرص عمل، تعيّلهم وأسرهم بدلاً من البطالة، أو الأعمال البسيطة.

وقد قام مدحت باشا بجمع التبرعات من التجار والمحسنين من بغداد والبصرة، ومدن عراقية أخرى، وكان طلابها وعددهم 144 طالباً من الفقراء والأيتام، الذين لا معيل لهم، أو لا يتمكن أحد من تربيتهم. كان الطلاب يتعلمون فيها الحدادة والنسيج وصناعة الأحذية وغيرها من الحرف؛ وتم إنشاء الصفوف في مخيم أولاً لحين الانتهاء من بناء المدرسة²³.

واستمرت المدرسة بعملها حتى انسحاب الدولة العثمانية من العراق عام 1917م؛ وبعد سيطرة القوات البريطانية على العراق. حيث أوقف البريطانيون نشاط المدرسة لأغراضهم الاستعمارية.²³

ت- الإصلاح المالي

كما سعى مدحت باشا لإصلاح النظام المالي، والإدارة المالية للولاية، فألغى بعض الرسوم والضرائب المحلية مثل رسوم (الاحتساب)، وهي رسوم متنوعة، منها الرسوم التي تؤخذ عند أبواب المدن على المنتجات التي تدخلها لتباع في أسواقها. وضريبة (الطالبية) وهي ضريبة تفرض على المواكب التي تعمل في النهار. وضريبة (خمس الحطب)، وهي ضريبة تفرض على الوقود مثل الأخشاب والفحم ومقدارها 20% من القيمة. وضريبة (روس البقر)، وهي ضريبة تفرض على الأراضي الزراعية، وتسمى بـ (النواعير). و كذلك إعفاء بذور قصب السكر الواردة إلى الولاية من الرسم الجمركي، بغرض تشجيع زراعة وإنتاج السكر.²³

ث- تسهيل المواصلات

واهتم بطرق المواصلات ووسائطها، ففتح عددًا من الطرق البرية، ونظم أعمال البواخر الحكومية، التي عرفت بـ (الإدارة النهرية) وطهر نهر دجلة والفرات. وربط مدينة بغداد بضاحيتها، مثل قضاء الكاظمية بواسطة خط (الترام)، الذي كانت تجره الخيول ووجه العناية بمدينة بغداد، وبعض المدن الأخرى، وقام بتبليط بعض الشوارع، وأضيئت بعض شوارعها وفتح حديقة عامة، عرفت بـ (ملت باغجه سي) أي (الحديقة الوطنية).²³

ج- بناء المستشفيات

كما قام ببناء المستشفى العام في الجانب الغربي من بغداد (جانب الكرخ)، عن طريق جمع التبرعات من الأهالي، وسمي المستشفى بـ (مستشفى الغرباء)، وهياً له الأطباء والمستلزمات الطبية اللازمة.²³

ح- بناء الجسور

لقد كان مدحت باشا يحمل فكراً منفتحاً ويبحث عن سبل التقدم لإخراج بغداد من حالة التخلف، وإنقاذها من كوارث الأنواء الجوية كالفيضانات فقد ذكر الرحالة الأميركي وليم فوك (1926م- 1909م) أنه أثناء زيارته لبغداد عام 1874م علم من المترجم "ستانو" أن مدحت باشا كان يفكر ببناء جسر معلق عبر دجلة في بغداد آنذاك، لأنهم مضطرون في كل سنة أن يفككوا الجسر العائم إلى قسمين لمدة شهرين أو ثلاثة، خشية أن يأخذها تيار الماء السريع. وقد أدهشته عندما أخبرته بأن أكثر الأماكن جسوراً هي أمريكا. وأن فيها أطول جسر معلق في العالم. فرجاني ملحاً أي عند رجوعي إلى أميركا أجعل حكومة الباشا على اتصال مع إحدى الشركات الهندسية المعروفة. وهو شعور طيب تجاه بلادنا²³.

خ- أول مطبعة في بغداد (المطبعة والجريدة)

ومن أهم مظاهر الحضارة العثمانية التي دخلت بغداد في عهد مدحت باشا هي المطبعة. إذ تم طلب شراء المطبعة قبل استلامه الحكم في بغداد، من قبل سلفه نامق باشا. وكان داود باشا قد أصدر جريدة (جورنال عراق)، وهي أول جريدة عراقية وعربية. إذ صدرت في السنة الأولى من حكم الوالي داود باشا عام 1816م بغداد. وبذلك فإن صحيفة (جورنال عراق) سبقت أول صحيفة مصرية (الوقائع المصرية) بأثني عشر عاماً، حيث لم تصدر إلا عام 1828م عندما أمر بتأسيسها محمد علي باشا²³.

د- صحيفة الزوراء في العراق

أمر مدحت باشا بإصدار أول جريدة في العراق سميت بـ(زوراء) التي صدر العدد الأول منها في 5 ربيع الأول 1286هـ (1869م)²³.

لقد أراد مدحت باشا أن تدون وتؤرخ فيها أعماله وخطبه، وليقرأها الناس والموظفون. وقد أصبحت أفضل مرجع يوثق فترة عهده ومن جاء بعده من الولاة. وقد صدرت باللغتين التركية والعربية لاطلاع الجمهور العراقي والموظفين الأتراك على ما تنشره²³.

ذ- تنظيم الشرطة والجيش

اهتم مدحت باشا باستتباب الأمن الداخلي في المدن والقرى. ولذلك سعى إلى تنظيم شؤون القوات الأمنية والعسكرية بشكل ينقلها من الفوضى إلى النظام. بموجب (قانون إدارة الألوية) كان الهيكل التنظيمي للشرطة أو تسمى آنذاك بـ(الضبطية) في مركز الولاية يتشكل من قائد الشرطة برتبة زعيم) يرأس ثلاثة ألوية (يسمى فوج).²³

ر- التجنيد الاجباري في العراق

وجد مدحت باشا أن أمور الشرطة مبعثرة وغير منظمة، فأمر بإعادة تنظيم تلك التشكيلات. كان في بغداد آنذاك ثمانية آلاف شرطي يسمون (باشي بوزوق) وينطقه البغداديون (باشبوزغ)، فتم إلغاؤها وتأسيس كتيبة خيالة تتألف

من (2400) فارس، وكردوس مشاة يضم (4000) شرطي. كما تم توزيعهم على عدة سرايا في مناطق متعددة من بغداد وتعيين ضباط لها من مختلف الرتب. كما تم تنظيم ملابس كل صنف إضافة إلى أسلحتهم. كان أولئك الضبطية أو الجندرية بمثابة شرطة العصر الحالي (14). كما تم إصدار قانون الخدمة العسكرية الإلزامية حيث تم تطويع آلاف من المواطنين في مراسم خاصة تجرى فيها القرعة، نقلتها صحيفة الزوراء. وتم تشكيل (دائرة رديف)، وأطلق اسم (كوكلية) على الجنود المتطوعين. وصار الجنود ينتمون لجيش نظامي ويستلمون رواتب منتظمة.

ويعد مدحت باشا من أشهر الولاة العثمانيين في العراق، الذي لم يحكم بغداد سوى ثلاث سنوات (1869م-1872م)، لكنها كانت سنوات مفعمة بالإنجازات والإصلاحات، بشكل غير من الحياة الرتيبة التي كان المجتمع العراقي والبغدادي قد اعتاد عليها.

وفي 13 مايس من عام 1872م قدم الوالي مدحت باشا استقالته لصدر الأعظم (محمود نديم باشا) فقبلت على الفور استقالته وغادر بغداد وعاد إلى اسطنبول.²³

الخاتمة

وهكذا يتبين لكل منصف متأمل للعهد العثماني في العراق، أن ولاته كانوا يتأسون بالخلافة الراشدة، التي درج عليها السلف الصالح من هذه الأمة المباركة. وأن الوازع الإيماني، والانتماء الديني قد تغلّب على سائر الانتماءات العرقية والقومية والمناطقية.

كما يبدو جلياً لكل متبصر أن البلاد التي تولت السلطة العثمانية شؤونها، كان ولائها يسعون على تنميتها لتحضيرها، ورفاهية أهلها، لا يرتبط سعيهم وجدهم بقوم دون قوم، ولا بقطر دون قطر، أو مملكة دون مملكة. وهذه آثارهم شاهدة عليهم، مهما اجتهد الحاقدون والحاسدون لطمسها، أو إخفاء معالمها. أما من أعمت بصيرته العصبية ظلمات [القومية، والجاهلية العرقية، والتبعية العمياء للدسائس الصليبية، والصهيونية، والصفوية، فلا يرى إلا السديم: [بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكْدِ يَرَاهَا] وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ [النور:40/24].

المصادر والمراجع:

- القرآن الكريم
- أوليفيه، بغداد بأقلام رحالة، ترجمة: يوسف حيي (لندن: دار الوراق 2007م).
- خير الدين بن محمود الزركلي، الأعلام (بيروت: دار العلم للملايين 2002م).
- رينهارت بيتر آن دُوزي، تكملة المعاجم العربية (بغداد: وزارة الثقافة والإعلام، الجمهورية العراقية 1979م - 2000م).
- ستيفن هيمسلي لونكريك، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث (بيروت: الرافدين للطباعة والنشر 1949م).
- عباس العزاوي المحامي، موسوعة تاريخ العراق بين احتلالين (بيروت: الدار العربية للموسوعات 2004م).
- عبد الحميد عبادة، العقد اللامع بآثار بغداد والمساجد والجوامع (بغداد: مطبعة انوار دجلة 2004م).
- علي الورد، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق (بغداد: دار الكتاب الإسلامي 2005م).
- علي شاكِر علي، تاريخ العراق في العهد العثماني (الموصل: منشورات مكتبة ٣٠ تموز 1985م).
- كوك، ريجارد، بغداد مدينة السلام، ترجمة: فؤاد جميل ومصطفى جواد (بغداد: مطبعة شفيق 1967).
- محمد فريد المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق: إحسان حقي (بيروت: دار النفائس 1401 هـ).
- محمود شكري الألوسي، أخبار بغداد وما جاورها من البلدان، تحقيق وتعليق: عماد عبد السلام رؤوف (بيروت: الدر العربية للموسوعات 2008م).
- مدونة بشار الحادي في الانترنت <http://bashaaralhadhi.blogspot.com/2010/12/1875.html>
- مصطفى جواد، أحمد سوسة، دليل خارطة بغداد المفصل (بغداد: المجمع العلمي العراقي 1958م).
- ناجي معروف، عبد العزيز الدوري، موجز تاريخ الحضارة العربية (بغداد: دار الحديث، د.ت).